

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई 32

प्रवासवर्णन

एक वाङ्मयप्रकार

वसंत सावंत

लेखक

डॉ. वसंत लाडोबा सावंत

परिचय

जन्म : ११ एप्रिल १९३५
सांगुळवाडी, ता. वैभववाडी, जि. सिंधुदुर्ग.
गांव बालपण : फोंडाघाट,
गावठण उर्फ पटेलवाडी, ता. कणकवली
सावंतवाडी येथील श्री. पंचम खेमराज
महाविद्यालयात मराठीचे अध्यापक.

साहित्य

‘स्वस्तिक

कवितासंग्रह (प. आ. १९७३)
नवे कवी-नवी कविता-
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-३४.
कविवर्य केशवसुत पारितोषिक’
महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार (१९७४)
द्वितीय आवृत्ती (१९८२)
विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे-४.

‘उगवाई

कविता संग्रह, (प. आ. १९८४)
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-३४.
‘ह. स. गोखले पारितोषिक’ (१९८५)

महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे ३०

इतर कार्य : संस्थापक व अध्यक्ष,
दक्षिण रत्नागिरी साहित्य संघ, सावंतवाडी

प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार

लेखक
डॉ. वसंत सावंत

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

अनुक्रम

प्रथमावृत्ती — जानेवारी, १९८७
प्रकाशक — श्री. सू. द्वा. देशमुख
सचिव
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मंत्रालय, मुंबई — ४०० ०३२

© प्रकाशकाधीन

— मायक्रोग्राफ
मुद्रक — रामदूत, डॉ. भालेरव मार्ग,
गिरगाव, मुंबई ४०० ००४
किंमत — रु. ५०/-

अनुक्रम

निवेदन

कवी हा बहुधा हळुवार मनाचा असतो. माझे मित्र व सुप्रसिद्ध कवी श्री. वसंत सावंत हेही त्याला अपवाद नाहीत. त्यांच्या कवितांवर नुसती दृष्टी टाकली तरी त्यांचे मन किती संवेदनशील आहे याचा प्रत्यय येतो. पण अशा कवींनाही कधीकधी वरवर रुक्ष दिसणाऱ्या गोष्टी हाताळण्यातही आनंद वाटत असावा. कदाचित कवीमनाला विद्वज्जड गोष्टींतूनही मधु शोधण्याची लहर येत असेल किंवा त्यांना त्यात 'मोठा आशय' आढळत असेल. अशा या छंदापायीच श्री. सावंत यांनी 'प्रवासवर्णनावरचा' एक प्रबंध लिहिण्याचा पराक्रम केला आहे. कवीने प्रवासवर्णन करू नये असे मला म्हणावयाचे नाही. श्री. सावंत यांचा हा ग्रंथ या प्रवासवर्णनाची जणुकाही समीक्षाच आहे. पण ते केवळ प्रवासवर्णनाची समीक्षाच करून थांबत नाहीत. ते त्या 'प्रवासवर्णन' संकल्पनेची चिरफाडही करतात, व्याकरणपण सांगतात, त्या संकल्पनेशी कल्पनेचे कोशाशी नातेपण जुळवितात. श्री. सावंत यांचा असा हा पंडित परंपरेत शोभून दिसणारा ग्रंथ. पण श्री. सावंत यांनी तो कुशलतेने लिहिला आहे, यात शंकाच नाही. त्यात निरनिराळ्या प्रवासवर्णनांचा विषय सांगितला आहे आणि त्यांची माहितीही दिली आहे. त्यामुळे हा ग्रंथ प्रवास करणाऱ्यांना व प्रवासवर्णन करणाऱ्यांनाही उपयोगी पडेल असे वाटते. कदाचित भारतीय व महाराष्ट्र राज्याच्या पर्यटन विभागासही हा ग्रंथ उपयुक्त वाटावा. सामान्य वाचकांना व प्रवाशांना तर तो निश्चितच मार्गदर्शक होईल आणि प्रवास करताकरता त्यातून वाङ्मयही निर्माण करता येते, हे सर्वांना कळेल.

हा ग्रंथ वाचकांना सादर करण्यात साहित्य आणि संस्कृती मंडळाला फार आनंद होत आहे.

४२, यशोधन

मुंबई - ४०० ०२०

१४ जानेवारी, १९८७

मकरसंक्रात

—सुरेंद्र बारलिंगे

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य

आणि संस्कृती मंडळ

प्रास्ताविक

प्राचीन मराठी वाङ्मयापेक्षा अर्वाचीन मराठी वाङ्मयात प्रवासवर्णनांची भरघोस निर्मिती झालेली आढळते. परंतु, त्या निर्मितीकडे मराठी समीक्षेने मात्र आजवर उपेक्षेनेच पाहिले आहे, असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. उदा. 'प्रवासवर्णन' या विषयावर कुठेतरी प्रवासपरग्रंथाच्या प्रस्तावनेत अगर एखाद्या दुसऱ्या समीक्षापर लेखात या लेखनाच्या स्वरूपाचा आनुषंगिकरीत्या थोडा विचार झालेला आढळतो. परंतु इतक्या समर्थ लेखनाचा खास वेगळा वाङ्मयीन दृष्टिकोनातून विचार झालेला नाही. प्रस्तुत ग्रंथामध्ये 'एक ललित वाङ्मयप्रकार' या दृष्टीने मराठीतील प्रवासवर्णनांचा अभ्यास करण्याचा नम्र प्रयत्न केला आहे.

इंग्रजी वाङ्मयात प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार समृद्ध असला तरी त्याची चर्चा करणारा एखादा स्वतंत्र ग्रंथ माझ्या हाती आला नाही! शिपलेच्या वाङ्मयकोशातील 'ट्रॅव्हल लिटरेचर' वरील टिपणाचा आधार मला फारच उपयुक्त ठरला.

हिंदीमध्ये 'यात्रासाहित्य का उद्भव और विकास' हा डॉ. सुरेंद्र माथुर यांचा प्रवासपर वाङ्मयाचे आलोचन करणारा ग्रंथ आढळतो. परंतु प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाचा (Literary form) शोध तिथेही घेतला गेला आहे असे म्हणता येत नाही.

मराठीमध्ये रा. दा. जोशी (१९३१), डॉ. अ. ना. देशपांडे (१९५८) काशिनाथ पोतदार (१९६०-६१) व श्री. वि. सी. सरवटे (१९७१) या लेखकांनी प्रवासवर्णनांचे वेळप्रसंगी आढावे घेतलेले दिसतात. पण त्यांची भूमिका वाङ्मयीन रूपाचा शोध घेण्याची नव्हती.

मात्र, प्रा. वा. ल. कुळकर्णी, प्रा. रा. भि. जोशी, प्रा. गंगाधर गाडगीळ, डॉ. स. गं. मालशे, डॉ. सुधीर रसाळ या वाङ्मयविचारवंतांनी प्रवासवर्णनांना लिहिलेल्या प्रस्तावनांच्या अनुषंगाने, वा ग्रंथपरीक्षणांच्या निमित्ताने प्रवासवर्णन या लेखनाच्या वाङ्मयीन बाजूवरच विशेषत्वे भर दिला आहे. त्यांच्या या लेखनाचा या ग्रंथात वेळोवेळी नम्रतापूर्वक आधार घेतला आहे.

सारांश, प्रवासवर्णन हा इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच एक वेगळा ललित वाङ्मयप्रकार आहे, या भूमिकेतून, प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाचा शोध घेणे हा या ग्रंथरचनेचा प्रमुख उद्देश होय असे म्हणता येईल.

म्हणूनच, हा शोध घेताना, याचा काही अभ्यास करताना, निरनिराळ्या कोशांमध्ये दिलेला प्रवासवर्णनाचा अर्थ प्रथम पाहिला आहे. त्यांतून साकार होणारी संकल्पना लक्षात घेतली आहे. यासाठी पुढे वाङ्मयाचे इतिहास व प्रवासपर ग्रंथांची प्रास्ताविके यांचा उपयोग झाला आहे. आणि त्या अनुषंगाने या ग्रंथात प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाचा शोध स्वतंत्र रीतीने घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी वाङ्मयीन रूपसिद्धीचे मूलभूत घटक ठरवणे प्राप्त झाले. ते ठरविण्यासाठी प्रत्यक्ष मराठीतील महत्त्वाची वाटणारी प्रवासवर्णनेच प्रमुख आधार म्हणून घेतली. तसेच, 'ऋद्धिपूरवर्णना' पासून 'तोकोनोमा- वंगचित्रे' पर्यंत, प्राचीन-अर्वाचीन- सर्व प्रवासलेखन विचारात घेतले. व त्यावरूनच प्रवासवर्णनाचे वाङ्मयीन रूप वेगळे आढळू शकते असे मला वाटले. म्हणूनच या ग्रंथाच्या परिशिष्टात प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णनांचेही

रूप मी शोधलेल्या मूलभूत घटकांच्या आधारे तपासून पाहिल्याचे दिसेल. तसेच, स्थलवर्णन व प्रवासवर्णन या प्रकारच्या लेखनात मूलतः काही सूक्ष्म भेद आहेत, हेही येथे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या ग्रंथाच्या पहिल्या भागातील तात्त्विक चर्चेसाठी व दुसऱ्या भागातील विहंगमावलोकनासाठी, प्रामुख्याने ग्रंथरूपाने प्रकाशित झालेल्या महत्त्वाच्या व निवडक प्रवासवर्णनांचाच विचार केला आहे. या दुसऱ्या भागात इ. स. १८०० ते १९८० या कालखंडातील प्रवासवर्णनांचा वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने रसोद्ग्राही परिचय घडेल. यामुळे काही महत्त्वाच्या प्रवासपर ग्रंथांचा व त्यांच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा अल्पसा परिचय घडला, तरी या लेखनाचे सार्थक झाले असे मला वाटेल.

प्रस्तुत ग्रंथ माझ्या “अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णने (इ. स. १८०० ते १९६५) : एक वाङ्मयप्रकार या दृष्टीने अभ्यास.” या प्रबंधावर आधारित आहे. या प्रबंधाला ‘शिवाजी विद्यापीठा’ने इ. स. १९७४ साली मार्चमध्ये ‘पी एच. डी.’ ही पदवी दिली. मराठीतील या विषयावरील सादर झालेला हा पहिलाच प्रबंध होता. हा सर्व ग्रंथ त्या आधारे बराचसा नव्याने लिहून काढला आहे. मूळ प्रबंधातील बरीच अनावश्यक माहिती, तळटीपा इ. छोट्या आहेत. काही काटछाट करून नव्या विचारांची भर टाकली आहे. शिवाय, अद्ययावत रूप येण्याच्या दृष्टीने इ. स. १९६६ ते १९८० पर्यंतच्या महत्त्वाच्या प्रवासवर्णनांचे एक सर्वस्वी नवे विवेचक प्रकरण घातले आहे. त्यामुळे या ग्रंथाच्या उपयुक्ततेत भर पडेल असे वाटते.

या ग्रंथातील तळटीपा व सूची, सर्वसामान्यपणे— डॉ. स. गं. मालशे यांनी ‘शोधनिबंधाची लेखनपद्धती’ या ‘महाराष्ट्र साहित्य पत्रिके’त लिहिलेल्या लेखाप्रमाणे ठेवली आहे.

या प्रबंधावर ग्रंथलेखन करण्याची पहिली प्रेरणा मिळाली ती ‘साहित्य आणि संस्कृती मंडळा’चे त्यावेळचे अध्यक्ष, आदरणीय तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची. ‘कार्ल्याच्या ग्रंथपरिषदे’चे यावेळी मला तीव्रतेने स्मरण होते आहे.

मोठ्या शहरापासून सावंतवाडीसारख्या दूरच्या गावी, त्यातूनही कोकणात राहणाऱ्या साहित्याच्या विद्यार्थ्याला या अभ्यासाची पूर्तता करण्यासाठी अनेकांची अनेक प्रकारे मदत घ्यावी लागली आहे. म्हणून खालील संस्थांचे व व्यक्तींचे ऋण मला कधीच न फिटणारे वाटते.

‘शिवाजी विद्यापीठा’चे त्यावेळचे कुलगुरू कै. डॉ. आप्पासाहेब पवार व कुलसचिवा डॉ. उषा इथापे यांच्या प्रोत्साहनाने अभ्यासाला गती मिळाली. विद्यापीठाचे ग्रंथालय व ‘करवीर नगर वाचन मंदिरा’तून काही दुर्मिळ पुस्तके उपलब्ध झाली.

माझ्या कवितेमुळे मिळालेले गुरुवर्य प्राचार्य डॉ. हरिभाऊ तोडमल, न्यू आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज अहमदनगर यांनी सुरेख मार्गदर्शन केले. ‘मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय’ दादर, मुंबई — १४. येथील ग्रंथपाल श्रीमती लतिका जोशी व श्री. मनोहर पारायणे यांनी केव्हाही दुर्मिळ पुस्तके उपलब्ध करून दिली. ‘मराठी वाङ्मयकोशां’चे आदरणीय संपादक श्री. गं. दे. खानोलकर यांनी पितृतुल्य मार्गदर्शन केले.

‘दक्षिण रत्नागिरी जिल्हा शिक्षण प्रसारक मंडळा’चे अध्यक्ष, हि. हा. श्रीमंत शिवरामराजे भोसले, (आमदार) सावंतवाडी यांचे निरंतर प्रोत्साहन व बंधुतुल्य मार्गदर्शन सतत अभ्यास करायला भाग पाडीत

होते. त्यांचे खाजगी ग्रंथालय माझ्यासाठी सतत उघडे होते. हे ऋण शब्दातीत. श्री. पंचम खेमराज महाविद्यालयाचे माजी प्राचार्य डॉ. द. गं. कोपरकर 'राणी पार्वतीदेवी' अभ्यासिका, प्रबंधाचा कच्चा खर्चा मन लावून ऐकणारे माझे मित्र प्रा. एच्. व्ही. देशपांडे, प्रा. माधव बोरकर, प्रा. शामराव सोनटक्के इत्यादी सहकारी प्राध्यापकांचे आभार. मित्रवर्य, श्री. मनोहर नाईक व श्री. हरिहर आठलेकर यांचे आभार.

'फोंडाघाट न्यू इंग्लिश स्कूल लायब्ररी', 'कुडाळ वाचनालय', 'श्रीराम वाचन मंदिर' सावंतवाडी, 'ट्रेनिंग कॉलेज लायब्ररी आजगाव' व कै. भाई आजगावकर यांनी काही दुर्मिळ पुस्तके उपलब्ध करून दिली. पुण्याचे पुस्तकविक्रेते कै. तात्या ढमढेरे यांनी दिलेल्या जुन्या दुर्मिळ पुस्तकांनी खूप श्रम कमी झाले. कै. तात्यांसारखा जुन्या पुस्तकांचा नादी आज विरळ आहे.

डॉ. स. गं. मालशे व 'मौजे'चे गुरुवर्य श्री. पु. भागवत यांनी या ग्रंथलेखनाचा सतत पाठपुरावा केला. गुरुवर्य कै. अनंत काणेकर, कै. प्रभाकर पाध्ये, श्री. पु. ल. देशपांडे यांसारख्या थोर प्रवासवर्णनकारांचे आशीर्वाद सतत पाठीशी होते. कै. श्री. रा. टीकेकर व गुरुवर्य प्राचार्य रा. भि. जोशी या थोरांची या अभ्यासाला मान्यता मिळाली. या सर्वांचा मी ऋणी आहे.

या मूळ प्रबंधाचा अभ्यास व ग्रंथाच्या पुनर्लेखनाचा आणखी अभ्यास ज्या माझ्या मित्राच्या व संस्थेच्या साक्षीने व प्रेरणेने झाला, तो मित्र म्हणजे 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर, या प्रख्यात संस्थेचे संस्थाधिपाल श्री. अच्युतराव तारी हे होत मध्यरेल्वेत नोकरीला असल्यापासून आम्ही एकमेकांचे मित्र. ठाकूरद्वारपासून या ग्रंथालयात मी आयुष्याची अनेक वर्षे घालवली. गेली दोन तपे या ग्रंथालयाचा अभ्यासासाठी सतत उपयोग होतो. अभ्यासाला अभ्यागतगृहाची त्यावेळी सोय नसताना, डॉ. एस्. पी. सरदेशमुखांच्या दवाखान्यात अभ्यासाची सोय करून देणाऱ्या या मित्राचे ऋण शब्दातीत. त्यामुळे डॉ. सरदेशमुखांसारख्या एका नव्या मित्राचाही लाभ झाला 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय', दादर, ही संस्था आता मला घरासारखी वाटू लागली आहे. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचे राजधानीत असलेले हे वैभवलेणे माझ्यासारख्या दूरच्या साहित्याच्या विद्यार्थ्याला एक नवे देऊळ वाटते! सौ. उर्मिलाताई तारी यांचे आभार कोणत्या शब्दांत मानू?

या ग्रंथाची काटछाट मी व 'मराठी संशोधन पत्रिके'चे संपादक गुरुवर्य प्रा. रमेश तेंडुलकर यांनी न कंटाळता केली. त्यांच्या सहनशक्तीचा व सौजन्याचा लाभ अनेकदा घेतला. या सहकार्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळा'ने त्यांच्याकडे अनेक वर्षे पडून राहिलेला हा ग्रंथ प्रकाशित केला आहे, हे मी माझे परम भाग्य समजतो. याबाबत मंडळाचे विद्यमान अध्यक्ष, डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे यांचे प्रोत्साहन व मार्गदर्शन हा एक दुर्लभ दैवयोग. मंडळाच्या सर्व सन्माननीय सदस्य, सचिव श्री. सूर्यकांत द्वारकानाथ देशमुख व डॉ. एस्. एस्. भोसले यांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

या ग्रंथाची मूळ हस्तलिखित प्रत मुद्रणासाठी तपासून देण्याचे काम माझ बंधुतुल्य मित्र प्रा. राम पटवर्धन, संपादक 'मौज' यांनी केले आहे. त्यांचे माझे नाते काही पूर्वजन्मींचेच असावे. त्यांच्या ऋणात राहणेच मी पसंत करीन. मायक्रो ग्राफ छापखान्याचे श्री. प्रभाकर देसाई व त्यांचे सहकारी, मुद्रक यांचे मनःपूर्वक आभार. आदरणीय श्रीमती दुर्गा भागवत यांचे आभार.

सौ. पद्मा सहस्रबुद्धे यांनी माझ्या कवितासंग्रहांप्रमाणेच या ग्रंथाचे मुखपृष्ठ सजवले आहे. त्यांच्या सौजन्याचा लाभ निरंतर मिळो. डॉ. गंगाधर मोरजे, डॉ. आनंद यादव या स्नेह्यांचा मी आभारी आहे. माझे विद्यार्थी श्री. सुधीर माईणकर श्रीमती वसुधा केळुसकर यांनी ग्रंथलेखन उतरून घ्यायला खूप हौसेने साथ दिली. त्यांचे आभार.

माझा मुलगा चि. हेमंत ऊर्फ बाबुल आणि सौ. निलिमा या दोघांनी या ग्रंथाच्या अभ्यासाला व निर्मितीला दीर्घकाळ जी अनामिक मदत केली व साथ दिली तिची तुलना अशक्य.

ज्यांच्या चरणी हा ग्रंथ मी अर्पण केला आहे, ते माझे थोरले बंधू कै. काकासाहेब ऊर्फ अ. ला. सावंत, पटल (गुरुजी) फोंडाघाट हे आज आपल्यात नाहीत! त्यांच्या नावासमोर 'कै.' लिहिताना काळीज कातरते. 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ'ने प्रकाशित केलेला हा ग्रंथ पाहून त्यांना केवढा अभिमान आणि आनंद वाटला असता. माझ्यातील कवी, माणूस आणि लेखक घडविण्यात त्यांचा खूप मोठा वाटा आहे. मी आज अनेक अंगांनी पोरका झालो आहे...

श्री. पंचम खेमराज महाविद्यालय

सावंतवाडी, जि. सिंधुदुर्ग (४१६५१०)

(महाराष्ट्र)

दिवाळी, १-११-८६.

वसंत सावंत

कै. अ. ला. ऊर्फ काकासाहेब सावंत (पटेल)
यांच्या चरणी
तुमच्यासारखा भाऊ जन्मोजन्मी लाभो...

- नाना

अनुक्रम

निवेदन.....	६
प्रास्ताविक.....	७
भाग पहिला	१४
—१— भारतीय संस्कृतीतील व साहित्यातील प्रवासविषयक भूमिका.....	१५
— २ — प्रवासवर्णन : कोशगत संकल्पना	२३
— ३ — प्रवासवर्णन : काही मूलभूत घटक.....	२८
—४— प्रवासवर्णनातील प्रतिभाशक्तीचे कार्य	३८
—५— प्रवासवर्णन:एक वेगळा वाङ्मयप्रकार कसा?.....	६०
—६— प्रवासवर्णन आणि तद्सदृश वाङ्मयप्रकार	९४
भाग दुसरा.....	१२१
— ७ — अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील काही प्रमुख प्रेरणा	१२२
—८— प्रवासवर्णने : भाषांतर-युगापासून इ. स. १८८२ पर्यंत	१३४
—९— इ. स. १८८३ ते १९०० या कालखंडातील प्रवासवर्णने प्रवासवर्णनाच्या रूपाला आलेला तऱ्हेवाईकपणा	१५३
—१०— इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडातील प्रवासवर्णने	१८१
—११— इ. स. १९२१ ते १९४० या कालखंडातील प्रवासवर्णने	१९१
—१२— -धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे ते -तोकोनोमा (इ. स. १९४० ते इ. स. १९६५ या कालखंडातील प्रवासवर्णने)	२१५
—१३— तोकोनोमानंतर.... (इ. स. १९६६ ते १९८० या कालखंडातील प्रवासवर्णने)	२८५
—१४— उपसंहार	३१९
परिशिष्ट आणि सूची	३२५
प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णने : एक विहंगमावलोकन.....	३२६
सूची : एक	३५०
सूची : दोन.....	३५३
सूची : तीन.....	३५७

प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार

अनुक्रम

भाग पहिला

भारतीय संस्कृतीतील व साहित्यातील प्रवासविषयक भूमिका

“सबी भूम गोपालकी, वामें अटक कहा,
जाके मनमें खटक रही, सोही अटक रहा.”

राजा मानसिंग

सर्वसामान्यपणे प्रवास करणे ही मानवी जीवनाची एक मूलभूत प्रेरणा आहे. मनुष्यप्राणी हा एक सेंद्रिय, सचेतन प्राणी आहे आणि एका जागी स्थिर असणे त्याला कदापि शक्य नाही. हात आणि पाय या इंद्रियांच्या संचलनाने प्रवासाची पहिली अवस्था व्यक्त होते असे म्हणावयास प्रत्यवाय नसावा. माणसाचा माणूसपणा सिद्ध करणाऱ्या अनेक गोष्टींपैकी ‘मन’ ही एक प्रमुख गोष्ट. या मनाच्या पाठीमागे वावरणारी संचरणशीलता त्याला प्रवासाला उद्युक्त करते. [काका कालेलकर, ‘हिमालयातील प्रवास’, अनु. भाऊ धर्माधिकारी, प. आ. पुणे २. सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला पुष्प २० वे, प्रकरण ४५-४६ दोन्ही महत्त्वाची. प्रक. ४६, पृ. २४२.] एका जागी राहून राहून कंटाळलेल्या मानवी मनाला प्रवासासारखे साधन उत्साहवर्धक ठरले तर नवल नव्हे. [काका कालेलकर ‘जीवनलीला’ अनु. नरेश मंत्री, प. आ. १९५८, पॉप्युलर बुक डेपो, मुंबई-७, प्रक. ‘जोगचा धबधबा, पृ. ४६]

प्राचीन हिंदू लोकांत प्रवासाची चाल

या दृष्टीने प्राचीनकालापासून प्रवास करण्याबद्दल भारतीय विचारवंतांची दृष्टी मोठी व्यापक आणि विशाल होती असेच दिसून येते. किंबहुना या सर्वसमावेशक वैश्विक वृत्तीच्या पुरातन भारत देशात प्रवास हा अनेक हेतूंनी आणि कारणांनी केला गेला आहे. जीवनात प्रवास या विषयाला एक प्रकारचे मूल्य होते असे ध्यानात यावयास वेळ लागत नाही. याचे विवेचन अनेक ग्रंथ, सुभाषिते यांत पाहावयास मिळू शकते. उदाहरणार्थ करसनदास मूळजी यांच्या ‘इंग्लंडातील प्रवास’ या, मूळ इंग्रजीवरून मराठीत भाषांतरित [करसनदास मूळजी, ‘इंग्लंडातील प्रवास’ मूळ ग्रंथ गुजराथी भाषा. : भा. ह. भागवत, दुसऱ्या आवृत्तीवरून, (मुंबई), इ. स. १८६७, प्रक. ‘उपोद्घात’]केलेल्या ग्रंथात ‘प्राचीन हिंदू लोकांत प्रवासाची चाल’ (Foreign Travel among the ancient Hindus) कशी सर्वसाधारण होती त्याचे वर्णन व विवेचन आहे. (पहा, पाने २६ ते २८)

मुसलमान लोकांच्या स्वान्या : सिंधुबंदीची बेडी

प्राचीन हिंदुलोकातील ही प्रवासाची चाल मागून बंद का झाली? याबद्दल श्री. करसनदान मूळजी म्हणतात त्याचा आशय असा :

तातार आणि अफगाण देशांकडून मुसलमान लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी आपल्या देशावर येऊन पडल्या आणि हल्ला करू लागल्या, तेव्हा जो तो आपापल्या कुटुंबाचे आणि घरादाराचे रक्षण करण्यात गुंतला, आणि परदेशात जावयाचा तो अडकून राहिला. दुसरे, मुसलमानांनी जुलमाने हिंदूस बाटवण्याचा प्रयत्न केला त्यामुळे अधिकच त्रास झाला, आणि त्यांस असे वाटू लागले की, बाहेर देशी असले लोक आपणास बाटवल्यावाचून राहणार नाहीत. अशी अवस्था व असा समय पाहून त्यांनी नेम बांधून टाकला असेल की, अटक नदीच्या पलीकडे जाऊ नये, तिच्या आतच राहावे, असा तर्क केला तर तो केवळ

निराधार दिसेल असे नाही. त्या वेळेस हा नियम धर्माची ढाल झाली असेल, परंतु सांप्रत काळी तर तो नियम आपणाला केवळ बेडीच झाली आहे.

यावरून प्राचीन कालातून अलीकडे येऊ लागल्यास प्रवास करण्यासाठी अटक किंवा सिंधूनदीची बेडी का व कशी पडली याचे रहस्य ध्यानात येते. सिंधूनदीच्या किंवा अटकेपलीकडे प्रवास करू नये या निर्बंधामुळे एकंदर हिंदूंच्या मनाला प्रवासाची धास्ती निर्माण झाली. त्यामुळे जीवनातील पर्यटनाचे महत्त्व कमी होऊन त्यांच्या प्रगतीला खीळ बसली.

या पानावर 'हा प्रतिबंध मोडला आहे' या मुद्द्याचे विवेचन करताना लेखक स्पष्टच म्हणतो,

“मुसलमानांचे हल्ले येऊन पडल्यानंतर आणि मुसलमानांची सत्ता आल्यानंतर हिंदू लोकांची साहसशक्ती केवळ निद्रिस्थ होऊन गेली आणि देशाटन करण्याची उमेद त्यांमधून निघून गेली ती पुनः आलीच नाही, आणि यात्रेस जाण्यास धर्माचे मिष नसते तर, स्वदेशातही एक ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी गेले नसते.”

ही बाब अगदी खरी वाटते. पुढे लेखक म्हणतात, “हा प्रतिबंध (आता) मोडला आहे.”

तसेच, “शुद्ध देशाटणाच्याच हेतूने देशाटण केल्याची अशी कित्येक उदाहरणे सापडतात. याशिवाय या देशात लढाया बंद झाल्यानंतर उद्योग, धंदा रोजगार अथवा व्यापार यांकारणे बहुत दूरदूरच्या देशी या देशचे हिंदू जाऊन राहिले आहेत, आणि त्यांनी येण्याजाण्याची रहदारी ठेवली आहे. एशिया खंडाच्या मध्यभागात जितका व्यापार चालतो तितक्यापैकी चवथा हिस्सा तर एकटे हिंदूच चालवतात.”

(पान ३१)

पुढील तीन पानांवर लेखकाने बाहेर देशात गेलेल्या लोकांची माहिती पुरवून कोणकोणत्या देशी ते देशाटन करतात याची यादी ३३।३४ पानांवर दिली आहे. आणि “ह्या सर्व ठिकाणी हिंदूलोक जातात.” असे सप्रमाण दाखवले आहे. या ग्रंथाचा लेखक मूळ गुजराथी आहे. एका गुजराथी म्हणीचा उपयोग करून तो म्हणतो : “जावा बेटाकडेसही कित्येक वाणी, भाट्ये आज बहुतकाळ जात येत आहेत, आणि थोड्या वर्षांवर तेथे व्यापार करण्यास भय होते त्यावरून ही म्हण (गुजराथीत) पडली आहे.

‘जे जाय जावे ते फरी न आवे
आवे तेना परीयांनां परीयां चावे’

(म्हणजे जावा बेटास जातो तो परत येत नाही, परंतु जो परत येतो तो आपल्या नातुंडांपणतुंडांस खावयास बेगमी करून ठेवतो.)” (पान ३२)

यावरून प्रवास करण्याविषयी, व्यापार व धर्मकारण अशी दोन प्रमुख कारणे ध्यानात येतात. या ग्रंथात लेखकाने (पाने ३६ ते ४५ पर्यंत) ‘इंग्लंडास गेलेले पहिले एतद्देशीय’ कोण कोण होते? आपणही तसेच प्रवासास गेले पाहिजे. पर्यटन, तेही विशेषतः ‘इंग्लंडाचे’ केले पाहिजे असे लेखक सांगतो.

प्रवास करण्याविषयी शास्त्रप्रमाणे

‘Religious authorities on foreign travels’ या ग्रंथात (पाने ४५ ते ४९ पर्यंत) लेखकाने काही प्रवास करण्याविषयी शास्त्रप्रमाणे दिलेली आहेत. ती वेदकालाशी निगडित आहेत. उदा. पान ४६ वर “ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळातील ५६ व्या सूक्तामध्ये दुसऱ्या ऋचेत, व्यापारी लोक प्राप्तीसाठी समुद्रामध्ये गलबतांतून एकत्र जमतात याचा एक दृष्टान्त दिला आहे. आणखी ऋग्वेदाच्या पहिल्या मंडळामध्ये ११६ व्या सूक्तात दुसऱ्या व पाचव्या ऋचांत म्हटले आहे :

तुग्रोह भुज्युमश्विनोद मेघे रयिनकश्चिन्ममृवाँऽअवाहाः
तमूहथुनौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षपृथ्दिरपोदकाभिः
अनारंभणे तदेवीरयेथामनास्थानेऽअग्रभपो समुद्रे
यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमस्तं शतारित्रां नावमा तस्थिवांसं

कोणी मरावयास टेकलेला पुरुष जसा आपल्या संपत्तीला सोडतो, तसे तुग्र याने आपला पुत्र भुज्यु यास समुद्रात पाठवले. परंतु, हे अश्विनहो! तुम्ही आपली तारवे समुद्रात चालवून आणि पाण्यापासून रक्षून तो परत आणून दिला. महासागरामध्ये आश्रय करण्यास किंवा बसण्यास किंवा धरण्यास काहीच नाही, तशात, हे अश्विन हो! तुम्ही असा पराक्रम केला की, शंभर वल्ह्यांच्या तारवात बसवून भुज्यु आपल्या पित्याच्या घरी परत आणून दिला.

“यावरून असे सिद्ध होते की वैदिक काळी हिंदू लोकांस जलमार्गे म्हणजे समुद्रातून देशाटण करण्यास काही अटकाव नव्हता. पुढे लढाई व शत्रूच्या भीतीस्तव द्विज म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यांणी जलपर्यटन करू नये असा कित्येक शास्त्रकर्त्यांनी व पुराणकर्त्यांनी निर्बंध केला असेल. परंतु आता काही लढाई किंवा जुलूम करून बाटवण्याचा काळ नाही. याजकरिता प्राचीनकाळी जो निर्बंध ब्राह्मणांनी केला असेल, तो हल्लीच्या काळास अगदी लागू नाही.”असे लेखकाने म्हटले आहे.

पर्यटनाबरोबर पुरुषार्थ : राजा मानसिंगाचे उदाहरण

प्रवासाने पर्यटनाबरोबर पुरुषार्थ साधला जावा या भूमिकेसाठी उदा. देताना या ग्रंथाच्या पान ४८।४९ वर लेखक म्हणतो,

“पूर्वी जयपूरचा राजा मानसिंग हा देश जिंकण्यास निघाला, तो देश जिकीत अटक नदीपर्यंत जाऊन पोचला. त्यासमयी ह्या ग्रंथाच्या आरंभी साकी लिहिली आहे. [या प्रकरणाच्या प्रारंभी दिलेली साकी.] ती म्हणून तो नदीच्या पैलतीरास जाता झाला, साकीचा अर्थ हाच की, सर्व भूमि ईश्वराने उत्पन्न केली तिजमध्ये अटक कोठून आली? ज्याच्या मनात खटक म्हणजे संशय तोच अटकून राहतो. तर अटकेजवळ कशासाठी अटकून राहावे?”

प्राचीन पर्यटनपटू

श्री. काकासाहेब कालेलकरांनी, पौराणिक काळातील पर्यटनपटू म्हणून ख्यातीला पावलेला अमर वार्ताहर देवर्षि नारद, क्षत्रिय ब्राह्मणाच्या रूपातील परशुराम, कोपिष्ठ बलराम, हनुमान आणि दत्तात्रय यांचे साभिप्राय उल्लेख आपल्या प्रवासवर्णनातून केले आहेत. ते प्राचीन भारतीयांच्या प्रवास-पटुत्वाची खात्री पटवणारे आहेत. उदाहरणार्थ [काका कालेलकर, जीवनलीला, पृ. २३६, उनि.]

“वारंवार भू-भ्रमण करून भूगोलविद्या वाढविणारे आपले जे प्रमुख भूगोलवेत्ते पुराणात आढळतात, त्यात नारद, व्यास, दत्तात्रेय, परशुराम व बलराम ही नावे सर्वपरिचित आहेत. यांतही व्यास व परशुराम आपापल्या विशेष विभूतीमुळे चिरंजीव बनले आहेत. भारतीय संस्कृतीच्या संघटनाचे व प्रचाराचे कार्य महर्षी व्यासांनी जितके केले, तितके इतर कुणीही केले नसेल.”

संस्कृत व इतर सुभाषितांतून आढळणारे प्रवासविषयाचे महत्त्व

संस्कृत साहित्याचा मुकुटमणी कवी कालिदास याचे ‘मेघदूत’ हे प्रसिद्ध खंडकाव्य शापित यक्षाला प्रवास घडल्याने प्रेमाच्या विरहार्त भावनेतून निर्माण झाल्याचे प्रसिद्ध आहे. संस्कृत साहित्याचा रसिकमान्य कवी बाणभट्ट आपल्या हर्षचरितात (‘हर्षचरित,’ उल्हास १) श्रीहर्ष आपल्या अनेक रसिक मित्रांबरोबर होडीतून प्रवासास निघाल्याचा उल्लेख करताना दिसतो. याशिवाय खालील काही उक्तींमधून व सुभाषितांतून ‘प्रवास’ या विषयाचे महत्त्व व्यक्त होताना दिसेल.

- (१) यो न संचरते देशान्यो न सेवेत पण्डितान् ।
तस्य संकुचिता बुद्धिर्घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥

अर्थ : जो निरनिराळ्या देशांत प्रवास करत नाही अगर पंडितांची सेवा करत नाही, त्याची बुद्धी पाण्यात पडलेल्या तुपाच्या थेंबासारखी संकुचित होते.

- (२) यस्तु संचरते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

अर्थ : जो निरनिराळ्या देशांत प्रवास करतो आणि पंडितांची सेवा करतो त्याची बुद्धी पाण्यात पडलेल्या तेलाच्या थेंबाप्रमाणे विस्तार पावते.

उपरोक्त सुभाषितकारांना प्रवासाचे महत्त्व विशद करताना बुद्धीशी त्याची सांगड घालणे अत्यंत महत्त्वाचे वाटते आणि प्रवासाने बुद्धीचा विकास होतो असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे.

- (३) देशे देशे किमपि कुतुकादभ्दुतं लोकमानाः ।
संपाद्यैव द्रविणमतुलं शद्म भूयोऽप्यवाप्य ॥
सयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभिः सतीभिः ।
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥

अर्थ : काही अवर्णनीय कौतुकामुळे, निरनिराळ्या देशांमध्ये अद्भुत गोष्टी पाहून आणि पुष्कळ द्रव्य मिळवून पुन्हा आपल्या घरी आल्यावर, चिरकाळ विरहाने उत्कंठित असलेल्या आपल्या पत्नीबरोबर जे संयुक्त होतात किंवा भेटतात ते खरोखर धन्य होत. कारण ते सर्व प्रकारच्या संपत्तीने समृद्ध झालेले असतात.

याही सुभाषितामध्ये प्रवासाने सर्व प्रकारची समृद्धी माणसाला प्राप्त होते असा आशय व्यक्त होतो हे महत्त्वाचे आहे.

(४) आकिंचन्यादतिपरिचयाज्ज्याययोपेक्ष्यमाणो ।

भूपालानामननुसरणाद्बिभ्यदेवाखिलेभ्यः ।

गेहे तिष्ठन्कुमतिरलसः कूपकूर्मः सधर्मा ।

किं जानीते भुवनचरितं किं सुखं चोपभुङ्क्ते ॥[संपा. नारायण राम आचार्य, 'सुभाषित रत्नभाण्डागारम्', ८ वी आ, १९५२, निर्णयसागर, प्रेस, मुंबई-२, पृ. ९८.]

अर्थ : दारिद्र्यामुळे आणि राजेलोकांना न अनुसरल्यामुळे, तसेच सर्वापासून भीत राहिल्यामुळे घरी राहणारा मूढ बुद्धीचा, आळशी मनुष्य पत्नीकडून अतिपरिचयामुळे उपेक्षिला जातो. तो विहिरीतील कासवासारखा होतो. जगभर हिंडण्याचा आनंद तो काय जाणणार? आणि त्याला काय उपभोगायला मिळणार?

या सुभाषितामध्ये जगभर हिंडण्याचा आनंद सुभाषितकार व्यक्त करतात तो लक्षणीय आहे. शिवाय, घरकोंबडेपणाची वृत्ती बाळगून जीवन कंठणाऱ्या मनुष्याच्या बुद्धीस गंज चढतो आहे इथे सूचित करावयाचे आहे.

(५) तीर्थानामवलोकनं परिचयः सर्वत्र वित्तार्जनं ।

नानाश्चर्यनिरीक्षणं चतुरता बुद्धेः प्रशस्ता गिरः ।

एते सन्ति गुणाः प्रवासविषये दोषोऽस्ति चैको महान् ।

न्यन्मुग्धामधुराधराधरसुधापानं विना स्थीयते ।

अर्थ : सुभाषितकार म्हणतात, प्रवास करण्यापासून (१) पवित्र तीर्थांचे दर्शन (२) सर्व, (समाजाचा व देशाचा) परिचय, (३) अर्थार्जन, (४) निरनिराळ्या आश्चर्यकारक गोष्टींचा परिचय, (५) बुद्धिचातुर्य, (६) प्रशंसा करण्याजोगी वाणी इ. फायदे होतात. परंतु प्रवास करण्यात एक मोठा दोष आहे तो हा की, सुंदरीच्या मधुर अधरोष्ठाच्या अमृतपानाशिवाय प्रवाशाला राहावे लागते.

अशा या सुभाषितांमध्ये व्यक्त होणारे फायदे भारतीय संस्कृतीशी व जीवनविषयक विचारप्रणालींशी अधिक निगडित वाटतात. भारतीय प्रवास तीर्थयात्रांच्या निमित्ताने व धार्मिक प्रवृत्तींतून घडे, हे या ठिकाणी स्पष्ट होते. तसेच प्रवासात माणसाचा सर्व लोकांशी, समाजाशी व देशांशी सार्वत्रिक परिचय घडतो. प्रवासामुळे अर्थार्जनही शक्य होते. तसेच निरनिराळ्या आश्चर्यकारक गोष्टींचा प्रत्यय प्रवाशाला येऊन त्याचे व्यक्तिमत्त्व समृद्ध होते. त्याला एक प्रकारचे बुद्धिचातुर्य प्राप्त होते. बुद्धीचा विकास होऊन माणसाला जीवनाचे शास्त्र आणि जीवनाची कला जाणण्याची शक्ती प्राप्त होत असते. तसेच प्रवाशाला प्रशंसा करण्याजोगी वाणी प्राप्त होते, म्हणजेच प्रवासामुळे त्याच्या वाणीला एक प्रकारचे तेज येऊन बोलकेपणा प्राप्त होतो, असे प्रवासविषयाचे महत्त्व या सुभाषितकारांनी सुचविले आहे.

“केल्याने देशाटन पंडित मैत्री सभेत संचार ।
शास्त्रग्रंथविलोकन, मनुजा चातुर्य येतसे फार ॥”[श्री. रा. टिकेकर, ‘मुसलमानी
मुलखातली मुशाफरी’, दु. आ. १९५०, पहिल्या पृष्ठाच्या आत. ही मोरोपतांची उक्ती मिळते.]

अर्थ : निरनिराळ्या देशांत प्रवास केल्याने, विद्वानांशी मैत्री ठेवल्याने, सभेत बोलण्याने, शास्त्राचे व
ग्रंथांचे अवलोकन केल्याने माणसाच्या अंगी फार चातुर्य येते.

कविवर्य मोरोपंतांच्या या प्रसिद्ध उक्तीमध्ये चातुर्य म्हणजे लबाडी नव्हे, तर जीवनमूल्यांची जाण
होय. प्रवासाने जीवनातील सत्य वा रहस्य ओळखण्याची शक्ती म्हणजे चातुर्य होय असेच म्हणावे लागेल.
‘चराति चरतो भगः’ म्हणजे जो चालतो त्याचे भाग्य चालते याही म्हणीला एक व्यापक अर्थ आहे. माणसाची
प्रगती काही एका ठिकाणी बसून होत नाही. काही हालचाल केल्याशिवाय किंवा कर्तृत्वाशिवाय भाग्य
फुलत नाही असाच या म्हणीचा आशय व्यक्त होत आहे.

‘साधु चलता भला पानी बहता भला’ यासारख्या म्हणीतही निःसंग साधूने सतत चालत राहिल्याने
त्याची आध्यात्मिक उन्नती व विकास साधला जातो हे सूचित होते. तसेच पाणी वाहते हवे. ते खूप
असल्याशिवाय त्याच्यात वाहाण्याची शक्ती येत नाही. जीवनधारणेलाला ते उपयोगी नाही. माणसाचे जीवनही
प्रवासाने असेच विकसित होते. प्रवाही होते.

‘सृष्टीमध्ये बहु लोक । परिभ्रमणे कळे कौतुक’

‘चुकोनि ‘उदंड’ आढळते’ [पु. ल. देशपांडे यांच्या ‘पूर्वरंग’ प्रास्ताविकावरून ही रामदासांची उक्ती घेतली आहे.]

या समर्थांच्या उक्तीमध्ये सृष्टीमधील पुष्कळ लोक व त्यांविषयीचे कौतुकाचे रंग परिभ्रमणाने म्हणजे
प्रवासाने आढळतात, पाहता येतात, सृष्टीची रहस्ये कळतात असे सुचवले आहे. चुकोनि प्रवासात काही
‘उदंड’ आढळते. या म्हणण्यात प्रवासजीवनाची महत्ताच दासांनी व्यक्त केली आहे असे वाटते.

प्रवास ही मानवी जीवनाची एक मूलभूत प्रेरणा

अगदी अलीकडे, श्री. काकासाहेब कालेलकरांनी ‘हिमालयातील प्रवास’ या आपल्या
पुस्तकात “खाणे, निजणे, भिणे, लग्न करणे, इत्यादी विश्वजनीन क्रिया मनुष्य कोणत्या उद्देशाने करतो हे
सांगणे सोपे नाही. पुष्कळ वेळा मनुष्य असेच सांगेल की, राहवत नाही म्हणूनच या सार्वत्रिक प्रवृत्तीत आम्ही
पडतो...आतून एक अदम्य प्रेरणा अस्वस्थ करून सोडते म्हणून मुकाट्याने तिला वश व्हावेच लागते.”

असे प्रवासप्रेरणेचे महात्म्य वर्णन केले आहे. आणि म्हटले आहे, “ज्या मनुष्याच्या वृत्ती विकृत
झालेल्या नाहीत अशा मनुष्याच्या बाबतीत प्रवासाची वृत्तीही तितकीच स्वाभाविक असते.”

तसेच, ‘प्रवास हा जीवनाशी किती निगडित आहे,’ हे कथन करताना कालेलकर म्हणतात,
“वृद्धश्रवा इंद्राने वैदिक संस्कृतीच्या प्रारंभकाळीच आदेश दिला की, जो बसून राहतो त्याचे नशीबही बसून
राहते, जो चालू लागतो त्याचेच भाग्य चालते. ‘चराति चरतो भगः’ ही प्रेरणा घेऊन मॅडपाळ चालले,
खलाशी चालले, भक्त चालले, सैनिक चालले आणि परिव्राजकही चालले. या जगतात सर्वच काही

चालते आहे. आणि मनुष्य जेव्हा चालून चालून कंटाळतो, तेव्हा स्थावर होऊन राहण्याऐवजी या जगाला सोडून तो कायमचा चालताच होतो.” [काका कालेलकर, ‘हिमालयातील प्रवास’, उनि, पृ. २३८.]

या परिच्छेदामध्ये प्रवास ही एक मानवी जीवनाची मूलभूत प्रेरणा आहे या विधानाची सत्यता लपून रहात नाही. भारतभक्त काकांनी प्रवास हे व्यक्तित्वाच्या विकासाचे साधन तर मानले आहेच, तर दुसऱ्या दृष्टीने तो देशभक्तीच्या अनुभवाने थबथबलेला एक देशभक्तीचा प्रकार आहे असे मानतात. [तत्रैव, पृ. २४१.]

आणि म्हणून आधुनिक दृष्टिकोणातून प्रवासमाहात्म्य कथन करताना श्री. कालेलकरांनी “देशाचा आत्मा आणि देशाचे विराट स्वरूप दोघांचे एकसमयावच्छेदे करून दर्शन घ्यावयाचे असेल तर यात्रा ही एकच अमोघ साधना आहे.” [तत्रैव, पृ. २३४.] असे म्हटले आहे.

प्राचीन साहित्यातील यात्रा-परंपरा

‘यात्रा-साहित्य का उद्भव और विकास’ या डॉ. सुरेंद्र माथुर यांच्या प्रकाशित हिंदी प्रबंधामध्ये, ‘साहित्य में यात्रा-परंपरा’ या दुसऱ्या प्रकरणात (पाने क्रमांक १२ ते ५८),

- (१) वैदिक युग १५०० इ. स. पूर्वी ते २०० इ. स. पूर्वीपर्यंत
- (२) प्रागैतिहासिक युग १२०० इ. स. पूर्वी ते ६०० इ. स. पूर्वीपर्यंत
- (३) ऐतिहासिक युग ६०० इ. स. पूर्वी ते १२०० इ. स. पर्यंत

‘साहित्यातील यात्रा-परंपरा’ उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त करून दाखवली आहे.

या प्रदीर्घ कालखंडात उपलब्ध ग्रंथांच्या आधारे वेदकालापासून इ. स. १२०० पर्यंत ही परंपरा कशी आली आहे हे दिसते. रामायण, महाभारत या प्रख्यात ग्रंथांत, जैन व बौद्ध साहित्यात तसेच पुराणात, धर्मग्रंथांत इ. सर्व लिखित ग्रंथांमधून आलेले प्रवासाबद्दल उल्लेख या यात्रेचे प्रमाण म्हणून सादर केलेले दिसतील. आणि अशा रीतीने या प्राचीन साहित्यामधून दिसून येणारी ‘यात्रा-परंपरा’ किंवा ‘प्रवास-परंपरा’ उत्कृष्ट रीतीने सादर झाली आहे असे म्हणता येते. [सुरेंद्र माथुर, ‘यात्रा-साहित्यका उद्भव और विकास’, साहित्य-प्रकाशन, मालीवाडा, दिल्ली १९६२, पृष्ठे – १२ ते ५८.] यात निरनिराळ्या युगातील प्रवासाची कारणे व वैशिष्ट्ये येतात. साहित्यातील प्रवासपरंपरेचा क्रमिक विकास येतो. आणि प्रवासपरंपरा भारतीय जीवनात प्रारंभकाळापासून चालत असल्याचे सांगितले आहे. तिच्या पाठीमागे जशा वैयक्तिक भावना होत्या, तशीच सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक कारणेही होती. पहिल्यापहिल्याने प्रवासक्षेत्र मर्यादित होते. अन्य व पुढच्या काळात निरनिराळ्या प्रकारच्या प्रवास-वाहनांच्या प्राप्तीमुळे क्रमवार विकसत जाऊन हे क्षेत्र प्रगत झाले अशा आशयाचा डॉ. माथुर यांनी निष्कर्ष काढला आहे.

वरील विवेचनावरून आणि त्यात व्यक्त झालेल्या पुराव्यांवरून भारतीय साहित्यात पर्यायाने संस्कृतीस प्रवासविषयाचे अतुलनीय महत्त्व अनेक दृष्टिकोणांतून व अनेकांगांनी विशद झाले आहे. याचाच अर्थ प्राचीन भारतीयांची व विचारवंतांची प्रवासविषयक भूमिका व्यापक व दृष्टी विशाल होती हे आपोआपच सिद्ध होते.

या व इतर ग्रंथांच्या आधारे हा प्रवास खालील कारणांसाठी व उद्देशांनी केलेला दिसेल :

(१) राजकारण, (२) व्यापार, (३) तीर्थदर्शन, (४) विद्यार्जन, (५) रणयात्रा, (६) नवप्रदेश पाहणे, (७) आनंदाप्रीत्यर्थ, (८) राजकुमारींचा शोध घेणे, (९) हिरे, मोती, जडजवाहीर यांचा शोध घेणे, (१०) धनलाभ, (११) लौकिक सृष्टीचे ज्ञान मिळवणे, (१२) परदेश दौत्यकर्म, (१३) दुष्काळ व रोगांच्या साथीमुळे, (१४) केवळ दैवयोगाने, (१५) मनोरंजन, (१६) नैसर्गिक आपत्तींमुळे, (१७) मानवी मनाच्या मूलभूत प्रवृत्तीमुळे, (१८) विद्वत्सभेत भाग घेण्यासाठी, (१९) यज्ञयाग करून राजाश्रय मिळवणे, (२०) जिज्ञासेमुळे, (२१) व्यवसायार्थ अशा अनेक कारणांनी व उद्देशांनी प्रवास घडल्याचे निदर्शनास येते.

अर्वाचीन कालापूर्वीची भारतीयांची प्रवासविषयक साधने

तसेच, भारतीयांचे हे प्रवास प्रामुख्याने जलमार्गांनी व खुष्कीच्या मार्गांनी होत असल्याचे पुरावे मिळतात. प्रतिकूल परिस्थितीत प्रवास करण्याची जिद्द व अडी-अडचणींना तोंड देण्याची वृत्ती लक्षणीय आहे. प्रवास ही मानवी जीवनाची एक मूलभूत व महत्त्वाची प्रेरणा ठरते, ती यामुळेच. हा प्रवास प्रसंगी जीवावर बेतले तरी होत असे. जीवनाच्या राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक अंगांशी त्याचा संबंध होता. या प्रवासाला माणसाचे हात, पाय, मन, डोळे, जीवनधारणेची शक्ती व उत्साह कामी यायचा. “हत्यारातले हत्यार म्हणजे मानवी हात होय” या अॅरिस्टॉटलच्या म्हणण्याचा प्रत्यय इथे येत असे. तसेच “वाहनातले वाहन म्हणजे मानवी पाय होय.” या उक्तीचा प्रत्यय या प्रवासात न आला तर नवल होय. [गो. चि. भाटे, ‘सह्याद्रीच्या खोऱ्यात’, प. १-२ (आवृत्ती मिळत नाही.)]

मानवाने मानवाशी संधान बांधून तद्वतच आपल्यातील बुद्धिचातुर्याने निसर्गाशी नाते जोडले. ऋतूंची, पर्वतांची, अरण्यांची माहिती करून घेतली. डॉ. माथुर यांनी म्हटल्याप्रमाणे पक्षीसुद्धा जवळ बाळगले. तसेच जलमार्ग शोधले, खुष्कीचे मार्ग तयार केले. प्रवासासाठी प्रथम आपले हात, पाय, मन, डोळे, बुद्धी, उत्साह व जीवनशक्ती तर तयार ठेवली. पण त्याबरोबरच आपल्या बुद्धिचातुर्याने पक्षी, खेचर, गाढवे, बैल, हत्ती, उंट, घोडे इ. प्राण्यांची साधने बनवली व खुष्कीच्या मार्गांचा प्रवास सुखकर बनवला. तसेच जलमार्गांच्या प्रवासासाठी लहानमोठ्या होड्या, मोठी जहाजे बनवली. भरती-ओहोटीचे, तान्यांचे, ऋतूंचे व निसर्गाचे ज्ञान मिळविले, की जे प्रवासविषयक सुलभतेसाठी कामी येऊ लागले. भारतातील प्राचीन प्रवासविषयक साधने ही अशा प्रकारची होती. पुढे या प्रवाससाधनात व त्यांच्या प्राप्तीमध्ये कालानुक्रमे भर पडत गेली आहे. इ. स. १८१८ च्या आसपास इंग्रज या भूमीवर पाय रोवीपर्यंत आणि विज्ञाननिष्ठ संस्कृतीच्या अनेक सुधारणा या खंडप्राय भूमीवर निर्माण होईपर्यंत भारतीय प्रवासविषयक साधने व सुलभता फारशी मोहक होती असे म्हणता येत नाही.

प्रवासकथन व लेखन

तसेच, आपण केलेला प्रवास कथन करावा वा लेखन करावा ही भूमिकाही सर्वस्वी अर्वाचीन वाटावी अशी आहे. पूर्वी अतिथीच्या रूपाने कुणी प्रवासी घरी उतरला तर त्याचे स्वागत व्हायचे. तो कुठून आला, कुठे जाणार? या उत्सुकतेपोटी प्रवासाचे कथन अनुषंगाने झाले तर व्हायचे. पण प्रवास लिहून ठेवण्याची पद्धत ही खास अर्वाचीन आहे. आणि याचा मागोवा या ग्रंथाच्या पुढील भागात येईलच.

*

प्रवासवर्णन : कोशगत संकल्पना

कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराचा विचार म्हणजे त्याच्या रूपसिद्धीचा विचार. या रूपसिद्धीवर प्रकाश पाडण्याचे काम करताना मूळ शब्दांचे अर्थ पहावे लागतात. ते घासूनपुसून घेणे महत्त्वाचे ठरते. 'प्रवासवर्णन' या प्रतिपाद्य विषयाच्या संदर्भात, या प्रकरणात कोशगत अर्थ पाहण्याचा हा एक प्रयत्न आहे.

'प्रवासवर्णन,' 'प्रवासी,' 'प्रवास' आदी शब्दांचे कोशगत अर्थ:

'प्रवासवर्णन' हा नपुंसकलिङ्गी शब्द 'प्रवास' + 'वर्णन' या दोन शब्दांचा मिळून झालेला जोडशब्द आहे, हे स्पष्ट आहे. त्यांपैकी 'प्रवास' हा शब्द पुल्लिङ्गी सामान्यमान असून, तो 'प्र + वस्' अशा मूळ संस्कृत धातूवरून साधित झालेला आहे. 'प्र' म्हणजे 'दूर.' 'वस्' हा धातू 'राहणे' असा अर्थ व्यक्त करतो. 'वस्' या संस्कृत धातूवरून 'वास' हे नाम सिद्ध झाले आहे. म्हणजे 'प्रवास' या मूळ शब्दाचा अर्थ 'दूर राहणे' असा होतो.

या 'प्रवास' शब्दाचे महाराष्ट्र शब्दकोशात खालीलप्रमाणे अर्थ दिलेले आढळून येतात. [य. रा. दाते व इतर,

संपा. 'महाराष्ट्र शब्दकोश,' विभाग ५ वा
(प-म), इ. स. १९३६, पृ. २१३३.]

- (१) स्वदेश सोडून अन्यत्र जाणे, देशाटन, परदेशसंचार.
- (२) परदेशात केलेला तात्पुरता वास, परदेशात प्रवास करताना राहणे.
- (३) परदेश.

'प्रवास' या शब्दावरून 'प्रवासणे' असा शब्दप्रयोग सिद्ध होऊ पहातो. तो अकर्मक क्रियापद असून त्याचा अर्थ 'प्रवास करणे' किंवा 'देशाटन करणे' किंवा 'परदेशात तात्पुरते राहणे' असा होईल.

'प्रवास' या शब्दावरून 'प्रवासी' असा जो शब्दप्रयोग तयार होतो, तोही चर्चेच्या संदर्भात सतत महत्त्वाचा असून, ते पुल्लिङ्गी सामान्यनाम आहे आणि त्या शब्दाचे अर्थ 'प्रवास करणारा,' 'मुशाफर,' 'पांथस्थ,' 'उतारू' असे दिलेले आढळतात.

'वर्णन' हा शब्द सामान्यनाम असून ते मराठीत एकवचनी वापरात असताना नपुंसकलिङ्गी वापरले जाते. 'वर्णन' या शब्दाचे १) स्तुती, प्रशंसा, गौरव, २) गुणधर्म, माहिती, विशेष गोष्टी सांगणे, शब्दचित्र असे अनेक अर्थ श्री. य. रा. दाते संपादित महाराष्ट्र शब्दकोशात दिलेले आढळतात. [संपा. य. रा. दाते व इतर, तत्रैव, विभाग ६ वा (म-वृ), इ. स. १९३८, पृ. २७५७.]

याच महाराष्ट्र शब्दकोशात 'वर्णना' वरून सिद्ध होणारा 'वर्णनात्मक' शब्द 'वर्णन + आत्मक' असा घडलेला असून तो विशेषण आहे. त्याचा अर्थ 'वर्णनपर,' 'ज्यात वर्णनाचाच भाग आहे असा (निबंध)' असा श्री. दाते यांनी दिला आहे, तो लक्षणीयच म्हणावा लागतो. तसेच 'वर्णनीय' या शब्दाचे १) वर्णन, प्रशंसा

करण्याजोगा (पदार्थ), स्तुत्य २) चित्रित, लिखित, निवेदित करण्यालायक असे अर्थ महाराष्ट्र शब्दकोशात येतात.

या सर्व शब्दांचे हे कोशगत अर्थ ध्यानात घेण्याचे कारण पुढील तात्त्विक चर्चेत ते वारंवार उपयोगी पडणारे आहेत. या सर्व शब्दांचे अर्थ ध्यानात घेतल्यावर व त्यांची व्याप्ती पाहिल्यास,

“परदेश संचार करून किंवा परदेशात राहून किंवा स्वदेश सोडून अन्यत्र गेल्यावर, त्याचे वर्णन ज्यात येत असेल, ते खऱ्या अर्थाने ‘प्रवासवर्णन’ ठरू शकेल—” असाच ‘प्रवासवर्णन’ या शब्दाचा ‘कोशगत अर्थ’ व्यक्त होताना दिसतो. हा अर्थ व यातून साकारणारी प्रवासवर्णनाची संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे यात संशय नाही.

काही इंग्रजी शब्दकोशांतील अर्थ

इंग्रजी भाषेत प्रवासाला Journey किंवा Travel असे शब्द वापरले जातात. आपल्या चर्चेच्या दृष्टीने दोन्ही शब्द महत्त्वाचे आहेत. यातील Travel हा शब्द अधिक महत्त्वाचा मानावा लागतो. हा शब्द मूळ Travail वरून आला आहे आणि Travail या मिडल इंग्लिशमध्ये वापरात असलेल्या शब्दाचे मूळ अर्थ—

‘Bodily or mental labour or toil esp of a painful or oppressive nature, extortion, trouble, hardship, suffering.’ असे दिलेले दिसतात. [The Shorter Oxford English Dictionary

Volume II, N to Z, 3rd edition, 1959 A. D.,

Pages 2235 & 2236.

i) ‘Travel’ (M. E.) Originally the same word as ‘Travail’

ii) The action of travelling or journeying (Late M. E.) यातील Hardship म्हणजे ‘त्रास घेणे’ असा जो त्याचा अर्थ आहे तो प्रवास म्हणजे मूलतः ‘त्रास’ असा अर्थ व्यक्त करतो. extortion, trouble, suffering असे अर्थ ‘प्रवास’ ही मूलतः एक त्रासदायक बाब आहे असेच सुचवतात.

इंग्रजीत Travels असा जो अनेकवचनी शब्द वापरला जातो, त्याचा अर्थ आपल्या चर्चेची चपखल जुळणारा असून त्याचा अर्थ Account of occurrences and observations or a journey into foreign parts म्हणजे ‘परदेशात घडलेल्या आणि पाहिलेल्या गोष्टींचा वृत्तांत’ असा दिला असून, ‘प्रवासवर्णन’— ‘Travelogue’ याचा अर्थ A lecture or talk on travel, often illustrated pictorially. [The Shorter Oxford

English Dictionary,

Pages 2236.

येथील Travels हा शब्दप्रयोग व अर्थ १७०६ मधील आहे व Travelogue हा शब्दप्रयोग आणि त्याचा अर्थ १९०३ मधील आहे.] म्हणजे ‘वारंवार उदाहरणे देऊन किंवा आकृती काढून स्पष्ट केलेले प्रवासपर भाषण किंवा ‘प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान’ असा दिला आहे. हा अर्थ अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

या ‘प्रवास’ शब्दाचे अनेक व्यापक असे अर्थ, अनेक कोशांतून दिलेले आहेत. [Travel

(अ) Travel या शब्दाचे इतर अर्थ—

(१) To make a journey; to go from one place to another to journey (Travail) M. E.

To go from place to place as a commercial

Traveller—इथे प्रवासाचा हेतू ‘व्यापार’ हे स्पष्ट होते.

(२) To move to go, to pass from one point or place to another.

(३) To journey through country, District or space.

(४) To cause to journey, to drive or lead from one Place to another. (Same dictionary, Page 2236, Volume II) 3rd Edition.

(आ) Dr. Arthur Anthony Meadonell (M. A. Ph. D. LL. D.) A practical Sanskrit Dictionary या शब्दकोशात 'प्रवास' शब्दाचे अनेक अर्थ दिलेले आहेत. ते व्यापक तर आहेतच. पण प्रवासाची कारणे व हेतू सुचविणारे आहेत. उदा.

Going, Departure, Journey, March, Military expedition, Festive trains, Procession, pilgrimage (to the shrine of a deity), Festively, Livelihood, maintainance, kind of dramatic entertainment, sailing forth on a journey or march.

(इ) श्री. बेनजे यांच्या संस्कृत-इंग्लिश या भाषांच्या कोशात दिलेला 'प्रवास' शब्दाचा अर्थ 'To march of an assiling force, the procession of ideals passing away time. (Page 741)

(ई) हिंदी विश्वकोशकार श्री. नागेंद्रनाथ बसु.

'प्रवास' म्हणजे 'यात्रा' शब्दाचा अर्थ (सं. स्त्री.) " (या हुयामा शुभ्रसि म्य स्त्रन् । उण् ४।१६७ इतिऋन्-टाप्) विजय की इच्छासे कही जाना, चढाई, पर्यायव्रज्या, अभिनिर्याणा प्रस्थान, गमन, गम, प्रस्थितादर्शनार्थ देवस्थानो को जाना 'तीर्थाटन । एक स्थानसेदूसरे स्थान को जाने की क्रिया आदि ।' अस देतात.

या तळटीपेतील आ, इ, ई, हे सर्व अर्थ, डॉ. सुरेंद्र माथुर यांच्या 'यात्रासाहित्य का उद्भव और विकास' या प्रबंधातील प्रकरण १, पाने १, २ वर मिळतील. प्रकाशित प्रबंध : साहित्य प्रकाशन, मालीवाडा, दिल्ली १९६२.]

ते आम्ही तळटिपेत दिले आहेत. त्यावरून प्रवासाचे अनेक हेतू व कारणे ही व्यक्त होताना दिसतील. उदाहरणार्थ तळटिपांत दिलेले 'प्रवास' या शब्दाचे अर्थ 'व्यापार, तीर्थाटन, लढाई' हे अर्थकारण, धर्मकारण व राजकारण सुचविणारे आहेत. त्याचे दर्शन पहिल्या प्रकरणात घडतेच.

ध्वन्यर्थावरून जाणवणारे विशेष

या कोशगत अर्थामधून व्यक्त होणारे ध्वन्यर्थ लक्षात घेतल्यावर 'प्रवासवर्णन' या वस्तुविषयी अनेक गोष्टी सूचित होतात. त्यांपैकी पहिली म्हणजे 'प्रवास' करणारा कोणी 'प्रवासी' असल्याशिवाय 'प्रवास घडणे' शक्य नाही, ही होय. हा 'प्रवासी' आपल्या प्रवासाविषयी बोलल्याशिवाय किंवा त्याने आपल्या प्रवासाविषयी काही लिहिल्याशिवाय त्याची चर्चाच संभवू शकत नाही, ही दुसरी महत्त्वाची गोष्ट होय.

असा प्रवास अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त असतो, त्याचा वृत्तांत दुसऱ्यांना सांगता येण्यासारखा असतो. म्हणजे 'प्रवास' हा प्रवाशाचा एक प्रकारे 'अनुभव' ठरतो आणि तो 'अनुभव,' 'वर्णन' करण्यालायक अनुभव असतो, ही गोष्ट निश्चितपणे स्पष्ट होते.

तसेच 'प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासविषयक सचित्र भाषण अगर व्याख्यान' या अर्थातून संभाषणाची वा व्याख्यानाची भाषा सर्वसामान्यपणे गद्य असणे हाही त्याचा एक विशेष संभवू शकतो. शिवाय 'प्रवासवर्णन हे सचित्र असते' असा त्याचा एक स्वभावविशेष जाणकाराच्या लक्षात येतो.

जे. टी. शिपले संपादित वाङ्मयकोशातील अर्थ

याच्या जोडीला श्री. जे. टी. शिपले संपादित वाङ्मयकोशातील 'Travel literature' च्या ('प्रवासवाङ्मया' च्या) उगमाबद्दलचे विधान पाहिले की, उपरोक्त विधानाला अधिक पुष्टी मिळते. तो म्हणतो—

“Travel Literature may grow out of the traveller’s tale, orally told and irresponsibly transmitted, emerging eventually as literature. (The Alexander legends, Sindabad the Sailor, the odyssey.)”

या विधानातून त्याने असे सुचविले आहे की, प्रवासवाङ्मयाची वाढ प्रवाशांच्या गोष्टीतून, त्यांच्या तोंडून नकळत पुढे फैलावलेल्या किंवा आलेल्या गोष्टींच्या अनुषंगाने होते. त्यासाठी त्याने ‘अलेक्झांडरच्या दंतकथा,’ ‘सिंदबादच्या सफरी,’ ‘ओडसी’ हे प्रख्यात महाकाव्य ही उदाहरणे नमूद केली आहेत. [Dictionary of world Literature, ‘Criticism – Form– Technique’ Edited by Joseph T. Shipley, The philosophical library, New York, copy right 1943 by J. T. Shipley, Page 592.]

या वाङ्मयकोशात पुढे, अस्सल प्रवासवाङ्मयाचा प्रारंभ किंवा सुरुवात जहाजावरील प्रवाशांच्या प्रवासविषयक नोंदींनी व तसेच प्रवासी मार्गदर्शिकांतून झाली असल्याचे नमूद केले आहे.

“More authentic travel literature begins with an itinerary or a ships log.” [‘तत्रैव’, Page 592. पुढे त्याचे विधानही महत्त्वाचे आहे.]

असे त्याचे विधान आहे. एक वाङ्मयप्रकार म्हणून प्रवासवर्णनाचा विचार करताना त्याचे मूळ अर्थ इंग्रजीमध्ये काय आहेत, याची इथे माहिती मिळते ती पुढील चर्चेसाठी महत्त्वाची होय.

सारांश, ‘प्रवासवर्णन’ म्हणजे ‘प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान’ किंवा ‘परदेशात पाहिलेल्या किंवा घडलेल्या गोष्टींचा वृत्तांत’ असे अर्थ विविध कोशांच्यामधून हाती लागतात. त्यावरून प्रवासवर्णन म्हणजे सचित्र भाषण अगर व्याख्याने ही संकल्पना स्पष्ट होते.

या चर्चेसाठी ‘प्रवासवर्णन’ असा शब्दप्रयोग का?

“या ग्रंथात प्रवासवर्णन असा शब्दप्रयोग का?” याही प्रश्नाचे उत्तर इथेच शोधणे आवश्यक वाटते. मराठीमध्ये आजवर प्रवासवर्णनासंबंधी जे वैचारिक व समीक्षणात्मक लेखन झाले आहे, त्यात (१) प्रवासवृत्त (२) प्रवासचित्रणात्मक लेखन (३) प्रवासचित्रण (४) ‘प्रवासवर्णन’ (५) ‘प्रवासलेखन’ असे निरनिराळे शब्दप्रयोग वापरण्यात आलेले आहेत. [(अ) ‘प्रवासवृत्त’ आणि ‘प्रवासवर्णन’ हे शब्दप्रयोग बहुतांशी रूढ असलेले आहेत.

(आ) ‘प्रवासचित्रणात्मक लेखन’ हा शब्दप्रयोग वा. ल. कुलकर्णी यांचा ‘वाटचाल’च्या प्रस्तावनेत येतो.

(इ) ‘प्रवासलेखन’ हा शब्दप्रयोग रा. भि. जोशी यांचा ‘मजल-दरमजल’च्या प्रस्तावनेत येतो.

(ई) ‘प्रवास-चित्रण’ हा शब्दप्रयोग श्री. काशीनाथ पोतदार यांनी केला आहे. पाहा, मनोहर मासिक, अंक नोव्हें. डिसें. १९६०, जाने. १९६१] ‘वर ‘प्रवासवर्णन’ या शब्दाचा कोशगत अर्थ पाहताना त्यात प्रवासविषयक नुसते वर्णन नसून ‘चित्रित’ किंवा ‘लिखित’ केलेले प्रवासविषयक अनुभव असा अर्थच सूचित होतो. शिवाय ‘प्रवासचित्रणात्मक’, ‘प्रवासचित्रण’ व ‘प्रवासलेखन’ या शब्दप्रयोगांचे अभिप्रायार्थ ‘प्रवासवर्णन’ या शब्दप्रयोगात येऊ शकतात. शिवाय रूढ सुटसुटीत शब्दप्रयोग वापरणे सोईचे म्हणून ‘प्रवासवर्णन’ हा शब्दप्रयोग या ग्रंथात वापरण्यासाठी निश्चित केला आहे.

दुसऱ्या प्रकरणातील या चर्चेचा सारांश आपल्याला थोडक्यात खालीलप्रमाणे मांडता येईल :

(१) मराठी, इंग्रजी (व हिंदी) या शब्दकोशांचा आधार घेऊन आपल्याला 'प्रवासवर्णन' म्हणजे "प्रवासात पाहिलेल्या किंवा घडलेल्या गोष्टींचा वृत्तांत" असा एक व "प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान" असा दुसरा अर्थ हाती लागतो. हे दोन्ही अर्थ त्याची काही धूसर संकल्पना देऊ शकतात.

(२) या कोशगत अर्थावरून व्यक्त होणारे ध्वन्यार्थ लक्षात घेतल्यावर प्रवासवर्णन या वस्तूविषयी पहिली गोष्ट सूचित होते ती म्हणजे, 'प्रवास' करणारा कोणी 'प्रवासी' असल्याशिवाय प्रवास घडणे शक्य नाही, ही होय. दुसरी गोष्ट, हा 'प्रवासी' आपल्या प्रवासाविषयी काही बोलल्याशिवाय किंवा त्याने आपल्या प्रवासाविषयी काही लिहिल्याशिवाय त्याची चर्चाच संभवू शकत नाही.

(३) असा प्रवास अनेक वैशिष्ट्यांनी युक्त असतो, त्याचा वृत्तांत दुसऱ्यांना सांगता येण्यासारखा असतो. म्हणजे प्रवास हा प्रवाशाचा एकप्रकारे 'अनुभव' ठरतो आणि तो 'अनुभव' 'वर्णन' करण्यालायक अनुभव असतो ही गोष्ट निश्चितपणे स्पष्ट होते.

(४) 'प्रवासवर्णन' या रूढ शब्दप्रयोगात 'प्रवासवृत्त,' 'प्रवासचित्रणात्मक लेखन,' 'प्रवासचित्रण,' 'प्रवासलेखन' या शब्दप्रयोगांचे अभिप्रायार्थ व्यक्त होऊ शकतात. म्हणून पुढील चर्चेसाठी त्याचा उपयोग केला आहे.

*

प्रवासवर्णन : काही मूलभूत घटक

मागील प्रकरणात नमूद केलेल्या कोशगत अर्थातून 'प्रवासवर्णना' संबंधी एक प्राथमिक स्वरूपाची संकल्पना रसिक वाचकांच्या मनात तयार होते. परंतु 'प्रवासवर्णन हा वाङ्मयसृष्टीचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे' असे विधान आपण करतो त्यावेळी ते 'वाङ्मय' कसे? त्याची पृथगात्मता कोणत्या तत्त्वांनी सिद्ध होते? त्याचे काही वेगळे निकष आहेत काय? नसल्यास 'प्रवासवर्णन' असा 'वेगळा' शब्दप्रयोग आपण का वापरतो? या व अशा प्रकारच्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधणे क्रमप्राप्त ठरते.

'प्रवासवर्णन' मूलतः ज्या अनेक घटकांनी साकारते, त्यांपैकी पहिला आणि महत्त्वाचा घटक 'प्रवासी' हा आहे. दुसरा घटक प्रवास आणि तिसरा प्रदेश. या प्रवाशाने सर्वसामान्यपणे कोणत्याही प्रदेशाचा प्रवास सुरू केल्यावर, त्याबद्दल तो काही बोलला अगर त्याने काही लिहिले तरच प्रवासवर्णनाला अस्तित्व! त्याच्या या प्रवासविषयक अनुभवांच्या निवेदनाचे स्वरूपही आपण तपासून पाहणे आवश्यक ठरते. तसेच 'प्रवासवर्णन हे वाङ्मय आहे—' या विधानात 'प्रवासवर्णन ही एक कला आहे' ही गोष्ट गृहीत धरली जात असल्याने 'प्रवासवर्णना'ला वाङ्मयकळा प्राप्त होण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टी कारणीभूत होतात, या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे आवश्यक आहे.

प्रवासवर्णन आणि प्रवासी

या दृष्टीने विचार करताना, प्रवासवर्णन आणि प्रवासी हे अविभाज्य घटक आहेत. प्रवासवर्णनात प्रवासी नसेल तर प्रवासवर्णनाला 'प्रवासवर्णन' म्हणून अस्तित्व असणे शक्य नाही, ही गोष्ट निर्विवाद होय. कारण प्रवास करणारा कोणी प्रवासी असल्याशिवाय प्रवास घडणे शक्य नाही आणि वर सुचविल्याप्रमाणे या प्रवासाबद्दल जर त्या प्रवाशाने काही लिहिले नाही किंवा तो बोलला नाही तर 'प्रवासवर्णन' साकारणे शक्य नाही. हा प्रवास त्या लेखकाचा स्वतःचा प्रवास असतो. त्याबद्दल त्याला जो बरावाईट अनुभव आला असेल, तो त्याचा स्वतःचा अनुभव असतो. प्रत्येक प्रवाशाला एकसारखा प्रवास आणि तसाच एकसारखा अनुभव येईल असे नाही. ती त्याची त्यावेळची एक वैयक्तिक बाब असते. तो अनुभव त्याने स्वतः व्यक्त केला की आपोआपच त्यावेळच्या प्रवासातील, त्याचे स्वतःचे निर्माण होते. म्हणूनच, प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात त्याप्रमाणे "प्रवासचित्रणात्मक लेखन हे स्वभावतःच प्रथमपुरुषी असते." [प्रा. वा. ल. कुलकर्णी, 'वाटचाल' प्रस्तावना, दु. आ., मुंबई, १९५६, पहिले वाक्य पृ. १.]

म्हणजेच, प्रवासवर्णनात लेखक स्वतः बोलत असतो. आपले प्रवासविषयक अनुभव 'मी'च्या भाषेत मांडत असतो. हे अनुभव व त्या अनुभवांचे निवेदन द्वितीयपुरुषी अगर तृतीयपुरुषी असून चालत नाही. एकाचा अनुभव दुसऱ्याने सांगण्यात चव नसते. आपला अनुभव आपण सांगण्यातली मौज त्यात येत नाही. एकप्रकारे त्या अनुभवाचे 'थ्रिल'च नष्ट होते. म्हणजे अनुभव एकाचा, कथन दुसऱ्याचे असे घडून चालत नाही. म्हणजे त्यात वाङ्मय म्हणून व्हावा लागणारा आत्मानुभूतीच्या आविष्काराचा भाग येत नाही. म्हणून, प्रवासवर्णनात जो कोणी एक प्रवासी 'मी'च्या भाषेत व्यक्त होत असतो, तो 'मी' प्रवासवर्णनाचा प्राणभूत घटक आहे. या घटकाशिवाय 'साहित्य' म्हणून किंवा वाङ्मय म्हणून प्रवासवर्णनाकडे पाहता येणार नाही.

आणि वाङ्मय ही वस्तूच मुळी तशी व्यक्तिसापेक्ष घटना आहे. वाङ्मयामध्ये लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व जीवनानुभूतीचा उत्कट आविष्कार घडत असतो. ही जीवनानुभूती ज्या मूळ अनुभवघटकांनी तयार होते, ते अनुभव काल्पनिक, भावनिक किंवा वास्तव स्वरूपाचे असतात. 'वाङ्मयीन-घटने'चा ['वाङ्मयीन घटना' हा शब्दप्रयोग कोणत्याही वाङ्मयीन घटितासाठी वापरला आहे. उदा. कविता, कथा, कादंबरी इ.]आस्वाद घेताना अनुभूतीचे स्वरूप जसे रसिक न्याहाळतो, तसेच लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कारही तो पाहत असतो. 'वाङ्मय' म्हणून कोणत्याही वाङ्मयीन कृतीचा आस्वाद घेताना तिचे पृथक्त्व या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते. हे व्यक्तिमत्त्व एकाहून दुसऱ्याचे जितके वेगळे, तितकी त्या कलाकृतीची खुमारी अधिक. 'व्यक्ती तितक्या प्रकृती' या न्यायाने हे सारे घडत असते. 'प्रवासवर्णना'त लेखकाचे हे व्यक्तिमत्त्व अधिक पारदर्शक हवे असते. उदाहरणार्थ, प्रवासवर्णनांची जी नावे आपण वाचतो, ती अमक्या अमक्या 'लेखका'चा अमक्या अमक्या 'प्रदेशा'चा 'प्रवास' अशा स्वरूपाची असतात. 'प्रदेश' आणि 'प्रवास' या घटकांचे विवेचन पुढे येईलच. पण प्रवासवर्णनातील लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वरूप अधिक सूक्ष्म रीतीने इथे पाहिले पाहिजे.

अमक्या अमक्या 'लेखका'चा अमक्या अमक्या 'प्रदेशा'चा 'प्रवास' या विधानात, लेखकाचा त्याचा स्वतःचा प्रवास व स्वतःचे प्रवासविषयक अनुभवकथन किंवा त्या अनुभवांची अभिव्यक्ती हा भाग अर्थातच येतो. स्वाभाविकच, या ठिकाणी असा एक प्रश्न उद्भवतो की, प्रवास एकाने केला आणि त्याची हकीगत दुसऱ्याने सांगितली, तर काय होईल? या प्रश्नाचे उत्तर ती हकीगत त्या प्रवाशाच्या प्रवासाचा नुसता अहवाल अगर वृत्तांत होईल आणि हा वृत्तांत साहित्यदृष्ट्या 'प्रवासवर्णन' राहणार नाही. तो इतिहासाला जवळचा किंवा चरित्राला सामोरा जाणारा मजकूर ठरेल. अशी अवस्था श्री. गणेश सदाशिवशास्त्री लेले यांच्या 'तीर्थयात्रा प्रबंध' या ग्रंथाची झाली आहे. 'सरदार विंचुरकर' हे या प्रबंधाचे नायक आहेत. ग्रंथाचा लेखक विंचुरकरांच्या प्रवासाची हकीगत इथे सांगतो आहे.

म्हणून, प्रवासवर्णनाचे महत्त्व व पृथक्त्व त्यात व्यक्त होणाऱ्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, म. म. पांडुरंग वामन काणे म्हणतात त्याप्रमाणे "देश तेच असले तरी प्रवाशांनी पाहिलेली शहरे व संस्था भिन्न असतात आणि प्रत्येक प्रवाशाचा दृष्टिकोण, अनुभव आणि विचार भिन्न असण्याचा संभव असतो." [पा. वा. काणे- 'युरोपचा प्रवास' भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई, १९३८, निवेदन : 'प्रास्ताविक' पृ. ४.] हे व्यक्तिमत्त्व जितके समृद्ध, तितकी वाङ्मयीन श्रेष्ठत्वाची परिमाणे प्रवासवर्णनाला लाभत राहतात. या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाने परिपूरित असलेली 'प्रवासवर्णने'च, "प्रवासवर्णन हे वाङ्मय आहे काय? तो एक वेगळा वाङ्मय प्रकार होऊ शकेल काय?" या प्रश्नांना आव्हान करीत राहतात. उदाहरणार्थ, श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या 'अपूर्वाई'तून, पु. ल. देशपांडे वगळले तर? (अर्थात वगळणे शक्य नाही! इतके ते वर्ण्य प्रदेशांशी व प्रवासातील स्थळांशी एकजीव झाले आहेत.) तर, 'अपूर्वाई'ची 'अपूर्वाई' सहजच हरपून जाईल!

लेखक आणि प्रदेश यांचे कलात्मक दर्शन

प्रवासवर्णनात लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व तर व्यक्त व्हायला पाहिजेच, पण जो कोणी 'मी' त्यात व्यक्त होत असतो, त्या 'मी' च्या व्यक्त होण्याला 'प्रदेशा'च्या मर्यादा असतात. कारण प्रदेशाही प्रवासवर्णनात त्या 'मी' इतकाच, म्हणजे लेखकाइतकाच महत्त्वाचा असतो. म्हणून ज्या प्रदेशात लेखक प्रवास करतो, तो प्रदेश प्रवासवर्णनाचा दुसरा प्राणभूत घटक होय. किंबहुना खऱ्याखऱ्या आदर्शवत प्रवासवर्णनात

प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने लेखक आणि प्रदेश या दोघांचेही समतोल व कलात्मक दर्शन घडायला हवे. या दर्शनात लेखकच अधिक झाला तर लेखनाचा तोल बिघडेल आणि ते केवळ 'स्व'चे प्रदर्शन करणारे लेखन ठरेल. किंवा काही अन्य प्रकारचे लेखन होईल. आणि प्रदेशाचेच दर्शन जास्त घडले तर ते भूगोलाकडे झुकेल. म्हणूनच प्रा. रा. भि. जोशी "प्रवासलेखनाचा व्यापार हा दुपाखी आहे." [रा. भि. जोशी, 'मजल-दरमजल', प. आ., मुंबई, १९६१, 'प्रवासलेखन' : प्रस्तावना, पृ. १२.] असे म्हणतात, प्रवासलेखनाचा व्यापार लेखक आणि प्रदेश किंवा त्या प्रदेशाशी निगडित असलेली स्थळे यांच्याशी संलग्न असतो. त्यात ज्याप्रमाणे लेखकातील 'स्व'चे किंवा 'मी'चे वाजवी दर्शन घडायला हवे असते; त्याप्रमाणेच, प्रदेशाचे किंवा त्या प्रदेशाशी निगडित असलेल्या स्थळांचे वाजवी, कलात्मक दर्शन घडायला हवे. कारण प्रवास केंद्रीभूत राखून प्रवासी व प्रदेश या दोन्ही घटकांचे वाजवी कलात्मक दर्शन हा प्रवासवर्णनाचा प्राण आहे.

हा वाजवी कलात्मक दर्शनाची किमया प्रवासवर्णनाला वेगळे वाङ्मय किंवा वेगळे कलारूप देत असते. त्यामुळे त्यात व्यक्त होणारा "मी हा खऱ्या अर्थाने सभ्य असावा लागतो." असे प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, ते खरे आहे. [वा. ल. कुलकर्णी, 'वाटचाल,' 'उनि,' पृ. १.]

'स्व'ची कलात्मक विस्मृती

तसेच, इतर वाङ्मयीन घटनांतून व्यक्त होणाऱ्या 'मी' ला जशी 'स्व'ची कलात्मक विस्मृती आवश्यक असते, तशीच ती इथे आवश्यक असते. तशी ती नसल्यास अर्थातच लेखन अ-कलात्मक होते. ते चांगल्या अर्थाने दर्शनात्मक होण्याऐवजी प्रदर्शनात्मक होते. त्याला एक प्रकारची विरूपता येते. अशा समतोल, कलात्मक 'मी'चे दर्शन आपल्या प्रवासवर्णनात घडवणे, ही लेखक म्हणून प्रवासवर्णनकर्त्याची सर्वात जोखमीची कामगिरी आहे. ती साधली नसल्यास, "मला ज्याप्रमाणे आगगाडीने लांब लांब प्रवास करण्याचा नाद आहे, त्याप्रमाणे पायगाडीनेही लांब लांब सहल करण्याचा नाद आहे. यायोगे एकतर व्यायाम होतो व जवळपासची प्रेक्षणीय ठिकाणे थोडक्या वेळात पाहता येतात. मी एकदा पायगाडीने कोकणात बराच प्रवास केला होता...या प्रवासात मी एका दिवसात साठपासष्ट मैलांचा पल्ला गाठला, तेव्हा तर मला अवर्णनीय आनंद झाला व पायगाडीचा शोध अलीकडील सर्व शोधांत पहिल्या नंबरचा होय, असे मला वाटू लागले..." असा आपल्या प्रवासाचा वृत्तांत सादर करणाऱ्या प्रा. गो. चि. भाटे यांच्या प्रवासवृत्तमालेचा तपशीलाने भरलेला, आपल्या प्रवासाचे प्रदर्शन करणारा मजकूर अवतरतो. [गो. चि. भाटे, 'आमची पायगाडीची चक्रे,' प. आ., पृ. २, या दृष्टीने मांजरी येथील शेतकीचे प्रयोगक्षेत्र पृ. १ ते ११ हा सर्व लेख पाहता येईल.]

कारण, वर म्हटल्याप्रमाणे, प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारे लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व अधिक पारदर्शक असते. ही पारदर्शकता स्वच्छ रीतीने लेखनात प्रतिबिंबित होताना विशेष संयम बाळगावा लागतो. कारण प्रवासात लेखक अधिक मोकळा असतो. स्वच्छंदी असतो. दैनंदिन व्यवहाराचे बंधन त्याच्यावर नसते. प्रवासविषयक लेखन करताना ते त्याचे स्वतःचे खाजगी असल्यामुळे स्वतःवरील ताबा सुटण्याची शक्यता अधिक असते. तो आपल्या ज्ञानाची, पांडित्याची, कलाप्रियतेची, रसिकतेची, बहुश्रुततेची जाणीव सारखी व सतत व्यक्त करण्याची सहज शक्यता असते. असे झाले की, त्या प्रवासलेखनाला टोक येत नाही. ते बोथट होते. कलाहीन होते. म्हणूनच 'स्व'ची कलात्मक विस्मृती, 'स्व'चे खरेखुरे दर्शन देण्याची ताकद असल्याशिवाय आणि 'स्व'कडे कलावंताच्या तटस्थ वृत्तीने पाहण्याचा 'योग' साधल्याशिवाय कलात्मक प्रवासवर्णन लिहिता येणे शक्य नसते, असे मला वाटते.

लौकिक 'मी' आणि कलात्मक 'मी'

याशिवाय, प्रवासवर्णनात जो 'मी' व्यक्त होत असतो, तो दोन प्रकारचा 'मी' असतो. एक लौकिक पातळीवरचा 'मी' आणि दुसरा कलात्मक पातळीवरचा 'मी.' या दोन 'मी' नी युक्त असल्यामुळे व त्यांच्या लौकिक कलात्मक पातळ्या सतत बदलत असल्याने त्यांचे स्वरूप संमिश्र रीतीने प्रवासवर्णनात जाणवत राहते. उदाहरणार्थ, लौकिक पातळीवर व्यक्त होणारा 'मी' हा प्रत्यक्ष प्रवाशाची भूमिका करणारा एक वस्तुनिष्ठ घटक असतो. त्याचे सर्व व्यवहार लौकिकाशी वा ऐहिकाशी निगडित असतात. तो 'मी' मग जलप्रवास करणारा असो, स्थलप्रवासी असो, वायुप्रवासी किंवा चांद्रयानातील प्रवासी असो. हा सर्व प्रवास एका तऱ्हेने वस्तुनिष्ठ प्रवास असतो व त्याचे वर्णन प्रवासवर्णनात येणे काही अंशी तरी माहितीच्या दृष्टीने अपरिहार्य होऊन बसते. या वस्तुनिष्ठ रीतीने व्यक्त होणाऱ्या 'मी' मुळेच प्रवासवर्णनात व्यक्त होणाऱ्या व्यक्तीची, समष्टीमधील एक व्यक्ती म्हणून वैशिष्ट्ये सहजगम्य असतात. उदाहरणार्थ, त्याचा स्वभाव, त्याच्या आवडी-निवडी, छंद, एक प्रवासी म्हणून त्याचे काही विशेष सहज कळतात. उदाहरणार्थ, नेरळच्या फडकेशास्त्र्यांची तीर्थयात्रा भाग १ ते ४ वाचल्यावर व्यवहारवादावर लक्ष ठेवून प्रवास करणाऱ्या मतलबी गृहस्थांची ओळख होईल. किंवा ज्ञान आणि मनोरंजन यावर भर देऊन आपली प्रवासवृत्तमाला लिहिणारे प्रा. गो. चि. भाटे माहितीचा तपशील देणारे 'भाटेमास्तर' म्हणून लक्षात यायला वेळ लागत नाही.

यामुळेच प्रवासवर्णनात व्यक्त होणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाला व्यक्तित्वाचे अनेक रंग चढणे शक्य होते. म्हणजे त्यातून व्यक्तित्वाची व्याप्ती (इंडिव्हिज्युअल कॅन्व्हस) अधिक कळत राहते.

प्रवासवर्णनात जसा प्रवासी व्यक्त होतो, तसा त्या प्रवासातील कलावंतही व्यक्त होतो. हा कलावंत किंवा लेखक म्हणून जो कोणी 'मी' व्यक्त होतो, तो वेगळा 'मी' असतो. तो अपरिहार्यपणे व्यक्त होत राहतो—किंवा राहत नाहीही! कलात्मक पातळीवर व्यक्त होणाऱ्या या 'मी'चे चित्र काढणे ही तारेवरची कसरत आहे. इथे श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या 'अपूर्वाई'त व्यक्त होणाऱ्या 'मी'चे स्वरूप उदाहरण म्हणून घेता येईल. हा 'मी' बराचसा व्यंगात्मक किंवा विडंबनात्मक आहे. असे लेखकाने स्वतःचे रूप काढणे व शोधणे, श्रेष्ठ दर्जाची प्रतिभाशक्ती लेखकापाशी असल्याशिवाय शक्य नसते. उदाहरणार्थ, एखादा चित्रकार ज्याप्रमाणे पाहिलेल्या व्यक्तीचे हात, पाय, पोट, नाक, डोळे इत्यादी जाणवलेले अवयवविशेष केवळ व तेवढ्याच ठळक रेषांनी दाखवतो आणि 'ती व्यक्ती' अगदी 'तीच व्यक्ती' म्हणून ओळखता येते. तसे 'अपूर्वाई'त लेखकाने आपले, प्रवासाचे, व जाणवलेल्या प्रदेशाचे व्यंगात्म चित्र काढले आहे असे म्हणता येते. अशा 'मी' च्या दर्शनामुळेच प्रवासवर्णन 'वाङ्मय' किंवा 'कला' म्हणून रसिकांना ओढ लावत असते आणि एक कलाकृती म्हणून प्रवासवर्णनाला विविध परिमाणे लाभत राहतात.

सारांश, प्रवास आणि प्रवासी हे प्रवासवर्णनाचे अविभाज्य घटक आहेत.

प्रवास : घटकतत्त्व

'प्रवासी' या प्रवासवर्णनाच्या घटकतत्त्वाचे स्वरूप पाहिल्यावर आपल्याला 'प्रवास' व 'प्रदेश' या घटकांकडे वळावे लागते. त्यापैकी 'प्रवासतत्त्व' हे प्रवासवर्णनाचे केंद्रीभूत घटकतत्त्व मानावे लागते. ते प्रवासी आणि प्रदेश या दोन घटकांना जोडणारे दुव्यासारखे तत्त्व आहे, असे म्हणता येईल. 'प्रवासी' हे

नामाभिधान प्रवासवर्णनाच्या लेखकाला प्रवास केल्यानेच प्राप्त होते. प्रवासवर्णनाचा लेखक हा नुसता लेखक नसतो, तर तो 'प्रवासी लेखक' असतो. त्याने प्रत्यक्ष प्रवास करूनच प्रवासवर्णन लिहायचे असते. 'प्रवास' नसेल तर प्रवासवर्णन कशाचे करायचे? 'प्रवासवर्णन' या संज्ञेतील 'प्रवास' हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे, कारण ते त्याच्या 'विशिष्ट प्रवासा'चे केलेले वर्णन असते. ते जर तसे नसेल, तर 'प्रवासवर्णन' या संज्ञेतील 'प्रवास' हा शब्द गाळून टाकणे इष्ट ठरते. नुसते 'वर्णन' उरते ते मग कशाचेही असू शकते.

तसेच, या प्रवासवर्णनात प्रवाशाचे जे चित्र येते, त्या चित्राची खुमारी 'प्रवास' या घटकामुळेच निर्माण होत असते. कारण लेखक प्रवाशाची भूमिका करीत असल्याने त्या प्रवासात त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचे रंग अधिक खुलून उठतात; मिसळतात. दैनंदिन जीवनाच्या चाकोरीतून प्रवासात आल्याने मनावरील एकप्रकारचा ताण दूर सारला जातो. रोजच्या जीवनामुळे निर्माण झालेला सांकेतिकपणा झडून जातो. मनावरील दडपणे गळून पडतात आणि प्रवासातील नव्या संस्कारांनी प्रवासी लेखकाच्या मनाचे काने-कोपरे ताजे, टवटवीत होऊन उजळून निघतात. उदाहरणार्थ, याबाबत प्रा. गंगाधर गाडगीळ म्हणतात ते लक्षणीय आहे. "...अगदी सहजपणे पिस्तुलाचे बार न होता आणि तटबंधा न ओलांडता आम्ही रोजच्या जीवनाच्या चाकोरीतून बाहेर पडलो होतो...पापणीत अश्रू घोटाळावा तसा हवेत गारवा घोटाळत होता आणि उल्हासाचे मेरी-गो-राउंड मनात फिरू लागले होते..." [गंगाधर गाडगीळ, 'गोपुरांच्या प्रदेशात,' दु. आ., नागपूर, १९६२, प्रक. १, पृ. १-२.]

तारुण्याच्या अमदानीत प्रवासासारखी दुसरी मौज नाही, अशा आशयाचे उद्गार गोडसे भटर्जींनी आपल्या 'माझा प्रवास' च्या प्रारंभी काढले आहेत. तेही याबाबतीत मननीय आहेत. या प्रवासाने लेखकाच्या कल्पनाशक्तीला नवीननवीन खाद्य मिळून त्याचे अनुभव संचित, समृद्ध होते. अनुभूतीचा कस वाढतो आणि प्रवासलेखकाची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी व्यापक आणि विशाल होते. या दृष्टीने श्री. काका कालेलकरांची प्रवासविषयक दृष्टी पाहता येईल. 'तोकोनोमा'कार प्रभाकर पाध्ये जपानच्या प्रवासाबद्दल तेथून परतताना म्हणतात:

"जपान सोडताना जीव जडावला. अंतःकरण हलले. जपानात माझ्या जीवनातल्या अनेक गोड अनुभवांची पुनरावृत्ती झाली होती. अनेक स्वप्ने साकार झाली. नवी स्वप्ने उमलली होती. अंतःकरणाच्या कक्षा वाढल्या होत्या. कोणत्याही देशाने असा अनुभव दिला नव्हता." ('तोकोनोमा', पान, २०१, प. आ.)

या ठिकाणी, या अवतरणानंतर जो दीर्घ परिच्छेद पाध्यांनी दिला आहे, त्यावरून पाध्यांचे अंतःकरण जपानच्या प्रवासाने व पाहिलेल्या प्रदेशाच्या अनुभूतीने विशाल व व्यापक झाल्याचा पुरावा मिळतो. पाहिलेला प्रदेशच एक अनुभव ठरल्याची साक्ष, "कोणत्याही देशाने असा अनुभव दिला नव्हता—" या वाक्यावरून मिळते.

हा प्रवासानुभव इतका तीव्र असू शकतो, की पूर्वीच्या तशाच प्रवाशाच्या स्मृतींनी लेखकाच्या साऱ्या संज्ञा व्यापून टाकल्याचा प्रत्यय येतो. "...तो सुरम्य अनुभव पुन्हा माझ्या साऱ्या संज्ञा व्यापून टाकीत होता..." असे पाध्ये, 'तोकोनोमा'च्या पान २०२ वर, पॅसिफिकच्या पूर्व प्रवासाची गोड आठवण देऊन सांगतात, हेही चिंतनीयच मानले पाहिजे.

‘प्रवास’ या घटकतत्त्वामुळे वेगळेपणा

‘प्रवास’ या घटकतत्त्वामुळेच स्थळवर्णनाहून व इतर वाङ्मय प्रकारांहून प्रवासवर्णन वेगळे ठरत असते. हे प्रवासतत्त्व सतत फिरते व केंद्रीभूत राहिल्याने त्याचा वेगळा गतिशील आविष्कार प्रवासवर्णनात होत राहतो. प्रवासवर्णन स्थळवर्णनासारखे स्थाणू (स्टॅटिक) राहू शकत नाही. अशा गतिशील प्रवासविषयक अनुभूतीचे प्रदेशासहित चित्र प्रवासवर्णनात येत असल्यामुळे ती अनुभूती नेमकी शब्दांत पकडणारा लेखक अव्वल दर्जाच्या गतिशील लेखनशैलीचा प्रत्यय देतो. उदाहरणार्थ, ‘उडता गालिचा’ मधील ‘आल्पस्वस्वन उड्डाण’ हे प्रभाकर पाध्यांनी लिहिलेले पहिले प्रकरण या दृष्टीने नमुना म्हणून पाहता येईल. प्रवासवर्णनकाराला ‘प्रवास’ कसा शब्दांत पकडता यावा आणि त्याचा प्रत्यय रसिकाला द्यावा या दृष्टीने ते अव्वल दर्जाचे ठरावे.

प्रवासवर्णनाचा वेगळेपणा त्यामुळे सतत ध्यानात येत राहतो. प्रवासी लेखक आणि त्याचा प्रवास हे घटक त्यात प्रदेशाशी एकजीव होऊन येत राहतात. असे दुसऱ्या कोणत्या लेखनात घडत नसते. ते याच लेखनात घडते.

‘प्रवास’ ही मानवी जीवनाची एक मूलभूत प्रेरणा आहे, याचे दर्शन पहिल्या प्रकरणात घेतले आहेच. अशा प्रवासातील अनुभूतीचा कलात्मक आविष्कार प्रवासवर्णनात घडणे महत्त्वाचे आहे.

प्रदेश : घटकतत्त्व

प्रवास या घटकतत्त्वाबरोबर अत्यंत महत्त्वाचे तिसरे तत्त्व प्रवासवर्णनाला साकार करत असते ते म्हणजे प्रदेशतत्त्व होय. ‘प्रवास’ आणि ‘प्रदेश’, मग तो कोणताही असो, प्रवासवर्णनात अपरिहार्यपणे अवतरत असतो. कोणताही ‘प्रदेश’ याचा अर्थ स्वदेशातील प्रदेश, परदेशातील प्रदेश अगर अंतराळातील प्रदेश असाही होऊ शकतो. म्हणून प्रदेश शब्दाची व्याप्ती प्रथम पाहू.

मराठीत ‘प्रदेश’ शब्द पुल्लिंगी सामान्यनाम असून त्याचा अर्थ—“विशिष्ट मर्यादांनी नियंत्रित असा-भूमी, शास्त्र, कला इ. चा भाग, प्रांत, जागा असा होतो. [संभा. य. रा. दाते व इतर, ‘उनि’ विभाग ५ वा (प-भ) इ. स. १९३६, पृ. २१२६.] या इथे ‘भूमिभाग’ ‘प्रांत’ किंवा ‘जागा’ हे अर्थ आपल्या चर्चेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेत. पण प्रवासवर्णनात जो ‘प्रदेश’ चित्रित होतो, त्याची व्याप्ती पाहिल्यास हा अर्थ संकुचित वाटतो. कित्येक वेळा अखंड पृथ्वीला प्रदक्षिणा घालून प्रवासवर्णन लिहिलेले असते. उदाहरणार्थ, ‘आमचा जगाचा प्रवास’ हे सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस यांचे पुस्तक पृथ्वीतलावरील खूपसा प्रदेश व्यापणारे ठरले आहे.

पण याहून महत्त्वाचा मुद्दा असा की, काकासाहेब कालेलकर यांच्या ‘जीवनलीला’ या प्रख्यात प्रवासग्रंथात, सांगली जिल्ह्यातील ‘तेरदाळचे मृगजळ’— ही शब्दरूपाने साकार झाले आहे. वास्तविक पाहता ‘तेरदाळचे मृगजळ’ हा प्रत्यक्ष भूमियुक्त प्रदेश नाही. ‘मृगजळ’ हे साक्षात भ्रम, मोह (इल्युजन) आहे. परंतु श्री. काकासाहेब कालेलकरांनी त्याला शब्दरूप दिल्याने मराठीत तरी ‘प्रदेश’ या शब्दाची व्याप्ती फार मोठी होते आणि अंतराळ किंवा अवकाशापर्यंत (कॉस्मॉस) पोहोचते, असेच म्हणणे भाग आहे. तसेच श्री. कालेलकरांनी अखंड ‘जीवनलीला’ हा ग्रंथ भारतातील नद-नद्या, प्रपात, तलाव, सरोवर,

समुद्र आदींची सनातन 'जीवनलीला' वर्णन करण्यासाठी वाहिलेला आहे. म्हणून प्रवासवर्णनातील 'प्रदेश' शब्दाचे स्वरूप नीट तपासून पाहणे प्रथम कर्तव्य ठरते.

'प्रदेश' म्हणजे केवळ 'स्थळ' नव्हे

प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारा 'प्रदेश' म्हणजे केवळ 'स्थळ' नव्हे. आजवर मराठीत प्रदेशाला 'स्थळ' समजून त्याची चर्चा झाल्याचे दिसते. ['वाटचाल' व 'मजल-दरमजल' यांच्या प्रस्तावना उदाहरणादाखल घेता येतील.] प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारे 'स्थळ' प्रदेशाच्या अनुषंगाने व्यक्त होते. ते स्थळ त्या व्यक्त प्रदेशाचा एक घटक असते. प्रदेश म्हटल्याबरोबर त्याचा भूगोल, इतिहास, धर्म, कला, तिथला निसर्ग, तिथले वातावरण व इतर गोचर व अगोचर होणाऱ्या गोष्टी, तसेच, इतर त्या त्या प्रदेशाची खास काही वैशिष्ट्ये यात अभिव्यक्त होऊ शकतात. प्रवासवर्णनात जो प्रदेश व्यक्त होऊ शकतो, त्याची व्याप्ती ही अशी अनेक प्रकारची असल्यामुळे त्याला केवळ 'स्थळ' म्हणणे युक्त होणार नाही. 'प्रदेश' म्हणणे सोईचे आहे एवढेच. तो प्रदेश अवकाशही व्यापू शकतो यात संशय नाही. उदाहरणार्थ, वर म्हटलेले 'तेरदाळचे मृगजळ', तसेच प्रवासलेखकाला भावलेला वा जाणवलेला तरल निसर्ग, विमानाच्या प्रवासातून प्रत्ययाला आलेले अवकाश, आकाश, तारे, क्षितिज, पृथ्वीतल, इत्यादी सर्व भाग या विश्वांगात किंवा अवकाशात परिणत होऊ शकतो आणि त्याचे चित्र प्रवासवर्णनात येऊ शकते.

वस्तुनिष्ठ प्रदेशचित्र व त्याची व्यक्तिपरत्वे जाणीव

वस्तुनिष्ठ प्रदेशाच्या दृष्टीने मूळ प्रदेश लेखकाला व्यक्तिपरत्वे जाणवतो व नंतर प्रवासवर्णनात अवतरतो असे म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, 'तोकोनोमा' हा प्रवासपर ग्रंथ घेता येईल. श्री. प्रभाकर पाध्यांनी सुमारे अठरा वर्षांपूर्वीच्या जपानचे जे चित्र काढले आहे ते केवळ आपल्याला जपानची माहितीच देते असे नसून वर म्हटलेल्या जवळ जवळ सर्वच गोष्टींना श्री. पाध्ये यांनी स्पर्श केला आहे. 'तोकोनोमा' हा शब्द जपानी गृहरचनेतील सौंदर्यदृष्टीचा प्रतीकरूप शब्द आहे. जपानी घरातील वातावरण व जपानची संस्कृती, सौंदर्यभावना त्यांतून ध्वनित होत असून, जपानी महिला व तिच्या गृहजीवनातील सौंदर्यदृष्टीची प्रत्ययकारिता त्यातून सूचित होते. नेमका तोच 'तोकोनोमा' शब्द ग्रंथाच्या नावाला वापरून लेखकांनी जपानी संस्कृतीची जणू मूर्तिमंत ओळख करून दिली आहे असे म्हणता येईल.

या ग्रंथातील प्रकरणांची नावेही जपानच्या भावजीवनाची व संस्कृतीची झलक दर्शवणारी वाटतील. जपानची प्राकृतिक वैशिष्ट्ये, तिथला निसर्ग, तिथली उद्यमशील माणसे, त्यांची मने, त्यांचे आदरातिथ्य, साहित्यप्रेम हे सर्व सांगताना श्री. पाध्यांनी जपानी माणसाचे जे चित्र रेखाटले आहे, ते अप्रतिम वठले आहे. त्यात जपानी माणसाची वैशिष्ट्ये व वैगुण्येही प्रत्ययकारी ठरावी अशी उतरली आहेत.

उदाहरणार्थ, जपानी माणसाचे उद्यमसामर्थ्य, त्याची राजनिष्ठा, स्थापत्यकौशल्य म्हणजे हाडाचा रचनाकार जपानी, त्याची निसर्गभक्ती, अबोलपणा, कळूनही न कळल्यासारखा गूढ जपानी, त्याची अनुकरणप्रियता, प्रवासलोभ, व्यापारकौशल्य, रसिकता, कलाप्रियता, वाङ्मयप्रेम, गर्दीचा प्रियकर जपानी, जाहिरातबाज जपानी, वाचनप्रेमी, लेखकाला राजा मानणारा, दाखूबाज, जुगारी, देवभोळा, भूतबाधा मानणारा, आत्महनन करणारा, कुस्ती खेळणारा, त्या कुस्तीला धार्मिक विधीत स्थान देणारा, स्वैर व्यसनांकडे उदात्त दृष्टीने पाहणारा, पैशाचा लोभी, भाजला तरी विस्तवाशी खेळ खेळणारा, दीपभक्तीच्या

रूपात विस्तवभक्ती चालू ठेवणारा, अशी त्याची प्रतिमा या अपूर्व ग्रंथात श्री. पाध्यांनी घडवली आहे. जपानात भिकारी आहेत, घाण आहे याचेही चित्र काढायला लेखक चुकलेला नाही. त्यामुळे, प्रवासवर्णनात जो प्रदेश व्यक्त होतो तो प्रदेश भौगोलिक वैशिष्ट्यांनी व मर्यादांनी युक्त असा केवळ 'प्रदेश' नव्हे किंवा 'स्थळ' तर नव्हेच नव्हे. तर, एका विशिष्ट प्रवासी लेखकाला, एका विशिष्ट रीतीने जाणवलेला एक चालता-बोलता, चैतन्यशील माणसासारखा विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व लाभलेला भूप्रदेश होय, असे म्हणणे क्रमप्राप्त ठरते.

उपरोक्त विधानातील 'एका विशिष्ट प्रवासी लेखकाचे' व त्याच्या 'प्रवासाचे' स्वरूप वरील विवेचनात स्पष्ट केले आहेच. "एका विशिष्ट रीतीने जाणवलेला, एक चालताबोलता चैतन्यशील माणसासारखा विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व लाभलेला भूप्रदेश" या विधानातील मर्म लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे.

चालता-बोलता भूप्रदेश : त्याचे व्यक्तिमत्त्व

एक चालता-बोलता भूप्रदेश म्हणजे त्या विशिष्ट भूप्रदेशाची आंतरिक, तसेच बाह्यभूवैशिष्ट्यांनी युक्त अशी जाणवणारी व प्रतीत होणारी, त्यावरील वातावरणनिर्मितीने साधलेली एक प्रकारची सजीवता असे म्हणता येईल. म्हणजे हा प्रदेश प्रवासी लेखकाशी त्याच्या अबोल भाषेत बोलतो, चालतो, रुसतो, भांडतो. रागावतोही! त्याला एकाद्या माणसासारखे बरे-वाईट रूप असते. भाषा असते. षड्विकार असू शकतील. अवयव व मनही असेल, प्राण असेल. सारांश, म्हणूनच त्याला एक प्रकारचे त्याचे असे व्यक्तिमत्त्व असते. ते व्यक्तिमत्त्व प्रवासी लेखकाला जाणवत असते म्हणून तो त्याच्याबद्दल काही लिहीत किंवा बोलत असतो. उदाहरणार्थ, श्री. प्रभाकर पाध्यांनी शब्दांनी साकार केलेली 'अतामी' माणसासारखे रंगरूप घेऊन चालते, बोलते, ती पाहण्यासारखी आहे. 'अतामी'चा काही भाग पाहू:

"अतामी हे मधुचंद्राचे अभिजात ठिकाण आहे. निसर्गानेच अतामीची तशी योजना केलेली आहे. आपल्याकडून तिला काही कमी पडू नये अशी त्याने शक्य तितकी काळजी घेतली आहे. जपानचा रिहिएरा म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या भागातील एका नितांतसुंदर खोऱ्यात अतामी वसलेली आहे. तीन बाजूंना तीन तऱ्हांनी पसरलेल्या डोंगरांनी तिला कुशीत घेऊन कुरवाळली आहे, आणि चौथ्या बाजूला समुद्र तिच्या पायाशी येऊन चूर झाला आहे. या डोंगरावरील वनश्रीकडे टक लावून अतामी पाहते तेव्हा तिचे डोळे हिरव्या स्वप्नांनी मुग्ध होतात आणि ती समुद्राच्या निळ्या विस्तारावर दृष्टी फेकते तेव्हा तिची नजर विस्फारते. एकीकडे डोंगरावरील आकाशरेषेबरोबर ती आंदोलित होते, तर दुसरीकडे क्षितिजावरील जहाजांबरोबर ती स्थिरावते. समुद्र आणि डोंगर यांच्याबरोबर नजरबंदीचे असे खेळ खेळत असतानाच मधल्या ओढ्यांच्या काठांनी ती आपला व्यवहार मांडते आणि मग या व्यवहाराने थकलेले शरीर उष्ण झऱ्यांच्या हौदात आरामाने झोकून देते. उन्हाळी झरे हे अतामीचे वैभव आहे. बारा महिने तेरा काळ या वैभवाच्या विलासात ती दंग असते — त्याच्या दरवळलेल्या उन्मादक गंधात मस्त असते..." (पान १-२, 'तोकोनोमा')

श्री. पाध्यांनी केलेले हे वर्णन निसर्गावर मानवी भावनांचा आरोप केल्याने प्रतिभासूचक उतरले आहे. एखादा प्रदेश लेखकाला भावतो तो असाच. याप्रमाणेच, 'वाटचाल' मध्ये 'मनोहर अंबानगरी' मधील

‘जोगाईचे अंबे’ आणि ‘माळव्याच्या स्मृतिछटा’ मध्ये ‘मानधन उज्जयिनी’ प्रा. रा. भि. जोशी यांच्याशी संभाषण साधताना दिसतील.

प्रवासवर्णनातील प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू

प्रवासवर्णनात साकार होणाऱ्या प्रदेशाचे व्यक्तिमत्त्व व त्याचे काही प्रमुख पैलू पाहिल्यावर, आपल्या असे निदर्शनास येते, की हे पैलू त्या प्रदेशाच्या भूगोलाने किंवा प्राकृतिक वैशिष्ट्यांनी निर्माण केलेले आहेत. कित्येकदा त्या प्रदेशाचा इतिहास, त्याची संस्कृती, तेथील धर्म, राजकारण, अर्थकारण, व्यापार यांनीही त्या प्रदेशाला एक वेगळे व्यक्तिमत्त्व बहाल केलेले असते असे वाटते. इतकेच काय तेथील माणसे, त्यांची घरेदारे, रस्ते, त्यांची विशिष्ट रचना व निसर्ग, तो प्रदेश वेगळा आहे असे जाणवायला लावतो. काही वेळा असा काही वेगळेपणा नसणे, हाही त्याचा वेगळेपणा असतो. त्या प्रदेशाचे प्रवाशाला एकंदर जाणवणारे असे संमिश्र वातावरण त्या प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय आणून देते. म्हणून प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात,

“प्रत्येक स्थळाशी संलग्न असे एक वातावरण असते. हे वातावरण भौगोलिक परिस्थितीने, इतिहासाने, दंतकथांनी, संस्कृती-प्रवाहांनी, नानाविध माणसांच्या मनांनी आणि इतर नाना प्रकारच्या नामिक व अनामिक गोष्टींनी निर्माण केलेले असते. ह्या वातावरणाखेरीज त्या स्थळाची कल्पना निर्जीव ठरते. त्यानेच त्या स्थळाला त्याचे स्वतःचे असे एक जिवंत व्यक्तिमत्त्व लाभत असते, हे जणू त्याचे प्राणतत्त्व बनते. (पान ३, ‘वाटचाल’च्या निमित्ताने)

प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांच्याप्रमाणेच प्रा. रा. भि. जोशी हे प्रवासवर्णनकार म्हणतात,

“स्थळाचे हे व्यक्तिमत्त्व अनेक घटकांतून निर्माण झालेले असते. निसर्गाने केलेली एखाद्या स्थळाची रचना, त्याने त्याला दिलेला खडबडीतपणा, रखरखीतपणा, रूक्षपणा, भकासपणा, भव्यपणा, कोतेपणा, रेखीवपणा, रमणीयपणा इ. त्याला व्यक्तिमत्त्व देतात. एखाद्या गावाचे स्थान, त्याची मांडणी, त्यातल्या घरांची बांधणी, त्यातल्या रस्त्यांचे परस्परसंबंध ही त्या गावाला व्यक्तिमत्त्व देतात.” (प्रवासलेखन, प्रस्तावना, ‘मजल दरमजल’)

सारांश, या दोन विद्वद्वर्यांच्या मतांचा आधार घेऊन असे म्हणता येईल की, प्रवासवर्णनात साकार होणारा प्रदेश हा चैतन्यशाली प्रदेश असतो. तो माणसासारखा त्या प्रवासी लेखकाला भेटत असतो. उदा. ‘तोकोनोमा’त श्री. पाध्यांना जाणवलेला जपान. ‘अपूर्वाई’त श्री. पु. ल. देशपांडे यांना भेटलेला फ्रान्स ही काही ठळक उदाहरणे मानता येतात.

‘वाटचाल’मधील स्थळप्रत्यय

अशी भेटलेली ‘स्थळे’ किंवा ‘प्रदेश’ प्रवासी लेखकाच्या मनावर आपली मुद्रा कशी उमटवून जातात याची उदाहरणे म्हणून ‘वाटचाल’ किंवा ‘मजल-दरमजल’ या प्र. रा. भि. जोशी यांच्या प्रवासवर्णनांतील स्थळे पाहता येतील. उदाहरणार्थ ग्रीष्मात ‘पळसाची फुले’ फुलविणारे आणि गव्हाच्या शेतांचे अखंड दर्शन देणारे लाहोर तेथील निसर्गाचा व समृद्धतेचा प्रत्यय देते. तेथील फेटेबाज पंजाबी अंगापिंडाने मुळात मोठा

असला तरी, त्यात फेट्याची किमया अधिक आहे किंवा पंजाबी स्त्री उंच वाटण्यामध्ये सलवार, कुर्ता आणि दुपट्टा तिची उंची अधिक भासवते. गांधार पद्धतीची गुप्तकाळापासूनची शिल्पे पोटात साठवून ठेवणारे लाहोरचे म्युझियम व 'झमझमा' तोफ त्याच्या ऐतिहासिक व सांस्कृतिक व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू दर्शविते. अनारकलीची कबर राजपुत्र सलीमच्या अमरप्रीतीकथेचे शिल्प असून लाहोरच्या सौंदर्यात काही वेगळी भर टाकते. लाहोरचे अनलंकृत सौंदर्य बोळात सज्ज्यांच्या आत दिसणाऱ्या लावण्यावान स्त्रियांत आहे. लाहोरच्या किल्ल्यावर झालेले अत्याचार त्याचा आजवरचा इतिहास सांगू शकतात. तेथल्या मशिदी, कबरी, मकबरा तिथल्या मुसलमानी जीवनाची व व्यक्तिमत्त्वाच्या धार्मिक पैलूंची बाजू दाखवतात. बैसाखीचा सण पंजाबातील हिंदू किंवा सीख यांच्या सांस्कृतिक जीवनाची झलक दाखवतो आणि आज नव्या राजकीय इतिहासाने तिथे एकही पंजाबी किंवा सीख बैसाखीच्या स्नानाला शिल्लक ठेवला नसेल, असे प्रा. रा. भि. जोशी यांनी लाहोरचे करुण रसाचा प्रत्यय घडविणारे चित्रण केले आहे. 'लाहोर पूर्वीचे आणि लाहोर आजचे' प्रवासी रा. भि. जोशी यांना जे जाणवून गेले आहे ते इथे चित्रित झाले आहे. (हे चित्रण इ. स. १९४९ चे आहे आणि त्यात पाच वर्षांपूर्वीचे लाहोर चित्रित झाले आहे.)

'वाटचाल'मधील स्थळाचा प्रत्यय येतो तो असा- प्रा. अनंत काणेकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, "छे, छे, देश म्हणजे नुसती आपली माणसे नव्हे. देश म्हणजे ती विशिष्ट भूमी, ती झाडे, ती फुले, ते वातावरण. आणि ती झाडे आपला जीवनरस ज्याप्रमाणे जमिनीतून शोषून घेतात, तसाच आम्ही माणसे 'देश' या शब्दात सामावलेल्या या सर्व गोष्टींतून आमचा जीवनरस शोषून घेतो आणि आम्ही जे आहोत ते 'आम्ही' होतो." [अनंत काणेकर, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे,' च. आ., मुंबई, १९६७, प्रक. 'घराकडे,' पृ. १९४-१९५.]

सारांश, कोणत्याही प्रवासवर्णनातून जाणवणारा प्रदेश, तेथील माणसे, निसर्ग तिथला भूगोल, इतिहास, संस्कृती, धर्म, राजकारण, अर्थकारण व सामाजिक जीवन या सर्वांतून जाणवत राहतो, असेच म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. आणि 'प्रवासी, प्रवास व प्रदेश या मूलभूत घटकत्वांनीच मुळात प्रवास-वर्णन साकारते, हेही निश्चित होय.

*

प्रवासवर्णनातील प्रतिभाशक्तीचे कार्य

“ही एक कवितेसारखीच स्वतंत्र निर्मिती आहे”

—पु. ल. देशपांडे

या ग्रंथाच्या मागील प्रकरणातील चर्चेच्या अनुरोधाने ही गोष्ट स्पष्ट होईल की, ‘प्रवासवर्णन’ या नावाने सार्थ ठरणारे लेखन मूलतः ‘प्रवासी,’ ‘प्रवास’ व ‘प्रदेश’ या घटकतत्त्वांनी साकारत असते. या पुढील महत्त्वाचा तात्त्विक प्रश्न म्हणजे ‘प्रवासवर्णनात प्रतिभाशक्तीचे नेमके कार्य काय?’ हा होय. याचा अर्थ, प्रतिभाशक्ती नसतानाही प्रवासलेखन घडू शकते, तसे घडल्यास त्याला कोणत्या प्रकारचे लेखन म्हणावे हा आहे.

प्रतिभाशक्तीविना घडणारे प्रवासलेखन

प्रतिभाशक्तीविना घडणारे प्रवासलेखन ‘नुसते लेखन’ असते. त्याचे स्वरूप निव्वळ वृत्तांतवजा व माहितीपर असते. ज्याला लिहिता-वाचता येते, जो चौकस स्वभावाचा असतो, जो जिज्ञासू असतो, असा कुणीही लेखक असे लेखन करू शकतो. त्याचे लेखन हे नुसते ‘निर्जीव लेखन’ असते. ती नवनिर्मिती नसते. कारण प्रवासवर्णनाचा ज्यावेळी आपण ‘वाङ्मय’ किंवा ‘कला’ म्हणून विचार करणार असतो, त्यावेळी ती एक नवनिर्मिती असते, हा विचार गृहीत धरलेला असतो आणि प्रवासवर्णनाचा लेखक हा प्रतिभाशाली असला तरच त्याच्या प्रवासलेखनाला नवनिर्मितीचा दर्जा प्राप्त होतो, एरव्ही नाही. तसे नसल्यास, श्री. शिपलेने मागे सुचविलेल्या जहाजावरील नोंदींना, प्रवासविषयक मार्गदर्शिकांना ‘कला’ किंवा ‘वाङ्मय’ समजण्याचा धोका आपल्याला पत्करावा लागेल.

तसेच, काही प्रवासपुस्तके केवळ ऐतिहासिक, भौगोलिक, धार्मिक व इतर माहिती पुरविण्याच्या हेतूनेच लिहिली जातात. आपल्या मराठीत श्री. दाते यांची ग्रंथसूची चाळल्यास अशा कितीतरी ग्रंथांची निर्मिती विपुल प्रमाणात झालेली आढळते. प्रवास कसा करावा? तिकिटाचे दर काय? कोणत्या मार्गाने करावा? मार्गात कोणकोणत्या अडचणी येतात? प्रवासाचे अंतर किती आहे? कुठून कुठे गेल्यास प्रवास चांगला सुखकर होईल? प्रवाशाला त्या प्रदेशात काय काय पाहण्यासारखे असते? तसेच, गाड्यांचे वेळापत्रक व इतर प्रवासोपयोगी माहिती काही पुस्तकांना जोडलेली असते. हे सारे जरी प्रवासोपयोगी असले तरी ते माहिती देण्याच्या विशिष्ट हेतूने लिहिले गेले असल्याने वाङ्मय म्हणून त्याचा फारसा विचार कोणी करणार नाही.

श्री. नेरळकर फडक्यांची ‘माझी तीर्थयात्रा’

श्री. नेरळकर फडकेशास्त्र्यांची ‘माझी तीर्थयात्रा’ भाग १ ते ४ या दृष्टीने पाहता येईल. प्रतिभाशक्तीला या मालेत आव्हान केलेले नाही. अगदी व्यवहारवादावर लक्ष ठेवून, मध्यमवर्गीय माणसाने प्रवास कसा साधावा या भूमिकेतून श्री. फडक्यांनी ही तीर्थयात्रा, प्रत्यक्ष प्रवास करून लिहिली आहे. ते म्हणतात, “मध्यम स्थितीच्या मनुष्याच्या प्रवाशाच्या लायक प्रवासवर्णन कोठेही दृष्टीस पडत नाही...” अशी तक्रार मध्यम स्थितीच्या प्रवासी वाचकांकडून आल्यामुळे, आपण “मध्यम स्थितीच्या मनुष्यास प्रवासास

काय अडचणी येतात? त्यांचे निवारण कसे करावे? मुख्य मुख्य यात्रांचे पौराणिक महत्त्व काय आहे!” हे सांगण्याकरता ही तीर्थयात्रा लिहिली आहे. लेखकाचा व्यवहारवाद, “सृष्टिसौंदर्याचे किंवा काव्यमय रसभरित वर्णन अगदी जरूर तेथेच केले आहे, उगीच त्याकरिता जागा अडविली नाही...” या विधानात स्पष्ट होईल. [गो. ह. फडके, माझी तीर्थयात्रा, भाग-१, प. आ. १९२३, प्रस्तावना, पृ. ६.] प्रतिभाशक्ती किंवा कल्पकता प्रवासलेखकाला असली तरी तिचा उपयोग लेखक करतोच असे श्री. फडके यांच्या उदाहरणावरून दिसत नाही आणि त्यामुळेच त्यांच्या प्रवासवृत्तमालेची निर्मिती ही निव्वळ वृत्तांतवजा ठरली आहे. प्रवासलेखन प्रतिभाशक्तीविनाही घडू शकते याचे ती उदाहरण ठरावी.

याप्रमाणेच दुसरे उदाहरण श्री. बाळासाहेब घोरपडे यांच्या ‘सचित्र भारत प्रवासवर्णन’ या प्रचंड ग्रंथाचे देता येते. या ग्रंथात आर्यावर्तातील प्रेक्षणीय स्थळे, शहरे, तीर्थक्षेत्रे इत्यादी ठिकाणांची संक्षिप्त माहिती पुरविली आहे आणि अशी माहिती पुरविणे हाच या ग्रंथाचा उद्देश आहे. प्रतिभाशक्ती आणि लालित्य यांचा त्यातील लेखनाशी तसा काही संबंध दिसून येत नाही.

प्रतिभाशक्तीची सर्वसमावेशकता व अलौकिकत्व

अशा निव्वळ प्रवासविषयक नोंदीना व भौगोलिक व ऐतिहासिक माहितीला, तसेच वृत्तांतांना सामावून घेत असताना, प्रवासविषयक लेखन हे ‘वाङ्मय’ ठरते; याचे महत्त्वाचे कारण प्रवासलेखकापाशी असलेली प्रतिभाशक्ती हेच होय. ‘प्रतिभाशक्ती’ ही सर्वच कलाव्यापारांची अधिष्ठात्री शक्ती आहे. या संदर्भात प्रा. वा. ल. कुळकर्णी म्हणतात, “प्रवासचित्रणात्मक लेखनामध्ये ललितलेखनाचे विशेष अवतरतात ते ह्या (प्रतिभा) शक्तीचा विलास सुरू झाल्यानंतरच व सुरू झाल्यामुळेच...” [वा. ल. कुळकर्णी, ‘वाटचाल,’ ‘उनि,’ प्रस्तावना, पृ. ३. (‘प्रतिभा’ हा शब्द माझा.)] हे अक्षरशः खरे आहे. या प्रतिभाशक्तीचा व्यापार जेव्हा प्रवासलेखनात सुरू होतो, तेव्हा ते नुसते लेखन ‘वाङ्मया’ची वाटचाल करू लागते, हे निःसंशय मानावे लागते.

‘प्रतिभा’ या शब्दाचे कोशगत व इतर अर्थ

म्हणून ‘प्रतिभा’ या शब्दाचे मूळ अर्थ थोडक्यात तपासून पाहणे श्रेयस्कर ठरेल. ‘प्रतिभा’ हा शब्द संस्कृत स्त्रीलिंगी असून मराठीतही या शब्दाचा वापर तसाच आहे. या शब्दाचे कोशगत अर्थ चेहरा, स्वरूप, तेज, प्रकाश, बुद्धी, स्फूर्ती, कवीची दिव्यदृष्टी असे होतात. [वा. गो. आपटे, संपा. ‘मराठी शब्दरत्नाकर,’ दु. आ. १९३२, पृ. ३७२.] यांतील ‘तेज,’ ‘प्रकाश,’ ‘बुद्धी,’ ‘स्फूर्ती,’ ‘कवीची दिव्यदृष्टी’ हे अर्थ महत्त्वाचे आहेत. यांतील ‘तेज,’ ‘प्रकाश,’ ‘स्फूर्ती,’ ‘कवीची दिव्यदृष्टी’ हे अर्थ या शक्तीचे दिव्यत्व ध्वनित करतात. बुद्धी हा अर्थ तिचे वस्तुनिष्ठ स्वरूप व्यक्त करतो असे म्हणता येईल आणि कवी अगर लेखकापाशी अशी दिव्यदृष्टी असल्याशिवाय त्याची निर्मिती घडू शकत नाही, असा अर्थ ध्वनित होतो. तसेच तेज, प्रकाश, स्फूर्ती हे अर्थ लेखकाच्या आंतरिक किंवा मानसिक जगाशी निगडित असल्याचे सुचवले जाते. ‘तेज’ किंवा ‘प्रकाश’ प्रतिभासित होतो तो कवीच्या मनाला अगर बुद्धीला. स्फूर्ती ही लेखकाच्या किंवा कलावंताच्या मनाची तरल, सर्जक अवस्था असते.

इंग्रजी कोशात ‘प्रतिभा’ या शब्दाला Genius असा शब्दप्रयोग दिला आहे. त्याचा कोशगत अर्थ – “Very great and exceptional capacity of the mind or imagination, creative or inventive

capacity.” [(अ) The Advanced Learner’s Dictionary of current English 2nd Edition, 1967 page 414 by A. S. Hornby &, others. (आ) या प्रतिभाशक्तीला Creative genius असा शब्दप्रयोग मलायोग्य वाटतो.]

याचा अर्थ –“फार मोठी आणि विरळत्वाने आढळणारी मानसिक शक्ती किंवा कल्पकता. नवनिर्मितिक्षमता किंवा संशोधकी ताकद, असा होईल. हा अर्थ तिची महत्ता पटवणारा आहे. प्रतिभाशक्ती ही विरळत्वाने आढळणारी एक मानसिक शक्ती आहे. तिच्यात नवनिर्मितिक्षमता असून संशोधकी ताकदही असू शकते. भारतीय साहित्यशास्त्रात या प्रतिभाशक्तीच्या अनेक व्याख्या साहित्यशास्त्रज्ञांनी केलेल्या आहेत. प्रा. रा. श्री. जोग यांच्या ‘अभिनव काव्यप्रकाश’ या ग्रंथातील तिसऱ्या प्रकरणातील चर्चा आधाराला घेतल्यास तिचा व्यापकपणा, अलौकिकत्व व महत्ता सहज पटून जाते आणि ‘प्रतिभा’ म्हणजे ‘अपूर्ववस्तू-निर्माणक्षम प्रज्ञा’ अशी अभिनवगुप्ताची व्याख्या कळून येते किंवा वाग्भट व हेमचंद्र यांनी तिची ‘नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा’ अशी व्याख्या केल्याचे कळून येते.

प्रवासवर्णनात प्रतिभा वावरते तेव्हा

अशा या सर्वसमावेशक व अलौकिक प्रतिभाशक्तीचे कार्य जेव्हा प्रवासवर्णनपर लेखनात सुरू होते, तेव्हा ते ‘लेखन’ नुसते ‘लेखन’ राहत नाही, ते ‘वाङ्मय’ होते. ‘ते वाङ्मय होते’ या विधानात ते वाङ्मयाच्या बहुतांशी सर्व कसोट्यांना उतरते आणि प्रवासवर्णन ही खऱ्या अर्थाने एक नवनिर्मिती ठरते. प्रवासवर्णनात इतर वाङ्मयीन घटनांप्रमाणे प्रतिभावंताचे मन कसे वावरते हे पाहिल्याशिवाय प्रतिभाशक्तीच्या कार्याचा आवाका ध्यानात येणार नाही.

कलावंताचे साक्षात्कारी मन

प्रवासवर्णनात होणारा प्रतिभावान मनाचा प्रवास हा निराळा प्रवास असतो आणि प्रवासातील सामान्य माणसाच्या मनाचा प्रवास निराळा असतो. कारण प्रवासात वावरणारे प्रतिभावान प्रवाशाचे मन हे नवनिर्मितिक्षम मन असते. प्रतिभाशाली माणूस हा कलावंत माणूस असतो. आणि तो संवेदनाशील मनाचा असतो. हे त्याचे मन प्रसंगी कठोर, प्रसंगी हळवे, प्रसंगी तरल, प्रसंगी उत्कट, प्रसंगी मुक्त होणारे असते आणि वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य पावूनही एक प्रकारची अलिप्तता बाळगणारे असते. प्रवासातील प्रत्येक प्रसंग, घटना, व्यक्ती, स्थल, त्या भोवतालचे मूर्त—अमूर्त वातावरण हे सर्व घटक या मनाला जाणवत राहतात. एखादा प्रसंग वा घटना, स्थल वा व्यक्ती या मनाला न जाणवणे हे ही मुळी एक जाणवणे असेल असे मला वाटते. प्रत्यक्ष प्रवास हा या मनाच्या अनुभवाचा जणू एक अविभाज्य घटक बनतो आणि ज्या ज्या प्रदेशात लेखक फिरेल, त्या त्या प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे संस्कार त्याच्या जाणिवेवर होतात. हे संस्कार लौकिकदृष्ट्या बरे—वाईट, श्लील-अश्लील असे कोणत्याही प्रकारचे असू शकतात. हे मन सामान्य माणसाच्या मनासारखे निबर नसते; तर ते रसरशीत व जिवंत मन असते. किंबहुना असे म्हणता येईल की, ते मन काही अलौकिक अशी वस्तू प्रतिभासित होऊ शकणाऱ्या कलावंताचे साक्षात्कारी मन असते.

उदाहरणार्थ, “...आपण पार्थिव नाही, दिव्य आहोत याची जाणीव देण्यासाठीच की काय क्षितिजाजवळचे पुष्कळसे आकाश मोकळे सोडून मेघमाला या कडेपासून त्या कडेपावेतो पसरल्या होत्या. मधून मधून छोटे ढगांचे पुंजके त्या विस्ताराखाली येऊन बसले होते. प्राचीन मंदिरांतून कोरलेल्या विमानवाहक यक्षासारखे ते दिसत. खालचा भाग सौंदर्याच्या मानाने नीरस अथवा निवर्ण न दिसावा एवढ्या

एका हेतूसाठी कलानिधी सूर्यनारायणाने ढगांच्या मागून रक्तरश्मींची पिचकारी मारली होती. तथापि वरच्या सौंदर्यमंदिराचा हा सगळा पायाच समजावयाचा. मेघमालेच्या वरच्या बाजूला एकामागून एक अद्भुत असे सात थर दिसत होते. लांबी व रुंदी यांचे पुरेपूर प्रमाण असले म्हणजे ते दृश्य भव्य दिसते व त्यात सखोलपणाही भरला पाहिजे म्हणजे ती भव्यता विराट रूप धारण करते आणि अशा अवघ्या दृश्याशी समरस होऊन तल्लीनतेचा अनुभव घेऊ लागतो, तेव्हा आनंद व हर्ष यांनी आपण आपणाला विसरतो. त्या भव्यतेच्या सागरात शिरोस्नान करविणाऱ्या अजस्र लाटा आपल्या उरोभागी येऊन आदळतात व जास्तीच आनंद वाटतो.” [काका कालेलकर, ‘आमच्या देशाचे दर्शन’ संग्र. व अनु. वामन चोरघडे, माधव सावंत, महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार, मुंबई ४, प्र. १, पृ. २.] असा निसर्गाचा साक्षात्कार श्री. काकासाहेब कालेलकरांना प्रवासवर्णनात झालेला आहे.

या मनाला प्रवास करताना जे जे जाणवले असेल, ते ते व्यक्त केल्याशिवाय चैन न पडणारे, ते मन असेल. उदाहरणार्थ ‘सातासमुद्रापलीकडे’ हे प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्या श्री. गंगाधर गाडगीळांना, ते पुस्तक लिहिल्याशिवाय दुसरे काही लिहिता येईनासे झाले, असे त्यांनी त्या पुस्तकाच्या प्रास्ताविकात नमूद केले आहे. ते म्हणतात :

“या प्रवासात मला जे विविध अनुभव आले, ते व्यक्त करणे मला आवश्यक वाटले. (याला एक मानसशास्त्रदृष्ट्या गमतीचे कारण असे की, ते व्यक्त केल्याशिवाय मला दुसरे काही लिहिताच येईना.)” (पाहा ‘सातासमुद्रापलीकडे’ ‘प्रास्ताविक’ पृ. ६, दु. आ., १९६४)

प्रवासविषयक अनुभव असे अंगावर आल्याचे दुसरे उदाहरण श्री. प्रभाकर पाध्यांच्या ‘तोकोनोमा’चे देता येईल. या प्रवासवर्णनात श्री. पाध्ये एका कवीच्या तादात्म्य पावणाऱ्या उत्कट, हळव्या व तरल मनाने कसे वावरतात याचा प्रत्यय रसिकाला येत राहतो.

प्रतिभाशाली मनाची संस्कारक्षमता

हे प्रतिभावान मन एक वेगळे मन असते. ते पूर्ण संस्कारक्षम असते. ही संस्कारक्षमता जन्माबरोबर त्याला निसर्गानेच प्राप्त करून दिलेली असते. ती जीवन जगताना पुष्ट होत जाते. पुढे लेखकाच्या बहुश्रुततेमुळे, अभ्यासामुळे, रसिकतेमुळे, सभोवतालच्या परिस्थितीने, तिच्या अवलोकनाने, एका विशिष्ट रीतीने तिची वाढ होऊन, अनेक अंगांनी तिचे पोषण झालेले असते. ही संस्कारक्षमता ‘जितक्या व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ या न्यायाने पृथक् पृथक् असू शकते. त्यामुळे एकाच प्रदेशाला सामोरे जाणारे प्रवासी मन वेगळे वेगळे वाटते. उदाहरणार्थ, एकाच बोटीने विलायतचा प्रवास करणारे म. म. पां. वा. काणे आणि प्रा. अनंत काणेकर यांची समान अनुभवांची वर्णने वाचताना फरक जाणवतो. एकच प्रवासानुभव श्री. काणे कसा घेतात आणि प्रा. काणेकर कसा घेतात ते न्याहाळण्यासारखे आहे. उदाहरणार्थ, एक पंडिती संस्कारांतील लेखक क्वचित कल्पना करून आपला युरोपचा प्रवास सांगतो आहे, लिहितो आहे, असे वाटेल. तर प्रा. काणेकर, एक आधुनिक युगाच्या संस्कारातील लेखक, कलावंत म्हणून व्यक्त होऊ पहातात. हा फरक मुळात दोन व्यक्तिमत्त्वेच भिन्न संस्कारातील असल्यामुळे होत आहे, असे दिसेल. या दृष्टीने ‘युरोपचा प्रवास’मधील काणे प्रामुख्याने एक ‘पंडित’ वाटतील तर ‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’ या पुस्तकात प्रा. काणेकर एक कवी वा कलावंत वाटतील.

प्रतिभावंताचे पाहणे निराळे

तसेच, एखादा प्रदेश, तेथील स्थळ किंवा घटना प्रतिभावंत प्रवासी लेखकाने पाहणे निराळे आणि सामान्य माणसाने पाहणे निराळे असते. मुळात या दोघांच्या पाहण्याच्या दृष्टिकोणातच फरक असतो. ज्या विशिष्ट प्रदेशावर प्रवास आधारित असतो, तो प्रदेश सामान्य माणसाला जाणवेलच असे नाही. जरी जाणवला तरी तो व्यावहारिक दृष्टीने त्या प्रदेशाकडे पाहण्याची शक्यता दाट असते. परंतु प्रतिभाशाली प्रवासी जेव्हा तो प्रदेश पाहतो, तेव्हा त्याला त्याचे वेगळेच दर्शन होत असते. आणि नेमका त्या प्रदेशाचा प्राण उचलून त्याचे दर्शन त्या प्रतिभावंताने घडवलेले असते. उदाहरणार्थ, घारापुरीच्या लेण्यावरील प्रा. रा. भि. जोशी यांचा 'वाटचाल' मधील 'हिडाल्गोची करमणूक' हा लेख प्रतिभावान माणूस त्या लेण्याचे दर्शन कसे घेतो आणि सामान्य माणसे त्या लेण्याकडे एक सहलीचे उत्तम ठिकाण म्हणून कसे पाहतात, याचे दर्शन देणारा आहे. या ठिकाणचे प्रा. रा. भि. जोशी यांचे पाहणे हे एका प्रतिभावंताचे पाहणे आहे. आणि तेथे सहलीसाठी आलेल्या, हिडीसपणे नाचगाणे करणाऱ्या सहलीवाल्यांचे त्या लेण्याकडे पाहणे सामान्य दृष्टीचे व्यावहारिक पातळीवरील पाहणे आहे. एका अर्थी सारी कलात्मक प्रवासवर्णने हा या प्रतिभावान मनाचे पाहणे निराळे असल्याचा स्पष्ट पुरावा मानता येतो.

प्रवासवर्णनातील काव्यात्मता व लालित्य

या प्रतिभावान मनाची संवेदनशीलता, तादात्म्य व तरलता या पैलूंमुळे प्रवासवर्णनात काव्यात्मता व लालित्य अवतरते असे म्हणता येईल. एखाद्या उद्ध्वस्त विजयनगराचे अवशेष पाहाताना श्री. गंगाधर गाडगीळ यांच्यामधला कवी उत्कट दर्शन देऊन जातो. अशा स्थळाशी, घटनांशी, वा प्रसंगाशी प्रतिभावान प्रवासी लेखकाचे तरल व हळवे मन कातर व उत्कट होऊन एकरूप होते व एकप्रकारची काव्यात्मता प्रवासवर्णनात अवतरायला कारणीभूत ठरते. प्रवासातील एखादे स्थळ, प्रसंग किंवा घटना वा दृश्यच मुळी इतके विलक्षण असते की लेखक त्या ठिकाणी एकदम अंतर्मुख होतो, चिंतनशील बनतो, हुरहुरतो आणि पाहिलेल्या प्रत्यक्ष स्थळाबद्दलची अगर प्रदेशाबद्दलची आपली भावगर्भ जाणीवच व्यक्त करत असतो. त्यामुळे प्रवासवर्णन एकाच वेळी उत्कट व ललित, काव्यात्म व चिंतनशील बनत असते. या दृष्टीने वर सुचविलेल्या विजयनगरच्या दर्शनात, पान २३ व २४ वर... 'काळोख पडू लागला तशा पाकोळ्या फडफडू आणि चित्कारू लागल्या...' या परिच्छेदात, गाडगीळांनी जी काव्यात्मतेची उंची गाठली आहे, ती खास लक्षणीय मानावी लागते. या ठिकाणी विजयनगरचा प्रदेश पाहून श्री. गाडगीळ आपली भावगर्भ जाणीवच व्यक्त करताहेत हे कुणाही रसिकाला पटावे. याप्रमाणेच, 'सातासमुद्रापलीकडे' या गाडगीळांच्या प्रवासवर्णनातील 'काप्री' हे प्रकरण (पाने १० ते १९) पाहता येईल. अशा प्रदेशाच्या दर्शनात जीवनाची अपूर्णता आणि अपरिहार्यता लेखकाला पटते. त्याला जीवनाचा क्षणभंगुर खेळही जाणवतो तसेच, 'माझा प्रवास' या प्रवासवर्णनात श्री. गोडसेभटजींना आलेले अनेक जीवघेणे अनुभव उदाहरणांदाखल सांगता येतील.

प्रवासवर्णनात जे लालित्य अवतरते, ते वर म्हटल्याप्रमाणे प्रतिभाशक्तीच्या विलासामुळेच. ते केवळ वर्णविषयाच्या जिह्यामुळेच निर्माण होते असे नसून प्रतिभाशक्तीचा वावर मुळातसुरू झालेला असतो, म्हणून निर्माण होत असते. कारण प्रतिभावान प्रवासी लेखक प्रवास केलेल्या विशिष्ट प्रदेशाबद्दलचे अनुभव आपल्याला नव्याने सांगत असतो. त्यामुळे त्या प्रदेशाबद्दलची मुळातत्या लेखकाची जाणीव जशी विस्फारलेली आढळते, तसेच वाचकालासुद्धा त्या प्रदेशाचे, वाचताना एक वेगळे नवे दर्शन घडूनजाते.

उदाहरणार्थ, काकासाहेब कालेलकरांची भारतभक्तीने ओथंबलेली 'आमच्या देशाचे दर्शन,' 'हिमालयातील प्रवास' किंवा 'जीवनलीला' ही प्रवासवर्णने स्वभावतःच एका वेगळ्या राष्ट्रवादी दृष्टीचा प्रत्यय देऊन जातात. ती त्या दृष्टीने लिहिलेली असली तरी कालेलकरांमधला 'कवी' लपून राहत नाही.

प्रतिभाशाली मन प्रदेशाला कसे सामोरे जाते?

हे प्रतिभाशाली मन प्रवासवर्णनात त्या विशिष्ट प्रदेशाला साक्षात सामोरे जात असते. तो प्रदेश त्याच्या व्यक्तिमत्त्वासहित तिथे ठामपणे उभा असतो. त्याचे उभे असणे ही केवळ काल्पनिक बाब नसते. मागे म्हटल्याप्रमाणे, तो प्रदेश बोलतो, चालतो, भुलवतो, रुसतो आणि हे त्या प्रदेशाचे बोलणे, चालणे, रुसणे, भुलवणे फक्त प्रतिभाशाली, हळुवार व संस्कारक्षम मनालाच कळते. कलावंताचे साक्षात्कारी मन प्रवासलेखकापाशी असते असे जे वर म्हटले आहे, ते याच अर्थाने. उदाहरणार्थ, भारतातील नद, नद्या, धबधबे, तारे, आकाश, बंधारे, 'जीवनलीले'त काकासाहेब कालेलकरांशी कवीसारखा संवाद साधताना दिसतात. या दृष्टीने 'जीवनलीला' या प्रवासग्रंथातील 'कृष्णेची संस्मरणे,' 'जोगचा धबधबा,' 'धुवांधार,' 'वर्षागान,' 'दक्षिणेच्या टोकास' एवढे लेख वाचले तरी लेखकाची कविप्रवृत्ती निश्चित कळून येईल.

शिवाय, प्रवासी लेखक काही विशिष्ट संस्कारात वाढलेला असतो. त्याच्या स्वतःच्या आवडी-निवडी त्यामुळे तयार झालेल्या असतात. त्या अशा आवडी-निवडींना परदेशप्रवासात असल्यावर एकप्रकारचे छेद-प्रतिच्छेद जातात आणि भावनिक ताण निर्माण होतात. कारण तो प्रदेश त्याला नव्याने भेटत असतो. एक वेगळे आव्हान देत असतो. उदाहरणार्थ, चंद्रयानातून प्रवास करणारा नील आर्मस्ट्रॉंग व त्याचे सहप्रवासी यांना अंतराळातील प्रदेश हे केवढे साक्षात आव्हान होते! ते आव्हान स्वीकारणारे त्यांचे मन जर कलावंताच्या भूमिकेतून व्यक्त झाले, तर ते अमर व वेगळे प्रवासवाङ्मय होईल. या दृष्टीने 'रोमांचकारी रोम' हे 'सातासमुद्रापलीकडे' मधील प्रकरण गाडगीळांच्या मनावर रोमच्या जीवनातील रोमांच उमटविणारे ठरले आहे. तसेच 'रोम'ची चिरंतनता रोमच्या राजकीय वैभवापेक्षा कलावैभवात गाडगीळांना पटते. 'पॅरिस'मधल्या महागाईमुळे, भाषेच्या अडचणीमुळे, तेथील विलासी जीवनामुळे गाडगीळांना ते 'न परवडणारे' ठरले आहे! परंतु या सगळ्या अडचणीतही, पु. ल. देशपांडे यांनी 'अपूर्वाई'त चित्रित केलेले 'पॅरिस' त्यांना कमालीचे आवडलेले दिसते.

सारांश, प्रदेश आणि प्रवासी यांची एकमेकांवर जी ही क्रिया-प्रतिक्रिया होते, त्या क्रिये-प्रतिक्रियेचा तात्काळ, सक्रियपणे परिणाम करून घेणे हे या मनाचे प्रमुख कार्य असते आणि त्यामुळेच प्रदेश आणि प्रवास याबद्दलच्या लेखकाच्या, क्रिया-प्रतिक्रिया प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाला 'वाङ्मय' म्हणून खास वेगळेपण आणतात. या क्रिया-प्रतिक्रिया प्रवासवर्णनपर कवीसारख्या उत्कट होऊन व्यक्त झाल्याने त्यांना वाङ्मयकळा प्राप्त होत असते. असे जर नसते, तर त्या वर्णनातील पृथक्पणा ध्यानात आला नसता. तो ध्यानात येतो याचे कारण त्या त्या वेळी त्या त्या प्रदेशाला सामोरे जाणारे मन आणि त्याची स्पंदने वेगवेगळी असतात. उदाहरणार्थ, त्यावेळी पाहिलेला 'चिरंतन रोम' किंवा 'न परवडणारे पॅरिस' गाडगीळांच्या मनाला आज एखादी वेगळीच अनुभूती देण्याची शक्यता डावलता येत नाही. कारण गाडगीळांचे मन हे ताजेतवाने, संस्कारक्षम व प्रतिभाशाली कलावंताचे जिवंत मन आहे. ही वस्तुस्थिती, कोणत्याही प्रदेशाला सामोरे जाण्याच्या कलावंताच्या मनाच्या बाबतीत नाकारता येत नाही.

प्रवासवर्णन ही एक नवनिर्मिती कशी?

प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासविषयक आणि प्रदेशविषयक अनुभवांची केवळ नोंद, केवळ निवेदन अगर माहिती नसते; तर प्रा. वा. ल. कुळकर्णी म्हणतात त्याप्रमाणे “चांगल्या प्रवासचित्रणात्मक लेखनात नुसते वर्णन वा निवेदन कधीच नसते. (नुसते वर्णन वा निवेदन निर्जीव व केवळ वर्तमानपत्री होण्याची भीती असते.) तर त्यात एक प्रकारची नवनिर्मिती असते. ही निर्मिती अनुभवांची असते. [वा. ल. कुळकर्णी, 'वाटचाल,' प्रस्तावना 'उनि,' पृ. २.] उदाहरणार्थ, प्रवासी लेखक जेव्हा प्रवासाला निघतो, तेव्हा त्याला जे अनुभव येतात ते बरेचसे प्रत्येक प्रवाशासारखेच असतात. त्या अनुभवांना काळाचा, भूगोलाचा, समाजाचा, प्रत्यक्ष वाहनाचा, माहितीचा अशा अनेक प्रकारच्या घटकांनी मिळून बनलेला—लौकिक बंधनाने युक्त असा — एक वस्तुनिष्ठ संदर्भ सदैव चिकटलेला असतो. म्हणजे त्याला प्रवासात येणारा प्रत्येक अनुभव अर्थपूर्ण व कलात्मक पातळीवरचा असतो असे नाही, तर तो लौकिक व वस्तुनिष्ठ पातळीवरचा असण्याची दाट शक्यता असते. या अनुभवांचा वस्तुनिष्ठ संदर्भ टाळणे त्याला फार कठीण असते. तरीही प्रज्वलित प्रतिभेचा व संवेदनाक्षम मनाचा लेखक ह्या अनुभवांचे कलात्मक अनुभूतीत रूपांतर करीत असतो. हा निव्वळ रूक्यासुक्या अनुभवरूपी हाडांत प्राण भरून त्याची चालती बोलती माणसासारखी रूपे धारण करणे हे कार्य नवनिर्मितीक्षम प्रतिभाशक्तीमुळे घडत असते.

उदाहरणार्थ, पंडिता रमाबाई इंग्लंडवरून, सौ. आनंदीबाई जोशींच्या सत्काराला अमेरिकेकडे जायला निघाल्या आहेत. वाटेत तुफान होते. समुद्रातील प्रवासाचे व वादळा—तुफानाचे वर्णन इतर अनेक प्रवासवर्णनांतून वाचायला मिळते. पण पंडिता रमाबाईंचे पुढील वर्णन कलात्मक पातळी गाठणारे वर्णन ठरले आहे, असे म्हणता येईल:

त्या अफाट पारावारशून्य समुद्रात वरच्या बाजूस कधी स्वच्छ, कधी अभ्राच्छादित अशा आकाशाचा गोल चांदवा, खाली हिमालयाच्या लहान लहान टेकड्यांएवढाले कल्लोळ आणि त्यांवर आपटत असलेली आमची नाव पाण्यावर तरंगत असलेल्या लहानग्या उडत्या माशासारखी दिसत होती, म्हटल्यास चिंता नाही. हा मनोरम, भयाण व विचित्र देखावा पाहून प्रेक्षकांच्या मनात कसकसे विचारांचे तरंग येतात, ह्याचे वर्णन करता येत नाही. तुफानाच्या वेळेस 'गल' नावाचे समुद्रपक्षी चोहोकडे समुद्रात तरंगत असलेले दिसतात. हे पक्षी खरोखरच तुफानाचे अग्रदूत आहेत. तुफान व्हायचे असले म्हणजे ते मोठ्या वेगाने समुद्रावर उडत फिरू लागतात आणि तुफानाच्या वेळेस समुद्रकल्लोलांवर बसून मोठ्या हर्षाने जलक्रीडा करू लागतात. चोहोकडून मोठमोठ्या लाटा उसळून येऊन एकमेकांवर आपटत आहेत. वारा मोठा सोसाट्याचा वाहत आहे, समुद्राच्या वरल्या भागावर पराकाष्ठेचे धुके पडले आहे— आणि समुद्राच्या व मेघांच्या गर्जनेने लोकांच्या कानठळ्या बसत चालल्या आहेत तरी या आनंदी पक्ष्यांना त्याचे काही वाटत नाही. ते खुशाल मजा करीत असतात. एखादा आरब जसा आपल्या तेजस्वी घोड्याला वायुवेगाने दामटीत जातो, त्याप्रमाणे ते मोठमोठाल्या कल्लोलांच्या पाठीवर बसून जसे काय शर्यत खेळत असतात. केव्हा केव्हा मेघांची पटले फोडून सूर्यनारायण विजयी वीराप्रमाणे आकाशात प्रकाशमान होई तेव्हा गगनमंडळात संबंध इंद्रधनुष्याचा देखावा मोठा वर्णनीय व आनंददायक असा होत असे. कधी कधी दीड किंवा दोन इंद्रधनुष्ये पाहण्यात येत. केव्हा केव्हा समुद्रकल्लोल नावेवर किंवा एकमेकांवर आदळल्यानंतर वाऱ्याच्या जोराने काही दूरपर्यंत तुषार उडत जाई, तेव्हा त्यावर सूर्यप्रकाश पडून इंद्रधनुष्य उत्पन्न होत असे. अहाहा! त्यावेळची समुद्राची व आकाशाची शोभा कितीतरी वर्णावी! ती शोभा पाहत असता डोळ्यांच्या पापण्या मिटणेही बरे

वाटत नसे, इतकी चित्तवेधक आणि दृष्टिरंजक होती.” (पाहा, पाने क्रमांक ५ ते ७, ‘युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त,’ भाग पहिला)

हे सर्व वर्णन मुळातूनच वाचण्यासारखे आहे. हे वर्णन पंडिता रमाबाईंच्या वादळी मनाचे व तुफानी जीवनाचेच चित्र वाटेल इतके प्रत्ययकारी उतरले आहे. या तुफानात दिसणारे ‘गल’ नावाचे समुद्रपक्षी जणू लेखिकेच्या मनाचे प्रतीक वाटतील.

मराठी प्रवासवाङ्मयात इ. स. १८८६ च्या आरंभी प्रवास करणारी एक भारतीय स्त्री तुफानाचा अनुभव कलावंत म्हणून केवढ्या ताकदीने घेते हे पाहणे इथे मनोरंजक ठरावे. आणि अनेक संकटे सोसून, जीवनाचे तुफान अंगावर घेत तिने हा समुद्रप्रवास केला आहे. ही शोभा जीवनाशी खेळ खेळणारी असूनही तिच्यातला कलावंत इतका ताकदीचा आहे की, त्या कलावंताला ही शोभा चित्तवेधक आणि दृष्टिरंजक वाटते. पण ती पाहत असता, ‘डोळ्यांच्या पापण्या मिटणेही बरे वाटत नसे’ असा थोर कलावंताला शोभणारा आपला अभिप्राय ती नमूद करते, ते मोलाचे वाटते.

प्रवासवर्णन ही प्रवासविषयक अनुभवांची एक नवनिर्मिती कशी? या प्रश्नाचे उत्तर इथे मिळावे. ही नवनिर्मिती साधायला खरीखुरी प्रतिभाशक्तीच लागते. या न्यायाचाही इथे प्रत्यय यावा.

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा एक मागोवा

या अनुरोधाने प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रक्रिया कशी घडते? हेही इथे पाहणे आवश्यक आहे. प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मिती ही वास्तवाशी अधिक निगडित असलेली एक वाङ्मयघटना आहे. या लेखनाचा लेखक साक्षात प्रवास करून आपले लेखन लिहितो. ज्या प्रदेशाचा प्रवास त्याने आरंभलेला असतो, त्याबद्दल त्याने काही वाचलेले अगर माहिती करून घेतलेले असते. पूर्वज्ञात असणारा प्रदेश असला तरी साक्षात प्रवासाच्या वेळी प्रा. अनंत काणेकरांनी ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ या पुस्तकाच्या ‘तात्पर्य’ या प्रास्ताविकात म्हटल्याप्रमाणे, “क्रमिक पुस्तकांच्या कागदावर मरून पडलेली आणि त्यामुळे सामान्य वाटणारी ही सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवाने एकदम जिवंत होतात आणि भलतेच जगड्याळ स्वरूप धारण करतात. (पृ. ८, ४ थी आवृत्ती) त्यामुळे विश्वदर्शनाच्या वेळी भांबावलेल्या अर्जुनासारखी लेखकाची स्थिती होणे सहज शक्य असते. भगवंतांनी ज्याप्रमाणे अर्जुनाला दिव्यदृष्टी दिली, तशीच दिव्यदृष्टी हा प्रवासातील प्रदेश पाहण्याला प्रतिभाशक्ती लेखकाला देत असते, असे मला वाटते.

इतकेच काय, वास्तवाचे चित्रण साधण्यासाठी काही प्रवासलेखक प्रवासात रोजनिशीचा, माहितीच्या टिपणांचा मुद्दाम उपयोग करतात. त्यामुळे त्या त्या वेळच्या लेखकाच्या मनाचे आणि त्या मनावरील झालेल्या प्रवासाचे ताजे, टवटवीत संस्कार व चैतन्ययुक्त प्रवासानुभव, आपल्याला रसिक म्हणून पाहायला मिळतात आणि त्यात एकप्रकारचा गोडवा निर्माण होतो. रसिक वाचकाला त्यात गोडी वाटते. उदाहरणार्थ, प्रा. काणेकरांना वरील पुस्तकाला ‘जेम्स अँगेट’ला गुरू करून, रोजनिशीचाच आश्रय घेणे भाग पडले आहे. (पाहा, पान २, आ. ४ ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे.’)

अशा तऱ्हेने, प्रत्ययाला आलेले प्रदेशाचे प्रवासी लेखक जेव्हा वर्णन करू लागतो, तेव्हा त्या प्रदेशाचा मान त्या लेखकाइतकाच मोठा असतो. त्याला डावलणे अशक्य असते. त्या प्रदेशाच्या ओढीनेच

प्रवासवर्णनपर लेखन घडत असते. ही ओढ एक आंतरिक ओढ असते. ही आंतरिक ओढ प्रवासी लेखकाच्या प्रतिभाशाली मनाला झालेल्या प्रदेशविषयक भावगर्भ जाणिवेमुळे निर्माण झालेली असते. त्या प्रदेशाविषयी लेखन करू लागताच ती जाणीव तीव्रतर होते. ह्या जाणिवेला प्रवासात जे जे भावले असेल, त्याचा आविष्कार करणे एकप्रकारे अपरिहार्य होऊन बसते. प्रदेशविषयक जाणिवेच्या आविष्काराची अपरिहार्यता प्रवासविषयक वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रक्रियेमागील केंद्रबिंदू आहे, असे मला वाटते. अशी त्या प्रदेशविषयक जाणिवेच्या आविष्काराची उत्कटता व अपरिहार्यता पटल्याशिवाय, प्रवासलेखकाने लिहू नये असे मला वाटते. कारण, तसे लिहिल्याने प्रवासवर्णनाचे वाङ्मयीन मूल्य निश्चितच कमी होईल.

एका अर्थी असेही म्हणता येईल की, तो जाणवलेला प्रदेशच लेखकाला लिहायला प्रवृत्त करतो. तो प्रदेश सारखा त्याच्या मनाचा, पर्यायाने व्यक्तिमत्त्वाचा ताबा घेतो आणि प्रवासी लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुशीतून आकारबद्ध होऊन बाहेर पडतो. त्यात जितका लेखक तितकाच प्रदेश रसिकाला वाचताना जाणवत राहतो. एकूण जिवा-शिवाच्या उत्कट संमीलनासारखे हे मीलन असते, असे म्हणावेसे वाटेल.

प्रा. रा. भि. जोशी यांनी या प्रक्रियेसंबंधी म्हटले आहे :“प्रवासलेख साधणे हे ते स्थल आणि तो लेखक कशी कोणत्या प्रकाराने, कोणत्या वृत्तीने एकमेकांना सामोरी येतात, ह्यावर अवलंबून राहते. हे कसे घडते हे सांगणे कठीण आहे. एकमेकांकडे ओढल्या जाणाऱ्या प्रियकर-प्रेयसीच्या एकत्र येण्यासारखे हे आहे असे कदाचित म्हणता येईल. पण सर्वच प्रकारच्या कलानिर्मितीच्या प्रक्रियेत हा गूढतेचा अंश असलेला दिसतो. नाही का?

“एखाद्या स्थलासंबंधी लिहायला प्रवृत्त होताच लेखकाची त्या स्थलासंबंधी काही एक विशिष्ट वृत्ती बनते किंवा बनलेली असते. ती वृत्ती हे जणू त्या संबंध लेखकाचे आकर्षणकेंद्र बनते. त्या वृत्तीच्या अनुरोधाने आणि तिच्याभोवती त्या स्थलासंबंधीच्या त्याच्या भावना आणि त्यांना अनुकूल अशा घटकवस्तू गोळा होत जातात आणि गोळा होत असतानाच त्या सगळ्यांना मिळून एक आकार येत जातो.” (पाहा, ‘मजल-दरमजल,’ प्रस्तावना.)

मराठीतील एक समर्थ प्रवासलेखक व प्रवासविषयक लेखनाचे एक वाङ्मयविचारवंत म्हणून प्रा. जोशींचे वरील अवतरण विस्ताराने आधाराला घेतले आहे. त्यावरून प्रवासवर्णनपर लेखनाच्या निर्मितीप्रक्रियेवर अधिक प्रकाश पडावा असे मला वाटते.

सर्वसामान्यपणे असे म्हणता येईल की, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीची प्रक्रिया ही इतर वाङ्मयनिर्मितीच्या प्रक्रियेसारखीच एक गूढ प्रक्रिया होय. प्रवासवर्णनात प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने प्रवासी व प्रदेश हे घटक, नवनिर्मितिक्षम प्रतिभेच्या स्पर्शाने ढवळून निघतात व त्यांचे वेगळे असे एक रसायन किंवा रा. भि. जोशी यांच्या भाषेत ‘रांधा’ तयार होतो. त्या रसायनाने जो आकार घेतला असेल, तो ‘आकार’ म्हणजे ते ‘प्रवासवर्णन’ होय, असे म्हणता येईल.

प्रवासवर्णनकाराच्या लेखननिर्मितीत, त्याचे संवेदनाक्षम मन, त्याची अपूर्व अशी निरीक्षणशक्ती, तीव्र स्मरणशक्ती आणि उत्कटता या सर्वच मानसिक गुणांना मोठे आव्हान असते. उदाहरणार्थ, एकाच वेळी भावलेले, धावत्या क्षणी प्रवासात पाहिलेले आठवणे अतिशय महत्त्वाचे असते. तसेच, ते आठवून

जाणिवेच्या स्तरावर जाऊन उत्कटपणे व्यक्त करणे हे खरोखरीच कौशल्य आहे. कारण अखंड प्रवास हाच मुळी एक मोठा त्रास असण्याची शक्यता असते. हा त्रास किंवा प्रवासात प्रत्यक्ष आलेला सगळा शीण घालवल्यानंतर लेखकाची लेखनसमाधी लागणे हे महत्त्वाचे असते. खऱ्या लेखकाला हा शीण प्रत्यक्ष असला तरी जाणवेलच असे नाही.

कलात्मक प्रवासवर्णनाला तपशीलाचे बंधन नसते

प्रवासलेखनाच्या प्रत्यक्ष समयी प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक तपशील मनात घोळ घालण्याची दाट शक्यता असते. हा सर्व तपशील कलात्मक प्रवासवर्णनाला आवश्यक असतोच असे नाही. किंबहुना, तो आवश्यक नसण्याची शक्यता अधिक असते. हा तपशील वर म्हटलेल्या अनुभवात मुरलेला असतो. म्हणून माहितीवजा प्रवासवर्णने जसा हाच तपशील पुरवतात, तसा कलात्मक प्रवासवर्णने पुरवतीलच असे नाही. प्रवास व प्रदेशविषयक तपशील एक प्रकारे न पुरवताच पुरवला जाईल असे वाटते. पण कलात्मक प्रवासवर्णनाला तपशीलाचे बंधन नसते हे सत्य होय.

अशा प्रवासलेखनाबद्दल रा. भि. जोशी 'वाटचाल'च्या प्रास्ताविकात म्हणतात, "मी आतापर्यंत जे प्रवासलेख लिहिले, त्यांपैकी काहींचा हा संग्रह आहे. सामान्यपणे ज्याला प्रवासवर्णन किंवा स्थलवर्णन म्हणतात, तशा प्रकारचे हे लेख नाहीत. कारण मी कोणत्या मार्गाने कोणत्या ठिकाणचा प्रवास केला आणि प्रवासात मला काय सोयी-गैरसोयी आढळल्या, ह्यांचे किंवा एखाद्या ठिकाणी पाहण्यासारखी कोणती स्थळे आहेत ह्यांचे, प्रवास करू इच्छिणाऱ्यांना उपयोगी पडू शकेल असे वर्णन ह्या लेखांत नाही... एखादे ठिकाण पाहून, तिथे राहून त्यासंबंधी वाचून-ऐकून मला जे वाटले ते ह्या लेखांतून देण्याचा प्रयत्न आहे. मला एखाद्या ठिकाणासंबंधी जे वाटले, तेच इतरांना वाटेल असे नाही..."

म्हणजे प्रा. रा. भि. जोशी यांनी प्रवास केलेल्या स्थळासंबंधी अगर प्रदेशासंबंधी माहिती देण्याची व तपशील पुरविण्याची जबाबदारी मानलेली नाही, हे स्पष्ट होय.

याप्रमाणेच दुसरे प्रवासवर्णनकार प्रा. गंगाधर गाडगीळ आपल्या 'सातासमुद्रापलीकडे' या प्रवासवर्णनाच्या प्रास्ताविकात म्हणतात, "हे लेखन करताना कोणत्याही प्रकारची माहिती वाचकाला देण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे, असे सामान्यपणे मी मानलेले नाही." याचा स्पष्ट अर्थ अशा कलात्मक प्रवासवर्णनात प्रवास व प्रदेशविषयक तपशील पुरवला जातोच असे नाही.

प्रवासवर्णनाची जीवनदर्शनक्षमता

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रक्रियेचा मागोवा घेतल्यानंतर, आपल्याला प्रवासवर्णनात जीवन कसे व कुठे अवतरते, त्यातील जीवनदर्शनक्षमता व तिचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे असते, हे थोडक्यात पाहणे आवश्यक ठरते. प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारे जीवन अनेकपदरी असते. इतर वाङ्मयप्रकारात जसा जीवनानुभूतीचा उत्कट आविष्कार घडतो, तसा तो येथेही घडतो. प्रथमतः त्यात प्रत्यक्ष प्रवासी लेखकाचे प्रवासी जीवन येते. त्यानंतर प्रदेशाच्या संदर्भातील जीवन अवतरते. हे जीवन प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असलेले जीवन असेल. शिवाय प्रवासात भेटणाऱ्या नानाविध मानवी स्वभावाच्या विविध नमुन्यांनी हे जीवनदर्शन, प्रवासवर्णनकार रसिकाला घडवीत असतो. यात प्रवासी

लेखकाचे प्रवासी जीवन येते, म्हणजे प्रवासातील लेखकाचे जीवनचित्र येणे हा भाग अपरिहार्य होऊन बसतो. म्हणजे लेखकाच्या स्वचरित्राशी संबंधित अशा जीवनाचा आविष्कार त्यात घडतो. हा लेखक एक सर्वसामान्य माणसासारखा समाजातील एक व्यक्ती तर असतोच, शिवाय कलावंत, लेखक असतो. म्हणजे दोन्ही दृष्टींनी व्यक्त झाल्याचा प्रत्यय त्यात येऊ शकतो.

समाज आणि साहित्य व तो लिहिणारा लेखक यांचे नाते सनातन असते. लेखक कितीही कल्पनेत बोलणारा व जीवनाबद्दल उदासीन वृत्तीचा असला तरी शेवटी त्याला कल्पना करायलाही मानवी जग व त्यातील वास्तव आधार देत असते. प्रवासवर्णनात हे मानवी जीवन व त्या संदर्भातील वास्तव लेखकाच्या सतत सोबतीला असते. ते वास्तव ज्या प्रदेशात तो संचार करतो, त्यापुरते जरी मर्यादित असले तरी ते लेखकाला, मी वर सुचविल्याप्रमाणे, अनेक अंगांनी वेगळे असते, म्हणून सतत नवे असते. उदाहरणार्थ, वरसईकर गोडसेभटजींचे 'माझा प्रवास' हे पुस्तक उदाहरणाकरता घेऊ. हे पुस्तक 'प्रवासवर्णनपर' पुस्तकातील एक खास आगळे पुस्तक आहे. या आगळेपणाचा थोडासा परिचय इथे करून घेतल्यास वावगे ठरत नाही.

'माझा प्रवास': एक अल्प परिचय

'माझा प्रवास' हे पुस्तक प्रथम एक प्रवासवर्णन असून त्यात आत्मचरित्र, समाजशास्त्र व इतिहास यांचे दाट रंग मिसळले आहेत. यात प्रवासी लेखक श्री. विष्णूभट गोडसे यांचे प्रवासीजीवन चित्रित झाल्याचा पुरावा मिळेल व प्रवासवर्णनाची जीवनदर्शनक्षमताही प्रत्ययाला येईल. ३० मार्च १८५७ रोजी लेखक व त्याचा काका पायी व मधूनमधून बैलगाडीने उत्तर भारताच्या प्रवासाला निघाले आहेत. त्यावरून तत्कालीन प्रवास पायी किंवा बैलगाडीने होत हे कळते. लेखक वरसई कल्याणपासून नासिक, सातपुडा, महू उज्जैन, धार, ग्वाल्हेर, झाशी, कानपूर, बह्मावर्त, कालपी इत्यादी दक्षिण भारतापासून मध्य व उत्तर भारतात आपल्या काकाबरोबर फिरला आहे. कधी रात्रीचा एकटा फिरून गाणे ऐकण्याची मजा लुटून आला आहे. या प्रवासातील कटू आणि गोड अशा अनुभवांनी त्याला जे जीवनाचे पुढे विदारक, तसेच रहस्यमय दर्शन घडले आहे, त्याने तो चक्रावून गेलेला, नियतिवादी झालेला दिसतो आहे. या पुस्तकाचे पहिले प्रकरण पुस्तकाची चरित्रपरता स्पष्ट करील. पुस्तकातील अखंड प्रवास त्यांच्या जीवनाचेच एक अविभाज्य अंग असून, तो हा प्रवास, जीवन सुखाने जावे, चार पैसे गाठीला मारून घरात "कर्ज वर्षाऋतूतील नदीच्या पाण्यासारखे किंवा जलोदरासारखे फुगू लागले" म्हणून प्रवासाला निघाला आहे. भिक्षुकी हा त्याचा व्यवसाय आहे. उत्तरेस बायजाबाई शिंदी मोठा यज्ञ करणार असून, त्याला हजर राहून काही द्रव्यप्राप्ती करावी हा त्याचा हेतू आहे.

अनुभव कटू तसेच गोड

या पुस्तकातील प्रवासविषयक अनुभव 'कटू' तसेच 'गोड' असे दोन्ही प्रकारचे आहेत. गोड अनुभव म्हणून लेखकाचा प्रवास पित्यासमान असलेल्या काकाबरोबर झाला आहे. त्यावेळच्या एकत्र कुटुंबपद्धतीतील जीवन, प्रेमाचा ओलावा यात आविष्कृत होतो. त्याला प्रत्यक्ष झाशीवाल्या राणीचा आश्रय मिळाला आहे. त्याने लखनौला जाऊन गाणे ऐकले आहे. कॉफी प्यायला आहे. ऐन दुःखाच्या प्रसंगी आजारी काकाला भर अरण्यातून वाहून नेणारा ईश्वरासमान गाडीवाला भेटला आहे. शेवटी तीर्थयात्रा

करून गंगेची कावड खांदा मारून घरी आणली आहे. साक्षात मृत्यूच्या प्रसंगांतून तो अनेक वेळा वाचला आहे.

कटू अनुभव म्हणून या पुस्तकात, लेखकाच्या काकाचे आजारपण, बंडवाल्यांशी गाठ, प्रत्यक्ष बंडात सापडणे, बीजनाच्या रूपाने प्रत्यक्ष मानवी हत्या व इंग्रजांनी त्याबरोबर केलेली लूट पाहणे, आश्रयदात्या झाशीवालीची जीवघेणी परवड व पराभव पाहणे, सोबतच्या ब्राह्मणांनी त्याला एकटे अरण्यात सोडून जाणे इत्यादी अनेक प्रसंग व घटना या ग्रंथात चित्रित झालेल्या दिसतात. त्यामुळे प्रवासपर ग्रंथाची जीवनदर्शनक्षमता सहज कळून येते.

समाजजीवनाचा प्रत्यय

या पुस्तकात तत्कालीन उत्तर (एकचित दक्षिण) भारतीय समाजजीवनाचा अनुभव सखोल रीतीने व्यक्त झालेला असून एक 'समाजजीवन'पर पुस्तक म्हणूनही या पुस्तकाचा गौरव करता येतो. उदाहरणार्थ, स्त्री-पुरुषसंबंधातील घटना व प्रसंग हा या पुस्तकाचा एक खास विशेष होय. लेखक लिहितो, "...बुंदेलखंडाचे पाणी पुरुषांस चांगले नाही. तेथे षंड फार निपजतात. शेकडा पंचवीस षंड समजले पाहिजेत. असेही लोक आढळले की, एखादा पुरुष स्त्रीचे मनात भरल्यास तिने आपल्या नवऱ्यास तसे सांगावे. नवऱ्याने त्याच्याशी स्नेह वाढवावा आणि त्याला आपल्या घरी येण्याजाण्याची वहिवाट पाडावी. मग एखाद्या दिवशी नवऱ्याने कामाचे निमित्त काढून बाहेर जावे व स्त्रीच्या मनात भरलेल्या पुरुषाला आपले घर मोकळे करून द्यावे, असा प्रकार जागोजाग आढळला. कुंटिणी बायकांच्याही जागा असत. सूर्यास्ताचे संधीत कितीएक लोकांच्या स्त्रिया त्या जागी जाऊन आपली इच्छा तृप्त करून घेत. यावरून या शहरात व्यभिचाराचा फारसा विधिनिषेध नाही." [विष्णुभट गोडसे, 'माझा प्रवास,' ति. आ. पुणे, १९६१, संपा. चिं. वि. वैद्य, प्रस्ता. न. र. फाटक, परिशिष्ट, पृ. १५२.]

अशा अनेक घटना व प्रसंग या पुस्तकात आले आहेत. खुद्द लेखकावर आलेला हुशंगाबादेचा प्रसंग, तसेच सासु-सुनेचा संवाद, झाशीच्या राजाचे षंडत्ववर्णन, एका शास्त्रीबुवाचा व इतर ब्राह्मणांचा भंगिणीशी संबंध या सर्व घटना व प्रसंग या प्रकारच्या उत्तर व मध्यभारतातील स्त्री-पुरुष संबंधित जीवनाचे व तत्कालीन एकंदर समाजजीवनाचे सखोल चित्रण दर्शविणारे आहेत. अशा प्रसंगांच्या व घटनांच्या चित्रणामुळे या प्रवासग्रंथाच्या वेगळेपणात व रंजकतेत भर पडतेच; पण त्यामुळे प्रवासवर्णनाची जीवनदर्शनक्षमता कळून येते.

याहून सरस व रौद्रभीषण

याहून सरस व रौद्रभीषण असा या पुस्तकाचा (जीवनदर्शनाच्या दृष्टीने) भाग म्हणजे, इ. स. १८५७ च्या बंडाची यात आलेली हकीगत व इतिहास हे अंग होय. लेखक प्रत्यक्ष त्यात सापडल्याने या पुस्तकाची महत्ता ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून वाढली आहे. त्यात सामाजिक, ऐतिहासिक व राजकीय जीवनाचा एक वेगळा पट व्यक्त झाला आहे. 'चक्षुर्वैसत्यं' पाहिलेली एका सामान्य भिक्षुकाची, बंडविषयक हकीगत यात येते. एका अर्थी ते ऐतिहासिक रौद्रभीषण क्षणांचे चित्रण वाटते आणि तेही अगदी बालकाच्या निरागस भूमिकेतून. त्यामुळे 'जीवनदर्शना'ची प्रत्ययकारिता, अपरिहार्यता व रहस्यमयता कुणाही रसिकाला पटावी अशीच आहे. आणि प्रवासवर्णनातील जीवनदर्शनक्षमता कोणत्या ताकदीने येते किंवा येऊ शकते हे पटून

जाते. उदाहरणार्थ, ब्रिटिशांनी आपल्या कुटिल राजकीय नीतीचा अवलंब करून आरंभलेले सुमारे ८ ते ८० वर्षांपर्यंतच्या पुरुषांचे बिजन, क्रूर कत्तली, चित्रकूट व इतर ठिकाणच्या लुटीचे-प्रसंग, पेशव्यांचा मानहानी करणारा छळ, त्यांचे हाल, झाशीवालीची अंती झालेली परवड व विदीर्णावस्था, जाळपोळ, लढाया, बंडखोरांचा दारुण पराभव इत्यादी सर्व प्रसंग न घटना लेखकासमोर जीवनमृत्यूचे साक्षात भीषण तांडवनृत्य घडवतात. आणि त्याचे दर्शन लेखकाला जसे घडते, तसे लेखकाने या पुस्तकातील चित्रणामुळे रसिकांना घडवले आहे रसिक वाचकाला ते अंतर्मुख करायला लावते. तसेच, जीवनाची अपरिहार्यता व रहस्यमयता पटवणारे ठरते.

जीवनातील 'थ्रिल' : गोडसेभटजींचे स्वभावविशेष

प्रवासातील या विलक्षण जीवनानुभवामुळे व जाणवलेल्या थ्रिलमुळे गोडसेभटजींचे अनेक स्वभावविशेष या पुस्तकात व्यक्त झाले आहेत. त्याचा एक गहिरा भाग म्हणजे या ग्रंथात लेखकावर ओढवलेला कोनाड्यातील तरुण स्त्रीच्या उराला ऊर लावून बसण्याचा प्रसंग. या प्रसंगी मुळात सत्प्रवृत्त व सज्जन असलेला लेखक, मृत्यूच्या भयाने आपल्या मनात कामवासना निर्माण झाली नाही इतके मृत्यूचे भय असते, असे नमूद करून ठेवतो. काकाच्या आजारपणात एकाकी जीवनात मृत्यूची संगत त्याला जीवनाचे व मानवी स्वभावाचे एक वेगळे दर्शन घडवते, पण ध्रुव नक्षत्र पाहिल्यावर सहा महिने मृत्यू येत नाही हा श्रद्धावाद प्रखरतेने उठून दिसतो. आणि त्यामुळेच त्याला व आजारी काकाला विनामूल्य वाहून नेणारा परमेश्वरासमान गाडीवान त्याला भेटला आहे असे वाटेल. बिजनाच्या प्रसंगी, चित्रकूट व इतर लुटीच्या वेळी लढाई पाहताना लेखक मृत्यूच्या जबड्यात राहून त्याच्या कराल दाढांचा पराक्रम न्याहाळत बसला आहे. प्रवासात अनुभवाला येणारे जीवनातील थ्रिल, हे भीषण नाट्य पाहून लेखक चक्रावून गेल्यास आणि प्रारब्धवादी बनल्यास नवल नाही. जीवनात कितीही प्रयत्न करा, दैवाची अनुकूलता नसेल तर सर्व व्यर्थ होय असा आपल्या जीवनाचा प्रारब्धवादी निष्कर्ष गोडसेभटजी शेवटी काढतात. काका आणि ते फिरून घरी येतात तेव्हा त्यांच्यापाशी मिळवलेला एकही पैसा राहत नाही. शेवटी तीर्थयात्रा करून गंगेची कावड खांद्यावर मारून पायी घराकडे निघतात. आपल्या आई-वडिलांना व नातेवाईकांना गंगेचे तीर्थ पाजून पुण्य मिळवतात. अशा प्रकारचे विलक्षण जीवनदर्शन 'माझा प्रवास' या प्रवासवर्णनात घडले आहे. त्यावरून प्रवासवर्णनाची जीवनदर्शनक्षमता कळून यायला वेळ लागत नाही.

प्रवासवर्णनातील मनुष्यस्वभावाचे दर्शन

प्रवासवर्णनातील जीवनदर्शनक्षमता त्यात अवतरणाच्या मनुष्यस्वभावाच्या दर्शनानेही पडताळून पाहता येते. प्रवास करणाऱ्या लेखकाला प्रवासात एखादा प्रवासी, एखादा वाटाड्या, सोबती किंवा इतरही अनेक तऱ्हांची व स्वभावविशेषांची माणसे भेटतात. त्यामुळे त्यांच्या स्वभावाचे दर्शन प्रवासवर्णनात घडणे सहज शक्य होते. या संदर्भात प्रा. वा. ल. कुळकर्णी यांनी म्हटले आहे ते सार्थ वाटते. ते म्हणतात, "प्रवासचित्रणात्मक लेखनात जर विशेष जिवंतपणा कशाने येत असेल तर तो त्यातून अगदी सहजगत्या घडणाऱ्या मनुष्यस्वभावाच्या विविध दर्शनाने..."

"...त्यात तो लेखक माणसांमध्ये माणूस या दृष्टीने रंगून जाणारा, माणूस व निसर्ग ह्यांचे परस्परांशी असणारे जवळचे नाते लक्षात येणारा, जीवनाकडे दिलखुलासपणे पाहणारा, थोडक्यात म्हणजे जीवनाचे विविधरंगी नाट्य समरसून आस्वादू इच्छिणारा कलावंत असेल, तर त्याच्याकडून स्थलदर्शनातून

सहजगत्या घडणाच्या ह्या व्यक्तिदर्शनाला एक वेगळीच खुमारी येते. ते खरोखरच एका अर्थाने जीवनाची वाटचाल करताना आलेल्या अनुभवांचे चित्रण ठरते, त्याला अर्थ येतो.” (‘वाटचाल’ पान ५, ६ : प्रस्तावना)

याचा अर्थ प्रवासचित्रणात्मक लेखनात मनुष्यस्वभावाच्या विविध दर्शनांमुळे त्याची जीवनदर्शनक्षमता अनेक पटींनी वाढते. इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणे प्रवासवर्णनातही मानवी जीवनाचे दर्शन घडू शकते यात संशय उरत नाही. परंतु प्रवासवर्णनात प्रवासी लेखकाला भेटलेली माणसे ही सहज भेटलेली असतात आणि ज्या प्रदेशातून लेखक प्रवास करतो, त्या प्रदेशाच्या आणि प्रवासाच्या अनुषंगाने त्यांचे चित्रण येत असते. त्यामुळे त्याला एकप्रकारचे वेगळेपण येते. वैशिष्ट्यवान वाटते. यावेळी प्रवास, प्रदेश आणि प्रवासात काही वेळ भेटलेला मनुष्य हे एकजीव झालेले असतात. त्यामुळे प्रवासी जीवनातील भेटलेली एक व्यक्ती—म्हणून ती व्यक्ती—कायमची लक्षात राहते. एरवी दैनंदिन जीवनात आपल्याला खूप माणसे भेटत असतात. परंतु प्रवासात भेटलेला माणूस प्रवासी लेखकाच्या अनुभवाला अर्थपूर्णता आणत असतो. त्याच्या भेटण्यामुळे त्याचा प्रवास अर्थपूर्ण होतो आणि प्रवासविषयक ‘अनुभवा’ला एक अनुभव म्हणून मूल्य प्राप्त होते. एका अर्थी असेही म्हणता येते की, प्रवासविषयक अनुभवांशी एकजीव होऊन गेलेल्या त्या माणसाच्या स्वभावामुळे प्रवासी जीवनाला व तद्विषयक अनुभूतीला खास अर्थपूर्णता प्राप्त होते. अशा अर्थपूर्णतेमुळे प्रवासवर्णन इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच एक महत्त्वाचे ‘वाङ्मय’ ठरत असते.

उदाहरणार्थ, प्रभाकर पाध्यांच्या प्रवासवर्णनात भेटणारी मनिलाची माणसे, जपानची माणसे, मार्शल टिटो, हर्बर्ट पासीन, चित्रकार जॉर्ज केट, प्रा. अनंत काणेकरांना भेटलेली कॉम्रेड शिंडलर, मि. महंमूद जफ्फर व त्यांची पत्नी, नट व दिग्दर्शक मॅक्लॉव्ह, पु. ल. देशपांडे यांना ‘अपूर्वाई’त भेटलेला ‘बॉबी’ म्हणजे लंडनचा पोलीस, यहुदी मेहुहीन व त्याची बहीण, ‘पूर्वरंग’तील मणिभाई ही सर्व माणसे प्रवासात भेटलेली वा पाहिलेली माणसे आहेत आणि त्यांच्या प्रवासवर्णनातील धावत्या चित्रणानेही ती सहज लक्षात राहून जातात.

त्या दृष्टीने श्री. पाध्ये, काणेकर व पु. ल. देशपांडे हे प्रवासवर्णनकार माणूसप्रिय प्रवासलेखक वाटतात. उदाहरणार्थ, पु. ल. देशपांडे आपल्या पूर्वेकडील प्रवासात म्हणतात, “मी पूर्वेची वारी केली ती जीवनाच्या वाटा निरनिराळ्या नादात चालणाऱ्या देशोदेशींच्या अनोळखी वारकऱ्यांना भेटावे म्हणून. आणि आनंद हाच की माझिया जातीचे मला खूप खूप लोक भेटले.” (पाहा ‘पूर्वरंग’, दु. आ., पृ. ३४७)

प्रवासी लेखक जाता जाता प्रवासात पाहिलेल्या माणसांचे स्वाभाविक ओढीने जे चित्र काढतो, ते चित्र वेगळ्या तऱ्हेने वाचकाच्या लक्षात राहते आणि कार्यतत्पर, स्थितप्रज्ञासमान लंडनचा पोलीस ‘बॉबी’ प्रवासवर्णनामुळे वाङ्मयात चिरंजीव होतो किंवा उद्यमशील, निसर्गभक्त जपानी त्याच्या देशासहित शब्दरूप घेतो. प्रवासवर्णनात मानवी जीवनाचे जे चित्र येते, ते जरी धावते असले तरी त्यातून त्या प्रदेशाचे तेथील समाजजीवनाचे विशेष घेऊन अवतरते आणि मानवी स्वभावाचे व माणसांबद्दलचे कुतूहल वाचनाने पूर्ण होते. हे मानवी स्वभावाचे दर्शन देण्याचे काम इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच घडत असते, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

खरे म्हणजे माणूस हेच जगातले मोठे आश्चर्य आहे. ह्या आश्चर्याचा शोध प्रवासवर्णनातही लागू शकतो आणि त्याबद्दलचे वाचकांचे कुतूहल प्रवासवर्णनेही पुरी करू शकतात. उदाहरणार्थ,

‘सातासमुद्रापलीकडे’मधील प्रा. गाडगीळांनी अमेरिकन जीवनाचे केलेले चित्रण पाहावे. ते विनोदी शैलीमुळे विशेष लक्षात राहते. आणि ‘डिस्नेलॅंड’मधील विजिगीषू अमेरिकन साकार होतो; तर कॅलिफोर्नियातील ‘काही प्राणी’ही चिरंजीव केल्याचा प्रत्यय यावा आणि अमेरिकन जीवनात माणसांप्रमाणेच, घोडे, कुत्री, मांजरे इत्यादी प्राण्यांचे महत्त्वाचे स्थान लक्षात यावे.

शेवटी हे जग माणसांचे जग आहे. माणसांमुळेच या जगाला शोभा येते आणि विरूपताही प्राप्त होते. पृथ्वीतलावरील एखाद्या घनदाट अरण्यसृष्टीचे जीवनचित्र रेखाटत असणारा लेखक, आपल्या लेखनात, त्या अरण्याबरोबर एखाद्या तेथल्या माणसाचे चित्र जर रेखाटून गेला तर त्या चित्राला अधिक गहिरेपणा येत असतो. त्याला अर्थपूर्णता लाभत असते. अर्थात मानवी व इतर प्रकारचे जीवन शक्य नसलेल्या ग्रहगोलांवरील प्रवासीजीवन हाही प्रवासवर्णनाचा विषय होऊ शकेल. नाही असे नाही. शेवटी तेथील प्रत्ययित असे ते जीवनच असते आणि अशा जीवनानुभूतीचा उत्कट आविष्कार करणे हे प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य आहे यात संशय राहत नाही. यामुळेच प्रवासवर्णन निश्चितपणे वाङ्मय ठरत असते असे मला वाटते.

प्रवासवर्णनाची सचित्रता

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाच्या परिशीलनामध्ये, एक गोष्ट सहज दर्शनी वैशिष्ट्य म्हणून रसिकाच्या ध्यानात येत राहते. ती म्हणजे त्याची सचित्रता. ही सचित्रता, ‘प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान’ या त्याच्या मूळ कोशगत संकल्पनेतही व्यक्त होते. म्हणूनच सचित्रता हा त्याचा एक दर्शनी विशेष ठरू शकतो. प्रवासवर्णनपर ग्रंथांतून जागोजाग चित्रे घातलेली दिसतात. ही चित्रे तीन प्रकारची असतात. एक : छायाचित्रे, दोन : रंगरेषांनी युक्त अशी चित्रे, तीन : रेखाचित्रे. ही परंपरा अर्वाचीन कालखंडातील प्रवासवर्णनांत अधिक दिसून येते. उदाहरणार्थ, करसनदास मूळजी यांच्या ‘इंग्लंडातील प्रवास’ या भाषांतरित मराठी ग्रंथापासून ‘तोकोनोमा’पर्यंत म्हणजे इ. स. १९६१ पर्यंतच्या ग्रंथात अशी चित्रे येतात. प्रा. अनंत काणेकरांच्या ‘आमची माती आमचे आकाश’, ‘निळे डोंगर तांबडी माती’, ‘सोनेरी उन्हात पाचूची बेटे’ या प्रवासवर्णनांत चित्रकार दलालांची रंगरेषांनी युक्त अशी चित्रे घातली गेली आहेत. पु. ल. देशपांडे यांच्या ‘अपूर्वाई’ आणि ‘पूर्वरंग’ या ग्रंथांत चित्रकार फडणीसांनी आपला कुंचला चालविला आहे. त्यामुळे या पुस्तकांच्या रंगरूपात अधिक भर पडलेली दिसून येते. छायाचित्रांच्या संदर्भात ‘आमचा जगाचा प्रवास’ (सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस), ‘नवरंग’ (रमेश मंत्री), ‘माझा युरोपचा प्रवास’ (पां. दा. गुणे) ही प्रवासवर्णने छायाचित्रांच्या बाबतीतील उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. ही छायाचित्रे व्यक्तींची, स्थलांची, निसर्गदृश्यांची असतात. त्यामुळे प्रवासवर्णन शोभायमान तर होतेच, पण एक ‘वास्तव’दर्शी ‘वाङ्मय’ म्हणून त्याकडे पाहता येते. काही प्रवासवर्णनांतून वस्तूंची, व्यक्तींची व स्थलांची रेखाचित्रे किंवा रेखाटणे अंतर्भूत केलेली असतात. त्यामुळे सत्यस्थितीची वाचकाला हुबेहूब कल्पना येते. या दृष्टीने करसनदास मूळजींचा ‘इंग्लंडातील प्रवास’ हा ग्रंथ अजूनही लक्षणीय ठरेल.

शिवाय प्रवासवर्णनात स्थल, व्यक्ती, घटना, प्रसंग, एखादे झाड, पाऊलवाट, मूर्ती यांची लेखकाने शब्दाने काढलेली शब्दचित्रे येतात. ही शब्दचित्रे प्रवासवर्णनाला वाङ्मय किंवा कला बनवीत असतात. उदाहरणार्थ ‘हिडाल्गोची करमणूक’मधील प्रारंभीचे ‘मृत्युंजय महेशा’चे प्रा. रा. भि. जोशी यांनी काढलेले शब्दचित्र किंवा श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी काढलेले जपानातील ‘आत्महत्येच्या कभिन्न काळ्या कड्या’चे रौद्रभीषण शब्दचित्र सहजच लक्षात राहून जाते. अशी असंख्य शब्दचित्रे प्रवासवर्णनपर

वाङ्मयात जागोजाग येत राहतात आणि प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाची सचित्रता व्यापक व वेगळ्या दृष्टिकोणातून रसिकाच्या प्रत्ययाला येते.

अर्थात प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाप्रमाणेच सत्याधिष्ठित असणाऱ्या चरित्रात व आत्मचरित्रात छायाचित्रे व व्यक्तिचित्रे येत असतात; पण त्यात येणाऱ्या छायाचित्रांचा अंतर्भाव आत्मचरित्र लेखकाच्या चरित्राला पूरक म्हणून केलेला असतो. त्यामुळे आत्मचरित्रात किंवा चरित्रातही येणाऱ्या छायाचित्रांचा समावेश एका वेगळ्या व चरित्राशी निगडित असलेल्या दृष्टिकोणाने केलेला जाणवतो. हा दृष्टिकोण प्रामुख्याने ऐतिहासिक असतो. प्रवासवर्णनाचा दृष्टिकोण त्या मानाने स्वैर व कल्पनाधिष्ठित असतो. प्रवासवर्णनाची सचित्रता ही अधिक स्वाभाविक असते म्हणूनच तो प्रवासवर्णनाचा एक दर्शनी विशेष मानावा लागतो.

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचा आविष्कार गद्यातूनच अधिक का?

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचा आविष्कार गद्यातूनच अधिक का, या प्रश्नाचे उत्तर येथेच शोधणे आवश्यक वाटते. सर्वसामान्यपणे प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाच्या आविष्काराला गद्य भाषाच अधिक वापरलेली दिसते. बाह्यतः भासणाऱ्या या वैशिष्ट्यात त्याचे आंतरिक मर्मही लपलेले आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान असा त्याचा कोशगत अर्थ आपण पाहिला आहे. त्याला अनुसरूनही मागे म्हटल्याप्रमाणे भाषणाची अगर व्याख्यानाची भाषा गद्य असणे स्वाभाविकच होय. दुसरे असे की, प्रवासवर्णनात, गद्य भाषेच्या आविष्काराचे प्रमुख घटक वक्तृत्व, संभाषण, कथन, निवेदन, भाष्य व स्पष्टीकरण प्रसंगानुकूल सर्वच अवतरत असतात. त्यामुळे प्रवासवर्णन गद्यात अवतरणे स्वाभाविक होऊन बसते. काणेकरांसारखा प्रतिभाशाली कवी व त्यांची प्रवासवर्णने या दृष्टींनी उदाहरणाकरता घेता येतील.

शिवाय प्रवासवर्णन गद्यात अवतरण्याचे प्रमुख कारण अर्वाचीन कालातील मुद्रणकला हे होय. तिच्यामुळे या अर्वाचीन कालात गद्यवाङ्मयाची वाढ झपाट्याने झाली. कोणतेही कथन किंवा निवेदन गद्यातून सोईचे होऊ लागले. अर्वाचीन कालात गद्याच्या आविष्काराला ही मुद्रणकला ही फार मोठे वरदानच ठरली आहे. अर्वाचीन युगात प्रवासाच्या सुखसोईत व साधनात जशी भर पडत गेलेली दिसते, तशी प्रवासकथनाच्या सोईतही भर पडलेली दिसून येते. गद्यलेखन बोलल्यासारखे असते. स्पष्टतेवर व निवेदनावर भर देणारे असते. आणि प्रवासवर्णनपर वाङ्मयात प्रवासविषयक अनुभवांचे निवेदन किंवा प्रवासविषयक अनुभूतीचे कथन केलेले असते. हे निवेदन किंवा कथन गद्यामध्ये अवतरणे स्वाभाविक होय.

‘शास्त्रीय’ गद्य व ‘ललित’ गद्य आणि मराठी समीक्षा

एकंदर गद्याचे ‘शास्त्रीय’ आणि ‘ललित’ असे प्रमुख भेद मराठी समीक्षेत करण्यात येतात. ‘शास्त्रीय’ गद्य निव्वळ ज्ञान व शास्त्रीय माहिती पुरविणारे असते. उदाहरणार्थ, विज्ञानाच्या विविध शाखांतील ग्रंथांतून अवतरणारे गद्य किंवा निव्वळ तात्त्विक विचार प्रसृत करणारे गद्य यात जमा होईल.

पण ललित गद्याचा आश्रय घेऊन जेव्हा एखादी कादंबरी, नाटक, कथा, ललितनिबंध, व्यक्तिचित्र, एकांकिका हे वाङ्मयप्रकार अवतरतात, तेव्हा ते कलेचा आनंद देणारे रसात्मक वाङ्मय असते

ही भूमिका नाकारता येत नाही. प्रामुख्याने ललित गद्याचा आश्रय घेऊनच अर्वाचीन काळातील हे वाङ्मयप्रकार अवतरल्याचे दृष्टोत्पत्तीस येते.

प्रवासवर्णनाला आजकालची समीक्षा 'ललितगद्या'चा एक पोटप्रकार मानते. उदाहरणार्थ, सौ. विजया राजाध्यक्षांनी इ. स. १९७० च्या 'ललितगद्या'चे समालोचन 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिके'त केले आहे. त्यात त्या म्हणतात, "१९७० सालचे ललितगद्यही याला अपवाद नाही. ललितगद्य हे अर्थात स्थूल नाव झाले. त्यात विनोद, लघुनिबंध, प्रवासवर्णन, व्यक्तिचित्र असे पोटप्रकार येतात. या प्रकारांना ललित गद्यात जमा करण्याची प्रथा गेल्या काही वर्षांतील." [विजया राजाध्यक्ष, 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका,'समालोचन अंक १८१, (एप्रिल-मे-जून) १९७२, 'ललित गद्य' १९७०, पृ. ९० ते १०२, वरील विधाने, पृ-९९.] पुढे त्यांनी म्हटले आहे... "प्रवासवर्णन व व्यक्तिचित्र यांतही (चांगल्या अर्थाने) 'लालित्य' असते."

सौ. राजाध्यक्षांच्या या विधानातून प्रवासवर्णन, ललितगद्याचा एक पोटप्रकार मानला गेल्याचे स्पष्ट व्हावे. त्यात चांगल्या अर्थाने लालित्य असते, याहून त्याला फारसे महत्त्व दिले गेलेले नाही, हे स्पष्ट होय.

मराठी वाङ्मयात 'प्रवासवाङ्मय' म्हणून काही 'वेगळे वाङ्मय' आहे आणि गुणांच्या व संख्येच्या दृष्टीने त्याची त्याला म्हणून एक अस्मिता आहे याची जाण इ. स. १९७० पर्यंत मराठी समीक्षेला झालेली नाही, याचा हा स्पष्ट पुरावा मानता येतो.

सारांश, प्रवासवर्णन हे प्रामुख्याने ललित गद्याचा आश्रय घेऊन अवतरणारे वेगळे वाङ्मय आहे, हे निश्चित होय.

प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाची लेखनशैली

'प्रवासवर्णन' हे 'वेगळे वाङ्मय' आहे असा शब्दप्रयोग केल्यावर या वाङ्मयाची 'लेखनशैली' म्हणजे लिहिण्याची पद्धती कोणत्या प्रकारची असते हे थोडक्यात पाहणे आवश्यक ठरते. प्राचीन मराठीमध्ये 'ऋद्धिपूरवर्णना'सारखे प्रवासवर्णनाचे मूळ रूप दाखविणारे जे ग्रंथ आहेत, ते प्रामुख्याने पद्यमय शैलीचा आश्रय करून लिहिलेले दिसतात. यांमध्ये ऋद्धिपूरवर्णनकाराने गद्याला जवळच व निवेदनाला सोईचा असा ओवीछंद वापरला आहे. निरंजनमाधव आणि दत्तपदांकित मुकुंद कवी या दोन कवींनी आपली प्रवासवर्णने लिहिताना छंदांचा व श्लोकांचा वापर केलेला दिसून येतो. याचे एक प्रमुख कारण मुद्रणकलेचा अभाव हे एक आहेच.

अर्वाचीन प्रवासवर्णनांकडे वळताना या लेखनपद्धतीत आमूलाग्र बदल झालेला दिसून येतो. ही लेखनपद्धती म्हणजे लेखनशैली प्रामुख्याने गद्याचा आश्रय करणारी आहे. यामध्ये मी वर म्हटलेल्या मुद्रणकलेच्या किमयेचा वाटा सर्वथैव अधिक आहे. गद्य निवेदनाला सोईचे व आशयाच्या स्पष्टतेवर भर देणारे. आत्माविष्काराला कुणालाही जवळचे. त्यामुळे आपला प्रवास व त्याचा वृत्तांत कथन करणाऱ्या पद्धतीमध्ये निबंधात्मक शैलीचा वाटा प्रमुख. या 'निबंधात्मक शैली'ने लिहिणारे प्रमुख प्रवासलेखक म्हणून श्री. गो. चि. भाटे व इतर तत्कालीन लेखक अग्रभागी राहतील.

नियतकालिकांच्या प्रेरणेतून घडलेल्या प्रवासलेखनामुळे 'पत्रात्मक' गद्यशैलीचा आश्रय अनेक श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकारांनी घेतलेला दिसून येईल. त्यांपैकी पहिला प्रयत्न 'काशीयात्रा'कार हरी गणेश पटवर्धन यांच्याकडे जातो. त्यानंतर पंडिता रमाबाई, न. चिं. केळकर, श्री. श्री. रा. टिकेकर, श्री. गुणे, म. म. काणे यांची प्रवासवर्णने 'पत्रात्मक शैली'चा वापर करताना दिसतात. या पत्ररूप लेखनशैलीमुळे, वाचक व लेखक यांची जवळीक साधली जाते. 'मी आणि तू'च्या भाषेत लेखक व वाचक एकमेकांना भेटून बोलल्याचा आनंद त्यातून मिळून असतो. आपले प्रवासविषयक अनुभव इतक्या लवचिक व साध्यासोप्या शैलीने लिहिल्यामुळे वाचक प्रवासवर्णनाकडे स्वाभाविक रीतीने खेचला जातो. शिवाय ही पत्रे प्रवासात असताना लिहिलेली असल्यामुळे दैनंदिन प्रवासाचे ताजे चित्र काढणारी व प्रवासीजीवनाचे चित्र देणारी ठरतात. या पत्रांमागील शब्दाशब्दांतून लेखकाच्या त्यावेळच्या प्रवासातील मनाचे चित्र देतात आणि व्यक्तित्वाचे रंग खुलून उठलेले आढळतात. त्यामुळे 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' हे काणेकरांचे प्रवासवर्णन वाचताना त्यावेळचे काणेकर रसिकाला अधिक कळतात किंवा अनेक अडचणी सोसून ध्येयवादाने प्रवास करणाऱ्या पंडिता रमाबाईंचे बोलके चित्र 'इंग्लंडचा प्रवास' भाग १ ला यामध्ये पाहता येते. इतक्या लवचिक शैलीत प्रवासवर्णनात रंग भरणारे व आपले विचारतरंग समर्थपणे व्यक्त करणारे लेखक म्हणून 'काशीयात्रा' कार पटवर्धन, पंडिता रमाबाई, श्री. रा. टिकेकर हे पत्ररूप शैलीचे प्रवासवर्णनकार म्हणून सदैव लक्षात राहतील.

'ललितलेखात्मक शैली'चा आश्रय करून आपली प्रवासवर्णने अमर वाङ्मय बनविणारे लेखक म्हणून आचार्य काका कालेलकर, प्रा. रा. भि. जोशी, अनंत काणेकर, प्रभाकर पाध्ये, इत्यादी लेखक महत्त्वाचे आहेत. प्रवासलेखन हे वेगळे लेखन आहे—याचा प्रत्यय या लेखकांच्या छोट्या प्रवासलेखांतून सहज येऊ शकतो. या दृष्टीने काकासाहेब कालेलकरांची 'आमच्या देशाचे दर्शन,' 'जीवनलीला' व 'हिमालयातील प्रवास' ही प्रवासवर्णने छोट्या प्रवासलेखरूपांचा मानदंड ठरतील.

क्वचित गोष्टीरूप किंवा कथास्वपाचा धागा मिसळून प्रवासलेखनाची पद्धत अवलंबणारे प्रमुख लेखक म्हणून प्रा. गंगाधर गाडगीळ, प्रभाकर पाध्ये, प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या प्रवासलेखनाकडे पाहता येईल. या दृष्टीने गाडगीळ यांच्या 'सातासमुद्रापलीकडे'मधील 'तरंगता दिवस,' 'काप्री,' 'कॅलिफोर्नियातील काही प्राणी' हे प्रवासलेख पाहता येतील. श्री. पाध्ये यांच्या 'तोकोनोमा'त 'अतामी,' 'चिडाचा वृक्ष,' 'बांधा,' 'भेट' हे लेख कथेचा धागा मिसळलेले आहेत. 'वाटचाल' मधील 'पळसाची फुले,' 'बझमें-आदब,' 'माळव्याच्या स्मृतिछटा,' 'वन्हाडात आडवाटेने' या प्रा. जोशींच्या लेखांत कथेचा धागा मिसळलेला आढळेल. अशा प्रवासलेखांतून व्यक्तिचित्रणावरही भर दिलेला दिसेल.

रोजनिशीचा व स्मृतिसंकलनात्मक पद्धतीचा आश्रय करून प्रवासलेखन केल्याचा पुरावा म्हणजे प्रा. अनंत काणेकर, वा. ब. कर्णिक व वरसईकर गोडसे भटजी यांचे लेखन झालेले दिसेल. प्रा. काणेकरांचे 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे,' 'आमची माती आमचे आकाश,' 'निळे डोंगर तांबडी माती' ही प्रवासवर्णने प्रारंभी दैनंदिनीचा आश्रय करून लिहिलेली आहेत. तसेच श्री. कर्णिक यांचे 'लोकशाहीचे माहेर' हे डेन्मार्कवरील पुस्तक दैनंदिनीचे रूप दाखवते. श्री. गोडसेभटजींनी आपला प्रवासानुभव आपल्या पुढच्या पिढीस कळावा म्हणून लिहून ठेवला आहे. दैनंदिनीच्या आश्रयामुळे प्रवासवर्णन आत्मचरित्राला जवळ जाऊ शकते आणि लेखकाचे पारदर्शक व्यक्तिमत्त्व वाचकाला प्रतीत होते.

‘विनोदी पद्धती’चा आश्रय करून आपली प्रवासवर्णने लिहिणारे लेखक म्हणून ‘थालीपीठ’कार ग. स. मराठे, जयवंत दळवी, पु. ल. देशपांडे, गंगाधर गाडगीळ आणि बाळ गाडगीळ हे लेखक लक्षात राहतात. या दृष्टीने ग. स. मराठे यांचा मान पहिला मानावा लागेल. ही विनोदी लेखनशैली लेखकांच्या शुद्ध वाङ्मयीन दृष्टिकोनाचा स्वच्छ पुरावाच होय. या विनोदी शैलीमुळे पाहिलेल्या प्रदेशातील जीवनावर विनोदाचे कलम करून त्यातील विसंगती टिपणे हे थोर प्रतिभाशाली लेखकाचे कार्य वरील लेखकांनी केलेले आहे. जयवंत दळवी, बाळ गाडगीळ हे महत्त्वाचे लेखक आपली अनुक्रमे ‘लोक आणि लौकिक’ व ‘सिगरेट आणि वसंतऋतू’ ही प्रवासवर्णने वेगळ्या विनोदमिश्रित शैलीने सादर करतात आणि अमेरिकन जीवन रंगवतात. ‘थालीपीठ’कार जर्मनीच्या प्रवासावर विनोद फुलवतात. (अर्थात तो बराच कृत्रिम झाला आहे!) ‘अपूर्वाई’ हे पु. ल. देशपांडे यांचे प्रख्यात प्रवासवर्णन विनोदी शैलीच्या प्रवासवर्णनांचा मानदंडच ठरेल, इतके अपूर्व उतरले आहे.

सारांश, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाची लेखनशैली (१) पद्यात्मक, (२) पत्ररूप गद्याचा आश्रय करणारी, (३) रोजनिशीच्या स्वरूपाची (४) स्मृतीसंकलनात्मक, (५) छोटी लेखरूप, (६) निबंधात्मक स्वरूपाची, (७) कथारूप धागा मिसळणारी, तसेच (८) विनोदी स्वरूपाची अशी विविध प्रकारांची दिसून येते. आणि त्यामुळेच प्रवासवर्णनपर वाङ्मय एका वेगळ्या प्रकारचे वाङ्मय आहे, याचा पुरावा मिळतो.

या लेखनपद्धतीबरोबरच, प्रत्येक प्रवासवर्णनकाराचे व्यक्तिमत्त्व भिन्न असल्यामुळे आणि त्यांचा प्रवासविषयक अनुभव व त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण निराळा असल्यामुळे त्यांची प्रवासवर्णने वेगवेगळी व पृथगात्म वाटतात. उदाहरणार्थ युरोपवरील बरीच प्रवासवर्णने सांगता येतील. यातील पु. ल. देशपांडे यांचे ‘अपूर्वाई’ वेगळे आणि प्रा. पां. दा. गुणे यांचे युरोपच्या प्रवासाचे वर्णन वेगळे. मुळात व्यक्तिपरत्वे बदलणारा शैलीभेद हाच या प्रवासवर्णनांच्या वेगळेपणापाठीमागील प्रमुख घटक आहे.

या शैलीमुळेच प्रवासवर्णनातील प्रत्येक प्रसंग, घटना, व्यक्ती, प्रदेश वा स्थळ यांची शब्दांनी काढलेली चित्रेही वेगवेगळी वाटतात. म्हणजे प्रसंगवर्णन करणारी शैली निराळी, घटना-वर्णन करणारी शैली निराळी व व्यक्तिवर्णन करणारी शैली निराळी व एखादी आख्यायिका सांगणारी शैली निराळी. त्यामुळे प्रवासवर्णन एकाच वेळी निबंधवजा असेल, कथात्म असेल पत्ररूप असेल, व्यक्तिचित्रणात्मक असेल, ललितलेखरूप असेल, आत्मचित्रात्मक असेल—असा वेगळा व विचित्र प्रत्यय काही प्रवासवर्णने वाचताना येत राहतो. लेखकापाशी मात्र अप्रतिम निवेदन वा कथनशैली असल्याशिवाय प्रवासलेखन करायला नको. कारण प्रवासवर्णनकाराची लेखनशैली एकाच वेळी निबंधकाराची, कथाकाराची, कवीची, शब्दचित्रकाराची, व्यक्तिचित्रण करणाराची, आत्मचरित्रकाराची, निसर्गचित्र रेखाटणाराची, भाष्यकाराचीही असते. अशा संमिश्र स्वरूपाच्या लेखनशैलीचा आश्रय करणारा लेखकच यशस्वी प्रवासवर्णनकार असू शकेल.

प्रवासवर्णनातही रसनिष्पत्ती व काही साहित्यिक गुण

वर विवेचिलेल्या शैलीमुळे, तसेच प्रवासवर्णनपर लेखनाला ‘वाङ्मय’ बनविणाऱ्या प्रतिभाशक्तीमुळे, त्यातील जीवनानुभूतीच्या उत्कट आविष्कारामुळे, त्यात व्यक्त होणाऱ्या विविध प्रकारच्या मानवी स्वभावदर्शनाने, प्रदेशाच्या जिवंत दर्शनानामुळे व इतर अनेक प्रकारच्या घटकतत्वांमुळे प्रवासवर्णनातही रसनिष्पत्ती सहज शक्य होते आणि इतर साहित्यगुणांचे व लालित्याचेही दर्शन घडते. ही

रसनिष्पत्ती मानवी जीवनातील स्थायीभावांना आव्हान मिळाल्यामुळे जशी निर्माण होते, तशीच, वर्णप्रदेशावर मानवी भावनांचा आरोप लेखकांकडून होत असल्यानेही निर्माण होते. उदाहरणार्थ, 'अतामी' हे 'तोकोनोमा'तील पहिले प्रकरण या दोन्ही दृष्टींनी पाहता येईल. 'अतामी' हे जपानमधील मधुचंद्राचे ठिकाण आहे आणि जपानच्या निसर्गसौंदर्याचा साक्षात्कार तिच्या रूपातून झालेला श्री. पाध्यांनी चित्रित केला आहे. तिच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांवर मानवी भावनांचा आरोप करून तिला रसिक अभिसारिकेसारखी चालती-बोलती केल्याचा प्रत्यय रसिकाला सहज येऊन जातो.

प्रत्यक्ष जीवनानुभूतीचा उत्कट आविष्कार प्रवासवर्णनात जेव्हा घडतो, तेव्हा वर उदाहरण म्हणून घेतलेले श्री. गोडसेभटजींचे 'माझा प्रवास' हे प्रवासवर्णन नमुना म्हणून पाहता येईल. ते करुण, रौद्र, वीर, भयानक, भक्ती, शृंगार इत्यादी रसांची निष्पत्ती सहज साधताना दिसते. उदाहरणार्थ लेखकाने वर्णन केलेला काकाच्या आजारपणाचा प्रसंग करुणरसाचे उदाहरण होय. या प्रवासवर्णनातील लढाया, लुटीची वर्णने, बंडवाल्यांचा छळ, बिजनवर्णन इत्यादींची वर्णने वीर, रौद्र, भयानक, करुण इत्यादी रसांचा एकात्म प्रत्यय देतील. लेखकावर ओढवलेला हुशंगाबादेचा प्रसंग, त्याने ऐकलेला सासू-सुनेचा संवाद शृंगाररसाचे उदाहरण म्हणून सांगता येईल. गंगेची कावड घरी आणण्याचा प्रसंग, भक्ती व श्रद्धा व्यक्त करील.

निसर्गावर मानवी भावनांचा आरोप करून प्रदेश चालताबोलता केल्यावर तो आपली सुखदुःखे माणसासारखी बोलू लागतो. या दृष्टीने श्री. पाध्यांच्या 'उडता गालिचा,' 'तोकोनोमा,' 'अगस्तीच्या अंगणात' यांतील निसर्गाची अप्रतिम वर्णने साक्ष पटवून जातील. उदाहरणार्थ, वर नमूद केलेले 'अतामी,' 'चिडाचा वृक्ष,' 'बाधा,' 'भेट' ही 'तोकोनोमा'तील प्रकरणे शृंगाररसाचा करुण पण रम्योदात्त साक्षात्कार घडवतील. 'चिडाचा वृक्ष' या प्रतीकात्म प्रवासलेखात जपानी संस्कृतीतील निसर्गभक्ती पटते व या वृक्षाच्या साक्षीने "जपानी वाङ्मयात उजळलेल्या एका प्रेमकथेचा प्रारंभ या झाडाखाली झालेला आहे," असे या झाडाचे माहात्म्य वर्णन झालेले दिसून येते.

श्री काकासाहेब कालेलकरांची 'जीवनलीला' वाचताना लोकमाता नद्या मातृत्वाच्या रूपात भारतीयांना जणू जीवनरसच पाजतात असे म्हणता येईल. त्यातील वत्सलता व राष्ट्रभक्ती रसिकांच्या प्रत्ययाला आल्यावाचून राहणार नाही. श्री. काकासाहेब कालेलकरांची जवळजवळ सर्वच प्रवासवर्णने निसर्गाशी एकजीव होऊन त्याच्याशी संवाद साधणाऱ्या कवीची वाटतील. निसर्गातील सचेतन व अचेतन वस्तूंवरील मानवी भावनांचा आरोप साधणे हे कविप्रतिभेचे लक्षण होय. 'अपूर्वाई'तील हास्यरस खासच लक्षणीय मानावा लागतो आणि म्हणूनच 'वाक्यं रसात्मकं काव्यं' या पंडित विश्वनाथाच्या व्याख्येप्रमाणे प्रवासवर्णनात रसनिष्पत्ती घडणे वारंवार शक्य असते.

प्रतिभासामर्थ्य व शैलीची प्रत्ययकारिता

शिवाय, प्रवासवर्णनकर्ता आपल्या लेखनशैलीने, आपल्या प्रवासविषयक अनुभूतीचे साक्षात चित्र रेखाटतो, तेव्हा येणारे प्रतिभासामर्थ्य "प्रवासवर्णन कवितेसारखी एक स्वतंत्र वाङ्मयीन निर्मिती असते," हे पटायला वेळ लागत नाही. उदाहरणार्थ, प्रभाकर पाध्यांच्यामधला प्रवासी, प्रवासातील सौंदर्याची प्रतीती कवीच्या साक्षात्काराने कशी टिपतो पाहा:

“संध्याकाळ झाली, उजेड सरला, रात्रीच्या छाया पसरल्या की, किओटोच्या आत्म्याची पावले जिऑनच्या दिशेने पडू लागतात. किओटोच्या संस्कारमय जीवनाचा तेथला तो गोड झंकार ऐकायला त्याचे कान आतुर झालेले असतात. जिऑनमध्ये आता अस्फुट अंधारच आहे. कामट्यांच्या कुंपणामागील घरे बंदच आहेत. त्यांच्या फटीतून येणारा उजेड मंद आहे. त्याने अंधार शहारला आहे. सारे कसे स्तब्ध आहे. एखाद्या घरातून संगीताचा अस्पष्ट स्वर येतो, त्याने स्तब्धताच थरारली आहे. वातावरण मोहरले आहे. किओटोच्या आत्म्याचे अंतःकरण कसल्यातरी अबोध अपेक्षेने आतुर बनते. दृष्टी अंतराळात पाहते, त्याचे पाऊल अधांतरी पडते. वृत्ती कशाने तरी, ज्याचा अर्थ कळत नाही, बोध होत नाही, दिशा समजत नाही, पण जे हवेहवेसे वाटते, ज्याच्याशिवाय मन रिते रिते वाटते, अशा कशाने तरी भरून जाते. या वृत्तीने दृष्टी मोहरते, अंतरंग शहारते, निराशा गोड वाटते, अपेक्षा आतुरते आणि पंचेंद्रिये पार्थिवापलीकडच्या अनुभवाचे कण टिपू लागतात आणि मग, एका घराचे दार सरकते, उजेडाची तिरीप बाहेर येते, बंद कवाड उघडते आणि वातावरणाला एकदम सुरंगीच्या कळा येतात. कोण ही?शेवंतीच्या फुलांनी फुललेला किमोनो, जरतारीने झगमगणारी ओबी, तकतकीत केशकलापाचा डौलदार शृंगार, काजळलेले डोळे, फडफडणाऱ्या पापण्या, हातातल्या कागदी कंदिलाच्या उजेडाने उजळलेले अंग, किमोनोच्या लयीत लय मिळवून टाकलेले पाऊल. अशी ही मूर्ती बोलत नाही, बघत नाही, इकडेतिकडे करीत नाही, स्वतःच्या मार्गाने जाते. आपले मन मुग्ध होते. आपली अस्फुट अपेक्षा क्षणभर थबकते, दुसऱ्या क्षणी खुशालते आणि मग नुसतीच हुरहुरते. पण किओटोचा आत्मा ओळखतो. त्याची पावले पडू लागतात. (पाहा, पान १६४ ‘किओटो’ – ‘तोकोनोमा’)

श्री. पाध्यांनी या ठिकाणी जपानमधील ‘किओटो’च्या आत्म्याची पावलेच जणू शब्दरूप केलेली दिसतील. रंगरूप, रस, स्पर्श आणि नाद या संवेदनांना एखाद्या कवीप्रमाणे उपरोक्त वर्णनात त्यांनी जिवंत केल्याचा साक्षात्कार रसिक वाचकाला यावा. श्री. पाध्ये यांच्या शैलीचे प्रतिमासामर्थ्य आणि प्रत्ययकारिता सहजच पटावी. असे अनेक नमुने या ग्रंथात पाहता येतील. यावेळी निसर्गातील एकतेचा प्रत्यय पाध्यांच्यामधील कवीला प्रवासवर्णन करताना कसा आला आहे, हे कळून यावे.

चित्रमयता

यातून निर्माण होणारी प्रवासवर्णनांची चित्रमयता त्यांच्या सौंदर्यात जशी भर टाकते, तशीच रसनिर्मिती साधण्याला कारणीभूत होत असते. उदाहरणार्थ—

“विमानातून समुद्रदर्शन म्हणजे एक अनपेक्षित अनुभव असतो. एखाद्या क्रूर, राक्षसी अंतःकरणाच्या माणसाच्या चेहऱ्यावर खोटी मार्दवता पसरावी तसे वाटते. खाली पोलादाचा अगर शिशाचा लांबच लांब निश्चल पत्रा पसरला आहे आणि त्यावर मधूनच थोडीशी अगदी हळुवार अशी पांढरी हालचाल सुरू आहे असे दिसते. समुद्राचे पाणी फारच खवळलेले असले तर एखाद्या शांत, संथ जलाशयावर वाऱ्यामुळे लहरींची माया पसरावी तसे वाटते. ‘दुरून डोंगर साजरे’ या धर्तीवर ‘दुरून समुद्र गोजिरे’ अशी एखादी म्हण या विमानयुगात जन्माला येण्यास हरकत नाही.” (पाहा, पान ८—९ प्र. १ ‘उडता गालिचा’)

विमानातून समुद्रदर्शनाचा हा प्रत्यय श्री. पाध्ये यांनी चित्रमय भाषेत रेखाटला आहे, असे म्हणता येईल. समुद्रावर मानवी भावनांचा आरोप विलक्षण रीतीने साधल्याचा प्रत्यय येतो आणि प्रवासलेखकाच्या

सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीने किती दूरवरचे दृश्य टिपता येते, हेही पाहता येते. प्रतिभाशाली लेखकांचे पाहणे असे निराळेच असते, असे मानणे भाग होय.

दुसरे उदाहरण श्री. गंगाधर गाडगीळांचे घेऊ. गाडगीळ व्हेनिसदर्शन घेताना लिहितात:

“कालव्याच्या कडेला उभी असलेली घरे भुतकाळात रमली आहेत. त्यांच्या सज्ज्यांवर संगमरवरी नक्षीकाम आहे. त्यांच्या दरवाज्यांवर बाकदार कमानी आहेत. त्यांच्या खिडक्यांवर नजर गुंतविणारी, चाळवणारी दगडी जाळी आहे. अशाच एका जाळीतून डेस्डेमोनाने सरळ मनाच्या आँथेल्लोला पाहिले आणि त्याने आपल्या रांगड्या बाहुपाशात घेतल्यावर त्याचे चुंबन घेण्याकरिता जेव्हा ती वर मान करून मागे झुकली, तेव्हा तिच्या शरीराला आलेला मोहक बाक इथल्या कोठल्यातरी कमानीत कोरलेला आहे का, ते माझी नजर शोधते आहे.” (पाहा, ‘सातासमुद्रापलीकडे,’ प्र. ५, पान ५०)

यातील कल्पकता चित्रमयता आणि वर्ण्यविषयाशी तद्रूपता हे गुण लक्षणीय ठरावेत. शृंगाररस सूचकताही सूझास कळावी.

म्हणून प्रवासवर्णन ही एक कवितेसारखीच स्वतंत्र निर्मिती वाटते. व प्रत्ययकारी वर्णनशैलीमुळे प्रवासपर वाङ्मयात रसनिष्पत्ती घडणे सहज शक्य होते. ‘रंग’ किंवा ‘रूप’ रस, स्पर्श, शब्द आणि गंध या संवेदनांची तृप्ती करण्याचे सामर्थ्य प्रवासवर्णनालाही येते. असे प्रवासवर्णन एक कलात्मक प्रवासवर्णन असते. ते प्रतिभाशाली लेखकच लिहून जात असतो. श्री. पु. ल. देशपांडे म्हणतात त्याप्रमाणे, “...प्रवासवर्णन हा नुसता त्या प्रदेशाचा फोटो किंवा निर्जीव मॅजिक लॅटर्न अगर माहितीपट नव्हे. विविध संस्कारांनी नटलेले मानस तो देश हिंडताना कसे फुलून आले, कुठे कोमेजले, कसे उफाळले याचे ते एक हृद्य दर्शन असावे. आणि म्हणूनच एका स्थळाची शेकडो प्रवासवर्णने होऊ शकतात. ही एक कवितेसारखीच स्वतंत्रनिर्मिती आहे.” [पु. ल. देशपांडे, ‘लाल नदी-निळे डोंगर,’ ले. वसंत अवसरे, प. आ, पुणे १९६४, प्रास्ताविक ओळख, पृ. ७-८]

✱

प्रवासवर्णन: एक वेगळा वाङ्मयप्रकार कसा?

“माझ्या अनुभवात जे काही सलग आकार मला आढळले, ते या स्फुट लेखनातून मी व्यक्त केले आहेत. अनुभवांच्या प्रकृतीनुसार या लेखनाचे घाट वेगवेगळे आहेत.”

—गंगाधर गाडगीळ

प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपसिद्धीच्या मूळ घटकांची चर्चा मागील प्रकरणांतून केल्यावर, तो एक वेगळा वाङ्मयप्रकार होऊ शकेल काय, या प्रश्नाची चर्चा ग्रंथविषयाच्या अनुरोधाने करणे क्रमप्राप्त ठरते. अर्थात, यासाठी मुळात वाङ्मयप्रकार कशाला म्हणायचे, केव्हा म्हणायचे, या प्रश्नांची उत्तरे शोधणे अपरिहार्य आहे.

वाङ्मयातील घाटसंकल्पना

‘वाङ्मयप्रकार’ म्हणजे ‘वाङ्मयाचा प्रकार’ किंवा ‘वाङ्मयातील प्रकार’ असे दोन्ही अर्थ संभवतात. मुळात ‘वाङ्मयप्रकार’ हा शब्दप्रयोग Kind of Literature किंवा Form of Literature या इंग्रजी शब्दाचा पर्याय शब्द मानला जातो. या शब्दाचा ध्वन्यर्थ वर्गीकरणसूचक आहे. कारण वाङ्मयप्रकार वाङ्मयाच्या वर्गीकरणासाठी किंवा वाङ्मयविश्वातील वेगळेपणासाठी मदत करतात असे दिसेल. उदाहरणार्थ, ‘ही कादंबरी आहे’ असे कादंबरीवाङ्मयाला म्हणतात, ‘कादंबरी हा एक वाङ्मयाचा वेगळा प्रकार आहे’ असे त्यातून आपोआप सिद्ध होते.

अशा वर्गीकरणाच्या पाठीमागे महत्त्वाचे कारण प्रा. रा. श्री. जोगांनी म्हटल्याप्रमाणे, “चर्चाविषयाचे वर्गीकरण करून त्यास व्यवस्थित असे स्वरूप देण्याची माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती हे आहे.” (पाहा, ‘अभिनव काव्यप्रकाश’ ५ वी आ., १९६६, प्र. ११, पान २४५) “वाङ्मयातच ललित व ललितेतर असे दोन स्थूल विभाग पाडून समाधान न होणारे लेखक त्या ललित वाङ्मयातच म्हणजे साहित्यात, काव्य, नाटक, कादंबरी, लघुकथा इत्यादी आणखीही विभाग ज्या कारणाने करितात, त्याच कारणाकरिता काव्यामध्येही उपरिनिर्दिष्ट प्रकार ते करित असतात. केवळ वाङ्मयातच नव्हे तर इतर कोणत्याही ललितकलेत ही गोष्ट खरी आहे.” (पाहा, अभिनव काव्यप्रकाशातील चर्चा, प्रा. जोग)

साहित्यसृष्टीचे व्यवहारसौकर्य, चर्चेची सोय, कोणत्याही गोष्टीला वर्गीकरणाने व चर्चेने व्यवस्थित स्वरूप देण्याची माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती या गोष्टी वाङ्मयप्रकार पाडण्यापाठीमागे जशा असतात, त्याचप्रमाणे रसिकाची रसिकता व बुद्धिमत्ता त्यामागे कार्य करत असते असे वाटते. त्याप्रमाणेच, वाङ्मयीन अभिरुचीचा घटक व चिकित्सक वृत्तीचा गुण जो रसिक बुद्धीमध्ये वावरतो, त्यामुळे रसिक वाङ्मयप्रकार पाडीत असतो. नाहीतर सर्व वाङ्मयच असते. पण ‘मला भावकविता आवडते’ अगर ‘नावडते,’ मला ‘कथा आवडते’ अगर ‘आवडत नाही’ अशी विधाने रसिकांनी केली नसती आणि वाङ्मयाच्या अभ्यासकांनी त्यांचा वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार म्हणून अभ्यास केला नसता. ललित साहित्यातील ग्रंथांचे त्या दृष्टीने ग्रंथालयात वर्गीकरणही झाले नसते. !

तेव्हा, असा प्रकार (फॉर्म) म्हणजे काय?तो केव्हा मानायचा?या प्रश्नाचे उत्तर प्रथम शोधल्याशिवाय, 'प्रवासवर्णन' हा 'वेगळा वाङ्मयप्रकार' आहे या मुद्द्याचे समर्पक उत्तर आपण देऊ शकणार नाही. म्हणून 'फॉर्म'च्या संकल्पनेचे स्वरूप काय?याचा थोडा मूलभूत विचार करणे आवश्यक आहे असे मला वाटते.

‘फॉर्म’ या शब्दाचे काही अर्थ

(१) एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकात 'फॉर्म'चा वाङ्मयीन अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे: In Literature, form is the schema or structure that a writer chooses for the presentation of his matter. e. g. novel, short stor...etc..." [Encyclopaedia Britannica 1970, Volume 9, Page no. 626.]याचा अर्थ असा की, वाङ्मयामध्ये 'फॉर्म' म्हणजे लेखकाने आपल्या आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी अंमलात आणलेला आराखडा किंवा आकृतीबंध, जसा कादंबरीचा, लघुकथेचा इत्यादी. (आकृतीबंध आपल्या आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी लेखकाकडून वापरला जातो.

(२) शिपलेच्या वाङ्मयकोशातील अर्थ अधिक मूलगामी आहे. 'फॉर्म'बद्दल तो म्हणतो:

“Form means The character of an object as experienced or the structure into which the elements of an experience or a thing are organized. (G. Gestalt, e. g. “Gestalt Psychology”) The concept of form, or obvious analogues, is older than the earliest documents fo critical theory, and occurs in the east as generally as in west, esp. in speculation about the process of creation (par excellence, creation of world by God or Gods), in which the mental notion or image of a thing to be produced is regarded as the form or formal principle of that thing (‘Dictionary of World Literature,’ Page 250)

शिपलेच्या म्हणण्याचा आशय असा की, एखाद्या कलाकृतीचा आकार किंवा 'घाट' म्हणजे वस्तूच्या विशेष लक्षणाचा आलेला प्रत्यय किंवा ज्या रचनेमध्ये अनुभवाचा किंवा एखाद्या वस्तूचा मूलस्रोत (मूलद्रव्य) आकारबद्ध झाला आहे— अशी रचना किंवा 'बंदिशी' किंवा 'आकृतिबंध.'आकृतीबंधाची किंवा घाटाची संकल्पना ही टीकाशास्त्राच्या लिखित सिद्धांतापेक्षा आधीची किंवा जुनी आहे आणि पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील (साहित्यात)ती सर्वसाधारणपणे सारखीच आढळते. विशेषतः निर्मितप्रक्रियेचा विचार करताना एखाद्या वस्तूची मानसिक कल्पना किंवा आकृती हाच तिचा पुढे निर्माण होणाऱ्या आकाराचा मूलाधार असतो. (उदाहरणार्थ, विश्वनिर्मिती करणारे देव किंवा देवता यांच्या मनात प्रथम विश्वाची कल्पना किंवा आकृती असावी तसे.)

या घाटाची संकल्पना शिपलेने गेस्टाल्ट म्हणजे आकृतिवादी किंवा रूपवादी मानसशास्त्रीय पंथ व त्या मानसशास्त्राच्या विवेचनाचा आधार घेऊन दिली आहे—हे स्पष्टच आहे. यात“वाङ्मयीन 'घाट' किंवा 'आकृतिबंध' अगर 'आकार' प्रथम मनात उद्भवतो.”या विधानाचे मर्म लक्षात घेणे आवश्यक होय. हे मन कलाकृती निर्माण करणाऱ्या कलावंताचे, तसेच ती कलाकृती आस्वादणाऱ्या रसिकाच्या मनात तिचा 'आकार' किंवा 'घाट' एकात्म रीताने जाणवतो असाही अर्थ या ठिकाणी ध्वनित होत आहे.[मी आधाराला घेतलेली श्री. शिपलेच्या'वाङ्मयकोशा'ची आवृत्ती इ. १९४३ मधील आहे. Gestalt किंवा 'गेस्टाल्ट' हा मूल जर्मन शब्द आहे. त्याचा अर्थ 'घाट' किंवा 'रूप' किंवा फॉर्म असाच आहे. 'गेस्टाल्ट' म्हणजे “आकृतिवादी मानसशास्त्रीय पंथ”होय. किंवा “विश्लेषणविरोधी मानसशास्त्रीय पंथ” होय.

“जे प्रबंधस्वरूप आहे आणि रूपात्मकही आहे, त्याला गेस्टाल्ट म्हणणेच योग्य होईल.” असे श्री. प्रभाकर पाध्ये ‘मर्दकरांची सौंदर्यमीमांसा’, पान ९३ वर म्हणतात. (मर्दकर हे अर्वाचीन समीक्षेतील पहिले रूपवादी मीमांसक.)]

तसेच ‘पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील साहित्यविश्वात फॉर्मची म्हणजे घाटाची संकल्पना सनातन व समान स्वरूपात दिसते.’ या शिपलेच्या विधानालाही एक गहिरा अर्थ आहे. तसेच ‘घाटा’च्या संकल्पनेच्या कलाकृतीच्या निर्मितप्रक्रियेशी असणारा संबंधही इथे स्पष्ट होत आहे.

प्लेटो व अॅरिस्टॉटल

या घाटाच्या किंवा आकृतिबंधाच्या संकल्पनेचा जनक प्लेटो हा ग्रीक तत्त्वज्ञ मानला जातो आणि तिचा प्रवर्तक व प्रसारक म्हणजे त्याचा शिष्य अॅरिस्टॉटल हा प्रख्यात ग्रीक तत्त्वज्ञ होय. प्लेटोने आपल्या ‘रिपब्लिक’ या प्रख्यात ग्रंथात ‘इमिटेशन’च्या (‘अनुकृती’ च्या) सिद्धांताने ही कल्पना प्रथम मांडली व चर्चेमध्ये आणली आणि आपल्या आदर्श राज्यव्यवस्थेतून कलावंतांना घालवून द्या म्हणून सांगितले. कारण हे कलावंत विश्वातील सुंदरसुंदर गोष्टींचे आपल्या कलाकृतींतून अनुकरण करतात व जगातल्या लोकांना फसवतात. [J. T. Shipley, ‘Dictionary of World Literature’, Page 250.] त्यामुळे प्लेटोच्या आदर्श राज्यात कलावंतांना स्थान नाही!

या संदर्भात प्रा. गो. वि. करंदीकर म्हणतात, “...अनुकृतीच्या सिद्धांताचे जनकत्व प्लेटोकडे जाते. अॅरिस्टॉटलने तीच कल्पना अधिक निश्चित स्वरूपात मांडली आणि त्या आधाराने ललितकलांचे व्यवच्छेदक लक्षण स्पष्ट करून साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीने उपयुक्त असे वर्गीकरण केले. [गो. वि. करंदीकर, भाषां. ‘अॅरिस्टॉटलचे काव्यशास्त्र’, प. आ., मुंबई, १९५७, पृ. ११८.]

या दृष्टीने अॅरिस्टॉटलच्या संदर्भात श्री. प्रभाकर पाध्यांनी केलेले विधान अधिक समर्पक वाटते. ते म्हणतात, “अॅरिस्टॉटलला जगातला पहिला रूपवादी काव्यमीमांसक असे म्हणायला हरकत नाही...” [प्रभाकर पाध्ये, ‘मर्दकरांची सौंदर्यमीमांसा,’ प. आ., मुंबई, १९७०, परिशिष्ट पहिले, पृ. २०९.]

“...अॅरिस्टॉटलने वाङ्मयातल्या आकृतिबंधावर अचूक बोट ठेवले. इतकेच नव्हे, तर हा आकृतिबंध सचेतन असतो, एखाद्या सेंद्रीय प्राण्याच्या जिवंतपणाची प्रतीती आणून देणारा असतो अशा अर्थाचे आजच्या प्राणिशास्त्रीय युगाला शोभेसे उद्गार काढले,” असे जे श्री. पाध्ये यांचे म्हणणे आहे ते सार्थ आहे.

श्री. शिपले आपल्या वाङ्मयकोशात अॅरिस्टॉटलच्या ‘फॉर्म’च्या संकल्पनेबद्दल म्हणतो, “For Aristotle, therefore form is not simply shape but that which shapes, not structure or character simply but the principle of structure which gives character.” [J. T. Shipley, ‘Dictionary of World Literature,’ Page 250.]

त्याच्या म्हणण्याचा आशय असा की, अॅरिस्टॉटलला अभिप्रेत असलेला ‘घाट’ हा फक्त ‘आकार’ नव्हे, तर तो आकार देणाराही. नुसता ‘आकृतिबंध’ नव्हे किंवा ‘स्वरूप’ नव्हे तर आकृतिबंधाचे मूलतत्त्व जे त्याला ‘आकृतिबंध’ किंवा ‘रूप’ प्राप्त करून देत असते ते.

वर नमूद केलेला 'फॉर्म'चा शिपलेप्रणीत वाङ्मयीन अर्थ पाहताना व अॅरिस्टॉटलवरील श्री. पाध्यांचे व शिपलेचे मत ध्यानात घेतल्यावर 'फॉर्म'ची किंवा 'घाटा'ची ही संकल्पना, कलाकृती, तिचा निर्माता व त्या कलाकृतीचा आस्वादक अशा तीनही गोष्टींशी निगडित असल्याचे आपल्या दृष्टोत्पत्तीस यायला वेळ लागत नाही. तसेच प्लेटो हा या संकल्पनेचा जनक असून, प्रवर्तक व प्रसारक म्हणून त्याचे श्रेयअॅरिस्टॉटलकडे निश्चितपणे जाते.

'घाट' म्हणजेच 'प्रकार'

'घाट,' 'रूप,' 'आकार,' 'आकृतिबंध,' 'बंदीश' हे सर्व शब्द जवळजवळ समानार्थी आहेत आणि इंग्रजीतल्या 'form,' 'structure,' 'shape' या शब्दांचे ते पर्याय शब्द आहेत असेच म्हणता येईल. मला यांतील 'घाट' हा शब्द मूळार्थाकडे झुकणारा म्हणून अधिक योग्य वाटतो. कारण कोणत्याही वाङ्मयीन घटिताला एक प्रकारचा 'घाट' येणे म्हणजे 'आकार येणे' होय. एक प्रकारचा 'डौल' प्राप्त होणे किंवा त्याचे म्हणून एक विशिष्ट स्वरूप, पर्यायाने 'रूप' जाणवणे होय. कारण 'घाट' हा शब्द मुळात संस्कृत 'घट्ट' पासून आला असून तो पुल्लिंगी आहे. मराठीतही तो तसाच पुल्लिंगी वापरला जातो आणि त्याचे अर्थ 'डौल,' 'आकार,' 'स्वरूप' असेच दिलेले आहेत. (पाहा, 'शब्दरत्नाकर,' दु. आ., पृ. १६०) यांतील 'घट्ट' हा शब्द आशयाची बंदिशी ध्वनित करू शकेल, म्हणून वर चर्चेसाठी form बदल 'घाट' हा शब्द वापरला आहे.

'आकार' हाही शब्द संस्कृत पुल्लिंगी असून त्याचा अर्थ 'आकृती,' 'स्वरूप,' 'रीत,' 'प्रकार' असे होताना दिसतात. (पाहा, पृ. ३६, 'शब्दरत्नाकर') म्हणजे 'घाट' आणि 'आकार' हे शब्द समानार्थी आहेत. 'आकारा'चा 'प्रकार' असा जो वेगळा अर्थ आहे, तो घाट म्हणजे 'प्रकार' असा अर्थ सुचवतो. इंग्रजीतील 'Kind' किंवा 'Type' या शब्दाचा तो पर्याय शब्द समजण्यास हरकत नाही. हा 'घाट' किंवा 'आकार' वाङ्मयीन घटिताला वेगळा 'प्रकार' (Kind) बनवत असतो आणि ज्याला तर्कशास्त्रीय परिभाषेत 'Genre' असे म्हणतो ती 'जेनर' म्हणजे मुळात एक विशिष्ट Kind हीच असते. असे Genre च्या शब्दकोशातील मूळ अर्थावरून सूचित होते. उदा. Genre या शब्दाचा मूळ अर्थ "A Particular sort, kind or category, esp. a category of art or literature characterized by a certain form, style or subject matter." (Standard Desk Dictionary 1971 A. D. Page, 267) असे त्याचे अर्थ दिलेले आढळतात.

इंग्रजी कोशातील, (अगदी अलीकडच्या) 'जेनर'चा हा अर्थ पाहताना, Genre म्हणजेच विशिष्ट वाङ्मयप्रकार हा वाङ्मयीन अर्थ या ठिकाणी स्पष्ट होतो. म्हणजे 'प्रकार' आणि 'जेनर' हे वाङ्मयीन दृष्टीने एकच होत असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही आणि हे 'प्रकारत्व' वाङ्मयीन घाटामुळे, शैलीमुळे किंवा आशयामुळे निर्माण झालेले निश्चित दृष्टोत्पत्तीस येत असते असा अर्थ हाती येतो.

'फॉर्म' म्हणजे 'प्रकार' आणि 'प्रकार' म्हणजेच 'घाट' हे शिपलेच्या—Form has been used as equivalent to 'Genre' or Kind as the epic, the dramatic form या विधानातून स्पष्ट होतेच आहे.

विशेष म्हणजे 'वाङ्मयप्रकार' (Form of Literature) असा शब्दप्रयोग करताना आपल्या डोळ्यांसमोर त्या वाङ्मयप्रकाराचा 'आकृतिबंध' किंवा 'रूप' असते. हे रसिक म्हणून आपल्या अंतश्चक्षूंना जाणवलेले असते. इथे ती कलाकृती आपल्या प्रत्यक्ष समोर असते. अभिव्यक्तीच्या भाषिक माध्यमातून तिचे

हे रूप तिच्या निर्माणकर्त्याने साकार केलेले असते. त्या कलाकृतीचा आशय आणि अभिव्यक्ती यांच्या अभिन्नतेत या 'रूपा'चे सामर्थ्य अधिक जाणवेल. दुसरे म्हणजे, भाषेच्या माध्यमातून जाणवणारे हे 'रूप' मुद्रित असेल अगर नुसते बोलीरूपही असेल. हा तिचा 'आकार,' 'घाट,' 'आकृतिबंध' किंवा 'रूप' आपल्याला रसिक म्हणून जाणवते हे निश्चित होय. म्हणूनच एखाद्या विशिष्ट वाङ्मयीन घटिताचा 'घाट' जाणवणे म्हणजे त्याची अशी विशिष्ट 'आकृती' किंवा 'रूप' जाणवणे होय.

वाङ्मयीन 'घाट': निर्मितीप्रक्रिया

या ठिकाणी, 'वाङ्मयीन घाट' किंवा 'वाङ्मयप्रकार' कसा व केव्हा निर्माण होतो, या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे अपरिहार्य आहे. वरील चर्चेच्या व विवेचनाच्या अनुषंगाने या 'घाटा'च्या संदर्भात ज्या मूलभूत गोष्टी हाती लागतात त्यांपैकी (१) 'घाट' संकल्पना ही त्या घाटाचा निर्माणकर्ता जो लेखक, त्याच्याशी निगडित असलेली बाब आहे. (२) कलाकृतीचा आशय—जो त्या लेखकाने अभिव्यक्त केलेला असेल—त्या अभिव्यक्तीवरून जाणवणारा 'आकार' किंवा 'रूप' म्हणजेच तो वाङ्मयीन 'घाट' असतो. (३) या घाट-निर्मितीत लेखकाच्या नवनिर्माणक्षम प्रतिभेचा वाटा असतो. (४) कलाकृतीचा 'घाट' रसिकाला एकाम् रीतीने जाणवावा लागतो. या सर्व घटकांनी मिळून (५) लेखकाच्या व्यक्त होऊ पाहणाऱ्या अनुभवाचेही वाङ्मयीन घाटनिर्मितीत काही महत्त्वाचे कार्य असते, असे वाटते. कारण आपल्या अनुभवविश्वाला 'घाट' निर्माण करणारा लेखक त्याला आलेला अनुभव तो कसा घेतो, कसा अभिव्यक्त करतो, यांवरही घाट प्रामुख्याने अवलंबून असतो असे वाटते.

अनुभवांची प्रकृती : अनुभवालाच आकार

म्हणूनच, कोणत्याही वाङ्मयीन कलाकृतीतून व्यक्त होऊ पाहणारा अनुभव व त्या अनुभवाचे स्वरूप ज्या घटकांनी तयार झाले असेल, ते घटक, हे घाटनिर्मितीमागील एक प्रमुख कारण आहे, असे वाटते. कारण एखादा अनुभवच असा असतो की, तो तसाच व्यक्त झाल्याशिवाय त्याला आकार येत नाही. त्याला रुची किंवा गोडी लाभत नाही. म्हणजे कलाकृतीत व्यक्त होऊ पाहणाऱ्या अनुभवालाच एक प्रकारचा आकार असतो असे मला वाटते. आणि मूळ अनुभवाचा हा आकार नेमका हेरून नेमक्या शब्दांत व्यक्त करण्यामध्ये लेखकाची कलावंत म्हणून कसोटी असते.

श्री. गंगाधर गाडगीळांसारखा आपल्या निर्मितीक्षमतेची विलक्षण जाण बाळगणारा लेखक प्रवासविषयक अनुभवांबद्दलही म्हणतो की, "माझ्या अनुभवांत जे काही सलग आकार मला आढळले ते या स्फुटलेखनातून मी व्यक्त केले आहेत. अनुभवांच्या प्रकृतीनुसार या लेखनाचे घाट वेगवेगळे आहेत." (पाहा, 'सातासमुद्रापलीकडे'—प्रास्ता. पृ. ६) "अनुभवालाच आकार असतो, त्याला त्याची म्हणून एक 'प्रकृती' असते." या माझ्या विधानातील सत्यता इथे ध्यानात यावी. तसेच, श्री. गाडगीळांच्या वरील विधानातून प्रवासविषयक अनुभवांचा आगळेपणाही लक्षात येईलच.

'अनुभवालाच आकार असतो' ही गोष्ट, बालकवींची 'फुलराणी' ही भावकविता किंवा श्री. विश्राम बेडेकरांची 'रणांगण' ही कादंबरी या दोन वेगवेगळ्या वाङ्मयीन 'घाट' किंवा 'रूप' धारण करणाऱ्या कलाकृतींच्या उदाहरणांवरून सिद्ध करता येईल. समजा, बालकवींच्या 'फुलराणी'तील अनुभवविश्वाला कादंबरीचा 'घाट' दिला किंवा 'आकार' दिला, आणि श्री. बेडेकरांची 'रणांगण' भावकवितेच्या आकारात

लिहिली तर?त्यांचे स्वाभाविकरीतीने निर्माण होणारे सौंदर्यच व 'रूप'च नष्ट होईल! या दोन्ही श्रेष्ठ कलाकृतीतील अनुभव त्या त्या लेखकांनी योग्य रूपात साकार केले आहेत, म्हणूनच त्यांचे असे त्यांना शाश्वत 'रूप' लाभले आहे, असे मला वाटते.

दुसरी गोष्ट, एखादा अनुभवच मुळी इतका सामर्थ्यवान असतो की, तो लेखकाला लेखक म्हणून संपूर्णपणे खारून टाकण्याची शक्यता असते. म्हणजे त्या अनुभवाचे चित्रण त्याच्या प्रतिभेला झेपणारे नसते. उदाहरणार्थ, शेक्सपिअरच्या शोकांतिकांतील अनुभवविश्व एखाद्या सामान्य लेखकाच्या हातात गेले तर काय होईल, याचा नुसता विचार केल्यास माझे म्हणणे स्पष्ट होईल.

या इथे, असा एक प्रश्न सुचू शकतो की, एखाद्या लेखकाच्या प्रतिभाशक्तीने कोणताही घाट निर्माण करता येईल का? नवनिर्माणक्षम प्रतिभाशक्ती लेखकापाशी असली म्हणजे झाले. पण मला वाटते, नुसती नवनिर्माणक्षम प्रतिभा असण्याने योग्य आशयाला योग्य घाट देता येईलच असे नाही. प्रथम म्हणजे, हे देवाचे देणे आपल्यापाशी आहे हे त्या विशिष्ट लेखकाला कळले पाहिजे. दुसरे म्हणजे, ती प्रतिभाशक्ती आहे म्हणून लेखकाने सगळीकडे वापरत सुटणेही योग्य नाही. तिच्या प्रकाशात अनुभवांचे स्वरूप न्याहाळून, त्याला योग्य 'आकार' देण्यात, 'घाट' निर्माण करण्यातच तिची महत्ता सामावलेली असते, असे मला वाटते. आविष्कृत होऊ पाहणाऱ्या अनुभवाचा आकार शोधणे हे तिचे एक प्रथमदर्शनी महत्त्वाचे कार्य होय.

अनुभवांचे विविध घटक व त्यांचे स्वरूप

म्हणून कलाकृतीतून व्यक्त होऊ पाहणाऱ्या अनुभवांची प्रकृती तपासून पाहताना त्या अनुभवांचे घटक व त्यांचे स्वरूप तपासून पाहणे हिताचे ठरते. कारण त्या अनुभवांच्या प्रकृतीनुसार त्यांचा 'आकार' किंवा 'घाट' ठरण्याला किंवा रूप ठरण्याला मदत होते, असे मला वाटते.

या अनुभवांचे विविध घटक व त्यांचे स्वरूप पाहिल्यास, आपल्याला एखाद्या अनुभवाच्या घटकात भावनांची उत्कटता अधिक प्रमाणात आढळून येते. ही भावनांची उत्कटता, तो अनुभव काव्यात्म पातळीवर व्यक्त करायला लावणारा घटक असतो. उदाहरणार्थ, भावकविता (लिरिक) या वाङ्मयीन घाटातील अनुभवांचे घटक असे उत्कट पातळीवर व्यक्त झालेले दिसतील.

ज्या अनुभवात विलक्षण नाट्याचे किंवा संघर्षाचे बीज असेल, तर तो अनुभव कलाकृतीत संक्रान्त होताना नाट्यात्मरीतीने व्यक्त होत असतो. उदाहरणार्थ एकांक अगर अनेकांक नाटकातील अनुभवविश्वाचे घटक या दृष्टीने न्याहाळण्यासारखे असतात.

तसेच, अनुभव जर कथात्म बीजाच्या स्वरूपाचा असेल, त्यातील नुसते कथेचे बीज प्रभावी असेल तर कथा होईल. त्याची जीवनाच्या संदर्भातील उत्कटता अधिक असली आणि कथाबीज संमिश्र स्वरूपाचे असून अनेक स्वभावविशेषांवर प्रकाश टाकणारे असले तर तो अनुभव कादंबरीचा आकार घेईल.

जर एखाद्या अनुभवाच्या घटकात जीवनातील विसंगती नेमकी टिपलेली असेल तर त्याचा विनोदी लेख होईल. एखाद्या अनुभवात विचाराचा, माहितीचा व ज्ञानाचा घटक प्रभावी असू शकेल तर त्याचा निबंध

होण्याची शक्यता असेल. एखादा अनुभव नुसता निवेदनाच्या स्वरूपाचा असेल. हे निवेदन नुसते निवेदन असले तर त्याचा वृत्तांत होईल.

अर्थातच, हे सर्व अनुभव, प्रवासी लेखकाचे असल्यास आणि ते प्रवास व प्रदेशविषयक असल्यास त्याचे 'प्रवासवर्णन' होईल.

शेवटी, हे सर्व अनुभव, त्या अनुभवांची प्रकृती ज्या घटकांनी बनते व ते निरनिराळे घटक एखाद्या वाङ्मयीन कलाकृतीचा 'घाट' किंवा 'रूप' निश्चित करत असतात, असे वाटते.

अनुभवांची प्रकृती व लेखक

शेवटी हे अनुभव एका लेखकाला एक व्यक्ती म्हणून आलेले अनुभव असतात. ते त्याचे स्वतःचे असतात. म्हणजे हे अनुभव स्वतःची पृथगात्मता बाळगूनही व्यक्तिसापेक्ष राहतात. लेखक हा प्रतिभाशाली असल्याने त्यांचे स्वरूप न्याहाळतो. त्या दृष्टीने अनुभवांचे स्वरूप न्याहाळण्यात व त्या अनुभवाला 'आकार' देण्यात, त्याला शेवटी त्याची प्रतिभाशक्तीच उपयोगी पडते. म्हणजे हे अनुभव जसे व्यक्तिसापेक्ष असतात, तसेच प्रतिभासापेक्ष असण्याची शक्यता असते. कारण शेवटी हे अनुभव त्या लेखकाचेच (खास) असल्याने व प्रतिभा ही त्याचीच म्हणजे—व्यक्तिसापेक्ष—असल्याने त्या अनुभवाला जो 'घाट' किंवा 'आकार' किंवा 'रूप' प्राप्त होत असते, त्या 'रूपा'ला लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या घटकानेही हातभार लावलेला असतो. किंबहुना असे म्हणणे भाग आहे, की कोणत्याही कलाकृतीत व्यक्त होऊ पाहणारा अनुभव हा लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुशीतून आकार घेऊन बाहेर पडत असतो.

कोणत्याही कलाकृतीचा लेखक हा एक कलावंत लेखक असतो. त्याचे डोळे कलावंताचे डोळे असतात. म्हणजे त्याची निरीक्षणशक्तीच वेगळी असते. ती निरीक्षणशक्ती अनुभवांचे खास 'आकार,' खास 'रूप' शोधत असते. जीवनातल्या विसंगतीलाही एक आकार किंवा रूप असल्याचे जाणवू शकते. 'गवयाचे पोर सुरात रडते' अशी म्हण आहे, तसेच या कलावंत लेखकाचे डोळे जीवनातले सौंदर्य, रूप शोधण्यात पटाईत असतात, असेच म्हणता येईल.

तेव्हा, एखाद्या कलाकृतीत जो अनुभव व्यक्त झाला, तो घेण्याची त्या विशिष्ट लेखकाची विशिष्ट पद्धती कोणती, त्याला तो कसा जाणवला, त्याने तो कसा व्यक्त केला, यालाही तितकेच महत्त्व असते. उदाहरणार्थ, ज्ञानदेवांना आलेला गीतारूपी अनुभवच त्यांनी ज्ञानेश्वरीत व्यक्त केला आहे असे वाटते. हा अनुभव आध्यात्मिक व गूढ स्वरूपाचा आहे. तो आपण सर्वसामान्यांसाठी सांगत आहोत ही भूमिका निश्चित असल्याने त्याची भाषा 'देशी' म्हणजे 'मराठी' झाली आहे. सातशे श्लोकांच्या गीतेचा सुमारे नऊ हजार ओव्यांत विस्तार करण्यात आला आहे. आणि ते निरूपण अनेक उपमा—दृष्टान्तांनी युक्त आहे, याचे कारण ते समोर बसलेल्या श्रोत्यांसाठी आहे. त्यांना ते समजावे हा हेतू आहे. म्हणूनच, एखाद्या वाङ्मयीन कलाकृतीत व्यक्त होऊ पाहणारा भावानुभवाचा 'घाट' किंवा 'आकार,' त्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असतो, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

प्रतिभेचा प्रकृतिधर्म व प्रतिभावान मन

या लेखकाच्या प्रतिभेच्या प्रकृतिधर्मावरही 'घाट' अवलंबून असतो, असे दिसून येते. प्रतिभेचा प्रकृतिधर्म, याचा अर्थ, त्या विशिष्ट लेखकाची प्रतिभा विशेष प्रकारच्या अनुभवात आणि त्या अनुभवाच्या विशिष्ट प्रकारच्या अभिव्यक्तीतच रस घेणारी असते. उदाहरणार्थ, संघर्षमय वा नाट्यात्म अनुभव घेऊन यशस्वी नाटक लिहिणाऱ्या नाटककाराची प्रतिभा कादंबरीतील अगर कवितेतील अनुभव यशस्वीपणे अभिव्यक्त करीलच असे नाही. म्हणजे त्याच्या नाटकाइतकी त्याची कादंबरी किंवा कविता (जर लिहिली तर) यशस्वी असेलच असे नाही. किंवा सुंदर भावकविता (लिरिक) लिहिणारा कवी उत्तम कादंबरी लिहीलच असे नाही. तो त्या त्या लेखकाच्या प्रतिभेचा प्रकृतिधर्म असतो असेच म्हणावयास हवे. त्यामुळेच काही लेखकांनी जरी इतर वाङ्मयप्रकार हाताळले, तरी त्यांच्या प्रतिभेच्या प्रकृतिधर्माला जो स्वाभाविक असतो, तोच शेवटी त्यांच्या नावाने ओळखला जातो. उदाहरणार्थ, कविवर्य बा. भ. बोरकरांनी कादंबरी, चरित्र, लघुनिबंध व भावकविता असे अनेक वाङ्मयप्रकार हाताळले आहेत. पण बोरकर मराठीचे एक भावकवी म्हणूनच रसिकांकडून ओळखले जातात. म्हणजे भावकवितालेखन हा त्यांच्या प्रतिभेचा स्वाभाविक प्रकृतिधर्म आहेअसे निश्चितपणे म्हणता येते.

कविवर्य कुसुमाग्रज ऊर्फ वि. वा. शिरवाडकर हे यशस्वी भावकवी, नाटककारही आहेत. आचार्य अत्र्यांसारखा एखादाच प्रतिभाशाली लेखक एकाच वेळी यशस्वी नाटककार, विडंबनकार, कथाकार, निबंधकार, विनोदकार, चित्रपट कथालेखक, संपादकीय उत्कृष्ट लेखन करणारा असू शकतो. शेवटी, असे असणे हाही त्या त्या विशिष्ट लेखकाच्या प्रतिभेचा प्रकृतिधर्मच असतो, असे मला वाटते.

अनुभव घेणारे प्रतिभावान मन

तसेच, अनुभव घेणारे लेखकाचे प्रतिभावान मन, कलाकृतीच्या घाटाच्या निर्मितीत महत्त्वाचे कार्य साधीत असते. कारण व्यक्त होऊ पाहणारा अनुभव, त्याचा रंग, त्याचे रूप, त्याचा पोत या मनालाच प्रथम जाणवत असतो. कारण हे मन कलावंताचे संवेदनाशील मन असते. श्री. शिपलेचे घाटासंबंधी जे विधान आपण पाहिले, त्याने याला पुष्टी मिळावी.

मागील प्रकरणात म्हटल्याप्रमाणे, कोणत्याही वाङ्मयीन कृतीतून तिच्या निर्मितीच्या वेळी, अनुभवांचे एक प्रकारचे संघटन घडत असते. हे संघटन त्या निर्मितीप्रक्रियेचेच एक अंग असते. या अनुभवसंघटनामुळे कलाकृतीला 'आकार' प्राप्त होत असतो. हे अंग या प्रतिभावान मनाशीच संलग्न असलेली गोष्ट आहे. त्याप्रमाणेच, व्यक्त होऊ पाहण्याच्या अनुभवांचे स्वरूप न्याहाळणे, त्याचा आकार शोधणे आणि 'त्या' नेमक्या आकारात तो अनुभव व्यक्त करणे हे या प्रतिभावान मनाचे कार्य असते. म्हणजे या मनालाच शेवटी आलेल्या अनुभवाच्या अभिव्यक्तीची अपरिहार्यता पटते. कारण हे मन एक नवनिर्मितीक्षम मन असते. त्यामुळेच कलाकृतीत संक्रांत होणारा या मनातील अनुभव, नुसता 'अनुभव' म्हणून राहत नाही; तर त्या अनुभवाचे कलात्मक अनुभूतीत रूपांतर होते. लेखकाच्या मनाला जो आशय भावलेला असेल, तो अभिव्यक्त होण्यासाठी खदखदू लागतो आणि आशयाशी अभिव्यक्तीचे माध्यम जे शब्द व भाषा यांच्याशी एकजीव होऊन त्याचा आविष्कार अपरिहार्य होतो. हा आविष्कार अपरिहार्य रीतीने जो 'आकार' किंवा 'घाट' घेईल, तेच या कलाकृतीचे 'रूप' असेल. रसिकाला ते भावेल आणि आपण मग "अमका अमका 'वाङ्मयप्रकार' जन्माला आला" असे म्हणू.

लेखनाला 'प्रकारा'चा दर्जा केव्हा येतो?

घाट-निर्मिति-प्रक्रियेचा मागोवा असा अनेक अंगांनी घेतल्यावर, कोणत्याही लेखनाला 'एक लेखनप्रकार' म्हणून दर्जा केव्हा प्राप्त होतो, हे पाहणे अर्थातच आवश्यक ठरते.

कोणत्याही लेखनाला 'एक वाङ्मयप्रकार' म्हणून जो दर्जा प्राप्त झालेला असतो, तो लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असणाऱ्या अनुभवांच्या घाटांनी साकार होऊन, ते अनुभवविश्व त्या विशिष्ट लेखनात अवतरते तेव्हा. त्या विशिष्ट लेखनाला प्रकाराचा दर्जा प्राप्त होण्यासाठी त्याचे 'स्वरूप' अशा काही निश्चित घाटांनी युक्त व्हावे लागते. आणि हळूहळू त्याची व्याप्ती निश्चित होण्यावर हे बरेचसे अवलंबून असते. अर्थात नेमके स्वरूप निश्चित करणे तसे कठीण असते. तरीही त्या लेखनप्रकाराचा म्हणून काही 'वेगळेपणा' रसिकाला सतत जाणवला पाहिजे यात वाद नाही.

अर्थात कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराचे नेमके स्वरूप त्या वाङ्मयप्रकाराला काही एकदम प्राप्त होत नाही. एखाद्या वाङ्मयप्रकाराचे मूळ स्वरूप ओबडधोबड असते. त्या मूळ स्वरूपाचा वेगळेपणा व बीज जाणून घेऊन, त्या लेखनप्रकारात अनेक लेखकांचे सातत्याने लेखन व्हावे लागते. आणि त्या लेखनाचा 'घाटा'च्या किंवा रूपाच्या दृष्टीने हळूहळू विकास व्हावा लागतो. असा विकास दिसून आला की त्याचे स्वरूप रसिकाच्या आपोआप लक्षात येऊ लागते. म्हणजे त्याच्या आशयाचा व अभिव्यक्तीचा वेगळेपणा जाणवू लागतो. आणि रसिक म्हणून आपण त्याला वेगळा 'वाङ्मयप्रकार' झाला असे म्हणू लागतो.

तसेच, ज्या लेखनाला आपण प्रकाराचा दर्जा देणार असतो, त्या प्रकारच्या लेखनपद्धतीत निश्चितपणे वेगळेपणा जाणवायला हवा. म्हणजेच, ती लेखनपद्धती दुसऱ्या एखाद्या लेखनप्रकारासारखी वाटता उपयोगी नाही. तशी ती वाटली तर त्यात वेगळेपणा कसा येणार? ही लेखनपद्धती हा तर वेगळा वाङ्मयप्रकार जाणवण्याचे महत्त्वाचे असे दृश्य अंग असते. त्यावरून त्याचा आकार किंवा त्याचे वेगळे रूप, आशयाचा वेगळेपणा, व लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व हे सर्व घटक जाणवत रहातात, यांमध्ये त्या लेखकाचा विषय हाताळण्याचा वेगळेपणा, त्या विषयाकडे पाहण्याचा त्याचा वेगळा दृष्टिकोण हे घटक लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असलेले घटक असतात. त्यावरूनच लेखकाने 'अमका एक' विषय वेगळ्या तऱ्हेने हाताळला आहे, त्याचा त्या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण वेगळा आहे, याची जाणीव रसिकाला होते. उदाहरणार्थ, कविवर्य तांबे यांची 'राजकन्या आणि तिची दासी' हे गाजलेले 'नाट्यगीत' 'नाट्यगीत'च आहे, (ड्रॅमॅटिक लिरिक) हे त्यातील लेखनपद्धतीवरून सहज दिसून येते. त्यातील 'राजकन्ये'च्या तोंडचे संवाद निराळे, 'दासी'च्या तोंडचे निराळे. एखाद्या छोट्या गीतातही परकायाप्रवेश करून रंगवलेली व संवादचातुर्याने खुलवलेली 'राजकन्या' व 'तिची दासी' या जिवंत व्यक्तिरेखा ठरल्या आहेत. त्यांचे स्वभावविशेष हे खास त्यांचे वाटतात. आणि खैरपूर, राजवाडा, ती राजकन्या, जवाहिराचे सोंग घेऊन येणारा राजपुत्र इत्यादी इतर सर्व घटक श्री. तांबे यांनी नुसत्या शब्दांतून जिवंत केलेले दिसतील. उदाहरणार्थ, जवाहिराचे सोंग घेऊन येणारा खैरपूरचा नरेश राजकन्येचा प्रियकर आहे. त्याचे स्वच्छंदी, नाट्यपूर्ण चित्र प्रत्यक्ष संवाद न घालता, श्री. तांबे यांनी साकार केले आहे. 'नाट्यगीत' या काव्यप्रकाराची ही यशस्विताच म्हणावयास हवी.

यावरून नाट्यगीताच्या लेखनपद्धतीमधला वेगळेपणा, कवीचा प्रेमाकडे पाहण्याचा स्वच्छंदतावादी दृष्टिकोण त्यांतून व्यक्त होतो. ही कविता प्रथम 'नाट्यगीत' आहे, असा इतर कवितांकडून

जाणवणारा फरक सहज करता येतो—याचे कारण कवीची त्या गीताची विशिष्ट लेखनपद्धती हे होय. आणि त्या विशिष्ट लेखनपद्धतीमुळे त्याच्या आशयाला नाट्यगीताचे ‘रूप’ आले आहे, असेच म्हणावयास हवे.

सारांश, आशय आणि अभिव्यक्तीचे वेगळेपण रसिकाला जेव्हा एखाद्या लेखनात सतत जाणवेल आणि ते लेखन आपला वेगळा आकार किंवा वेगळे ‘रूप’ निश्चितपणे व सातत्याने दाखवत राहील, तेव्हा त्या लेखनाला वेगळा ‘वाङ्मयप्रकार’ म्हणून दर्जा प्राप्त होईल असे वाटते. प्रा. रा. श्री. जोगांनी काव्यप्रकारांबद्दल जे विधान केले आहे, ते साधारणतः इतर वाङ्मयप्रकारांबद्दलही खरे मानावयास प्रत्यवाय नसावा. ते म्हणतात, “काव्याचा स्वतंत्र प्रकार मानावयास त्यामध्ये अंतरंग आणि बहिरंग या दोन्ही दृष्टींनी वैशिष्ट्य व नियमितपणा असेल तर चांगले.” (पाहा, अभिनवकाव्यप्रकाश प्र. ११, पान २९२)

अंतरंग आणि बहिरंग म्हणजेच आशय आणि अभिव्यक्ती असे म्हणता येईल. या अंतरंगाच्या आणि बहिरंगाच्या दृष्टीने ‘प्रवासवर्णन’ हे निश्चितपणे वेगळेपणा दाखवते का, आणि हा ‘वेगळेपणा’ ‘प्रवासवर्णन—हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे’ असे म्हणायला लावते का, याची कारणमीमांसा करणे हे क्रमप्राप्त होय.

प्रवासवर्णन: एक वेगळा वाङ्मयप्रकार कसा?

प्रवासवर्णनपर लेखन हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार कसा? या प्रश्नाचे उत्तर प्रवासवर्णनपर लेखनाचे पृथक्त्व दर्शविणारी त्याची अशी नेमकी व्यवच्छेदक लक्षणे किंवा वैशिष्ट्ये कोणती यांवर अवलंबून राहिल.

मागील प्रकरणात प्रवासवर्णनपर लेखन ज्या मूळ घटकतत्वांनी साकारते असे म्हटले आहे, ती मूळ घटकतत्त्वे (१) प्रवासी, (२) प्रवास व (३) प्रदेश ही होत. ही मूळ घटकतत्त्वे एकमेकांत मिसळून प्रवासवर्णनच आकाराला येते, तसा इतर कोणताही वाङ्मयप्रकार साकारत नाही हे निश्चित होय. प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपसिद्धीचा विचार करताना, ‘प्रतिभाशक्ती’ हा जो सर्वच वाङ्मयकलेच्या निर्मितीमागील प्रेरक घटक मी मानला, तो मानणेच भाग आहे म्हणून. या घटकाशिवाय कोणतीही ‘वाङ्मयीन घटना’ ‘कला’ किंवा ‘वाङ्मय’ होताना दिसत नाही, असेच तिचे महत्त्व आहे.

प्रवासवर्णनाची प्रारंभकालीन रूपसिद्धी ज्या या मूळ घटकांनी साधली जाते, तेच मूळ घटक प्रवासवर्णनाला वेगळा वाङ्मयप्रकार बनवतात असे मला वाटते प्रवासवर्णनात चित्रित होणारा त्याच्या अंतरंगातील आशय आणि भाषिक माध्यमातील त्याची आगळी अभिव्यक्ती (१) प्रवासी लेखक, (२) प्रवास व (३) प्रदेश यांच्याशीच निगडित असते. हेच तीन प्रमुख घटक त्याची ‘रूपसिद्धी’ साधतात. प्रवासवर्णन म्हणून वेगळा ‘घाट’ वा ‘आकार’ त्याला प्राप्त होतो आणि ‘प्रकारा’चे सामर्थ्यही हे तीन घटकच आणतात, असे निश्चितपणे म्हणता येते कारण या तीन घटकांनी प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वाला एक प्रकारचा निश्चित आगळेपणा व सामर्थ्य प्राप्त होते. अशा प्रकारचा म्हणजे प्रवासी लेखकाच्या प्रवास व प्रदेशविषयक अनुभवविश्वाचा आगळेपणा इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारात नसतो. त्यामुळे प्रवासवर्णनाला ‘एक वाङ्मयप्रकार’ म्हणून खास काही नावीन्य प्राप्त होते, त्याला त्याचा म्हणून ‘वेगळेपणा’ येतो.

इतर कोणताही वाङ्मयप्रकार अंतरंगाच्या व बहिरंगाच्या दृष्टीने ‘प्रवासी’, ‘प्रवास’ व ‘प्रदेश’ या मूलभूत घटकांनी तयार झालेला व अशा आगळ्या अनुभवविश्वाच्या अभिव्यक्तीने साकारलेला, रंगरूपाला

आलेला आढळणार नाही. या वाङ्मयप्रकाराच्या स्वरूपाची व्याप्ती निश्चित करण्यासाठी, त्यातील नियमितपणा जाणून घेण्यासाठी याच घटकांची मदत होते. म्हणून प्रवासवर्णनातील या घटकांचे स्वरूप वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने पुन्हा एकदा तपासून पाहणे आवश्यक ठरावं. यावेळी मागील प्रकरणातील विचारांची काही मदत घेणे अपरिहार्य आहे. त्यामुळे विचारांची पुनरुक्ती होणे सहज शक्य आहे. कारण प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपसिद्धीच्या तात्त्विक चर्चेमध्ये, 'प्रवासवर्णन एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे' याचे अर्ध-अधिक उत्तर येऊन गेले आहे, असे मला वाटते.

प्रवासवर्णनातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

प्रवासवर्णनातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व म्हणजेच प्रवासी लेखकाचे प्रवासवर्णनातून रसिकाच्या प्रत्ययाला येणारे व्यक्तिमत्त्व. या व्यक्तिमत्त्वाचे आणि प्रवासवर्णनाचे संबंध एकाशिवाय दुसरा खऱ्या अर्थाने अस्तित्व घेऊ घजत नाही इतके आहे. त्यामुळे मूलतः ज्याप्रमाणे प्रवासी लेखक प्रवासवर्णनाला 'वाङ्मय' बनवीत असतो, तसाच तो त्या प्रवासवर्णनाला वाङ्मयप्रकार बनवीत असतो. कारण प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकारच मुळी त्या निर्मात्या प्रवासलेखकाच्या पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबून असलेला वाङ्मयप्रकार आहे, असे वाटते. त्यामुळे, या वाङ्मयप्रकाराची पृथगात्मता सर्वस्वी लेखक नामे घटकावर अवलंबून असली तर नवल नाही. अर्थात इतर वाङ्मयप्रकारांत लेखक व त्याचे व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे नसते असे नाही! (त्याची चर्चा नंतर येईलच.)

या व्यक्तिमत्त्वाची पारदर्शकता

प्रवासवर्णनकर्त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची पारदर्शकता नुसते व्यक्तिमत्त्व (पर्सनॅलिटी) दाखवत नाही, तर व्यक्तित्वाचे (इंडिव्हिज्युअॅलिटी) अनेक पदर दाखवते. हे व्यक्तित्व ललित गद्याचा आश्रय घेऊन अवतरणाच्या साहित्यप्रकारांत म्हणजे लघुनिबंध, व्यक्तिचित्रण, चरित्र, आत्मचरित्र, कथा, कादंबरी इत्यादी प्रकारांत प्रकर्षाने अवतरते. याचे एक प्रमुख कारण असे संभवते की, मुळात 'गद्य' हे मानवी जीवनाच्या अनेक अंगांशी, दैनंदिन व्यवहाराशी स्वाभाविकरीत्या अधिक निगडित असते प्रवासवर्णन हे प्रामुख्याने गद्यात अवतरते हे आपण मागील प्रकरणात पाहिले आहेच. या व्यक्तिमत्त्वाच्या पारदर्शकतेमुळे प्रवासवर्णनातील व्यक्तिमत्त्वाच्या आगळेपणात एक प्रकारची खास भर पडते असे सुचवावेसे वाटते. उदाहरणार्थ प्रवासी लेखक, त्याच्या खाजगी गोष्टी. त्याच्या आवडी-निवडी, त्याच्या सवयी, त्याचे दोष, त्याचा भलेबुरेपणा प्रवासवर्णनाच्या वाचकाला कळतो आणि 'समाजामधला इतर माणसांसारखा एक माणूस' म्हणून त्याचे अपूर्व दर्शन घडायला मदत होते आणि 'माणसाबद्दलची माणसाची जिज्ञासा तृप्त' व्हायला, प्रवासवर्णनाच्या वाचनापासून एक प्रकारची मदत होते. त्यामुळे, 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराचे, 'एक वेगळा वाङ्मयप्रकार' म्हणून मूल्य वाढते. त्याची रंगत वाढते. इतर वाङ्मयप्रकारांत असे क्वचित घडते. (याचे विवेचन तुलनेच्या वेळी पुढे येईलच.)

प्रवासवर्णन आत्मचरित्राला जवळ

दुसरे असे की, या पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वाच्या अनेकविध पैलूंमुळे 'प्रवासवर्णन' आणि 'आत्मचरित्र' हे वाङ्मयप्रकार एकमेकांना इतके जवळजवळ येतात की, श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्यासारखा एखादा सुज्ञ प्रवासलेखक म्हणून जातो, "मी स्वतः प्रवासवर्णन ह्या गोष्टीची प्रत्यक्ष प्रवसापेक्षाही अधिक धास्ती घेतली

आहे. आयुष्यात प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र लिहायचे नाही असा फार लहानपणीच संकल्प सोडला होता. पहिला मोडला—दुसरा केव्हा मोडला जातो ते पाहायचं! जरासा विचार केल्यानंतर लक्षात आले की, मी दोन्ही संकल्प ह्या एकाच पुस्तकात मोडले आहेत. कारण पुढल्या दोनअडीचशे पानांत मी केलेल्या प्रवासाचे वर्णन नसून प्रवासात असलेल्या माझेच वर्णन अधिक आहे.” (पाहा, प्रास्ताविक, ‘अपूर्वाई’)

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या उद्गारांत, ‘प्रवासवर्णन’ आणि ‘आत्मचरित्र’ यांच्या संबंधावर योग्य प्रकाश पडला आहे, असे वाटते. या ठिकाणचा मुद्दा असा की, ‘प्रवासवर्णन’ हा आत्मचरित्रासारखाच पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वावर आधारित असा वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे. ‘आत्मचरित्रासारखा’च असा शब्दप्रयोग मुद्दाम केला आहे, कारण प्रत्यक्ष ‘आत्मचरित्र’ असणे निराळे आणि ‘आत्मचरित्रासारखा’ असणे निराळे.

प्रवासवर्णनातील ‘मी’ अधिक पारदर्शक

प्रवासवर्णनातील लेखक आत्मचरित्राप्रमाणे स्वतः अनेक तऱ्हांनी त्यात व्यक्त होतो. म्हणून प्रवासवर्णनाला आगळा वाङ्मयप्रकार म्हणून वैशिष्ट्य प्राप्त होते. लेखक स्वतः होऊन व्यक्त होण्याचा धर्म जसा ‘आत्मचरित्र’ या वाङ्मयप्रकाराचा, तसाच ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराचा. पण या व्यक्त होण्यात मूलभूत फरक आहे, असे मला वाटते. तो नेमका फरक असा, की ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकारातील लेखक, ‘आत्मचरित्र’ या वाङ्मयप्रकारातील लेखकापेक्षा अधिक चांगल्या व पारदर्शक तऱ्हेने व्यक्त होतो हा होय. याचे कारण, आत्मचरित्र लिहिणाऱ्या लेखकाच्या मनामध्ये आपण आपले चरित्र लिहीत आहोत आणि आपण समाजासमोर येणार आहोत, ही भावना सतत डोकावत असण्याची शक्यता अधिक असते. त्यामुळे ‘आत्मचरित्र’तला ‘मी’ जो कोणी व्यक्त होणार असतो, तो समाजापुढे येणार आहे या भीतीने, मुक्तपणे व्यक्त होईलच असे नाही. त्यामुळे त्याच्या मुक्तपणे व्यक्त होण्याला मर्यादा पडणे सहज शक्य असते. पण प्रवासवर्णनातील लेखक मुळात प्रवासात असल्याने व दैनंदिन जीवनाच्या चाकोरीतून बाहेर असल्याने किंवा समाजजीवनाचे वेष्टन त्याने सोडलेले असल्यामुळे, तो मोकळ्या रीतीने व्यक्त होण्याची शक्यता अधिक असते, असे वाटते आणि प्रवासवर्णन तर प्रवासी लेखकाच्या अशा प्रवासविषयक अनुभवविश्वावर आधारलेला वाङ्मयप्रकार असतो. लेखक, प्रवासातील आपले रूप जितके चांगले, प्रस्फुट वा मोकळे रेखातील, तितके प्रवासवर्णनाचे एक वाङ्मयप्रकार म्हणून मूल्य वाढत असते.

या दृष्टीने ‘आत्मवृत्ता’च्या संदर्भात काही विचार मांडताना, श्री. बाळ सामंत प्रवासवर्णनाबद्दल लिहितात, ते चिंतनीय आहे:

“आत्मवृत्त हा वाङ्मयप्रकार रूढ होण्यापूर्वी खाजगी पत्रांप्रमाणे प्राचीन काळातील प्रवासवर्णनांतून त्या त्या लेखकांचे आत्मकथन आढळते. अमेझॉनच्या खोऱ्यांतून किंवा उत्तर ध्रुवावर किंवा नव्या भूप्रदेशाचा शोध लावण्याच्या हेतूने प्रवासास निघालेल्या साहसी वीरांची प्रवासवर्णने म्हणजे आत्मवृत्ताचाच एक वेगळा प्रकार म्हटला पाहिजे. मराठीतील गोडसेभटजीचे सत्तावन सालच्या बंडाच्या वेळी लिहिलेले प्रवासवर्णन म्हणजे एक छोटेसे अपुरे आत्मवृत्तच म्हटले पाहिजे. कथा, कादंबरी किंवा काव्य या वाङ्मयप्रकारांत लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व (खाजगी) प्रकट होत नाही. त्याचा स्वभाव, त्याच्या आवडी-निवडी, त्याच्या सवयी, त्याचे खाजगी जीवन या संबंधीची माहिती लेखकाच्या कथा-कादंबऱ्यांतून शोधणे फार अवघड आहे. पण प्रवासवर्णनात याचे प्रकटीकरण करण्यास लेखकाला पूर्ण मोकळीक असते. या सवलतीचा जास्तीत जास्त

फायदा घेऊन आपले प्रवासवर्णन अधिक कलात्मक करण्याची त्याला संधी मिळते. प्रवासात आलेले भिन्न भिन्न अनुभव, भेटलेल्या विविध व्यक्ती, यांचे सूक्ष्म वर्णन करताना प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्या लेखकाला, वाचकांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घडविता येते. अनंत काणेकर, गाडगीळ, प्रभाकर पाध्ये, रा. भि. जोशी आदी लेखकांनी आपल्या प्रवासवर्णनांना कादंबरीसारखे रंजक बनविले ते याच किमयेने. या पूर्वीची प्रवासवर्णने म्हणजे मार्गदर्शिका होत्या, तर आधुनिक प्रवासवर्णने त्यांच्या आत्मपरतेमुळे अधिक रंजक होत आहेत.” (पाहा, ‘हितगुज’, प्रस्तावना, पान १५).

श्री. बाळ सामंत हे आजचे एक विनोद, समीक्षा व कथालेखन करणारे महत्त्वाचे लेखक आहेत. त्यांनी वरील परिच्छेदात प्रवासवर्णनासंबंधी व्यक्त केलेले विचार मला अनेक दृष्टींनी मोलाचे वाटतात. वरील परिच्छेदात पहिली गोष्ट अशी स्पष्ट होते की, साहसी वीरांची प्रवासवर्णने म्हणजे आत्मवृत्ताचाच का होईना पण एक ‘वेगळा वाङ्मयप्रकार’ ते मानतात. दुसरी गोष्ट अशी की, प्रवासवर्णनांचा वेगळेपणा, ती लिहिणाऱ्या लेखकांच्या आत्मपरतेमुळे निर्माण होतो, असे त्यात स्पष्ट म्हटले आहेच. तिसरी बाब अशी की, आत्मपरतेच्या प्रकटीकरणास प्रवासवर्णनात पूर्ण मोकळीक असते, असे ते म्हणतात. आणि त्या सवलतीचा जास्तीत जास्त फायदा घेऊन प्रवासीलेखकाला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे (खाजगी) दर्शन घडवता येऊन प्रवासवर्णन रंजक करता येते, हा मुद्दा मोलाचा आहे. तसेच, ‘आत्मचरित्रां’हून ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराची प्राचीनताही त्यांनी बोलून दाखविली आहे. त्याप्रमाणेच, कथा, कादंबरी किंवा काव्य या वाङ्मयप्रकारात लेखकाच्या खाजगी व्यक्तिमत्त्वाचे तसे दर्शन होत नाही, असे ते म्हणतात. असे दर्शन प्रवासवर्णनात घडते हा मुद्दा लक्षणीय ठरतो.

प्रवासवर्णनातील व्यक्तिमत्त्वाचा आणखी एक विशेष असा की, ‘प्रवास’ आणि ‘प्रदेश’ या त्यांतील आणखी दोन मूळ घटकांशी एकजीव होऊन ते प्रवासवर्णनात अवतरते. त्यामुळे तर त्याला एकप्रकारचा खासच वेगळेपणा येतो, चव येते. लेखकाचे असे ‘प्रवास’ व ‘प्रदेश’ या घटकांशी एकजीव झालेले व्यक्तिदर्शन इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारात घडणार नाही असे निश्चितपणे वाटते. आणि घडले तर ते प्रवासवर्णनच असेल, एरव्ही कोणताही वाङ्मयप्रकार असणार नाही.

अनुकरण प्रवृत्ती नाही

या पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वाने परिपूरित असल्यानेच, ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराचे अनुकरण करता येत नाही. अनुकरणाची प्रवृत्ती मुळीच आढळून येत नाही, हे या वाङ्मयप्रकाराचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानावे लागेल. कारण अनुकरणाची प्रवृत्ती ही इतर काही वाङ्मयप्रकारांत थोड्याफार प्रमाणात तरी आढळून येते, तसे या वाङ्मयप्रकारात घडत नाही. उदाहरणार्थ ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या श्री. गंगाधर गाडगीळांच्या, किंवा ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ या काणेकरांच्या प्रवासवर्णनांचे अनुकरण सर्वस्वी अशक्य होय, इतकी ही प्रवासवर्णने त्या त्या लेखकांच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारलेली आहेत. श्री. काणेकर काय किंवा श्री. गंगाधर गाडगीळ काय, स्वतःसारखेच लिहितात. श्री. गाडगीळ श्री. काणेकरांसारखे लिहू शकत नाहीत अगर श्री. काणेकर श्री. गाडगीळांसारखे.

प्रवासवर्णनाचे अनुकरण करता येत नाही इतका तो वाङ्मयप्रकार स्वतःची अस्मिता दर्शविणारा आहे, याचे दुसरे कारण, प्रवासवर्णनात प्रवासी लेखकाचा प्रवासाचा व प्रदेश पाहण्याचा क्रम, हा प्रत्येकाचा निराळा असतो. त्याला भेटणारी माणसे, प्रवासातील स्थळ, घटना, प्रसंग जशा अनुभवाला येतात, अगदी

तशाच दुसऱ्या प्रवाशी लेखकाला येतीलच असे नाही. याबाबत प्रवासवर्णन तर अनन्यसाधारणच मानावयास हवे.

व्यक्तिमत्त्व : प्रेरणा: हेतू

शिवाय, प्रत्येक प्रवासी लेखकाची प्रवासविषयक प्रेरणा वेगळी असण्याची दाट शक्यता असते. त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही वेगवेगळे असते. प्रवासाचे हेतूही वेगळे असतात. उदा. श्री. श्री. रा टिकेकरांसारखा कुणी 'केसरी'चा पत्रकार प्रतिनिधी असेल. त्याची 'मुशाफरी' वेगळी. कुणी श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्यासारखा टेलिव्हिजनचे शिक्षण घ्यायला जाणारा विद्यार्थी असूनही श्रेष्ठ लेखक असेल. कुणी श्री. रघुवीरांसारखा जादुगार असेल. कुणी श्री. प्रभाकर पाध्यांसारखा पत्रकार व लेखक असेल. कुणी धर्मोपदेशक असेल. कुणी प्रा. धर्मानंद कोसंबींसारखा प्राध्यापक व धर्मजिज्ञासू वा विद्यार्थी असेल. या सर्वांच्या प्रवासविषयक प्रेरणांमध्ये व हेतूंमध्ये भिन्नताच जास्त असेल. शिवाय, वर म्हटल्याप्रमाणे या प्रत्येकाचे व्यक्तिमत्त्व वेगवेगळे असेल. म्हणूनच, प्रवासवर्णन हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार ठरण्यासाठी या गोष्टी निश्चितच मदत करतात. या त्याच्या प्रेरणांचे, हेतूंचे व व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन प्रवासवर्णनात घडत असल्याने त्याचे अनुकरण करता येत नाही हे स्पष्ट होतेच. पण शेवटी या गोष्टी, प्रवासी लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित असल्याने त्या प्रवासकर्त्या लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व संमिश्र रीतीने जाणवण्यास मदत होत असते. अशा संमिश्र व्यक्तिमत्त्वाचे व त्याने गोळा केलेल्या त्याच्या अशा खास अनुभवविश्वाचे एखाद्याने अनुकरण करणे अशक्यच होय. आणि अशा या आगळ्या अनुभवविश्वाचे दर्शन रसिकाला घडविणारे प्रवासवर्णन, एक वेगळा वाङ्मयप्रकार ठरत असते, यात आश्चर्य नसते.

बाह्य घटकांबद्दल प्रतिक्रिया

अनुकरणाची प्रवृत्ती 'प्रवासवर्णना'त न दिसण्याचे आणखी एक महत्त्वाचे कारण प्रवासवर्णनपर वाङ्मयात, बाह्य वातावरण, विश्वांग, घटना, व्यक्ती वा स्थळ यांचा जो त्याच्या लेखकावर परिणाम होतो, त्याबद्दलची क्रिया-प्रतिक्रिया, तो लेखक व्यक्तिपरत्वे तात्काळ व सलगपणे व्यक्त करित असतो. ती व्यक्तिपरत्वे जणू वेगळी जाणीव ठरावी इतक्या तीव्र स्वरूपात.

तसेच, प्रवासवर्णनातील जो प्रदेश, वातावरण, स्थळ, व्यक्तिरेखा, घटना, प्रसंग वर्णन केल्या जातात, त्या प्रदेशाने, वातावरणाने, व्यक्तीने, प्रसंगाने, त्या त्या वर्णनकर्त्या लेखकावर काही निश्चित प्रतिक्रिया केलेली असते. ती त्याची निव्वळ स्वतःची असते. म्हणून, मागे म्हटल्याप्रमाणे अमुक एक प्रसंग, घटना वा स्थळ किंवा प्रदेश त्या विशिष्ट लेखकाला महत्त्वाचे वाटेल वा वाटणार नाही, हे सर्वस्वी त्या लेखकावर अवलंबून असते. म्हणून प्रवासवर्णनातील लेखक, पर्यायाने त्या लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व महत्त्वाचे ठरते. आणि अशा व्यक्तिगत व वस्तुगत क्रिया-प्रतिक्रियांचे अनुकरण सर्वस्वी अशक्य अशी बाब ठरते.

व्यक्तिमत्त्वाचा अचूक अंदाज

या दृष्टीने भावकविता (लिरिक) या अतिआत्मनिष्ठ वाङ्मयप्रकाराशी प्रवासवर्णनाची तुलना करणे हिताचे ठरेल. भावकवितेत कवीचे व्यक्तिविशेष तसे बरेच तरल व सूक्ष्म असल्याचे जाणवतात. शिवाय, कवीच्या वर्णविषयाच्या केवळ प्रतिक्रियाच त्यात व्यक्त होण्याचा संभव दाट. उदाहरणच घ्यायचे झाले तर

‘भावकवी’ आणि ‘प्रवासवर्णनकार’ म्हणून अव्वल दर्जाची साहित्यसेवा करणाऱ्या प्रा. अनंत काणेकरांचे घेऊ. ‘चांदरात आणि इतर कविता’ लिहिणारे काणेकर सौंदर्यप्रेमी, उत्कट भावकवी, प्रेमकवी, फारतर निसर्गकवी म्हणून त्यांचे संपन्न व्यक्तिमत्त्व रसिकांच्या प्रत्ययाला आणून देतात. हे त्या व्यक्तिमत्त्वाचे काही ठरावीक पैलूच रसिकांच्या लक्षात येतात असे दिसेल आणि त्यावरून ‘श्री. काणेकर हे एक अशी व्यक्ती आहे’ असा नेमका अंदाज आपल्याला बांधता येणार नाही, इतके काणेकरांचे ‘चांदराती’तील व्यक्तिमत्त्व, तरल, धूसर म्हणजे काव्यात्म पातळीवर जाणवत राहते. त्याला लौकिकाचे पदर कमी आहेत. परंतु, ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ व इतर प्रवासवर्णनातील काणेकर हे आपल्याला एक व्यक्ती म्हणून अधिक कळतात. त्यांच्याबद्दल आपण काही अधिक अचूक अंदाज बांधू शकतो. उदाहरणार्थ, ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ या पुस्तकात, त्यावेळच्या काणेकरांच्या, युरोपखंडातील अनेक देश, तेथील माणसे, रशिया व त्यावेळचे रशियन लोक इत्यादींबद्दलच्या क्रिया-प्रतिक्रिया एकदमच व्यक्त झाल्या आहेत. त्या काळात उमद्या व आधुनिक व्यक्तिमत्त्वाचा हा तरुण मराठी लेखक आपल्या लेखनावर पैसा उभा करून, अर्ध्याअधिक पृथ्वीवरील प्रदेशाचा प्रवास साधतो आहे. केवळ ‘प्रवासासाठी प्रवास’ हा त्याचा प्रमुख हेतू आहे. या प्रवासाचे तात्पर्य काणेकर सांगतात :

“ज्यांना तात्पर्य पाहिजेच त्यांना मात्र मी तात्पर्य सांगू शकतो. या प्रवासाने मला दोन धडे शिकवले. एक, पृथ्वी वाटोळी आहे. आणि दोन, माणुसकी सर्वत्र सारखीच आहे! लहानपणापासून क्रमिक पुस्तकांत ज्या सामान्य गोष्टी आपण वाचतो, त्या शिकण्याकरता दहा-बारा हजार मैलांचे प्रवास आणि कित्येक रुपये खर्च मला करावा लागला, हे वाचून पुष्कळांना हसू कोसळेल. पण हसण्यासारखे त्यात काहीच नाही. क्रमिक पुस्तकांच्या कागदावर मरून पडलेली आणि त्यामुळे सामान्य वाटणारी ही सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवाने एकदम जिवंत होतात आणि भलतेच जगडव्याळ स्वरूप धारण करतात. म्हणूनच या अनुभवाकरता करावा लागणारा खर्च आणि परिश्रम काहीच नव्हेत असे मला वाटते. प्रवासाचे आणखी ‘फायदेतोटे’ सांगता येत नाहीत. पण उत्तर किंवा दक्षिण ध्रुवाकडल्या बर्फमय प्रदेशात कसलीही विद्या मिळण्यासारखी नसली, किंवा पगारवाढ देणारी कुठलीही पदवी घेणे शक्य नसले, तरी शक्य असेल तेव्हा केवळ तो रम्योदात्त देखावा पाहण्याकरता म्हणून तिथेही जाण्याची मला अजून बलवत्तर इच्छा आहे.” (‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’, च. आ; ‘तात्पर्य’, पान ७-८.)

वरील उताऱ्यात काणेकरांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण व हेतू स्पष्ट झाला आहेच. परंतु या पुस्तकावरून जाणवणारे काणेकरांचे व्यक्तिमत्त्व एका जहाल राष्ट्रवादी भारतीय तरुणाचे, लेखकाचे, पुरोगामी विचारवंताचे, पत्रकाराचे, रसिकाचे, कवीचे, नाटककंपनीत धडपडणाऱ्या संयोजकाचे, माणूसप्रिय माणसाचे, एका रसिक मित्राचे व प्रवाशाचे आहे, याचा सहजच पडताळा येतो आणि श्री. काणेकर एक व्यक्ती म्हणून कळायला अधिक मदत होते.

दुसरे उदाहरण संत ज्ञानदेवांनी जर प्रवासवर्णन लिहिले असते, तर ज्ञानेश्वर एक व्यक्ती म्हणून अधिक समजून घेता आली असती असे सहज वाटून जाते.

यावरून, ‘प्रवासवर्णन’ हा एक वाङ्मयप्रकार असा आहे की ज्यात लेखकाच्या सर्वकष, बहुरंगी व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पदर व्यक्त व्हायला खूपच वाव मिळतो आणि लेखकाच्या व्यक्तित्वाची व्याप्ती कळायला खूप मदत होते. इतके लौकिक जीवनाशी संबंधित असे खाजगी जीवन, त्याच्या आवडी-निवडी, सवयी, रसिकता, बहुश्रुतता, इत्यादी स्वभावाचे विविध पैलू प्रवासवर्णनात व्यक्त होतात. त्यामुळे त्या

लेखनाची रंगत व लालित्य वाढते. त्या दृष्टीने पु. ल. देशपांडे यांच्या ‘अपूर्वाई’त नुसत्या पहिल्या प्रकरणात याचा मागोवा घेता येईल. उदाहरणार्थ, पु. ल. देशपांडे म्हणतात: “परमेश्वराने मुळात मला घडवताना देहाच्या भविष्यकालीन विस्ताराचा अंदाज घेऊन दोन पाय देण्याऐवजी चांगली पायाभरणी केल्यासारखे लंबेचौडे पाय दिले आहेत. त्यामुळे माझ्या पायाचे माप त्या चिनी चांभाराच्या पाददृष्टीत फारच भरले...”

आपल्या लंब्याचौड्या पायांवरील हा खाजगी उल्लेख, पु. ल. देशपांडे यांचे शारीरिक वैशिष्ट्य दर्शवितो. ‘जी गत बुटाची तीच गत सुटाची’ कशी झाली? व आपला देह कसा बेढब आहे, याचे वर्णन ते करतात. स्वतःच्या उणिवांवर नेमके बोट ठेवून ‘पायाची’ ‘पायाभरणी’सारख्या सुंदर कोट्या करून, त्यांनी इथे विनोद साधला आहे. त्यामुळे आपोआपच त्याला चांगल्या अभिजात विनोदाचे स्वरूप जसे आले आहे, तसेच प्रवासवर्णनाचे लालित्य व रंगतही वाढली आहे. पुढे देहाच्या व्यंगावर बोट ठेवून पु. ल. तात्पर्य काढतात:

“...तात्पर्य, माझे जरासे मोठे पोट, वाकडे सांधे इत्यादी गोष्टी झाकणारा आणि उंची आणि शेष नसलेली मान उंच करून दाखवणारा तो सूट अंगावर घालून मी प्रथम आरशात पाहिले, तेव्हा तो सूट घालून जायला हिंदुस्थानात एक पुण्याच्या क्वार्टरगेटजवळचे चर्च किंवा लंडन याखेरीज दुसरी जागा नाही, याची मला खात्री पटली! माझ्या या सुटातल्या अवताराची बऱ्याच मंडळींना कुणकुण लागली असावी. कारण परदेशी जायच्या दिवशी बरेच लोक मला निरोप देण्याचे निमित्त करून मला न्याहाळत होते. (पान १३)

पुढे लेखकाने पान १७ वर (च. आ.) प्रवासात पैसे किती घ्यावे? त्यावरच्या पोंड, शिलिंग, पेन्सच्या कोष्टकाबद्दल आपले अज्ञान, असेच कोट्यांनी युक्त अशा सुंदर भाषेत मांडले आहे. उदाहरणार्थ, “भूगोल हा विषय मला गणिताइतकाच प्रिय. पृथ्वीचा वाटोळेपणा माझ्या भूगोलाच्या पेपरात पहिल्या पानावर अनेक वेळा सिद्ध झाला आहे...” असे भूगोल—गणिताचे अज्ञान तो सांगतो. आजवर लेखकाचा प्रवास फक्त खालील ठिकाणी झालेला ध्यानात येतो. “...आजवर निपाणी, संकेश्वर, चिपळूण, रत्नागिरी, कोल्हापूर, फारफार तर नवी दिल्ली असली तिकिटे मागायची सवय, त्यामुळे लंडनचे तिकीट कसे मागायचे हा एक चिमुकला पेचच होता...” या वाक्यात मध्यमवर्गीय मराठी माणसाचे जीवन व त्याची ‘प्रवासा’ची मर्यादा स्पष्ट झाली आहे. त्याबद्दल आपल्याला एका बाजूने जरी हसू येते, तरी दुसऱ्या बाजूने वाचकाच्या मनात सहानुभूती निर्माण करण्याचे श्री. पु. ल. देशपांडे यांचे कसब लक्षात येते. विनोदही जीवनानुभूतीच्या संदर्भात कसा फुलावा याचे दर्शन होते.

लेखकाने अशा आपल्या अनेक खाजगी गोष्टी, आवडी-निवडी, आपले अज्ञान यांचे दर्शन या प्रकरणात घडवल्यामुळे व स्वव्यंगावर आधारित असा अव्वल दर्जाचा विनोद—की जो सर्वच जीवनाला व्यापून जात असल्याने त्याबद्दल रसिकाला एक प्रकारची सहानुभूती वाटते—केल्यामुळे या प्रकरणाला लालित्याचे रंग चढतात, प्रवासवर्णन या विनोदी पद्धतीने लिहिण्यात तर त्यांचा वेगळेपणा कुणालाही दिसावा. ‘अपूर्वाई’वरून श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा खूपच अंदाज बांधता येईल असे मला वाटते.

सारांश, प्रवासवर्णनातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्या व्यक्तिमत्त्वाचा लौकिकाच्या पातळीवरील विविध तऱ्हांनी होणारा आविष्कार, प्रवासवर्णनाला ‘वाङ्मयप्रकार’ म्हणून खास आगळा

आकार देतो यात संशय राहात नाही. लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर आधारित असणे हा या वाङ्मयप्रकाराचा प्राणभूत घटक आहे. या लेखकाशिवाय, 'प्रवासवर्णना'ची निर्मिती होणे, त्याला त्याचा असा म्हणून एक 'घाट' किंवा 'आकृतिबंध' किंवा 'रूप' जाणवणे शक्य होणार नाही. कारण हा प्रवासी-लेखक नसेल तर 'प्रदेश' किंवा 'परदेश' प्रवास नाही आणि या प्रवासी-लेखकाचे प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक अनुभवविश्वाचे चित्रण तर वेगळ्या पद्धतीने भाषिक माध्यमातून झाले नाही, तर प्रवासवर्णनाला 'प्रवासवर्णन' म्हणून काही रंगरूप उरणार नाही. किंबहुना, खऱ्या अर्थाने अस्तित्त्वच असणार नाही.

अनुभवविश्वाचा आगळेपणा

प्रवासवर्णनातील लेखक व त्याचे व्यक्तिमत्त्व प्रवासवर्णनाला वेगळा वाङ्मयप्रकार म्हणून जसा पृथकपणा आणतात; तसेच या लेखकाला, प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक जे अनुभव येतात, ते अनुभव त्याला एक खास वाङ्मयप्रकार बनवीत असतात असे मला वाटते. प्रवासवर्णनातील अनुभवांनाही त्यांची म्हणून खास एक चव असते, रुची असते. प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वच निराळे असते आणि इतर वाङ्मयप्रकारातील अनुभवविश्व निराळे असते. या निराळेपणामुळे प्रवासवर्णनाचा आशय व अंतरंग वेगळे वाटते. त्याची अभिव्यक्ती किंवा बहिरंग वेगळी होऊ इच्छिते. प्रवासवर्णनाच्या अभिव्यक्तीसारखी अभिव्यक्ती इतर वाङ्मयप्रकारांची नसते, याचे कारण प्रवासवर्णनकाराच्या अनुभवविश्वाचा आगळेपणाच होय. या अनुभवांना एक वेगळा, सलग आकार असण्याची आणि लेखकपरतचे तो वेगवेगळा जाणवण्याची शक्यता असते. उदाहरणार्थ, 'जपान' श्री. गंगाधर गाडगीळांना वेगळा जाणवला आहे आणि श्री. पाध्यांना वेगळ्या तऱ्हेने जाणवला आहे. म्हणूनच, प्रवासवर्णनकारांच्या प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक क्रिया-प्रतिक्रियांनी निर्माण झालेले प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्व आगळे कसे, याचा थोडासा मागोवा घेऊ.

वास्तवाशी निगडित असलेले अनुभवविश्व

प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वाचे पहिले आणि महत्त्वाचे वैशिष्ट्य असे की, हे अनुभवविश्व प्रामुख्याने वास्तव जगाशी निगडित असते हे होय. कारण प्रवासवर्णनातील या अनुभवविश्वाला प्रवासी, प्रवास व प्रदेश या तिन्ही तत्त्वांची मर्यादा पडलेली असते. असे बंधन वा मर्यादा पाळून इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारातील अनुभवविश्व साकार झालेले दिसत नाही. यातील प्रवासी-लेखक, प्रवास व प्रत्यक्ष प्रदेश मूलतः वास्तव जगाचे घटक अंश असतात. इतर वाङ्मयप्रकारांत लेखक हा घटकच केवळ या वास्तव जगाचा घटक अंश असतो. पण त्याच्या अनुभवाला प्रदेश व प्रवासविषयक घटकांची मदत हवीच, असे नाही. त्याचे काव्यलेखन कादंबरीलेखन अगर इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराचे लेखन असो, त्याचा अनुभव व त्याची प्रतिभा असली म्हणजे पुरते. पण प्रवासलेखनात तसे चालत नाही. ते प्रवासी-लेखकाच्या प्रवास व प्रदेशविषयक अनुभवविश्वावरच आधारित असते.

प्रतिभा प्रवास व प्रदेश यांनी नियंत्रित

दुसरे असे की, इतर वाङ्मयप्रकारांत, लेखकाच्या प्रतिभेच्या व कल्पकतेच्या स्वैर संचाराला संपूर्णपणे मोकळीक असते. म्हणजे तो आपल्या प्रतिभासित अशा कोणत्याही विषयावर लिहू शकतो. फार तर निबंधासारख्या एखाद्या वाङ्मयप्रकारात त्याच्यावर विषयाचे बंधन असेल, पण प्रवासवर्णनात त्याला वर म्हटलेल्या तीन घटकांची बंधने असतात, तरच ते प्रवासवर्णन होऊ शकते. त्यामुळे इतर

वाङ्मयप्रकारांत दिसणारे प्रतिभाशक्तीचे व कल्पकतेचे स्वैर स्वातंत्र्य त्याला प्रवासवर्णनात घेता येत नाही. प्रवासवर्णन लिहावयाचे, तर प्रवासीलेखक, प्रवास व प्रदेश यांविषयक अनुभवांना सोडून कल्पकतेचा वापर करता येत नाही. एकप्रकारे प्रवाससूत्राच्या अनुरोधानेच त्याला कल्पकतेचा वापर करावा लागतो.

इतर वाङ्मयप्रकारांत त्याच्या लेखकाने एकदा अनुभव घेतला की, आपल्या स्वतःच्या कल्पनाशक्तीप्रमाणे त्या अनुभवाचा 'घाट' त्याला घासूनपुसून स्वच्छ करता येतो. त्याबद्दल त्याला संपूर्ण स्वातंत्र्य असते. शिवाय, महत्त्वाचे म्हणजे, कोणताही अनुभव घेण्याचे आणि त्याचे 'रूप' साकार करण्याचे त्याला पूर्णपणे स्वातंत्र्य असते. पण 'प्रवासवर्णना'च्या लेखकाला हे स्वातंत्र्य नसते. त्याला प्रवासविषयक अनुभवांचा आकार जसा ओबडधोबड असेल तसाच चित्रित करणे भाग पडते. कारण त्याला वास्तवतेचा सतत संदर्भ असतो. किमान प्रवास व प्रदेश यांतील सत्यतेचा अपलाप त्याने करता कामा नये, असे बंधन असते. त्यामुळे आपल्याला असे म्हणता येईल की, प्रवासवर्णनकाराच्या प्रतिभेला, लेखकाच्या प्रवास व प्रदेशविषयक अनुभवविश्वानेच जणू नियंत्रित केलेले असते.

असे प्रत्यक्ष नियंत्रण, काहीसा आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार सोडला तर इतर वाङ्मयप्रकारांत चालत नाही. त्यामुळेच, प्रवासवर्णन हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार जसा ठरतो, तसेच त्या वाङ्मयप्रकाराच्या मर्यादाही लक्षात येऊ लागतात. एक प्रकारे त्याच्या या वैशिष्ट्यातच त्याच्या मर्यादा लपलेल्या आहेत असे म्हणता येईल. पण त्याची म्हणून ही एक खास बाब आहे, यात संशय राहात नाही.

सारांश, प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्व हे वास्तव जगाशी म्हणजे प्रामुख्याने प्रवासीलेखक, प्रवास व प्रदेश या त्याच्या मूळ घटकांशी निगडित असल्याने, आणि प्रवासामुळेच ते निर्माण होत असल्याने, ते आगळे असते. असा अनुभवांचा आगळेपणा जवळजवळ इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारात आढळून येत नसल्याने, 'प्रवासवर्णन' हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार ठरतो, असे मला वाटते.

या संदर्भात प्रा. गंगाधर गाडगीळ म्हणतात ते मला चिंतनीय व योग्य वाटते. ते म्हणतात :

“आत्मचरित्र काय किंवा प्रवासवर्णन काय प्रत्यक्ष घडलेल्या अगर अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींच्या आधारे ते लिहिलेले असते. ते तसे असणार अशी अपेक्षाच मुळी लेखकाने निर्माण केलेली असते. त्यातच त्या लेखनाचे स्वत्व असते, वेगळेपण असते. जर एखाद्या लेखकाने प्रवासवर्णन या नावाखाली काल्पनिक हकीगत लिहून ठेवली अगर घरबसल्या जे अनुभव येतात, तेच प्रवासवर्णन म्हणून वाचकाच्या गळी मारले (असा प्रकार अनेक लेखक करतात!) तर त्यामुळे तो वाचकाची व स्वतःचीही फसगत करतो आणि त्याच्या लेखनात मूलभूत वैगुण्य निर्माण होते.” (पाहा, 'साहित्याचे मानदंड', प. आ., पान १७४)

प्रवासवर्णनाचे अनुभवविश्व प्रत्यक्ष वास्तवावरच आधारित हवे आणि असते, ही बाब श्री. गाडगीळांच्या“...प्रत्यक्ष घडलेल्या अगर अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींच्या आधारे ते लिहिलेले असते...”या विधानातून स्पष्ट होते.

प्रत्यक्ष वास्तवावर कल्पकतेचे कलम

प्रवासवर्णनकाराचे अनुभवविश्व हे प्रत्यक्षावर आधारित असते आणि 'प्रत्यक्ष' अगर 'वास्तव' त्याच्या प्रतिभाशक्तीला आव्हान देत असते. हे आव्हान स्वीकारताना, लेखकाला या प्रत्यक्ष वास्तवावरच कल्पकतेचे कलम करावे लागते आणि प्रवासवर्णनाला 'कलात्मक' रूप द्यावे लागते. अशी प्रत्यक्षाची 'कला' होणे हा या वाङ्मयप्रकाराचा खास विशेष होय. प्रत्यक्ष समोरचे उभे ठाकलेले वास्तव आणि लेखकाची कल्पकता यांचे मिश्रण प्रवासवर्णनपर ग्रंथांतून जागोजाग प्रत्ययाला येईल. अगदी साधे उदाहरण घेतल्यास याचा प्रत्यय येईल.

“गरुडा कंपनीचे विमान आकाशात उडाले. हिरव्यागार पांघरुणाखाली एखादे तान्हे झोपी जावे, तसे ते चिमुकले बाली बेट त्या माडांच्या आणि इतर वृक्षांच्या राईखाली झोपी गेले. बेसाखीचा निळा डोंगर पांघरुणातून चिमुकले पाऊल वर यावे तसा वर आला होता. वर आकाश, खाली चोहोकडे महासागर आणि मध्येच ते चिमुकले बाली बेट. प्रलयानंतर पिंपळपानावर चिमण्या पावलांचा अंगठा चोखत पडलेल्या मेघःश्याम बाळकृष्णाची मला आठवण झाली. पापण्यात दाटलेल्या धुक्यात मला क्षणभर पुढले काही दिसेनासे झाले. विसाव्या शतकात प्रलयाच्या सीमेवर उभ्या असलेल्या जगाला त्या पिंपळपानावरच्या बाळकृष्णासारखी ह्या बेटावर आढळलेली निरागसताच तरली तर तारून जाईल...” (पाहा, 'पूर्वरंग,' दु. आ., पाने १४६-४७).

'पूर्वरंग' या प्रख्यात प्रवासग्रंथात श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी बाली बेटाचा निरोप घेतल्यावर, त्या प्रत्यक्ष बेटाचे विमानातून होणारे हे दूरदर्शन आहे. या बेटाच्या निरागसतेचा, आजच्या विसाव्या शतकातील भयानक राजकीय परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवरील श्री. पु. ल. देशपांडे यांना आलेला प्रत्यय मोठ्या बोलक्या भाषेने रंगविला आहे.

या परिच्छेदाची चित्रमयता, तो जागृत करीत असलेल्या त्यातील रंगसंवेदना, व विचारसौंदर्य, सर्व मोठी बोलकी आहेत. बाली बेटाचे शब्दचित्र काढताना, पिंपळपानावरील अंगठा चोखणाऱ्या मेघःश्याम बाळकृष्णाची उपमा देऊन आपल्या काव्यात्म शैलीचा प्रत्यय लेखकाने आणून दिला आहे. यातील भक्ती आणि वत्सलरसात्मक चित्रणामुळे लेखकाला वाटणारा बाली बेटाबद्दलचा जिह्वाळा व त्याचा मानवतावादी दृष्टिकोण जसा व्यक्त होतो, तसाच प्रवासवर्णनाच्या रसिकाला लेखकाच्या प्रत्यक्षावर आधारित प्रतिभाशक्तीचे दर्शन घडेल यात संशय नाही.

सारांश, या दृष्टीने प्रवासवर्णनकाराची प्रतिभाशक्ती प्रत्यक्षावर आधारित असूनही, प्रवासवर्णनाला, एक अप्रतिम वाङ्मयप्रकार म्हणून खास वेगळेपण आणते, यात संशय नाही. मराठी वाङ्मयात प्रवासवर्णनकारांची अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

'प्रवास' : अनुभवविश्वाचा कणा

'प्रवास' हा प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वाचा कणा असतो. असे इतर वाङ्मयप्रकारात असतेच असे नाही. सर्वस्वाने प्रवासविषयक अनुभवविश्व असणे निराळे आणि एखाद्या कथेत, कादंबरीत, प्रवासविषयक अनुभवविश्व एक घटक म्हणून साकार झालेले असणे निराळे. म्हणजे, प्रा. ना. सी. फडके

यांनी आपल्या एखाद्या कादंबरीत त्यांचा नायक प्रवास करतो असे दाखविणे निराळे. इथे हा नायक व त्याचा प्रवास त्या कादंबरीचा घटक म्हणून येईल. पण प्रत्यक्ष प्रवास नसेल, तर प्रवासवर्णनाच्या लेखकाचे प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक अनुभव गोळा होणेच अशक्य असते. भूगोलाचे व इतर पुस्तके वाचून प्रदेशविषयक माहिती व ज्ञान गोळा करणे अशक्य नसते. पण ज्याला आपण प्रवासविषयक 'अनुभव' असे म्हणतो, तो 'अनुभव' त्या प्रदेशाच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाच्या स्वरूपाचा असतो. स्वतः लेखकाने परदेशसंचार करून मिळविलेला तो 'अनुभव' असतो. अशा प्रवासी-लेखकाच्या स्वतःच्या अनुभवामुळेच त्याला रंग, रूप प्राप्त होत असते आणि त्यामुळेच प्रवासवर्णनाला अपरिहार्यपणे कलात्मकता प्राप्त होत असते.

याबाबत प्रा. काणेकर म्हणतात ते अक्षरशः खरे आहे. ते म्हणतात : "...क्रमिक पुस्तकांच्या कागदावर मरून पडलेली आणि त्यामुळे सामान्य वाटणारी ही सत्ये प्रत्यक्ष अनुभवाने एकदम जिवंत होतात आणि भलतेच जगडव्याळ स्वरूप धारण करतात..."

यामुळेच, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयकाराची 'वाङ्मयप्रकार' म्हणून वेगळ्या दिशेने किंवा स्वतःच्या दिशेने वाटचाल सुरू होते, असे म्हणावयास प्रत्यवाय राहात नाही. या प्रवासवर्णनातील 'प्रवास'विषयक अनुभवांच्या संदर्भाने प्रवासवर्णनाला कलात्मकताही कशी प्राप्त होते, याबाबत श्री. गंगाधर गाडगीळ म्हणतात ते चिंतनीय ठरते. ते म्हणतात :

"...कारण प्रवासवर्णन हे मुख्यतः एका व्यक्तीने प्रवासात पाहिलेल्या अगर अनुभवलेल्या गोष्टींचे वर्णन असते. अन्यप्रकारे जी माहिती मिळू शकते, ती घर बसल्याही मिळवता येईल व तिच्या आधारे ग्रंथरचना करता येईल; पण प्रत्यक्ष अनुभव प्रवासाच्या द्वारेच मिळतो आणि म्हणून प्रवासवर्णनात तो साकार व्हावा अशी अपेक्षा असणे साहजिक आणि रास्त आहे. प्रत्यक्ष अनुभवांचे चित्रण असले की त्यात कलात्मकता येणे अपरिहार्यच असते..." (पाहा, 'साहित्याचे मानदंड' पाने १७४-७५)

प्रत्यक्ष 'प्रवासा'मुळे प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वच मुळी आगळे ठरते, या प्रश्नाचे उत्तर इथे मिळतेच. पण त्याबरोबर त्याच्या रंगरूपात अपरिहार्यपणे फरक पडतो आणि तो प्रत्यक्ष प्रवासविषयक अनुभवामुळे पडतो, हा मुद्दा या ठिकाणी मोलाचा आहे. म्हणूनच, प्रवासवर्णनातील अनुभवविश्वाचा प्रवास हा कणा आहे. आणि प्रवासवर्णनाला एक वेगळा वाङ्मयप्रकार बनवायला त्याची मदत अपरिहार्य आहे असे वाटते.

प्रदेशाचे चालतेबोलते चित्र

तसेच, प्रवासवर्णनकाराच्या अनुभवविश्वाचा आगळेपणा त्यातील प्रदेशाच्या चालत्याबोलत्या चित्रणामुळे निर्माण होतो. आणि हा आगळेपणा त्याला एक वेगळे वाङ्मयीन 'रूप' देण्यास कारणीभूत होतो. हे रूप केवळ आगळे आणिपृथक् असते. इतर वाङ्मयप्रकारांत प्रदेशाचेच सर्वस्व असे चालतेबोलते चित्र नसते. याच वाङ्मयप्रकारात ते असते. कारण प्रवासी-लेखक जो प्रवास करतो, तो प्रवास, त्या विशिष्ट 'प्रदेशा'साठीच असतो. त्या विशिष्ट प्रवासात त्याचा तो 'प्रदेश' किंवा 'परदेश' त्याचे सर्वस्व असून प्रवासवर्णनकारात तो 'प्रदेश' किंवा 'परदेश' मुरतो. आणि लेखकासहित आपल्या अस्मितेने प्रवासवर्णनात अवतरतो. म्हणून 'अपूर्वाई' किंवा 'तोकोनोमा' यांसारखी अभिजात प्रवासवर्णने जन्माला येतात. त्यात 'इंग्लंड' किंवा 'जपान' सजीव होऊन रसिक वाचकांना जाणवतात. अशावेळी त्या प्रदेशाकडे पाहण्याची

लेखकाची दृष्टीच वेगळी होते. कुणी वेगळा भेटणार असे कुतूहल त्या दृष्टीत सतत जागे असते, असे म्हणता येईल. प्रवासीलेखक जसा या वाङ्मयप्रकारात कलात्मकरीतीने दर्शन देतो, तितकाच त्याच्या प्रत्ययाला आलेला प्रदेशही सजीव व कलात्मक होऊन अवतरतो. अशी किमया इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारात घडत नाही. प्रवासवर्णनातील 'प्रदेशाचे चालते-बोलते चित्र, हा प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराचा एक प्राणभूत घटक आहे.

वास्तववादी वाङ्मयप्रकार

या प्रदेशाच्या चालत्याबोलत्या चित्रणामुळे, प्रवासवर्णन 'एक वेगळा वाङ्मयप्रकार' जसा ठरतो तसाच तो एक वास्तववादी वाङ्मयप्रकार ठरतो. कारण त्यात त्या प्रदेशाचे 'वास्तव' वा 'यथातथ्य पण कलात्मक' चित्रण येते.

गेल्या ३०-३५ वर्षांत मराठी वाङ्मयात अनेक वाङ्मयप्रकारांतून वाङ्मयातील वास्तववादाचे दर्शन घडते आहे. त्यामुळे जणू 'नवकाव्य', 'नवनाट्य', 'नवकथा', 'नवकादंबरी' असे त्या त्या वाङ्मयप्रकाराचे वास्तववादी व स्वरूपदर्शक शब्दप्रयोग मराठी समीक्षेत रूढ होऊ पाहताना दिसतात. परंतु इतर वास्तववादी वाङ्मयप्रकारातून जीवनाचे जे चित्रण येते ते वेगळे असते. ते जीवनाचे असते. जीवनाबाहेरील कोणत्याही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष स्वरूपाच्या अनुभवांचे असते. तसेच एखाद्या कलाकृतीत प्रदेशाचेही असते. उदाहरणार्थ, हे चित्र एखाद्या व्यंकटेश माडगूळकरांच्या कादंबरीत 'बनगरवाडी'च्या रूपाने 'बनगरवाडी'च्या प्रदेशाचे व 'जीवना'चे असेल. श्री. श्री. ना. पेंडश्यांच्या 'गारंबीच्या बापूंत 'गारंबी'चे व तेथील 'जीवना'चे असेल. दक्षिण कोकणच्या 'जीवना'चे व 'प्रदेशा'चे चित्र, श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांच्या कथांतून आलेले दिसले. श्री. जयवंत दळवीही आपल्या कथा-कादंबऱ्यांतून दक्षिण कोकणचे जीवन व प्रदेश चितारतात. आणि श्री. आनंद यादवांची 'गोतावळा' कादंबरी अशाच कागलच्या परिसरातील शेतकरी व मजूरजीवनाचे व तेथील प्रदेशाचे चित्रण करताना दिसते. या वाङ्मयप्रकारात 'प्रदेशा'चे व तेथील 'जीवना'चे जे चित्र येते ते बोलके असते, जिवंत असते, कलात्मक असते. त्याचा जिवंतपणा 'प्रत्यक्ष प्रदेशा'च्या चित्रणामुळे अधिक बोलका होतो. उदाहरणार्थ, माडगूळकरांची 'बनगरवाडी' अगर पेंडश्यांची 'गारंबी' हा त्यांच्या कादंबरीतील 'प्रदेश' चांगल्या चालत्याबोलत्या पात्रासारखा अवतरतो; नव्हे, ते जणू एक पात्रच आहे असे वाटेल, इतके त्या 'प्रदेशा'चे चित्र ते लेखक काढतात. पण या वाङ्मयप्रकारांतून 'प्रदेशा'चे जे चित्र येते ते वास्तववादी जीवनाचे चित्रण रेखाटण्याच्या हेतूने येते. शिवाय, ते तेथील जीवनाची प्रत्ययकारिता पटविण्याच्या हेतूने येते आणि त्या विशिष्ट जीवनचित्राचा एक घटक म्हणून अवतरते. पर्यायाने, त्या कादंबरीचा व तेथील जीवनाचा घटक म्हणून अवतरते. पर्यायाने, त्या कादंबरीचा व तेथील जीवनाचा घटक म्हणून अवतरणारा, वास्तववादाचे रोप जिवंत करणारा हा घटक निराळा; त्याच्या चित्रणाचा हेतू निराळा.

प्रवासवर्णनातील प्रदेशचित्रणाचा हेतू निराळा असतो, वेगळा असतो. कारण 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराचा 'प्रदेश' हाच सर्वस्व असतो. तो वरील एखाद्या कादंबरीसारखा प्रवासवर्णन या कलाकृतीचा एक घटक नसतो, अगर वास्तववादी चित्रण करण्याच्या हेतूनेही आलेला नसतो, तर प्रवासलेखक त्या प्रदेशविषयक अनुभवांवरच आपले लेखन करतो. त्याच्याशिवाय त्याचा प्रवासच शक्य नसतो. अनुभवसंचित गोळा होणे शक्य नाही. लेखन घडणेही मग अशक्यप्रायच होय. प्रवासवर्णनाला 'प्रवासवर्णन' म्हणून खास पृथक्पण आणणारा आणि वाङ्मयप्रकार म्हणून खास वेगळेपणा देणारा 'प्रदेश'

त्याचे सर्वस्व असल्याने 'प्रवासवर्णन' हे 'प्रादेशिक वाङ्मय' आहे, असे त्याचे खास वर्गीकरण करावे लागत नाही. जसे रसिक श्री. माडगूळकरांच्या 'बनगरवाडी'ला अगर श्री. पेंडश्यांच्या 'गारंबीच्या बापू'ला 'प्रादेशिक कादंबरी' असे म्हणत असतात. 'प्रवासवर्णन' हे 'प्रादेशिकच असते. डॉ. सुधीर रसाळांनी म्हटल्याप्रमाणे प्रवासवर्णन म्हणजे "संघटित झालेल्या नवप्रदेशसंबद्ध अनुभवांची अभिव्यक्ती"च असते. [सुधीर रसाळ, 'सत्यकथा,' नोव्हें. १९७१, 'शिबाराणीच्या शोधात,' परीक्षण पृ. ४.] म्हणजे प्रवासवर्णन हे 'परदेश'वर्णनपर किंवा प्रदेशवर्णनपरच असते.

म्हणून प्रवासवर्णनांची नावेही, 'माझा युरोपचा प्रवास', 'हिमालयातील प्रवास', 'गोपुरांच्या प्रदेशात', अशी त्या त्या प्रदेशाचे वा त्या प्रदेशाच्या वैशिष्ट्याचे नाव घालून दिलेली असतात. कारण प्रवासी जो कोणी असतो त्याच्या प्रवासाचे प्रयोजनच तो प्रदेश पाहण्याचे वा तो प्रदेश अनुभवण्याचे असते. प्रत्यक्ष प्रवासलेखन करताना त्यात प्रा. रा. भि. जोशी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, या प्रदेशाचा 'मान राखून' ते करावे लागते. म्हणून मी वर जे विधान केले आहे की, या वाङ्मयप्रकारातच अशी गोष्ट घडते की, प्रतिभाशक्तीलाच प्रवासी-लेखक, प्रवास व प्रदेश या त्याच्या तत्वांनी नियंत्रित केलेले असते. हे नियंत्रण प्रवासवर्णनाचा एक वाङ्मयप्रकार म्हणून पृथक्पणा दर्शविणारे आहे हे निश्चित होय.

प्रवासवर्णन एक वास्तववादी वाङ्मयप्रकार ठरतो याचे कारण वर म्हटल्याप्रमाणे त्या त्या प्रदेशाचे यथातथ्य चित्रण लेखक रेखाटतो म्हणूनच. तसेच, त्या प्रदेशाचे भौगोलिक, ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पैलूंनी युक्त असेही चित्र रेखाटलेले असते. हे चित्रण वाचल्यावर, त्या प्रदेशाच्या वातावरणनिर्मितीचा प्रत्ययही रसिकाला येऊन, जणू त्या प्रदेशाचा आत्ताच प्रवास करून आलो, अशा तऱ्हेचा प्रत्यय रसिकाला येतो. उदाहरणार्थ, श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी कराचीचे स्वतः घेतलेले व रसिकाला प्रवासवर्णनातून घडविलेले दर्शन पाहू. 'कराची: एक दर्शना'चा काही भाग असा:

"...कराचीच्या रस्त्यावर हिंडताना मुंबईच्या गोलपिठा, भेंडीबाजार, महंमदअली रोडच्या बाजूकडे फिरल्यासारखे वाटते, असे म्हटल्यास कराची शहराचे दर्शन किती रमणीय वाटेल याची कल्पना येईल. विटके-फाटके पडदे, दोरीवर वाळत घातलेले जुने-पुराणे कपडे, गॅलऱ्यांत अस्ताव्यस्त पडलेले मोडके-तोडके फर्निचर ह्यांचे गोंधळदर्शन घडविणाऱ्या चाळी खांद्याला खांदा मिळवून जशा मुंबईच्या रस्त्याच्या बाजूने उभ्या असतात तशाच कराचीला उभ्या आहेत. फरक इतकाच, की, मुंबईच्या चाळीबाहेर रस्त्याच्या कडेस चारपाईवर हुक्का पीत बसलेले पुरभय्ये अधिक दिसतात, तर येथे पठाण अधिक दिसतात. इतरही दृश्ये तशीच! म्हणजे पाटीवाले हमाल भिकाऱ्यांच्या टोळीशी शर्यत लावीत असतात. सायकलस्वार घंटीचे केविलवाणे आवाज काढीत आपल्या सायकली हातगाड्यांवर चढवीत असतात. खडखडणाऱ्या ट्रॅम्स आणि धडधडणाऱ्या लाँऱ्या ह्यांची टक्कर होत नाही हा केवळ परमेश्वरी चमत्कार! ती व्हावी म्हणून व्हिक्टोरिआवाले अगर टांगेवाले आपली घोडी मध्ये घालण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न करीत असतात. ह्यातच मोटारीचे कर्णे, फटफटीचे फराटे यांची आवाजी शर्यत सुरू असते. इकडे, रस्त्याच्या कडेने लाकडी बाकडी, पेट्या, फळ्या इत्यादींच्या साह्याने कापड, हातरुमाल, खेळणी, प्लॅस्टिकचे सामान, पुस्तके, काजूपिस्ते इत्यादींचा उघडा बाजार मांडणारे हिंमतबाज व्यापारी, रस्त्यावरून जीव वाचवीत चालणाऱ्या लोकांचे त्रस्त चित्त वेधण्यासाठी चित्रविचित्र आवाजाची कसरत करीत असतात, आणि त्यांच्या मागच्या चित्रविचित्र फलकांनी लडबडलेल्या इमारतींतले दुकानदार ह्या आवाजांचा खवळलेला समुद्र बुडवून टाकण्यासाठी रेडिओ अगर ग्रामोफोन ह्यांचा कर्कश हल्ला सुरू करतात. मागचे मातब्बर दुकानदार आणि पुढचे कामचलाऊ फेरीवाले ह्यांच्या दरम्यान संधी सापडेल तेथे डोळ्यांत सुरमा घातलेले कानसाफवाले,

सदैव हजामत करण्यास विसरलेले हजाम, स्वतःखेरीज अख्ख्या जगाचे भविष्य जाणणारे हस्तसामुद्रिक, ताजे ताजे कबाब चारण्यास सिद्ध झालेले कबाबवाले, राजवेद्याच्या रुबाबात वावरणारे जडीबुटीवाले, हताश मुद्रेचे मोडतोडवाले आणि इकडेतिकडे पळणारे बूटपॉलिशवाले आपले कारभार खोलीत असतात आणि ह्या सर्व गोंधळात कावळे, बैल आणि पोलिस, काही झालेच नाही अशा मुद्रेने सुखेनेच संचरत असतात!” (पाहा, ‘उडता गालिचा’, प. आ., पाने ४८-४९)

श्री. पाध्यांच्या या कराचीदर्शनाच्या काही भागातच कराचीचे वास्तववादी वर्णन येते. मुंबईच्या गोलपिठा, भेंडीबाजार हा भाग ज्याने पाहिला आहे, त्याला त्याच्यातील श्री. पाध्यांच्या अपूर्व निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय येईल आणि तिची सूक्ष्मताही ध्यानात येईल. पण मुंबईचा तो भाग न पाहिलेल्या रसिक वाचकालाही, मुंबईचा, तसाच कराचीचा भाग आपण पाहिला असा प्रत्यय येईल.

यातील चित्रमयता लक्षणीय आहे. श्री. पाध्यांच्या वर्णनशैलीला साक्षात निवेदनाचा एक पदर कसा जडून येतो, ही बाबही दृष्टोत्पत्तीस यावयास वेळ लागत नाही. त्यांचे प्रवासी मन, कराचीच्या गर्दीचा, वातावरणाचा प्रत्यय किती जाणकारीने घेऊ शकते, याचे दर्शन होते. कराचीच्या बाजारातील कर्णकर्कश आवाज कान भरून श्री. पाध्यांनी तर घेतला आहेच, पण लेखक म्हणून शाब्दिक वर्णनानेही रसिकाच्या आतल्या कानांना ऐकू येईल इतके त्याचे वास्तव, प्रत्ययकारी व कलात्मक चित्रण त्यांनी साधले आहे. आजच्या एखाद्या ‘नवकथे’मध्ये शोभेल असे हे वास्तववादी व कलात्मक चित्रण प्रवासवर्णनाला वेगळेपणा प्राप्त करून देते, रंजक व ललित बनवते.

प्रदेश व तिचा निर्माता यांचे एकत्र दर्शन

प्रवासवर्णन हा एकच वाङ्मयप्रकार असा आहे की, त्यात त्या कलाकृतीचा निर्माता व ती कलाकृती ज्या प्रदेशावर निर्माण झालेली असते, तो वर्णविषय झालेला प्रदेश यांचे एकत्र दर्शन वाचकांना घडते. असे एकत्र व एकात्म, तरीही प्रत्येकाचे म्हणजे लेखकाचे व प्रदेशाचे स्वयंभू दर्शन देणारा दुसरा वाङ्मयप्रकार नाही. कारण लेखक आणि त्याचा वर्णविषय झालेला प्रदेश यांच्या क्रिया-प्रतिक्रिया, छेद-प्रतिच्छेद या वाङ्मयप्रकारात एकत्र व्यक्त होत असतात. अशी वस्तुस्थिती इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराची नसते. त्यामुळे, प्रवासवर्णनाला ‘प्रवासवर्णन’ म्हणून एक वेगळा ‘घाट’ किंवा ‘रूप’ निर्माण होते. त्या रूपाचे वैशिष्ट्य काही वेगळेच असते. असे होण्याचे प्रमुख कारण, प्रवासवर्णनाचा लेखक आणि वर्णविषय झालेला प्रदेश जणू एकमेकांत मुरतात व एकमेकांचे संस्कार घेऊन प्रवासलेखनात अवतरतात. म्हणून, वर्णप्रदेशाचे आणि लेखकाचे एकत्र दर्शन देण्याचे सामर्थ्य प्रवासवर्णनाला येते.

या दृष्टीने श्री. काका कालेलकरांची प्रवासवर्णने पाहण्यासारखी आहेत. सर्व भारतीय भाषांत अनुवादित झालेला त्यांचा ‘जीवनलीला’ हा ग्रंथ उदाहरणार्थ म्हणून घेतल्यास, वरील निरीक्षणाचा सहज पुरावा मिळेल. श्री. कालेलकरांची सर्व प्रवासवर्णने वर्णप्रदेशाच्या ममत्वाने व भक्तीने लिहिलेली असतात. त्यामुळे ती वर्णप्रदेश व त्यातील स्थळांची बंधने व स्वत्व अधिक चांगली पाळतात. त्यामुळे ती वर्णप्रदेश व श्री. काकासाहेब, या दोघांची सम्यक् दर्शने देताना जणू बहरून आलेली आहेत असे दिसेल. उदाहरणार्थ, ‘जीवनलीले’त श्री. काकासाहेबांचे जे दर्शन घडते, ते एका ‘राष्ट्रवादी भारतभक्ताचे’, ‘रसिक वैष्णवा’चे आणि कवीचे, तसेच जीवनवादी साहित्यिकाचे आहे. त्याप्रमाणेच काकांच्या वर्णप्रदेशात-माती, बंधारा, झाडे, रेती, मृगजळ, तारे, नद्या, तलाव, प्रपात, धबधबा, समुद्र, यांची सनातन ‘जीवनलीला’ त्यांच्या

व्यक्तिमत्त्वाची सनातन 'जीवनलीला' आहे, अशा तादात्म्य पावणाऱ्या कवीच्या भावनेतून या पुस्तकात अवतार पावली आहे. उदाहरणे घ्यायची तर (१) 'जोगचा धबधबा', प्रकरण १२, १३, १४, (२) 'मंचरची जीवनविभूती', प्रकरण ३४, (३) 'वर्षागान', प्रकरण ५८, (४) 'धुवाँधार', प्रकरण ४६, (५) 'दक्षिणेच्या टोकास', प्रकरण ६३, (६) 'अर्णवाचे आमंत्रण', प्रकरण ७०, ही 'जीवनलीले'तील प्रवासवर्णने अवश्य पाहता येतील.

यातील वर्ण्यप्रदेश स्वयंभू रीतीने जाणवतोच, पण 'काका'ही जाणवतात. यांतील 'वर्ण्यप्रदेश'—तेथील माती, बांध, प्रपात, झाडे, तारे, एखाद्या कवीशी संभाषण करावे तसे, काकांशी संभाषण करतात. यांतून त्यांच्या अपूर्व निरीक्षणशक्तीचा, चिंतनशीलतेचा, तादात्म्यभावाचा प्रत्यय रसिकाला सतत येत राहतो.

उदाहरणार्थ, 'दक्षिणेच्या टोकास'मधील 'कन्याकुमारीचे दर्शन' घेताना त्यांचा राष्ट्रवाद व भारतभक्ती पान २५८ वर दिसेल. त्यात त्यांना अद्वैत साक्षात्कार कसा होतो, हे पान २५९ वर दिसेल. कन्याकुमारीचे स्थानमाहात्म्य व चिंतन पान २६० वर दिसेल. काकांच्या चित्रमय लेखनशैलीचे दर्शन पान २६१ वर 'सायंकाळच्या शोभेत' दिसेल. तांच्याचा कवीशी संवाद व आकाशविलास, पान २६२ वर पाहता येईल. त्यांच्या प्रगल्भ मनाचे व चिंतनशीलतेचे दर्शन पान २६३ वर 'बह्मचर्याचा विचार' सांगताना घडेल, असे मला निश्चितपणे वाटते.

सारांश, 'दक्षिणेच्या टोकास' या 'जीवनलीले'च्या एका प्रवासलेखातील हे सर्व विशेष आहेत. मग अखंड, 'जीवनलीला' व त्यांची इतर 'प्रवासवर्णने' यांमधून श्री. काकांचे दर्शन व प्रदेशाचे दर्शन कसे होईल याचा नुसता तर्क केल्यास पुरेल, असे मला वाटते.

दुसरे छोटेसे उदाहरण श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या 'अपूर्वाई'तील 'पिटलॉक्री'च्या वर्णनाचे घेऊ. ते लिहितात : "दिवस मावळताना एका डोंगरमाथ्यावर आम्ही गाडी थांबविली. खाली खोल दरी होती. दरीतच एक खेडे वसले होते. घरांच्या चिमण्यांमधून कापरा धूर येत होता. हायलंडर्सचे संध्याकाळचे भोजन तयार होत होते. गुबगुबीत मेंढरांचे कळप उतरणीला लागले होते. अशी भरदार मेंढरे मी आयुष्यात पाहिली नव्हती. मधून स्कॉटिश लोकांचा तो विशिष्ट पद्धतीचा स्कर्टवजा चट्टेरीपट्टेरी आखूड झगा घातलेले तगडे हायलंडर्स रपरप करीत जाताना दिसत होते आणि त्या अंधुक प्रकाशात टमेलचे विस्तीर्ण सरोवर उंच सूचिवृक्षांतून डोकावत होते. कोणत्याही सुंदर संध्यासमयी वाटणारी हुरहुर मनाला वाटत होती. सोबतचे व्हाईट कुटुंबही मोठे सौम्य होते. अशा त्या गूढ वातावरणात त्या खोल दरीतून एकाएकी बॅगपाईपचे स्वर त्या डोंगरमाथ्यावर उधळले गेले. त्या रम्य सांध्यभावात ते पुंगीसारखे स्वर इतके मिसळून गेले की, ते दृश्य मनात चित्रांकितच नव्हे तर स्वरांकितही होऊन गेले! लोणावळ्याला 'टायगर्स लीप'च्या कड्यावरून तळकोकणची हिरवी शोभा पाहता पाहता पायथ्याच्या खेड्यातून असेच अचानक सनईचौघड्यांचे कुणा पाटलाच्या पोर्याच्या लग्नाच्या मांडवात वाजलेले सूर साऱ्या दरीत तुडुंब भरले होते. सनईची एक जादू आणि ह्या बॅगपाईपची दुसरी! एकेका वाद्याची मौज आहे...सनई देवळाच्या नगारखान्यातून वाजावी आणि देवाच्या तळ्यात पाय बुडवून कानात भरून घ्यावी. सतार कुशल वादकासमोर बसून हितगूज केल्यासारखी ऐकावी. सारंगी हिरव्या माडीत तरी मनमोकळेपणाने बोलते, नाहीतर ऑर्गनच्या सुरांत नाट्यगृहात खुलते. एकतारी विठोबाच्या देवळाच्या पायरीवर साजरी दिसते. तंबोऱ्याचे गुंजन हंड्या-झुंबरांच्या माडीत एके काळी ऐकले, त्याच्या आठवणी अजून बुजत नाहीत. पावा कुरणाच्या एका टोकाला

वाजावा आणि दुसऱ्या टोकाला वडाच्या सावलीत पडून ऐकावा. पण बॅगपाईप हे स्कॉटिश सुषिरवाद्य ऐकायला मात्र स्कॉटलंडच्याच डोंगराळ मुलुखात यायला हवे! हे रणवाद्य म्हणून आपण ओळखतो, पण हायलंडर्सच्या मुलुखात संध्याकाळी हे वाद्य वाजले की प्रणयिनी व्याकुळ होत असाव्यात आणि मेंढरांची वाटचाल आपोआप घराच्या दिशेने होत असावी. हे वाद्य केवळ समरभूमीवरच नव्हे तर स्मरभूमीवर देखील आर्त आव्हान देते!

“ते स्वर आणि ते विलोभनीय दृश्य भरल्या डोळ्यांत घेऊन आम्ही एडिंबराच्या मुक्कामासाठी पिटलॉक्री सोडली. भोवतालची गर्द बने वाढत्या थंडीत काळोखाची कांबळी ओढत होती. वातावरण पऱ्यांच्या पानापानावरील नृत्याची वाट पाहात गूढगूढतम होत होते...” (पाहा, ‘अपूर्वाई’, च. आ, पाने ११३-११४)

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्यातील जणू कवीने शब्दशिल्पित केलेला हा उतारा, एक उत्कट भावकविता वाटावी इतका सरस आहे. यातून त्यांच्या काव्यात्मशैलीचे दर्शन रसिकाला घडेल. लेखकाच्या भावाकुल व स्वरवेड्या वैश्विक वृत्तीचे दर्शन तर विलोभनीयच होय. हे स्वर मग बॅगपाईपचे असोत, सनईचे असोत, कोणतेही असोत; तेथील जीवनाचे सौंदर्य, त्या त्या देशाचे व स्थलाचे वैशिष्ट्य, ते वाद्य व त्याचे सूर सांगत असतात, असा आशय त्यातून सूचित होतो. बॅगपाईपच्या सुरांचे व वाद्याचे त्या राष्ट्रातील स्थान व वैशिष्ट्य याचे वर्णन इथे केले आहे. बॅगपाईप हा पिटलॉक्रीचे सौंदर्य, सूर, माणसे, त्यांचे जीवन व प्रेम यांचे प्रतीकरूप वाटावा, इतक्या सुंदर रीतीने लेखकाने या ठिकाणी तो वर्णन केला आहे.

पण त्याबरोबरच, पु. लं. चे ही ‘दर्शन’ या दर्शनात होते. त्यांचे मराठी— पर्यायाने भारतीय मन— पाटलाच्या पोर्याच्या लग्नातील कातरवेळी खंडाळ्याच्या घाटातून ऐकलेली सनई आठवते. एखाद्या सुंदर दृश्याने आपल्या प्रिय वस्तूची, व्यक्तीची आठवण येऊन अंतर्मुख होण्याचा—पर्युत्सुक मनाचा गुण खास कविवृत्तीचा द्योतक होय.

प्रत्येक प्रदेशाचे असे काही ना काही वैशिष्ट्य प्रवासी लेखकाच्या प्रतिभेला खाद्य पुरवीत असते. त्या प्रदेशाचा इतिहास, भूगोल, समाजस्थिती, तिथली माणसे, त्यांचा धर्म व संस्कृती व इतर गोष्टी यांनी हे सर्व त्या प्रदेशाचे—व्यक्तिमत्त्व—साकार केलेले असते. आणि तेही लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाबरोबरच जिवंत होऊन उठते. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारातच अशी किमया घडते असे दिसेल.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी ‘अपूर्वाई’त वर्णन केलेले ‘कार्लईलच्या घराचे वर्णन’ (पाने १५२ ते १५५) ‘शेक्सपिअरच्या गावाचे’—‘नाट्यपंढरीचे वर्णन (पान १९९ ते २०४), ‘ऑक्सफर्ड’ व ‘केंब्रिज’ या दोन विद्यापीठांचे व प्रामुख्याने तेथील रम्योदात्त वातावरणाचे वर्णन (पाने १७१ ते १८८), यहुदी मेहुहिनचे व्हायोलिन ऐकले, त्या फेस्टिव्हल हॉलचे वर्णन (पान २१७—१८), ही वर्णने त्यांच्या शैलीची द्योतक आहेत. या वर्णनांतून श्री. पु. ल. देशपांडे दिसतात, तसेच वर्ण्यप्रदेशही आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने साकार झालेले दिसतात. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराला ‘प्रकारत्व’ देणाऱ्या या गोष्टींनी, तो इतर वाङ्मयप्रकारांहून वेगळा ठरत असतो.

सारांश, ‘प्रवासवर्णन’पर लेखनाला खास ‘वाङ्मयप्रकार’ बनविणाऱ्या (१) प्रवासी, (२) प्रवास, व (३) प्रदेश या घटकतत्वांना पृथकपद्धतीने येथवर तपासून पाहिले. या वाङ्मयप्रकाराचे—त्याचे म्हणून—

हेच खास घटकविशेष आहेत. यांचाच सुंदर समन्वय साधला जाऊन प्रवासवर्णनाला आगळे 'रूप' वा 'आकार' प्राप्त होतो. इतर कोणत्याही वाङ्मयप्रकारात असे घडताना दिसत नाही.

याच घटकतत्वांच्या अनुरोधाने, 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराच्या अनुभवविश्वाचा वेगळेपणाही आपण पाहिला आहे आणि त्यामुळेच, त्याचे वेगळा वाङ्मयप्रकार म्हणून वाढणारे मूल्यही जिथे-जिथे अजमावले आहेच. येथवर केलेले विवेचन, खास प्रवासवर्णनाला वेगळेपणा देणाऱ्या त्याच्याच घटकस्वरूपाचे होते. यापुढील विवेचन 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराचे सहज ध्यानात येतील असे इतर काही विशेष घेऊन पुढे केले आहे.

'प्रवासवर्णना'ची भाष्यात्मकता

एखादा वाङ्मयप्रकार 'प्रकार' म्हणून नावावरूपाला आला म्हणजे त्याची अशी काही खास वैशिष्ट्ये जाणवत राहतात. या वाङ्मयप्रकाराचे सकृत्दर्शनी जाणवणारे वैशिष्ट्य म्हणजे या वाङ्मयप्रकारात एकाच वेळी जीवनाच्या व विश्वाच्या अनेक प्रमुख अंगावर होणारे 'भाष्य' येते. हे भाष्य सहज येते. आणि या भाष्याची व्याप्ती पाहिल्यास, ते (१) प्रत्यक्ष जीवन, (२) इतिहास, (३) भूगोलवैशिष्ट्ये, (४) समाज, (५) अर्थकारण, (६) राजकारण, (७) कला (शिल्प, वास्तू, नृत्य, नाटक, संगीत, वाङ्मय इत्यादी कला), (८) धर्म, (९) संस्कृती, (१०) प्रत्यक्ष माणूस, (११) निसर्ग, इत्यादी प्रमुख विषयांच्या अनुषंगाने येऊन जाते. अर्थात या विषयांवर, भाष्य करणारा लेखक हा प्रवासी लेखक असून, तो व्यक्तिमत्त्वाने समृद्ध, रसिक व मर्मज्ञ हवा. त्या त्या विशिष्ट विषयाचा जाणकार हवा. कोणीही उठून भाष्य करावे, अशी ही वर म्हटलेली जीवनाची वा विश्वाची अंगे नाहीत. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराचा आब चांगल्या अर्थाने भाष्यात्मक असण्यामध्ये असतो.

अर्थात, यात सतत भाष्यच येऊ लागल्यास, लेखकाचे 'दर्शन' होण्याऐवजी केवळ 'प्रदर्शन' होऊन त्याचे रूप बिघडेल. लेखनाचा तोल जाईल. हे भाष्य अगदी सहज ओघात यायला हवे. तसेच, प्रवासवर्णनाची ही भाष्यात्मकता म्हणजे निव्वळ मतप्रदर्शन किंवा पाहिलेल्या वस्तूंचे परीक्षण नसते. तर प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची ही भाष्यात्मकता, लेखकाने अनुभवलेल्या वा पाहिलेल्या प्रदेशाच्या अनुभवावरील प्रतिक्रियेच्या स्वरूपाची असते. त्याला खोल चिंतन लागते. त्यावरून लेखकाच्या तीव्रतर आवडी-निवडी, त्याची अभिरुची कळावयास मदत होते.

शिवाय, प्रदेशदर्शन घेताघेता त्याच्या मनाचा एखादा अनोखा कोपराही दिसेल, केवळ भाष्यासाठी असणारे ग्रंथ वाङ्मयीन प्रवासवर्णनाची शाखा समृद्ध करतीलच असे नाही. असे ग्रंथ लेखकाच्या रसिकतेचा, ज्ञानाचा एका ठराविक दृष्टिकोणातून परिचय घडविणारे असतील. म्हणजे, समजा एखाद्या लेखकाने एखाद्या प्रदेशाचा प्रवास आरंभला आहे, त्यावर व त्यातील जीवनावर त्याने भाष्य करायलाच पाहिजे म्हणून केले, तर ते कृत्रिम ठरेल. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारात जी प्रवासविषयक अनुभूती चित्रित होते, तिचा जो रंग असेल, रूप असेल, पोत असेल, त्या पोताला स्वाभाविकच अशा भाष्याने एक सुंदर किनार निर्माण करायला पाहिजे. म्हणजे मग त्याला सौंदर्य प्राप्त होईल. प्रवासवर्णनाच्या रंगरूपात आगळी भर पडेल. उदाहरणार्थ, विमानाच्या प्रवासात, श्री. पु. ल. देशपांडे आहेत. कैरोपर्यंतचा प्रवास निव्वळ वाळवंटावरूनच चालला आहे. वर निळे आकाश व खाली रखरखीत वाळवंट! संवेदनशील, चिंतनशील व सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती लाभलेला लेखक कसा अखंड जागा असतो पाहा:

“या पुढला कैरोपर्यंतचा प्रवास म्हणजे एका वाळवंटातून दुसऱ्या वाळवंटात चालला होता. मधूनमधून दृश्यपालट म्हणून एखाद्या समुद्राची पट्टी दिसे. एरव्ही औषधालाही कुठे हिरवा रंग दिसत नव्हता. ह्या वाळवंटातून इस्लामची हिरवी पताका का फडफडली ते आता कळले. पैगंबराने आपल्या निशाणाचा रंग हिरवा ठेवण्यात कमालीची चतुराई दाखविली. ह्या वाळवंटातले लाखो अरब त्या हिरव्यामागून का गेले हे त्या वाळवटावरून उडत जाताना चटकन उमगते. महंमदाच्या कुराणाइतकेच, किंबहुना अधिक ते हिरवे निशाण आकर्षक आहे. रात्रीच्या वेळी, त्या महान वालुकासागरावर दिसणारा तो चंद्र आणि दिवसाच्या रखरखाटात डोळ्यांना विसावा देणारा तो हिरवा रंग यांची सांगड घालून महंमदाने त्याच्या डोळ्यांचे पारणे इस्लामच्या निशाणावर फेडले आहे...” (पाहा, ‘अपूर्वाई’, च. आ., पान ५३)

या उताऱ्यात, धर्मभावनेची निर्मिती तेथील भौगोलिक जीवनाशी व ऐहिक गोष्टींशी कशी निगडित असते, याचे सखोल व सुंदर चिंतन श्री. पु. ल. देडपांडे यांनी इथे दिले आहे. इथे या चिंतनशीलतेला अपूर्व निरीक्षणशक्तीचा पाठपुरावा लाभल्याने, प्रत्यक्ष निरीक्षणशक्तीवर आधारित असलेल्या शास्त्रीय प्रामाण्याचा पुरावा मिळतो आणि चिंतनाला भाष्याचे सुंदर रूप मिळते. ‘प्रवासवर्णन’काराचे भाष्य असे सहजसुंदर आणि ओघात आले म्हणजे ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या ‘एक वाङ्मयप्रकार’ म्हणून साधणाऱ्या रंगरूपात आगळी भर पडते. ‘अपूर्वाई’च्या मूळ अनुभवाच्या पोताला या भाष्याने एकप्रकारचे सौंदर्यच प्राप्त झाले आहे. असे अनेक सुंदर विचार या ग्रंथात सहजच आल्याने ‘प्रवासवर्णन’ म्हणून ‘अपूर्वाई’ची ‘अपूर्वाई’निश्चितच वृद्धिंगत झाली आहे.

श्री. प्रभाकर पाध्यांच्या प्रवासवर्णनांना, अशा वास्तुकलेवरील भाष्यांनी अधिक चांगले रंग, रूप व आकार आणि खास वेगळेपणा आणलेला दिसेल. उदाहरणार्थ, ‘कात्सुरा बंगला’ हे ‘तोकोनोमा’ या प्रवासग्रंथातील प्रकरण मुळातून वाचण्यासारखे आहे. या बंगल्याच्या ‘अस्सल जापानी वास्तुशास्त्राची किमया’ म्हणून श्री. पाध्यांनी केलेला गौरव सार्थ वाटतो. ‘जपान’ जिवंत रंगरूपाने जाणवण्यासाठी या प्रकरणाचा खास उपयोग व्हावा व श्री. पाध्ये कळण्यासाठीही ते म्हणतात,

“वाङ्मयीन अभिरुचीतून हा बंगला जन्मला आणि वाङ्मयीन रसात तो अनेकवार न्हाऊन निघाला. वाङ्मयाचे अनेक वारे त्याच्या दालनातून वाहिले. अनेक वाङ्मयीन स्मृती त्याच्या वातावरणात दरवळल्या. अनेक वाङ्मयसेवकांच्या पदस्पर्शाने त्याची तमामी पवित्र झाली. वाङ्मयसेवकांनी सांगितलेली अनेक रहस्ये त्याच्या कडीकपाटांत दडून बसली आणि तेथून अलगद निसटली. लेडी मुरासाकी, शे शेनागन आणि ओ—नो—कोमाची यांच्या जीवनांतल्या अनेक रहस्यांचा भेद झाला. गेंजी, नारिहिरा वगैरेंच्या प्रणयकथांचे गहिरे आणि कोमल रंग येथल्या लाकूडकामाच्या रेषांत अनेकवार खुलले. तीनचार कवींनी एकत्र बसून बांधलेल्या कवितांच्या साखळ्या (रेंगा) येथे अनेकवार सांधल्या आणि अनेकदा तुटल्या. येथल्या फुसुमावरील कानो तान्यूच्या चित्रांना चर्चेचे धुमारे अनेकदा फुटले आणि कित्येकदा तुटून पडले. वाङ्मयाच्या अनेक वेळी येथे वळचणीवरून आढ्याला पोचल्या. जपानी वाङ्मयाच्या इतिहासातले हे एक विरामस्थान आहे.

“या बंगल्याच्या निर्मात्यांची अभिरुची त्याच्या भागाभागांत दिसते. तोशिहितोच्या ‘ओल्हशो इन’मध्ये ती दिसते. तशीच ती नंतर वीस वर्षांनी बांधलेल्या तोशिताडाच्या ‘न्यू गोटेन’मध्ये दिसते. बंगल्याच्या भिंतीत ती दिसते. तशीच छपरातही ती दिसते. बंगल्याच्या निरनिराळ्या भागांच्या प्रमाणात ती दिसते. फुसुमावरच्या मेपलपर्णाच्या साध्या नक्षीत ती दिसते. तोकोनोमाच्या भिंतीवरील निसर्गदृश्यांत

दिसते. व्हरांड्यातील फळ्यांच्या पोतांत आणि रेषांत दिसते. सज्जाच्या बांबूकामात दिसते. पाणरेषेच्या सलग पट्टीत दिसते. छपराच्या किंचित वाकलेल्या कडेत ती दिसते. एकंदर बंगल्याच्या साध्या, सुबक, तरल दर्शनात ती दिसते. ते सारेच दर्शन सुचिर साधेपणाने संस्कारलेले आहे.”

या वाङ्मयीन वास्तूच्या परिचयाने, श्री. पाध्यांनी आपली वाङ्मयभक्ती, रसिकता, अभिरुची, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व वास्तु-शिल्पावरील ‘भाष्य’करण्याची ताकद दर्शविली आहे. जपानमध्ये लेखक हा राजा मानला जातो. त्या लेखकांच्या अभिरुचीचे प्रतीक ठरणारा ‘कास्तुरा बंगला’प्रवासी लेखकाच्या मनात घर करून कसा राहतो याचेही दर्शन होते. अशा आगळ्या आशयावरील वर्णने प्रवासवर्णनात येत असल्याने, त्या प्रवासवर्णनाच्या रंगरूपात, आकारात एक वेगळे चैतन्य येते आणि प्रवासवर्णन एक वेगळा ‘फॉर्म’ – ‘प्रकार’ – ठरायला निश्चित मदत होते.

‘कृष्णेची संस्मरणे’ कथन करताना श्री. काकासाहेब कालेलकर म्हणतात, “कृष्णा आहे महाराष्ट्राची आराध्यदेवता. तिचा एक थेंब जरी पोटात गेला तरी आपण पावन होऊ. कृष्णेचा एक तरी बिंदू ज्याच्या पोटात गेला आहे, तो आपले महाराष्ट्रीयपण कधीही विसरणार नाही. श्रीसमर्थ व शिवाजीमहाराज, शाहू व बाजीराव, घोरपडे व पटवर्धन, नाना फडणवीस व रामशास्त्री – थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे महाराष्ट्राचे साधुत्व व वीरत्व, महाराष्ट्राची न्यायनिष्ठा व मुत्सद्दीपणा, धर्म व सदाचार, देशसेवा व विद्यासेवा, स्वतंत्रता व उदारता सारे काही कृष्णेच्या वत्सल कुटुंबात वाढले आहे. देहू व आळंदीचे पाणी कृष्णेलाच येऊन मिळते. पंढरपूरची चंद्रभागासुद्धा भीमा नाव धारण करून कृष्णेतच विलीन होते. ‘गंगास्नान आणि तुंगापान’या म्हणीत जिचा गौरव स्वीकारला गेला आहे, ती तुंगभद्रा कर्नाटकाच्या प्राचीन वैभवाच्या स्मरणासहित कृष्णेतच मिळून जाते. खरे सांगायचे म्हणजे महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगण (आंध्र)या तीन देशांचे ऐक्य साधण्यासाठीच कृष्णा वाहात आहे. तीनही प्रांत कृष्णेचे दूध प्याले आहेत. कृष्णेला प्रांतीयता ठाऊक नाही...” (पाहा : ‘जीवनलीला’, पान ५)

श्री. कालेलकरांच्या या ‘संस्मरणा’त कृष्णानदीचा भूगोल, इतिहास, तिच्या काठची संस्कृती, तिच्या काठावरील धर्मकारण, राजकारण यांचे पैलू व त्यांचे विविध रंग, शब्दांतून एकजीव होऊन अवतरले आहेत. श्री. काकांची राष्ट्रभक्ती व महाराष्ट्रभक्ती कशी राष्ट्रीय एकात्मतेच्या विशाल पायावर उभी आहे, याचेही दर्शन इथे होते आणि प्रवासीलेखकाचे चिंतन व भाष्य यांचा प्रत्यय मिळतो. या उताऱ्यातील भाष्याची स्वाभाविकता लेखकाच्या विशाल अंतःकरणाची सूचक असून त्याच्या चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाचा तो परिपाक वाटतो. अशामुळे, ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या, एक वाङ्मयप्रकार म्हणून असलेल्या वजनामध्ये भरच पडेल असे मला वाटते. असे भाष्य प्रवासवर्णनात अनेक वेळा अवतरते.

उदाहरणार्थ,

“...माझे सगळे लक्ष त्या भव्य मुखाकडे लागले होते. हनुवटी किंचित आत ओढल्यामुळे खालच्या मांसल भागाला थोडासा फुगवटा आलेला. खालचा ओठ वरच्या ओठाच्या मानाने जरा जाड आणि पुढे येऊन वळलेला. नाक सरळ आणि सुबक. दृष्टी ध्यानात मग्न आणि निमीलित. जणू मिटलेल्या डोळ्यांनी सृष्टीचे अखंड निरीक्षण चाललेले आहे. हनुवटीचे दाढ्य आणि स्मिताचे मार्दव यांचा त्या मुखावरचा संगम विलक्षण मनोवेधक होता. कदाचित त्या स्मितात, आपल्या कर्तृत्वाचे आपणच कौतुक करून घेणाऱ्या माणसासंबंधी ईषद् उपहास असेल, कदाचित उगीचच धडपड करणाऱ्या मानवाबद्दल, वडील माणसांना

लहान मुलांबद्दल वाटते तसे कौतुक असेल. हनुवटीचे दाढ्य'मी तुमच्या सगळ्या लीला जाणतो. माझी दृष्टी निमीलित असली तरी मला सगळे दिसते आहे. दुष्टांना शासन झाल्यावाचून राहणार नाही.'हे सूचित करित असेल. ती मुद्रा, ती चर्चा, ते ध्यानावलोकन, मत्य मानवाचे नव्हते. ते मृत्युंजय महेशाचे होते..."(पाहा, 'हिडाल्मोची करमणूक' - 'वाटचाल', दु. आ., पान ९५)

श्री. रा. भि. जोशी यांच्या या भाष्यात, मृत्युंजय महेशाचे अमर 'शब्दचित्र'च त्यावरील भाष्यासहित व सूचक अर्थासहित इथे उतरले आहे. 'घारापुरी'च्या लेण्यावरील हा लेख, मूर्तिकलेवरील 'भाष्य' प्रवासवर्णनात कसे स्वाभाविकपणे अवतरावे याचे उदाहरण आहे. यातून दिसणारे रा. भि. जोशींचे रसिक, क्वचित बोधवादी व्यक्तिमत्त्वही दिसते; पण त्यांच्या शैलीची चित्रमयता, नाट्यमयता, अधिक बोलकी आहे आणि प्रवासवर्णनकारापाशी सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती कशी असते याचेही ते उत्तम उदाहरण ठरते. प्रवासवर्णनाच्या रंगरूपात अशा शब्दचित्रांनी भर पडली तर नवल नाही.

सारांश, प्रवासवर्णनात अशा तऱ्हेने प्रवासी लेखकाने पाहिलेला प्रदेश, तेथील जीवन, माणूस, त्याचा धर्म, कला, निसर्ग यांवरील सहज भाष्य येत राहते. त्यामुळे त्याच्या रंगरूपाला एक विशेष आगळेपणा येतो. सर्वच विषयांवर भाष्य करण्यासाठी असा वाव मिळणे किंवा संधी सापडणे ही बाब याच वाङ्मयप्रकारात घडू शकते. दुसऱ्या साहित्यप्रकारातून त्याची संभाव्यता कमी व ती एकांगी असण्याची शक्यता असेल. म्हणजे इतर प्रकारांतील त्याची व्याप्ती बरीच कमी असते. कारण प्रवासवर्णनाचा लेखक हे सर्व काही थोड्या वेळात पाहात असतो, अनुभवच असतो. परंतु समजा, भावकविता, कथा, लघुनिबंध यांसारख्या वाङ्मयप्रकारांत या भाष्याची व्याप्ती असलीच तर फारच मर्यादित असलेली दिसेल. कादंबरीसारख्या वाङ्मयप्रकारात जीवनभाष्य येईल; पण तेही लेखकाने परिणामकारकतेसाठी निवडलेल्या जीवनप्रसंगानुरोधे किंवा घटनांतून. त्यात प्रवासवर्णनासारख्या प्रदेशविषयक जीवन, कला, धर्म, संस्कृती, भूगोल, इतिहास, या सर्वच विषयांवर सम्यक् रीतीने भाष्य येण्यास खूपच अडचणी येतील. या प्रत्येक घटकावर एक स्वतंत्र कलाकृती वा वाङ्मयप्रकार निर्माण होण्याची जिथे शक्यता असेल तिथे एका भावकवितेत, लघुनिबंधात, कथेत येऊन येऊन हे भाष्य कितीसे येणार? म्हणून प्रवासवर्णनाचा लेखक, हे सर्व पाहून भाष्याची किनार देणारा प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा असला तरच त्याच्या लेखनाला 'स्वत्व' असेल.

याच वाङ्मयप्रकारात भाष्याला, चिंतनाला, मतप्रदर्शनाला अधिक वाव असतो. इतर प्रकारांत तसा नसतो. एखाद्या वाङ्मयप्रकारात तो असला तरी सामान्यतः प्रतिक्रियेच्या स्वरूपाचा. इतर वाङ्मयप्रकारांचा स्वभाव किंवा आत्मा निराळा, प्रवासवर्णनाचा निराळा, असेच म्हणणे भाग आहे.

निरीक्षणशक्तीची कसोटी

या भाष्ययुक्ततेबरोबरच 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकारात लेखकाच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीची कसोटी लागते असे म्हणावयास हरकत नाही. ही निरीक्षणशक्तीची कसोटी लागणे, हा या वाङ्मयप्रकाराचा कुणाही रसिकाच्या लक्षात येईल, असा विशेष आहे. प्रवासवर्णनाचा लेखक तीव्र स्मरणाचा, संवेदनशील मनाचा आणि सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती लाभलेला हवाच. जणू त्याची नजर ससाण्याची किंवा दूर अंतराळात फिरून पृथ्वीवरील भक्ष्य शोधणाऱ्या घारीची असावी. कारण 'प्रवासवर्णन'कार प्रदेश संचार करतो, फिरतो तो थोड्या दिवसांत आणि प्रदेशाच्या मानाने कमी वेळात. तेव्हा त्याने थोड्या वेळात

खूपसे पाहिले पाहिजे;अनुभवले पाहिजे, असे म्हणता येईल. अशा प्रत्यक्ष अनुभवांचे चित्रणच त्याने प्रवासवर्णनात केले पाहिजे. म्हणूनच बाह्यचक्षूंबरोबर अंतःचक्षू तत्पर व तेजस्वी असलेला प्रवासवर्णनकारच यशस्वी प्रवासवर्णनकार असू शकेल असे मला वाटते. तो थोड्या वेळात प्रदेश पाहून झपाटणारा, तीव्र व सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती लाभलेला प्रवासी लेखक यशस्वी प्रवासवर्णनकार झालेला दिसेल. वर म्हटलेले श्री. कालेलकर, श्री. पाध्ये, प्रा. रा. भि. जोशी हे अशा स्वरूपाचे प्रवासवर्णनकार आहेत.

नव्या उदाहरणासाठी मोटारीतून परतताना, श्री. वसंत अवसरे यांनी लंकेच्या वनश्रीचे दिलेले क्षणदर्शन पाहू. ते म्हणतात:“...मोटार कॅन्डीहून कोलंबोला परत फिरली. वाटेवर लंकेची वनश्री संध्याकाळच्या उन्हात सोनपरीसारखी नाचत होती. उन्हाचे हिरवे—पिवळे तुरे क्षणात लसत्कांचनाप्रमाणे शोभा धारण करून नजरेसमोरून उडत्या फुलपाखरांसारखे भिरभिरत जाऊ लागले. मावळत्या सूर्याची तिरपी किरणे जलाशयावर सोनेरी साखळ्या गुंफित होती. त्यांच्यावरून बाणासारखी झेप घेणारा चिमुकला पक्षी त्या साखळ्यांची गुंफण चोचीने तोडत होता. निळ्याकाळ्या बांबूंच्या वनांतून सोन्याची धारदार लांब पाती परजीत वारा उगीचच इकडे तिकडे नाचत होता. डोंगराला वळसा घेऊन आमची मोटार पुढे गेलेली पाहून वनश्रीने आपले सोनेरी पंख सूर्याला अर्पण केले. उतरत्या निशेच्या शमल पदराखाली लपणाऱ्या त्या वनश्रीची शोभा पाहात आम्ही कोलंबोला पोहोचलो...”(पाहा, ‘भिक्षूंच्या प्रदेशातून,’दु. आ.,प्र. १, पान १२-१३)

डॉ. वसंत अवसरे यांच्या या वर्णनातून त्यांच्या रसिक दृष्टीची व निसर्गाशी एकजीव पावणाऱ्या त्यांच्या कविमनाची साक्ष पटेल. परंतु प्रवासकर्ता लेखक थोड्या वेळात किती पाहू शकतो आणि पाहिल्याचा प्रत्यय काही थोड्या शब्दांत घडवू शकतो याचे दर्शन व्हावे असे मला वाटते. याच पुस्तकात पान ८९ वर ‘जपान’प्रकरण ६ मध्ये बोट सोडताना होणारे ‘दर्शन’ ते देतात:

“...बोट जपानचा किनारा सोडून निघाली त्यावेळी रंगीबेरंगी किमानो सारख्या पंखांचे उषेचे फुलपाखरू रात्रीच्या कोषातून थरथरत बाहेर पडत होते आणि त्याच्या पंखाचे प्रतिबिंब झेलून निळा समुद्र जपानी अक्षरांत सोनेरी कविता लिहू लागला होता. जपानची निसर्गसुंदर कलासंपन्न भूमी स्वप्नसृष्टीतील गंधर्वनगरीसारखी क्षितिजाच्या हृदयात लपून जात होती!...”

या ठिकाणी डॉ. वसंत अवसरे यांच्यातील कवी जपानच्या भूमीवरील व सागरावरील निसर्गदृश्यात अगदी डुंबून गेला आहे. लेखकाच्या काव्यात्म लेखनशैलीचा आणि तरल निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय सहृदय रसिकाला आल्यावाचून राहणार नाही. पण लेखकाला काय पाहायला आवडते, तर निसर्ग, हाही भाग इथे लपून राहात नाही. म्हणजेच लेखकाची अभिरुची व रसिकताही इथे सहज कळून येते.

प्रवासवर्णनात येणारी तुलना

प्रवासवर्णन हा एक वाङ्मयप्रकार असा आहे की, प्रवासी लेखकाने परदेशात पाहिलेल्या वा अनुभवलेल्या गोष्टींशी, स्वदेशातील त्याच्या अनुभवाला येणाऱ्या गोष्टींशी सहज तुलना येते. ही तुलना सम्यक् जीवनाची, कलांची, धर्माची, इतिहासाची, संस्कृतीची, सर्वांची असू शकते. किंबहुना, परदेशात अनुभवाला येणारी प्रत्येक गोष्ट त्याला नव्याने भेटत असल्याने त्याच्या संस्कारशील व संवेदनशील मनात काही भावनिक ‘ताण’ वा ‘तणाव’ निर्माण होत असतात. त्यामुळे प्रसंगी तो आत्मपरीक्षणही करीत असतो.

स्वतःला समजावीत असतो. ही तुलना पूर्वी पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या गोष्टींशीही असू शकते. अशी तुलना इतर वाङ्मयप्रकारांत उरवून केलीच तर होऊ शकते. उदाहरणार्थ निबंध हा वाङ्मयप्रकार असा आहे की दोन विषयांची तुलना तिथे संभवे. उदाहरणार्थ, 'हिंदी कादंबरी व मराठी कादंबरी', 'इंग्रजी कविता व मराठी कविता' किंवा 'पाश्चात्य रंगभूमी व आपली रंगभूमी' असे विषय निवडून निबंधामध्ये तुलना येईल. परंतु प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारात जी तुलना येते, तिचे स्वरूप वर दर्शविलेल्या भाष्यासारखेच व्यापक असेल. म्हणूनच पु. ल. देशपांडे 'अपूर्वाई'त इंग्रजांचे व आपले नाट्यवेड सारखे आहे असे सांगतात. 'जर्मन माणूस भारतीय माणसासारखाच कौटुंबिक आहे' याचे दर्शन घडवतात. श्री. प्रभाकर पाध्ये यांनी भारतीय लेखक व जपानी लेखक यांतला फरक सांगताना, "जपानात लेखक हा राजा आहे; तशी गोष्ट भारतात नाही." असे म्हटले आहे. अशा या तुलनेतून, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयलेखनाचा वेगळेपणा तर सिद्ध होतोच, पण त्याला एक ज्ञानात्मक रंजनमूल्य लाभते.

या तुलनेच्या दृष्टीने डॉ. वसंत अवसरे यांनी सिलोनमधील दंतमंदिर पाहिल्यावर सहज म्हटले आहे, "दंतमंदिराची रचना आणि त्यातील कोरीव काम प्रेक्षणीय आहे. निरनिराळ्या पशुपक्षांची सुंदर आणि नाजूक चित्रे कोरलेले फणिशीर्ष, अष्टकोनी दगडी खांब व त्यावर टेकलेली नाजूक वेलपत्ती कोरलेली लाकडी बहाले यांचे मालवण तालुक्यातील वालावल येथील नारायणाच्या देवळातील कोरीव कामाशी पुष्कळच साम्य आहे. लंकेतल्या कारागिरांनी आपली कला कोकणातून आणली की कोकणातल्या कारागिरांनी आपली कला लंकेतून नेली, हे सांगणे कठीण आहे..." (पाहा, 'भिक्षुंच्या प्रदेशातून', दु. आ., पान ११)

या परिच्छेदात डॉ. अवसरे यांनी मालवण तालुक्यातील पूर्वी पाहिलेल्या व आता कुडाळ तालुक्यात असलेल्या प्रसिद्ध नारायणाच्या मंदिराशी, 'सिलोन'मधील 'दंतमंदिरा'ची तुलना केली आहे. इथे त्यांच्या कोकणी पिंडाचे व मनाचेही सहज दर्शन व्हावे. त्यांची रसिकताही कळावी. 'सिलोन'च्या 'दंतमंदिरा'तील कलाकुसरीचे व रचनेचे साम्य लेखकाच्या रसिकतेशी व सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीशी संबंधित असलेली बाब आहे. पुढे, आपली हिंदू देवालये व हे बुद्धदेवाचे 'दंतमंदिर' यांच्यातील वातावरणाचा व शुचितेचा फरक, ते पान ११-१२ वर स्पष्ट करतात, तो खरंच पाहण्यासारखा व चिंतनीय आहे. त्यावरून लेखकाचा श्रद्धाशील पिंडही कळून येतो. उदाहरणार्थ, लेखक म्हणतो, "कमालीची स्वच्छता आणि प्रसन्नता जाणवली मला या मंदिरात! येणाऱ्या भक्ताला प्रसाद म्हणून स्तूपाजवळील ताजी फुले देणाऱ्या पीतवस्त्रधारी बौद्ध भिक्षूला नम्रपणे अभिवादन करून मी बुद्धमंदिरातून बाहेर पडलो, पण माझे मन मात्र मंदिराच्या त्या शांत, प्रसन्न, रमणीय वातावरणात आणि त्या बौद्ध भिक्षूच्या धीरगंभीर चेहऱ्यावरील स्मिताभोवती घोटाळत राहिले..."

आत्मपरीक्षण

परंतु ही तुलना करताना, लेखक स्वतःच्या जीवनाशी तुलना करतो. आपल्याकडील जीवन कसे, पाहिलेल्या प्रदेशातील कसे, यांबद्दल त्याचे मन नकळतच तुलना करते. मनात चिंतनाचा हा धागा चालू असताना, लेखक आत्मपरीक्षणही करतो. आपले जीवन, आपली संस्कृती, आपला धर्म कसा आहे? त्यातल्या विसंगती, उणिवा वा वैशिष्ट्ये कोणती? या प्रश्नांबद्दलचा विचार सहज ओघात येऊन जातो. त्यामुळे 'प्रवासवर्णन' हा लेखकाला व पर्यायाने वाचकालाही आत्मपरीक्षण करायला लावणारा वाङ्मयप्रकार आहे असे मला वाटते.

या तुलनेच्या व आत्मपरीक्षाच्या वेळी नेमके विसंगतीवर बोट ठेवून श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी 'अपूर्वाई'त, भारतीय रेल्वेस्टेशन व इंग्लंडमधील रेल्वेस्टेशन यांतील फरक कसा टिपला आहे पाहा. "इंग्लंडमधल्या आगगाड्यांतून दूरचा प्रवास करताना स्टेशने लागली की एक गोष्ट खटकते—स्टेशनात 'चाय गरSS म' किंवा तत्सम आरोळी नाही. सारे काही सामसूम. त्यामानाने आपल्या स्टेशनवरचा गोंधळ पाहण्यासारखा असतो. उदाहरणार्थ,

“हमाल-हमाल!”

“हं बगे, घूस, आत घूस—बघतेस काय वेंधळ्यासारखी!”

“फिरकीचा तांब्या आला का?”

“सोडा—लेमन हे SS”

“पान—बिडी—माचीस—”

“बरंय मग, बापूसाहेबांना सांगा. म्हणावं, जळगावहून अण्णाचं पत्र आलं की कळवतो—”

“डोळे फुटले का—”

“जागा नाही, पुढे जा, पुढे जा—”

“बापाची गाडी का तुमच्या?”

“साहेब, तळेगावला थांबते का गाडी?”

“गार्डाला विचारा!” अशांसारखे एकही वाक्य ऐकू येत नाही. निमूटपणे गाडी येते. माणसे निमूटपणे चढतात. गाडी तडक पुढल्या स्टेशनच्या दिशेने जाते.” (पाहा, 'अपूर्वाई', च. आ., पाने १००—१०१)

या संवादांतून पु. ल. देशपांडे यांनी विनोदाचा व नाट्यमयतेचा आश्रय करून भारतीय रेल्वेस्टेशनाचा साक्षात परिचय करून दिला आहेच. पण अप्रत्यक्षरीत्या इंग्लंडमधल्या स्टेशनातील जाणवणारी 'सामसूम' व वातावरण शब्दांकित केली आहेत. लेखकाचे हे वाङ्मयनिर्मितीचे तंत्र आहे. या तंत्राने 'प्रवासवर्णना'त लालित्याचे रंग कसे भरता येतात? आणि प्रवासवर्णन ही एक प्रगल्भ व संमिश्र स्वरूपाची वाङ्मयीन कलाकृती कशी करता येते, याचे हे उदाहरण ठरावे. अशी वाङ्मयीन तंत्राची अनेक वेगवेगळी उदाहरणे 'अपूर्वाई'त वापरली गेली आहेत आणि 'विनोदा'चे त्या सर्वांना अधिष्ठान आहे. म्हणून 'अपूर्वाई' एक 'अपूर्व' वाङ्मयीन कलाकृती ठरते असे मला वाटते.

प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची प्रगल्भता

या दृष्टीने 'प्रवासवर्णन' हा एक प्रगल्भ वाङ्मयप्रकार ठरतो. याचे प्रमुख कारण त्यात लेखकांच्या प्रगल्भ व समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार घडत असतो. हे व्यक्तिमत्त्व बहुदंगी आणि बहुरंगी असते. हे व्यक्तिमत्त्व प्रतिभाशाली लेखकाचे असून प्रवाशाचे असते. लौकिकात कुणी लेखक, कवी, पत्रकार, जादूगार, विद्यार्थी, धर्मोपदेशक असून, एक फिरस्ता असतो. तो जे जे पाहील, अनुभवील, त्याबद्दलच्या क्रिया—प्रतिक्रिया त्यात व्यक्त होतील. अनोखे असे मनाचे पैलू व चिंतन दिसेल. कारण "प्रवासी म्हटला म्हणजे पायाबरोबर डोक्यानेही प्रवास करावयाचाच. चालणाऱ्याचे डोके चांगलेच झपाट्याने चालू लागते

आणि त्याला जगातील सगळे प्रश्न सुचू लागतात. यात्रेत तऱ्हेतऱ्हेचे लोक भेटतात, त्यामुळे पंचरंगी दुनियेचा अनुभवही येत असतो, त्यामुळे विचारांची धाव कोठेही वाहू शकते... [काका कालेलकर, 'हिमालयाची हाक', ग्रंथलेखक: कुंदर दिवाण, इ. स. १९४८, प्रस्तावना, पृ. २.] असे श्री काकासाहेब कालेलकरांच्या शब्दात म्हणता येते. या विचारांमुळेच, लेखक संमिश्र रीतीने व्यक्त होतो. आणि शिपले म्हणतो त्याप्रमाणे प्रवासवर्णनालाही "Complex literary maturity येते. ['Dictionary of World Literature,' Page 594.]

ही प्रगल्भता त्याला त्याच्या शैलीमुळेही प्राप्त होते. शैलीचा विचार करताना ही शैली वर म्हटलेल्या विविध प्रकारच्या, विविध व्यवसायांतील प्रवासलेखकांची असते. तशीच ती शैली अभिव्यक्तीचा आश्रय घेताना, एकाच वेळी निबंधकाराची, लघुनिबंधकाराची, गोष्ट सांगणाराची, शब्दचित्र काढणाराची, व्यक्तिचित्र रंगविणाऱ्याची, विनोदी लेखकाची, नाटककाराची असते. शैलीच्या या वैशिष्ट्यामुळेच प्रवासवर्णनाला एक वेगळ्या प्रकारचे लेखन म्हणून वा वाङ्मयप्रकार म्हणून 'रूप' लाभते. असे संमिश्र वाङ्मयीन लेखनशैलीचे स्वरूप दुसऱ्या कोणत्या वाङ्मयप्रकाराला असल्याचे फारसे जाणवत नाही.

ही प्रगल्भता व त्या शैलीतून जाणवणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाच्या दर्शनाने प्रवासवर्णनाला प्राप्त होते याचे आणखी एक कारण, या व्यक्तिमत्त्वाचा साचा बनत नसतो. म्हणजेच ते व्यक्तिमत्त्व एका साच्याचे नसते. प्रत्येक प्रवासाच्या वेळी त्या प्रवाशातला 'मी' हा वेगळा 'मी' असतो. नवा 'मी' असतो. आणि 'प्रदेश' ही नवा असतो. म्हणजे त्याला तो प्रदेश 'नव्याने' भेटत असतो. जसे प्रा. फडके हे व्यक्तिमत्त्वाने व शैलीनेही 'कादंबरीकारच'च असू शकतात. प्रवासवर्णनकार एकाच वेळी रसदर्शन व जीवनदर्शन घडवणारा एक श्रेष्ठ साहित्यकार जसा असतो, तसाच प्रत्यक्ष माहिती देणारा आणि ज्ञान देणारा एक शास्त्रज्ञही असण्याची शक्यता असते. पराकाष्ठेचा संवेदनशील, तत्त्वचिंतक, फिरस्ता, समाजसेवक, ज्ञानी, कलावंत, विद्यार्थी, द्रष्टा कवी, संशोधक, जीवनवेत्ता अशी नाती एकत्र रीतीने प्रत्ययाला आणून देणारा 'प्रवासवर्णन'कार हा लेखक म्हणून वेगळा वाटत राहतो. म्हणूनच, कुणाही लेखकाला 'प्रवासवर्णन'हा वाङ्मयप्रकार हाताळता येत नाही. तो सव्यसाची प्रतिभेचा आणि समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा असावा लागतो हे निश्चित होय. या संदर्भात डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात ते चिंतनीय आहे:

“प्रवासवर्णन जिवंत पाहिजे. त्याकरिता प्रवासी आणि त्याने पाहिलेली वस्तू, वास्तू, व्यक्ती वा दृश्य यांच्यांत परस्पर भावसंवाद प्रस्थापित झाला पाहिजे. असे होण्यासाठी प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्या प्रवाशाजवळ पुरेशी कल्पकता पाहिजे, त्या वस्तूचे वा वास्तूचे पुरेसे पूर्ववृत्त त्याला ज्ञात पाहिजे आणि एकंदर मानवी जीवनातील तिचे यथान्याय स्थान अजमावण्यास समर्थ अशी व्यापक व तौलनिक दृष्टीही त्याच्याजवळ असली पाहिजे...

“मानवी जीवनात आणि निसर्गात अनंत परीचे विस्मयजनक वैचित्र्य आहे, त्यात अद्भुतरसालाही अचंबा वाटावयास लावण्याइतकी विविधता आहे, पण या वरवर भासणाऱ्या वैचित्र्याच्या आणि विविधतेच्या मुळाशी जी एकता आहे, तिची विश्वव्यापी जाणीव त्या लेखकाच्या हृदयात सदैव जागृत पाहिजे. आणि वाचकाला त्या एकतेचा उदात्त साक्षात्कार होण्यात त्याने लिहिलेल्या प्रवासवर्णनाच्या परिशीलनाची परिणती झाली पाहिजे... [अ. ना. देशपांडे, 'अर्वाचीन मराठी वाङ्मय इतिहास,' भाग २, प. आ., १९५८, प्र. ९, पृ. ७२५-७२६.]

अर्थात ही सारी वाटचाल आदर्श प्रवासवर्णनाची असेल. पण मराठी साहित्यसृष्टीत प्रवासवर्णन एक वेगळा, प्रगल्भ वाङ्मयप्रकार आहे याची जाणीव करून देणारे लेखक काही कमी नाहीत. उदाहरणार्थ, या

वाङ्मयप्रकाराची प्रगल्भता व संमिश्रता राखणारे लेखक म्हणून, गोडसेभटजी, पंडिता रमाबाई. श्री. काका कालेलकर, प्रा. अनंत काणेकर, प्रा. गो. चि. भाटे, म. म. पां. वा. काणे, म. म. पोतदार, श्री. न. चिं. केळकर, श्री. श्री. रा. टिकेकर, श्री. पां. दा. गुण्ये, पार्वतीबाई चिटनविस, श्री. न. वि. गाडगीळ, श्री. चिं. वि. जोशी, श्री. ग. स. मराठे, श्री. पु. ल. देशपांडे, जादुगार रघुवीर, श्री. गंगाधर गाडगीळ, श्री. रा. भि. जोशी, श्री. प्रभाकर पाध्ये, डॉ. वसंत अवसरे, श्री. जयवंत दळवी, श्री. रमेश मंत्री इत्यादी लेखक निश्चितपणे महत्त्वाचे आहेत.

मराठीतील प्रवासवर्णन याच लेखकांनी एका प्रगल्भावस्थेत नेऊन ठेवले आहे.

*

प्रवासवर्णन आणि तद्सदृश वाङ्मयप्रकार

“म्हणूनच ललितसाहित्याचा एक वेगळा प्रकार
असे त्याला (प्रवासवर्णनाला) मानले पाहिजे.”

—गंगाधर गाडगीळ

‘प्रवासवर्णन’ एक वेगळा वाङ्मयप्रकार होऊ शकतो काय? शकत असल्यास त्याची पृथगात्मता कोणत्या निकषांनी व कारणांनी सिद्ध होते? त्याची अशी वेगळी वैशिष्ट्ये कोणती जाणवतात? या प्रश्नांची मूलगामी चर्चा मागील प्रकरणांतून केल्यानंतर, या प्रकरणात प्रवासवर्णनाची तद्सदृश इतर वाङ्मयप्रकारांशी तुलना करणे क्रमप्राप्त आहे. या तुलनेतून ‘प्रवासवर्णन हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे’ या माझ्या विधानाला निश्चित बळकटी येईल आणि त्याबरोबरच, प्रवासवर्णन एक वाङ्मयप्रकार किंवा एक कलाकृती होण्यामागील काही अडचणी असल्यास, त्यांचे स्वरूप कळेल. कोणत्याही विषयाच्या स्वरूपविवेचनाला हा तौलनिक दृष्टिकोणच उपयोगी पडत असतो असे मला वाटते. या दृष्टीने प्रथम भूगोल, इतिहास व समाजशास्त्र यांच्याशी प्रवासवर्णनाचे नाते कोणते, भेद कोणते, हे थोडक्यात पाहणे आवश्यक ठरेल.

प्रवासवर्णन व भूगोल, इतिहास आणि समाजशास्त्र

पहिल्याप्रथम एक गोष्ट स्पष्ट आहे की, भूगोल, इतिहास व समाजशास्त्र यांना कोणीही ‘वाङ्मयप्रकार’ किंवा ‘कलाकृती’ असे म्हणणार नाही. ती आपापल्या परीने प्रत्येकी वेगवेगळी वस्तुनिष्ठ (Objective) शास्त्रे आहेत, असेच त्यांच्या कोशगत व्याख्यांवरून दिसून येते. उदाहरणार्थ ही व्याख्या पाहा :

“Geography : The Science which treats of the world and inhabitants, a description of the earth, including its physical structure and characteristics, natural products, political divisions, and the people by whom it is inhabited.” (Webster’s Dictionary of World Literature, Page 566)

वेब्स्टर्सच्या या अर्थाचा आशय असा : भूगोल हे असे शास्त्र आहे की, त्यात जग आणि या जगात राहणारे यांबद्दलचे प्रतिपादन असते. तसेच, या पृथ्वीची प्राकृतिक रचना व स्वभावलक्षणे यांचे वर्णन असते. निसर्गनिर्मित उत्पन्ने, राजकीय विभाग, तसेच त्यात राहणारे लोक यांबद्दलची (त्यात) माहिती येते.

एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकात भूगोलाबद्दल म्हटले आहे,

“Geography is that field of learning in which the characteristics of particular places on the earth’s surface are examined.” (Volume 10, page 145)

याचा आशय असा : भूगोल हे असे एक ज्ञानक्षेत्र आहे की, ज्यात पृथ्वीतलावरील विशिष्ट भूभागांची स्वभावलक्षणे तपासून पाहिली जातात. म्हणजेच भूगोल हे भूशास्त्र असून त्याचे प्रयोजन व हेतूच वेगळे आहेत, असे त्याच्या कोशगत अर्थावरून स्पष्ट होते.

तसेच, 'इतिहास' या शब्दाचे मूळ अर्थ पाहताना, तो शब्द संस्कृत पुल्लिंगी असून त्याचा अर्थ 'वृत्तांत' किंवा 'कथा' असा 'मराठी शब्दरत्नाकरात' आला आहे.

इतिहास हा शब्द 'इति+ह+आस'असा घडत असून त्याचा अर्थ, 'अमरकोशात' 'पुरावृत्त' असा दिलेला आहे. पुरावृत्त म्हणजे 'मागे घडलेली गोष्ट' असा होतो, असे डॉ. र. वि. हेरवाडकर मांडतात. (पाहा, 'मराठी बखर', प. आ., पान ४)

एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिकात इतिहासाबद्दल म्हटले आहे :

“The word history is used in two senses. It may mean either the record of events or the events themselves. The term was originally limited to enquiry and statement, it was only in comparatively modern times that the meaning of the word was extended to include the phenomena that form their subject.” (Volume 11, Page 529)

याचा आशय असा की, 'इतिहास' हा, शब्द दोन अर्थानी उपयोगात आणलेला दिसतो. घडलेल्या गोष्टींची नोंद करणे किंवा प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टी म्हणजेच इतिहास. 'इतिहास' हीसंज्ञामुळात पृच्छेला किंवा हकीकतीच्या विधानाच्या संदर्भात मर्यादित होती. तुलनात्मक दृष्टीने पाहिले तर अर्वाचीन काळातच इतिहास या शब्दाला आजचा लोकोत्तर अर्थ प्राप्त झालेला दिसतो. तो सर्व अर्थच त्याचा व्यापकपणा सुचवतो.

भारतीयांची इतिहासकल्पना व प्रवासवर्णने

वरील कोशगत अर्थावरून ध्यानात येणारी इतिहासाची प्राचीन कल्पना 'मागे घडून गेलेली गोष्ट' अशी मिळते. आज इतिहास ही संकल्पना खूप व्यापक अर्थ व्यक्त करते. प्राचीन भारतीयांच्या इतिहासकल्पनांच्या संदर्भात—“धर्मविषयक भावनेच्या साहचर्यानेच इतिहासविषयक कल्पनेचा या कालात विकास झाला.”डॉ. केतकर म्हणतात की वेदपूर्वकालापासून इतिहास, पुराणग्रंथात लपला आहे. इतिहासाचे स्वरूप हिंदूंच्या धर्मग्रंथांत ज्याप्रमाणे दिसते, त्याचप्रमाणे बुद्ध आणि जैन धर्मग्रंथांतही ते दिसते. यावरून एक अनुमान असे निघते की, इतिहासाच्या कल्पना या कालात सर्व पंथांत सारख्याच स्वरूपाच्या होत्या.” ('मराठी बखर', पान ४)

डॉ. हेरवाडकर यांचे हे म्हणणे भारतीयांच्या इतिहासविषयक संकल्पनेचा आगळेपणा सुचविणारे आहे. म्हणजे आपल्याकडे धार्मिक दृष्टिकोणातून इतिहासाकडे पाहिले जात असे. धार्मिक भावनेतून इतिहास लिहिला जात असे. “रामायण, महाभारत इत्यादी ग्रंथांना इतिहास असे म्हणतात.”यासारख्या विधानात राष्ट्रीय महाकाव्यांना इतिहास समजले जायचे. ('मराठी बखर', पान ४) अशा विधानातून इतिहास शब्दाची अर्थसघनता ध्यानात येतेच.

पण याबरोबरच, इतिहासाला मदत करणारी प्रवासवृत्ते व त्यांचे महत्त्व वर्णन करताना डॉ. मजकूर म्हणतात :

“प्राचीनकालात इतिहासविषयक लेखन स्वकीयांनी फारसे केले नसले तरी मेगॅस्थेनीस (ग्रीस), ह्युएनत्संग (चीन), अलमसूदी (अरबस्थान), मनुची (व्हेनीस), बर्निअर (फ्रान्स) इत्यादी परकीय प्रवाशांनी हिंदुस्थानासंबंधी आपले अभिप्राय नमूद केले आहेत. त्यांचे निरीक्षण फार नसल्याने त्यांचे अभिप्राय सर्वस्वी विश्वसनीय मानता येणार नाहीत. असे असूनही आपल्याकडील पुराणग्रंथ व परकीयांनी लिहिलेली प्रवासवृत्ते ह्यांचा इतिहासलेखनाच्या कामी बराच उपयोग होतो.”(‘मराठी बखर’, पान ५)

याचा स्पष्ट अर्थ असा की, काही प्रवासवृत्ते इतिहासाचे साधन म्हणून निश्चित उपयोगी पडणारी असतात. परंतु हे उपयोगी पडणे निराळे आणि प्रत्यक्ष ‘प्रवासवर्णने’ ही ‘इतिहास असणे’ निराळे. त्यांची प्रयोजनेच भिन्न असतात. हेतूही निराळे आणि लेखनामागील दृष्टिकोणही वेगवेगळे असतात. उपरोक्त प्रवाशांनी आपली प्रवासवृत्ते प्रामुख्याने ऐतिहासिक दृष्टिकोणांतूनच लिहिलेली आहेत. त्याची दृष्टी ही साहित्यिकाची दृष्टी नसून समाजनिरीक्षकाची, धर्मप्रवर्तकाची किंवा इतिहासकाराची असते. शिवाय, ज्या ज्या कालखंडात ते प्रवास करतात, तेव्हा प्रत्यक्ष देश, स्थल, माणसे ते पाहतात व त्याबद्दलचा, एक प्रकारचा तो वस्तुनिष्ठ अहवालच सादर करतात असे वाटते. प्रत्यक्ष प्रवासामुळे त्याला शास्त्रीय प्रामाण्य अधिक येत असते. लेखकाच्या व्यक्तित्वाचे रंग त्यात क्वचित अवतरतात. म्हणूनच त्यात लालित्य कमी होते. त्याचा वृत्तांत होतो. इतिहास होतो. या त्यांच्या म्हणजे त्या त्या लेखकांच्या विशिष्ट हेतूमुळे, हे लेखक अशा प्रवासवर्णनांतून कमी दिसतात. चांगल्या ललित प्रवासवर्णनपर वाङ्मयात तो लेखक योग्य रीतीने व्यक्त व्हायलाच हवा हे आपण पाहिले आहेच.

ह्युएनत्संग आणि त्याचे मराठी माणसाचे चित्र

उदाहरणार्थ, ह्युएनत्संगाने आपल्या प्रवासवृत्तातून ‘महाराष्ट्र देशाचे वर्णन’ केले आहे ते पाहावे. त्याचा ‘भारतयात्रे’चा प्रमुख उद्देश ‘बुद्धाची पवित्र भूमी’ पाहणे, आणि प्रेरणा, बौद्ध धर्माच्या स्वाभाविक अशा ओढीची म्हणजे आध्यात्मिक आहे. भारताच्या ज्या ज्या ठिकाणी त्याने प्रवास केला, आणि ज्या काळात केला आहे, त्या काळाचेही दर्शन वाचकाला होते. प्रवासकर्त्याची दृष्टी तेथील इतिहास, भूगोल, समाजजीवन, लोकजीवन, व प्रामुख्याने धार्मिक लोकजीवन यांवर अधिक केंद्रीभूत झालेली स्पष्ट दिसून येते. भारतातील विविध प्रांतांत व तत्कालीन राज्यांत ज्या ठिकाणी तो फिरतो, तेथील लोक, त्यांचे राहणीमान, पोशाख, त्यांचा धर्म, आचारविचार, वागणूक, स्वभावविशेष यांवरही त्याचे लक्ष केंद्रीभूत झाले आहे. उदाहरणार्थ, मराठी माणसाचे व त्याच्या स्वाभिमानी स्वभावाचे त्यावेळचे त्याने केलेले वर्णन वाचताना कुणाही मराठी माणसाची छाती अभिमानाने भरून यावी असेच उतरले आहे. मूळ चिनी भाषेवरून इंग्रजीत भाषांतर केलेले हे वर्णन लेखकाची अप्रतिम निवेदनशैली दाखवत असले तरी भाषांतरकर्त्याची भाषांतराची किमयाही त्यात उतरणे सहज शक्य आहे. परंतु सर्वच वर्णने अशी उतरलेली वाटत नाहीत. त्याचा काही भाग असा :

“To their benefactors they are grateful; to their enemies relentless. If they are insulted, they will risk their life to avenge themselves. If they are asked to help one in distress, they will forget themselves in their haste to render assistance. If they are going to seek revenge they

first give their enemy warning; then, each being armed, they attack each other with lances (spears). When one turns to flee, the other pursues him, but they do not kill a man down (a person who submits).” [Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang

by Samuel Beal Travels of Hioun—Thsang,

Volume I to IV, Chinese Accounts of India, Susil Gupta (India) Ltd., 35 Chittaranjan Avenue, Calcutta. Volume IV मध्य महाराष्ट्रवर्णन येते. Pages 449 to 452.]

हेच वर्णन, श्री. शंकरराव देवांनी‘भगवान बुद्धासाठी’ या पुस्तकात पान १५३ वर दिलेले आहे :

“...ते उपकाराबद्दल (उपकारकर्त्यांचे) [शंकरराव देव, अनु. भगवान ‘बुद्धासाठी’, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, मार्च १९४७, आवृत्ती दिलेली नाही.]कृतज्ञ राहतात, परंतु अपमानाचा बदला घेतल्याशिवाय राहात नाहीत. अपमानाचे शल्य जरूर तर प्राणाचा बदला देऊनही ते काढून टाकतात, परंतु आपत्काली जो शरण येईल, त्याला स्वतःचे पोट मारूनही ते मदत करतील. [‘उपकारकर्त्यांचे’ हा शब्द माझा. श्री. देव यांचे भाषांतर दुसऱ्या एखाद्या प्रतीवर आधारित असावे.]जेव्हा अपमानाचा बदला घ्यावयाचा असतो तेव्हा ते प्रतिपक्षाला अगोदर सूचना देतात व नंतर दोन्ही पक्ष शस्त्रास्त्रांची जुळवाजुळव करून हातात भाले घेऊन परस्परांशी लढतात. युद्धात त्यांच्यापुढे जे माघार घेतात त्यांचा ते पाठलाग करतात व जे शरण येतात त्यांना ते प्राणदान देतात.”

श्री. देवांनी अनुवादिलेले हे पुस्तक ह्यूएनत्संगाच्या यात्रेवर आधारलेले आहे. प्रकरण १५ मध्ये, इचिंग नावाच्या चिनी भिक्षूच्या प्रवासाचीही माहिती येते. श्री. देव म्हणतात, “त्याच्याच प्रमाणे अनेक चिनी भिक्षू, बुद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी पश्चिमेकडील देशांना म्हणजे मुख्यतः भारताला आले होते.” [उनि, भाग २, प्र. १५, पृ. १९५.]श्री. देव या चिनी भिक्षूंच्या भारतयात्रांबद्दल, त्यांच्या विशिष्ट धार्मिक कार्याबद्दल म्हणतात, “तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती यांची देवाण-घेवाण करण्याकरिता भारत आणि त्याच्या पूर्वेकडील देश यांना जोडणारा सेतूच जणू हे चिनी भिक्षू बनले होते.”

श्री. देव यांचे हे म्हणणे, या प्रवाशांचा विशिष्ट हेतू स्पष्ट करणारे आहे. हे प्रवास व त्या प्रवासांचे अशा प्रकारचे लेखन करणे एका विशिष्ट धार्मिक, ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक हेतूने घडलेले स्पष्ट दिसते. शिवाय, हे ग्रंथलेखकाच्या चरित्राची माहिती पुरविणारेही ठरले आहेत. म्हणजेच अशा प्रवासवृत्तांचा हेतू अहवालदर्शक आहे.

प्रा. रा. भि. जोशी म्हणतात, “प्रवासलेखन हे जेव्हा नुसते केलेल्या प्रवासाचे आणि पाहिलेल्या स्थलांचे वर्णन असते तेव्हा त्यासंबंधी लेखनप्रकार म्हणून फारसा विचार करण्याचे कारण पडत नाही. कारण बोलूनचालून तो एकप्रकारचा अहवाल असतो....मात्र अशा प्रकारच्या वर्णनात्मक किंवा वृत्तांतात्मक लेखनाला महत्त्व नसते असे नाही. असा वृत्तांत एखाद्या अज्ञात, कुतूहलाचा विषय असलेल्या किंवा महत्त्वाच्या प्रदेशातून केलेल्या प्रवासासंबंधी लिहिलेला असला, त्यात समाविष्ट केलेली माहिती नवी, महत्त्वाची आणि विश्वसनीय असली तर त्या प्रवासवृत्तांताला महत्त्व येते. अशा वृत्तांताचा लेखक सवेदनक्षम, जिज्ञासू, चतुर, जगरहाटी डोळसपणे पाहणारा असला, प्रवास करण्यात त्याचा एखादा विशिष्ट उद्देश किंवा दृष्टिकोण असला, तर हा प्रवासवृत्तांत समृद्ध, उद्बोधक, आणि मनोवेधकही होऊ शकतो. आणि काही काळानंतर असे प्रवासवृत्तांत इतिहासाच्या अभ्यासाची फार महत्त्वाची सामग्री होऊ शकतात. फाहियान, ह्यूएनत्संग, इत्सिंग, बर्निअर, टॅव्हर्नियर, मानुच्ची ह्यांनी लिहून ठेवलेल्या प्रवासवृत्तांतामुळे भारताचा इतिहास कळण्यास फार मोठी मदत झाली आहे. (पाहा, ‘मजल दरमजल’, प्रस्तावना, पान ८)

म्हणजेच, डॉ. हेरवाडकर, आणि प्रा. रा. भि. जोशी यांचे म्हणणे व त्याचा आशय जवळ जवळ एकच. अशा वरील प्रकारच्या प्रवासवृत्तातील माहिती ऐतिहासिक दृष्टिकोणातून महत्त्वाची असते यात संशय नाही. अशी ऐतिहासिक व सामाजिक माहिती पुरविणारी प्रवासवर्णने असू शकतात, लिहिली जातात, यातही संशय राहात नाही.

समाजशास्त्र म्हणजे काय?

समाजशास्त्र म्हणजे काय? या प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर, तेही एक वस्तुनिष्ठ (objective) शास्त्र आहे, हेच होय. उदाहरणार्थ, समाजशास्त्राबद्दल एनसायक्लोपीडिआ ब्रिटानिकात म्हटले आहे : (१)“Sociology is one of the several specialized social sciences. Its primary objective is to gain a knowledge of man and society in so far as it may be achieved through investigation of the elements, process, antecedents and consequences which are involved in group living.”

(Volume 20, Page 784)

याचा आशय असा की, समाजशास्त्र हे अनेक खास सामाजिक शास्त्रांपैकी असे एक शास्त्र आहे. या शास्त्राचा मुख्य हेतू माणूस आणि समाज यांबद्दलचे ज्ञान मिळविणे असा आहे. हे ज्ञान मानवी जीवनाचा शोध किंवा तपास करून (मानवी जीवनाची) निर्मिती त्याचा पूर्ववृत्तांत आणि परिणाम संघटित रीतीने जगताना कसा लागू शकेल हेही या शास्त्रात सांगितले जाते.

(२)“Sociology as an academic discipline represents one approach to the systematic study of man and society in order to understand and, ultimately, to attempt to help determine of the course of civilisation and culture.” (Page 783)

याचा आशय असा की, समाजशास्त्र ही एक तात्त्विक शिस्त असून मानवाचा व मानवी समाजाचा सुसंगत अभ्यास हे त्या शास्त्राचे ध्येय आहे. त्याप्रमाणेच, मानवी जीवनाची नागर अवस्था व संस्कृती यांची वाटचाल दाखवायला निश्चितपणे (ते) मदत करते, असे म्हणावयास हरकत नाही. म्हणजेच, एनसायक्लोपीडिआ ब्रिटानिकाचा समाजशास्त्रविषयक आशय पाहता, ‘समाजशास्त्र’ हे एक वस्तुनिष्ठ शास्त्र आहे, या माझ्या विधानाला बळकटी येते.

प्रवासवर्णनातील भूगोल, इतिहास व समाजशास्त्र

असे आहे तर प्रवासवर्णनातील भूगोल, इतिहास व समाजशास्त्र यांचे स्वरूप कसे असते? आपण त्यांची प्रवासवर्णनाकडून अपेक्षा करावी का? यांपैकी दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर स्पष्ट आहे की अपेक्षा करू नये. वाङ्मयाकडून, प्रथम ‘वाङ्मय असावे’ अशीच अपेक्षा करणे रास्त आहे.

आणि पहिल्या प्रश्नाचे उत्तरही त्यातच गोवलेले आहे. ते असे की, जर ‘प्रवासवर्णन हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे’ असे आपण मानणार आहोत, तर त्याच विधानात, प्रवासवर्णन म्हणजे भूगोल नव्हे, इतिहास नव्हे आणि समाजशास्त्रही नव्हे, हे ओघाने आलेच. म्हणजेच स्वतंत्र रीतीने भूगोल असणे, इतिहास

असणे व समाजशास्त्र असणे ही प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची प्रकृतीच नाही. तो एक वेगळा व आपली अशी काही अस्मिता व्यक्त करणारा वाङ्मयप्रकार आहे

मात्र हा वाङ्मयप्रकार प्रवासी लेखकाने आरंभलेल्या प्रदेशाच्या भूगोलावर, इतिहासावर व तेथील समाजजीवनाच्या, त्या त्या प्रवासी लेखकाच्या अनुभवविश्वावर आधारित असलेला वाङ्मयप्रकार आहे. हे घटक टाळून त्याचे अनुभवविश्व आकार धरू शकत नाही. आणि त्या दृष्टीने प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या अनुभवविश्वाच्या आगळेपणात भर पडते हे निश्चित! परंतु त्यामुळे तो इतिहास ठरेल, भूगोल ठरेल किंवा समाजशास्त्र ठरेल असे नाही. ठरले तर लेखकाचे एक लेखक म्हणून व वाङ्मयप्रकाराचे एक वाङ्मयप्रकार म्हणून ते वाङ्मयीन अपयश असेल.

तसेच, आपल्याकडेही प्रवासवर्णने केवळ भौगोलिक, ऐतिहासिक वा समाजशास्त्रीय माहिती देण्याच्या दृष्टीने लिहिली गेली आहेत. त्यामुळे त्यांतील भूगोल, इतिहास व समाजजीवन या घटकांना महत्त्व येत गेले. उदाहरणार्थ, रा. भ. पावगी यांची 'विलायतचा प्रवास' भाग १ वर ही पुस्तके, अगर श्री. श्री. रा. टिकेकरांचे 'सिंहाला शह' हे अफगाणिस्थानचा राजकीय इतिहास सांगणारे पुस्तक, प्रामुख्याने इतिहास म्हणूनच लिहिली गेली आहेत. त्यामुळे प्रवासवर्णनात भूगोल, इतिहास व समाजजीवन या घटकांना महत्त्व येत गेले.

सारांश, वरील प्रकारच्या हेतुभिन्नतेमुळे अशी काही प्रवासवर्णने 'वाङ्मयीन' वैशिष्ट्ये व्यक्त न करता, भौगोलिक, ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय वैशिष्ट्ये व्यक्त करणारी ठरतात.

'प्रवासवर्णन' ही कलाकृती होण्यामागील अडचणी

काही टीकाकारांच्या मते, प्रवासवर्णन ही संपूर्णतया एक कलाकृती होऊ शकत नाही. त्याबाबत काही अडचणी सांगितल्या गेल्या आहेत. त्यांपैकी, प्रा. रा. भि. जोशी यांनी 'नुसत्या केलेल्या प्रवासाच्या व स्थलाच्या वर्णनाला लेखनप्रकाराचा दर्जा येऊ शकत नाही.' अशा आशयाचे मत वर व्यक्त केले आहे, ते रास्तच आहे.

दुसरे असे की, प्रत्येक प्रवाशाला प्रतिभा नसते. ही प्रतिभाशक्ती प्रवासलेखकापाशी नसली आणि त्याला नुसते लिहिता आले तरी प्रवासविषयक लेखन घडू शकते. पण त्या लेखनाला नवनिर्मिती म्हणणे केवळ अशक्य असते. तसे कोणतेच कलात्मक लेखन प्रतिभाशक्तीशिवाय निर्माण होणे शक्य नसते. पण प्रवासवर्णनकाराला ही प्रतिभाशक्ती आवश्यक असते. त्याशिवाय, रुख्यासुक्या प्रवासवृत्तांताला जीव लाभत नसतो. नाहीतर, प्रवासी मार्गदर्शिका, गाडीची वेळापत्रके, इत्यादी माहितीदर्शक लेखनाला 'वाङ्मय' म्हणण्याची पाळी येईल. म्हणूनच शिपले म्हणतो ते महत्त्वाचे आहे. तो म्हणतो :

"...Since it is first of all document, it is obvious that much of his vast body of travel material is not literature. It may be purely factual or technical. Since travelers are not necessarily writers, they may leave an important journey unrecorded or poorly recorded...Third weakness may be that journey itself is frivolous or unimportant..." (Dictionary of World Literature, Page 593.)

याचा आशय असा की, “...प्रारंभी प्रवासवर्णनपर लेखन म्हणजे माहितीपूर्ण लेखन असते. त्यामुळे त्याचा बराचसा भाग वाङ्मय असू शकणार नाही हे स्पष्ट होय. ते शुद्ध माहितीपर, पारिभाषिक असू शकेल. (सर्वच) प्रवासी काही (प्रतिभाशाली) लेखक असतीलच असे नाही. त्यांनी कित्येकदा महत्त्वाचा प्रवास लिहिलेला असेलच असे नाही, किंवा लिहिला गेला तर तो अगदीच वरवरचा लिहिला जाण्याची शक्यता आहे. तिसरे म्हणजे त्यांचा प्रवास हा कित्येकदा क्षुल्लक किंवा कमी महत्त्वाचा असू शकतो.”

हिमालयाबद्दलचे दृष्टिकोन

म्हणजेच, ‘प्रवासी’ हा नुसताच प्रवासी असून भागत नाही. तो प्रतिभाशाली लेखकही असावा लागतो हेच खरे. कारण शेवटी अशा लेखकाचा प्रवास हा महत्त्वाचा प्रवास असतो. नुसता आपला प्रवासी असला तर महत्त्वाच्या प्रवासाकडे त्याचे दुर्लक्ष होते आणि ज्यासाठी ‘प्रवास’ करायचा, नेमका तोच घटक त्याने चित्रित केलेला नसण्याची शक्यता अधिक असते. उदाहरणार्थ, नेरळकर फडके शास्त्री ‘हिमालयाची यात्रा’ करू पाहणाऱ्यांसाठी त्याच्या प्रवासाचा सोपा मार्ग सांगतील, सोई सांगतील, फार तर खर्चही सांगतील; पण ‘हिमालया’ची भव्यता, त्याचे सृष्टिसौंदर्य याची फारशी दखल घेणार नाहीत. इतकेच काय, पण हिमालयाचे देशहिताच्या दृष्टीने भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक व साहित्यिक महत्त्व, जे लेखकाला ‘एक लेखक’ म्हणून जाणवण्याची किमान अपेक्षा असेल, ती पुरी होईलच असे नाही. अशा लेखकांचा ‘प्रवास’ हा आपला ‘निव्वळ प्रवास’ असतो. तो प्रवास एका विशिष्ट व्यावहारिक दृष्टिकोणातून केलेला असतो. म्हणजेच तो प्रवास व्यावहारिक प्रवास असतो. ‘प्रवास’ म्हणून त्याचे काही वेगळे महत्त्व वा मूल्य असते, या दृष्टिकोणातून अशा लेखकांनी तो प्रवास केलेला नसतो. तसेच, प्रवासवर्णनाचा तो एक प्राणभूत घटक असावा लागतो, याची फारशी दखल अशा लेखकांनी घेतलेली नसते.

याच्या उलट, श्री. काकासाहेब कालेलकरांचा ‘हिमालयातील प्रवास’ हा एका श्रेष्ठ साहित्यिकाचा व भारतभक्ताचा प्रवास वाटतो. तो बराच सहेतुकही आहे. कारण त्या प्रवासामुळे पटलेले हिमालयाचे भौगोलिक, ऐतिहासिक वा सांस्कृतिक महत्त्व लेखक कथन करतो आहे. लेखक ‘पलश्रुती’ प्रकरण ४५ मध्य पान २३४ वर स्पष्ट म्हणतात :

“...भूरचनेच्या दृष्टीने व भूस्तरशास्त्राच्या दृष्टीनेसुद्धा हिमालयाच्या प्रवासामुळे पुष्कळ ज्ञान मिळते. हिमालय आडवा नसता तर रशिया आणि चीनकडील थंड वारे व तिकडील विचित्र संस्कृती या दोन्हींचा आपल्यावर हल्ला झाला असता. गंगा नदी नसती तर जशी आपली समृद्धी झाली नसती तशीच हिमालय नसता तर हिमालयाएवढी उत्तुंग आर्यसंस्कृतीसुद्धा येथे विकसली नसती...”

“...देशाचा आत्मा आणि देशाचे विराट स्वरूप, दोघांचे एकसमयावच्छेदे करून दर्शन घ्यावयाचे असेल तर यात्रा हीच एक अमोघ साधना आहे...” (‘हिमालयातील प्रवास’, पान २३४)

या अवतरणात श्री. कालेलकर यांनी व्यक्त केलेले विचार व भूमिका ‘हिमालयातील’ प्रवास, एक लेखक म्हणून कसा करता येईल, यावर प्रकाश टाकणारे आहेत. हे सर्व प्रकरणच मुळातून वाचण्यासारखे व मनन करण्यासारखे उतरले आहे. या अवतरणापूर्वी, ‘हिमालयातील प्रवासा’ची पलश्रुती वर्णन करताना, त्यांची साहित्यिक भूमिकाही चांगलीच व्यक्त होते आणि या अवतरणातील शेवटची वाक्ये, त्यांची

प्रवासविषयक व्यापक व राष्ट्रवादी भक्ताची भूमिका सूचित करणारी आहेत. अशा भक्ताच्या भूमिकेतून हिंदल्याशिवाय 'प्रवास' 'एक प्रवास म्हणून' हाती लागणे कठीणच मानावे लागते.

अळणी प्रवास : अळणी वर्णने

याप्रमाणेच, प्रत्येक प्रवाशाचा 'प्रवास' हा महत्त्वाचा 'प्रवास' असतो असेही नाही. म्हणजे या प्रवासाने त्या विशिष्ट प्रवाशाच्या व्यक्तिमत्त्वाला संपन्न केलेले असते, असे म्हणता येत नाही. हा प्रवास एखाद्या गोडसेभटजींना ज्या अर्थाने अनुभवसंपन्न करतो, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व घडवतो, त्या व्यक्तिमत्त्वाला धारदार बनवतो, दैववादी करतो, असे घडताना दिसत नाही. असे प्रवास निव्वळ अळणी प्रवास असतात आणि त्यांची वर्णनेही अळणी वटण्याची शक्यता असते. महत्त्वाचे नसलेले हे प्रवास चित्रित होण्याने प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचे भले होते असे नाही. विशेष काही साधत नाही. उदाहरणार्थ, 'पशुपतिनाथ आणि नेपाळ राज्य' हे वासुदेव धोंडो गुर्जर यांचे छोटे प्रवासवर्णन या दृष्टीने उदाहरण म्हणून पाहता येईल. हे सचित्र प्रवासवर्णन आहे. यातील परतीचा प्रवास कसा लिहिला आहे पाहा :

परतीचा प्रवास (ता. ३-३-४६)

“...ठरल्याप्रमाणे आम्ही काही मंडळी ता. ३ रोजी सकाळी मोटारने निघालो व ९ वाजता ठाणकोटला पोचून ९॥ वाजता चंद्रगढी चढू लागलो व हिमालयाचे दर्शन करीत करीत बारा वाजता वर पोचलो. येथून बर्फाच्छादित हिमालयाचे भव्योदात्त असे दर्शन बराच वेळ घेऊन परत मार्ग आक्रमू लागलो, ते संध्याकाळी ५ वाजता मुक्कामाच्या ठिकाणी पोचलो. येथे एक सरकारी रेस्ट हाऊस आहे, तेथेच आम्ही मुक्काम केला होता. शेजारीच नदी होती व रात्री थंडी भरपूर होती. प्रवासाच्या श्रमानंतर झोप चांगली लागली. सकाळी ७ वाजता (४-३-४६)पुनःमार्ग आक्रमू लागलो, ते ९॥ वाजता सीसागढी चढण्याला सुरुवात केली व एक वाजता भीमफेडीला येऊन पोचलो. संध्याकाळी श्रीमंत राजेसाहेब व इतर मंडळी येऊन पोचली. दुसऱ्या दिवशी (५-३-४६)सकाळी मोटारने निघून अमलेखगंजला ११ वाजता व रेल्वेने ५॥ वाजता रखसौलला पोचलो. रात्री विश्रांती घेऊन २ वाजता मुझफरपूरला पोचलो. तेथून काशी यात्रेकरिता जाणारी मंडळी अलाहाबादला गेली व रात्री १०॥ च्या गाडीने निघून आम्ही ता. ७ रोजी दुपारी लखनौला आलो. तेथून आम्ही काही मंडळी कानपूरला गेली, काही थेट मुंबईला निघाली...”वगैरे (पाने २४-२५).

हा परतीचा प्रवास कसा अळणी आहे आणि नेपाळसारख्या भव्य हिमालयाची पार्श्वभूमी लाभलेल्या आणि राजाबरोबर केलेल्या या प्रवासाचे अळणीपण वेगळेपणाने स्पष्ट करून सांगण्याची गरजच उरत नाही. या प्रवासाची निव्वळ नोंद देण्यापलीकडे लेखक काही विशेष साधतो आहे असे वाटत नाही. लेखकाच्या या वर्णनात 'वर्णना'चाही पत्ता शोधावा लागेल, अशी स्थिती स्पष्ट आहे. अशा लेखकांच्या प्रवासवर्णनांनी काही वाङ्मयीन कार्य साधले जाते असे म्हणता येणे अशक्यच.

परंतु काही 'प्रवास'च मुळात अत्यंत महत्त्वाचे 'प्रवास' असतात. उदाहरणार्थ, कोलंबसाचा पहिला 'जलप्रवास' असाच महत्त्वाचा असेल. सामान्य अगर असामान्य माणसाने, भारतात पहिली मोटार अगर पहिली आगगाडी आली असेल, त्यावेळी केलेला 'प्रवास' त्याच्या (व इतरांच्या दृष्टीनेही) दृष्टीने मोठा अर्थपूर्ण असेल. शोर्पा तेनसिंगाने हिमालयाच्या अत्युच्च अशा गौरीशंकर या शिखरावर पहिले निशाण रोवले,

त्यासाठी त्याने केलेला प्रवास असाच महत्त्वाचा असेल. आणि काही वर्षापूर्वी नील आर्मस्ट्रॉंगने चंद्रयानातून प्रवास करून मानवाचे पहिले पाऊल चंद्रावर ठेवले तो प्रवासही अत्यंत मोलाचा आणि महत्त्वाचा आहे. पण शेवटी हे सर्व प्रवास व त्याचा अर्थपूर्ण कलात्मक आविष्कार प्रवासवर्णनातून झाला तरच त्याचे महत्त्व असते. म्हणूनच मी या ग्रंथात, प्रवासवर्णनकार 'प्रतिभाशाली लेखक' असलाच पाहिजे, या मुद्द्यावर विशेष भर दिला आहे.

प्रा. गंगाधर गाडगीळांचे विवेचन

याबाबत, प्रा. गंगाधर गाडगीळ म्हणतात :

“...प्रवासवर्णन ही संपूर्णतया एक कलाकृती होण्याच्या मार्गात काही अडचणी असतात. कलाकृतीला स्वतःचा असा एक घाट असतो. तिच्यातील घटनांच्या अनुक्रमात संगती व अपरिहार्यता असते. तीत कोणत्या अनुभवांचा समावेश करावयाचा ह्या बाबतीत लेखकाला पूर्ण स्वातंत्र्य असते. आणि या स्वातंत्र्याचा उपयोग कलात्मकता साधण्यासाठी तो करित असतो. प्रवासवर्णनात तसे नसते. प्रवासात ज्या अनुक्रमाने घटना घडतात, त्यात कलात्मक संगती असेलच अशी शाश्वती नसते. खरे म्हणजे तशी संगती नसण्याचीच शक्यता (संभाव्यतेच्या नियमांनुसार) अधिक असते. त्याचप्रमाणे प्रवासात आलेला प्रत्येक अनुभव अर्थपूर्ण नसतो. किंवा एखाद्या वेळी एखादी अर्थपूर्ण घटना प्रवासात घडतेही, पण तिच्यातील अर्थ प्रतीत व्हावा असे लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व नसते. आणि तरी अशा अनुभवांची व तपशिलांची नोंद प्रवासवर्णनात करावी लागते. प्रवासवर्णन करताना लेखकाने कलात्मक अगर अर्थपूर्ण अनुभवांचेच चित्रण करावे, असे म्हणून ही अडचण दूर करता येत नाही. कारण वर्णनाचा संदर्भ समजण्यासाठी व त्यात काही एक किमान सुसूत्रता येण्यासाठी काही माहितीवजा तपशील देणे व प्रसंगाचा उल्लेख व चित्रण करणे आवश्यक ठरते. आणि अशा प्रकारे कलाहीन मजकुराची ठिगळे प्रवासवर्णनात जागोजाग निर्माण होतात. चांगला लेखक या ठिगळांची संख्या कमी करू शकतो, पण तो ती पूर्णपणे नाहीशी करू शकत नाही...”

(पाहा, 'साहित्याचे मानदंड', प. आ. प्र. ९, पान १७५)

प्रा. गाडगीळांच्या या विवेचनात 'प्रवासवर्णन' ही संपूर्णतया एक कलाकृती होण्याचा मार्गात कोणकोणत्या अडचणी असतात, येऊ शकतात, याचे सामग्र्याने दर्शन झाले आहे. शिपलेची मतेही गाडगीळांच्या वरील विवेचनाशी सुसंगत ठरतात.

या दोन्ही मान्यवरांच्या मतांचा विचार केल्यावर, मला असे म्हणावेसे वाटते की, श्री. शिपलेची मते, प्रवासवर्णनांच्या प्रारंभकालीन स्वरूपाचे विवेचन करणारी वाटतील. आणि श्री. गाडगीळ, 'मुंबईचे वर्णन' हे स्थळवर्णन डोळ्यांसमोर ठेवून प्रवासवर्णनाचा विचार करताहेत. त्यामुळे 'प्रवासवर्णन' एक संपूर्णतया कलाकृती होण्यामागील अडचणी व त्यांचे स्वरूप त्यांना तीव्रतर वाटत असावे. कारण 'कलाहीन मजकुराची ठिगळे प्रवासवर्णनात जागोजाग निर्माण होतात.' असे ते म्हणतात. याचे प्रमुख कारण 'स्थळवर्णन' त्यांच्या डोळ्यांसमोर आहे, हे आहे. दुसरे एखादे कलात्मक 'प्रवासवर्णन' असते तर एवढी तीव्रता त्यांना वाटली नसती. (या दोघांमधला सूक्ष्म भेद पुढे स्पष्ट केला आहे.) याचे अधिक चांगले विवेचन स्वतः गाडगीळांनीच पुढे केले आहे. या ठिकाणी खुद्द श्री. गाडगीळ यांची प्रवासवर्णनेच आपण उदाहरणादाखल घेऊ. श्री. गाडगीळांच्या अनुक्रमे 'गोपुरांच्या प्रदेशात' व 'सातासमुद्रापलीकडे' या दोन

प्रवासवर्णनांच्या मांडणीत व रचनेत जो कलात्मक फरक रसिक म्हणून आपल्याला जाणवतो तो महत्त्वाचा व लक्षणीय आहे. मला जे कलात्मक 'प्रवासवर्णन' अभिप्रेत आहे ते 'गोपुरांच्या प्रदेशात' यापेक्षा, 'सातासमुद्रापलीकडे' या प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन स्वरूपात सापडेल.

शिवाय, कोणतेही 'स्थळवर्णन' प्रारंभी त्या स्थळाची माहिती देण्याकरताच निर्माण झालेले असते. असे 'स्थळवर्णन' डोळ्यांसमोर ठेवून कलात्मक प्रवासवर्णनाचा विचार करता येईल का, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. आणि त्याचे उत्तर नकारात्मक असेल असे मला वाटते. कारण स्थळवर्णन कितीही कलात्मक असले तरी प्रवासवर्णनाहून ते बरेच आणि निश्चितपणे भिन्न असेल. तेव्हा स्थळवर्णन डोळ्यांसमोर ठेवून प्रवासवर्णनाचा विचार करणे म्हणजे आपल्या विचारांना आपणच मर्यादा घालणे होय, असेच म्हणणे भाग आहे.

दुसरे म्हणजे चांगल्या चांगल्या कलात्मक प्रवासवर्णनांतून येणारी माहिती रसिक डोळ्यांना खुपतेच असे नाही. त्या दृष्टीने श्री. गाडगीळांचे 'गोपुरांच्या प्रदेशात' हे प्रवासवर्णन, प्रकरण तीनमध्ये सोन्याच्या खार्णीची, चारमध्ये विमानाच्या कारखान्याची माहिती, सहामध्ये कावेरीवरील कृष्णराजसागर या धरणाची माहिती पुरवते असे म्हणता येईल आणि एकप्रकारे येणारही नाही! कारण अखंड प्रवासवर्णन वाचल्यावर ही माहिती लक्षात राहात नाही. एकंदर प्रवासवर्णनातून श्री. गाडगीळ (त्यांची पत्नी व मित्र) आणि दक्षिण भारताचा एकात्म प्रदेश जाणवत राहतो आणि तोही प्रवास केंद्रीभूत राखून. 'सातासमुद्रापलीकडे' या अस्सल कलात्मक प्रवासवर्णनात तर माहिती असूनही ती न जाणवण्याची किमया सहजच घडली आहे.

सारांश, कलात्मक प्रवासवर्णनात माहिती असूनही, स्थळवर्णनात ती जशी वस्तुनिष्ठ स्वरूपात अवतरेल तशी प्रवासवर्णनात अवतरणार नाही, असेच म्हणणे रास्त आहे.

प्रवासवर्णन व कलेची शुद्धता

या संदर्भात प्रवासवर्णन व कलेची शुद्धता हा एक विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे. या मुद्द्याला श्री. गंगाधर गाडगीळांनीच समर्पक उत्तर दिले आहे, ते प्रथम पाहू. श्री. गाडगीळ वरील अडचणी नमूद करून पुढे म्हणतात, "...असे असेल तर ललितलेखकांनी प्रवासवर्णने लिहावीच का, असा एक प्रश्न उपस्थित होतो. प्रवासात येणाऱ्या अनुभवांवर आपल्या कल्पनाशक्तीचा संस्कार करून ललितलेखकांनी कथा अगर काव्य निर्माण करणे अधिक श्रेयस्कर आहे, अशी भूमिका कलेच्या शुद्धतेबद्दल आग्रह धरणारा रसिक घेऊ शकेल; पण ही भूमिका सोवळेपणाची अगर सकुंचित म्हटली पाहिजे. कारण प्रवासवर्णन हे प्रत्यक्षावर आधारलेले असल्यामुळे त्याच्यापासून एक वेगळाच कलात्मक आनंद मिळतो. ते कलादृष्ट्या असे असल्यामुळेच ते एक वेगळे कलात्मक कार्य साधते आणि म्हणूनच ललितसाहित्याचा एक वेगळा प्रकार, असे त्याला मानले पाहिजे..." ('साहित्याचे मानदंड', पाने १७५-७६)

...लेखकाला प्रत्यक्ष जीवनात जे अनुभव येतात, त्यांतूनच ललितसाहित्याची निर्मिती होत असते आणि ललितसाहित्यात व्यक्त होणाऱ्या अनुभवांत सच्चेपणा असावा अशी रसिकांची नेहमीच अपेक्षा असते. प्रत्यक्षातले अनुभव आणि साहित्य यांचे हे जे नाते असते, ते पाहण्याची अगर त्याची प्रतीती घेण्याची संधी प्रवासवर्णनाच्या वाचकाला मिळते, प्रत्यक्षातल्या घटनांचे साहित्यात रूपांतर होताना त्याला दिसते.

साहित्य एकपरीने त्याच्या अधिक जवळ येते आणि त्यापासून त्याला एक वेगळाच आनंद होतो. हा आनंद कदाचित शुद्ध स्वरूपाचा नसेल; पण तरी तो कलेपासून मिळणाऱ्या आनंदाचाच एक प्रकार आहे.

“ह्या संदर्भात कलेच्या शुद्धतेबद्दल एक विचार मांडावासा वाटतो. कलेचे शुद्ध स्वरूप कोणते याबद्दल चर्चा करणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे एखादी कलाकृती निर्माण करताना कलावंताने ती शुद्धस्वरूपात साकार करण्याचा प्रयत्न करणेही आवश्यक असते; पण शुद्धतेचा हा शोध एका विशिष्ट मर्यादेपलीकडे नेणे हानिकारक आहे. कारण काही प्रमाणात कलेला अशुद्धतेची आवश्यकता असते आणि पुन्हा शुद्धता म्हणजे सोवळेपणा नव्हे. कला हे जीवनाचे एक अंग आहे. तिच्या सीमारेषांपलीकडे जीवनाची इतर अंगे आहेत. त्यांची छाया कलेवर पडणे अपरिहार्य असते आणि त्यांच्याशी दळणवळण ठेवणे कलेच्या निरोगीपणाच्या व समृद्धीच्या दृष्टीने आवश्यक असते. शिवाय कलेच्या सीमारेषा आपण निर्णायकपणे निश्चित केल्या आहेत, असे मानणेही धोक्याचे आहे. महापुराचे पाणी जसे नदीच्या पात्राची सीमा ओलांडून दूरवर पसरते, तसेच थोर लेखकांच्या साहित्याच्या बाबतीतदेखील होते. शुद्ध कलेच्या सीमारेषा ते ओलांडते आणि हे त्याच्या अशुद्धतेचे गमक नसून थोरवीचे गमक असते. हे थोर लेखक अशा प्रकारे साहित्याच्या सीमांचा भंग करून साहित्याच्या स्वरूपाविषयी आपल्याला फेरविचार करायला लावतात. थोर लेखक हे जे कार्य करतात, त्याच स्वरूपाचे कार्य अशुद्ध साहित्यप्रकारदेखील करीत असतात. म्हणून त्यांचा अभ्यास करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे...” (संदर्भ—वरीलप्रमाणेच.)

श्री. गाडगीळांचे वरील विवेचन ‘मुंबईचे वर्णन’ या माडगावकरांच्या ‘स्थलवर्णन’पर ग्रंथाच्या संदर्भात आहे, हे महत्त्वाचे आहे आणि त्यात येणाऱ्या अशुद्धतेबद्दल, गाडगीळ ती आवश्यक आहे असे मानतात. पुन्हा “...पण शुद्धतेचा हा शोध एका विशिष्ट मर्यादेपलीकडे नेणे हानिकारक आहे, कारण काही प्रमाणात कलेला अशुद्धतेची आवश्यकता असते आणि पुन्हा कलेची शुद्धता म्हणजे सोवळेपणा नव्हे...” या विचारात तिचे समर्थन समर्पक व योग्य असे वाटते.

म्हणजे ‘स्थलवर्णना’त जर ही अशुद्धता चालते, तर ‘प्रवासवर्णना’त निश्चितच चालली पाहिजे, असे मला वाटते. कारण गाडगीळ स्वतःच पुढे म्हणतात, “‘मुंबईचे वर्णन’ हे काही प्रवासवर्णन नव्हे, ते एका स्थलाचे वर्णन आहे. पुन्हा त्यातील बरीच माहिती स्वानुभवावर आधारलेली नसून अभ्यासपूर्वक गोळा केलेली आहे. पण तरीदेखील प्रवासवर्णनांच्या स्वरूपाविषयी आणि त्यांच्या अभ्यासाच्या उपयुक्ततेविषयी वर केलेले विवेचन या पुस्तकास बहुतांशी लागू पडते.” या ठिकाणी गाडगीळ ‘स्थलवर्णन’ व ‘प्रवासवर्णन’ एकच समजून विचार करतात, ही बाब स्पष्टपणे निदर्शनास येते.

दुसरे असे की, प्रवासवर्णनाला “ललितसाहित्याचा एक वेगळा प्रकार” मानला पाहिजे असे ते इथे निश्चितपणे सुचवितात. परंतु तो ‘अशुद्ध साहित्यप्रकार आहे.’ या त्यांच्या विधानास मुरड घालून तो ‘साहित्यप्रकार’ आहे, एवढे म्हटले म्हणजे झाले. कारण शेवटी प्रत्येक साहित्यप्रकार हा आपापल्या प्रकृतीप्रमाणे ‘साहित्यप्रकार’ असतो. त्याचे शुद्धत्व व अशुद्धत्व हा जीवनाप्रमाणेच त्याच्या प्रकृतीचा भाग असतो. त्यामुळेच अमका साहित्यप्रकार तेवढा शुद्ध आणि अमका तेवढा अशुद्ध, असे म्हणून रसिकाला चालत नाही.

यातील मर्माचा भाग असा की, तसे म्हटले तर सर्वच साहित्यप्रकार शेवटी मानवनिर्मित असतात आणि त्या त्या साहित्यप्रकारांतून चित्रित झालेले अनुभव जीवनसापेक्ष असतात. कविता, कथा, कादंबरी

यांसारख्या साहित्यप्रकारांची शुद्धता बरीचशी लेखकसापेक्ष असते. लेखक जो अनुभव आपल्या कवितेत, कथेत, वा कादंबरीत चित्रित करतो, त्याबद्दल त्याला जे स्वातंत्र्य असते, ते स्वातंत्र्यसुद्धा त्या अनुभवांनी बऱ्याच प्रमाणात मर्यादित केलेले असते. प्रवासवर्णनात या मर्यादा अधिक तीव्र होतात; पण या मर्यादांच्या तीव्रतेनेच त्या वाङ्मयप्रकाराची 'अस्मिता' किंवा 'स्वत्व' जसे दिसते तसे इतर वाङ्मयप्रकारांत दिसून येत नाही. म्हणूनच तो वाङ्मयप्रकार आपल्या 'स्वतःसारखा' असतो, असे म्हणणे जास्त सयुक्तिक होईल असे मला वाटते. तो 'अशुद्ध' आहे असे म्हणणे योग्य होईल, असे वाटत नाही. कारण ती त्याची प्रवृत्तीच असते. उदाहरणार्थ, महाकाव्य हा वाङ्मयप्रकार घेतल्यास, त्याची रचनेची दीर्घताच त्याची परिणामकारकता शिथिल करण्यास कारणीभूत होईल. म्हणून त्याचा वेगळेपणा लोपेल असे नाही. ती त्याची प्रकृतीच मानावी लागते. किंवा एखादी छोटी 'भावकविता' जीवनमूल्यांच्या दृष्टीने जीवनाचा सर्व अर्थ व्यक्त करतेच असे नाही. तरीही तिला स्वतःचा असा आकार असतो, घाट असतो. म्हणूनच भावकवितेला रसिक वेगळा 'वाङ्मयप्रकार' मानतात. याबाबत, श्री. मर्ढेकरांनी कलेच्या शुद्धतेचा आग्रह धरून कवितेला, स्वतः कवी असूनही, संगीताच्या मानाने अशुद्ध कला असे मानले आहेच. एकंदर, साहित्य ही कला वेगळी, संगीतकला वेगळी असे मला वाटते.

सारांश, 'प्रवासवर्णन हा ललितसाहित्याचा एक वेगळा प्रकार आहे असे त्याला मानले पाहिजे'च, असे मला वाटते.

प्रवासवर्णन व स्थलवर्णन

प्रवासवर्णन हा ललितसाहित्याचा एक वेगळा प्रकार मानला पाहिजे, या प्रश्नाचे उत्तर स्थलवर्णनाशी त्याची तुलना करून पाहिल्यास ध्यानात येईल. प्रवासवर्णनापेक्षा 'स्थलवर्णन' हे बऱ्याच बाबतीत वेगळे असते. याचे पहिले कारण, 'प्रवास' हा प्रवासवर्णनाचा जसा प्राणभूत घटक असतो तसा तो 'स्थलवर्णना'चा असत नाही. प्रवासवर्णनात 'प्रवास' हा केंद्रीभूत घटक असतो. तर स्थलवर्णनात 'प्रवास' गौण असतो. 'स्थळ'केंद्रीभूत असते. प्रवास असलाच तर स्थळवर्णनासाठी त्याचे प्रयोजन असते. स्थलवर्णन प्रवास केल्याशिवाय घरबसल्या त्या स्थळाची माहिती गोळा करून लिहिता येते. शिवाय, 'स्थलवर्णन' हे एखाद्या विशिष्ट स्थळाचे लेखकाने किंवा अन्य कुणीही त्या स्थळाची भौगोलिक व ऐतिहासिक माहिती गोळा करून लिहिलेले लेखन असू शकते. प्रवासवर्णनात 'लेखक' हा दुसरा प्राणभूत घटक असतो, की ज्यामुळे त्याला व त्याच्या प्रवासवर्णनाला पृथक्पणा येत असतो. स्थलवर्णनात 'लेखक'च जर जास्त अवतरला तर 'स्थलदर्शन' व्हायच्या ऐवजी लेखकदर्शन होईल. म्हणजे स्थलवर्णनात स्थलाची किमान एक वस्तुनिष्ठ स्वरूपाची माहिती अपेक्षित असते व त्या हेतूस्तवच ती लिहिली जातात. प्रवासवर्णनात माहितीचा भाग स्थलवर्णनाइतका प्रमाण मानला जात नाही हे निश्चित होय. म्हणूनच प्रा. गाडगीळ स्थलवर्णनांचा मानदंड असलेल्या मुंबईच्या वर्णनाबद्दल म्हणतात,

“मुंबईचे वर्णन हे काही प्रवासवर्णन नव्हे, ते एका स्थलाचे वर्णन आहे. पुन्हा त्यातील बरीच माहिती स्वानुभवावर आधारलेली नसून अभ्यासपूर्वक गोळा केलेली आहे.” (संदर्भ—वरीलप्रमाणे.)

श्री. माडगावकरही आपल्या ग्रंथाच्या उद्देशाबाबत व हेतूबाबत म्हणतात,

“...ज्ञान प्राप्त करून जन्माचे सार्थक करावे, हाच या ग्रंथाचा उद्देश...” “...मुंबई या नामांकित व वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या शहराचा साद्यंत वृत्तांत लिहावा असा पुष्कळ दिवसांपासून मनोदय होता.” या हेतूने हा ग्रंथ लिहिला आहे. (‘मुंबईचे वर्णन’, दु. आ., पान ७) यावरून प्रवासवर्णनापेक्षा स्थळ वर्णनात माहितीचे प्रामाण्य हा भाग किती महत्त्वाचा आहे हे पटते. शिवाय, घरबसल्या एखाद्या स्थळाची माहिती गोळा करून ते लिहिता येते, हा मुद्दाही स्पष्ट होतो.

शिवाय, प्रा. गाडगीळांनी प्रवासाचा मुद्दा माहितीच्या प्रत्यक्षत्वाच्या दृष्टीने इथे हाताळला आहे

उदाहरणार्थ, “...आत्मचरित्राच्या संदर्भात जे प्रश्न उपस्थित होतात, तेच प्रवासवर्णनाच्या अगर स्थलवर्णनाच्या संदर्भात उपस्थित होतात. आत्मचरित्र काय किंवा प्रवासवर्णन काय, प्रत्यक्ष घडलेल्या अगर अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींच्या आधारे ते लिहिलेले असते...”

“...प्रवासवर्णन ही एक कलाकृती असलीच पाहिजे असे नाही. नुसती माहिती देणारी प्रवासवर्णने असू शकतात आणि ती देखील त्यातील वैचित्र्यपूर्ण माहितीमुळे मनोरंजक असणे शक्य असते...”

(‘साहित्याचे मानदंड’, पान १७४)

या दृष्टीने प्रत्येक प्रवासवर्णन हे कलात्मक असेलच असे नाही. परंतु त्या माहितीवर मात करून ते कलात्मक करता येते, असे म्हणता येईल.

श्री. माडगावकर हे मुंबईलाच राहणारे होते. मुंबई या स्थळाचा वृत्तांत लिहिण्यासाठी, तिच्या वैभवाचा इतिहास, भूगोल, त्याची प्रचंड वाढ, त्याची राजकीय व भौगोलिक महत्ता, श्री. माडगावकरांनी रोचक पद्धतीने लिहून काढली आहे. हे पुस्तक लिहिण्यासाठी त्यांना वेगळा प्रवास करावा लागला नाही, हे ध्यानात घेणे आवश्यक ठरावे. ह्या पुस्तकाला कलात्मक दर्जा प्राप्त होतो, याचे कारण लेखक मुळात प्रतिभाशाली व समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा आहे म्हणून. आणि वर्ण्य विषयासंबंधी त्याला विलक्षण जिद्दाळा व एक प्रकारची तळमळ असल्याने त्या ग्रंथात लालित्य अवतरते. इथे त्या स्थलाइतकाच लेखक जबरदस्त व महत्त्वाचा आहे असे वाटत राहते. मराठीमध्ये ‘स्थलवर्णन’ कसे असावे? याचा हे पुस्तक एक आदर्श आहे, असे समजण्यास प्रत्यवाय नसावा. म्हणूनच मी ते चर्चेकरता निवडले आहे.

या सर्व विवेचनावरून ‘स्थलवर्णना’ला ‘प्रवास’ हा घटक आवश्यक असतोच असे म्हणता येत नाही. अर्थात प्रवास करून ‘स्थलवर्णन’ लिहिणे अशक्य आहे असेही नाही. उलट, त्या प्रवासाने स्थलाचे मिळणारे प्रत्यक्ष दर्शन, त्या स्थलाची यथार्थ माहिती वाढविण्यास मदत करणारे ठरेल. अशी गोष्ट ‘तीर्थरूप महाराष्ट्र’कार पं. महादेवशास्त्री जोशी यांच्या स्थलवर्णनपर ग्रंथांची होताना दिसेलच. परंतु ‘प्रवासवर्णना’त प्रवास, प्रदेश व लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व या प्राणभूत घटकांना जे महत्त्व असेल ते महत्त्व स्थलवर्णनात निश्चित नसेल.

खऱ्याखऱ्या स्थलवर्णनात पहिली महत्त्वाची बाब, स्थल व त्या स्थलाचे वास्तव वर्णन, ही असेल. दुसरी गोष्ट, लेखक त्या स्थळात अधिक मुरला तर त्या स्थलाची लेखकसापेक्ष प्रतिमाच उतरेल. म्हणजे ‘स्थल कळणे’ हा स्थलवर्णनाचा प्रारंभकालीन हेतूच बारगळेल. स्थलवर्णन हेसुद्धा मुंबईच्या वर्णनासारखे कलात्मक असू शकेल; पण कलात्मक प्रवासवर्णन मात्र स्थलवर्णनासारखे नसते. ते एखाद्या स्थलाची

माहिती देऊनही देत नसते. कारण त्यात येणारे स्थल संपूर्ण प्रदेशाचे एक अंग म्हणूनही येते. तसेच, ते प्रवासाच्या अनुरोधाने येते. शिवाय, त्या स्थलाची प्रतिमा लेखकसापेक्षच उतरत असते. ती प्रवासात असताना लेखकाच्या मनः पटलावर उमटलेली असते. स्थलवर्णनातील स्थल असे असून भागत नाही. लेखकाहून प्रथम ते स्थल महत्त्वाचे असते. त्या स्थलाच्या यथातथ्य दर्शनासाठीच त्या स्थलवर्णनाची निर्मिती असते.

याबरोबरच, ज्याला आपण 'स्थलवर्णन' असे म्हणू ते 'स्थलवर्णन' विशेषकरून एकाच वा महत्त्वाच्या स्थलाचे असते. प्रवासवर्णनातील स्थल केवळ एकच नसते. अनेक स्थले, गावे, वा संपूर्ण प्रदेश यांवर प्रवास आधारित असतो. आणि प्रवासवर्णनात प्रवासी लेखक आपल्या तद्विषयक अनुभवांची एकात्म अभिव्यक्ती करत असतो. स्थलवर्णनात लेखकाच्या स्थलविषयक अनुभवांची अभिव्यक्ती असून चालत नाही. त्या स्थलविषयक माहितीचा तपशीलच प्रामुख्याने हवा असतो, असे म्हणता येईल.

आपल्या मराठी साहित्यात स्थलांना महत्त्व देऊन त्या स्थलांचा इतिहास व भूगोल सांगणारे, त्या स्थलांची धार्मिक व क्वचित सांस्कृतिक माहिती देणारे बरेच ग्रंथ निर्माण झाल्याचे दिसतात. उदाहरणार्थ, श्री शंकर गणेश दाते यांचे इ. स. १८०० ते १९३७ व १९३८ ते १९५० हे 'मराठी ग्रंथसूची'चे खंड व त्या खंडात नोंद झालेली स्थलवर्णने याची साक्ष देतील. हे ग्रंथ अर्थात केवळ अर्वाचीन काळातील आहेत. प्राचीन काळाचे वेगळे. स्थलवर्णनपर ग्रंथांचा हा संभार आपल्या स्थलवादी वृत्तीचा प्रत्यय देणारा आहे असेच म्हणावे लागेल.

कलात्मक स्थलवर्णने

कारण आपण महाराष्ट्रीय माणसे इतिहास निर्माण करणारी आहोत. या वृत्तीची साक्ष, 'तीर्थरूप महाराष्ट्र'कार पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांच्या स्थलवर्णनपर ग्रंथाच्या परिशीलनानंतर अधिक चांगली सिद्ध करता येईल. मराठी संस्कृती, बाणा, व धर्म याचे संस्कार या ग्रंथांच्या वाचनानंतर वाचकांच्या मनावर उमटतील.

श्री. जोशी यांनी या ग्रंथलेखनासाठी केलेला 'प्रवास'ही 'स्थलसापेक्ष प्रवास' आहे. इथे 'लेखक' आणि 'प्रवास' हे त्या स्थलासाठी आहेत, स्वतःसाठी नाहीत. प्रवास करून 'स्थलवर्णन' कसे व्हावे याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे श्री. जोशी यांचे स्थलवर्णनपर लेखन, असे म्हणता येते. लेखकाचा प्रवास व त्या प्रवासातून निर्मिलेले त्यांचे स्थलवर्णनपर वाङ्मय, हे सहेतुक वाङ्मय आहे.

तसे लेखकच खुद्द म्हणतो, "...लेख वाचून वाचकाला क्षेत्राचे दिव्यत्व आणि पावकत्व प्रतीत व्हावे, अशा धोरणाने मी ही लेखमाला लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे..."

"...माझ्या डोळ्यांसमोर जो वाचकवर्ग मी कल्पिला आहे, तो सश्रद्ध तर आहेच, शिवाय रसिक आणि तत्त्वजिज्ञासूही आहे. त्याच्या मनःप्रसादासाठी ही माझी साहित्यसाधना आहे..." (पाहा, 'तीर्थरूप महाराष्ट्र', भाग १, ५ वी आ. प्रस्तावना, पान २)

याच धोरणातून 'तीर्थरूप महाराष्ट्र', भाग १-२' आणि भारतातील महत्त्वाच्या स्थलांची वर्णने, श्री. जोशी यांनी केलेली स्पष्ट दिसतात. या सर्वांतून त्यांच्या प्रवासाचे प्रस्थान व हेतू 'स्थलमाहात्म्य' सांगण्यासाठीच आहे हे पटायला वेळ लागत नाही.

पण यापाठीमागे रससिद्ध प्रतिभेचे 'लेखक' जोशी नसते, तर ही सर्व लेखमाला रूक्ष भूगोल किंवा इतिहास यामध्ये जमा झाली असती, असे वाटते. तिची लोकप्रियता क्षेत्रांच्या पावकत्वात, दिव्यत्वात जशी आहे तशीच, त्याहून श्री. जोशींच्या रसाळ निवेदनशैलीत आहे. म्हणूनच माहितीपूर्ण असलेले स्थलवर्णनही वाङ्मय म्हणून लिहायला, कलात्मक व्हायला श्री. माडगावकर किंवा पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांच्यासारखे रसज्ञ प्रतिभेचे लेखक हवेत असे म्हणता येते. अन्यथा भूगोल आणि इतिहास यांची शाखा स्थलवर्णनांच्या रूपाने समृद्ध होते. बाकी काही साधले जातेच असे नाही.

शिवाय, श्री. जोशींच्या लेखांची लोकप्रियता लेखकाच्या सश्रद्ध व समृद्ध व्यक्तिमत्त्वातही आहे, आणि वाचकाला त्या त्या स्थलाबद्दल वाटणाऱ्या ओढीत आणि श्रद्धेतही आहे, असेच म्हणावयास हवे. पण जोशीबुवांचे या लेखनातून जाणवणारे व्यक्तिमत्त्व स्थलाला योग्य तो न्याय देऊन त्या अनुषंगाने व्यक्त झाले आहे. लेखकाहून इथे 'स्थल'च निश्चित महत्त्वाचे वाटते, हे जाणकारांच्या ताबडतोब लक्षात येते. कारण स्थलवर्णनात पहिला मान 'स्थला'चा, नंतर फारतर लेखकाचा.

त्याप्रमाणेच, 'स्थलवर्णन' हा वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे, असे आजवर सप्रमाण सिद्ध झालेले नाही. याची पुसटशी पहिली जाण श्री. रामचंद्र दामोदर जोशी यांना झालेली दिसते. 'प्रवास-वाङ्मया'चा वेगळा आढावा घेऊन ते म्हणतात,

“येथवर प्रवासवाङ्मयाचा आढावा घेतला. स्थलवर्णने हा एक स्वतंत्र वाङ्मयविभाग होऊ शकतो व त्याची चिकित्सा त्या दृष्टीनेच करणे औचित्याला सोडून होणार नाही; कारण स्थलवर्णने ही त्या त्या स्थलापुरती मर्यादित असल्यामुळे त्या त्या स्थळी प्रवास करणारांना त्यांच्याविषयीची माहिती संकलित स्वरूपात वाचावयास मिळावी एवढाच त्यांचा उद्देश असतो. बहुतेक बड्या शहरी व क्षेत्रांच्या ठिकाणी अशी स्थलवर्णने मिळतात. याशिवाय, ज्यात प्रवासाचा भाग येतो, अशा काही स्थलवर्णनांचा विचार वरील विवेचनात केला आहेच...” [रा. दा. जोशी, यशवंत अंक २९-३०, एप्रिल-मे १९३१, प्रवासवाङ्मय लेख, पृ. ३९३ ते ३९८, पृ. ३९७.]

श्री. जोशी यांच्या म्हणण्यात, 'प्रवासवाङ्मयाहून स्थलवर्णनपर वाङ्मय वेगळ असते' ही जाण व्यक्त झाली आहेच. येथवर प्रवासवर्णन व स्थलवर्णन यांच्यातील फरक विवेचन केल्यावर, प्रवासवर्णन वेगळे आणि स्थलवर्णन वेगळे हा भाग लक्षात येण्याची अडचण पडू नये असे मला वाटते.

प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र

प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र यांचे घनिष्ठ संबंध आहेत. किंबहुना, प्रवासवर्णने हा आत्मचरित्रांचाच एक प्रकार आहे अशा आशयाचे मत श्री. बाळ सामंत यांनी 'हितगुज'च्या प्रस्तावनेत व्यक्त केल्याचे मी मागील प्रकरणात नमूद केले आहे. अशा घनिष्ठ संबंधामुळेच श्री. पु. ल. देशपांडे, 'अपूर्वाई'च्या प्रास्ताविकात म्हणतात, : “...आयुष्यात प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र लिहायचे नाही असा फार

लहानपणीच संकल्प सोडला होता. पहिला मोडला. दुसरा केव्हा मोडला जातो ते पाहायचं! जरा विचार केल्यानंतर लक्षात आले की, मी दोन्ही संकल्प ह्या एकाच पुस्तकात मोडले आहेत...”

परंतु तरीही ‘आत्मचरित्र’ हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे, याचा खास पुरावा डॉ. रमेशचंद्र ना. पाटकर यांच्या “आत्मचरित्र: एक वाङ्मयप्रकार आणि मराठी आत्मचरित्रे” [रमेशचंद्र ना. पाटकर, आत्मचरित्र : एक वाङ्मयप्रकार, ‘टंकलिखित प्रबंध’. हा प्रबंध मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय, दादर, मुंबई १४, येथे संदर्भविभागात पाहायला सापडतो.] या अप्रकाशित प्रबंधामध्ये पाहावयास मिळतो. या प्रबंधात आत्मचरित्र या वाङ्मयप्रकाराचे स्वरूप फार चांगल्या रीतीने विवेचिलेले असून, तो एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे याची साधार चर्चा करण्यात आली आहे.

एनसायक्लोपीडिआ ब्रिटानिकात आत्मचरित्र आणि तद्सदृश इतर वाङ्मयप्रकारांचे नातेही उत्तम रीतीने स्पष्ट होते. उदाहरणार्थ,

“...Autobiography, the account of an individual human life, written by the subject himself. In the broadest sense, any self written account of one’s life and times may be thought of as autobiographical but autobiography as a literary genre stands apart from certain related forms notably the personal essay, the diary, the travel journal and the autobiographical novel... (Volume 2, Page 854)

याचा आशय : “आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःचा स्वतःच लिहिलेला जीवनवृत्तांत होय. स्थूलमानाने, कोणताही स्वतःच्या आयुष्याबद्दल व काळाबद्दल लिहिलेला वृत्तांत हा आत्मचरित्रात्मकच समजला पाहिजे. परंतु आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार म्हणून वेगळा असतो. विशेषतः त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या वाङ्मयीन लघुनिबंधाहून (व्यक्तिगत निबंधाहून), दैनंदिनीहून, प्रवासवृत्ताहून किंवा आत्मचरित्रात्मक कादंबरीहून.”

या परिच्छेदामध्ये ‘आत्मचरित्र’ हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे आणि तो प्रवासवृत्त, दैनंदिनी व लघुनिबंध यांच्याशी संबंधित असूनही मूलतः वेगळा आहे, हे स्पष्ट होते. शिवाय, Autobiography as a literary genre stands apart from certain related forms notably...the travel journal... या विधानात ‘प्रवासवर्णन आत्मचरित्राहून एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे,’ हेही आपोआपच स्पष्ट होतेच व त्याचे नात्याचे संबंधही सूचित होतात.

आत्मचरित्राशी प्रवासवर्णनाचे नाते

प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र हे दोन्ही वाङ्मयप्रकार प्रामुख्याने लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर आधारित असे वाङ्मयप्रकार आहेत, हे त्यांच्यातील पहिले साम्य मानावे लागते. म्हणजेच प्रवासवर्णनाप्रमाणेच आत्मचरित्रात जर लेखक स्वतः व्यक्त झाला नाही, तर दोन्ही वाङ्मयप्रकारांचा जन्म संभवू शकत नाही. (तसा लेखकाशिवाय कुठल्याच वाङ्मयप्रकाराचा जन्म संभवू शकत नाही!) परंतु वाङ्मयीन आत्मचरित्र म्हणजे लेखकाने स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचे काढलेले सत्यपूर्ण कलात्मक चित्र असते. ते तसे नसेल तर आत्मचरित्राला ‘आत्मचरित्रत्व’ येणे केवळ अशक्य होय. त्याची मूळ संकल्पनाच तशी आहे. म्हणून एनसायक्लोपीडिआ ब्रिटानिकात पुढे म्हटले आहे, “It must, obviously, be

composed by the subject himself; not ghost written by a professional biographer...”याचा आशय:“आत्मचरित्र हे त्याच्या कर्त्यानेच लिहिले पाहिजे. धंदेवाईक चरित्रकाराकडून ते लिहून घेणे खरे नाही!”

प्रवासवर्णनातसुद्धा प्रवासकर्ता लेखकच व्यक्त होत असतो. तो प्रवास हा त्याचा वैयक्तिक अनुभव असतो. तसा आत्मचरित्रात आपल्या जीवनानुभवाचे चित्रण आत्मचरित्रकार व्यक्त करीत असतो. तो लेखकाचा नसेल तर?या प्रश्नाचा ऊहापोह या ग्रंथात इतरत्र केला आहेच.

दुसरे असे की, आत्मचरित्र आणि प्रवासवर्णन हे दोन्ही वाङ्मयप्रकार, जीवनातील प्रत्यक्ष घडलेल्या गोष्टींवर आधारित असतात. आत्मचरित्रात लेखक स्वतःच्या जीवनात घडलेल्या गोष्टींची नोंद करीत असतो. ‘प्रवास’ हा प्रवासवर्णनकाराच्या जीवनातली प्रत्यक्ष घडलेली घटना असते. म्हणजे हे दोन्ही वाङ्मयप्रकार सत्याधिष्ठित अनुभूतीवर आधारित असणे स्वाभाविक होय.

तिसरी गोष्ट, प्रवासवर्णन आणि आत्मचरित्र हे दोन्ही स्वतंत्र असे वाङ्मयप्रकार आहेत आणि त्यांची अभिव्यक्ती व त्यांचे रूप भाषिक माध्यमातून रसिकाच्या प्रत्ययाला येते.

नेमका परका कोणता?

परंतु, याहून या वाङ्मयप्रकारांमध्ये जो मूलभूत फरक आहे, तो पाहता, आत्मचरित्र वेगळे आणि प्रवासवर्णन वेगळे हे सहज ध्यानात येते. उदाहरणार्थ, आत्मचरित्र हा लेखकाच्या स्वतःच्या अखंड अगर मर्यादून घेतलेल्या आयुष्याचे सत्यपूर्ण कलात्मक चित्र असते. अखंड आयुष्याचे चित्रण करणारे आत्मचरित्र म्हणून, श्री. वि. द. घाटे यांचे ‘दिवस असे होते’ [वि. द. घाटे, ‘दिवस असे होते’, प. आ; मुंबई १९६९.] हे प्रसिद्ध आत्मचरित्र सांगता येईल. आणि मर्यादून घेतलेल्या किंवा आयुष्याच्या ज्या खंडाबद्दल त्याच्या लेखकाला काही सांगावेसे वाटते, अशा आत्मचरित्राबद्दल मेजर रामचंद्र साळवी यांचे ‘स्वाधीन की दैवाधीन’ [रामचंद्र साळवी, ‘स्वाधीन की दैवाधीन’, प. आ., औरंगाबाद, १९६२.] या ख्यातनाम आत्मचरित्राचे उदाहरण घेता येईल. चरित्रवाङ्मयाचा हेतू स्पष्ट करताना त्याचे अभ्यासक प्रा. अ. म. जोशी म्हणतात :[अ. म. जोशी, ‘चरित्र: आत्मचरित्र तंत्र आणि इतिहास’, दु. आ., नागपूर, १९५६, प्र. १, पृ. २८-२९.] ‘चरित्र हे a truthful transmission of personality असते.’ म्हणजेच, चरित्रात व्यक्तित्वाचे सत्यपूर्ण चित्रण असावे, असे त्यांचे म्हणणे आहे. पुढे त्यांनी चरित्राची थोडक्यात व्याख्या करताना “सत्यपूर्ण व कलात्मक व्यक्तिदर्शन म्हणजे चरित्र” अशी केलेली आहे. आत्मचरित्र ही चरित्रवाङ्मयाचीच शाखा आहे असे ते मानतात, ते बरोबर आहे. पण ‘चरित्र’ वाङ्मयाचा लेखक हा आपल्या चरित्रनायकाचे चित्र रेखाटतो, म्हणजे तो परका असतो. परंतु आत्मचरित्र हे लेखक स्वतः लिहित असतो. म्हणजे आत्मचरित्र हे ‘स्व’चे ‘स्व’ने काढलेले चित्र असते. त्यात त्याचा लेखक स्वच्छ रीतीने प्रतिबिंबित होत असतो व आपल्या आयुष्याचा जीवनपट उलगडीत जातो. जसे श्री. वि. द. घाटे यांनी काळासोबत आपले जीवन उलगडून दाखविले आहे.

प्रवासवर्णनात तसे नसते. तर त्याच्या लेखकाबरोबर, लेखकात मुरलेला प्रवास व प्रदेश यांचेही स्वच्छ प्रतिबिंब उमटत असते. म्हणजे ‘लेखकाकरिता लेखन’जसे आत्मचरित्रात घडते, तसे प्रवासवर्णनात घडून चालत नाही. तिथे प्रवास आणि प्रदेश या दोन घटकांना समतोल न्याय दिलाच पाहिजे.

दुसरे असे की, प्रवासवर्णनामध्ये त्याच्या कर्त्याच्या प्रवासी जीवनाचे चित्र येते, तर आत्मचरित्रामध्ये त्याच्या कर्त्याच्या अखंड जीवनाचेच चित्र येते. एका अर्थी, प्रवासवर्णनात 'प्रवासी-जीवन' येते, तर आत्मचरित्रात 'जीवनप्रवास' चित्रित होतो. या जीवनप्रवासाची व्यापकता आचार्य अत्र्यांच्या 'कऱ्हेचे पाणी' या प्रचंड खंडात्मक आत्मचरित्रावरून कळून येईल.

शिवाय, प्रवासवर्णनात येणारे प्रवासी जीवन प्रदेशाच्या अनुषंगाने येत असल्याने त्याचा वेगळेपणा (व मर्यादाही) चटकन ध्यानात येईल. त्याबरोबरच आत्मचरित्रात त्या लेखकाचा प्रवास असला तर तो त्याच्या जीवनानुभवाचा एक घटक बनून येईल. त्याचा वेगळा आविष्कार, एकंदर आत्मचरित्राच्या संदर्भात अर्थपूर्ण असला तरच तो होण्याची शक्यता असेल. उदाहरणार्थ, 'माझा प्रवास'मधील 'प्रवास' पाहावा. किंवा 'दिवस असे होते' हे आत्मचरित्र इंदूर, बडोदा, ग्वाल्हेर, रत्नागिरी, सातारा, पुणे व नगर इत्यादी ठिकाणी गेलेल्या जीवनाचे चित्र काढते. परंतु त्यात 'विलायतेतले दिवस' हा जीवनपटाचा एक घटक-अखंड जीवनानुभवाचा घटक-म्हणून इथे अवतरतो. तो 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' यासारखा स्वतंत्र व स्वयंभू असे प्रवासवर्णनाचे रूप घेऊन येत नाही किंवा 'अपूर्वाई'सारखा स्वतंत्ररीतीने प्रवासवर्णनाचे रूप घेऊन अवतरत नाही.

म्हणजेच, प्रवासवर्णनावर प्रवास या घटकाची जशी हुकूमत चालते तशी आत्मचरित्रात चालत नाही.

एकंदरीत आत्मचरित्रात त्या प्रवासविषयक अनुभवाचे स्थान हे घटकसदृश असेल, स्वयंभू नसेल, असे निश्चित म्हणावयास प्रत्यवात नाही. तसेच, आत्मचरित्रात आत्मचरित्रकाराच्या जीवनानुभवांचे चित्रण प्रमुख असेल. प्रवासवर्णनात प्रवासी जीवनावर आधारित अशाच जीवनानुभवांना प्राधान्य असेल. म्हणजेच आत्मचरित्रात ते आत्मचरित्र लिहिणारा लेखक केंद्रीभूत असतो आणि त्याचे जीवनसंदर्भ उजळणारे इतक घटक, प्रसंग, व्यक्ती इत्यादी अनुषंगाने येत राहतात. पण प्रवासवर्णनात प्रवास केंद्रीभूत ठेवून त्याच्या प्रकाशात त्याचा लेखक आणि लेखकाने अनुभवलेला प्रदेश यांचे चित्रण समतोल न्यायाने येत राहते. प्रवासवर्णनात प्रवासामधल्या 'मी'-चे पारदर्शक चित्र येते, तर आत्मचरित्रात सामाजिक व वैयक्तिक जीवनामधल्या 'मी'चे चित्र असते.

त्याप्रमाणेच, प्रवासवर्णनात प्रत्यक्ष प्रवासाचाच कालखंड येऊ शकतो, पण आत्मचरित्रात लेखकाला स्वतःच्या आयुष्याबद्दल काही सांगावेसे वाटणारा कालखंड येतो. हा कालखंड प्रदीर्घ असू शकतो. प्रवासवर्णनाचा प्रवासविषयक अनुभव देणारा कालखंड त्यामानाने लहान असतो. कारण प्रवासात केलेल्या तात्पुरत्या रहिवासावरच ते आधारित असावे अशी अपेक्षा असते. उदाहरणार्थ, 'अपूर्वाई' हे प्रवासवर्णन लेखकाच्या सुमारे सहा महिन्यांच्या कालखंडावर अवलंबून आहे.

प्रवासवर्णने : दैनंदिनीरूप व पत्ररूप

दैनंदिनीरूप, तसेच पत्ररूप प्रवासवर्णने आत्मचरित्राला अधिक जवळची असतात. दैनंदिनीरूप प्रवासवर्णने लिहिताना लेखक कच्च्या, दैनंदिनीरूप टिपणांचा उपयोग करतो. त्यातील प्रवासाची तारीख, कच्चा तपशील व कलानुक्रम प्रत्यक्ष नोंदीवर आधारित असतो. अशा आधारित असण्याने व नोंदीमुळेच प्रवासलेखकाचे, त्या त्या वेळचे, त्या त्या तारखेचे, पाहिलेल्या वा अनुभवलेल्या प्रवासाचे चित्र उतरण्याची

शक्यता असते. हे चित्र क्रिया—प्रतिक्रियात्मक, ताजे, संस्कारपूर्ण असणे सहज शक्य असते. आणि तारीखवार नोंद सत्यतेला जवळ जाणारी असल्याने प्रवासवर्णनाचे ऐतिहासिक मूल्य वाढवू शकतात. अशी प्रवासवर्णने आत्मचरित्राला जवळ जाऊ शकतात, परंतु मर्यादित अर्थाने.

तसेच, पत्ररूप प्रवासवर्णने ही सत्यतेच्या दृष्टीने आत्मचरित्राला जवळची असू शकतील. कारण त्यातून लेखकाच्या मनाचे स्वच्छ प्रतिबिंब पडलेले आढळते. प्रवासी-पत्रावरील तारखांनी स्थलनोंदीनी सत्यतेला जवळ जाणारी माहिती कळू शकते. पत्रातील 'मी' — 'तू'च्या भाषेमुळे लेखक वाचकांशी (संपादकांशी) हितगुज केल्यासारखा बोलत असतो असे वाटते आणि एक प्रवासी व्यक्ती म्हणून लेखक अधिक कळू लागतो. कारण पत्ररूपातील लेखनपद्धतीमुळे वाचकांशी एक प्रकारची जवळीक साधली जाते.

प्रवासवर्णनात, प्रवासात भेटलेल्या व्यक्ती, घडलेले प्रसंग, घटना प्रवासी लेखकाच्या मनात कायमच्या घर करून बसतात. कारण प्रवासात त्याचे मन अधिक मोकळे, उत्कट, तरल व संवेदनाक्षम असते. यावेळी स्मृतीत जाऊन बसलेली किंवा स्मृतिशिल्प झालेली एखादी व्यक्ती प्रवासवर्णनाला लेखन म्हणून खास वेगळेपणा आणते. म्हणून प्रा. वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात :“...नेहमीच्या दैनंदिन जीवनात आपणास हजारो माणसे भेटत असतात, परंतु त्यातील फार थोड्यासंबंधीची स्मृती आपल्या मनात शिल्लक राहात असते. येथे (म्हणजेच प्रवासात) मात्र ज्यांना आपण केवळ प्रसंगवशात भेटलेलो असतो त्यांना आपल्या स्मृतिकोशात कायमचे स्थान मिळत असते...” (‘वाटचाल’, दु. आ., प्रस्तावना, पान ६)

आत्मचरित्रात मात्र त्याच्या नायकाला कदाचित खरेखुरे आत्मचरित्र रेखाटण्याच्या भूमिकेतून स्मृतीला खूप ताण द्यावा लागतो. चांगल्या स्मृतीच्या लेखकाशिवाय चांगले आत्मचरित्रलेखन घडू शकत नाही. कारण तो त्या व्यक्तीचा इतिहासच असतो.

सत्यकथन व सत्यतेचे प्रमाण

आत्मचरित्र म्हणजे एकप्रकारे त्या व्यक्तीचा इतिहास असल्याने प्रवासवर्णनाहून आत्मचरित्रात ‘सत्यकथन’ व सत्यतेचे प्रमाण प्राणभूत मानले जाते. या सत्यतेबद्दल प्रा. रा. कृ. लागू म्हणतात, “...आत्मचरित्रकाराने, परिमित का होईना, पण निर्मल सत्य आपल्यापुढे मांडले आहे. स्वतःच्या आणि इतरांच्या गुणावगुणांचे आविष्करण करताना त्याने लपवालपवी किंवा अतिशयोक्ती केली नाही, [रा. चिं. डेरे, संपा. ‘संतांच्या आत्मकथा’, प. आ., १९६७, पृ. ६२.]अशी जेव्हा वाचकाची खात्री होते तेव्हा आत्मवृत्त लिहिणाराने आपली कामगिरी उत्कृष्ट रीतीने बजावली, असे त्याला म्हणता येते.”

आत्मचरित्राचे दुसरे अभ्यासक प्रा. अ. म. जोशी म्हणतात,

“चरित्रलेखनाप्रमाणे आत्मचरित्र लेखनाच्या बाबतीत सर्वात महत्त्वाची गोष्ट कोणती असेल तर ती म्हणजे सत्यकथन. चरित्रापेक्षा आत्मचरित्रात ही कसोटी साहजिकच जास्त कठीण असते...”[अ. म. जोशी, ‘उनि’, प्र. २, पृ. ११७.]

म्हणजेच आत्मचरित्र हे ‘सत्यपूर्ण’ असावे यात शंका वा संशय राहात नाही.

यावरून प्रश्न असा संभवतो की, इतके 'सत्यकथन' अभिप्रेत असणारा आत्मचरित्र हा इतिहासवजा वाङ्मयप्रकार जर 'वाङ्मयप्रकार' म्हणून मानला जातो, तर मग प्रवासविषय अनुभवांच्या अभिव्यक्तीवर आधारित असलेला आणि ज्यात लेखकाच्या कल्पकतेला आत्मचरित्राहून निश्चित अधिक वाव असलेला 'प्रवासवर्णन' एक वेगळा वाङ्मयप्रकार का मानला जाऊ नये? याचे स्पष्ट उत्तर, तो मानणे भाग आहे असेच मिळेल, असे मला वाटते.

प्रवासवर्णनाला आत्मचरित्राचे गहिरे रंग

मराठीत प्रवासवर्णन व आत्मचरित्र यांचे संबंध जास्तीत जास्त जवळ आणणारे पुस्तक म्हणजे श्री. धर्मानंद कोसंबी यांचे 'निवेदन' हे पुस्तक होय. [धर्मानंद कोसंबी, 'निवेदन', प. आ., मुंबई, १९२४, मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी.] हे पुस्तक मुळात प्रवासवृत्त म्हणूनच लेखकाने लिहिले आहे. परंतु या प्रवासवर्णनपर पुस्तकात लेखकच प्रामुख्याने व्यक्त होत असल्याने, या प्रवासवर्णनाला आत्मचरित्राचे गहिरे रंग चढले आहेत. याचे प्रमुख कारण प्रवास हाच त्याच्या चित्रित झालेल्या जीवनाचे प्रमुख अंग आहे. आणि लेखक त्याला भेटलेल्या 'प्रदेशा' पेक्षा त्याच्या प्रवासी जीवनात भेटलेल्या डॉ. वागळे, श्री. गंगाधरशास्त्री, श्री. हरिनाथ दे, डॉ. भांडारकर, श्रीमंत बडोदेकर महाराज यांसारख्या अनेक व्यक्तींमध्ये अधिक रस घेतो. त्यामुळेच आत्मचरित्र व चरित्र यांचे रंग या प्रवासवर्णनाला अधिक चढल्यासारखे वाटतात.

दुसरे म्हणजे, या पुस्तकातील 'प्रवास'च त्याचे पुढील जीवन घडविण्यास कारणीभूत ठरला आहे. लेखकाने पहिली तीन प्रकरणे, अनुक्रमे 'बालपणातील गोष्टी', 'तारुण्य', 'परिस्थिती' यांचे वर्णन केले आहे. आणि त्या परिस्थितीमुळेच चौथ्या प्रकरणात 'देशत्याग' वर्णिला आहे. त्यामुळे या पुस्तकाची आत्मचरित्रपरता वाढली आहे.

या पुस्तकातील या अर्थपूर्ण प्रवासामुळे. लेखकाचे जीवन घडते. त्याला जीवनविषयक एक विशिष्ट दृष्टी येते. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला एक विशिष्ट आकार येतो त्याच्या. बौद्ध धर्माच्या जिज्ञासेमुळे प्रवास घडतो. एकप्रकारे हा प्रवासच पुढे त्याला घडवतो, मानमरातब देतो. उदाहरणार्थ, गोव्यातील आडवळणाच्या खेडेगावात दुबळ्या (आर्थिक व इतर) परिस्थितीत जन्माला आलेल्या, दुबळ्या मनाच्या मुलाला पालीचा आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा प्राध्यापक या प्रवासानेच घडवला आहे. म्हणूनच, या पुस्तकातील पुढील सुमारे चौदा प्रकरणे जरी प्रवासावर आधारित असली तरी त्याचे चरित्र 'निवेदन' करणारी ठरली आहेत. "आत्मचरित्रात जीवनप्रवास चित्रित होतो—" या माझ्या वरील विधानाची बऱ्याच प्रमाणातील सत्यता या ठिकाणी फिरून पडताळून पाहता येईल असे मला वाटते. लेखकाचे प्रस्तावनेतील निवेदन या पुस्तकाच्या स्वरूपावर व नावाच्या इतिहासावर खूप प्रकाश टाकते. लेखकाच्या या खुद्द 'निवेदना'त हे पुस्तक प्रवासवर्णन म्हणूनच लिहिले गेले आहे हे स्पष्ट होते. आणि आत्मचरित्राचे गहिरे रंग त्याला चढले तरी प्रवासच त्याच्या जीवनाला एक विशिष्ट आकार देणारा ठरला आहे यात संशय राहात नाही.

सारांश, प्रवासवर्णन वेगळे आणि आत्मचरित्र वेगळे. हे दोन्ही वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार आहेत याबद्दल संशय राहू नये असे मला वाटते.

प्रवासवर्णन आणि निबंध

प्रवासवर्णनाचा आणि निबंधाचा सतत संबंध जोडला जात असतो. किंबहुना 'प्रवासवर्णनपर निबंध' हा विद्यार्थ्यांचा अभ्यासाचा आज एक आवश्यक भाग बनलेला दिसून येतो. उदाहरणार्थ, 'बहुरूपी निबंध', 'आजचे निबंध' यांसारखी विद्यापीठीय स्तरावरील पाठ्यपुस्तके चाळताना ही गोष्ट सहजच ध्यानात येईल. उपलब्ध कोश व निबंधाची संपादन केलेली पुस्तके चाळताना त्याचे स्वरूपविवेचन ध्यानात येऊ लागते, पण त्याची नेमकी व्याख्या करता येईल असे वाटत नाही. तशी योग्य अशी एकही समर्पक व मनाजोगी व्याख्या आढळत नाही असे म्हणता येईल. कारण आजवर या वाङ्मयप्रकाराने कोणत्याही विषयाचे विवेचन करण्याचे बाकी ठेवलेले नाही. त्यामुळे शिपलेचा कोश सांगतो, "...What the essay is has never been precisely determined..." हेच मराठीबाबतही खरे आहे. इंग्रजीत हा वाङ्मयप्रकार अत्यंत समृद्ध आहे. मराठीत अर्वाचीन कालात हा वाढीला लागून आज समृद्ध झालेला दिसेल.

उपलब्ध कोशातून मिळणारा या शब्दाचा अर्थ किंवा व्याख्यांचे निरीक्षण केले तर, जवळजवळ सर्वच व्याख्या प्रारंभकालीन स्वरूपाच्या वाटतात आणि काही निबंधाच्या एखाद्या विशेषावर भर देणाऱ्या वाटतात. मात्र यावरून निबंध हा वाङ्मयप्रकार प्रवासवर्णनाहून काहा वेगळ्या प्रकारचा आहे, याची सहज कल्पना येते आणि प्रतिपाद्य विषयाचे बंधन असणारा, प्रतिपाद्य विषयाचे गद्यात विवेचन साधणारा, वाचकाला सुसह्य होऊ शकेल इतक्या कमी लांबीचा गद्यवाङ्मयप्रकार असावा, अशी कल्पना साकार होते.

माझ्या मते, निबंध हा वाङ्मयप्रकार एखाद्या विषयाचे वस्तुनिष्ठ objective स्वरूप विवेचिणारा असतो. त्यात प्रतिपाद्य विषयाबद्दलच्या जिवंत विचारसरणीचा तर्कशुद्ध आविष्कार घडत असतो. नेमून दिलेल्या किंवा लिहायला घेतलेल्या विषयाला सोडून निबंध लिहिता येणे शक्य नसते. म्हणजे हा विषय मग राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, वैज्ञानिक वा आध्यात्मिक कोणत्याही प्रकारचा असो; पण निबंध हा नेमून दिलेल्या विषयाला तिळमात्र सोडून लिहिलेला चालत नाही. गद्य भाषा विषयविवेचनाला स्वाभाविक असल्याने आणि गद्य हे निवेदनाला सरळ व शब्दाच्या स्पष्ट अर्थावर किंवा अभिधा शक्तीवर भर देणारे असल्याने तो स्वाभाविकच गद्यात अवतरत असावा.

तसेच, प्रतिपाद्यविषय, त्याची व्याख्या वा स्वरूप ठरविणे, एखादा छोटासा सिद्धान्त मांडण्याचा प्रयत्न करणे, तात्त्विक विवेचन करणे, मुद्देसूदपणे आपले म्हणणे मांडणे अगर दुसऱ्याचे खोडून काढणे, एखादी नवी उपपत्ती सुचविणे ही प्रबंधाची प्रारंभकालीन रूपरेषा निबंधच तयार करित असतो, असे म्हणता येईल. अर्थात याबरोबरच, लिहिणाऱ्या लेखकाची त्या विषयाबद्दलची भरपूर माहिती, त्यावरील त्याचे चिंतन, मनन, वाचकाला सुसह्य होईल इतक्या कमी लांबीत ते मांडणे, या सर्व गोष्टी चांगल्या निबंधकारापाशी असतात असे दिसून येते.

आणि त्या दृष्टीने, प्रवासवर्णनाशी निबंध या वाङ्मयप्रकाराचे साम्य फारच थोड्या बाबतीत दिसून येईल. उदाहरणार्थ, अर्वाचीन काळात दोन्ही प्रामुख्याने गद्यात अवतरतात असे दिसेल.

दुसरे असे की, निव्वळ प्रवासपर माहिती गोवणारे प्रवासलेख निबंधालाच जवळ जातील, पण यात 'लेखक' या प्रवासवर्णनाच्या घटकतत्त्वाला मुळीच महत्त्व असणार नाही. प्रदेश व प्रवास यांविषयक निव्वळ भौगोलिक व ऐतिहासिक माहितीने भरलेले प्रवासलेख, हे माहितीपूर्ण निबंधाचे रूप दाखविणारे प्रवासलेख

असतील. उदाहरणार्थ, गो. चि. भाटे यांचे बरेचसे प्रवासलेख या प्रकारचे आहेत. तसेच, रा. भ. पावगी यांचा 'विलायतचा प्रवास' भाग१-२ ही प्रवासवर्णने माहितीवजा व निबंधाच्या रूपाकडेच वळतात.

मला जे कलात्मक प्रवासवर्णन अभिप्रेत आहे, ते वरीलप्रमाणे नव्हे. तरीही एक मुद्दा इथे लक्षणीय ठरतो तो हा की, कलात्मक प्रवासवर्णनकाराला, प्रवासवर्णनात, प्रवास व प्रदेश या प्रवासवर्णनाच्या घटकांची प्रारंभकालीन माहिती पुरवावी लागते. उदाहरणार्थ, प्रवास कोणता, कोणत्या साधनाने केला, कोणत्या प्रदेशात केला, हे एवढे तरी किमान कोणाही प्रवासवर्णनकाराला सांगावेच लागेल. त्या दृष्टीने प्रवासवर्णनात व्यक्त होणारी ही प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक माहिती वस्तुनिष्ठ पातळीवर अपरिहार्यपणे चित्रित होत असते, आणि ती निबंधाला जवळ जवळ जाते, असे म्हणावयास हरकत नाही. प्रवासवर्णनाचा लेखक जो मी प्रतिभाशाली मानला आहे - तो या माहितीचे कणही रंजकतेत व लालित्यात विरवून टाकतो. उदाहरणार्थ, 'अपूर्वाई' हे प्रवासवर्णन पाहावे. पहिल्या प्रकरणातील प्रवासाची तयारी व तपशील किती खुमासदार उतरतो हे पाहता येते.

शिवाय, प्रवासकर्त्याने ठरल्या प्रदेशाचाच प्रवास करून, त्या प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित अशा अनुभवविश्वाचेच चित्रण प्रवासवर्णनात करावे अशी अपेक्षा असते. म्हणजे एकप्रकारे प्रवास व प्रदेश हे दोन घटक सोडून प्रवासवर्णनकाराला आपले प्रवासवर्णन करता येत नाही. निबंधात ज्याप्रमाणे प्रतिपाद्य विषय सोडून लेखक तो लिहू शकत नाही, त्याप्रमाणेच हे बंधन असते. म्हणजे इथे प्रवासवर्णनाशी विषयमर्यादेच्या बाबतीत निबंधाचे साम्य दिसून यावे. पण इथेही प्रश्न असा संभवतो की, निबंधाइतकी प्रतिपाद्य विषयाची जाचक बंधने प्रवासवर्णनकाराला असतात का? याचेही उत्तर नकारात्मक द्यावे लागेल. याचे कारण निबंधामध्ये प्रतिपाद्य विषयाची बंधने निबंधकाराला अधिक जाचक असतात. प्रवासवर्णनकाराला वस्तुनिष्ठ माहिती पुरवून भागत नाही. त्यात लेखकही तितक्याच समतोलरीतीने चित्रित व्हावा लागतो. आणि त्याच्या प्रवासाच्या अनुरोधाने कल्पकतेला प्रवासवर्णनात खूप वाव मिळतो. निबंधामध्ये प्रतिपाद्य विषयाला महत्त्व असते. लेखकाला आणि त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या गहिऱ्या रंगाला वस्तुनिष्ठ निबंधामध्ये तितके महत्त्व नसते असे मला वाटते. निबंधामध्ये लेखक व्यक्त झालाच तर केवळ विषयाच्या अनुषंगाने व्यक्त होत असतो. तोही बराच वैचारिक पातळीवर व वस्तुनिष्ठ रीतीने व्यक्त व्हावा अशीच अपेक्षा असते. याचे प्रमुख कारण, निबंध हा प्रवासवर्णनाहून अधिक वस्तुनिष्ठ वाङ्मयप्रकार आहे आणि त्याची ही वस्तुनिष्ठा त्याला ललितापासून ललितेतर वाङ्मयशाखेकडे स्वाभाविकपणेच नेत असते. पण प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार अधिक ललित, कल्पकतेचा प्रत्यय देऊ शकणारा, अधिक सौंदर्यशाली असतो. कारण त्यात लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे, त्याच्या प्रवासी जीवनाचे नाजूक, गहिरे रंग व्यक्त व्हायला निश्चितपणेच खूप वाव असतो.

सारांश, प्रवासवर्णन हा वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे आणि निबंध हा वेगळा. या दोन्ही वाङ्मयप्रकारांची प्रकृती व हेतूच मुळात भिन्न आहेत, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

प्रवासवर्णन आणि लघुनिबंध किंवा ललितनिबंध

मराठीमध्ये 'प्रवासवर्णना'चा वाङ्मयीन विचारवंतांनी, निबंधाप्रमाणेच, लघुनिबंधाशी किंवा ललितनिबंधाशी प्रवासवर्णनाचे सतत नाते जोडलेले दिसून येते. इतकेच नव्हे, तर त्याला 'लघुनिबंध' व 'ललितनिबंधात्मक' मानल्याचा पुरावा स्पष्टपणे मिळतो. उदाहरणार्थ, प्रा. वा. ल. कुळकर्णी

यांनी“काणेकर आणि त्यांचे प्रवासलेखन”या लेखात, काणेकरांचे प्रवासलेखन कोणत्या प्रकारचे आहे, ते सांगताना“काणेकरांचे खरे लघुनिबंध त्यांच्या रोजनिशीत आहेत!”असे म्हटले आहे. (‘काणेकर : व्यक्ती आणि वाङ्मय’, प. आ., पान ७५) ह्या ‘रोजनिशी’त म्हणजे काणेकरांच्या ‘प्रवासवर्णनरूप रोजनिशी’त असे त्यांनी म्हटले आहे. काणेकर सर्वसामान्यपणे रोजनिशीचा आश्रय करून आपली प्रवासवर्णने लिहितात हे स्पष्ट आहे आणि मागे आपण ते पाहिले आहेच. उदाहरणार्थ ‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’, ‘आमची माती आमचे आकाश’ ही प्रवासवर्णने त्या दृष्टीने पाहता येतात.

शिवाय. ‘वाटचाल’च्या प्रस्तावनेत प्रा. वा. ल. कुळकर्णी म्हणतात, “...प्रवासवर्णनात्मक लेखनाचे स्वरूप बऱ्याच वेळा लघुनिबंधलेखनासारखे भासते ते ह्यामुळेच. लघुनिबंधलेखनामागील अनौपचारिकता, स्वच्छंदपणे केलेले मुक्तचिंतन, सिद्धांतनापेक्षा अनुभवकथनावर त्यात दिलेला भर, ह्या सर्वच गोष्टी आपणास काही प्रवासचित्रणात्मक लेखनांमधून आढळतात. लघुनिबंधलेखनातील तोच खेळकरपणा त्यात अवतरत असतो; एवढेच नव्हे, तर माहितीचा काटेकोरपणाही त्यामध्ये अपेक्षिलेला नसतो. ते लेखन स्वभावतःच Impressionistic असते त्यात एक प्रकारची उत्स्फूर्तता असते. संस्कारांच्या अचूकपणापेक्षा त्यांच्या ताजेपणाला आणि टवटवीतपणाला येथे महत्त्व असते. एखाद्या प्रदेशाची, स्थळाची अधिकृत माहिती पुरविणे हा त्याचा उद्देशच नसतो आणि तशा प्रकारची त्याजकडून अपेक्षा करणेही वेडेपणाचे ठरते. एकप्रकारच्या उत्साहाने, आत्माविष्काराच्या ओढीनेच ते केले जाते व म्हणूनच त्याचे स्वरूप ललितनिबंधात्मक बनते.” (‘वाटचाल’, प्रस्तावना, पान ४-५)

प्रा. वा. ल. कुळकर्णी यांच्याप्रमाणेच दुसरे वाङ्मयविचारवंत व खुद्द प्रवासवर्णनकार प्रा. रा. भि. जोशी म्हणतात, “...अलीकडे काही वर्षांत मराठीत जे आणखी एक प्रकारचे प्रवासलेखन झाले आहे, ते ललितनिबंधाच्या जवळ जाणारे आहे...” (‘मजल दरमजल’, प्रस्तावना, पान ११)

प्रा. वा. ल. कुळकर्णी व प्रा. रा. भि. जोशी या वाङ्मयविचारवंतांच्या, वरील विधानांतून, “प्रवासवर्णन, लघुनिबंधासारखे असल्यापासून ते ललित निबंधाला जवळ जाणारे आहे,”असा एक प्रगत वाङ्मयविचार गोवलेला दिसून येतो, असे म्हणावयास हरकत नसावी.

परंतु, लघुनिबंध काय किंवा ललितनिबंध काय, या दोहोंहून प्रवासवर्णन वेगळे आहे, याचा विचार इथे झालेला नाही असे मला नम्रपणे म्हणावेसे वाटते. प्रा. वा. ल. कुळकर्णी यांनी वरील अवतरणामध्ये निबंध, लघुनिबंध यांमधला फरक उत्तम रीतीने स्पष्ट केला आहे आणि लघुनिबंधाशी प्रवासवर्णनाचे सादृश्यही दाखविले आहे.

लघुनिबंधाचे स्वरूप

मुळात ‘लघुनिबंध’ हा प्रा. ना. सी. फडके यांनी म्हटल्याप्रमाणे बहुश्रुत मर्मज्ञाचे मधुर आर्जवी संभाषणासारखा असतो. श्री. वि. स. खांडेकर त्याला मानवी जीवनाचे जिव्हाळ्याने केलेले चिंतन व त्यातून स्फुरलेला विचार-विलास मानतात. ‘आजच्या निबंधा’चे प्रस्तावनाकार व संपादक लघुनिबंधाचे पंचप्राण वर्णन करताना म्हणतात, [म. वि. फाटक, ज. के. रानडे, संपा. ‘आजचे निबंध’, दु. आ., १९६७, प्रस्तावना, पृ. ५.]“व्यक्तिनिष्ठता, तंत्राचे स्वातंत्र्य, नर्मविनोद, सूक्ष्मविचार आणि बोलकी भाषा हे लघुनिबंधाचे पंचप्राण आहेत.” पाश्चात्य व पौरात्य विचारवंतांच्या व्याख्याही फारशा समाधानकारक आहेत असे मला वाटत नाही.

या सर्वांचा विचार केल्यावर पहिली गोष्ट सिद्ध होते की, लघुनिबंध म्हणजे निबंध नव्हे. तो एक कलात्मक, व्यक्तिवप्रधान, लालित्यपूर्ण असा वेगळा व स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार आहे. कारण लघुनिबंधात विषय महत्त्वाचा नाही. Any peg to hang a hat upon अशा रीतीने विषयाचे वर्णन केले जाते. विषय हे मनाच्या स्वैर आविष्काराचे साधन आहे, साध्य नव्हे. त्यामुळे निबंधासारखी एखाद्या विषयावरील सांगोपांग व तर्कशुद्ध चर्चा लघुनिबंधात अपेक्षित नसते.

‘लघुनिबंध’ हा वाङ्मयप्रकार गद्यामधली जणू कविताच वाटावी इतका तरल, उत्कट व ललित असू शकतो. म्हणून त्याला हल्ली नुसते ‘ललितनिबंध’ किंवा ‘ललितलेख’ म्हटले जाते. श्रीमती दुर्गा भागवत यांची ‘ऋतुचक्र’, ‘पैस’ किंवा गो. वि. करंदीकरांचे ‘स्पर्शाची पालवी’ ही पुस्तके या म्हणण्याची प्रतीती देतील. सारांश, लघुनिबंध हा व्यक्तिप्रधान, आकाराने लहान, कलात्मक असा वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे असे मला वाटते.

प्रवासवर्णनाशी साम्य कोणते?

असे आहे तर प्रवासवर्णनाशी लघुनिबंधाशी साम्य कोणते? प्रा. वा. ल. कुळकर्णी यांनी उपरोक्त विवेचनात, अनौपचारिकता, स्वच्छंदपणे केलेले मुक्त चिंतन, निबंधासारखे त्यात सिद्धांतन नसणे, तर अनुभवकथनावर भर असणे, संस्कारांचा ताजेपणा असणे, माहिती देण्याचे बंधन नसणे, आत्माविष्कार साधला जाणे यांबाबत लघुनिबंधाचे आणि प्रवासवर्णनाचे साम्य शोधले आहे. म्हणून त्याला ब्रिटिश ज्ञानकोशही तद्सदृश वाङ्मयप्रकार मानतो.

सारांशरूपाने व वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने हे साम्य म्हणून पाहता पहिली गोष्ट अशी दिसेल की, हे दोन्ही वाङ्मयप्रकार लघुनिबंध व प्रवासवर्णन व्यक्तिनिष्ठ वाङ्मयप्रकार आहेत. दुसरी गोष्ट, दोन्ही वाङ्मयप्रकार कलात्मक व ललितवाङ्मयप्रकार आहेत. तिसरी बाब, या वाङ्मयप्रकाराची भाषा लालित्यपूर्ण असते. आणि चौथी बाब, या वाङ्मयप्रकारांचे काही छोटे आकार एकमेकांना जवळ आणू शकतात.

प्रवासवर्णन वेगळे आणि लघुनिबंध वेगळा

परंतु, खोलवर विचार केल्यास, या दोन्ही वाङ्मयप्रकारांबाबतचे साम्य, हे वरवर भासणारे साम्य मानावे लागेल. कारण मूलतः हे ‘वाङ्मयप्रकार’ वाङ्मयप्रकार म्हणून वेगवेगळे आहेत हे स्पष्ट दिसेल. याचे पहिले कारण प्रवासवर्णनात प्रवासी लेखक, प्रवास व प्रदेश यांचे समतोल पण कलात्मक चित्रण व्हावे लागते. ते लघुनिबंधात असेलच असे नाही. असले तर ते प्रवासवर्णन होईल. तो लघुनिबंध असणार नाही. लघुनिबंध असण्यासाठी, प्रवासी लेखक, (त्याचा) प्रवास व (त्याने पाहिलेला) प्रदेश या तिन्ही घटकांवर आधारित अशाच अनुभवविश्वाचे चित्रण व्हावे अशी सक्ती असणार नाही. कारण लघुनिबंध कोणत्याही विषयावर आधारित असू शकतो. त्यात सर्वस्वी लेखकाची लहर, त्याची प्रतिभा, त्याचे अनुभवविश्व, त्याची अंतःस्फूर्ती या घटकांना प्राधान्य असेल.

उलट, प्रवासवर्णनात असे प्राधान्य मुळीच चालणारे नसते. आणि प्रवासवर्णन कोणत्याही विषयावर असून चालत नाही. विशिष्ट प्रवासी, त्याचा विशिष्ट प्रवास व प्रदेश हे प्रवासवर्णनाचे घटक, मुळात ठरलेले घटक असतात. हे तिन्ही घटक लेखकाच्या प्रतिभेवर नियंत्रण करीत असतात, हे आपण पाहिले आहेच.

याप्रमाणेच, प्रवासवर्णनाला लघुनिबंधासारखे केवळ लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर आधारित राहून चालत नाही. त्यातील प्रवास व प्रदेश हे घटक तितकेच म्हणजे लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाइतकेच महत्त्वाचे असतात. ते रोखटोकपणे लेखकाला आव्हान देणारे असतात. प्रवासवर्णनाचा लेखक, या दोन घटकांना डावलून लघुनिबंधासारखा जर सारखा व्यक्त होत राहिला तर ते त्याचे प्रवासातील 'आत्मचरित्र' अगर 'आत्मचित्र' होऊन प्रवासवर्णनाचा बेरंग होईल. म्हणजेच लघुनिबंधाचा व्यापार प्रवासवर्णनाच्या मानाने खूपच एकांगी असतो. याबाबतीत प्रा. रा. भि. जोशी म्हणतात ते निश्चितच चिंतनीय आहे. ते म्हणतात,

“...हे प्रवासलेखन ललितनिबंधाच्या जातीचे असले तरी त्या दोहोंत फरक आहे. ललितनिबंधलेखनाचा व्यापार हा पुष्कळसा एकापाखी असतो. निबंधाचा विषय तिथे प्रतिकाररहित असतो. (नेहमीच तसा असेल असे नाही, याची मला जाणीव आहे.) त्याला कोणता आकार किंवा कोणते रूप द्यायचे हे पुष्कळसे त्या लेखकाच्या मर्जीवर अवलंबून असते. पण प्रवासलेखनाचा व्यापार हा दुपाखी आहे. त्या स्थलाचे व्यक्तिमत्त्व तिथे विचारात घ्यावे लागते कारण ते तिथे असते आणि ते पुष्कळदा चांगले भक्कम, कणखर असते ते नुसते गृहीत धरून नव्हे, तर त्याचा मान राखून लेखन करावे लागते...” (‘मजल दरमजल’, प्रस्तावना, पान १५)

प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या विधानांतून प्रवासवर्णन आणि लघुनिबंध किंवा ललितनिबंध यांतील फरक चांगला स्पष्ट होत आहे. पण माझ्या मते, श्री. जोशी यांच्या उपरोक्त विवेचनात, प्रवासवर्णनाचा 'प्रवास' हा केंद्रीभूत घटक असतो, आणि त्याचाही मान राखून प्रवासलेखकाला प्रवासवर्णन लिहावे लागते, हा मुद्दा निसटला आहे. अलिबाबाच्या गुहेसारखे प्रवासविषयक अनुभवांचे विश्व हा प्रवासच लेखकाच्या समोर अद्भुत रीतीने उभे करतो, नाही का? म्हणजेच मग प्रवासलेखन नुसते 'दुपाखी' नाही, ते 'तिपाखी' असते, असे सुचवावेसे वाटते.

आणखी एक शंका अशी येते की, प्रवासवर्णनापेक्षा लघुनिबंधातून जाणवणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाला मर्यादाही असू शकतील. कारण लघुनिबंधाचा छोटा आकारच त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची व्याप्ती मर्यादित करीत असतो. कित्येकदा लघुनिबंधकाराच्या चिंतनामध्ये, कल्पनेमध्ये, त्यातील तरल अनुभूतीच्या आविष्कारात, प्रवासवर्णनातील वास्तव पातळीवरील लेखक जसा हाताला लागतो, तसा लागू शकणार नाही असे वाटते. प्रवासवर्णनातील लेखक प्रवासात असतो. त्यामुळे तो रोजच्या जीवनाच्या चाकोरीबाहेर येतो. मोकळा होतो. तसा तो लघुनिबंधाचा नसतो. लघुनिबंधकाराला व्यक्त होऊ पाहणारा अनुभवही मर्यादित करू शकतो. म्हणून प्रा. रा. भि. जोशी “निबंधाचा विषय तिथे प्रतिकाररहित असतो (नेहमीच तसा असेल असे नाही, याची मला जाणीव आहे...)” असे वरती म्हणताहेत. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून श्रीमती दुर्गा भागवतांच्या 'ऋतुचक्रा'तील अनुभवांचे घेता येईल. या ऋतुचक्रातील अनुभवविश्वाने, दुर्गाबाईना एक कवयित्री बनविले आहे असे वाटेल. किंबहुना, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची अर्थपूर्णता व घडण 'ऋतुचक्रा'तील अनुभवविश्वाने आकाराला आणली आहे असे वाटेल. 'मानवी जीवनाचे निसर्गाशी एक सनातन नाते आहे' या वचनाची प्रतीती या पुस्तकाच्या वाचनाने रसिकाला येईल.

छोट्या आकाराच्या प्रवासलेखाशी लघुनिबंधाचे साम्य दाखविणारे समीक्षक त्याच्यातील या व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारामुळेच दाखवीत असावेत. परंतु प्रदीर्घ प्रवासवर्णन लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची व्याप्ती खूप मोठ्या प्रमाणात दाखवते यात शंका नाही. शिवाय, छोट्या प्रवासलेखातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व प्रवास आणि प्रदेश यांच्या अनुषंगाने येते. त्याला एक वेगळीच झळाळी असते. लघुनिबंधातील व्यक्तिमत्त्व काव्यात्म पातळीवर व्यक्त होत असल्याने त्यात तरलता असते. प्रवासवर्णनातील व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे लौकिकाचे पदर त्याला निश्चितच कमी असतात. म्हणजे खाजगी जीवनाच्या गडद छटा असतीलच असे नाही.

लघुनिबंध हा आकाराने लघुच असतो. पण प्रवासवर्णने आकाराने लघु असून प्रदीर्घ लांबीचीही असतात. उदाहरणार्थ, 'अपूर्वाई', 'पूर्वरंग' 'तोकोनोमा' ही प्रवासवर्णने प्रदीर्घ लांबीची आहेत. याचे कारण प्रवासवर्णनातील अनुभव दोन्ही तऱ्हांनी आकार घेणारे असतात. लघुनिबंधातून आकार घेणारे अनुभवच वेगळ्या व उत्कट तऱ्हेने घेत असावेत. या आकार घेण्यामागे लेखकाच्या उत्कट व संवेदनशील व्यक्तिमत्त्वाचा पगडा अधिक असतो. शिवाय, लघुनिबंधात व्यक्त होणाऱ्या अनुभवाचा पोतच वेगळा असतो. तो अनुभव 'स्पर्शाच्या पालवी'तील अनुभवांप्रमाणे केवळ व तरल असतो. त्या मानाने प्रवासवर्णनाचा अनुभव संमिश्र, स्थूल स्वरूपाचा, बराच ओबडधोबड, रोखठोक प्रकृतीचा असतो असे म्हणता येईल. कारण त्याला वास्तव जीवनाचे पैलू अधिक दाट असतात. त्यामुळे तो अनुभव तरल व उत्कट पातळीवर त्या मानाने सतत राहू शकत नाही.

प्रवासवर्णन—निबंध—लघुनिबंध

सारांश, प्रवासवर्णन आणि लघुनिबंध हे वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार आहेत. आणि निबंध व प्रवासवर्णन हेसुद्धा वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार होत. मुळात प्रत्येकाची प्रकृतीच भिन्न आहे.

प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार कित्येकदा प्रारंभकालीन माहितीच्या दृष्टीने अपरिहार्यरीत्या निबंधाच्या पातळीवर जाताना दिसतो, आणि प्रवासवर्णनातील व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारामुळे प्रवासवर्णन लघुनिबंधाला जवळ जाणारे वाटू शकते. पण मुळातच प्रवासवर्णन, निबंध आणि लघुनिबंध हे वेगवेगळे वाङ्मयप्रकार आहेत. निबंध आणि लघुनिबंध या दोन वाङ्मयप्रकारांची काही लक्षणे पोटात सामावून घेणारा, प्रवासवर्णन हा एक वेगळाच सामर्थ्यशाली वाङ्मयप्रकार आहे, असा त्याचा रास्त गौरव करणेच हिताचे ठरावे.

निबंधाशी किंवा लघुनिबंधाशी प्रवासवर्णनाचे नाते जोडणाऱ्या वाङ्मयविचारवंतांनी त्यांच्या मूळ रूपाचा सूक्ष्म दृष्टीने व स्वतंत्ररीतीने कधी विचारच केला नाही, असे नम्रपणे म्हणावेसे वाटते. तसा केला असता तर प्रा. अनंत काणेकरांच्या 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे'या अखंड रूपातील प्रवासवर्णनाला 'लघुनिबंध'असे म्हटले नसते, आणि 'अपूर्वाई'किंवा 'तोकोनोमा'या अस्सल प्रवासवर्णनपर वाङ्मयीन कलाकृतींना निबंधवाङ्मयाची शाखा मानली नसती. सारांश, प्रवासवर्णन हा एक ललितवाङ्मयप्रकार होय.

यासाठीच या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागात मराठीतील प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीचे एक विहंगमावलोकन करणे हिताचे ठरते, आणि तसा एक प्रयत्न पुढे केला आहे.

*

❁

भाग दुसरा

— विहंगमावलोकनात्मक मूल्यमापन —

❁

अनुक्रम

अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील काही प्रमुख प्रेरणा

अर्वाचीन मराठी व प्रवासवर्णन

अर्वाचीन मराठीतील 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल प्रत्यक्ष पाहण्यापूर्वी, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील काही प्रमुख प्रेरणांचे धावते दर्शन घेणे क्रमप्राप्त ठरते. एकंदर मराठीतील या वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल पाहिल्यास रसिक या दृष्टीने अनेक ठळक गोष्टी नजरेत भरतात. त्यांपैकी पहिली अशी की, प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार या अर्वाचीन कालखंडातच एक वाङ्मयप्रकार म्हणून वाढीला लागला आहे असे स्पष्ट दिसते. उदाहरणार्थ, प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णने त्याच्या सुमारे सहाशे वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडाच्या मानाने केवळ अल्पमात्रच होत. (यासंबंधीचे एक विहंगमावलोकन शेवटी परिशिष्टात जोडले आहेच.) प्राचीन काळात प्रवासवर्णनांची निर्मिती अल्पमात्र होण्याचे कारण, प्राचीन मराठी साहित्यिकांचा साहित्यलेखनाकडे, एक अध्यात्माचे वा भक्तीचे साधन म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोण प्रभावी होता, हे होय. प्रवासलेखनाची दृष्टी ही अर्वाचीन दृष्टी आहे. आज प्रवास सांगण्यापेक्षा लिहिला जातो. प्राचीन काळात तो ऐकला जायचा; आज वाचला जातो, असा हा फरक आहे.

इ. स. १८०० ते १९६५ या कालखंडात प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची झपाट्याने वाढ होत गेली आहे असेच दिसते. श्री. शंकर गणेश दाते यांची सूची विचारात घेतल्यास इ. स. १८०० ते १९५० या कालखंडात निव्वळ बरीवार्डट प्रवासवर्णने म्हणून आपल्या हाती सुमारे १३० प्रवासपर ग्रंथ आणि सुमारे १०८ ग्रंथकार सापडू शकतात. शिवाय, नियतकालिकांतून ग्रंथरूप न पावलेले प्रवासवर्णनपर लेखन निराळे. तसेच, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या संदर्भ विभागातील ग्रंथांच्या आधारे बनविलेल्या इ. स. १९५१ ते १९६५ पर्यंतच्या कालखंडात सुमारे १२० प्रवासपर ग्रंथ आणि सुमारे ७७ ग्रंथलेखक सापडतात. म्हणजे सुमारे २५० ग्रंथ आणि १८५ ग्रंथकार या १६५ वर्षांच्या अर्वाचीन कालखंडात सापडू शकतात हे नवलविशेष होय.

हा ग्रंथकारांचा व त्यांच्या ग्रंथांचा आकडा येथे अंदाजाने नमूद केला आहे. कारण दातेसूचीसाठी सगळेच प्रवासग्रंथ मिळाले असतील असे नाही. उदाहरणार्थ, श्री. श्री. रा. टिकेकरांची प्रवासवर्णने श्री. दाते यांच्या मराठी ग्रंथसूचीला उपलब्ध झालेली दिसत नाहीत. तसेच, १९५१ ते १९६५ या कालखंडात प्रकाशित झालेले सर्वच प्रवासग्रंथ 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या संदर्भविभागात मिळतील असे नाही. काही ग्रंथ महाराष्ट्राबाहेर किंवा महाराष्ट्राच्या अन्य भागातील प्रकाशनसंस्था प्रकाशित करीत असतात. या संदर्भात मराठी साहित्याचे एक संशोधक श्री. वि. सी. सरवटे म्हणतात,

“सन १९६५ अखेर मराठीत एकंदर प्रवासवर्णने किती प्रकाशित झाली, याची संख्या प्रयत्न करूनही मला उपलब्ध झाली नाही. श्री. दाते यांच्या वाङ्मयसूचीत सन १९५० अखेर सुमारे ५०० प्रवासवर्णने प्रकाशित झालेली आढळतात. अलीकडे प्रवास करण्याची व प्रवासवर्णने लिहिण्याची प्रवृत्ती विशेष प्रमाणात वाढते आहे. तेव्हा सन १९५०ते १९६५ या अवधीत कमाल म्हणजे ५०० प्रवासवर्णने प्रकाशित झाली, असे मानले तर एकंदर प्रवासवर्णनांची संख्या १००० होते.” [वि. सी. सरवटे, 'मराठी साहित्य समालोचन', खंड

चौथा, (प्रवासवर्णन-इतिहास-उपकरण साहित्य- १८८५-१९६५), प्रथम आवृत्ती, महाराष्ट्र साहित्य सभा, इंदूर (मध्यप्रदेश), १९७१, पृष्ठ १३४.]('मराठी साहित्य समालोचन', खंड चौथा, पान १३४)

श्री. सरवटे यांनी दिलेला १००० हा आकडा स्थलवर्णने व प्रवासवर्णने एकत्र धरून दिला आहे. निव्वळ प्रवासवर्णने त्यांनी विचारात घेतलेली दिसत नाहीत.

तरी पण उपलब्ध प्रवासग्रंथांचा आणि त्यांच्या निर्मितिकारांचा वरील आकडा पाहिल्यास आपल्याला असे म्हणता येईल की, अर्वाचीन मराठीचाच प्रवासवर्णन हा एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रकार आहे, आणि त्यातील प्रवासवर्णनांच्या संख्येच्या दृष्टीने तो काही कमी प्रतीचा नाही. गुणांच्या दृष्टीनेही तो मोलाचा आहे, याचे दर्शन या ग्रंथाच्या पहिल्या तात्त्विक चर्चेच्या भागात काही प्रमाणात घडले आहे. विहंगमावलोकनाच्या पुढील प्रकरणात त्याचा अधिक मागोवा घेऊ.

दुसरे असे की, अर्वाचीन मराठीत प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची झपाट्याने वाढ होण्याचे प्रमुख कारण, विज्ञाननिष्ठ पाश्चात्य संस्कृतीने वाङ्मयकलेला बहाल केलेला मुद्रणकलेचा वरदहस्त आणि तिने साधलेली प्रचंड क्रांती, हेच म्हटले पाहिजे. या मुद्रणकलेचा अवतार म्हणजे एक चमत्कारच ठरला आणि गद्यवाङ्मयाची वाढझपाट्याने झाली. हे गद्यवाङ्मय झपाट्याने वाढण्याचे दुसरे महत्त्वाचे कारण, इथल्या अज्ञानी प्रजेवर राज्य करणे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना कठीण गेल्याने त्यांनी शाळा उघडल्या, शैक्षणिक सोयी निर्माण केल्या, पुस्तके छापली, ज्ञानदानाची सोय केली. त्यामुळे लोक लिहू-वाचू लागले. त्यासाठी शासनकर्त्यांकडून योजनाबद्ध वाङ्मयनिर्मिती झाली. या वाङ्मयनिर्मितीला नियतकालिकांनी फार मोठा हातभार लावला.

याबाबत 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड ४, प्रकरण पहिले, पान ८ वर म्हटले आहे, ते सहज पटून जाते : "...मुद्रणसुकरता, तीमुळे नियतकालिकांचा संभव, त्यांच्या द्वारे झालेली विचारजागृती आणि विचारांचा संदर्भ आणि त्यांतून वाङ्मयनिर्मिती अशी ही परंपरा आहे. आपला परकीयांशी आलेला संबंध अर्थात या सर्वांच्या मुळाशी आहे..." [रा. श्री. जोग, 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड चौथा, प. आ., महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, जून १९६५. प्रकरण १ ले, पृ. १ ते ८. (या सर्वांचे विवेचन वरील पृष्ठांवर पाहावयास सापडते.)]

परकीयांचा संबंध आणि प्रवासविषयक सुलभता

प्रवासविषयक वाङ्मयाच्या वाढीमागील आणखी एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे पाश्चात्य राज्यकर्त्यांचा आपल्याशी आलेला संबंध अनेक दृष्टींनी प्रेरक ठरला. आणि त्यांच्या विज्ञाननिष्ठ व भौतिक विचारांनी समृद्ध असलेल्या संस्कृतीने, या भारत देशात तारायंत्र, मुद्रणकला, आगगाडी, शिक्षण यांसारख्या सोयी निर्माण झाल्या. त्यात प्रवासविषयक साधनांची सुलभता व प्रवासविषयक विविध सोयी हा महत्त्वाचा घटक होय. भारतासारख्या खंडप्राय देशावर राज्य करणे सोपे जावे म्हणून त्यांनी या सोयी केल्या खऱ्या; पण त्यांतून त्यांचे व त्यांच्या संस्कृतीचे एक वेगळेच दर्शन भारतीयांना घडले. या प्रवासविषयक सोयी करताना राज्यकर्त्यांनी रस्ते, लोहमार्ग, जलमार्ग व आकाशमार्ग, इत्यादी मार्ग तंत्रज्ञ आणून आखले. स्थलप्रवास, जलप्रवास व वायुप्रवास यांसाठी यंत्ररूप वाहनांचा उपयोग झपाट्याने सुरू झाला. पायाबरोबर दुचाकी आल्या. पुढे मोटारी आल्या. जहाजे, आगबोटी, आगगाड्या आणि विमाने यांचीही पुढे सोय होत गेली. त्यामुळे मूळचा कष्टाचा वाटणारा प्रवास बराच सुलभ व सुखाचा झाला. आज पाश्चात्य संस्कृतीने चंद्रयानातून सुरू केलेला प्रवास आपल्या डोळ्यांसमोर आहेच.

अर्वाचीन कालातील बदललेली प्रवासविषयक भूमिका

पाश्चात्य संस्कृतीने विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोणातून निर्मिलेल्या या प्रवासविषयक साधनांतील सुलभता व सोयी पाहून, भारतीयांचा प्रवासाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोणच बदलून गेला असल्यास नवल नव्हे. भारतीयांनी नव्या आलेल्या राज्यकर्त्यांचे अनेकांगांनी व जिज्ञासायुक्त मनाने निरीक्षण सुरू केले. माणसाने माणसांसाठी निर्माण केलेल्या या सुखसोयी पाहून अज्ञानी, तसेच ज्ञानी भारतीय जनताही खडबडून जागी झाली. सिंधुबंदीसारख्या अनिष्ट चाली मोडून प्रवास वाढले, मानवी मनाची मूलभूत संचरणशीलता या कामी येऊन प्रवास करावासा वाटू लागणे व तो आवडणे, या गोष्टी स्वाभाविक होऊन बसल्या. पूर्वी प्रवास फार कष्टाचा, त्रासाचा होता, तो आता सुलभ झाल्याने अनेक कारणांसाठी सहजच घडू लागला. आणि नवीन नवीन ज्ञान, भूप्रदेश, स्थले, माणसे पाहण्याची मानवी मनाची स्वाभाविक भूक व जिज्ञासा वाढीला लागून, प्रवासानुरोधे, मानवी जीवनाचे, त्याबद्दलच्या ज्ञानाचे एक वेगळेच चित्र प्रत्ययाला येऊ लागले. राज्यकर्त्यांनी या भूमीवर प्रथम पाय रोवले होते तेव्हाची अंदाधुंदी, लुटारूपणा, जीविताला असलेला धोका संपूर्णपणे नष्ट होऊन 'काठीला सोने बांधून काशीला जाण्याची' अपूर्व सोय साधली. इंग्रजाने काही ठिकाणी कायदा करून ही सुरक्षितता निर्माण केली. त्यामुळे प्रवाससुलभता निर्माण करणारे पाश्चात्य इंग्रज राज्यकर्ते, त्यांचा देश, आपला संपूर्ण भारत, त्याच्या आसपासचे देश फिरून प्रत्यक्ष पाहण्याची इच्छा निदान आंग्लकालीन सुशिक्षित व ज्ञानी जनमानसात निर्माण होणे सहज शक्य झालेले दिसते.

पुढे पुढे, ज्ञानलालसा जसजशी वाढली, शिक्षणाच्या सोयी जशा अनेक मार्गांनी निर्माण झाल्या, राजकारण तटले, तसतशा प्रवासविषयक सोयी अधिकाधिक होऊ लागल्या. अज्ञानाचा अंधःकार नाहीसा होऊ लागला. प्रवासाची सुधारणा पाहून तो करावासा वाटू लागला. प्रवास करणारांची संख्या वाढली. मूळ वैश्विक वृत्तीचे भारतीय मन प्रवासमग्न झाल्याचे स्पष्ट दिसू लागले. स्वातंत्र्योत्तर काळात तर आज प्रवास हा दैनंदिन जीवनाचा एक आवश्यक भाग झालेला दिसतो आहे.

म्हणूनच अर्वाचीन कालात भारतीयांची प्रवासविषयक भूमिका अधिक व्यापक, अधिक सूक्ष्म आणि वस्तुनिष्ठ होत गेलेली दिसते. आणि त्याला सौंदर्यदृष्टीची व रसिकतेची जोड मिळाल्याने प्राचीन कालापेक्षा अर्वाचीन कालातील प्रवासविषयक भूमिकेतील हा फरक सहजच कळून येतो. उदाहरणार्थ, पूर्वीच्या काळी प्रवास फारतर कथन केला जायचा, पण त्याचे वेगळे सौंदर्ययुक्त लेखन व्हायचेच अशातला भाग दृष्टोत्पत्तीस येत नाही. प्रवासविषयक लेखन घडणे आणि 'प्रवास' ही त्या लेखनामागील एक प्रमुख प्रेरणा असणे हा भाग, अर्वाचीन कालखंडाने निर्माण केलेल्या वैश्विक वृत्तीचा व मानवतावादी युगाच्या संस्कृतीचा एक खास वेगळाच विशेष होय असे मला वाटते. आणि केलेल्या प्रवासाचे मनःपूर्वक लेखन करणे ही दृष्टी खास अर्वाचीन मानावी लागते.

प्राचीन आणि अर्वाचीन प्रवास

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे राज्य प्रत्यक्ष आपल्यावर इ. स. १८१८ पासून आले. तरी इ. स. १८०० पासून इंग्रज या भूमीवर हळूहळू व्यापारानिमित्ताने शिरकाव करू लागल्याचा इतिहास स्वच्छ आहे. या राज्यकर्त्यांनी भारताच्या भूमीवर पाय रोवल्यापासून त्यांच्या कर्तृत्वाचा अभ्यास आपल्याकडे सुरू झाला असे म्हणता येईल. हा अभ्यास म्हणजे भारतीय मनाची जी ज्ञानलालसा होती, तिला इंग्रजी विद्येने चालना मिळून भौतिक शास्त्रांचा अभ्यास वाढला. ज्या कोलंबसाने व इतर धाडसी प्रवाशांनी जगभर प्रवास करून

जगाची माहिती मिळविली, नवे देश शोधून काढले, त्या पाश्चात्य संस्कृतीने निर्माण केलेल्या भौतिक प्रगतीचे व अनेक आश्चर्यकारक शोधांचे ज्ञान घेण्याची लालसा भारतीयांच्या मनात उद्भवणे अगदी सहज शक्य होते, आणि तसेच झाले. भारतीयांनी पाश्चात्यविद्या आणि संस्कृती यांचा डोळसपणे अभ्यास सुरू केल्यामुळे, प्रवास हा त्या विद्या मिळविण्याचा एक आवश्यक भाग होऊन बसला. प्राचीन काळी ज्या ज्या कारणास्तव प्रवास घडायचे त्या त्या कारणास्तव अर्वाचीन काळात ते घडलेच, पण 'प्रवास' हा जीवनाचे एक आवश्यक अंग होऊन बसला आहे, याचे सहज दर्शन आज होते आहे. उदाहरणार्थ, प्राचीन काळी धार्मिक बाबींसाठी, व्यापारास्तव, धनलाभास्तव, लौकिकाचे ज्ञान मिळविण्यासाठी, परदेश दौत्यकर्म, इत्यादी अनेक कारणांनी 'प्रवास' घडायचे हे आपण पहिल्या प्रकरणात पाहिले आहेच. या सर्व कारणांस्तव प्रवास आज घडतो आहेच.

परंतु, 'प्रवास' हे अर्वाचीन काळात मानवी जीवनाचे व संस्कृतीचे एक आवश्यक अंग होऊन बसले आहे. आज आपण मुंबई, पुणे, मद्रास, कलकत्ता, दिल्ली यांसारखी भारतातील महानगरे व तेथील जीवन जेव्हा पाहतो, तेव्हा या महानगरांतून 'प्रवास' हा दैनंदिन जीवनाचा एक अपरिहार्य घटक होऊन बसला आहे, असेच दिसून येते. 'एस्. टी.'च्या बसेसमुळे खेड्यापाड्यांतील जीवनाचे रागरंग व धागेदोरे एकत्र आलेले आहेत. शहरात 'प्रवास' हा जीवनाचा एक अपरिहार्य घटक होण्याचे प्रमुख कारण, शहरांची झपाट्याने होत असलेली वाढ आणि औद्योगिक क्रांती, हे होय. या औद्योगिक वसाहतींमुळे एक वेगळी औद्योगिक संस्कृती येऊ पाहते आहे. प्रवासविषयक साधनांच्या सुलभतेमुळे जग इतके जवळ येत चालले आहे की, 'प्रवास' हा भारतीय जीवनात पूर्वीप्रमाणे नवलाची गोष्ट राहिलेला नाही. सर्वसामान्य माणूस हाही आता दुचाकी, एस्. टी. बस, रेल्वे यांतून बिनधास्तपणे दैनंदिन प्रवास साधतो. श्रीमंत माणूस मोटारींसाठी 'क्यू लावणे' हा प्रकार करतो. वर्षावर्षांनी मोटारकारखाने त्यांना गाड्या पुरवून थकतात.

आपल्या भारतात आता पर्यटनखाते, राज्यपरिवहन मंडळ, रेल्वेखाते, विमानवाहतूक प्रचंड प्रमाणात वाढली आहे. ती एवढी की, स्वातंत्र्योत्तर कालात, भारतीय प्रजासत्ताक राज्यात, त्या त्या खात्यासाठी एक किंवा अनेक स्वतंत्र मंत्री नेमले जातात; आणि लाखो देशी वा परदेशी प्रवासी, त्यांच्या प्रवासाची तयारी, व त्यांच्यासाठी सुखसोयी साधल्या गेलेल्या दिसतात.

भारतीय संस्कृतीचे दर्शन देणारी स्थळे, प्रदेश, किल्ले, निसर्गरम्य ठिकाणे, शिल्पकला, वास्तुकला, एका वेगळ्या रसिक दृष्टीने सांभाळली जातात. या पुरातन भारत देशाचे वैभव पाहण्यासाठी व नवे निर्माण करण्यासाठी प्रवास हा भारतीय जीवनाचे एक आवश्यक अंग होऊन बसला असल्यास नवल नव्हे. सरकारी पातळीवर पर्यटनाचे हे प्रयत्न चालू असतानाच तीर्थयात्रेनिमित्त व आनंदाप्रीत्यर्थ सहली काढणाऱ्या खाजगी प्रवासी कंपन्याही आपले कार्य करीत आहेत, याचे दर्शन आपल्याला दैनंदिन वर्तमानपत्रातील जाहिरातींवरून सहजपणे होते. या कंपन्या मोटार, रेल्वे, आगबोटी वा विमाने यांतून देशी व परदेशी प्रवाससोयी उपलब्ध करून देत असतात. अनेक प्रवासी त्याचा लाभ उठवतात. आजच्या विज्ञाननिष्ठ संस्कृतीने प्रवास ही मानवी मनाची एक स्वाभाविक गरज बनविली आहे यात संशय राहात नाही.

ज्ञानदानाची व ज्ञानग्रहणाची प्रेरणा

या सर्व विवेचनाच्या पार्श्वभूमीवर, अर्वाचीन कालखंडातील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रमुख प्रेरणांचे दर्शन घेतल्यास, प्रारंभकाळी ज्ञानदानाची व ज्ञानग्रहणाची प्रेरणा वाढीला लागली आहे हे स्पष्ट दिसेल. इ. स. १८०० ते १८७४ आणि पुढे काही काळापर्यंत प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीची ही एक प्रमुख प्रेरणा आहे, हे खालील ग्रंथांच्या निर्मितीवरून स्पष्टपणे दिसून येईल.

(१) शिळाछाप प्रेसमध्ये छापलेले श्री. नाना नारायण यांचे 'इंग्लंड देशाचे वर्णन', मुंबई, इ. स. १८३५. (२) श्री. शामराव मोरोजी यांचे 'काशीप्रकाश म्हणजे महायात्रावर्णन', मुंबई, शके १७७४. (३) श्री. जगन्नाथ विठोबा क्षत्री यांचे 'गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तांत', मुंबई, इ. स. १८६३. (४) श्री. भास्कर हरि भागवत यांनी भाषांतरित केलेले 'इंग्लंडातील प्रवास', मूळ लेखक: करसनदास मूळजी, इ. स. १८६७. (५) श्री. गणपत मोरोबा पितळे यांचे 'राणीचे पुस्तक', मुंबई, इ. स. १८७१. (६) हरि गणेश पटवर्धन यांचे 'काशीयात्रा' पुणे, इ. स. १८७२. (७) पंडिता रमाबाई यांचा 'इंग्लंडचा प्रवास' भाग १ ला, मुंबई, इ. स. १८८३. (८) श्री. गणेश सदाशिव लेले यांचा 'तीर्थयात्राप्रबंध', नासिक, इ. स. १८८५. (९) पंडिता रमाबाई यांचा 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त', भाग पहिला, मुंबई, इ. स. १८८९. (१०) श्री. रा. भ. पावगींचा 'विलायतचा प्रवास', भाग १ ला, पुणे, इ. स. १८८९. (११) श्री. गोविंद बाबाजी जोशी यांचे 'गेल्या तीस वर्षापूर्वीचे लोक व त्यांच्या समजुती अथवा माझ्या प्रवासाची हकीकत (रोजनिशी)', बडोदे, इ. स. १८९६. (१२) श्री. गो. बा. जोशी यांचा 'थोडासा प्रवास', बडोदे, इ. स. १८९१. (१३) श्री. रा. भ. पावगींचा 'विलायतचा प्रवास', भाग २, इ. स. १८९२. (१४) श्री. गो. बा. जोशी यांचा 'लाहोरचा प्रवास', इ. स. १८९५. (१५) श्री. बळवंत गंगाधर टिळक यांचे 'मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास', पुणे, १९००. (१६) श्री. यादव शंकर वावीकर यांचे 'दोनशे वर्षापूर्वी पृथ्वीप्रदक्षिणा करणाऱ्या एका प्रवाशाचे हिंदुस्थानातील प्रवासवृत्त' (इंग्रजीवरून आधारित), कोल्हापूर, १९०१.

अशा काही मोजक्या प्रवासवृत्तांचे हेतू पाहिल्यास व त्यांच्या प्रास्तविकांतून त्या त्या लेखकांची व्यक्त झालेली भूमिका तपासून पाहिल्यास, या प्रवासलेखनामागे ज्ञानग्रहणाची व ज्ञानदानाची प्रेरणाच प्रमुख आहे असे दिसेल. दुसरे म्हणजे, उपरोक्त सर्व ग्रंथ अत्यंत महत्त्वाची व उपयोगी अशी, त्या त्या प्रवासाबद्दल, त्या त्या देशाबद्दल वा स्थळांबद्दल माहिती पुरवितात. त्यावेळच्या वाचकांची ती मोलाची गरज होती. त्यांतील काही प्रवासग्रंथ चांगले साहित्यिक गुण दाखविणारेही आहेत.

प्राचीन मराठी साहित्यात ऋद्धिपूरवर्णनासारखे लेखन धार्मिक किंवा आध्यात्मिक प्रेरणेतून निर्माण झालेले दिसले. परंतु अर्वाचीन कालखंडातील लेखन प्रामुख्याने ऐहिक समृद्धीच्या मूल्यांना सामोरे जाऊन झाले आहे. याचे प्रमुख कारण, हा कालखंडच मुळी राष्ट्रीय उत्थानाचा, प्रबोधनाचा कालखंड मानला जातो. म्हणूनच साहित्याद्वारे समाजप्रबोधन हा हेतू त्यात स्वच्छ दिसतो आणि या दृष्टीने या ग्रंथांतून बऱ्याचदा पर्यटनाचे महत्त्व विशद करून सांगितलेले आढळते. करसनदास मूळजींचा 'इंग्लंडातील प्रवास', पंडिता रमाबाईंची दोन्ही प्रवासवर्णने, लोकमान्यांचे मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवासावरील व्याख्यान, श्री. वावीकरांच्या ग्रंथाला जोडलेला पर्यटनाचे महत्त्व पटविणारा निबंध, ही याची उत्तम उदाहरणे मानता येतात. या कालात जे प्रवासलेखन झाले, त्यात प्रवासविषयाचे महत्त्व लोकांना पटवून देणे आणि प्रवासाला उद्युक्त करणे, हा भाग प्रथमदर्शनी महत्त्वाचा होता यात संशय नाही. त्यामुळे प्रवासाला उद्युक्त करणारा कालखंड असेच या कालखंडाचे वर्णन करावे लागेल.

भाषांतराची प्रेरणा

याबरोबरच या कालखंडात इंग्रजी व परकी भाषांतून प्रवासविषयक महत्त्वाच्या ग्रंथांची भाषांतरे करण्याची प्रेरणाही दिसून येते. उदाहरणार्थ, वरील ग्रंथांतील 'इंग्लंडातील प्रवास' हा प्रख्यात ग्रंथ, भा. ह. भागवतांनी मूळ गुजराथीवरून भाषांतरित केल्याने मराठीतील प्रवासलेखनात खूप मोलाची भर पडली आहे. अर्वाचीन कालातील याची ठळक उदाहरणे म्हणून, श्री. काकासाहेब कालेलकरांची बहुतेक प्रवासवर्णने मूळ गुजराथीवरून, प्रेमाबाई कंटक, भाऊ धर्माधिकारी, नरेश मंत्री, माधव सावंत, वामन चोरघडे इत्यादींनी भाषांतरित केलेली आहेत. त्यामुळे मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाच्या शाखेत मोलाची भर पडलेली दिसून येते. या भाषांतराच्या प्रेरणेपाठीमागे दुसऱ्या भाषेतील समृद्ध ज्ञानसाठा व वाङ्मयधन आपल्याही भाषेत आणावे, हा हेतू स्पष्ट दिसून येतो.

ही परंपरा इ. स. १९६५ पर्यंत चालू असल्याचा पुरावा पुढील काही ग्रंथांवरून सहज कळून येतो : (१) 'ते अविस्मरणीय दिवस', ले. लिडिया कर्क, अनु. गं. भा. निरंतर, इ. स. १९५६. (२) 'ते झुंजार प्रवासी', ले. फ्रान्सिस पार्कमन, अनु. मंगेश पाडगावकर, इ. स. १९६४. (३) 'पाकिस्तान', ले. बी. जी. वर्गीस, भाषांतर ज. गं. करंदीकर, इ. स. १९६५.

भाषांतराच्या या प्रेरणेतून, परकी भाषांतून उपलब्ध असलेली प्रवासवर्णने आपल्या भाषेत आणल्याची प्रतीती वरील ग्रंथावरून निश्चितपणे येईल. परंतु त्यापाठीमागे अन्य हेतूही असतात. उदाहरणार्थ, 'पाकिस्तान' वरील श्री. वर्गीस याचा ग्रंथ सर्वसामान्य वाचकांस आधुनिक पाकिस्तानची सहजच ओळख करून देईल किंवा श्रीमती लिडिया कर्क या अमेरिकन महिलेने रशियन समाजाचे केलेले निरीक्षण खास वेगळे वाटेल. 'ते झुंजार प्रवासी' या फ्रान्सिस पार्कमनच्या 'धी ऑरेगॉन ट्रेल' वरून, पाडगावकरांनी साधलेल्या अनुवादाआधारे, पार्कमनबरोबर, अमेरिकन इतिहासाची स्मृती जिवंत ठेवल्याचा साक्षात्कार नक्की घडेल, असेच हे अनुवाद सरस उतरले आहेत.

सारांश, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील भाषांतराची प्रेरणा ही पूर्वीपासून, आजवर चालत आलेली एक महत्त्वाची प्रेरणा आहे यात संशय राहात नाही.

ज्ञान व मनोरंजन

ज्ञान व मनोरंजनाच्या हेतूने प्रेरित होऊन, गो. चि. भाट्यांची प्रवासवृत्तमाला अवतरल्याचे स्पष्ट दिसते. त्यामागे लेखकाची वाचकांना प्रवासाला उद्युक्त करण्याची दृष्टी पुढील शब्दांत व्यक्त होते. "हे लहानसे पुस्तक काश्मीरचे साग्र वर्णन नव्हे हे उघड आहे, तर ते हातखांबासारखे (Sign-post) आहे. या खांबाकडे पाहून काश्मीर पाहण्याची वाचकांस जर उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली, तर हे पुस्तक लिहिण्याचे सार्थक झाले असे मी समजेन." असे लेखक म्हणतात ते सार्थ ठरते. पाहिलेल्या प्रदेशाचे ज्ञान मिळवावे, मन रमवावे या प्रेरणेतून प्रा. गो. चि. भाटे आपली प्रवासवृत्तमाला लिहितात असे दिसेल.

धार्मिक (किंवा आध्यात्मिक) प्रेरणेतून

तसेच, अर्वाचीन कालखंडातील भारतीय मन मूलतः धार्मिक भावनेतूनसुद्धा प्रवासाला निघताना दिसते. या मूळच्या अध्यात्मप्रवण मनाला तीर्थयात्रांची माहिती देण्याच्या हेतूने श्री. शामराव मोरोजी यांची 'काशीप्रकाश म्हणजे महायात्रावर्णन' किंवा जगन्नाथ विठोबा क्षत्री यांचे 'गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तांत' किंवा नेरळकर फडके शास्त्रींची 'तीर्थयात्रा, भाग १ ते ४' निघालेल्या दिसतात तशी लहानमोठी तीर्थस्थळांची यात्रावर्णने करणारी अनेक प्रवासपर पुस्तके याही कालखंडात निघालेली दातेसूचीच्या आधारे दाखविता येतात. परंतु 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' हा लेलेशास्त्रींचा ग्रंथ या तीर्थस्थळांची माहिती देण्याच्या दृष्टीने अव्वल दर्जाचा मानावा लागतो. या ग्रंथाचा 'चरित्रनायक' अध्यात्मप्रवण मनाचा वाटतो. तीर्थयात्रा त्याच्या चरित्राशी पर्यायाने मनाशी निगडित असलेला एक अविभाज्य घटक आहे.

या दृष्टीने श्री. गणेशशास्त्री लेले यांनी या ग्रंथाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेची पहिली तीन पाने चांगलाच प्रकाश टाकतात. लेखक म्हणतो, "...अण्णासाहेब यांनी केलेल्या तीर्थयात्रा इत्यादी हा त्यांचे चरित्रातील सारभूत व विशेष महत्त्वाचा भाग आहे, असे समजून त्या संबंधाचा एक लहानसा वेगळाच ग्रंथ लिहावा असे मनात आणून आम्ही त्याचे साहित्य जमा केले..." (पाहा, 'तीर्थयात्रा-प्रबंध', दु. आ., प्रस्तावना, पान १२)

याप्रमाणेच, 'पूर्वपीठिका' या चरित्रपर प्रकरणामध्ये पान ५ वर आपल्याला अशी गोष्ट कळते की, "असा विपरीत प्रकार घडून आल्यामुळे रघुनाथराव यांस अत्यंत अनिष्ट अशा दोन गोष्टी घडल्या. एक तर प्रिय पत्नीचा वियोग आणि दुसरी अग्निहोत्राचा विच्छेद. अशा कारणाने रघुनाथराव यांचे चित्त अत्यंत उदास होऊन प्रपंचातून उठल्यासारखे झाले, सर्वदा मनाची व्यग्रता होऊन स्वस्थतेने कालक्रमणा होईना आणि रात्रंदिवस मनाला हुरहुर वाटू लागली!...अशी उदासीनता आणि खिन्नता झाली असता रघुनाथराव यांचे मनात असा विचार आला की, काही दिवस उत्तर हिंदुस्थानात देशाटन करून तीर्थयात्रा कराव्या म्हणजे ठिकठिकाणचे चमत्कार दृष्टीस पडून मनाचे रंजन होईल आणि तेणेकरून दुःखाचा विसर पडेल!"

यावरून 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' या ग्रंथाची प्रेरणा आध्यात्मिक किंवा धार्मिक आहे असे दिसेल. आणि हा प्रवास चरित्रनायकाच्या जीवनाशी संबंधित असलेला एक प्रमुख घटक आहे असे कळते. या दृष्टीने पान एकवरील ग्रंथाची छोटी सुरवातही या आध्यात्मिक प्रेरणेवर प्रकाश टाकणारी आहे.

नियतकालिकांद्वारे मिळालेल्या प्रेरणा

वर्तमानपत्राच्या संपादकांनी किंवा मासिकाच्या संपादकांनी लिहायला प्रवृत्त केले म्हणूनही अर्वाचीन मराठीत प्रवासलेखन घडले आहे. म्हणूनच या प्रकारच्या वाङ्मयनिर्मितीत नियतकालिकांचा फार मोठा वाटा आहे असे म्हणता येते. ही प्रथा आजही चालू आहे. प्रवासलेखाला खास जागा देऊन छापणे, छापलेल्या लेखांचे पुढे पुस्तक तयार होणे, याबाबत 'मनोरंजन' मासिकाचे मान्यवर संपादक श्री. का. र. मित्र, 'केसरी'चे संपादक न. चि. केळकर, 'किलोस्कर' मासिकाचे संपादक शंकरराव किलोस्कर आणि मुकुंदराव किलोस्कर, 'सत्यकथे'चे संपादक वि. पु. भागवत हे महत्त्वाचे ठरतात. आणि असे लेखन करण्यामध्ये प्रा. गो. चि. भाटे, पार्वतीबाई चिटनवीस, श्री. रा. टिकेकर, स्वतः न. चिं. केळकर, रा. भ.

पावगी, प्रा. अनंत काणेकर, श्री. पु. ल. देशपांडे, रा. भि. जोशी यांचे व अनेकांचे प्रवासलेखन घडल्याचा पुरावा मिळतो.

गो. चि. भाटे म्हणतात, “ज्या माझ्या दूरदूरच्या प्रवासांची सचित्र वर्णने मी मासिक ‘मनोरंजना’त लिहिली...प्रथमतः जेव्हा हे वर्णनात्मक लेख त्या मासिकात येऊ लागले, तेव्हा ते बरेच लोकप्रिय झाले व याचे एक प्रत्यंतर म्हणजे असल्या लेखांचे अनुकरण होऊन सचित्र प्रवासवृत्तपर लेख हे हल्ली मराठी मासिक पुस्तकांचे एक आवश्यक अंग होऊन बसले...” (“माझा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास’, प्रस्तावना)

पुढे श्री. भाट्यांनी सरदारगृहात भेटलेल्या प्रवासी वाचकाचा किस्सा देऊन आपले लेख त्याला माहितीच्या दृष्टीने कसे उपयोगी पडले याची हकीकत दिली आहे. यावरून मराठी नियतकालिकांनी प्रवासवर्णनपर लेखनाला लावलेला हातभार स्पष्ट दिसतो. श्री. भाटे यांची माहिती देण्याची पद्धत अचूक व शास्त्रशुद्ध असल्याचे कळते आणि या लेखांना पुस्तकरूपात प्रकाशित करण्यासाठी परवानगी दिल्याबद्दल व चित्रांचे छापही जसेच्या तसे दिल्याबद्दल श्री. मित्रांसारखे संपादक धन्यवादास पात्र ठरतात हे कळते.

दुसरे उदाहरण म्हणजे श्री. न. चिं. केळकर यांचे ‘विलायतची बातमीपत्रे’. हे पुस्तक म्हणजे “‘केसरी’द्वारे प्रथम प्रसिद्ध झालेली माझी विलायतची बातमीपत्रे एकत्र करून या पुस्तकात छापली आहेत.”असे खुद्द केळकरांनीच त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत नमूद करून ठेवल्याचा पुरावा स्पष्ट आहे.

वर्तमानपत्रासाठी प्रवासलेखन

पण याबरोबरच, श्री. न. चिं. केळकरांच्या प्रेरणेने ‘केसरी’ सारख्या वर्तमानपत्रासाठी लेखरूपाने किंवा प्रवासपत्रांच्या रूपाने झालेले लेखन म्हणजे श्री. श्री. रा. टिकेकर यांचे होय. श्री. टिकेकरांची, (१) ‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’, (२) ‘ब्रह्मी वंडाळीचे ब्रह्मपुराण’, (३) ‘सिंहाला शह’ या पुस्तकांची निर्मिती ‘केसरी’च्या एका ‘प्रवासी प्रतिनिधी’ची आहे. तसेच, मुशाफर किंवा फिरस्त्याच्या भूमिकेतून, श्री. टिकेकरांनी नागपूरच्या ‘महाराष्ट्रा’त व मुंबईच्या ‘प्रभात’मध्ये त्यांची प्रसिद्ध झालेली प्रवासपत्रेही ‘ब्रह्मी वंडाळीचे ब्रह्मपुराण’ या पुस्तकात समाविष्ट केलेली दिसून येतात. (पाहा, ‘मंगलाचरण’, पान १४) ‘सिंहाला शह’ आणि ‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’ हे दोन्ही ग्रंथ ‘केसरी’च्या प्रवासी प्रतिनिधीचे आहेत. ‘सिंहाला शह’ या पुस्तकाला श्री. केळकरांनी लिहिलेल्या प्रस्तावनेत, पान ३ व ४ वर श्री. टिकेकरांच्या प्रत्यक्ष प्रवासाची माहिती येते. तसेच, ‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’ या ग्रंथाच्या नावाखाली ‘केसरीच्या प्रवासी प्रतिनिधीची पत्रे’ असेच छापलेले आढळते.

रा. भ. पावगींचा ‘विलायतचा प्रवास’ भाग १—२ ही पुस्तके व त्यातील हकीकत प्रथम ‘केसरी’तून प्रकाशित होत होती. ती पुस्तकरूपात प्रकाशित करावी, अशा वाचकांच्या सूचनेवरून, आर्यभूषण छापखान्याच्या व्यवस्थापकांनी श्री. ह. ना. गोखले यांनी छापून प्रसिद्ध केल्याचे प्रस्तावनेवरून स्पष्ट होते. म्हणजे या पुस्तकांच्या निर्मितीत ‘केसरी’ सारख्या मातब्बर वर्तमानपत्राचा वाटा कसा महत्त्वाचा आहे हे कळते.

मासिकांकडून मिळालेल्या प्रेरणा

याप्रमाणेच, प्रा. अनंत काणेकरांचे 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' हे प्रख्यात प्रवासवर्णन प्रथमतः पत्ररूपाने 'किलोस्कर' मासिकात क्रमशः अवतरले. याबाबत त्यावेळचे 'किलोस्कर' मासिकाचे संपादक श्री. शं. वा. किलोस्कर म्हणतात, "हिंदुस्थानचा किनारा सोडल्यावर रशियातून परत वाटेला लागेपर्यंत काणेकरांनी तिकडून पाठविलेले वर्णन 'किलोस्कर' मासिकातून त्या सालीच प्रसिद्ध झाले होते. त्या वर्णनाच्या भरीला आणखी काही नवा मजकूर घालून आज हे 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' पुस्तक आपल्यापुढे येत आहे." (पाहा, च. आ., प्रास्ताविक, पान ६)

यासाठी दुसरे प्रख्यात उदाहरण पु. ल. देशपांडे यांच्या 'अपूर्वाई' व 'पूर्वरंग' या दोन प्रवासवर्णनांचे घेता येईल. ही प्रवासवर्णने प्रथम क्रमशः लेखरूपाने 'किलोस्कर' मासिकातून अवतरली, याबाबत लेखक श्री. पु. ल. देशपांडे यांचे 'अपूर्वाई'चे बोलके प्रास्ताविक साक्ष आहेच. तसेच, 'पूर्वरंग'च्या प्रास्ताविकात ते म्हणतात, "मी प्रवासाला निघणार असल्याची कुणकुण सर्वांआधी मुकुंदराव किलोस्करांना लागते... ते 'किलोस्कर' मासिकाची पाने राखून ठेवतात..."

याचा अर्थ, नियतकालिके किंवा मासिके काही निश्चित प्रमाणात तरी, प्रवासवर्णनकारांना प्रवासलेखन करण्यासाठी उद्युक्त करतात, प्रेरणादायक ठरतात हे निश्चित. दुसरे म्हणजे आपल्या लेखनाचा कुणीतरी वाचक आहे, चाहता आहे, किंवा रसिक आहे याची जाण अर्वाचीन काळात या नियतकालिकांनी लेखकांच्या मनात निर्माण केलेली स्पष्ट दिसून येते. लेखक आणि वाचक यांचा हृद्यसंवाद साधून, लेखकाने लिहिलेले प्रवासवर्णन वाचकांपर्यंत किंवा रसिकांपर्यंत पोचविण्याच्या प्रमुख माध्यमाचे कार्य या नियतकालिकांनी केले असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

आजही हे सर्व कार्य चालू असून, वर्तमानपत्रे, मासिके, आकाशवाणी यांवरूनही प्रवासवर्णने रसिक वाचकांपर्यंत वा श्रोत्यांपर्यंत पोहोचविली जातात हे आपण रसिक या नात्याने पाहतोच.

राष्ट्रवादाच्या प्रेरणेतून प्रवासलेखन

या भारतभूमीच्या भक्तीतून वा राष्ट्रवादी वृत्तीतून प्रवासवर्णने लिहिल्याची प्रेरणा, आपल्याला बहुतेक प्रवासलेखकांकडून मिळाल्याची अनेक उदाहरणे या काळातच सापडतात. हा राष्ट्रवादच, वर उल्लेखिलेल्या पंडिता रमाबाई, रा. भ. पावगी, करसनदास मूळजी, साहित्यसम्राट केळकर, लोकमान्य टिळक, श्री. रा. टिकेकर, प्रा. काणेकर, पु. ल. देशपांडे यांच्याही लेखनापाठीमागे आहे. या लेखकांप्रमाणेच, आचार्य काका कालेलकर यांचे व डॉ. वसंत अवसरे यांचे लेखन एका राष्ट्रवादी विचारसरणीतून व भारतभक्तीतून झाल्याचे स्पष्ट दिसते. श्री. कालेलकरांची खालील पुस्तके व त्यांतील काहीची प्रास्ताविके याचा स्पष्ट पुरावा देतात : (१) 'लोकमाता अर्थात भारतवर्षातील नद्यांचे वर्णन', इ. स. १९३८, ले. काका कालेलकर, (२) 'हिमालयातील प्रवास', अनु. भाऊ धर्माधिकारी, इ. स. १९३९, (३) 'आमच्या देशाचे दर्शन', अनु. वामन चोरघडे, इ. स. १९४३, (४) 'भक्तिकुसुमे', अनु. वामन चोरघडे, इ. स. १९४४, (५) 'लाटांचे तांडव', अनु. वामन चोरघडे, इ. स. १९४५, (६) 'जीवनलीला', अनु. नरेश मंत्री, इ. स. १९५८, (७) भारत-दर्शन', खंड पहिला, 'महाराष्ट्र भूमी', इ. स. १९६१, (८) 'भारत-दर्शन', खंड

दुसरा – दक्षिण भारत, इ. स. १९६१, (९) ‘भारत-दर्शन’, खंड तिसरा, मध्य व उत्तर भारत, इ. स. १९६२, (१०) ‘भारत-दर्शन’, खंड चौथा, हिमशिखरांच्या सान्निध्यात, इ. स. १९६६.

या ग्रंथांच्या आधारे आपल्याला असे निश्चित म्हणता येते की, श्री. कालेलकरांच्या प्रवासलेखनामागील प्रमुख प्रेरणा राष्ट्रभक्तीची आहे. या पुरातन भारत देशातील स्थळांचे, पर्वतांचे, नद्यांचे दर्शन, काका एका रसिक वैष्णवाच्या व भारतभक्ताच्या भूमिकेतून स्वतः घेतात व वाचकांना घडवितात. आणि हा देश प्रत्यक्ष डोळ्यांनी पाहावा, पायांना त्याची पवित्र धूळ लागून मन पवित्र व विशाल व्हावे, अशी रसिक वाचकांची इच्छा होते.

प्रवास करण्याबद्दल व प्रवासविषयक वाङ्मयनिर्मितीबद्दल काका म्हणतात, “...मी आशा करतो की, महाराष्ट्राचे, त्याचप्रमाणे साऱ्या हिंदुस्थानचे तरुण प्रवासाचे महत्त्व अधिकाधिक समजू लागतील, चहूदिशांना फिरून येऊन देशाचे, तसेच देशबंधूंचे अवलोकन करतील, आणि भारतभक्तीने ओथंबलेली अशी अनेक प्रवासवर्णने प्रसिद्ध करून स्वभाषेला शृंगारतील. मातृभूमीचे आणि मातृभूमीच्या असंख्य बालकांचे अनेक रीतींनी दर्शन घेऊन त्यांचे वर्णन करणे ही एक पूजाच आहे. या पूजेचे प्रथम पुष्प म्हणून या लेखमालेचे स्मरण थोडे दिवस राहिले तरी तिचे सार्थक झालेसे मी मानीन...” (‘हिमालयातील प्रवास’, प. आ., इतिहास, पान ३)

वरील अवतरणात श्री. कालेलकरांची राष्ट्रभक्ती वा भारतपूजा चांगलीच व्यक्त होते आणि त्यांच्या प्रवासलेखनामागील राष्ट्रवादी प्रेरणेचे दर्शन होते.

त्याचप्रमाणे डॉ. वसंत अवसरे यांच्या ‘लाल नदी...निळे डोंगर’ या ग्रंथाची पु. ल. देशपांडे यांनी लिहिलेली प्रस्तावना व प्रकरणांची नावे वाचली तरी डॉ. अवसरे यांच्या राष्ट्रवादी प्रेरणेचे दर्शन होईल. प्रकरणे २, ३, ५, ७, ९, १०, ११ ते १७ वाचल्यानंतर विशिष्ट राष्ट्रवादी प्रेरणेतून ती लेखकाने लिहिली आहेत असे दिसेल. आसामच्या बाजूने भारतीय उत्तर सरहद्दीच्या रक्षणाबाबत व्यक्त केलेले विचार ज्वलंत वाटतील. ‘सरहद्दी’च्या रक्षणाबाबत अभिनव योजना मांडताना ते म्हणतात, “...मनात आले प्रथम नेफातील टोळ्यांची अलिप्तता नाहीशी करून त्याचे भारतीयीकरण लवकर व निश्चित पावले टाकून करावयाला पाहिजे. तसे करताना ग्रामोफोन, रेडिओ, चित्रपट, मिळेल त्या साधनांचा उपयोग करीत भारताने विजिगीषू वृत्तीने या गोष्टींवर आपले सामर्थ्य केंद्रित केले पाहिजे...” (प. आ. पाने, १२५-१२६)

उपरोक्त अवतरणात डॉ. अवसरे यांची राष्ट्रभक्ती चांगली प्रत्ययाला येते असे म्हणावयास हरकत नाही.

आपला प्रवासानुभव पुढील पिढीला कळावा

‘माझा प्रवास’ या पुस्तकाचे लेखन, आपला प्रवासानुभव पुढील पिढीला कळावा, याही प्रेरणेतून घडल्याचा पुरावा आपल्याला मिळू शकतो. याबाबत, ‘माझा प्रवास’ या ग्रंथाचे कर्ते विष्णुभट गोडसे वरसईकर यांचे अल्पचरित्र, प्रा. न. र. फाटक संपादित प्रतीला जोडले आहे. [विष्णुभट गोडसे, ‘माझा प्रवास’, संपा. न. र. फाटक, ति. आ., पुणे, १९६१, पृ. २५ ते ३२.] त्यात म्हटले आहे, “...निदान आज तरी विष्णुभटजी हे एकटेच आपले अनुभव कागदावर उतरून ठेवणारे दिसतात. त्यांनी हे लिखाण, आपल्या वंशजांना झाला प्रकार

समजण्याचे साधन व्हावे, या दृष्टीने केले आहे. सुना, लेकी, मुले समजूतदार वयाची झाल्यावर त्यांना विष्णुभटजींनीलिहिलेला मजकूर वाचून दाखविण्याचा क्रम कित्येक महिने ठेवला होता. आधी मजकूर लिहून काढावयाचा आणि दुसऱ्या दिवशी तो दुपारची वामकुक्षी आटोपल्यावर जमलेल्या मंडळींपुढे वाचावयाचा, हा क्रम सुमारे सहा महिन्यांनी शेवटास गेला...” (‘माझा प्रवास’, ति. आ.,पाने २५ ते ३२, पान २६)

यावरून विष्णुभटजींच्या लेखनामागे आपला प्रवासानुभव पुढील पिढीला कळावा या प्रेरणेतून प्रथम, ‘माझा प्रवास’ या प्रख्यात ग्रंथाचे लेखन झाल्याचा पुरावा मिळतो.

राजकीय, आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे वास्तवचित्रण

तसेच, राजकीय, आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचे वास्तवचित्र रेखाटावे, या प्रेरणेतूनही काही वेळा प्रवासलेखन घडले आहे. याचा पुरावा पंडिता रमाबाई, श्री. रा. टिकेकर, डॉ. वसंत अवसरे, वा. भ. कर्णिक, व द्वा. भ. कर्णिक इ. लेखकांचे प्रवासवर्णन घडल्याचा पुरावा स्पष्ट आहे. उदाहरणार्थ, ‘लोकशाहीचे माहेर’ हे डेन्मार्कवरील श्री. वा. भ. कर्णिकांचे प्रवासवर्णन ‘समाजनिरीक्षकाची जणू दैनंदिनी’ वाटेल. श्री. टिकेकरांनी ‘ब्रम्ही बंडाळीचे ब्रह्मपुराण’ कथन करताना, तेथील राजकीय डावपेच, आर्थिक दृष्टिकोणातून समाजाची पिळवणूक कशी करतात, याची आकडेवारी देऊन केलेली मीमांसा कोणासही स्पष्ट दिसावी. आणि त्यामुळे ब्रिटिशांच्या कुटिल व स्वार्थी राजकीय नीतिमतेवर चांगलाच प्रकाश पडावा. पंडिता रमाबाईंनी अमेरिकन जीवनातील लोकशाहीचा महामंत्र, हा अमेरिकन लोकांना सुखाकडे व समृद्धीकडे कसा नेतो आहे, त्याचे स्पष्ट चित्र काढले आहे. अमेरिकेची समृद्धी आकडेवारी देऊन त्यांनी पटविली आहे.

आत्माविष्काराच्या प्रबळ प्रेरणेतून

प्रवासविषयक अनुभव हाही एक अनुभव आहे. हा अनुभव आपण घेतला. जे आपण पाहिले व अनुभवले ते दुसऱ्यास सांगावे, ही प्रेरणा मानवी मनाची एक मूलभूत प्रेरणा आहे. अशा आत्माविष्काराच्या प्रबळ प्रेरणेतून झालेले प्रवासलेखन अस्सल कलाकृतीचे गुण दर्शविणारे होत असते. मूलतः अशा जाणिवेने झालेले प्रवासलेखन वाङ्मयप्रकाराची वाङ्मयप्रकार म्हणून यशस्वी वाटचाल दाखविणारे ठरते. आपल्या मराठी वाङ्मयात पंडिता रमाबाई, गोडसेभटजी, काकासाहेब कालेलकर, प्रा. अनंत काणेकर, रा. भि. जोशी, गंगाधर गाडगीळ, पु. ल. देशपांडे आणि प्रभाकर पाध्ये इत्यादी लेखकांचे प्रवासलेखन आत्माविष्काराच्या प्रबळ प्रेरणेतूनही झाल्याचे स्पष्टपणे जाणवते, आणि त्यामुळेच त्यांच्या प्रवासवर्णनपर लेखनाला चांगल्या साहित्यकृतीचा दर्जा प्राप्त झाला आहे, ही गोष्ट नाकारता येत नाही.

सौंदर्यगानाची प्रेरणा

तसेच, एखादा देश, प्रांत, स्थळ, तिथला निसर्ग, प्रवासी मनाला आपल्या सौंदर्याने भूल घालतो आणि तो देश, प्रांत, स्थळ, तिथला निसर्गच प्रवासी लेखकाला प्रवास करण्यासाठी उद्युक्त करतो. अशा वेळी त्या देशाच्या प्रवासात जाणवलेले सौंदर्य टिपणे व त्याचे गान या निव्वळ सौंदर्यवादी प्रेरणेतूनही प्रवासलेखन घडू शकते. उदाहरणार्थ, ‘तोकोनोमा’ हे श्री. पाध्ये यांचे प्रवासवर्णन जपानचे सौंदर्यगान

करण्याच्या प्रेरणेतून निर्माण झाले आहे. जपानच्या जाणवलेल्या सौंदर्याच्या धुंदीत त्याचे लेखन घडले आहे, याचा पुरावा प्रारंभीच्या प्रकाशकांच्या पत्रावरून मिळतो.

प्रा. काणेकरांना धुक्यातील इंग्लंडप्रमाणेच उमद्या रशियाचे सौंदर्य भूल घालू शकले आहे. श्री. गंगाधर गाडगीळांचे 'सातासमुद्रापलीकडी'ल सौंदर्ययुक्त अनुभवच असे आकारबद्ध व उत्कट की ते लिहून काढणे अपरिहार्य ठरले आहे, याचे दर्शन आपण मागील भागात घेतले आहेच. श्री. काकासाहेब कालेलकरांना भारत देशाचे सौंदर्य जागोजाग प्रत्ययाला येते, असे त्यांच्या प्रवासवर्णनांवरून स्पष्टपणे दिसून येते.

सारांश, अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रमुख प्रेरणांचे धावते दर्शन घेतल्यावर, आपल्या असे निदर्शनास येते की, या प्रेरणा विविध प्रकारच्या आहेत आणि त्या प्रेरणांमध्ये वेगळेपणा आहे.

तसेच, एखादा प्रवासग्रंथ, एकाच वेळी विविध प्रकारच्या प्रेरणांना सामोरा जाताना दिसतो. अशी किमया या वाङ्मयप्रकाराबाबत लीलया घडताना दिसून येते. उदाहरणार्थ प्रा. अनंत काणेकरांचे 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' हे प्रवासवर्णन एकाच वेळी (१) आत्माविष्काराची, (२) सौंदर्यगानाची, (३) ज्ञानग्रहणाची व ज्ञानदानाची, (४) 'किलोस्कर' मासिकाद्वारे लेखनाला उद्युक्त झाल्याची प्रेरणा सांगू शकेल. म्हणजे एकाच वेळी चार प्रकारच्या प्रेरणांना सामोरे जाण्याचा प्रकार इथे घडून गेला आहे. त्या दृष्टीने या ग्रंथाचे 'तात्पर्य' उदाहरणादाखल घ्यावयाला हरकत नाही. मनःपूर्वक वाचनानंतर रसिकाला वरील चार प्रकारच्या प्रेरणांचा प्रत्यय निश्चित येईल.

*

प्रवासवर्णने : भाषांतर-युगापासून इ. स. १८८२ पर्यंत

साहित्यसृष्टीमध्ये कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराचा 'एक वाङ्मयप्रकार' म्हणून अभ्यास करताना, विहंगमावलोकन अनेक दृष्टींनी आवश्यक ठरते. साहित्याचा इतिहास हा प्रतिभाशाली लेखकांच्या नवनिर्माणक्षम प्रतिभाधर्माने निर्मिलेल्या साहित्यकृतींचा इतिहास असतो. तसेच, त्यांच्या समृद्ध व्यक्तिमत्वाने साकारलेल्या कलाकृतींतून जाणवणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाचाही तो अभ्यास असतो. प्रत्येक लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व वेगवेगळे असते. म्हणून त्याची लेखनकृती वेगळी वाटते. एक माणूस दुसऱ्या माणसासारखा नसतो. तसेच एका लेखकाची प्रतिभा दुसऱ्यासारखी क्वचितच असते. मानवी मनाची, माणसामधल्या 'स्व'ची ही जी पृथगात्मता असते, वेगळेपणा असतो, तो वेगळेपणा लेखकातही असतो. त्यामुळे त्याचे लेखन दुसऱ्या लेखकाहून वेगळे वाटत असावे. या वेगळेपणापाठीमागे त्याच्या पृथगात्म व्यक्तिमत्त्वाचा सिंहाचा वाटा असतो. त्याच्या कलाकृतीचे हे वेगळेपण अभ्यासकांच्या किंवा रसिकांच्या लक्षात आणून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य विहंगमावलोकनामुळे शक्य होत असते.

तसेच, कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराला 'वाङ्मयप्रकार'चा दर्जा प्राप्त झाला आहे किंवा नाही, हे डोळसपणे पाहण्याची शक्यता विहंगमावलोकनामुळे शक्य होते. कोणतीही लेखनकृती आपल्या अंतर्बाह्य वैशिष्ट्यांनी आपले 'आपलेपण' किंवा 'स्वत्व' रसिकांच्या प्रत्ययाला आणून देत आहे काय, कोणत्या विशिष्ट काळी तिच्या या आपलेपणाला 'आपलेपणा' प्राप्त झाला आहे, हे पडताळून पाहणे विहंगमावलोकनामुळे शक्य होत असते. तसेच, कोणत्याही वाङ्मयप्रकाराची, विशिष्ट काळी, एका विशिष्ट दिशेने, विशिष्ट परिस्थितीत, विशिष्ट प्रेरणांनी जी वाढ होते, त्या वाढीचा (वा पिछेहाटीचा) आलेख स्पष्टपणे काढून दाखविणे विहंगमावलोकनामुळे शक्य होते.

महाराष्ट्र सारस्वताच्या वैभवशाली परंपरेत अनेक 'वाङ्मयप्रकार' आपली अस्मिता मिरविताना दिसतात. उदाहरणार्थ, भावकविता, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध वगैरे वाङ्मयप्रकार प्रसिद्ध आहेतच. या ग्रंथात मराठीतील प्रवासवर्णनांचा वाङ्मयप्रकार या दृष्टीने अभ्यास अभिप्रेत आहे. या अभ्यासासाठी इ. स. १८०० ते १९६५ हा विशेष कालखंड म्हणून निवडला आहे. याची प्रमुख कारणे वाङ्मयीनच आहेत. प्रा. रा. श्री. जोगांच्या भाषेत "...नव्या वाङ्मयनिर्मितीस जीमुळे विशेष चालना मिळाली अशी सर्वाधिक महत्त्वाची कोणती गोष्ट असेल, तर ती मराठी वाङ्मयास मिळालेली मुद्रणाची जोड, ही होय. मराठी भाषेतील पुस्तकांना पहिला मुद्रणसंस्कार इ. स. १८०५ मध्ये कलकत्याजवळ श्रीरामपूर येथे झाला. त्या वर्षी तेथील ख्रिस्ती मिशनच्या विद्यमाने 'सेंट मॅथ्यू' आणि 'मराठी भाषेचे व्याकरण' ही दोन पुस्तके मुद्रित होऊन प्रसिद्ध झाली व पुढेही इ. स. १८१८ पर्यंत आणखी दहा पुस्तके छापून प्रकाशित केली गेली. याआधी एक वर्ष म्हणजे इ. स. १८०४ मध्ये कलकत्याच्या 'कॉलेज ऑफ फोर्ट वुडल्यम्' मध्ये मराठीच्या अध्ययन-अध्यापनाला प्रारंभ झाला होता. याचा अर्थ असा की, इ. स. १८०० च्या आसपासच अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या जोपासनेला प्रारंभ झाला..." ('मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड ४, प्र. १, पान २)

प्रा. जोगांच्या वरील अवतरणात, अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासाची पहिली सीमा जिथून सुरू होते तो इ. स. १८०० च, या ग्रंथाच्या अभ्यासासाठी पूर्वसीमा मानला आहे. तरीही तुलनेसाठी प्राचीन

मराठीतील काही प्रमुख प्रवासवर्णनकारांचा वाङ्मयविचार परिशिष्टाला जोडला आहे. प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार अर्वाचीन मराठीचाच एक खास वाङ्मयप्रकार आहे, हे त्यामुळे निदर्शनास यावे.

शिवाय, (१) या ग्रंथामध्ये वाङ्मयप्रकार या दृष्टीने प्रवासवर्णनांचा अभ्यास व विचार करावयाचा असल्याने, सोयीसाठी ग्रंथरूप पावलेल्या प्रवासवर्णनांचाच विचार प्रामुख्याने केला आहे. (२) तसेच, ज्या प्रवासवर्णनांना 'वाङ्मयीन सौंदर्य' आहे, असे म्हणता येईल, अशांचाच विचार प्रामुख्याने इथे केला जाणार आहे; ज्यामुळे वाङ्मयीन दृष्टीचे सातत्य राखता येणे शक्य व्हावे. (३) 'वाङ्मयीन प्रवासवर्णने' हीच विचाराधीन असल्यामुळे पुढील विहंगमावलोकनात निव्वळ स्थळवर्णनांचा विचार गृहीत धरलेला नाही. (४) आजवर मराठीत प्रवासवर्णनांचा वाङ्मयविचार झालाच असला तर स्थळवर्णनांशी बऱ्याच दृष्टिकोणांतून साम्य दर्शवून झाला, वा स्थळवर्णनांना प्रवासवर्णने समजून केलेला दिसतो. पण त्यामध्ये सूक्ष्म फरक वा भेद आहेत. त्याचे दर्शन पहिल्या भागात घडविले आहे.

म्हणूनच, या विहंगमावलोकनाची दृष्टी व प्रयोजन वेगळे आहे. 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयीन रूपाचा पहिल्या भागात जो मागोवा घेण्यात आला आहे, त्याला अनुसरून यापुढील भागातील प्रवासवर्णने आहेत काय, हा महत्त्वाचा मुद्दा केंद्रीभूत राखला आहे. म्हणजेच, प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने ज्या ग्रंथामध्ये लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल साधून कलात्मक चित्रण झालेले असेल आणि ते प्रतिभाशाली लेखकाने केलेले असेल, त्याच ग्रंथाचा विचार करणे इष्ट आहे असे मला वाटते. पुढील विहंगमावलोकनात ही दृष्टीच प्रमुख आहे.

दृष्टी : वाङ्मयीन, ऐतिहासिक व रसोद्ग्राही

तसेच, या विहंगमावलोकनाची एक दृष्टी वाङ्मयीन व दुसरी ऐतिहासिक ठेवली आहे. या ऐतिहासिक दृष्टीमुळे या विहंगमावलोकनाला एक निश्चित कालरेखा लाभावी व प्रतिपाद्य विषयाचा आलेख ठसठशीत रीतीने डोळ्यांसमोर उभा राहावा हा हेतू आहे. यासाठीच आजवर मान्य असलेले मराठी साहित्याचे 'प्राचीन' व 'अर्वाचीन' हे स्थूल कालिक भेद इथे अभिप्रेत धरले आहेत.

या ग्रंथामध्ये, 'प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार' म्हणून मराठीतील पहिला व अभिनव विचार व्यक्त होऊ पाहात आहे, असे नम्रतेने म्हणावेसे वाटते. त्यामुळे या विहंगमावलोकनाची दृष्टी सर्वसामान्यपणे रसोद्ग्राही राखण्याचा अवलंब केला आहे. तसेच, काही प्रवासग्रंथांचा परिचय करून देण्याकडे विशेष कल राखलेला आहे. ज्यामुळे 'प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार' म्हणून प्रस्थापना होण्यासाठी मदत व्हावी असाही एक नम्र हेतू आहे.

अर्वाचीन प्रवासवर्णनपर ग्रंथांचा संख्यात्मक आलेख

मागील प्रकरणातील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीमागील प्रेरणांचे एक धावते दर्शन घेतल्यानंतर, आपणास या अर्वाचीन कालखंडातील ग्रंथरूप पावलेल्या प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा एक ओझरता आलेख काढून पाहणे हिताचे व मनोरंजक ठरते. हा आलेख प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णने पाहता विशेष नजरेत भरतो.

(१) इ. स. १८०० ते १८७४ पर्यंतच्या कालखंडात म्हणजे विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या निबंधमालेपर्यंतच्या पाऊणशे वर्षांच्या कालखंडात नाव घेण्याजोगी सुमारे सहा-सात प्रवासवर्णनेच सापडतात. मी हा आकडा दातेसूचीचा आधार घेऊन देत आहे. शिवाय, नियतकालिकांतून पसरलेले लेखरूप प्रवासवर्णन वेगळे गृहीत धरता येईल. तरी हा आकडा पाऊणशे वर्षांच्या कालखंडाच्या मानाने अल्प असाच आहे. याचे प्रमुख कारण, इ. स. १८०० ते १८७४ हा 'मराठी गद्याचाइंग्रजी अवतार' दर्शविणारा कालखंड आहे आणि या कालखंडात शासनकर्त्यांच्या आधारे मराठी वाङ्मयच नव्याने जन्माला यावे तशी वाङ्मयीन परिस्थिती आहे. दुसरे म्हणजे, इतर व्यवहारउपयोगी व शालेय कारणासाठी ग्रंथनिर्मिती करावी यांवर अधिक भर आहे. याबाबत म. म. पोतदार म्हणतात,

“...इ. स. १८१८ ते १८७४ पावेतोच्या पन्नाशीत एकंदर ६६१ ग्रंथ प्रसिद्ध झाल्याचे सरकारी यादीवरून दिसते. त्यात ४३१ गद्य व २३० पद्य अशी वाटणी पडते.” (‘मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार’, दु. आ., उपोद्घात, पान १९) त्यात प्रवासवर्णने चार आहेत. म्हणजे एकूण ग्रंथांमध्ये या पन्नास वर्षांत चार व एकंदर पाऊणशे वर्षांत सहा—सात प्रवासवर्णने हा आकडा एकंदर वाङ्मयीन परिस्थितीच्या संदर्भात कमी मोलाचा नाही असे म्हणावयास हवे.

(२) इ. स. १८७५ ते १९०० या २५-२६ वर्षांच्या कालखंडात दातेसूचीच्या आधारे सुमारे १३-१४ प्रवासवर्णने सापडतात. शिवाय नियतकालिकांतील लेखरूप वेगळी. म्हणजे, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा हा आकडा पूर्वीच्या कालखंडाहून दुपटीने वाढला असून त्याचा प्रत्यक्ष कालखंड एकतृतीयांश एवढा आहे. म्हणजे या कालखंडात पर्यटनाचे महत्त्व मागील कालखंडापेक्षा बऱ्याच प्रमाणात वाढलेले दिसते. आणि आपण केलेला प्रवास नमूद करून ठेवावा, असे लेखकांना वाटले आहे. या कालखंडात पंडिता रमाबाई, गोडसेभटजी यांसारखे समर्थ प्रवासलेखक भेटतात, हे वैशिष्ट्याचे मानावे लागते.

(३) इ. स. १९०१ ते १९२० या वीस वर्षांच्या काळात, सुमारे २५ प्रवासवर्णनपर ग्रंथ सापडतात. या कालखंडात निबंध, कविता, नाटक, कादंबरी या वाङ्मयप्रकारांच्या ऊर्जस्वल कारकीर्दीच्या मानाने पंचवीसएक प्रवासवर्णने कमी वाटण्याचा संभव नाकारता येत नाही. परंतु २० वर्षांत २५ प्रवासवर्णने हाही आकडा प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीची प्रगती दर्शविणारा आहे, असेच म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. शिवाय, नियतकालिकांतून विखुरलेले बरेच प्रवासवर्णन ग्रंथरूप पावलेले नाही. मागील सुमारे २५—२६ वर्षांच्या कालखंडात १३—१४ प्रवासवर्णने म्हणजे प्रमाण दोन वर्षाला एक पडते, तर इथे वर्षाला सव्वा पडते. हा आकडा निश्चितच प्रगतिकारक म्हणायला हवा. शिवाय, या कालखंडात प्रवासप्रवृत्ती विशेष वाढीला लागल्याचे दिसते.

(४) इ. स. १९२१ ते १९४० या वीस वर्षांच्या कालखंडात सुमारे ५२ प्रवासवर्णने हाताशी लागू शकतात. म्हणजे हा कालखंड मागील कालखंडाहून प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा उच्चांक दर्शविणारा ठरतो. आणि वर्षाला सुमारे २ ते २॥ असा निर्मितीच्या प्रमाणाचा क्रमांक दाखविला जातो. श्री. गो. चि. भाटे, साहित्यसम्राट केळकर, ‘तीर्थयात्रा’कार फडके आणि म. म. पां. वा. काणे इत्यादीनामवंत प्रवासवर्णनकार याच कालखंडात येतात आणि ‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’ या प्रा. अनंत काणेकरांच्या प्रवासवर्णनाने ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराला एका वेगळ्याच कलात्मक उंचीवर नेऊन ठेवल्याचा पुरावा मिळतो. शिवाय, ग्रंथरूप न पावलेले प्रवासवर्णन वेगळे आहेच.

(५) १९४१ ते १९५० या दहा वर्षांच्या कालखंडात सुमारे ३२ ते ३३ प्रवासवर्णने हाती लागतात. या कालखंडात प्रामुख्याने काका कालेलकर, प्रा. काणेकर, कुंदर दिवाण, ना. गो. चाफेकर, श्री. माटे, कमला फडके, चिं. वि. जोशी, गो. नी. दांडेकर इत्यादी लेखकांची प्रवासवर्णने येतात. दहा वर्षाला सुमारे ३२ ते ३३ प्रवासवर्णने म्हणजे वर्षाला सुमारे तीन प्रवासवर्णनांची निर्मिती हा आकडा निश्चितच प्रगतिदर्शक मानला पाहिजे. या कालखंडात प्रवासवर्णनपर लेख अनेक नियतकालिकांतून विखुरलेले आहेतच. प्रवास आवडीचा विषय बनला आहे.

(६) इ. स. १९५१ ते १९६५ हा १५ वर्षांचा कालखंड म्हणजे प्रस्तुत ग्रंथाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड मानावा लागतो. हा कालखंड म्हणजे स्वातंत्र्योत्तर वाङ्मयाचा कालखंड आहे. या १५ वर्षांच्या कालखंडात सुमारे १२० प्रवासवर्णनांची निर्मिती झालेली हाती लागते आणि सुमारे ७७ ग्रंथलेख सापडतात. इथे वर्षाला सुमारे ८ प्रवासवर्णने निर्माण झालेली दिसतात. म्हणजे प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा उच्चांक दाखविणारा हा कालखंड असून, मराठीमध्ये 'प्रवासवर्णन' हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे. असे विधान आपण या कालखंडातील प्रवासवर्णनांकडे पाहून करू शकतो. हे विधान या कालखंडातील, श्री. पु. ल. देशपांडे, प्रभाकर पाध्ये, गंगाधर गाडगीळ, रा. भि. जोशी इत्यादी प्रवासलेखकांच्या अस्सल प्रवासवर्णनपर ग्रंथांमुळेच करू शकतो असे म्हणता येईल. शिवाय, मासिकांतून साप्ताहिकांतून व वर्तमानपत्रांतून अस्सल कलात्मक रूप प्राप्त झालेले बंदिस्त प्रवासलेखन सहज दृष्टीला पडते ते वेगळेच. काही सुदैवी लेखकांचे प्रवासलेखन ग्रंथरूप पावते, काहींचे नाही.

या ठिकाणी असा एक विचार सुचतो की, त्या त्या वर्षांचे उत्कृष्ट प्रवासलेख गोळा करून त्यांचा एक संग्रह वर्षाला प्रकाशित व्हावा. दुसरे म्हणजे, १९६६ ते १९८० या कालखंडातील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचा एक आलेख या ग्रंथाला हाती मिळालेल्या प्रवासवर्णनांच्या आधारे मी जोडीत आहेच. या काळात प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मिती व त्याचे प्रकाशन यात निश्चित वाढ झाली आहेच. उदाहरणार्थ, 'ललित' व इतर वाङ्मयीन मासिकांच्या प्रत्येक अंकात 'या महिन्यात' वा 'वर्षभरात' बाजारात आलेल्या प्रकाशित ग्रंथांची जी यादी वा सूची प्रकाशित होते, ती प्रवासवर्णनांची निर्मिती भरघोस व विपुल प्रमाणात होते आहे याची निदर्शक मानता येईल. प्रवासवर्णनकार व त्यांचे प्रवासही विविध देशांत व भारतातहीवाढले आहेत. त्याबद्दलची रसिक दृष्टी वाढीला लागली आहे. श्री. रवींद्र पिंगे आदी लेखकांच्या लेखनात एक प्रकारचा मनस्वीपणा जाणवतो.

सारांश, अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा एक संख्यात्मक ओझरता आलेख काढून पाहिल्यास आपल्याला तो चढत्या क्रमाचा दिसतो यात संशय राहात नाही.

हे विहंगमावलोकन, प्रामुख्याने अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल कशी झाली, त्याच्या रंगरूपात एक वाङ्मयप्रकार म्हणून भर टाकणारे कोणते ग्रंथकार व ग्रंथ आहेत, हे निरखण्यासाठी आहे आणि कालानुक्रमे हे पाहणे इष्ट ठरावे. त्यामुळे सर्वच ग्रंथांचे विहंगमावलोकन करणे हिताचे व इष्टही ठरणार नाही. 'प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार' या दृष्टीने महत्त्वाच्या ठरणान्या काही मोजक्या ग्रंथांना सामोरे जाऊन या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा अल्पसा प्रयत्न मी पुढे करित आहे.

पहिला कालखंड (इ. स. १८०० – १८८२)

विहंगमावलोकनाचा पहिला कालखंड म्हणून इ. स. १८०० ते इ. स. १८८२ पर्यंतचा कालखंड निवडणे मला रास्त वाटते. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने याचे महत्त्वाचे वाङ्मयीन कारण, 'भाषांतर-युगा' पासून पंडिता रमाबाईंच्या पहिल्या प्रवासवर्णनापर्यंत, हा कालखंड सर्वसामान्यपणे प्रवासवर्णनांचे वृत्तांतवजा स्वरूप दाखविणारा ठरतो आणि इथे एक महत्त्वाचा विभाग पडून पंडिता रमाबाई व गोडसेभटजी यांचे महत्त्वाचे प्रवासलेखन इ. स. १८८३ पासून सुरू होते. या वाङ्मयीन कारणासाठीच, इ. स. १८८२ ही या प्रकरणातील विहंगमावलोकनाची उत्तरसीमा मानली आहे.

या कालखंडातील प्रवासवर्णनांचे रूपसंशोधन करित असताना, आपल्याला मुख्यत्वे खालील काही ग्रंथांना सामोरे जावे लागते :

- (१) 'इंग्लंड देशाचे वर्णन', भाषांतर : नाना नारायण, (शिळाछाप) इ. स. १८३५.
- (२) 'काशीप्रकाश' म्हणजे 'महायात्रावर्णन', ले. शामराव मोरोजी, (श. १७७४) इ. स. १८५२.
- (३) कप्तान कूकसाहेब याचे 'जलपर्यटनाचा वृत्तांत', भाषांतर : सदाशिव गणेशशास्त्री लेले, इ. स. १८५३.
- (४) 'गोकर्ण महाबलेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तांत', ले. जगन्नाथ विठोबा क्षत्री, इ. स. १८६३.
- (५) 'इंग्लंडातील प्रवास', मूळ लेखक : करसनदास मूळजी, गुजराथी पुस्तकाच्या आवृत्तीवरून भाषांतर : भास्कर हरि भागवत, इ. स. १८६७.
- (६) 'राणीचे पुस्तक', भाषांतर : गणपत मोरोबा पितळे, इ. स. १८७१.
- (७) 'काशीयात्रा' ले. : हरि गणेश पटवर्धन, इ. स. १८७२.
- (८) 'श्रीकाशी वगैरे यात्राविषयी व्याख्यान' ले : ना. भि. जोगळेकर, इ. स. १८८२.

भाषांतरित ग्रंथ व त्यांचे वृत्तांतवजा स्वरूप

उपरोक्त ग्रंथांच्या कालाकडे पाहिल्यास, श्री. नाना नारायण यांचा 'इंग्लंड देशाचे वर्णन' हा भाषांतरित ग्रंथ या कालखंडातील कालानुक्रमे पहिला ग्रंथ आहे. शिवाय, तो शिळाछापात छापलेला आहे. हा ग्रंथ मिस्र बर्डकृत 'ए डिस्क्रिप्शन ऑफ इंग्लंड'चे मराठी भाषांतर आहे, आणि त्यात तेथील लोकांची नीती आणि स्थिती ह्यांविषयी मुख्यत्वे सूचना केली आहे. आणि आरंभी दीर्घ प्रस्तावनेत ज्ञानलाभदर्शक विचार केला आहे. म्हणजे या ग्रंथाचा उद्देश इंग्लंडातील लोकांची माहिती द्यावी हा असून ही माहिती लेखिकेने दिली आहे, त्याचे निव्वळ भाषांतर श्री. नाना नारायण या लेखकाने केले आहे. यातील ज्ञानलाभदर्शक विचार या कालखंडातील 'उद्बोधनयुगा'च्या सुरवातीचा म्हणून समजून घेता येतो. तसेच, हा ग्रंथ 'भाषांतर-युगा' ची प्रतीती देणारा आहे. परंतु या ग्रंथाला 'प्रवासवर्णन' असे संबोधणे कठीण आहे. याचे पहिले कारण, लेखिकेने स्वतः प्रवास केला आहे, असा परिचय मिळत नाही. हा ग्रंथ एकूण सोळा विभागांत विभागलेला असून इंग्लंडची भौगोलिक, शासकीय, धार्मिक, शिक्षणविषयक व सामाजिक माहिती लेखिकेने पुरविली आहे. भाषांतरकार प्रस्तावनेत म्हणतो—

“...ज्या देशाशी आपला इतका जवळचा संबंध आहे, त्या देशातील लोकांस इंग्लंड देशाच्या लोकांचे निर्विवाद जे विशेष ज्ञान आणि तशीच व्यावहारिक नीती यांचा कार्यकारण भाव सांगून, त्यांचे हित व्हावे यास्तव हा ग्रंथ करितो...”

यावरून इंग्लंडची माहिती किंवा वृत्तांत पुरविणे हा या ग्रंथाच्या भाषांतराचा प्रमुख उद्देश ध्यानात येतो. म्हणजे इंग्लंड येथील लोकजीवनाचा वृत्तांत किंवा माहिती पुरविणारा, शिळाछापावर मुद्रित झालेला एक भाषांतरित ग्रंथ, एवढेच या ग्रंथाचे फारतर महत्त्व सांगता येणे शक्य आहे. आणि सूचिकारांनी प्रवासवर्णनांच्या सूचीत त्याचा अंतर्भाव केल्याने इथे परिचयार्थ घेतला एवढेच. म्हणजेच या भाषांतरित ग्रंथाचे रूप माहितीवजा व वृत्तांतवजा आहे.

श्री. गणपत मोरोबा पितळे यांचे ‘राणीचे पुस्तक’

या कालखंडातील हा दुसरा भाषांतरित ग्रंथ. हा महाराणी व्हिक्टोरिया कृत ‘लीव्हज् फ्रॉम दी जर्नल ऑफ अवर लाईफ् इन् हायलंड’चे भाषांतर आहे. हा ग्रंथ महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा हैलंड प्रांतातील रहिवास व स्कातलंड, इंग्लंड व ऍर्लंड ह्या देशांतील सफरी आणि गलबतात बसून केलेली पर्यटने यांचा वृत्तांत देणारे आहे. म्हणजे याही ग्रंथाच्या भाषांतराचा हेतू व उद्देश राणीचा प्रवासवृत्तांत कथन करावा हा असून, या ग्रंथात मिस बर्डच्या श्री. नाना नारायणकृत भाषांतरापेक्षा हे भाषांतर, प्रत्यक्ष प्रवास करणाऱ्या राज्यकर्त्या महाराणी व्हिक्टोरियाचे दर्शन देणारे आहे, हा त्या ग्रंथाचा एक तत्कालीन विशेष मानावा लागेल. परंतु एक कलात्मक ग्रंथ म्हणून याही ग्रंथाकडे पाहता येत नाही. वृत्तांत देणे किंवा माहिती पुरविणे हाच अशा ग्रंथांचा उद्देश.

कप्तान कूकसाहेब यांचे ‘जलपर्यटनाचा वृत्तांत’ हा श्री. लेले यांनी भाषांतरित केलेला इ. स. १८५३ चा ग्रंथ याच मासल्याचा आहे. हा ग्रंथ कोलंबसापासून कूकसाहेबापर्यंत भिन्न देशीय जलपर्यटकांचा इतिहास संभाषणरूप घेऊन सांगतो. हे संभाषण व त्यातील संवाद कलेसाठी आलेले नाहीत. वृत्तांत देणे अगर तो पुरविणे हा त्यांचा हेतू आहे. या संवादासाठी मराठी पात्रे आली आहेत. उदाहरणार्थ, आनंदराव, रखमाबाई, गोपाळ व यमुना, रामचंद्र व कृष्णाचार्य यांचे संवाद आले आहेत. इथे एक दिसते की, राज्यकर्त्यांचा देश व त्यांचा मोठेपणा वर्णन करावा या हेतूने असे ग्रंथ लिहिले जातात किंवा भाषांतरित केले जातात. अशा ग्रंथांचे वाङ्मयीन रूप वृत्तांतवजा किंवा माहितीवजा असते. याहून त्यांकडे फारशा कलात्मक दृष्टीने पाहणे हिताचेही नसते.

माहितीपासून ज्ञानाकडे आणि मनोरंजनापासून देशहिताकडे

या भाषांतर-युगाच्या कालखंडात उपरोक्त ग्रंथांपेक्षा वेगळा व वजनदार असा एकच ग्रंथ उपलब्ध आहे, आणि तो म्हणजे श्री. करसनदास मूळजींचा, श्री. भा. ह. भागवतांनी भाषांतरित केलेला, ‘इंग्लंडातील प्रवास’ हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या रूपाकडे पाहिल्यास ते प्राबंधिक स्वरूपाचे वाटेल. हा ग्रंथ एकाच वेळी ‘भाषांतर-युगा’चे प्रतिनिधित्व करणारा, त्याची महती पटविणारा, वृत्तांत व माहिती देणारा आहे. आणि ही माहिती शेवटी ज्ञानाकडे वळणारी असून त्या ज्ञानापासून देशहित व मनोरंजन साधले जाण्याचा उदात्त दृष्टिकोण लपून राहात नाही. म्हणून उपरोक्त दोन्ही ग्रंथांपेक्षा या ग्रंथाचा सूक्ष्म विचार करणे रास्त ठरेल.

कालक्रमाने, पितळे यांच्या ग्रंथापूर्वीचा हा ग्रंथ आहे. सविस्तर परिचयासाठी तो वेगळा करून घेतला आहे. 'प्रवासवर्णन'पर वाङ्मयाचा अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकाला हा ग्रंथ अनेक दृष्टिकोणांतून खाद्य पुरवितो. या ग्रंथाची मागील तात्त्विक चर्चेसाठी अनेक वेळा मदत घेतलेली स्पष्ट आहे. हा ग्रंथ एकाच वेळी इंग्लंडातील लोकजीवनाचा सूक्ष्म व साक्षेपी अभ्यास पुरवितो. प्रवासवर्णनकाराला 'प्रत्यक्ष प्रवास' हा त्याच्या निर्मितीत अत्यंत महत्त्वाचा घटक होय, याची जाणीव करून देतो आणि देशहित, ज्ञान मिळविणे, व दुसऱ्या देशाकडून काही चांगले शिकावे असा बोधप्रद उपदेशही मिळतो. हा ग्रंथ मनोरंजन साधणारा ग्रंथ आहे, आणि प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराचे 'रूप' चांगल्या अर्थाने प्राबंधिक वा शास्त्रीय असू शकते, याचाही प्रत्यय (वाचकाला) आणून देतो असेच म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. त्यामुळे या ग्रंथातील माहिती, ती पारखण्याचे लेखकापाशी असलेले सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचे देणे, देशहिताची कळकळ, प्रतिपाद्य विषयावरील अनेक ग्रंथांचे वाचन, माहितीचा काटेकोरपणा, तौलनिक दृष्टी या सर्वच गोष्टी या ग्रंथात एकत्रित झालेल्या दिसतील. आणि यातील माहिती ही नुसती माहिती राहात नसून त्या माहितीला एक प्रकारचे ज्ञानात्मक रंजक मूल्यही लाभते. त्यामुळे, एकाच वेळी माहिती देणे, (वाचकाला) ज्ञान लाभणे, त्याचे मनोरंजन होणे आणि देशहित साधले जाणे या गोष्टी सहज घडून जातात. या उद्देशानेच या ग्रंथाचा प्रपंच लेखकाने काळजीपूर्वक साधला आहे.

या ग्रंथाचा भाषांतरकर्ता मराठी, संस्कृत, हिंदी, गुजराथी व इंग्रजी या भाषा चांगला जाणणारा असून, ग्रंथाचा मूळ आशय न सोडता त्याचे अप्रतिम भाषांतर कसे करावे याचाही नमुना म्हणून या ग्रंथाकडे पाहता येईल. ज्यावेळी मराठी भाषा आणि तिच्यातील गद्य नव्याने घडते आहे. अशा वेळी मराठी भाषा किती प्रौढ व चांगली अर्थोत्पादक आहे, याची जाणीव करून देणारा हा ग्रंथ आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

ग्रंथपरिचय

या ग्रंथाची एकंदर रचना प्राबंधिक स्वरूपाची आहे. एकूण ग्रंथ बारा प्रकरणांत विभागला असून, उपोद्घात प्रकरणात लेखकाने बारा मुद्दे चर्चिते आहेत. पान दोनपासून त्रेपन्नपर्यंत भारतीय पर्यटनाचा इतिहास व एकंदर पर्यटनाचे महत्त्व लेखक पटविताना दिसेल. (त्याचा आधार या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात घेतला आहे.) हा ग्रंथ मोठा असून सुमारे ५०२ पानांचा आहे. प्रकरणांच्या प्रमुख शीर्षकांत व पुढेही प्रत्येक प्रकरणात कोणकोणत्या ठळक विषयांचे वर्णन आले आहे, त्यांना सुटसुटीत व योग्य नावे दिली आहेत. उदाहरणार्थ, प्रकरण १२ मध्ये, 'विलायतेच्या प्रांतातील पर्यटन' असे त्याचे मुख्य शीर्षक असले तरी, (१) हर्टफोर्ड, (२) मान्चेस्टर, (३) रॉचडेल, (४) लिवरपूल अशा बारा गोष्टी या प्रकरणातवर्णनीय झालेल्या दिसतात. या ग्रंथातील प्रत्येक प्रकरण अशाच शैलीत रचलेले दिसते. म्हणूनच या ग्रंथाची रचना प्राबंधिक स्वरूपाची आहे, असे विधान मी केले आहे. त्यामुळेच हा ग्रंथ केवळ वृत्तांतवजा वा माहितीवजा राहात नाही. या ग्रंथातील 'इंग्लंडविषयक' माहिती, प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित असल्याने वस्तुनिष्ठ ज्ञानाची पातळी गाढते. ती माहिती लेखकसापेक्ष असल्याने, बऱ्याच वेळा तिला रंजकता प्राप्त झाली आहे. तशीच ती विविध ग्रंथांतून घेतलेली दिसते. आणि प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित असल्याने, तिला एक प्रकारचे शास्त्रीय प्रामाण्य लाभले आहे. इ. स. १८६३ च्या सुमारास इंग्लंड हा राज्यकर्त्यांचा देश कसा होता, आणि त्याबरोबरच आपला भारत देश कोणत्या दैन्यावस्थेत होता, या दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर कळायला मदत होते असे मला वाटते.

या ग्रंथातील 'प्रवास' या घटकाचे स्वरूप

या कालखंडात जे एकंदर मराठी वाङ्मय निर्माण झाले किंवा केले गेले, त्याबद्दल म. म. द. वा. पोतदार म्हणतात, “या पाऊणशे वर्षात एकही अलौकिक किंवा अजरामर ग्रंथ मराठीत झाला नाही. लहानसहान सटरफटर ग्रंथ भाराभर झाले. ‘तारागण’ पुष्कळ उगवला पण तमोनाशक चंद्र मात्र कोठेच आढळला नाही....” (म. ग. इ. अ., पान १५)

म्हणजेच म. म. पोतदारांच्या या विधानात या कालखंडातील एकंदर मराठी वाङ्मयाचे जणू मर्म सांगितले गेले आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. प्रवासविषयक वाङ्मयनिर्मितीचा सुद्धा पायाच घालणारा हा कालखंड असून पर्यटनाचे महत्त्व लोकमानसावर बिंबविणारा आहे. श्री करसनदास मूळजी यांच्यासारखा गुजराथी लेखक ‘आजारी आहे’ या कारणास्तव इंग्लंडला गेला आहे आणि राज्यकर्त्यांचा देश, त्यांच्या विद्या, त्यांचा समाज, त्यांची संस्कृती प्रत्यक्ष प्रवास करून तो अनुभवतो आहे. या देशाची तो विलक्षण डोळसपणे माहिती गोळा करतो आणि प्रवासग्रंथांच्या तत्कालीन आदर्शरूपात भारतीयांना ती पुरवितो. उदाहरणार्थ, प्रवासवर्णनाची इंग्रजी कोशातील व्याख्या म्हणजे प्रवासपर सचित्र भाषण, ही आपण पाहिली आहेच. सुमारे १४५ चित्रांनी सुशोभित झालेले हे प्रवासवर्णन मूळ कोशगत संकल्पनेकडे वळणारे आहे, असे म्हणता येईल.

असा आपल्यासारखा प्रवास प्रत्येक भारतीयाने करावा आणि इंग्लंडप्रमाणे आपला भारत देश उत्कर्षाप्रत पोहोचवावा, अशी विनंती ग्रंथाप्रारंभी त्याने केली आहे. याचे प्रमुख कारण असे की, तत्कालीन समाजाला पर्यटनास उद्युक्त करावे हाच हेतू प्रमुख होता. साहित्यसृष्टीवर व तिच्या प्रयोजनावर काळही कसा परिणाम साधतो याचेही हे उदाहरण ठरावे. तसेच, प्रकरण १, पान ५३ वर लेखकाने ‘स्वतंत्रपणे वागण्याची आवश्यकता’ कथन करून पुढे पाने ५५ ते ५७ वर दोन अभंग, एक पद, व एक श्लोक घातला आहे. अशा पदांमुळे या ग्रंथाची गोडी व सौंदर्य वाढते. त्याबरोबरच, त्याचा सुधारणावादी दृष्टिकोण कळतो. लेखकाचा राष्ट्रीय बाणा व राष्ट्रवादी वृत्ती कळते. उदाहरणार्थ, पान ५५ वरील

“विद्याहीन बुद्धी झालीसे बावरी ।
दास्य कोठवरी करावे वा ॥१॥”

या अभंगापेक्षा पान ५६ वरील

“चला चला रण मारा, सकळहि गर्जत
बहु रणसिंग तुतारी, वाजत भेरि नगारा...”

हे पद सरस आहे.

“जर्गी परशुराम आणि अर्जुन।
झाले सर्वमान साहसाने ॥१॥
मारुनि सौमित्रे दुष्ट तो शक्रारी ।
मानवला सुरीं साहसाने ॥२॥

उज्जनीचा राजा विक्रम प्रसिद्ध।
साहसं चि शुद्ध कीर्तिमान ॥३॥
पाहा कोलंबसें नवी अमेरिका ।
शोधिली भूमिका साहसानें ॥४॥
नेपोल्यन बोनापार्टाचें साहस।
सर्व युरोपास विदित कीं ॥५॥
पोपाचे संगती भांडला लुथर ।
साहसानें झाला जयवंत ॥६॥
शिकंदर प तशाह जर्गी मान ।
पावला निधान साहसानें ॥७॥

हा अभंग, 'प्रवास' व 'साहस' या विषयाचे महत्त्व वर्णन करतो, आणि ग्रंथाच्या रंजकतेत भर पडते. तसेच, सुधारणावादाचा आश्रय करून 'इहपर सुखी व्हा' असा बोधवाद देणारा श्लोक पान ५७ वर घातला आहे.

“ज्ञातीचा बंध तोडा आणि परभूमि जा,
साहसं वित्त जोडा ॥
व्यापारी चित्त कोंडा, मग बहु मिळवा
कीर्ति, दैन्यासि झोडा ॥
पाखंडाला विखंडा, जर्गिं अनुपम या,
ब्रह्मभक्ती सुगोडा ॥
तीतें तोंडांत पाडा, इहपर सुखि व्हा,
दुःख निर्मुक्त गाढा ॥१॥

अशा प्रचारकी थाटाच्या पद्यांना फारशी कलात्मक उंची नसली, तरी त्यातील उद्बोधनाचा सूर खोटा नाही. त्यामुळे लेखकाच्या मानवतावादी दृष्टिकोणावर प्रकाश पडून ग्रंथकाराची वर्णनशैली, प्रसंगी पद्याचा आश्रय करून, शास्त्रीय ग्रंथसुद्धा कसा रंजक करता येतो, याचे दर्शन देऊन जाते.

या ग्रंथाचा लेखक अनेक कारणांसाठी व हेतूंनी प्रवास साधत असला तरी, त्याचा हा प्रवास अस्सल प्रवाशासारखा निव्वळ आनंदासाठीही आहे, याचा पुरावा पान २४८ वर मिळतो. तो म्हणतो :-

“मी विलायतेस गेल्यामुळे जे माझा द्वेष करून मला छळू पाहात आहेत, त्यांस माझे इतकेच सांगणे आहे की, या प्रसंगी मला जो आल्हाद झाला, त्याच्या स्मरणमात्रे करून माझ्या मनाला जे समाधान होते, ते तुमच्याने कदापि मजपासून हिरावून घेवणार नाही.”

'बिलोरी महाल' पाहिल्यावर, लेखक हे उद्गार काढतो आहे. त्यात तत्कालीन भारतीय समाजपरिस्थितीचे दर्शन होऊन 'प्रवासबंदी'स समाज अनुकूल होता हे स्पष्ट होते. आणि मूळर्जीसारखा लेखक पुरोगामी मताचा असून, सर्व प्रकारचा जाच सोसून तो प्रवास करतो आहे आणि त्यात त्याला आनंद आहे, हे या छोट्या अवतरणावरून दिसून येते.

सारांश, 'इंग्लंडातील प्रवास' या ग्रंथातील 'प्रवास' हा घटक एक केंद्रीभूत घटक आहे, आणि हा 'प्रवास' सर्व ग्रंथभर असून त्याच्या प्रकाशात ग्रंथलेखक व इंग्लंडातील प्रदेश याचे चित्र मिळते आहे. हे चित्र ग्रंथलेखकाच्या माहिती मिळविण्याच्या हेतूने काही प्रमाणात धूसर झालेले आहे. तरीही त्या कालातील प्रवासवर्णनांमध्ये हा ग्रंथ अनुवादित असूनही उजवा आहे. याचे कारण, लेखकाचे बऱ्याच प्रमाणात दर्शन होते. पण यातील लंडन व त्याच्या आसपासचे प्रदेश यांचेच चित्र प्रभावी ठरले आहे, आणि ज्या ग्रंथाचा प्रमुख उद्देश, महाप्रंचड लंडन, त्याचे वैभव, तेथील लोकजीवन कथन करणे हा आहे, तो लंडनचा प्रदेशच एकप्रकारे लेखक व्यक्त होण्याच्या मार्गात अडचणी आणतो आहे असे वाटेल; ज्यामुळे माहितीच्या दडपणाखाली लेखकाचे चित्र झाकोळल्यासारखे वाटते.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

'इंग्लंडातील प्रवास' या ग्रंथातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व व त्याचे विशेषपाहिल्यास हा लेखक जातिवंत प्रवासी आहे हे पटेल. लेखकाची रसिकता 'बिलोरी महालवर्णन' (पाने २४२ ते २४८), 'पारिसवर्णन' (पाने ८८ ते ९६), 'नाटकगृहांचे वर्णन' (पाने २४९ – ५०), लॉख लोमंड सरोवरवर्णन' (पाने २९९ ते ३०२) इत्यादी वर्णनांत दिसेल. सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय या पुस्तकात जागोजाग मिळेलच; परंतु पान ७२ वरील 'उंटावरचा प्रवासी', पान १२४ ते १३१ पर्यंतचे दुकानांचे व बाजाराचे वर्णन, किंवा पान २७५, २७६ वरील 'घोड्यांच्या सर्वांत मोठ्या पैजा', इत्यादींचे वर्णन त्याच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय देईल.

लेखकाची पुरोगामी वृत्ती व सुधारणावाद या ग्रंथाच्या निर्मितीतच दडलेला आहे. तसेच, या ग्रंथातील त्याने पटविलेले पर्यटनाचे महत्त्व (प्र. १), इंग्रजांच्या विद्या, कलाकौशल्य (यांविषयक प्रकरणे ४ ते ११) ही सर्व त्याच्या पुरोगामी वृत्तीची निदर्शक मानता येतात. या सर्व प्रकरणांतून अज्ञानयुगात खितपत पडलेल्या हिंदुस्थानच्या काळ्या पार्श्वभूमीवर इंग्लंडचे विजिगीषू वृत्तीचे ठसठशीत चित्र लेखकाने काढले आहे, असे म्हणता येईल. पाश्चात्य संस्कृतीचे व जीवनाचे चित्र काढताना इंग्रजांचे उद्यमशीलता, चपळाई, ईर्ष्या, श्रमविभागणी, दीर्घप्रयत्न, एखाद्या गोष्टीबद्दल वाटणारी आस्था, स्फुरण, साहस, जोम, धैर्य, मान, स्वतंत्रता, परोपकार हे गुण लेखक आपल्या भारतीय लोकांपुढे सहजच वर्णन करून ठेवताना दिसतो. इंग्लंडच्या वैभवाची महत्त्वाची कारणे देताना, त्यांची विद्या, दुसरे कलाकौशल्य, नवे शोध व युक्त्या, कारखाने, कोळसे, लोखंड, हवा, रेल्वे, एकभाषा, आरमार, सौम्य सरकार अशी बारा कारणे लेखकाने दहाव्या प्रकरणामध्ये दिलेली आहेत.

हे सर्व विवेचन करित असताना, लेखकाचा, आपल्या देशातील सर्व परिस्थितीची इंग्लंडशी व एकूण पाश्चात्य जीवनाशी तुलना करण्याचा स्वभावही दिसून येतो. उदाहरणार्थ, पहिल्या प्रकरणातील इंग्लंड पाहून मनावर प्रथमच होणारा ग्रह, इंग्लंडातील पाहण्यासारख्या वस्तू कोणत्या यांमध्ये, तसेच स्त्रियांची स्थिती व गृहस्थिती वर्णन करताना याचे दर्शन होईल. लेखकाची टीकावृत्ती लेखकाने बॉलडान्सवर केलेल्या टीकेत (पान ४०० ते ४०२ वर) दिसेल, लेखकाची संशोधकी वृत्ती व तिचे प्रत्यंतर ग्रंथाची प्राबंधिक रचना व तिचे स्वरूप या गोष्टी पटवून जातील. या दृष्टीने 'प्राचीन हिंदूलोकांतील प्रवासाची चाल' (प्र. १), पान ३०० वरील आपल्याकडे स्त्रियांना दास्यात ठेवण्याची आलेली मुसलमान लोकांकडील चाल, इत्यादी पुरावे सांगता येतील.

लेखकाची राष्ट्रभक्ती सर्व ग्रंथाच्या निर्मितीमध्येच व्यक्त होते; पण ग्रंथारंभी प्रकरण १ मध्ये, तसेच, शेवटी पाने ५०१ – ५०२ वर ती चांगलीच व्यक्त झालेली दिसेल.

सारांश, 'इंग्लंडातील प्रवास' या ग्रंथातील लेखक एक जातिवंत रसिक प्रवासी असून तो पुरोगामी वृत्तीचा बहुश्रुत पंडित आहे, अभ्यासक आहे, याची साक्ष त्याच्या ग्रंथावरून पटायला वेळ लागत नाही.

प्रदेशाचे व्यक्तिमत्त्व अधिक प्रभावी

पण याबरोबरच, आपण जेव्हा ५०२ पानांचा हा प्रचंड ग्रंथ रसिक म्हणून वाचू लागतो, तेव्हा त्यातील बरीच पाने इंग्लंडच्या व त्याबरोबरच इतर प्रदेशाच्या माहितीने व वर्णनाने व्यापली आहेत, हे ध्यानात यावयास वेळ लागत नाही. या देशाच्या माहितीसाठीच हा ग्रंथ व त्याचा लेखक बऱ्याच प्रमाणात कामी आल्याने, इंग्लंडच्या प्रदेशाने व त्याच्या वस्तुनिष्ठ होणाऱ्या रोकड्या दर्शनाने लेखकच झाकोळून गेला आहे असे वाटते. याचा अर्थ असा की, इंग्लंडची वस्तुनिष्ठ माहिती देण्याच्या नादात लेखकच हरवल्याची जाणीव रसिक मनाला सतत सलत राहते. म्हणजे असे की, लेखक इंग्लंडच्या प्रदेशाची माहिती जाणिवेच्या पातळीवर जाऊन आविष्कृत करित नाही. ती बऱ्याच प्रमाणात वस्तुनिष्ठ रीतीने व्यक्त होत राहते. म्हणूनच पहिल्या प्रकरणातील प्रवासविषयाची माहिती व महत्त्व, तसेच ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० व ११ ही सर्व प्रकरणे इंग्लंडच्या वस्तुनिष्ठ माहितीने भरलेली वाटतात. म्हणजे सुमारे पाऊणपट ग्रंथ इंग्लंडच्या सर्व प्रकारच्या माहितीलाच वाहिलेला आहे हे स्पष्ट होते. आणि त्यामुळेच पुस्तकाच्या पहिल्या, दुसऱ्या आणि शेवटच्या प्रकरणात काही प्रमाणात कलेचा रंग आणि कलात्मक पातळी बऱ्याच प्रमाणात कमी झाली आहे, असे वाटल्याशिवाय राहात नाही. तरीही हा ग्रंथ रोचक का वाटतो? या ग्रंथातील माहितीचा अपूर्वपणा व लेखकाची माहिती सांगण्याची पद्धत रोचक आहे, म्हणून लेखकामध्ये प्रतिभाशक्ती व पांडित्य यांचा अपूर्व मेळ झाला आहे. म्हणून हा ग्रंथ कंटाळवाणा वाटत नाही.

पहिले विलायतवर्णन

सारांश, इतक्या विस्तृत विवेचनानंतर 'इंग्लंडातील प्रवास' हा या कालखंडातील प्रवासवर्णनपर एक महत्त्वाचा ग्रंथ आहे आणि प्राबंधिक रूपाकडे वळणाऱ्या प्रवासवर्णनांना सामोरा जाऊ शकणारा, तरीही रूक्षता बऱ्याच प्रमाणात टाळणारा, भाषांतर युगातील 'भाषांतर-युगा'चे वैशिष्ट्य व प्रतिनिधित्व करणारा ग्रंथ आहे, असेच त्याचे वर्णन करता येईल.

त्याचप्रमाणे, श्री. रा. दा. जोशी यांनी म्हटल्याप्रमाणे "मराठीतले हे पहिलेच विलायतवर्णन होय." ('यशवंत' अंक २९-३०, एप्रिल-मे १९३१, पान ३९४) हाही त्याच्या वैशिष्ट्याचा भाग म्हणून रसिकाच्या लक्षात येत राहिल.

'श्रीकाशीप्रकाश' म्हणजे 'महायान्नावर्णन' (इ. स. १८५२)

मराठी वाङ्मयाच्या या 'भाषांतर-युगात' हा ग्रंथ स्वतंत्र रीतीने रचलेला 'पहिला प्रवासवर्णनपर ग्रंथ' म्हणून त्याचे मोल आजवर मानण्यात आले आहे. शिवाय, 'मराठी भाषेतील हे पहिलेच प्रवासवर्णन

होय' असा मान या ग्रंथाला मराठी वाङ्मयाचे ख्यातनाम अभ्यासक प्रा. गं. बा. सरदार आपल्या 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' या ग्रंथात पान २४९ वर देताना दिसतात. (दु. आ.)

परंतु या ग्रंथास 'मराठी भाषेतील पहिलेच प्रवासवर्णन' हा मान देता येईलच असे वाटत नाही. याचे पहिले कारण असे की, लेखकाने हा ग्रंथ स्वतः लिहिला आहे असे नाही; तो ग्रंथ त्याने अनेक ग्रंथ, यात्रेकरू व देशाटन करणारे लोक यांच्या साहाय्याने लिहिला आहे. म्हणजे लेखकाने स्वतः प्रवास करून त्याच्या प्रवासावर आधारित अशा अनुभवांचा व माहितीचा कणा त्याला नाहीच. दुसरे म्हणजे, "यातील माहिती साधारण बरी आहे; पण भाषा मात्र अशुद्ध आहे." असा त्याच्या भाषेबद्दलचा अभिप्राय प्रा. सरदार स्वतःच देताहेत. या ग्रंथाचे वाचन केल्यावर कुणाही रसिकास निश्चितपणे असे वाटून जाईल की, इतक्या सामान्य स्वरूपाच्या व केवळ वृत्तांत देणाऱ्या आणि अनेक साहाय्यकांच्या आधारे निर्माण केलेल्या ग्रंथाला 'मराठी भाषेतील पहिलेच प्रवासवर्णन' हा मान देण्यात आपली काही खास रसिकता व्यक्त होते आहे असे नाही! अर्वाचीन मराठीत कालानुक्रमे पहिला असे समजून चालल्यास, त्या व्यतिरिक्त या ग्रंथात काहीही वाङ्मयीन सौंदर्य नाही!

भाषाही प्रा. सरदारांनी म्हटल्याप्रमाणे अशुद्ध. उदाहरणार्थ, प्रास्ताविक कसे अशुद्ध आहे पाहा : "या पृथ्वीचे एक मध्यभागी प्राचीन काळापासून हिंदू लोक राहतात, याजकरिता त्या भागास 'हिंदुस्थान' असे नाम पडले आहे आणि त्याचे बहुतेक शहरोशहरी मोठमोठाली तीर्थ, देव, देवालये इत्यादि हिंदूंची संवस्थाने असंख्यात आहेत, त्याचा हा एक लहानसा, सारसार येकंदर ग्रंथ करोन बालबोध केला आहे..." याप्रमाणेच, प्रा. सरदारांनी आपल्या ग्रंथाच्या पान २५० वर या ग्रंथातील उद्धृत केलेला उतारा याच मासल्याचा आहे. यावरून या ग्रंथाच्या अशुद्ध भाषेबद्दल आणखी पुरावा नको असे वाटते.

या ग्रंथातील माहितीही 'खास माहिती' या सदरात यावी अशा तोलामोलाची नाही. लेखक जागेवर बसून, इतर ग्रंथांतून व देशाटन करणाऱ्या इतर प्रवाशांकडून जुजबी स्वरूपाची व तीर्थांची माहिती जमविताना दिसतो. उदाहरणार्थ, काशी, गया, अयोध्या, मथुरा वगैरे क्षेत्रांचे ढोबळ वर्णन व काही प्रवासविषयक जुजबी सूचना या ग्रंथात येतात. म्हणजे या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात पाहिलेल्या 'प्रवासवर्णना'च्या रूपाप्रमाणे याचे रूप साधले जात नाही हे स्पष्ट होय.

तिसरे म्हणजे, खास 'लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व' प्रतीत होणे आणि प्रदेशाचे 'कलात्मक चित्र' या ग्रंथात आढळणे तर दुरापास्तच मानावे लागते. म्हणून या ग्रंथाला 'मराठी भाषेतील हे पहिलेच प्रवासवर्णन होय' हा मान देता येत नाही.

या ग्रंथाच्या परिशिष्टातील प्राचीन प्रवासवर्णनांच्या विहंगमावलोकनाकडे पाहिल्यास, महानुभावपंथाच्या 'ऋद्धिपूरवर्णना'कडे हा मान बऱ्याच अंशी जाऊ शकतो, असे मला वाटते. निदान शामराव मोरोजींच्या 'श्रीकाशीप्रकाश' म्हणजे 'महायात्रावर्णन' या ग्रंथाचे शालेय, बाळबोध वा वृत्तांतवजा स्वरूप पाहिल्यास, हे सहज पटावे. याचे कारण आपल्या स्वतंत्र प्रतिभाशक्तीने व इतर वाङ्मयीन गुणांनी 'ऋद्धिपूरवर्णन' हा ग्रंथ अधिक सरस वाटतो आणि त्यात ऋद्धिपूरचा परिसर व लेखक प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने एकात्म रीतीने व्यक्त व चित्रित झाल्याचा बराच प्रत्यय रसिकाला येत राहतो.

‘गोकर्ण महाबलेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तांत’ (इ. स. १८६३)

नावाप्रमाणे श्री. क्षत्रींचा हा ग्रंथ यात्रेप्रकरणी ‘वृत्तांत’ असला तरी हा वृत्तांत निश्चितपणे साहित्यिक पातळी गाठणारा वृत्तांत आहे. या कालखंडात स्वतंत्र रीतीने प्रवासवर्णन रचणारांत श्री. क्षत्रींचे नाव वरच्या क्रमांकात घ्यावे लागेल.

याचे पहिले कारण लेखकाची स्वतःची प्रवासी भूमिका हे होय. म्हणजे लेखकाने स्वतः प्रवास करून या ग्रंथातील प्रवासानुभव गोळा केले आहेत; आणि तो प्रवास सांगावा हा हेतू त्याच्या मनात पूर्वीपासून बसत होता, असे लेखक प्रस्तावनेत म्हणतो. तसेच, या ग्रंथाचा उद्देश लोककल्याण साधावे, लोकांच्या आध्यात्मिक विकासासाठी हातभार लावावा, म्हणून लेखक या ग्रंथात काही विचारही सांगतो आहे. उदाहरणार्थ, तो म्हणतो, “...यात जे प्राणी नरदेहास येऊन संसारबेडीत व अज्ञानांधकारात पडले आहेत, त्यास विवेक होऊन मुक्त व सुखी होण्याजोगा विचार सांगितला आहे.” (प्रस्तावना, पान १) या प्रस्ताविकावरून लेखक धार्मिक वृत्तीचा आहे यावर प्रकाश पडतो. तसेच, त्याच्या प्रवासलेखनामागील प्रमुख प्रेरणा धार्मिक आहे असे दिसते. शिवाय, लोकांच्या व मित्रांच्या विनंतीला मान देऊन आपण हा ग्रंथ ‘सर्व जनांस सादर’ केला आहे असे त्याने म्हटले आहे.

याहून वैशिष्ट्याचा भाग म्हणजे, लेखक पर्यटनाचे महत्त्व व तरफदारी करतो आहे आणि तीही आध्यात्मिक भूमिकेतून करतो आहे हे विशेष. उदाहरणार्थ, प्रवास न करण्याची हिंदुरीती संकुचित आहे. प्रवास एकंदर जीवनाला फायद्याचा होतो तो कसा? हे सांगताना लेखक म्हणतो, “...कोठे गेल्याशिवाय एक ठिकाणीच राहिल्याने पृथ्वीतले नाना तऱ्हेचे चमत्कार व रचना दृष्टीस पडणार नाहीत आणि पाहिल्याशिवाय ऐकण्यानेच नजरेची तृप्ती होणार नाही व मनाची हौस पुरणार नाही. खाल्ल्याशिवाय वास घेण्यानेच किंवा पाहण्यानेच जिव्हेला स्वाद कळत नाही. हुंगल्याशिवाय पाहण्यानेच घ्राणेंद्रियास गंध कळत नाही. नाद जाहल्याशिवाय कानाने ऐकू येत नाही व डोळ्यांनी दिसत नाही, असे हे सर्व शब्दस्पर्शादीक विषय कळत नाहीत व कामक्रोधादी विकारही जाणवत नाहीत. तसेच, अंतर्यामी लक्ष दिल्याशिवाय म्हणजे अलक्षी लक्ष दिल्याशिवाय हे सर्व विषय आणि विकार नाहीसे होणार नाहीत...” (पान ४)

हे सर्व सांगताना व प्रवासाची तरफदारी करताना, प्रवास हा ज्ञानासाठी, ईश्वराने निर्मिलेल्या सृष्टिपसाऱ्याचा अनुभव घेण्यासाठी आहे म्हणून लेखक सांगतो आणि प्रवास फक्त नरदेहासच शक्य आहे, “हा नरदेह केवळ देवलोक द्वारच मानले आहे,” (पान ५) असा तात्त्विक व मौलिक विचार लेखक सहज सांगून गेला आहे. एक लेखक म्हणून श्री. क्षत्रींचा हा प्रगल्भ विचार मला फार मोलाचा वाटतो तो त्या काळातील सर्व पातळीवरील एकप्रकारचा अंधकार लक्षात घेऊन. पुढे हा लेखक संभाषण तीनमध्ये यात्रांची तयारी व मार्ग सांगताना दिसतो. तसेच, पान ५२ वर “ईश्वराने तुम्हास आपले मुलखातून परमुलखात कारणपरत्वे जाण्यायेण्यास कोणतेही शास्त्रात मना केले नाही.” असे लेखक म्हणतो. या कालखंडात पर्यटनाला प्रवृत्त करणे हाही भाग महत्त्वाचा होता. तो एका मराठी ग्रंथकाराने आध्यात्मिक भूमिकेवरून कसा छान पटविला आहे हे कळते. श्री. करसनदास मूळजींच्या भाषांतरापूर्वीचा हा ग्रंथ आहे हे पाहिल्यावर त्याची महती विशेष.

संभाषणस्वरूपता व सूक्ष्म निरीक्षण

या ग्रंथाचा एक खास विशेष म्हणजे हा ग्रंथ संभाषण स्वरूपात लेखकाने लिहिलेला आहे प्रवासवर्णनाच्या कोशगत संकल्पनेला हे स्वरूप बरेच जवळ जाणारे आहे यात शंका नाही. हा ग्रंथ जगन्नाथजी व काशिनाथ गंगाधरजी यांच्या प्रश्नोत्तररूपी संभाषणाने फुलला आहे. संवाद तसे उच्च दर्जाचे वा कलात्मक नाहीत, बालबोधच आहेत. या संवादात प्रवासाची आपली हकीकत व माहिती लेखक गुंफतो आहे, सांगतो आहे. कारवार, गोव्याचा परिसर, मालवण, वेंगुर्ले बंदरातून लेखकाने प्रवास केला आहे.

या ग्रंथातील लेखकाचे सूक्ष्म निरीक्षण सहज ध्यानात यावे असे आहे. विशेषतः कारवार आणि गोवा या प्रदेशातील यात्रांच्या ठिकाणी फिरताना तेथील लोक, त्यांचे आचार-विचार लेखक न्याहाळतो. प्रवासाची साधने उपलब्ध नसल्यामुळेहोणारा त्रासही चित्रित झाला आहे. गोव्यातील देवालये, पोर्तुगीज राजवट, तेथील शिमगा, बाजारपेठा, रस्ते यांचे वर्णन या पुस्तकातील संभाषणात येऊन जाते. उदाहरणार्थ, सेंट फ्रान्सिसचे प्रेत गोव्याच्या चर्चमध्ये पाहिल्याचा उल्लेख पान ३५ वर आहे. या सूक्ष्म निरीक्षणाचे आणखी एक उदाहरण म्हणजे पान ३६ वर लेखक म्हाळसादेवीच्या यात्रेत, “त्या देशचे चालीप्रमाणे पालखीबरोबर गोव्याच्या नायकिणो गात-नाचत चालल्या होत्या. तेथील नायकिणी लुगड्याचा कासोटा घालीत नाहीत.” असे आपले निरीक्षण दाखल केले आहे. तसेच, होळीच्या सणाचा, चालीरीतींचा उल्लेख पान ४० ते ४२ वर येतो. पान २८ वर शेणवी लोकांची घरे व त्यातील दुकाने यांचे वर्णन येते. पान २३ वरील कर्नाटकी बोली बोलणारा हेलकरी व त्याची कारवारी कोकणी भाषा व समजण्यासारखी होती, हा स्पष्ट भाषिक अभिप्राय यांवरून लेखक चांगला समजदार असून, चांगल्या उघड्या डोळ्यांचा व कानांचा प्रवासी आहे हे कळते. त्याने जाता जाता समाजस्थितीचे केलेले अवलोकन त्या काळाच्या संदर्भात मोलाचे मानावयास हरकत नाही.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

म्हणूनच या ग्रंथातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व बरेच प्रौढ व प्रगल्भ वाटते. त्याच्यामध्ये धार्मिक वृत्ती प्रभावी असून तो भाबडा नाही. त्याचा प्रवास हा एका डोळस माणसाचा प्रवास आहे. त्यामुळे यात्रांची माहिती देताना प्रारंभी यात्रेचा नकाशाही त्याने घातला आहे. पान २१ वर पातळ गुळाचे शैलीदार वर्णन आले आहे, ते त्याची प्रतिमादर्शी भाषाशैली व सूक्ष्म निरीक्षण सांगणारे आहे. उदाहरणार्थ, “गूळ म्हटला असता केवळ काकवीसारखा पातळ असून घागरीत भरून ठेविलेला असतो.” किंवा “या घरास चित्रविचित्र पिवळा, हिरवा रंग दिला आहे व घराचे पायाची उभारणी उंच आहे तेणेकरून एकमजलीसारखे दिसते. पायाचे तळघरात कोठऱ्या करून त्यात फ्रूटवाल्यांची व सुयादोरे, कागद, पाव, बिस्कुटे वगैरेंची दुकाने शेणवी लोकांही घातली आहेत...” (पान २८) यातील वर्णनशैली पाहता येतेच. ‘लोकांही’मधील ‘ही’ या तृतीयेच्या प्रत्ययाचा गद्यात झालेला उपयोग लक्षणीय मानावा लागेल. तसेच, लेखक प्रगल्भ विचारशक्तीचा वाटतो. उदाहरणार्थ, साधूचे लक्षण तो सांगतो, “...काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर, हे षड्विकार ज्यांही धुतले म्हणजे मनातून काढून टाकले किंवा त्यापासून मोकळे जाहले किंवा त्यास जिंकून शांत मनाचे जाहले, त्यास साधू म्हणावे.” (पान ३) ही विचारदर्शक वाक्ये सांकेतिक विचार दाखविणारी असली तरी इ. स. १८६० च्या ‘प्रवासवर्णना’त येऊन जातात, हे महत्त्वाचे आहे. कारण लेखकाने ‘शके १८७२, रौद्रनाम संवत्सरे, आश्विन शुद्ध १०, बुधवार ता. २४, माहे ऑक्टोबर, इ. स. १८६० ते दिवशी’ आपले पुस्तक लिहून समाप्त केले आहे.

लेखकाची वर्णनशैली व प्रदेशप्रत्यय

लेखकाची वर्णनशैली व प्रदेशप्रत्यय यांकरता फक्त कारवारचे वर्णन घेऊ. कारवारच्या वर्णनात लेखक म्हणतो, “...गावात शिरताक्षणीच आम्हांस केवळ ती देवनगरीच दिसून सर्व श्रमांचा परिहार झाला. हजारो यात्रेकरू मंडळींचे मुखांतून जयजयकार ध्वनी चालली होती. जिकडे पहावे तिकडे ओटीच्या व घरातल्या जमिनी गुळगुळीत आरशाप्रमाणे चकचकीत व गावातले मार्ग व वस्ती केवळ सुचिर्भूत असून तेथे चमत्कारिक सुवास येत असतो. नाना तऱ्हेची सुवासिक पुष्पे जी येथे आपल्या पाहण्यातही येत नाहीत, ती पाहिली. तेथल्या सर्व जातीच्या स्त्रिया लुगड्यांचा कासोटा घालीत नाहीत व विठ्ठल सुवासिनी डोकीवरून पदर घेत नाहीत...कुळवाडी लोकांचे स्त्रियांचे गळ्यात काळेपोतीचा भार गळा व छाती भरून सुमारे पांच शेरावर होईल...तेथल्या स्त्रियांचे आपले येथले पोशाखाचा पुरुष दृष्टीस पडला म्हणजे भिवून पळतात...” (पान १७)

श्री. क्षत्री यांच्या या ग्रंथात इ. स. १८६० मध्ये आपल्याला प्रत्ययकारी वर्णनशैलीचे दर्शन असे घडते. आणि आठ वर्षांपूर्वीचा श्री. शामराव मोरोजींचा ग्रंथ सहज डोळ्यांसमोर येऊन शैलीतला व भाषेतला फरक सहज कळतो. श्री. क्षत्री हे जातिवंत लेखक आहेत असे त्यांच्या ग्रंथात सगळीकडे जाणवत राहते. प्रतिभाशक्तीचा प्रत्यय लेखनात कसा यावा याचे हे स्पष्ट उत्तर आहे.

या परिच्छेदात श्री. क्षत्री यांची प्रत्ययकारी व प्रतिमादर्शी शैली पहिल्या चार ओळीत स्पष्ट दिसावी. पाहिलेल्या प्रदेशाचा प्रत्ययही येऊन जातो. गोकर्ण महाबळेश्वराच्या पवित्र परिसराचा गंध व क्षेत्राचे पावित्र्य रसिकमनात सहज तरळून जाते, अशी रंग व गंधसंवेदना आणि जयजयकाराचा ध्वनी लेखकाने शब्दांत पकडला आहे.

तसेच, कारवारचा प्रदेश, तेथील घरे, फुले, स्त्रिया, तेथील कुळवाड्यांच्या बायका यांबद्दलचे लेखकाचे सूक्ष्म निरीक्षण कळते. लेखक मानवी मनाचा, जीवनाचा व समाजाचा सूक्ष्म निरीक्षक आहे म्हणून कारवारी स्त्रियांचे लाजणे व त्यांचे नेसणे हे मुंबईच्या स्त्रियांच्या कासोटीयुक्त नेसण्याहून वेगळे आहे, हे तो बरोबर टिपतो. कदाचित गोकर्ण महाबळेश्वराचे अखंड छत्रच विधवा स्त्रियांच्या म्हणजेच विठ्ठल सुवासिनींच्या माथ्यावर असल्याने त्या पदर घेत नसाव्या, असे तर त्याला सुचवावेसे वाटत नसेल? कुळवाडी बाया गळ्यात काळेपोतीचा म्हणजे काळ्या मण्यांनी युक्त अशा मंगळसूत्राचा भार, गळा व छाती भरून पाच पाच शेरावर का वाहतात, याचा त्याला सहज अचंबा वाटून राहिला आहे. लोकजीवनाचा प्रत्यय टिपणाराप्रवासलेखक म्हणून क्षत्रींचे कौतुकच करावयास हवे.

सारांश, श्री. क्षत्रींचा ‘गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तांत’ हा ग्रंथ या कालखंडातील एक महत्त्वाचा प्रवासवर्णनपर ग्रंथ आहे असे निश्चित विधान करता येईल. लेखकाने वृत्तांत देण्यासाठी संवाद व संभाषणाचे तंत्र वापरले आहे. हे तंत्र जरी काही वेळा बाळबोध व शालेय स्वरूपाचे वाटले, तरी या काळातील तो एक ग्रंथ म्हणून पाहता, त्यात वाङ्मयीन सौंदर्य व्यक्त होते. शिवाय, लेखकाची प्रवासी भूमिका, प्रदेशप्रत्यय देण्याची पद्धती, भाषाशैली, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती हे विशेष मोलाचे वाटतात.

मराठीतील पहिले पत्ररूपप्रवासवर्णन

या कालखंडातील 'काशीयात्रा' हे हरि गणेश पटवर्धन यांचे पुस्तक आज उपलब्ध असलेल्या प्रवासवर्णनात, 'पत्ररूप' दर्शविणारे 'मराठीतील पहिलेच प्रवासवर्णन' आहे. श्री. पां. दा. गुणे, काणे, प्रा. काणेकर, श्री. टिकेकर व प्रा. भाटे इत्यादी लेखकांची पत्ररूप प्रवासवर्णने नंतर निर्माण झालेली आहेत.

त्या दृष्टीने 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराला या कालखंडात पत्ररूपात 'आकार' देण्याचे कार्य श्री. पटवर्धन व 'ज्ञानप्रकाश'चे संपादक व काही प्रमाणात त्याचे वाचक यांनी केल्याचे प्रस्तावनेवरून दिसून येते. या पत्रांचा उद्देश, प्रवास केलेल्या प्रदेशाची माहिती कळावी आणि मनोरंजन व्हावे असा असल्याचे प्रस्तावनेतील लेखकाच्या निवेदनावरून कळते.

लेखकाची प्रवासी भूमिका

हे पुस्तक इ. स. १८७२ सालचे असून लेखकाच्या उत्तर भारतातील सुमारे ३१ ऑक्टो. १८७१ पासून जाने. १८७२ पर्यंतच्या प्रवासावर आधारित आहे लेखकाचा प्रवास प्रामुख्याने पुणे ते पंजाब, काशीचा परिसर, दिल्ली, आग्रा, अयोध्या, गया, मथुरा, अमृतसर व लाहोर येथे झाला आहे. लेखक स्वतःला 'एडिटोराचा मित्र एक फिरस्ता' असे म्हणवून घेत आहे. काही पत्रांखाली तसा स्पष्ट पुरावा मिळतो.

सुमारे १०० पानांच्या या पत्ररूप प्रवासवर्णनात लेखक एक जागरुक प्रवासी आहे याचे दर्शन जागोजाग होते. उदाहरणार्थ, "...ह्या सतलज नदीच्या काठी आटक हे खेडे आहे व तेथपावेतो हिंदू लोकांनी जावे अशी मर्यादा पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी केलेली होती. तेथून थोड्या कोसावर पानपत खेडे आहे. त्याच्या जवळच पेशव्यांच्या फौजेची कत्तल उडाली..." (पान १७) या अवतरणात हिंदूंच्या मनाला पडलेल्या प्रवासाबद्दलच्या 'अटक' किंवा 'सिंधुबंदी'च्या बेडीचा वा चालीचा उल्लेख येतो. तो लेखकाच्या जिज्ञासूवृत्तीवर प्रवासप्रियतेवर प्रकाश टाकणारा आहे. 'पानपत'च्या कत्तलीच्या स्मरणाने त्याचे इतिहासप्रिय मराठी मनही सहज जाणवून जाते आणि एखाद्या स्थलाशी संलग्न असलेली गोष्ट वा संकेत सांगण्यामध्ये त्याची बहुश्रुतता दिसून येते.

सामाजिक व राजकीय परिस्थितीचे चित्र

या छोट्या छोट्या पत्रांतून तत्कालीन समाज, त्याच्या श्रद्धा, यात्राप्रवृत्ती यांवर प्रकाश टाकला गेला आहे. प्रवास हा लोकांना नुकता आवडू लागल्याच्या खुणा या पुस्तकात स्पष्ट दिसतात. (पान ३) तसेच, हे पुस्तक इंग्रज हे नवे राज्यकर्ते या भूमीवर पाय रोवून स्थिर होऊ लागले आहेत, प्रतिष्ठित होऊ पाहताहेत, याचे दर्शन देते; आणि आपल्या लोकांनी आपले अज्ञान घालवून इंग्रजांसारखे व्हावे असे लेखक म्हणतो. पान दोनवरील काळे-गोरे भेदाचे वर्णन या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. तसेच, पान तीनवर लेखक म्हणतो, "...स्टेशनमास्टर धक्के मारू लागले...तेव्हा आम्ही त्यांस विचारले की, असे करण्याचे कारण काय? तेव्हा त्यांनी उत्तर दिले की, This is the way in which native passengers should be treated." पान दोन व तीनवर चित्रित झालेल्या या प्रसंगावरून, ब्रिटिश राज्यकर्ते अज्ञानी भारतीय जनतेचा छळही कसे करू लागले आहेत, याचा पुरावा मिळतो. लेखक एखादा प्रसंग किंवा घटना कशी

प्रत्ययकारी रीतीने चित्रित करतो आणि त्यातून त्वेषाचा व करुणरसाचा कसा प्रत्यय येतो, हे या प्रसंगावरून कळून येते.

इंग्रजांनी उत्तरेकडे धरणे बांधून पाट व कालवे काढले आहेत. अनेक सुधारणा करू लागल्याचा उल्लेख पान अकरावर आहे. अशा सोयींमुळे उत्तर भारतात स्वस्ताई झाली आहे. ती अशी :“भात, वरण, पांढरी पोळी, एक भाजी, ताकाची कढी अगर दही आणि तूप-साकर इतके नित्य खाणारास इकडे दरमहा रुपये ३ बस होतात. इतकी तर स्वस्ताई ह्या कालव्यामुळे झाली आहे...” (पान १२) इंग्रजांनी निर्माण केलेल्या सुखसोयी व सुधारणा आणि त्यामुळे झालेली स्वस्ताई यांचे चित्रण लेखकाच्या पुरोगामी व सुधारणावादी दृष्टीचे निदर्शक मानावे लागते. तसेच, ब्रिटिश यायच्या पूर्वीचा भारत व त्याची श्रीमंती वर्णन करताना नानकाच्या दरबाराचे अमृतसर वर्णन, पाने १७।१८ वर आले आहे, ते लक्षणीय आहे. या वर्णनात समृद्ध भारताची पूर्वप्रतिमा व्यक्त होताना दिसते.

तसेच, लेखक स्थलाशी निगडित असलेल्या गोष्टीही मधूनमधून पुरवितो. पान १३ वरील बंडाच्या वेळची इंजिनियरची गोष्ट पाहता येईल. या गोष्टीतून इंग्रजांची नीती आणि लेखकाचा बोधवादी दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. अशा कथांमुळे प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचे वाङ्मयीन मूल्य वाढते आणि त्याच्या मूळच्या रोखठोक पोतात कलेचे तंतू येऊन मिसळतात.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व व त्याची वर्णनशैली

या सर्वांतून आपल्याला श्री. पटवर्धन हा लेखक म्हणून जो आढळतो, तो एक रसिक प्रवासी आहे, फिरस्ता आहे. वरील उदारणांवरून आपल्या हे ध्यानात येते की, त्याचा प्रवास हा नुसत्या यात्रेकऱ्याचा नाही, तो डोळस आहे. महाराष्ट्राच्या पुणे येथील राजधानीतून तो प्रवास करतो आणि उत्तर भारतात ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी केलेल्या सोयी, अन्न जनतेचे त्यांनी प्रवासात केलेले छळ, भारताची पूर्वीची श्रीमंती तो डोळसपणे न्याहाळतो. तो पुरा दक्षिणी भारतीय वृत्तीचा आहे. स्वस्ताई तो कथन करतोच व इंग्रजांची कुटिल राजकीय नीती, बंडाच्या वेळची ‘इंजिनियर’च्या शिफारशीची गोष्ट देऊन सांगतो व आपल्या लोकांनी इंग्रज लोकांसारखे शहाणे व्हायला हवे हे पटवतो. त्याच्या रसिकतेचे व वर्णनशैलीचे दर्शन त्याच्या ‘हिमालयदर्शना’त होईल. तो म्हणतो.

“...इकडे हिमालय पर्वतास पहाड म्हणण्याचा सांप्रदाय आहे. काय सांगू एडिटरराव, हा हिमालय जेव्हा म्या पहिल्याने हरिद्वारच्या वाटेने रुडकीस पाहिला, त्यावेळची माझ्या मनाची स्थिती! ह्या पर्वताच्या मध्य प्रदेशास जो पहाड आहे, तो सर्व निरंतर श्वेत, चकाकणारा आणि गगनचुंबित दिसला. आम्हा दक्षिणी लोकांस हा बर्फाचा डोंगर हजारो कोस पसरलेला पाहणे म्हणजे एक अद्भुत चमत्कार वाटतो. तुम्हास सारांश इतकाच सांगतो की, मी तर अल्पमतीच आहे. परंतु थोराथोरांनी जे त्याचे वर्णन लिहून ठेविले आहे, ते वाचून देखील त्याचे यथार्थ ज्ञानाचा लेशही होणे मुष्कील आहे. ते काय ते सांगताच येत नाही...” (पान १६)

या उतान्यात लेखकाची वर्णनशैली, त्याची उत्कटता, हिमालयाच्या भव्य दर्शनाने भापलेले पुणेरी, दक्षिण हिंदुस्थानी मन या सर्वांचे दर्शन व्हावे. तसेच वरील उतान्यात त्याची प्रतिमादर्शी शैली “ह्या पर्वताच्या मध्य प्रदेशास जो पहाड आहे, तो सर्व निरंतर श्वेत चकाकणारा आणि गगनचुंबित दिसला.” या वाक्यात

दिसेल. तसेच“...ते काय ते सांगताच येत नाही.”या वाक्यातील उत्कटता व व काव्यात्मकता यांचे सहजदर्शन होऊन जाते. ‘आम्हा दक्षिणी लोकांस’ या विधानात त्याचा प्रांतीयवाद व्यक्त होतो.

लेखक थोडा उतावळ्या स्वभावाचा व बालसदृश मनाचा वाटतो. परंतु त्याच्या सच्चा भावनांचे चित्रण येते तेव्हा त्याचे कौतुक वाटते. उदाहरणार्थ, “काय सांगावे एडिटरराव, आम्ही बर्फ पुष्कळ वेळा खाल्ले आहे व ते अतिशय थंड असते खरे; परंतु लवंडीचे ते पांचट लागते आणि तेथील गंगोदक त्यापेक्षाही गार असून अत्यंत रुचकर आणि पाचक असे आमच्या अनुभवास आले...” (पान ११) अशीत्याची गंगोदकाची प्रतीती लक्षणीयच म्हणावयास हवी.

लेखकाने घडविलेले प्रदेशदर्शन

तसेच, लेखकाने घडविलेल्या प्रदेशवर्णनासाठी खालील वर्णने पाहता येतील. ‘हिमालयदर्शन’ (पान १६), ‘नानकाचा दरबार’, (पाने १७१९८) ‘ताजमहालवर्णन’ (पाने २७१२८), ‘ब्रह्मावर्त’ (पान २९), ‘मानमंदिर वेधशाळा’ (पाने ४५ ते ४७), भितीयंत्र, चक्रयंत्र (पान ४८), ‘सिद्धेश्वरी’ (पान ५१), ‘पिशाच्चमोचन तळे’ (पाने ५२ ते ५४), ‘शनीचे देऊळ’ (पाने ६८/६९), ‘दुर्गादेवीकथा’ (पाने ७४ ते ७६), ‘व्यासकाशी व रामनगर’ (पाने ७८ ते ८२), ‘पंचक्रोशी’ (पाने ८३ ते ८६), ‘गयेची यात्रा’ (पाने ८७ ते ९१) ही प्रदेशदर्शक वर्णने वाचून लेखकाने प्रवासानुरोधे या आपल्या यात्रेच्या प्रदेशाचा बराच प्रत्यय दिलेला आहे,असे म्हणता येईल. हा प्रदेश बऱ्याच ठिकाणी वस्तुनिष्ठ पातळीवर राहतो. परंतु, वरील हिमालयाचे दर्शन, किंवा गंगेच्या दर्शनाचा काही भाग विलक्षण प्रत्ययकारी उतरला आहे.

सामाजिक व ऐतिहासिक माहितीचे कण

या पुस्तकातील सामाजिक माहितीदर्शक व इतिहासदर्शक भाग हाही या छोट्या पत्ररूप प्रवासवर्णनाचा विशेष मानावा लागतो. उदाहरणार्थ, कुरुक्षेत्राच्या बाजूला ‘कर्णका खेडा’ आदी भागात आपल्या भागासारखेच शिक्षण नाही. या भागात अज्ञान आहे (पान १६) असे त्यावरून कळते. शीखधर्माचे विवेचन पान २२ ते २५ वर आले आहे, त्यावरून लेखकाची धार्मिक बाबीतली चिकित्सक वृत्तीही कळते. “पंजाबातील लोक दक्षिणीपेक्षा स्वभावाने शूर असावे असे आम्हांस वाटते...”हे विधान पंजाबी माणसाचे शौर्य सुचवून जाणारे आहे. बंगाली बाबू अज्ञ यात्रेकरूंना कसे छळतात, व इंग्रजी चांगले जाणतात याचे उत्तर आपल्याला (पाने ४१ ते ४३ व ७० वर) मिळते. त्यावरून बंगाली इंग्रजांच्या मर्जीत सरकू लागल्याचा कयास बांधता येतो.

पान ९, १० वर लेखक म्हणतो, “...इतकेच कळवितो की, जसा हस्तिदंत कोरून बारीक नक्षीदार काम सावंतवाडीकडे लोक करतात, त्याप्रमाणे संगमरवरी दगड कोरून मोठमोठाले दरवाजे, खिडक्या, भिंती वगैरेची कामे केली आहेत...”यात ‘दिल्ली’च्या बाजूचे वर्णन करताना लेखक सावंतवाडीच्या कलानैपुण्याचा इतिहास देऊन जातो आणि आपण सावंतवाडीचाही प्रवासी असल्याचे पटवून जातो.

शिवाय, इतिहासाच्या दृष्टीने ही छोटी पत्रे, इंग्रजांचे पाय या भूमीवर चांगले स्थिरावताहेत याचा प्रत्यय देऊन जातात. ब्रह्मावर्त आणि दुसरा बाजीरावयांचे वर्णन पान २९ वर आले आहे. औरंगजेबाचा उल्लेख पान ६५ वर आला आहे. साठ वर्षापूर्वीचा हिंदु-मुसलमानांचा दंगा व त्याचा उल्लेख पान ८६ वर

आला आहे. धार्मिक यात्रा हा तर वर्ण्यविषयच आहे. परंतु या पुस्तकात सामाजिक व ऐतिहासिक माहितीचे कण सहज मिळून जातात, हाही या ग्रंथाचा एक विशेष मानावा लागतो.

सारांश, हरि गणेश पटवर्धनांचे 'काशीयात्रा' (सध्या अनुपलब्ध, ज्ञानप्रकाश प्रेस, पुणे १८७२) हे पुस्तक इ. स. १८०० ते १८८२ या कालखंडातील एक महत्त्वाचे प्रवासवर्णन असून, 'मराठी भाषेतील पहिले पत्ररूप प्रवासवर्णन', (पाहा : प्रस्तावना, पृ. १७), आणि 'श्री काशी वगैरे यात्रांविषयी व्याख्यान 'हे श्री. ना. भि. जोगळेकरांचे प्रवासवर्णन या कालखंडातील शेवटचे ज्ञात पुस्तक होय.

*

इ. स. १८८३ ते १९०० या कालखंडातील प्रवासवर्णने प्रवासवर्णनाच्या रूपाला आलेला तऱ्हेवाईकपणा

इ. स. १८८३ ते १९०० या सतरा-अठरा वर्षांच्या कालखंडात प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाच्या रूपाकडे झुकणारे सुमारे तेरा-चौदा प्रमुख ग्रंथ आढळतात, ते खालीलप्रमाणे :

(१) 'माझा प्रवास' ('सन १८५७ सालच्या बडाची हकीकत'), ले. विष्णुभट गोडसे वरसईकर, इ. स. १८८३. (२) पंडिता रमाबाई यांचा 'इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला', इ. स. १८८३. (३) 'यात्रा कल्पकता', ले. गौरीशंकरशास्त्री अनंतशास्त्री, पुण, १८८४. (४) 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' ले. गणेश सदाशिव लेले, नासिक, इ. स. १८८५. (५) 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त, भाग पहिला', ले. पंडित रमाबाई, इ. स. १८८९. (६) 'विलायतचा प्रवास', भाग-१, ले. रा. भ. पावगी, पुणे, इ. स. १८८९. (७) 'विलायतचा प्रवास', भाग २, ले. रा. भ. पावगी, पुणे, इ. स. १८९२. (८) 'थोडासा प्रवास', ले. गोविंद बाबाजी जोशी, बडोदे, इ. स. १८९१. (९) 'लाहोरचा प्रवास', ले. गोविंद बाबाजी जोशी, बडोदे, इ. स. १८९५. (१०) 'गेल्या तीस वर्षांपूर्वीचे लोक व त्यांच्या समजुती अथवा माझ्या प्रवासाची हकीकत' (रोजनिशी), ले. गोविंद बाबाजी जोशी, बडोदे, इ. स. १८९६. (११) 'श्री बाहुबली यात्रोत्सव', ले. विठ्ठल अण्णाजी मडुरकर, इ. स. १८९१. (१२) 'मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास', ले. बळवंत गंगाधर टिळक, पुणे, १९००. (१३) 'माथेरानचा प्रवास', ले. रामराव मधुसूदन कोठारे, मुंबई, १८९६.

वृत्तांतवजा ग्रंथ

या कालखंडात वरीलप्रमाणे प्रवासवर्णने व त्यांचे लेखक भेटतात. या सर्वचलेखकांनी प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाच्या घडणीला हातभार लावला आहे असे नाही. उदाहरणार्थ, 'वास्को दी गामा'—हे श्री. एम्. के. ऋषी यांचे पुस्तक युरोपाहून आशियास पहिला जलप्रवास कसा झाला आणि तो 'वास्को दी गामा'चा झाला, हे सांगणारे आहे. तसेच, श्री. रा. भ. पावगी यांचे 'विलायतचा प्रवास' भाग १, २, हे इतिहासवजा विलायतचा वृत्तांत देणारे वाटतात. ते त्या त्या कालात महत्त्वाचे असतील व मनोरंजनही साधणारे असतील; पण आज त्यांना एक प्रकारचे शिळेपण आले आहे. वाङ्मयीन सौंदर्य वा मूल्य नाही. जवळजवळ तीच परिस्थिती, 'माथेरानचा प्रवास' (श्री. कोठारे), 'यात्रा कल्पकता' (श्री. गौरीशंकरशास्त्री अनंतशास्त्री), 'श्री बाहुबली यात्रोत्सव' हे श्री. मडुरकरांचे पुस्तक, ही सर्व सामान्यतः वृत्तांतवजा व इतिहासवजा आहेत. त्यांना वाङ्मयीन सौंदर्य नसल्याने त्यांचा विचार या विहंगमावलोकनासाठी करणे रसिकतेचे ठरेल, असे वाटत नाही. आमच्या दृष्टीने या कालखंडाचे खरे मानकरी 'माझा प्रवास'कार वरसईकर गोडसेभटजी आणि पंडिता रमाबाई हे होत. त्याखालोखाल भाषणरूप प्रवासवर्णनकर्ते लोकमान्य टिळक आणि काही थोड्याच प्रमाणात आपल्या प्रवासाची प्रचंड रोजनिशी लिहिणारे व पत्ररूप प्रवास लिहिणारे श्री. गोविंद बाबाजी जोशी, आणि सर्वात शेवटी, आपल्या यजमानाच्या तीर्थयात्रांची माहिती पुरविणारा समर्थ शैलीतला ग्रंथ लिहिणारे, 'तीर्थयात्रा-प्रबंध'कार गणेशशास्त्री लेले हे लेखकच होत. या लेखकांचीच प्रवासवर्णने या कालखंडात प्रवासवर्णनांचे रूप कसे वेगळे आहे, आणि प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराला एकप्रकारचे 'स्वत्व' प्राप्त झाले आहे, याचे दर्शन देऊ शकतात.

आणि या दृष्टीने पहिला मान पंडिता रमाबाईंच्या 'इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला', या ग्रंथाला जातो. याचे कारण, हा प्रवास इंग्लंडचा म्हणजे परदेशाचा असून, राज्यकर्त्या इंग्रजांच्या देशाला एक स्त्रीलेखिका धडाडीने जाऊन आपल्या अम्लान शब्दकळने तो प्रवास साकार करते आहे. शिवाय, तिने इंग्लंडहून अमेरिकेचा प्रवास करून, 'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त, भाग पहिला' हा नाव घेण्याजोगा दुसरा ग्रंथही याच कालखंडात इ. स. १८८९ मध्ये लिहिला आहे. यास्तव तिचा मान पहिला. असे कुणाही रसिकाला वाटेल.

पंडिता रमाबाई यांचा 'इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला' (इ. स. १८८३)

हा ग्रंथ पंडिता रमाबाईंनी इंग्लंडास जाण्याची कारणे व तेथपर्यंतच्या प्रवासाची हकीकत सांगण्याकरताच लिहिल्याने एक अस्सल 'प्रवासवर्णन' म्हणून या ग्रंथाचे मोल अनन्यसाधारण आहे, असे मानावे लागेल. सुमारे एकावन्न पानांचा, छोट्या आकाराचा हा ग्रंथ एकाच प्रदीर्घ पत्ररूपात अवतरला आहे. म्हणून याग्रंथाचा पहिला विशेष, एक दीर्घ पत्ररूप प्रवासवर्णन, हा होय.

या छोट्या ग्रंथाने व त्याच्या पत्ररूपाने, प्रवासवर्णन ही एक अस्सल कलाकृती होऊ शकते, या प्रश्नाचे उत्तर सामर्थ्यानिशी दिले आहे, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. ही पत्ररूपता लेखिकेचे आणि तिने केलेल्या प्रवासाचे विलोभनीय व कलात्मक चित्र देत असल्याने प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचा दर्जा तिला येतो, हे निश्चितच मानावे लागते. उदाहरणार्थ, हे पत्र प्रियबांधव (म्हणजे भारतीय-महाराष्ट्रीय) यांना उद्देशून लिहिले आहे. त्यामुळे त्याला एका उद्देशिकेचेही रूप आले आहे असे म्हणता येईल. इंग्लंडातील सेंट मेरीज होम, वांटेज बर्कशायरवरून हे पत्र लिहिले आहे.

एक मनस्विनी प्रवासिनी

या पत्रावरून पंडिता रमाबाईंचे जे चित्र साकार होते, ते एका मनस्विनी प्रवासिनीचे आहे. विशेष म्हणजे हा प्रवास त्या काळात आपल्या छोट्या कन्येला हृदयाशी घेऊन, कुणाचा आधार नसताना केला आहे. एका भारतीय ध्येयवादीस्त्रीचा हा प्रवास एका वनवासिनीचाही आहे, याचे दर्शन जागोजाग होते. उदाहरणार्थ, हा प्रवास ज्या बेडर मनःस्थितीत, एका विधवा भारतीय स्त्रीने केला आहे, त्यावर तिच्या हितचिंतकांनी आक्षेप घेतले आहेत. तत्कालीन महाराष्ट्रात काही खळबळ उडाली आहे.

पुढे, पान ८ पासून १९ पानांपर्यंत हे सर्व आक्षेप जेव्हा पंडिता रमाबाई खोडतात, तेव्हा त्या मनस्विनी आहेत, कुशल पंडिता आहेत, याचे दर्शन होते आणि विशिष्ट ध्येयवादाने पेटलेल्या मनस्विनीचे दर्शन होऊन जाते. या खंडनात रमाबाईंची कुशाग्र बुद्धी, वकिली करण्याची ताकद व स्वतःची बाजू पटवून देण्याची हातोटी, दुसऱ्यांना विश्वासात घेऊन आपली बाजू समजाविण्याचे विलक्षण कौशल्य व दुर्दम्य ध्येयवाद व्यक्त होतो. तसेच, स्वजनांबद्दलची व स्वदेशाबद्दलची प्रीती तिळमात्र कमी वाटत नाही.

आजन्म वनवासिनी आणि अखंड प्रवासिनी-चरित्रपरतेचे गहिरे रंग

या पत्रात पंडिता रमाबाई या एक आजन्म वनवासिनी आणि अखंड प्रवासिनी वाटतात. कारण हा प्रवास बालपणापासून त्यांच्या जीवनाचा साथी आहे, स्थायीभाव बनावा तसा. त्यामुळेच त्या भारतभर फिरल्या. डॉक्टर होण्यासाठी त्या इंग्लंडला आल्या आहेत.

या प्रवासानेच आजवर त्यांचे वेगळे चरित्र घडविले आहे, असे त्यांच्या उपलब्ध चरित्रावरून आढळून येते. या इंग्लंडच्या प्रवासाबद्दल त्यांचे एक चरित्रकार, 'प्रबोधनकार' के. सी. ठाकरे म्हणतात,

“...पंचखंड दुनियेच्या विविध क्षेत्रातील ज्ञानाचा महासागर इंग्रजी भाषेत अपरंपार भरलेला आहे, याची रमाबाईंना प्रतीती आल्यामुळे आणि तेवढे शिक्षण हिंदुस्थानात मिळणे कठीण असल्यामुळे आपण विलायतेला गेलेच पाहिजे, असा निर्धार त्यांनी केला...” (‘पंडिता रमाबाई सरस्वती’ प. आ., प्र. ५, पान ३२)

या संदर्भात खुद्द रमाबाई म्हणतात,

“मला देवाने प्रेरणा केली की अंगीकृत कार्य पार पाडण्यासाठी तुला अजून पुष्कळ शिकायचे आहे, पाहायचे आहे, अंगी पात्रता आणायची आहे. म्हणून विलायतेला जा, आणि मी निघाले...”

पहिली प्रवासवर्णन-लेखिका

ज्या काळात ‘परदेशगमन’ म्हणजे पाप समजण्यात येत होते आणि त्यासाठी मोठे खर्चाचे प्रायश्चित्त घ्यावे लागत असे, अशा काळात परदेशगमन करणे आणि ते एका ‘स्त्रीने’ करणे हे तर केवढे क्रांतिकारक होते! पंडिता रमाबाईंचा दुर्दम्य ध्येयवाद आणि आशावाद त्यातून व्यक्त होतो आणि एखाद्या भक्ताप्रमाणे ‘मला देवाने प्रेरणा केली’ असे रमाबाई म्हणतात, त्याचा प्रत्यय यऊ लागतो. या प्रज्ञावान स्त्रीची दुसरी कमाल म्हणजे आपला प्रवास तिने शब्दबद्ध केला ही होय. आणि म्हणूनच पंडिता रमाबाई या ‘मराठीतील पहिल्या प्रवास-लेखिका होत’ असा त्यांचा गौरव करता येतो. कारण त्यांच्यापूर्वी कुणी स्त्री प्रवासाला जाऊन आपला प्रवास तिने लिहून ठेवला आहे, असे उपलब्ध वाङ्मयाच्या पुराव्यावरून दिसून येत नाही!

गद्यामधली जणू भावकविता

या छोट्या प्रवासवर्णनाचे ‘गद्यामधली जणू भावकविता’ असे वर्णन करणे रास्त आणि रसिकतेचे ठरेल. याचे पहिले कारण या प्रवासवर्णनाच्या अभिव्यक्तीसाठी लेखिकेने पत्ररूप दिल्याने हे प्रवासपत्र म्हणजे जणू तिच्या पारदर्शक शैलीतले तिचे आणि तिच्या मनाचे उत्कट चित्र होय, असा प्रत्यय रसिकाला येत राहतो. जवळजवळ, प्रत्येक शब्दामागे पंडिता रमाबाई बोलत उभ्या असल्याचा भास रसिकाला आल्याशिवाय राहू नये इतके जिवंत, उत्कट, करुणाचा, प्रसंगी ओजोगुणाचा प्रत्यय देणारे प्रवासवर्णन या काळात साकारणे हे मराठी साहित्याला भूषणावह ठरावे. उदाहरणार्थ, या पत्राची सुरुवात पाहा. ‘प्रिय बांधव’ या शब्दातून पंडिता रमाबाईंच्या मनाचे जे स्वच्छ प्रतिबिंब पडले आहे, ते इतके बोलके आहे की, रसिकाला करुणाचा प्रत्यय येऊन, कुंतीसारख्या दुःखी, पण त्याहूनही त्यांच्याच शब्दातील ‘आजन्म

वनवासिनी व दुःखी' स्त्रीचे एक विनयी चित्र तिथे उभे राहते. कुंतीने देवाकडे सतत दुःखच मागितले याचे कारण दुःख असेल तर देवआठवेल. सुखात माणसाला तो आठवेलच असे नाही. देवत्वाच्या बाजूने वाटचाल करणाऱ्या मानवी मनाचे दर्शन यातून व्हावे. 'प्रिय बांधव' या शब्दात स्वकीयांबद्दलचे प्रेम व्यक्त होताना दिसते व आपली बाजू समजावताना हितचिंतकांना त्या म्हणतात,

“...मुलीचे वय आठ महिन्यांचेही पुरते झाले नव्हते तेव्हा तिची आई तिला घेऊन ऐन उन्हाळ्यामध्ये हिंदुस्थानच्या एका कोपऱ्यापासून दुसऱ्या कोपऱ्यापर्यंत (काचाराहून मद्रास आणि तेथून पुणे, मुंबई वगैरे) प्रवास करून आली आहे.” (पान ९), “कारण मी सर्वांच्या मताविरुद्ध इकडे निघून आले आहे हे उघडच आहे.” (पान १३), “चैनीला तरुण आणि वृद्ध असा विचार नसतो. मला या चैनबाजीच्या मुलखातच माझ्या मनाची परीक्षा करावयाची आहे.” “रणात गेल्यावाचून शूराची परीक्षा होत नाही.” (पाने १३-१४), अशा वाक्यांतून वादकुशल पंडितेचे दर्शन होताना दिसेल. तसेच, पुढे १५ पानावर रमाबाईची राष्ट्रभक्ती अस्सल असल्याचा पुरावा मिळतो. या पानावरील आईच्या दृष्टान्ताने वत्सलरसाची प्रतीती रसिकाला यावी, आणि त्यांची वैचारिक व उद्वेगपूर्ण भाषा वादकुशल पांडित्याचा प्रत्यय देऊन जाते. तसेच, पान १८ वर इंग्लंडच्या थंड हवेत अभ्यास चांगला करता येईल असे त्या म्हणतात. पान २०।२१ वर आदर्श प्रीतीची व माणसामधल्या देवजातीची व्याख्या करतात, ती लक्षणीय आहे. या सर्वांवरून खूप सोसलेल्या आणि देवत्वाकडे वाटचाल करणाऱ्या एका स्त्रीचे दर्शन रसिकाला व्हावे.

एक एकाकिनी प्रवासिनी आपल्या मातृभूमीवर किती उत्कट प्रेम करते याचे काव्यच जणू खालील परिच्छेदात व्यक्त झाले आहे—

“माझी दृष्टी पोहोचली तोपर्यंत मी परत जाणाऱ्या माझ्या मित्रमंडळीस डोळे भरून पाहून घेतले. सुमारे दोन तासपर्यंत समुद्रातून माझ्या प्रिय जन्मभूमीचा किनारा दिसत होता, तोपर्यंत मी डेकावर उभी राहून अनिमेष दृष्टीने त्याच्याकडे पाहात होते. त्यावेळेस माझ्या मनात किती प्रकारच्या कल्पना येत होत्या म्हणून सांगू! असा मनातील हजारो भावनांचा एकच घोटाळा कधीच झालेला मला आठवत नाही. त्यावेळेस मी जशा अनंत कल्लोलमाला भीषण समुद्रात आगबोटीवर पाहात होते, तसाच एक समुद्र माझ्या हृदयात खवळला होता. त्यात किती तरंग वर येत होते आणि परस्परांशी झुंजून पुनः त्या अनंत सागरगर्भात कोठल्या कोठे लीन होऊन जात होते, ते मला सांगता येत नाही... जेव्हा भारतभूमी दिसेनाशी झाली, तेव्हा तिला शेवटला नमस्कार करून मी आपल्या आगबोटीतील तळघरात गेले...” (पान ३२)

या परिच्छेदाची उत्कटता, काव्यात्मता व चित्रमयता प्रत्ययकारी आहे. तीकवितेला लाजविणारी म्हणावी लागेल. एक प्रवासिनी जन्मभूमीहून दूर जाते आहे, तिचे 'मन' आणि तिच्या मनातला एक खोल समुद्र प्रतीकरूपाने शब्दरूप पावल्याचे इथे दिसून यावे. अस्सल कलावंताची प्रवासविषयक अनुभूती व तिचा पोत कसा झळळून उठला आहे याचे दर्शन या ठिकाणी घेता येणे शक्य आहे. पंडिता रमाबाई या आपल्या मातृभूमीवर किती उत्कट प्रेम करतात, आणि हे प्रेम भक्तीच्या पायरीवर कसे उतरले आहे, हे 'नमस्कारा' वरून (सच्चेपणाने) प्रतीत होते असेच म्हटले पाहिजे.

लेखिकेची वर्णनशैली व कल्पकता

लेखिकेची वर्णनशैली व कल्पकता खालील परिच्छेदात व्यक्त होईल—

“एरवी खाली अगाध समुद्र आणि वरती अनंत आकाश आमच्या नजरेस पडत होते. संध्याकाळच्या वेळेस आम्ही जेव्हा डेकावर बसत होतो, तेव्हा समुद्राची आणि आकाशाची अपूर्व व अनिर्वचनीय शोभा आणि महत्त्व पाहून माझ्या मनात किती प्रकारचे विचार येत असत हे सांगता येत नाही. एकीकडे सूर्य उगवला आहे, त्याची सायंकालीन कोमल प्रभा अनंत नील नभोमंडलात जिकडेतिकडे, विशेषकरून पश्चिमेकडे पसरलेल्या पिंजलेल्या शुभ्र कापसाच्या ढिगासारख्या मेघराशींवर प्रतिबिंबित होऊन, आमच्या पुराणातील काल्पनिक सुवर्णगिरीमेरूची शृंगे चोहोकडे समुद्रातून आपली डोकी उचलून आकाशाचे चुंबन घेत आहेत की काय अशी भ्रांति होत असे, किंवा समुद्रोदरात कल्पिलेली कृष्णाची द्वारका अथवा रावणाची लंका माझ्यासमोर आहे की काय असे वाटत असे.” (पाने २८।२९)

या परिच्छेदात व पुढे पान ३० वरही लेखिकेच्या उत्प्रेक्षामय कल्पकतेचे व वर्णनशैलीचे दर्शन आपल्याला होते.

एकाकिनीचे चित्र, चिंतन व समुद्रप्रत्यय

या प्रवासात या एकाकिनी प्रवासिनीचे मन व चिंतन कसे अखंड चालत असे आणि प्रवासवाङ्मय अशा मनाचे दर्शन किती प्रत्ययकारितेने देऊ शकते याचे प्रत्यंतर आपल्याला खालील परिच्छेदात येईल.

“अशा त्या अगाध समुद्रामध्ये अविश्रांत कल्लोळध्वनी ऐकून मध्यरात्री मी झोपेतून जागी होऊन खिडकीतून डोकावून समुद्राकडे पाहात असे. आगबोटीतील सर्व मनुष्ये निजल्याने चोहोकडे सामसूम, खोलीत अंधेर (रात्री दहा वाजल्यावर क्याबिनात दिवा ठेवण्याची मनाई असते), पुढे—मागे जिकडे पाहावे तिकडे समुद्र, अशा वेळेस मनुष्याच्या मनाची स्थिती जशी असावी तशीच माझी असत होती. त्यावेळेस माझ्या मनात या अनंत जगाला सृष्ट करणाऱ्या ईश्वराचे महत्त्व, आपल्या नश्वर परमाणुमात्र वैभवाच्या अहंकारात गुंग असणाऱ्या मनुष्याचे क्षुद्रत्व, माझीहल्लीची स्थिती, माझ्या आयुष्यात जे जे घडून आले, त्यापैकी मुख्य मुख्य सुखाच्या आणि दुःखाच्या गोष्टी, मी आता आपला देश सोडून कशासाठी इतक्या दूरदेशी जात आहे, पुढे मी काय करणार, कोणत्या रीतीने मी आपल्या मातृभूमीची सेवा करावी आणि कदाचित दैवयोगाने हे जहाज समुद्रात बुडाले तर माझे सर्व मनोरथ एका क्षणात कसे बुडून जातील, इत्यादी गोष्टींचा एकसारखा विचार चालत असे.” (पान ३१)

या प्रवासवर्णनातील जीवनाचे तत्त्वज्ञान व चिंतन

‘प्रवासवर्णन’ ही एक अस्सल वाङ्मयीन कलाकृती असते, असे म्हटल्यावर वरील परिच्छेदात जे एकाकिनी, मनस्विनी प्रवासिनीचे विचार व चिंतन दिसते, ते चिंतन, तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू व ध्येयवाद दाखवितात. तसेच, ही छोटी कलाकृती मानवी जीवनाचे चिंतनही किती सहजगत्या देऊन जाते, हे पाहण्यासारखे आहे. उदाहरणार्थ,

“मनुष्यजीवन हे एक नाटक आहे आणि हेच खरे नाटक. नाटकगृहात जी नाटके करतात ती सोंगेच होत. त्यांच्यात खरेपणा काही नसतो. ज्यांस नाटके पाहण्याची फार आवड आहे, त्यांनी आपापली जीवनरूपी नाटके पाहावी अशी त्यांस माझी शिफारस आहे. खऱ्या गोष्टींचा अनुभव नसला तर नुसती सोंगे पाहून फळ नाही. आणि जर तो असेल तर सोंगे पाहण्याचीही काही आवश्यकता नाही.” (पान २)

अशा चिंतनाचे व तात्त्विक विचारांचे अस्तर या पुस्तकाला सहजगत्या लाभल्याने, प्रगल्भ वाङ्मयीन कलाकृती म्हणून या प्रवासवर्णनाचे मूल्य वृद्धिंगतच होते, असे म्हणावयास हवे. वरीलप्रमाणेच, एडनमध्ये शिरीष फुलल्याचे वर्णन पान ३३ वर येते. लेखिका आशावादी वृत्तीने म्हणते, “एडनच्या मरुभूमीतही शिरीषाची फुले फुलली आहेत, तशी कधी कधी दुःखात सुखे उद्भवतात.” यात उपमेचे सौंदर्य, चिंतनशीलता व जीवनाची प्रतीकात्मकता सूचित होते. अशा वाक्यातून लेखिकेच्या शैलीचा खास प्रत्यय येऊन जातो.

शैलीचा खास प्रत्यय

लंडनच्या थंडीचा प्रत्यय लेखिका सुभाषितवजा भाषेत व एका वाक्यात रेखाटते—“भूक सोसण्यापेक्षा इकडची थंडी सोसणे कठीण आहे.” (पान ३६) शिवाय, तशीच प्रत्यय देणारी काही खास वाक्ये—“उठून बसलो तर आगबोटीच्या हालण्याने आमची डोकी भिंतीशी आपटतात.” (पान ४२), “ज्याला समुद्रातच उडी टाकायची आहे, त्याने थंडीला भिण्यात काय अर्थ आहे?” (पान ११) “जे मनुष्य वाघाच्या तोंडात आहे, ते दुसऱ्याला वाघापासून कसे वाचवील?” (पान १३), “मनुष्याच्याने मनुष्याचे तारण किंवा मारण करवत नाही.” (पान १३), “विषाच्या मागून अमृत येते.” (पान २१), “ईश्वराच्या सृष्टीत विषाच्या अंकुराची सृष्टीसुद्धा निरर्थक होत नाही.” (पान २३) अशा वाक्यांतून लेखिकेच्या चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाचा गाभा आपल्याला समजतो. ती अंतर्मुख वृत्तीची आहे हे कळते आणि लेखिका नुसती पंडिता नाही, तर ती एक प्रतिभाशाली कलावंत आहे, याचाही प्रत्यय येऊन जातो.

प्रदेशप्रत्यय व निरीक्षण

लेखिका आपला प्रवास ज्या समुद्रावरून व ज्या बोटींनी करते, त्या बोटीच्या वातावरणाचा, प्रवासी जीवनाचा अद्भुत प्रत्यय मिळतो. ज्या समुद्रावरून ती प्रवास करते आहे, त्याच्याशी एकजीव होऊन गेल्यानेच तिला ही किमया साधली आहे. त्या दृष्टीने वर नमूद केलेले समुद्रप्रवासवर्णन, सामुद्रिक प्रवासी जीवनाचा एक नमुना मानता येईल. तसेच, एडन बंदर व बऱ्याच प्रवासानंतर खूप दिवसांनी, पाण्यात राहिल्यानंतर, जमीन पाहिल्याचा प्रत्यय (पाने ३१-३२), मडमा व साहेब गाढवावर बसून प्रवासाचा आनंद लुटतात तसा आनंद लेखिकेने लुटल्याचे ३४-३५ पानांवरील वर्णन, सुएझकालवावर्णन (पान ३५), माल्टावर्णन (पान ३७), ‘जायंट’चे चिलखतवर्णन (डोकीची टोपी ३७ पौडाची, पान ३९), रोमन कॅथॉलिक पंथाचे देऊळवर्णन (पान ४७), देवळाच्या तळघरात उन्हात वाळवून ठेवलेली शवे (पान ४०), क्लिओपाट्रा निडल हा दगडी खांब पाहिल्याचे वर्णन (पान ४४-४५), इंग्लंडची समृद्ध भूमी-पडिक जमीन न दिसण्याचे वर्णन व उन्हाळावर्णन (पान ४५), इंग्रज लोकांचे बागकाम, एल्म वृक्षांचे वर्णन (पान ४६), ही सर्व वर्णने लेखिकेच्या प्रदेशप्रत्ययाची उदाहरणे म्हणून सांगता येतात. तसेच, ती सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तीचे पुरावे म्हणूनही दाखल करता येतात. समाजनिरीक्षणाचा पुरावा म्हणून पंडिता रमाबाई म्हणतात, “...या देशातील कित्येक घराण्यातील मनुष्ये फारच सभ्य आहेत. तशीच जी मनुष्ये हलक्या प्रतीची असतात, त्यांच्या असभ्यपणाचीही कमाल आहे!” (पान ४७) असेही त्या म्हणून जातात, ते लक्षणीय आहे.

सारांश, पंडिता रमाबाईंचे ‘इंग्लंडातील प्रवास, भाग पहिला’ हे छोटे पुस्तक ‘प्रदीर्घ पत्ररूप प्रवासवर्णन’ असून, ती एक बरीच यशस्वी अशी प्रवासवर्णनपर कलाकृती आहे. पंडिता रमाबाई या मराठी वाङ्मयातील ‘पहिल्या प्रवासवर्णनलेखिका’ म्हणूनही त्यांचा निश्चित गौरव करता येतो.

या पत्ररूपाच्या तरल पारदर्शक शैलीने त्यांच्या प्रवासवर्णनाच्या रूपाला एकप्रकारची झळाळी प्राप्त झाली आहे. त्याला त्याचे म्हणून काही रूप आले आहे. हा प्रवासही लेखिकेच्या व्यक्तिमत्त्वाला आकार देणारा ठरला आहे. तसेच, तो केंद्रीभूत राहिला आहे. म्हणून हे प्रवासवर्णन या कालखंडातील एक महत्त्वाचे प्रवासवर्णन आहे हे निश्चित!

‘माझा प्रवास’, ले. वे. शा. विष्णुभट गोडसे वरसईकर (इ. स. १८८३) इ. स. १८८३ : एक भाग्यवान साल

मराठी प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने, इ. स. १८८३ हे साल, एक मोठे भाग्यवान साल मानावे लागते. कारण, या वर्षी पंडिता रमाबाईंचा ‘इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला’ हा ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे, त्याच साली विष्णुभट गोडसे वरसईकर यांचे ‘माझा प्रवास’ (‘सन १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत’) हा प्रख्यात ग्रंथ लिहिला गेला आहे. या संदर्भात डॉ. स. गं. मालशे म्हणतात,

“आपल्या या प्रवासाची हकीकत गोडसेभटजींनी १८८३ साली लिहून काढली. वैद्यांनी ती शंभर रुपयांस विकत घेतली. पण लेखकाच्या हयातीत ती प्रसिद्ध करू नये, सरकारी वक्रदृष्टी होईल, असा कायदेशीर सल्ला कै. महादेवराव आपटे यांनी दिला. त्यामुळे गोडसेभटजींच्या निधनानंतर १९०७ साली म्हणजे सत्तावन्नच्या घटनेची अर्धशताब्दी साधून ही हकीकत प्रथम प्रसिद्ध झाली.” (‘साहित्य सहकार’ अंक, सप्टें. १९६९, पान २३)

डॉ. मालशे यांच्या उपरोक्त निवेदनामुळे ‘माझा प्रवास’ हा ग्रंथ व त्याची निर्मिती इ. स. १८८३ साली झाली हे सिद्ध व्हावे. त्यामुळे या ग्रंथाचा परिचय या कालखंडात आम्ही करून घेत आहोत.

या क्रांतिकारक ग्रंथाने एकाच वेळी रसिकांना कमीत कमी तीन ते चार प्रकारचे तऱ्हेवाईक रूप दाखविले आहे. त्यामुळेच काही तऱ्हेवाईक पुस्तकांची ओळख करून देताना या पुस्तकाचा अंतर्भाव डॉ. मालशांना करावा लागला आहे. हे पुस्तक एकाच वेळी (१) एक अव्वल दर्जाचे प्रवासवर्णन आहे, (२) ते इतिहासवजा आहे, (३) समाजशास्त्रवजा वाटू शकते, (४) स्मृतिसंकलनपर किंवा आत्मचरित्रपरही आहे.

म्हणजे मूलतः हे पुस्तक प्रवासवर्णन असून, इतिहास, समाजशास्त्र व चरित्र यांचे गडद रंग या पुस्तकाला चढलेले आहेत. म्हणून हे पुस्तक म्हणजे वाङ्मयाच्या अभ्यासकाला एक चमत्कार वाटावा असे उतरले आहे आणि त्याच्या रसिकतेला सतत आव्हान देत राहणारे ठरले आहे. म्हणूनच भारताचार्य वैद्य, प्रा. न. र. फाटक, म. म. पोतदार यांच्यासारखे थोर इतिहासकार याचे संपादन करताना दिसतात आणि श्री. काका कालेलकरांपासून तो डॉ. मालशे यांच्यापर्यंतचे रसज्ञ या पुस्तकाच्या वाङ्मयीन रहस्याचा वेध घेताना दिसतात. पुढील सूक्ष्म परिचयासाठी मी. प्रा. न. र. फाटकांनी प्रस्तावना लिहिलेली प्रत प्रामुख्याने आधाराकरता घेतली आहे.

‘माझा प्रवास’ मधील ‘प्रवास’

या ग्रंथाचे ‘माझा प्रवास’ हे नाव एक सार्थ नाव आहे. हा ‘प्रवास’ गोडसेभटजींचाच खास प्रवास आहे. ‘माझा प्रवास’ या पुस्तकाचे ‘सन १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत’ हे कंसातील नावही अन्वर्थक वाटते. कारण इ. स. १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत गोडसेभटजींनी त्यात प्रामुख्याने चित्रित केली आहे.

गोडसेभटजींनी प्रवास केल्यामुळेच त्यांना इ. स. १८५७ सालचे बंड : एक प्रवासानुभव, म्हणून अनुभवायला मिळाले. इथे प्रवास हाच एक विलक्षण चित्तथरारक व जीवन ढवळून टाकणारा अनुभव ठरला आहे. असा प्रवासविषयक अनुभव विरळ. मराठीतील प्रवासवर्णनकारांत असा अनुभव कुणाही लेखकाच्या वाट्याला आलेला दिसत नाही. या प्रवासामुळे इ. स. १८५७ चा राजकीय उत्पात, लेखक त्यात सापडला जाऊन साक्षात अनुभवतो, हा केवळ योगायोग आहे. पण तो गाडसेभटजींसारख्या सर्वसामान्य भिक्षुकीचा व्यवसाय करणाऱ्या गृहस्थाच्या नशिबी आला हे खरे आहे. ‘माझा प्रवास’मधील प्रवास हा ग्रंथाच्या प्रारंभापासून शेवटपर्यंत सुरू आहे. त्यामुळे या ग्रंथातील प्रवास हा एक केंद्रीभूत घटक बनून राहिला आहे. लेखकाने हा प्रवास द्रव्यार्जनाच्या हेतूने आरंभल्याचे पहिल्या प्रकरणातील खालील अवतरणावरून दिसून येईल. तो म्हणतो—

“...कर्ज वर्षाऋतूतील नदीच्या पाण्यासारखे किंवा जलोदरासारखे फुगू लागले. आमची सर्व पैदास थोडकीच असल्यामुळे घरखर्चात नाहीशी होऊ लागली. तशात...अशी बातमी ऐकली की, बायजाबाईसाहेब (शिंदे) ह्या मथुरेस सर्वतोमुख यज्ञ करविणार आहेत...” (भाग १, पान ४) त्यामुळे उत्तरेस जाऊन चार पैसे गाठीला मारून आणावे म्हणून लेखक आपल्या चुलत्यांबरोबर ३० मार्च, १८५७ रोजी प्रवासाला निघाले आहेत. एक जुलैला महूच्या छावणीपर्यंत पोहोचले. तोपर्यंत बंडाचा भडका उडालेला होता. मग उज्जैन, धार, ग्वाल्हेर मार्गाने ते झाशीला गेले. तिथे चारएक महिने ठीक गेले आहेत. तोच इंग्रजांची धाड आली. मग पुन्हा कालपी, ग्वाल्हेर, मध्यहिंदुस्थान अशी प्रवासविषयक परवड झाली आहे. बंड शमल्यासारखे झाले आहे. मग, एवढे उत्तर-हिंदुस्थानात आलो आहोत तर यात्रा तरी कराव्या, असे ठरवून ते अयोध्या—काशीकडे गेले आहेत. मग पुढे गंगेची कावड घेऊन निघाल्यापासून दोन वर्षांनी घरी परत आले आहेत. या धावपळीत कधी द्रव्य गाठीला लागले तरी लुटले जावयाचे असा प्रकार झाला आहे. अनेकदा तरप्राणावर बेतण्याचे प्रसंग आले आहेत, ही सारी सुरस हकीकत या पुस्तकात आली आहे.

‘माझा प्रवास’ कर्त्याचा प्रवासविषयक व्यापक दृष्टिकोण

पण ‘माझा प्रवास’कर्त्याचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण व्यापक आहे. प्रकरण २ च्या सुरवातीला हा दृष्टिकोण खालील शब्दात व्यक्त होतो :

“...तारुण्याच्या भरात, शक्तीच्या अमदानीत प्रवासासारखी मौज नाही. निरनिराळे प्रदेश, देखावे, नद्या, नाले, डोंगर, झाडे, शहरे, खेडी, माणसे, रीतीभाती नजरेस पडून नूतनपणाची करमणूक मनास होते व निरनिराळी माहिती होते, शहाणपणा येतो...”

या परिच्छेदात पुढे त्याची रसिक व चिंतनशील वृत्तीही व्यक्त झाली आहे. ‘प्रवास-सुखा’चे माहात्म्य दुःख व सुख मिश्रित जीवनानुभवासारखेच कसे असते, ते लेखक सांगतात. या प्रवासामुळेच लेखकाने इ. स. १८५७ च्या बंडाचा साक्षात इतिहास पाहिला, अनुभवला. जीवनाची क्षणभंगुरता व सुखदुःखात्मक अनेक प्रसंग त्यांच्या प्रत्ययाला आले. हा प्रवास त्यांच्या चरित्राला एक विलक्षण वळण द्यायला कारणीभूत ठरला आहे. या प्रवासानेच उत्तर-हिंदुस्थानातील झाशी, बुंदेलखंड आदी प्रदेशांतले समाजजीवन त्यांना जवळून पाहता आले. त्यामुळे त्यांचे प्रवासवर्णन एकाच वेळी प्रवासवर्णन, इतिहास व समाजशास्त्र यांना जवळ जाणारे ठरले आहे. लेखकाच्या चरित्राचा पटही पुस्तकाच्या पहिल्या भागावरून

ध्यानात येतो. या सर्वाला लेखकाच्या प्रांजळ व्यक्तिमत्त्वाच्या दर्शनामुळे व अप्रतिम निवेदनशैलीमुळे उत्तम प्रकारच्या साहित्यकृतीचा दर्जाही येऊन गेला आहे.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

‘माझा-प्रवास’मधील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व हे एका सामान्य पण विद्वान भिक्षुकाचे आहे. एक सामान्य भिक्षुक इ. स. १८५७ च्या रणकंदनाचा साक्षात अनुभव घेत असल्याचे चित्रण आल्याने या पुस्तकाच्या रंजकतेत विलक्षण भर पडते. इथे अनुभवांचे प्रांजळ निवेदन आहे. त्यामुळे ग्रंथाचा गोडवा अधिक वाढतो. या संदर्भात प्रा. गंगाधर गाडगीळांनी म्हटले आहे ते सहज पटावे. ते म्हणतात—

“...वरसईकर गोडसेभटजींचे ‘माझा-प्रवास’ हे पुस्तक अनेक दृष्टींनी अप्रतिम आहे. १८५७ चे बंड हा एक प्रचंड सामाजिक व राजकीय उत्पात होता. गोडसेभटजींच्या आकलनापलीकडे अशा प्रचंड शक्तीची ती झुंज होती; आणि इतकी ही महान उत्पाती घटना आपल्याला या पुस्तकात गोडसेभटजींसारख्या एका छोट्या व्यक्तीच्या डोळ्यांनी पाहायला मिळते. ती किती भयानक व जीवन ढवळून काढणारी होती, हे त्यांच्या अनुभवांतून आपल्याला प्रतीत होते. कुरुक्षेत्रातल्याएखाद्या झाडावर घरटे बांधून राहणाऱ्या चिमणीने भारतीय युद्धाचे वर्णन करावे तसाच काहीसा हा प्रकार आहे. आणि विषय व निवेदक यांमधल्या विरोधामुळे त्या प्रवासवर्णनाला एक आगळीच कलात्मक गुणवत्ता प्राप्त झाली आहे...” (पाहा, ‘साहित्याचे मानदंड’, प्र. ९, पान १७७)

लेखक गोडसेभटजी हे चौकस, साहसी, रोखठोक वृत्तीचे, हजरजबाबी, दृढनिश्चयी, पापभीरू, प्रसंगावधानी असे या पुस्तकात आढळतात, दिसतात. तसेच, ते रसिक, धर्मशील व श्रद्धावादीही आहेत. त्यांच्यामध्ये झाशीवाल्या राणीपर्यंत जाण्याची धिटार्ई आहे. तिचा प्रत्यक्ष आश्रय त्यांनी मिळविला आहे. प्रा. न. र. फाटकांनी म्हटल्याप्रमाणे, “...त्यांचे सारे प्रवासवृत्त हे त्यांच्या दृढनिश्चयाचे उत्कृष्ट प्रमाण आहे...” तसेच, “...चौकसपणा नसता तर त्यांनी बंडाच्या हकीकती ऐकून त्या मनात साठविल्या नसत्या...”, “...दक्षिणेतून उत्तरेकडे द्रव्यार्जनार्थ निघणे हेच मुळात साहस आहे...” (पान २९)

त्या दृष्टीने इ. स. १८५७ चा गोडसेभटजींचा प्रवास हा अनेक दृष्टींनी अपूर्वच ठरतो. पहिल्या प्रकरणात आपल्या लेखकाची मातृभक्ती, पितृप्रेम, बंधुप्रेम, भगिनीची माया ही अव्वल दर्जाची आहे हे कळते. ‘झाशी बुंदेलखंडातला भाग असल्यामुळे, तेथील स्त्रिया सुरेख व विशेषकरून विशाल व काळ्याभोर डोळ्यांच्या असतात (पान ५४), हे झाशीच्या स्त्रियांचे वर्णन; तसेच चुलत्याला चुकवून गाणे ऐकण्यासाठी लखनौची केलेली सहल (पान १५८) लेखक-रसिकता दर्शविणारी आहे. वरील प्रवासाविषयीच्या अवतरणातील वाक्य, तो अस्सल प्रवासीवृत्तीचा व रसिक आहे याचा पुरावा मानता येतो. बंडवाल्यांचा सभोवती गराडा पडताच, ‘तुम्ही हिंदुधर्मासाठी जिवावर उदार झाला आहा व आम्ही तर भिक्षुक म्हणजे त्या धर्माचे पुजारी आहो. त्यामुळे तुम्ही आम्हाला सांभाळले पाहिजे’, हा युक्तिवाद प्रसंगावधान आणि हजरजबाबीपणा या दोन्ही गुणांचा निदर्शक आहे (पान २९). तसेच, लेखक धार्मिक वृत्तीचा व श्रद्धालू आहे, याचे पुरावे या ग्रंथात जागोजाग मिळतात. उदाहरणार्थ, लेखक निरनिराळी तीर्थक्षेत्रे, हव्यकव्ये व दानधर्म, इतर धार्मिक बाबी, शकून—अपशकून इत्यादींची वर्णने आत्मीयतेने करताना दिसतो. या दृष्टीने पान १५ वरील चांभार व ब्राह्मण यांचा संवाद, शय्यादानाचा उल्लेख (पान २४), पेशव्यांनी मुहूर्त पाहणे (पान ३१), धर्मश्रद्धा, अनुष्ठाने, गृहशांती, ब्राह्मणसंतर्पणे (पान ३२), मांजर आडवे जाणे, ब्राह्मण भस्म घेऊन आडवा

येणे, नाना पेशव्यांचा घोडा अडणे, यांसारखे अपशकुनाचे वर्णन (पान ३५), महालक्ष्मीस व नवचंडी ग्रहांना जप व दाने वर्णन (पान ६५), ध्रुव नक्षत्र पाहिल्यावर सहा महिने मृत्यू नाही (पान ११२), इ. वर्णने त्यांच्या श्रद्धावादी स्वभावाचे पुरावे आहेत.

सातपुड्यातील वनप्रदेश व बिल्ववृक्षाचे वर्णन (पाने १३/१४) लेखक शिवभक्त आहे हे पटवितो. तीर्थयात्रा व गंगेची कावड आणण्याचा प्रसंगवर्णन (भाग ८/९), काकाच्या आजारपणाच्या वेळी भेटलेला गाडीवान जणू परमेश्वरच वाटणे हे वर्णन (पान ११८/११९), ही सर्व वर्णने लेखकाच्या श्रद्धालू मनाची व भाविकतेची साक्ष पटवितील हे निश्चित होय.

आत्मचरित्राचे रंग चढतात

लेखकाच्या या मोकळ्या, पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वाच्या, निरागस व प्रांजळ मनाच्या आविष्कारामुळेच या प्रवासवृत्ताला आत्मवृत्ताचे गहिरे रंग चढले आहेत असे म्हणता येईल. हा प्रवासच त्याच्या घरच्या गरिबीने घडविला आहे. या पुस्तकाचा ‘गोडसे घराण्याचा इतिहास’ हा पहिला भाग तर आत्मवृत्तपरच आहे. या भागामध्ये लेखक वाचकांना घराण्याची माहिती पुरवितो. आपण व आपले आई-वडील, भावंडे, चुलते-पुतणे, यांतील कौटुंबिक जिढ्हाळ्याचे भावसंबंध व्यक्त करतो. एवढेच नव्हे, तर वैदिक शिक्षण मिळविण्यासाठी आपण केलेल्या प्रयत्नांची कथा सांगतो. म्हणजेच निःशंकपणे आपल्याला असे म्हणता येते की, हे प्रकरण व त्यामागील प्रेरणा आत्मचरित्राची आहे.

परंतु, या पुढील भागात लेखकाचे आत्मवृत्तांतात्मक अनुभवांचे कथन येत नाही, तर प्रवासविषयक अनुभवांचे कथन येते. ते शेवटपर्यंत येते. प्रवास हा त्याच्या अखंड आयुष्याच्या अनुभूतीचा एक अर्थपूर्ण खंड आहे. आत्मचरित्राच्या संदर्भात त्या आत्मचरित्रकाराची प्रमुख प्रेरणा आत्मवृत्तांताची असते तसे इथे घडत नाही. लेखक आत्मवृत्तासारखा प्रांजळपणे व्यक्त झाला तरी हे सर्व कथन शेवटी प्रवासविषयक अनुभवांचे आहे. त्यामुळे सर्वार्थाने या पुस्तकाला आत्मवृत्त म्हणता येणे शक्य नाही. प्रथमतः हे पुस्तक प्रवासवर्णनच आहे. कारण प्रवासकथन हाच त्याचा प्रमुख उद्देश आहे.

इतिहासवजा का वाटते?

‘माझा प्रवास’ हे प्रवासवर्णन इतिहासवजा का वाटते? अगर ‘माझा प्रवास’ अथवा ‘सन १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत’ असे नाव या पुस्तकाला दिले गेले आहे याचे कारण काय? याचे कारण, या पुस्तकात इ. स. १८५७ सालच्या इतिहासप्रसिद्ध बंडाची व त्याच्या नायकांची हकीकत बऱ्याच प्रमाणात आली आहे. उदाहरणार्थ, ‘माझा प्रवास’ एकूण ९ भागांपैकी भाग २ ते ७ या सहा भागांत बंडाची हकीकत व माहिती व त्याबद्दलच्या सुरस कथाच लेखकाने वर्णिलेल्या दिसतील. म्हणूनच ऐतिहासिक दृष्टीने या पुस्तकातील हकीकतीचे मोल अनन्यसाधारण मानले जाते. लेखकाने ही हकीकत प्रत्यक्ष पाहून लिहिल्यामुळे तिला हे मोल प्राप्त झाले आहे. चक्षुर्वसत्यं अशी ही माहिती आहे. भारताचार्य वैद्यांनी हा ग्रंथ त्यामुळेच विकत घेतला. या दृष्टीने भारताचार्य वैद्य या ग्रंथाबाबत म्हणतात,

“...सन १८५७ सालासंबंधेच कित्येक साहेबलोकांनी आपापल्या हकीकती मनोवेधक रीतीने लिहिल्या आहेत व त्या के. मालिसन इत्यादी इतिहासकारांस कशा उपयोगी पडल्या आहेत, हे इंग्रजी

वाचकांस ठाऊकच आहे. अशा प्रकारची एक हकीकत एका विद्वान भिक्षुक प्रेक्षकाने लिहून ठेवली आहे, ती भावी इतिहासकारांस उपयोगी पडेल अशा हेतूने या पुस्तकात ती वाचकांपुढे मी ठेवीत आहे...” (प्रस्तावना, पान २) असे म्हणून या पुस्तकाचे मोल मानताना वैद्य पुढे म्हणतात,

“...सारांश, इतिहासाच्या दृष्टीने, मनोरंजनाच्या दृष्टीने व व्यवहाराच्या दृष्टीने हा अल्प ग्रंथ वाचकांस उपयोगी पडून प्रिय होईल.” असे तीन प्रकारांचे मोल भारताचार्य मानतात. पण त्यात ऐतिहासिक मोल ‘पहिले’ मानले आहे हे लक्षात येते.

या पुस्तकाच्या श्री. वैद्य, प्रा. फाटक, म. म. पोतदार यांच्या संपादनामध्ये ‘इतिहास’ हाच महत्त्वाचा घटक प्रमुख मानला गेला आहे. प्रा. फाटक या पुस्तकाचे संपादन करून, ऐतिहासिक मूल्यमापन करताना म्हणतात,

“...ऐतिहासिक बाजूने बंडापुरते प्रवासवृत्ताचे महत्त्व जोखू लागल्यास त्यातल्या झाशीच्या रहिवासातील प्रत्यक्ष अनुभवाचा भाग वगळून बाकी सर्व दुय्यम दर्जाचा अर्थात संशयात्मक समजावा लागतो. तो पूर्ण विश्वसनीयही नाही आणि सर्वथैव अविश्वसनीयही नाही...” (प्रस्तावना, पान ३२)

‘सर्वथैव अविश्वसनीयही नाही...’ याचा अर्थ ही हकीकत खरोखरच मोलाची मानली जाऊ शकते. असा अर्थही घेता यावा.

या सर्व इतिहासकारांच्या मतांचा परामर्श घेऊन डॉ. मालशे म्हणतात—

“इतिहास म्हणून या पुस्तकाचे मोल मोठेच आहे...” चार-दोन क्रमविपर्यासाची स्थळे सोडल्यास बाकीची हकीकत प्रत्यंतर पुराव्याच्या कसोटीवर उतरते, असाच निर्वाळा प्रा. फाटक, म. म. पोतदार, श्री. का. न. केळकर यांच्यासारख्या इतिहासज्ञांनी दिला आहे. एकंदरीत सत्य हे कधीकधी कल्पिताहूनही कसे अद्भुत असू शकते याची साक्ष ‘माझा प्रवास’ वाचताना पटल्यावाचून राहात नाही.” (‘साहित्य सहकार’ अंक, सप्टें. १९६९, पान २८)

सारांश, इ. स. १८५७ च्या बंडाचा प्रत्यक्ष अनुभव, ‘माझा प्रवास’ मध्ये प्रामुख्याने चित्रित झाल्याने त्याला इतिहासाचे गडद रंग चढलेले दिसतात.

‘माझा प्रवास’ मधील ‘प्रदेश’

‘माझा प्रवास’ मधील गोडसेभटजींचा हा ‘प्रवास’ हा कल्याणजवळील वरसईपासून तो पुणे, नगर, सातपुडा, धार, उज्जैन, महु, ग्वाल्हेर, झाशी, अयोध्या, कालपी, ब्रह्मावर्त, काशी, अशा ठिकाणी झाल्याची नोंद मिळते. हा प्रवास दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आणि उत्तरेकडून दक्षिणेकडे झाला आहे. हा पायी प्रवास आहे. मधूनमधून बैलगाडीने झाला आहे. या प्रवासात गोडसेभटजी अखंड जागे आहेत. त्यांची निरीक्षणशक्ती तीव्र वाटते. उदाहरणार्थ, प्रकरण २ मधील पहिला परिच्छेद त्यांच्या प्रवासविषयक व्यापक दृष्टिकोणावर कसा प्रकाश टाकतो ते आपण पाहिले आहेच. त्यांनी पाहिलेल्या प्रदेशचित्रणाच्या दृष्टीने भाग २ मधील सातपुड्यातील वनप्रदेश (पाने १३—१४), धारानगरीचे वर्णन (पान २५), भाग ३ मधील उदास

ब्रह्मावर्तचे वर्णन (पान ३६), भाग ४ : झाशीचे वर्णन (पाने ५३-५४), भाग ५ मधील उद्ध्वस्त झाशीचे विजनातील करुणरसयुक्त (उदासरम्य) चित्र (पाने ८० ते ९५), भाग ६ मधील काल्पीवर्णन (पान १०२), ब्रह्मावर्त वर्णन (पाने १०५-१०६), अशी कित्येक स्थलवर्णने सरस उतरली आहेत.

काही ठिकाणी हा प्रदेश केवळ वस्तुनिष्ठ पातळीवर चित्रित होतो. जाणिवेच्या पातळीवर तो चित्रित होतोच असे नाही. तरीही वर्णनशैली रोचक असल्याने धार शहराचे वर्णन सरस होते, किंवा हतबल झाशी शहर रसिक मनाला जाणवल्याखेरीज राहात नाही.

या पुस्तकात काही ठिकाणी लेखक प्रदेशापेक्षा अधिक प्रभावी वाटू शकतो. लेखकाहूनही प्रवासविषयक अनुभवांचे वैचित्र्य हा या पुस्तकाचा सर्वात लक्षणीय घटक आहे.

‘माझा प्रवास’ मधील समाजनिरीक्षण प्रतीती

‘माझा प्रवास’कर्त्याचे प्रवासातील निरीक्षण व त्याची वाचकाला येणारी प्रतीती, या पुस्तकाच्या पोताला समाजशास्त्राचे दाट रंगही चढले आहेत हे सहज पटवून जाते. हा समाज त्याने स्वतःच्या वरसईगावापासून तो झाशी, बुंदेलखंड इत्यादी उत्तर-भारतातील शहरांच्या समाजापर्यंत चौकसपणे न्याहाळलेला दिसतो. लेखकाचा भिक्षुकीचा व्यवसाय असल्याने, समाजातील स्त्रीवर्गाकडे त्याचे लक्ष अधिक खिळलेले आहे, असा अभिप्राय प्रा. फाटक देतात तो सार्थ वाटतो. त्या काळातील समाज पुरुषसत्ताक आहे. एकत्र कुटुंबपद्धतीचे हृद्य दर्शन लेखकाने स्वतःच्या कुटुंबाची माहिती देऊन घडविले आहेच. या दृष्टीने कल्याण-वरसईकडे ब्राह्मणवर्गाचे व्यवसाय भिक्षुकी, अध्ययन व शेती हे दिसतात (पान २), भातास खंडीस नऊ-दहा रुपयांचा दर (पान ३ वर), लेखकाने नोंदविला आहे. ही स्वस्ताई लक्षणीय होय. त्या काळी उत्तर भारतास ‘हिंदुस्थान’ म्हणत असत, असे ५ व्या पानावर कळते. उत्तरेस स्त्रिया नादास लावणाऱ्या असतात, लोक भांग पितात, असे उल्लेखपान ७ वर येतात.

समज व अपसमज

पत्नीस रजोदर्शन झाले तर प्रवासास निघू नये, अशा आशयाचा संकेत भाग २ मध्ये (पान १३ वर) आला आहे. गाईची चरबी काडतुसांना लावल्याने हिंदू बिथरले; आणि डुकराच्या चरबीने मुसलमान बिथरले, आणि त्यातून इ. स. १८५७ चे बंड उद्भवले, अशा आशयाचे वर्णन व ब्राह्मण-शिपाई व चांभार-शिपाई यांचा संवाद (पान १५ वर) आला आहे. ब्रिटिशांनी पुनर्विवाहाचा कायदा करण्याचे घाटत आहे व घरातील एखादा भाऊ ख्रिस्ती झाला तरी त्याला इस्टेटीचा हक्क कायम राहणार, अशा वार्तांचे चित्रण पान १६ वर येते. तसेच, सुशील राजाला मूठ मारल्याचा उल्लेख पान २२ वर येतो. या उल्लेखांबरोबरच दासीदानाचा व शय्यादानाचा उल्लेख पान २४ वर येतात. तसेच, भाग ३ मध्ये पेशव्यांनी मुहूर्त पाहणे, स्त्रियांचा वध म्हणजे पाप (पान ३४), मांजर आडवे जाणे, ब्राह्मण भस्म घेऊन आडवा येणे, नाना पेशवे यांचा घोडा अडणे (पान ३५), हे सर्व समज-अपसमज गोडसेभटजींनी सहजपणे नोंदविले आहेत. ते सर्व, तत्कालीन समाज हा अंधश्रद्धाळू व देवभोळा होता, याचे निदर्शक आहेत. धार्मिक बाबतीत व जवळजवळ इतर सर्वच बाबींमध्ये समाज-मानसात वैज्ञानिक दृष्टीचा अभाव त्यामुळे दिसून येत राहतो. अशा संकेतांमुळे वाचकांना हे पुस्तक वाचताना एकप्रकारचे कुतूहलही वाटत राहणे शक्य आहे.

स्त्री-पुरुषविषयक जीवनाचे लक्षणीय चित्रण

या पुस्तकात झाशी आणि बुंदेलखंड येथील पुरुष आणि स्त्रिया यांबद्दल लेखकाने पुरविलेली माहिती समाजशास्त्राला अभ्यासासाठी पूरक ठरावी अशी उतरली आहे. उदाहरणार्थ, भाग ४मध्ये झाशीच्या लक्ष्मीबाईंचे यजमान आणि त्यांचे विलक्षण चरित्र आलेले आहे. ‘नवरा तर षंढच होता’ या पान ५१ वरील वाक्यात तर त्याचे सारच व्यक्त झाले आहे.

“...गंगाधरराव स्त्रियांची वेषभूषा धारण करून दिवस काढीत असे. स्त्रियांची मासिक अस्पृश्यताही पाळीत असे. चौथे दिवशी न्हाणाचा समारंभ करीत असे. नंतर पलंगावर अग्नी देऊन केस वाळवित असे. तृतीय प्रकृती असूनही त्याच्या पहिल्या बायकोला एक पुत्र झाला होता. ती पतिव्रता साधवी होती असे सांगतात. असे प्रवासकर्त्याने लिहिले आहे. इतकेच काय, पुरुषत्वप्राप्त्यर्थ केल्या जाणाऱ्या एका गलिच्छ उपायाचाही हकीकतीत निर्देश आहे.” (परिशिष्ट, पान १५२)

बुंदेलखंडातील स्त्रिया

बुंदेलखंडातील स्त्रियांबद्दल लेखक लिहितो. “...बुंदेलखंडाचे पाणी पुरुषासचांगले नाही...तेथे षंढ फार निपजतात...शेकडा पंचवीस षंढ समजले पाहिजेत.” वगैरे समाजजीवनाचा प्रत्यय देताना पहिल्या भागात आपण पाहिले आहेच. “...या शहरात व्यभिचाराचा फारसा विधिनिषेध नाही...” हा अभिप्राय तिथे नोंदला आहेच. याप्रमाणेच, या पुस्तकाच्या तिसऱ्या आवृत्तीमधील परिशिष्ट पान १६३ वरील सासू-सुनेचा संवाद, हुशंगाबादेचा खुद्द लेखकावर ओढवलेला प्रसंग (पान १६५), खुद्द झाशीवालीच्या अंगी पुरुषाचे दर्शन नसल्याने तिला काही दुर्गुण जडले (पान ५१), असे लेखक लिहिताना दिसतो ते खास चिंतनीय आहे. तसेच, पान ५५ वर पद्मिणी जातीच्या भंगिणीची व शास्त्रीबोवांच्या व इतर ब्राह्मणांच्या संबंधाची गोष्ट लेखक नोंदवितो. हे सर्व प्रसंग लेखकाचे सूक्ष्म निरीक्षण दर्शविणारे असून ‘स्त्रियां’बद्दल लेखक अधिक जागरूक असल्याचा पुरावा होय.

तसेच, त्या काळात बुंदेलखंड व इतर प्रवासात भेटलेल्या चोरांपासून व लुटारूंपासून चोरीचे व लुटीचे भय होते. काही ठिकाणी त्यांच्यापासून जिवास मृत्यूचे भय असल्याचे सूचित होते. अशी अस्थिर समाजरचना या खंडप्राय देशात होती, असा सहज तर्क करता यावा.

सारांश, ‘माझा प्रवास’ मधील समाजनिरीक्षण व त्याची प्रतीती खास लक्षणीय आहे आणि त्यामुळे या प्रवासवृत्ताला समाजजीवनाचे काही वेगळे पैलू लाभतात असे म्हणता येते.

‘माझा प्रवास’ ही उत्कृष्ट साहित्यकृती का?

‘माझा प्रवास’ ही ‘प्रवासवर्णनपर’ साहित्यकृती आहे. या ग्रंथातील सर्व अनुभव संचित, विलक्षण गूढ, गहिरे आणि अस्सल आहे आणि ते एकट्या गोडसेभटजींचेच आहेत. डॉ. मालशे यांनी म्हटल्याप्रमाणे या प्रवासात गोडसेभटजींना “...जीवनाचे सातत्य आणि क्षणभंगुरता, भव्यता आणि क्षुद्रता, हर्ष आणि शोक यांच्या पाठशिवणीचा खेळ उत्कटतेने अनुभवावा लागला. या प्रवासवृत्तांतामधील मूळ वस्तूची झळाळीच अशी बावनकशी आहे की तिला वरवरच्या मुलाम्याची गरजच पडू नये. Honest tale speech best by

being painly told या शेक्सपीयरच्या वचनाचा प्रत्यय या पुस्तकासारखा क्वचितच येतो...” (“साहित्य सहकार’ अंक, सप्टें. १९६९, पाने २२—२३).

या पुस्तकाला कलाकृतीचा दर्जा का येतो याचे कारण वर दिलेच आहे. दुसरे म्हणजे, प्रा. गंगाधर गाडगीळांनी दिलेले मत मी वर नोंदविले आहेच. प्रवासाने दिलेला एक विलक्षण गुदमरून टाकणारा अनुभव आणि सामान्य व्यक्तिमत्त्वाचा लेखक यातील विरोध, हे जसे कारण आहे, तसेच त्याचे अप्रतिम व प्रांजळ निवेदन यामुळे या ग्रंथाची कलाकृतीच्या दृष्टीने वाटचाल सुरू होते. लेखकापाशी हीहकीकत निवेदन करण्याची शैली बखरकारासारखी अस्सल मराठमोळी आहे. तिला संस्कृत सुभाषितांची झालर लाभली आहे. या संदर्भात डॉ. रमेशचंद्र ना. पाटकर आपल्या अप्रकाशित प्रबंधात म्हणतात, “...एखाद्या बखरकाराप्रमाणे लेखक अनुभवांचे कथन करतो. त्याची लेखनशैली बखरकाराच्या लेखनशैलीसारखी वाटते...” (प्रबंध, पान २२४).

रसदर्शन

त्यामुळे या ग्रंथात भक्ती, करुण, वत्सल, शृंगार, वीर, भयानक, रौद्र, बीभत्स इ. रसांची निर्मिती, लेखक अनेक प्रसंगी साधतो. उदाहरणार्थ, तीर्थयात्राप्रसंग भक्तीचे निदर्शक म्हणता येतात. करुणाचा, भयानकाचा प्रत्यय, लूट व विजनाच्या प्रसंगी साधलेला दिसेल. करुणाचा खास प्रत्यय काकाच्या आजारपणाच्या प्रसंगी हृद्यतेने वठला आहे. वत्सलतेच्या करुणासहित छटा, काका—पुतण्यांचे प्रेम, आई-वडिलांची पूर्वभेट व उत्तरभेट हे प्रसंग दाखविलेले. शृंगाररस व त्याची प्रतीती, लेखकावर ओढवलेला हुशंगाबादेचा प्रसंग, तसेच भंगिणीशी शास्त्रीबोवांचा व इतर ब्राह्मणांचा संबंध यांची गोष्ट, यांतून होईल. बंडवाल्यांची लढाई व तिची वर्णने, वीर, भयानक, रौद्र, बीभत्स इ. रसांची निर्मिती साधताना दिसतील.

सारांश, ‘माझा प्रवास’मधील अस्सल व आगळी अनुभूती, लेखकाचे प्रांजळ निवेदन, अप्रतिम शैली, तिने साधलेले रसदर्शन, या विशेषांमुळे ती एक प्रवासवर्णनपर अस्सल साहित्यकृती ठरते आणि प्रवासवर्णनाच्या रूपाच्या सणंगाला इतिहास, समाजशास्त्र, व आत्मचरित्र यांचे रंग मिसळून डॉ. मालशांना वाटल्याप्रमाणे एकप्रकारचे ‘तऱ्हेवाईक’ रूप दाखविते. म. म. पोतदारांसारखे विद्वान या ग्रंथाबाबत म्हणून जातात, “...श्री. गोडसेभटजी यांनी १८५७ चा प्रसंग स्वतः अनुभवला. त्याचे मोठे हृद्य वर्णन लिहिले आणि त्यामुळे एका अद्वितीय ग्रंथाची भर मराठी भाषेत पडली. परंतु गोडसेभटजींचा ग्रंथ शुद्ध प्रवासवर्णन नाही...” (‘तीर्थयात्रा-प्रबंध’, दु. आ., प्रस्तावना, पान १).

“परंतु गोडसेभटजींचा ग्रंथ शुद्ध प्रवासवर्णन नाही.” म्हणजे एकाच वेळी प्रवासवर्णन असून तो इतिहास, आत्मचरित्र, सामाजिक परिस्थिती यांचे रंग खेळविणारा आहे, असा म. म. पोतदारांच्या विधानाचा ध्वनी स्पष्ट आहे, असे आम्हास वाटते.

‘तीर्थयात्रा-प्रबंध’, ले. गणेश सदाशिवशास्त्री लेले त्र्यंबककर (इ. स. १८८५)

कालानुक्रमे श्री. लेले यांचा ग्रंथ परिचयासाठी इथेच घ्यायला हवा. (‘यात्राकल्पकता’ हा गौरीशंकरशास्त्री यांचा ग्रंथ व त्याचा विषय हाच आहे.) हा ग्रंथ म्हणजे आमच्या मते ‘इतिहास’ आहे, प्रवासवर्णन नव्हे! नावाप्रमाणेच या ग्रंथाचे रूप प्राबंधिक आहे. आणि हा ग्रंथ नायकाच्या आध्यात्मिक

प्रेरणेमुळे घडलेल्या तीर्थयात्रांमुळे लिहिला गेला आहे. हा ग्रंथ खऱ्या अर्थाने 'प्रवासवर्णन'पर कलाकृतीचे रूप दाखवित नाही. कारण या ग्रंथाचा लेखक स्वतः प्रवास करून हा ग्रंथ लिहित नाही. ग्रंथनायकाच्या स्वतःच्या प्रवासविषयक अनुभवांचे कथन या ग्रंथात येत नाही, तर या ग्रंथात चरित्रनायक सरदार रघुनाथराव विंचुरकर भारतभर ज्या तीर्थयात्रा करतात, त्यांचा हा वृत्तांत आहे, इतिहास आहे. म्हणजेच, हा ग्रंथ एक यात्रांचा इतिहास सांगणारा आहे, म्हणून इतिहास आहेच. शिवाय, इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तीचे म्हणजे सरदार विंचुरकरांचे 'पूर्वपीठिका' या प्रकरणात चरित्र आले आहे. शिवाय, या यात्रा, चरित्रनायकाच्या चरित्राचाही एक विशेष असल्याचे आपण मागे पाहिले आहेच. त्या दृष्टीने या ग्रंथाला चढलेले चरित्रपरतेचे रंग लक्षणीय आहेत. म्हणून हा ग्रंथ चरित्रात्मक वाङ्मयप्रकाराचे विशेष सांगणारा ठरतो. या ग्रंथाच्या ऐतिहासिक मूल्यात भर टाकणाऱ्या आणखीही काही गोष्टी आहेत. त्यांपैकी चरित्रनायक, दुसरा बाजीराव व इतर ऐतिहासिक व्यक्तींना भेटला आहे. ही भेट पान ५७ वर येते. तसेच, पान ६६ वर परशुरामबाबा रामदासींचा उल्लेख आला आहे. पान ९० वरील मालेगावकर राजेबहादूरांची भेटही या दृष्टीने पाहता येईल. आणि झाशी संस्थानच्या गंगाधरराव बाबासाहेबांची पान ८० वरील भेट इतिहासनिदर्शकच आहे.

प्राबंधिक रचनेची अधिक ओळख

हा ग्रंथ रचनेच्या दृष्टीने आपले प्राबंधिक रूप शेवटपर्यंत दाखवितो. उदाहरणार्थ, 'पूर्वपीठिका' या चरित्रपर पहिल्या प्रकरणानंतर, हा ग्रंथ चार भागांमध्ये विभागला आहे. भाग पहिला चरित्रनायकाच्या 'उत्तर-हिंदुस्थानच्या तीर्थयात्रा' सांगतो. भाग दुसरा—यात मध्य-देशातील तीर्थयात्रावर्णन येते. भाग तिसरा—दक्षिणेकडील तीर्थयात्रा कथन केल्या आहेत. भाग चौथा—चरित्रनायकाची सत्कृत्ये, सत्पुरुषांची दर्शन व सेवा, यांबद्दल माहिती देतो आणि शेवटी माहितीपूर्ण परिशिष्टे जोडली आहेत. सुमारे २८७ पानांचा डेमी आकाराचा हा मोठा ग्रंथ आहे.

एक तीर्थयात्रापर ग्रंथ

या ग्रंथामध्ये प्रामुख्याने सरदार विंचुरकर यांच्या भारतभर केलेल्या तीर्थयात्रांची हकीकत आल्याने 'एक तीर्थयात्रापर ग्रंथ' असे स्वरूप त्याला येते. शिवाय, तीर्थयात्रांची सूक्ष्म निरीक्षणपूर्वक माहिती आणि अभ्यास हा या ग्रंथाचा गाभा आहे. त्यामुळे 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' हे नाव सार्थ वाटते. हा एक प्रबंधच वाटावा अशीतीर्थांची, स्थलांची माहिती लेखक कटाक्षाने पुरवितो. या संदर्भात म. म. पोतदार म्हणतात, "तथापि या ग्रंथात तपशीलवार माहिती इतकी दिलेली आहे की तशी अन्यत्र आढळणे कठीण!" (प्रस्तावना, पान १)

काही ठिकाणी स्थलगोष्टींचे रूप

तसेच, प्रत्येक तीर्थस्थलाशी व चरित्रनायकाने प्रवास केलेल्या स्थलाशी निगडित असलेल्या गोष्टी, कथा, दंतकथा, पौराणिक माहिती लेखक सांगत राहतो. त्यामुळे या पुस्तकाला स्थलगोष्टींचे रूप बऱ्याच वेळा, बऱ्याच ठिकाणी प्राप्त झालेले आढळते. आणि लेखकाची या गोष्टी सांगण्याची हातोटी विलक्षण सामर्थ्यवान असल्याने या ग्रंथाला वाङ्मयीन कळा प्राप्त होण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, पान १४ वरील एकलिंगजी स्थान व त्याची कथा; ब्रह्मकपालविषयी कथा (पान ३९), पान ६३ वरील सुजाउद्दौलाची दंतकथा, पान १३ व १४ वरील गोदावरी-माहात्म्य व कथा, धौतपापाची कथा (पान ११९, १२०), पान १५३

ते १५५ यांवरील अनुक्रमे तुळजापूर, पंढरपूर क्षेत्रांच्या कथा, पान १६६ वरील लज्जागौरीची गोष्ट, इत्यादी गोष्टी त्या दृष्टीने सहज सांगता येतात.

लेखक : एक रसिक पंडित, भाषाशैलीकार

या ग्रंथाचा लेखक बहुश्रुत व रसिक पंडित वाटतो. त्याची ग्रंथरचना प्रौढ आहे हे जागोजाग जाणवते. या लेखकाचा धार्मिक ग्रंथांचा व अभिजात संस्कृत साहित्याचा, सामाजिक संकेतांचा, पुराणांचा अभ्यास दांडगा आहे, हे ग्रंथावरून सहज दिसून येते. तसेच, लेखक चांगल्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा व स्मरणशक्तीचाही आहे. म्हणूनच तो आपल्या चरित्रनायकांच्या तीर्थयात्रांचे इतके सूक्ष्म व शैलीदार वर्णन करू शकतो, असे म्हणता येईल.

तसेच, समर्थभाषाशैली हा या ग्रंथाचा एक खास विशेष म्हणून सांगता येईल. ही लेखकाची भाषा, त्याच्या संस्कृत साहित्याच्या, धर्मग्रंथांच्या, पुराणांच्या अभ्यासाने आली आहे. ही भाषा मोठी सोज्वळ, ओजोगुणयुक्त व नितळ आहे. ती रूक्ष पंडिताची नाही, रसिक पंडिताची आहे. त्यामुळे तिला अभिजात गोडवा आणि अर्थप्रवाहित्व प्राप्त झाले आहे, असे आम्हास वाटते. उदाहरणार्थ हा लेखक जेव्हा स्थलमाहात्म्यपर गोष्टी सांगत असतो, तेव्हा या भाषाशैलीच्या रसार्द्रतेचा आणि तिच्या स्वतंत्र बाण्याचा (रसिकाला) प्रत्यय आल्याशिवाय राहणार नाही. या भाषाशैलीतील लेखकाचे कथनकौशल्य ग्रंथाची रूक्षता काढून ग्रंथाचा गोडवा वाढवते आहे असे दिसेल. उदाहरणार्थ, पान १६६ वरील लज्जागौरीची गोष्ट किंवा पान २९ वरील बर्फातील 'काळ्या कमळांचे वर्णन' पाहावे. किंवा पान १९२ वरील कार्तिकस्वामीची गोष्ट पाहावी. चित्रमयतेच्या दृष्टीने पान १९३ वरील कामाक्षी देवीचे छोटे वर्णन पाहता येईल.

सारांश, 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' हा लेलेशास्त्रींचा ग्रंथ एक महत्त्वाचा ग्रंथ असूनही तो पूर्णपणे प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचे रूप दाखविणारा ग्रंथ नाही, हे स्पष्ट होय.

'युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त, भाग पहिला' ले. पंडिता रमाबाई (इ. स. १८८९)

ग्रंथओळख

देशप्रेमाच्या प्रेरणेतून लिहिलेला, या कालातील पंडिता रमाबाईंचा हा दुसरा प्रवासग्रंथ. लेखिका इ. स. १८८६ च्या आरंभी इंग्लंडाहून युनायटेड स्टेट्स्ला गेली आहे. इ. स. १८८६ च्या मार्च महिन्यापासून १८८८ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या अखेरीपर्यंत ती तेथे राहते. सुमारे ३०,००० मैलांचा प्रवास करून अमेरिकेची माहिती मिळविते आणि हा ग्रंथ लिहिते आहे. या ग्रंथाचा अधिक खोलवर विचार केल्यास या ग्रंथात प्रत्यक्ष प्रवासवर्णन असे १ ते १२ पानांपर्यंतच आहे. ग्रंथाचा पुढील सर्व भाग 'पाताळ किंवा अमेरिकाखंड', त्यांची शासनपद्धती, 'लोकस्थिती', 'गृहस्थिती', 'विद्याव्यासंग', 'धर्ममते आणि दानधर्म', 'स्त्रियांची स्थिती' आणि 'व्यापारधंदे' असा माहितीपर आहे.

पहिल्या प्रकरणातील पंडिता रमाबाई : प्रवासिनी व कलावंत

‘लिवरपूलपासून फिलाडेल्फियापर्यंत प्रवास’ हे पहिले प्रकरण (पान १ ते १२) म्हणजे प्रवासवर्णनपर कलेचा एक अप्रतिम नमुना वाटावा असा उतरला असून पंडिता रमाबाई या अस्सल कलावंत आहेत याची साक्ष पटवू शकतो. हा प्रवास लेखिकेने सौ. आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभासाठी केला आहे. तरीही अमेरिकेला त्यांनी जाऊ नये, त्या बुडून मरतील, असे भाकीत त्यांच्या मैत्रिणींनी केल्याचा पुरावा पान २ वर मिळतो.

“...युनायटेड स्टेट्‌समध्ये असताना मला तिकडच्या अद्भुत गोष्टी पाहून जो आनंद झाला, त्याचा थोडाबहुत वाटा माझ्या प्रिय देशबंधु-भगिनींना न दिल्यास तो अपूर्ण राहिल, म्हणून मी हे लहानसे पुस्तक प्रसिद्ध करित आहे...(प्रस्तावना पान १)”असे त्या म्हणतात. यात त्यांचा देशप्रेमाची साक्ष आपल्याला मिळते व प्रवासाचा हेतू, आनंद हा आहे आणि तो वाटून घेतल्याने द्विगुणित होतो, असे त्या सुचवितात. पुढे,

“...ह्या पुस्तकाच्या वाचनाने माझ्या प्रिय देशबंधु-भगिनींच्या हृदयांत उद्योगप्रियता आणि आमच्या भारतमातेची सेवा करण्याबद्दल सदिच्छा आता आहेत्यापेक्षा थोडी अधिक उत्पन्न झाल्यास माझा हा अल्प प्रयत्न सार्थक झाला, असे मी समजेन...(प्रस्तावना पान ३)”यात वर म्हटलेली या लेखनामागील राष्ट्रवादाची वा देशप्रेमाची प्रेरणा लक्षात येते.

पुढे या प्रकरणात लेखिका पंडिता रमाबाई या एक अस्सल कलावंत, मनस्विनी प्रवासिनी आणि सागरावरील प्रवासी जीवनाचा खोल प्रत्यय देणाऱ्या वाटतात. या दृष्टीने ‘तुफाना’चे त्यांनी केलेले वर्णन आपण मागे पाहिले आहेच. या प्रकरणात ते पान २ ते ७ पर्यंत आलेले दिसेल. या वर्णनाची प्रत्ययकारिता अस्सल कलावंताला शोभणारी असून, ‘तुफाना’त सापडलेल्या या झुंजार मनस्विनीचे चित्रही तितकेच बोलके उतरले आहे. या वर्णनात प्रवासिनी, पंडिता, भक्तीण आणि सौंदर्यदृष्टीची अभिजात कलावंत लेखिका म्हणून रमाबाईंना जे पाहता येते, ते खरोखरच विलोभनीय होय. ‘भुतांचा हांडा’ व त्याजवळ झालेले वादळ, तसेच समुद्राचे रौद्ररूप त्या कलात्मक रीतीने शब्दरूप करतात. यावेळी भुताखेतांवर विश्वास ठेवणाऱ्या इंग्लिश लोकांनाही त्या न्याहाळतात. त्यांच्यापाशी वक्तृत्वपूर्ण शैली असल्याचा प्रत्यय पान ४, ५ वर येईल. त्यांच्या संतत्वाचा प्रत्यय आपल्याला पान ५ वरील वर्णनातून येईल. अगाध संसारसमुद्राचे रूपक त्या पानावर आले आहे. त्यांचे धैर्य व श्रद्धा हे गुण या पानावरील वर्णनात दिसून येतील. वर्णनशैलीची प्रत्ययकारिता व प्रतिमादर्शी शैली पान ५, ६ वरील अफाट पारावार शून्य समुद्राच्या व बोटीच्या वर्णनात आढळेल, असे आम्हास वाटून जाते.

‘गल’ नावाच्या समुद्रपक्ष्यांचे वर्णन तर ‘रमाबाई’च्या ‘मनाचे’च चित्र वाटावे अशा प्रतीकात्म भाषेत उतरल्याचा प्रत्यय रसिकाला यावा. पान ६, ७ वरील अशा भयंकर वेळी समुद्राची शोभा पाहणारे मन, तटस्थ कलावंताचेच मन आहे, याचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहू नये. सागरी जीवनाचा प्रत्यय इतक्या समर्थपणे मराठी प्रवासवर्णनात फार थोड्या व तुरळक लेखकांनी चितारला आहे, असे म्हणता येईल.

सारांश, या पुस्तकात पंडिता रमाबाईंना, एक पंडिता, एक कलावंत लेखिका, व प्रवासिनी म्हणून जर पाहावयाचे असेल, तर या पहिल्या प्रकरणाच्या दहाबारा पानांत पाहता येईल.

पुढील सर्व ग्रंथ हा एका पंडितेने मिळविलेल्या अमेरिकेच्या तत्कालीन साक्षेपी माहितीनेच बहरलेला आहे. तरीही या पहिल्या प्रकरणातील कलेचे तेजस्वी अंग पुढील माहितीदर्शक भागावरही पडलेले दिसून येते. आणि ग्रंथ एकाच वेळी एका प्रवासवर्णनाचे, आत्मचरित्राचे, समाजशास्त्राचे आणि राजकीय, आर्थिक व धार्मिक इतिहासाचे रंग खुलवून दाखविताना दिसतो. याचे पहिले कारण या माहितीमागील पंडिता रमाबाई या विशाल व उत्कट अंतःकरणाच्या असून भेदक प्रतिभाशक्तीची झळाळी या सर्व ग्रंथाला लाभलेली दिसून यावी. त्यामुळे ही माहिती नुसती माहिती राहात नाही; तिला अनेक ठिकाणी कलेची पातळी लाभते.

अमेरिकेचे व्यक्तिचित्रण आणि लेखिकादर्शन

उदाहरणार्थ, ‘अमेरिकेचे व्यक्तिचित्रण’ हा या पुस्तकाच्या वर्णनाचा महत्त्वाचा भाग असल्यामुळे, प्रकरण २ मध्ये, ‘पाताळ किंवा अमेरिका खंडा’चे चित्र येते. तिचा शोध कसा लागला? हिंदुपुराणातील ‘पाताळ’ संकल्पना काय सांगते? (पाने १३, १४) ख्रिस्तोफर कोलंबसाने हिंदुस्थान समजून अमेरिकेचा कसा शोध लावला? तो लावताना पार्श्वत्यांची “हिंदुस्थान हे सोन्याचे पाखरू आहे” अशी समजूत कशी होती, याचा साद्यंत व अलंकृत भाषेतील मूळ इतिहास पंडिताबाईंनी सादर केला आहे. यावेळी या पंडितेकडे आपण एक संशोधक म्हणूनही पाहू शकतो (पान १७). पार्श्वत्य देश आपल्या भारताकडे ‘एक श्रीमंत देश’ म्हणून पाहतात याचा पुरावा मिळतो. संशोधक प्रवाशांना ‘सोने, सोने आणा सोने’ अशा आज्ञा बहाल करून, स्पेन आदी देशांतील प्रवाशांना हिंदुस्थान शोधार्थ पाठविले जाई, हे स्पष्ट दिसते. या खंडाला शोधाअंती ‘अमेरिका’ हे नाव ‘अमेरिगो पेस्प्यूची’ नावाच्या कोलंबसाच्या एका मित्राच्या नावामुळे प्राप्त झाल्याचा उल्लेख पान १७ वर आला आहे. हे नाव कोलंबसाच्या मरणानंतर त्या खंडाला मिळाले, असा इतिहास त्या नोंदवितात आणि रेड इंडियन्सना आपली ‘तांबडी भावंडे’ असा शब्दप्रयोग वापरून आपली मानवता सिद्ध करतात. पान २४ वर बाई म्हणतात,

“स्पेनच्या राजाने जेव्हा कोलंबसाला आणि त्याच्या मागून गेलेल्या माणसांना पुष्कळ मदत देऊन पुन्हा पाताळाकडे पाठविले, तेव्हा त्याने व अशी माणसे पाठविणाऱ्या इतर राजांनी त्यांच्यापासून तीन करार करून घेतले. त्यांपैकी पहिला आणि सर्वात जास्ती महत्त्वाचा हा की, त्यांनी सोने धुंडाळून आणावे. दुसरा, तांबड्या इंडियनांना ख्रिस्ती करावे. तिसरा, नवे देश शोधून काढावेत, साधल्यास ते काबीज करून आपल्या राज्यास जोडावे.” हा असा साम्राज्यशाहीचा वाद त्यांनी स्पष्टपणे मांडला आहे. ‘आमची तांबडी भावंडे आणि त्यांच्या चालीरीती’ वर्णन करताना पान ३० वर ‘माणूस माणसाचे मांस खातो’, असा उल्लेख खास लक्षणीय आहे. साम्राज्यवादावर कडाडून हल्ला करणाऱ्या पंडिता रमाबाई वक्रोक्तीपूर्ण शैलीत म्हणतात, “...प्रत्येक देशाच्या आणि जातीच्या इतिहासाची पाने ह्या मनुष्यभक्षणाच्या वर्णनाने भरलेली आहेत...” (पान ३०) या पानावर लेखिकेची भाषाशैली उपहास व वक्रोक्ती या गुणांनी युक्त असल्याचे पाहता येते. तसेच, या ठिकाणी भीषण नाट्यात्मकतेचा लेखिकेच्या लेखणीने घेतलेला आश्रयही दिसेल. लेखिकेचे राजकीय ज्ञान व अभ्यास पान ३३ वर पाहता येईल. पान ४३ वरील “...हे राष्ट्र लोकांचे, लोकांकरताच आणि लोकांनी शासिलेले आहे...” हा अमेरिकन जानपदाचा मूलमंत्र त्या नोंदवितात.

यापुढे, स्थानिक राज्यव्यवस्था पान ७६, ७७ वर येते. लेखिका स्वातंत्र्याची भोक्ती आहे असे कळावयास वेळ लागत नाही. पंडिता रमाबाईंचा पौर्वात्य व पश्चिमात्य राज्ययंत्रणेचा सूक्ष्म अभ्यासही कळतो. त्यांची कुशाग्र बुद्धी आणि पांडित्य या सर्वच ग्रंथामध्ये पणाला लागली आहेत असे वाटावे.

उदाहरणार्थ, 'अमेरिकेची शासनपद्धती' ४१ पानापासून ७६ पानांपर्यंत आली आहे. 'लोकस्थिती' पान ७७ पासून १६१ पानांपर्यंत आली आहे. 'धर्ममते आणि दानधर्म' १६२ पानापासून १९० पानांपर्यंत येते. 'स्त्रियांची स्थिती' १९१ पानापासून २१३ पानांपर्यंत चित्रित केली आहे आणि 'व्यापारधंदे' ३१० पानापासून ग्रंथाच्या शेवटी ३६० पानांपर्यंत वर्णिले आहेत. त्यात येणारी तत्कालीन आकडेवारी खास लक्षणीय आहे. तपशील देतानासुद्धा सप्रमाण मांडणी करण्यात लेखिका यशस्वी झाली आहे, पण ती उगाच तर्ककर्म वाटत नाही.

हा ग्रंथ कलाकृतीसारखा का वाटतो?

म्हणजे या ग्रंथाचे पहिले प्रकरण सोडल्यास, सर्वच भाग अमेरिका खंडाची माहिती देण्यासाठी लिहिलेला स्पष्ट दिसतो. म्हणून प्रवासवर्णन असूनही या ग्रंथाचे स्वरूप श्री. करसनदास मूळजी यांच्या ग्रंथासारखे प्राबंधिक होत राहते हे स्पष्ट व्हावे. परंतु, आमच्या मते, या ग्रंथाची लेखिका, श्री. मूळजी यांच्यापेक्षा अधिक उत्कट आहे, प्रतिभाशाली आहे. त्यामुळे लेखिका अमेरिकेच्या पोटात शिरून अमेरिकेची माहिती जमविते आणि उत्कटतेने ती मांडते. तिची भाषाशैली पारदर्शक आहे. त्यामुळे 'स्त्रियांची स्थिती' सारख्या प्रकरणाला तर काव्यात्मता येतेच; पण राजकीय वर्णन करतानासुद्धा तिला बऱ्याच ठिकाणी काव्यात्मता, रसार्द्रता प्राप्त झाली आहे. उदाहरणार्थ, पान ७६।७७ वरील 'स्वातंत्र्य देवीचे वर्णन', 'स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन' (विशेषतः पान ३१०), तसेच, पान ३५४, ३५५ वरील 'खाणीचे वर्णन' लेखिका कसे करते पाहा :

“...सृष्टीदेवी ह्या असंख्य विशाल तळघरात बसून अमेरिकन लोकांकरता किमया करून मातीचे सोने करीत आहे. राष्ट्राच्या पूर्व, पश्चिम, उत्तर आणि दक्षिण या चारही सीमांच्या मध्ये असलेल्या हिरव्यागार कुरणांच्या आनंददायक, सुपीक, समृद्ध सस्यक्षेत्रांच्या गगनचुंबित वृक्षराजिमंडित अरण्यांच्या सुखसमृद्ध जनपूर्ण गावांच्या आणि वरून शोभाहीन आणि ओसाड दिसणाऱ्या मैदानांच्या खाली पृथ्वीच्या खोल तळघरातून युनायटेड स्टेट्स्च्या भाग्यशाली लोकांकरता सृष्टीदेवीने अनंत सोने, रूपे, शिसे, तांबे, पारा, निकेल, मीठ, कोळसे, खनिजतेल, ज्वालाग्राही खनिजवात, उत्तम प्रकारचे दगड, गंधक इत्यादी अनेक पदार्थ साठवून ठेवलेले आहेत. वासरू दूध पिताना जसे एकेकदा आपल्या मुसकटाने आईच्या ओटीला धक्का देते, त्याबरोबर गाय अधिक दूध सोडते, त्याचप्रमाणे अमेरिकन मनुष्यांनी एकेकदा आपल्या मातृभूमीची पाठ थोडीशी खाजविली की पुरे, ती लागलीच खूष होऊन आपल्या अनंत रत्नभांडारांतून असंख्य धातू आणि रत्ने काढून आपल्या मुलांच्या स्वाधीन करते. हे अमेरिकन लोक आपल्या उद्योगाच्या आणि शोधकपणाच्या योगाने इतके भाग्यशाली झाले आहेत की, त्यांनी हातांत माती धरली तरी तिचे सोने होते.” (पान ३५४/३५५)

उपरोक्त परिच्छेदातील 'खाणी' म्हणजे सृष्टीदेवीची तळघरे, ही कल्पना पंडिता रमाबाईंच्या प्रतिभेची द्योतक होय. भूमीला सृष्टीदेवी म्हणण्यात उदात्ततेचा स्पर्श व देवभावना जाणवते. साधी खाणीची माहिती देताना ती प्रतिभाशाली लेखिका वत्सलरसाचा कशी प्रत्यय देऊन जाते याचे दर्शन गायीच्या रूपकामध्ये होईल.

सारांश, पंडिता रमाबाईंचे हेही पुस्तक एक चांगले प्रवासवर्णन असून त्याला समाजशास्त्र व इतिहास यांचे रंग चढलेले एक रूप तयार होताना दिसते. काही प्रकरणांतील माहितीचे आकडे व तपशील खटकतो, हे स्पष्ट आहे. उदाहरणार्थ, 'व्यापारधंदे' हे प्रकरण व त्यातील माहितीचा तपशील सांगता येतो,

किंवा पान २७२ वरील शेकडो संस्थांची माहिती, किंवा इ. स. १८८० मध्ये अमेरिकेत १२००० धर्ममंदिरे होती असा 'धर्ममते व दानधर्म' यात येणारा मजकूर व पान २५ वरील उत्पन्नाचे आकडे, एक कलाकृती म्हणून या ग्रंथाकडे पाहताना खटकल्याशिवाय राहात नाहीत.

लेखिका जाणवते

या ग्रंथाला कलाकृती करण्यात आड येणारी काही प्रमाणातील अमेरिकेतील वस्तुनिष्ठ स्वरूपातील माहिती सोडल्यास एक यशस्वी ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाकडे निश्चित पाहता येईल. याचे कारण या ग्रंथाची लेखिका इतकी सूक्ष्म माहिती देत असूनही ग्रंथभर सतत जाणवत राहते. ती अमेरिकेशी एकजीव झालेली दिसेल. काही वेळा अमेरिकेच्या व्यक्तिचित्रणात ती हरवली आहे, असे जरी मानले तरी तीही समर्थ व्यक्तिमत्त्वाची असल्याने त्या माहितीला कलेचे पोत फुटल्याचा अनेक वेळा प्रत्यय येतो. एक लेखिका म्हणून रमाबाई समर्थ व्यक्तिमत्त्वाच्या आहेत. प्रा. आंबेकरांचे विधान माझ्या म्हणण्याचा बराच प्रत्यय देईल. ते म्हणतात, "असे अनेकांगी प्रभावी व्यक्तिमत्त्व असणारी स्त्री म्हणूनच अजून महाराष्ट्रात झालीनाही असे म्हटले पाहिजे..." [दे. ना. टिळक, 'महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई' या ग्रंथाची सूची, विष्णू बापूजी आंबेकर पत्र, ता. २३-२-६१, पृ. २९.]

उद्योगी, साहसी, प्रवासिनी, प्रेषिता, धैर्यवान, पंडिता, संशोधकाची प्रज्ञा लाभलेल्या अशा पंडिता रमाबाई व त्यांचे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या लेखनातून जाणवत राहते. त्यांच्यापाशी भारतीयत्वाचा वारसा प्रभावी आहे आणि ग्रंथलेखनाची भूमिका व दृष्टी मानवतावादी असल्याने, (उदाहरणार्थ, 'स्त्रियांची स्थिती' हे प्रकरण पाहावे) त्यावेळच्या अमेरिकन स्त्रिया, "...केवळ विकत घेतलेल्या दासांप्रमाणे पुरुषांच्या बंध्या आहेत..." असे त्यांना वाटते. पान २१२ वर अमेरिकन लोक हे निग्रोंचा, तांबड्या इंडियनांचा व चिन्यांचा तिटकारा करतात, असे सत्य लिहिले आहे. तसेच, आयरिश, जर्मन, स्कांडिनेव्हियन, इटालियन, रशियन इत्यादी लोकांचा अमेरिकन लोकांना द्वेष कसा वाटतो, हे बेधडकपणे नमूद करून ठेवले आहे.

अमेरिकेवरील पहिले प्रवासवर्णन

लेखिकेपाशी अब्जलदर्जाची शैली आहे. ही शैली त्यांच्या वरील व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन देत राहते. त्यात संतिणीचा लळा आहे. सुधारकाची तळमळ आहे. त्याचा कडवेपणा, तसेच धैर्यही आहे. उदाहरणार्थ, त्या काळात महाराष्ट्रातल्या एका तरुण, विधवा स्त्रीने इंग्लंडात ध्येयवादाने शिकायला जाणे, हेच मुळी धैर्याचे व साहसाचे आहे. त्यातून पुढे आपल्या शिकलेल्या भारतीय-मराठी-भगिनीच्या पदवीदान समारंभाला इंग्लंडातील मैत्रिणींचा विरोध असताना, अमेरिकेला जाणे हे धैर्याचे व मोठ्या मनाचे लक्षण मानावे लागेल. दुसरे म्हणजे, प्रवास केलेल्या देशाची माहिती मिळवून लिहिणे व ती प्रकाशित करणे, हे त्याहूनही अभिनंदनीय म्हणावयास हवे. ही माहितीच आज अमेरिकेवरील मराठी भाषेतले पहिले प्रवासवर्णन ठरते आहे. तसेच, ही माहिती ज्या काळात त्यांनी दिली आहे, त्या काळचा अमेरिकन लोकांचा इतिहास देणारीही ठरू शकते, इतकी चांगली आहे आणि त्या दृष्टीने तिला एक प्रकारचे ऐतिहासिक मूल्यही आहे. अखंड जागृत आणि सावध असलेल्या रमाबाईंचे दर्शन हा या पुस्तकाचा खास विशेष मानता येईल. भारताच्या भाग्यासाठी आणि अभ्युदयासाठी तळमळणाऱ्या मनाचे दर्शन या ग्रंथात जागोजाग होते. तसेच, तत्कालीन भारताचे अंधकारमय चित्रही त्यांनी अप्रत्यक्षरीतीने रेखाटले आहे, असेही म्हणता येते. कारण त्यांनी अमेरिकेचे ओजस्वी चित्र उभे करताना आपल्या तत्कालीन भारताशी अमेरिकेची अनेक वेळा

तुलना केली आहे. अमेरिकेच्या प्रगतिशील उद्योगप्रियतेपुढे, राष्ट्रीय बाण्यापुढे म्हणजेच 'हे राष्ट्र आपले आहे' या आद्य हेतूने जगण्यापुढे, आपण पारतंत्र्यात, अज्ञानात आणि आळसात आहोत हे आपले करुणचित्र लपून राहात नाही. श्री. दे. ना. टिळक यांच्या भाषेत, "...७० वर्षांपूर्वी प्रथम आम्हाला प्रजासत्ताक राज्यव्यवस्थेचे सुबोध शब्दचित्र बाईंनीच काढून दाखविले..." हा या ग्रंथाचा गौरव सार्थ वाटावा. ('महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई', प्र. २५, पान ४१२)

श्री. गोविंद बाबाजी जोशी यांची प्रवासवर्णने

(१) 'थोडासा प्रवास', इ. स. १८९१, (२) 'लाहोरचा प्रवास', इ. स. १८९५, (३) 'गेल्या तीस वर्षांपूर्वीचे लोक व त्यांच्या समजुती' अथवा 'माझे प्रवासाची हकीकत' (रोजनिशी), इ. स. १८९६, अशी तीन प्रवासवर्णने लिहिणारे श्री. जोशी कालानुक्रमे याच काळात येतात. त्यांच्या प्रवासलेखनाची ओळख इथेच करून घेणे रास्त आहे. श्री. जोशी यांचे बडोद्यावरून प्रकाशित झालेले हे तिन्ही ग्रंथ म्हणजे त्यांच्या सतत उद्योगी आणि खटपट्या स्वभावाचे द्योतकच म्हणावयास हवेत. वरीलपैकी 'लाहोरचा प्रवास' हा दुसऱ्या क्रमांकाचा ग्रंथ मला पाहावयास मिळालेला नाही. या ग्रंथात प्रवासाची व सामाजिक परिषदेची हकीकत येते असे सूचीवरून कळते. श्री. जोशी यांच्या एकंदर प्रवासलेखनाची कल्पना त्यांच्या उरलेल्या दोन्ही ग्रंथांवरून सहजपणे यावी.

प्रवासलेखनामागील भूमिका

लेखकाने 'थोडासा प्रवास' प्रकाशित करताना आपला हेतू "ती वाचल्याने आपल्यास करमणूक व थोडासा बोध झाला तर माझे यत्नाचे सार्थक झाले असे समजेन..." (प्रस्तावना, पान १, ता. १-१-९१, बडोदे) '...लोकसमुदायाचे माहितीत बरीच भर पडेल हे विचार मनात आणून...' हा ग्रंथ लिहिला आहे. लिहिण्यापाठीमागे 'बोध' आणि 'मनोरंजन' हे हेतू स्पष्ट आहेत. या प्रास्ताविकात, 'पाहिलेल्या माहितीचे टिपण करून ठेवीत गेलो आहे' अशा आशयाचेही विधान आहे, ते त्याच्या खटपटी व उद्योगी स्वभावाचे निदर्शक मानता येते.

लेखक फिरस्ता किंवा प्रवासी

या पुस्तकाचा लेखक स्वतः फिरून व प्रवास करून आपले प्रवासलेखन करतो. हा प्रवास १३-११-९० पासून ९-१२-९० पर्यंतच्या काळातील आहे. तो पुणे, मद्रास, गोवा व कारवार येथील आहे. एवढ्या अल्पदिवसांच्या प्रवासावर आधारित असल्याने पुस्तकाला 'थोडासा प्रवास' हे नाव दिले असावे.

पुस्तकाची पत्ररूपता

या छोट्या प्रवासावर आधारित असलेले हे छोटे प्रवासवर्णन पत्ररूपातील प्रवासवर्णन आहे. ही पत्रे लेखकाने गोवा, कारवार, पुणे आदी ठिकाणांवरून लिहिली आहेत.

प्रदेश व लेखक

या पत्ररूप प्रवासवर्णनावरून लेखकाने पाहिलेल्या प्रदेशाचे खास चित्र दिसतेच असे नाही; अगर लेखकही खास जाणवत राहतो असे नाही. तो बराच उद्योगी आणि खटपट्या आहे. आपण प्रवास केला आहे म्हणजे लेखन केलेच पाहिजे, असा एकूण आव आणताना दिसतो. सर्वसामान्यपणे असे म्हणता येईल की, पाहिलेल्या प्रदेशातील समाजस्थितीवर त्याचे लक्ष अधिक आहे. त्यादृष्टीने त्याचे निरीक्षण चांगले वाटेल. मुद्दाम लोकजीवनाशी संबंध साधतो असेही दिसून येते. लोकांचा पोषाख, खाणेपिणे व रीतिरिवाज यांकडे त्याचे लक्ष अधिक आहे. उदाहरणार्थ, “...आमचा पोषाख तिकडील लोकांपेक्षा भिन्न हे आपण जाणतच आहा...” (पान ३) किंवा गोव्याच्या प्रतिष्ठित गृहस्थांची नावे पान ३२ वर येतात, ती लेखकाला लोकांमध्ये अधिक रस आहे म्हणूनच. किंवा “...मुलींच्या अर्ध्याअर्ध्या उमरी जरी झाल्या आहेत, तरी त्या अविवाहित कुमारिकाच आहेत, हे पाहून नवल वाटले...” (पान ३३, मुरगाव—गोव्यावरून पत्र) असे आपले सामाजिक निरीक्षण लेखक नोंदवितो व क्वचित आपली प्रतिगामी वृत्ती व्यक्त करतो.

भाषा चांगली

या ग्रंथाची भाषा त्या मानाने चांगली आहे. म्हणींचा व वाक्प्रचारांचा लेखक चांगला उपयोग करतो. लेखक फिरस्ता व बडोद्याचा असल्याने त्याला गुजराथी, स्वतःची मराठी, हिंदी या भाषा चांगल्या अवगत आहेत. उदाहरणार्थ, कारवारवरून लिहिलेल्या पान ४५—४६ वरील पत्रात लेखक म्हणतो, “...कारण सदरहू बाबत जी एक म्हण आहे, ती अशी : “घाटांवर घोडी, गुजराथेत गाडी आणि समुद्रकाठी होडी (लहान गलबत)” ही खरी स्थिती, येथे प्रत्यक्ष आहे...” या ठिकाणी ‘होडी’चा (लहान गलबत) असा अर्थही लेखक देतो, तो त्याच्या बोधवादीवृत्तीचा द्योतक होय. किंवा “दगेबाज दूना नमे चित्ता, चोर, कमान” अशी हिंदुस्थानीत म्हण आहे, तसे हे लफंगे दिसले म्हणून मी माडीवर जाण्याचे नाकारले. (पान ४—पुण्यावरून पत्र)

यामध्ये लेखकाची सामाजिक निरीक्षण करण्याची वृत्ती पण दिसते व पुण्यास भेटलेल्या भामट्याबाबत आपले मत तो वरीलप्रमाणे एका म्हणीत नोंदवितो. या अशा म्हणींवरून त्याची बहुश्रुतता कळते. तसेच, भाषेला अशा म्हणींमुळे गोडवा येतो हे निश्चितच म्हणावयास हवे.

सारांश, श्री. जोशी यांचा हा ‘थोडासा प्रवास’ हे पुस्तक त्या दृष्टीने एकपत्ररूप प्रवासवर्णन एवढा रूपाचा भाग सोडल्यास हा ग्रंथ विशेष महत्त्वाचा वाटत नाही.

“गेल्या तीस वर्षांपूर्वीचे लोक व त्यांच्या समजुती अथवा
माझे प्रवासाची हकीकत” (रोजनिशी)

ग्रंथाचा प्रचंडपणा : नेमके रूप कोणते?

श्री. जोशींच्या या ग्रंथाचा परिचय करून घेताना त्याचे प्रथमदर्शनी वैशिष्ट्य ध्यानात येते ते हे की, हा ग्रंथ एक आकाराने प्रचंड ग्रंथ आहे. डेमी आकाराचा असून सातशेएक पानांचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचा हा प्रचंडपणा पाहूनच आम्ही, हा लेखक सतत उद्योगी व खटपट्या असावा, असे विधान वर केले आहे.

ग्रंथावर नाव छापताना कंसात 'सरकारी भाषण करणारे निसबत श्रीमंत गायकवाड सरकार' असे आपले वैशिष्ट्य लेखक मिरवितो, तेही एका अर्थी लक्षणीयच.

दुसरे म्हणजे, या ग्रंथाचे रूप रोजनिशीचे आहे,असे लेखक मुखपृष्ठावर छापतो. म्हणजे अशी रोजनिशी सतत लिहिणे हा एक प्रचंड उद्योगच होय. असा उद्योग लेखक या ग्रंथासाठी सन १८६२ पासून करताना दिसतो. उदाहरणार्थ, "...या पुस्तकात १८६२ सालापासूनचे वर्णन वेडेवाकडे तरी त्याचा लेख लिहून ठेवून दिले आहे..." (पान ११) असे म्हणतोच आहे.

या पुस्तकात लेखकाने रोजनिशीच्या रूपातील ग्रंथाला 'चंदन', 'परोपकार', 'स्वदेश अभिमान' इत्यादी निबंधही जोडले आहेत. हे पुस्तक अनेक प्रकारच्या माहितीने भरलेले, उपदेशपर निबंधांनी, श्लोकांनी व छापील भाषणांनी तयार झालेले असल्याने त्याचा वाटेल तसा आकार वाढत वाढत जाऊन बेढब झाले आहे. त्यात काही तत्कालीन सामाजिक माहिती, कुठे इतिहास व लोकस्थिती येते. म्हणूनच प्रचंड म्हणण्यापेक्षा बेढब असा शब्दप्रयोग या रूपाला रास्त होईल. धड कोणत्याच प्रकारचे निश्चित रूप सांगता येणे अशक्य आहे.

प्रवासाची व भाषणांची जाहिरातबाजी

या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लेखक आपल्या प्रवासी उद्योगाची खालीलप्रमाणे जाहिरातबाजी करताना दिसतो. उदाहरणार्थ, प्रस्तावनेच्या पान १, २ वर तो म्हणतो,

"...एकंदर तीन हजार मैलांजवळजवळ मी प्रवास केला आहे. त्यांपैकी रेल्वे व बैलगाडीने २२४१ मैल, जलमार्गाने २५७ मैल, घोड्यावर १९१ मैल, पायी १९० मैल. एकंदर ६५ गावी मी सार्वजनिक विषयांवर भाषणे केली आहेत. व माझी भाषणे ऐकण्यास एकंदर लोक ५००० जवळजवळ आले होते..."

म्हणजे आपल्या प्रवासाबद्दलची व भाषणांबद्दलची ही शुद्ध जाहिरातबाजीवाटते. या ठिकाणचा 'मी' खऱ्या अर्थाने सभ्य वाटत नाही; जसा तो प्रवासवर्णनात असावा अशी अपेक्षा असते. हे सर्व करून शेवटी त्याने आपल्या ग्रंथनिर्मितीसाठी याचा योग्य उपयोग केला आहे, असे वाटत नाही. अनेक ठिगळे लावलेली एक गोधडी असावी, तसे त्याच्या ग्रंथाचे रूप झालेले स्पष्टपणे दिसते. त्याचे प्रमुख कारण लेखकापाशी कलात्मक दृष्टीचा अभाव आहे, हेच होय.

प्रवासलेखनामागील सुधारणावादी दृष्टिकोण

प्रवास केला असता व त्याचे वृत्त लिहून ठेवले असता त्यात देशाचे पुष्कळ हित होते. प्रवासवृत्त जसजसे जुने होत जाते तसतसे लोकव्यवहारात व समजुतीत फेरफार होत गेला आहे, हे समजून लोकांस सुधारणा करण्यास बराच उपयोग होतो, असे लेखक प्रस्तावनेत म्हणतो, ते त्याच्या सुधारणावादी दृष्टीचे द्योतक मानता येते. परंतु ग्रंथ एका विशिष्ट दृष्टीने रचला आहे, असे पुढील ग्रंथाच्या रूपावरून रसिकाला वाटणे शक्य दिसत नाही. कलेची जाण लेखकाला आहे असे म्हणता येत नाही. 'येनकेन प्रकारेण' हा ग्रंथ खच्चून रचावा, असा सारा खटाटोप जाणवतो.

या पुस्तकातील लेखक

या पुस्तकातील लेखक असा प्रचंड प्रयत्नवादी वाटतो. हा ग्रंथ त्याचेच प्रमाण होय. दुसरे म्हणजे, तो फिरस्ता आहे, याबद्दल संशय राहात नाही. एकंदर ६५ गावी भाषण करीत त्या काळात फिरणे हे लक्षणीयच म्हणावयास हवे; आणि 'येनकेन प्रकारेण' ३००० मैलांचा प्रवास साधणे ही त्याच्या प्रवासी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारीच गोष्ट आहे. लेखक बडोदेकर सरकारांचा नोकर आहे. सरदार विंचुरकर, इंदूरचे होळकर, इत्यादी इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तींशी त्याचा आलेला संबंध कळतो. त्यामुळे या पुस्तकात काही ऐतिहासिक माहितीचे कण सापडतात. पण आपण 'अमक्या श्रेष्ठींना भेटलो' हा 'भाव' मोलाचा दिसतो. या दृष्टीनेच हा इतिहास येतो. लेखक ऐतिहासिक दृष्टीने 'तीर्थयात्रा-प्रबंध' कार लेलेशास्त्री किंवा गोडसेभटजींसारखा जागरूक आहे असे वाटत नाही.

तत्कालीन लोकस्थितीचे व समाजस्थितीचे चित्रणही लेखकसापेक्ष व शोरेबाजीवजा वाटते. त्याची प्रतीती मुळात लेखकाला येऊन तो विष्णुभट गोडसे यांच्यासारखा काही लिहितो का, तसे वाटत नाही. याचे मुख्य कारण तो बहिर्मुख दृष्टीचा आहे, अंतर्मुख होत नाही. उदाहरणार्थ, ज्या काळात प्रवासाच्या फारशा सोयी नाहीत, अशा काळात काही विचार देण्यासाठी, भाषणांसाठी तो फिरतो आहे. समाज नुकता जागा होऊ लागला आहे. इंग्रज राज्यकर्ते या भूमीवर पाय रोवून सुप्रतिष्ठित होऊ लागले आहेत. सडका, रेल्वे यांच्या सोयी सर्वत्र होऊलागल्या आहेतच असे नाही. लोक अंधश्रद्धाळू आहेत, असेच चित्र त्याच्या लेखनावरून काढता येते. पण याबद्दल पंडिता रमाबाईंसारखा काही विचार तो करतो का, काही चिंतन तो दाखवितो का, याचे उत्तर नकारात्मक द्यावे लागते. कारण ती त्याची वृत्तीच नाही, असे खेदाने म्हणावे लागेल.

लेखकाला या प्रवासात जिवावर बेतण्याचे व चुकण्याचे दोन प्रसंग येतात. उदाहरणार्थ, पान ९३ ते ९५ वरील लेखकाचे अलिबागला वाट चुकून भलतीकडे जाणे. तसेच, २४० ते २४२ पानांवर लेखक सासवड येथील 'गवणखेंड' येथे नदीच्या पुरात सापडतो. तसेच, पिंपरे या गावी दरीत पडायचा वाचतो, असे वर्णन पान २४२ वर येते. अशा प्रसंगी एक प्रवासी म्हणून जीवनाबद्दलचे अंतर्मुख होऊन काही चिंतन आले असते, पण तेही फारसे नाही. या प्रसंगी तो थोडा लेखक म्हणून जाणवू शकेल.

प्रदेशघटक

तसेच, या पुस्तकात ६५ गावांतून फिरल्याचा आणि तीनहजार मैलांचा प्रवास चित्रित झाल्याचा दावा असला तरी प्रदेशघटक काही जाणवत नाही. इथे प्रदर्शनात्मक लेखकच महत्त्वाचा ठरू पाहतो. त्याचा प्रवास, त्याचे फिरणे, त्याची भाषणे, त्याचा सुधारणावाद महत्त्वाचा. 'चांगल्या प्रवासवर्णनात लेखक खऱ्या अर्थाने सभ्य असावा लागतो' तसे इथे घडत नाही. रोजनिशीच्या आश्रयाने हे प्रचंड लेखन केल्याने, त्याच्या चरित्रपरतेचा वास या ग्रंथाला सतत येत राहतो. आणि प्रदेशाच्या कलात्मक चित्रणाला तसा खास वाव न मिळाल्याने हा ग्रंथ 'प्रवासवर्णना'च्या रूपाचा प्रत्यय देण्यासाठी असमर्थ आहे, असे आम्हास निश्चितपणे वाटते. त्यामुळे या ग्रंथाचा अधिक रूपदायक विचार करणे रसिकत्वाच्या दृष्टीने प्रशस्त वाटत नाही.

लोकमान्यांचा 'मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास' (इ. स. १९००) एक व्याख्यानरूप प्रवासवर्णन

या कालखंडातील लोकमान्य टिळकांचे हे पुस्तक म्हणजे इ. स. १८९८ साली व नंतर राष्ट्रीय सभेच्या कामानिमित्त केलेल्या मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवासावर आधारित असे हे व्याख्यान आहे. याबाबत लोकमान्य स्वतः म्हणतात, "...मद्रास इलाखा, सिलोन व ब्रह्मदेश या तीन ठिकाणच्या प्रवासाची हकीकत मला आपणास दोन तासांत सांगता येईल की नाही याची वानवाच आहे..." (पान २) म्हणजे हे छोटेखानी बावन्न पानांचे प्रवासवर्णन लोकमान्यांनी दोनएक तासांत दिलेले व्याख्यान आहे. आमच्या मते हे छोटे पुस्तक म्हणजे प्रवासवर्णनाच्या मूळ रूपाकडे म्हणजे वाङ्मयकोशातील अर्थाप्रमाणे 'प्रवासपर व्याख्यान' आहे. ते सचित्र नाही, एवढेच! परंतु त्यातून लोकमान्य, लोकमान्यांनी पाहिलेला प्रदेश व त्यांचा प्रवास या तीनही घटकांना बराच न्याय मिळालेला दिसू शकेल. एखादा थोर राष्ट्रीय पुरुष सहज राजकीय पक्षाच्या कामाकरता प्रवास करता करता काय हेतूने आणि कोणत्या दृष्टिकोणातून हा प्रवास साधू शकतो याचेही चांगले दर्शन होते.

लोकमान्यांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण व भूमिका

लोकमान्यांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण व त्यांची समाजहितैषी भूमिका खालील शब्दांतून व्यक्त होते असे आम्हास वाटते.

"...राष्ट्रीय सभा संपल्यानंतर अशा तऱ्हेने काही दिवस प्रवासात काढण्याची माझी पहिल्यापासून वहिवाट आहे; व त्याच वहिवाटीस अनुसरून मी गेल्या दोन साली सिलोन व ब्रह्मदेशात प्रवास केला होता. प्रवासाने प्रकृती काही (?) सुधारेल असे वाटल्यावरून जास्त दिवस व दूरचा प्रवास केला, एवढाच काय तो विशेष होय..."

"...आपल्या प्रांतातील लोकसमाजापेक्षा, आचारविचार आणि रीतीभाती यांत कमीजास्त मानाने भिन्न असलेले समाज पाहून, व त्यांच्या व आपल्या स्थितीची तुलना करून त्यापासून बोध घेण्याजोग्या कोणत्या गोष्टी आहेत, यांचा निर्णय करण्यास निरनिराळ्या देशातील प्रवास हे मोठे साधन आहे..."

प्रवास : एक प्रकारचे शिक्षण

"...प्रवासाच्या पुस्तकांतून अशा प्रकारची सर्व देशांची माहिती प्रसिद्ध झालेली असते, पण निरनिराळ्या समाजाचे स्वतः निरीक्षण केल्याने जो एकप्रकारचा मनावर परिणाम घडतो, तो पुस्तके वाचून घडत नाही. आपला देश व प्रांत सोडून परकीय प्रांतात अगर देशात काही दिवस काढणे यातच एक प्रकारचे शिक्षण आहे; आणि अशा प्रवासात निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांच्या सामाजिक व औद्योगिक स्थितीचे जर लक्षपूर्वक अवलोकन केले, तर त्यामुळे आपल्या विचारांस एकप्रकारे निराळेच वळण लागत असते. प्रवासाचा प्रमुख फायदा हाच होय..." (पान २).

उपरोक्त परिच्छेदात लोकमान्यांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण समाजहितैषी आहे, हे ध्यानात येते; आणि प्रवास म्हणजे एक प्रकारचे शिक्षण होय, अशी एक व्यापक दृष्टी व्यक्त होते, व एकंदर प्रवासविषयक दृष्टिकोण बोधवादी असल्याचे स्पष्ट आहे.

लोकमान्यांचे दर्शन

या व्याख्यानातून लोकमान्यांचे जे दर्शन होते, ते विलोभनीय आहे. या व्याख्यानात ते एक समाजनिरीक्षक आणि सामाजिक कार्यकर्ते वाटू शकतात; आणि लेखनाला व्याख्यानाचे रूप असल्यामुळे श्रोत्यांशी कनवाळूपणे जवळीक साधतात. या लेखनात त्यांची संशोधकी वृत्तीही दिसून येते. उदाहरणार्थ, 'मद्रास आणि महाराष्ट्र' या संदर्भातील लोकमान्यांचे निरीक्षण मोठे वाखाणण्यासारखे आहे. मद्रासमधील 'महाराष्ट्र समाजाचा' गौरव करून त्यांनी मराठीभाषा जगविण्याचे श्रेय मुख्यत्वे तेथल्या स्त्रीवर्गाला दिले आहे; आणि एक सामाजिक विचारवंत म्हणून महाराष्ट्रीयाना मद्रासकडील महाराष्ट्रीय समाजाशी 'रोटीबेटी' व्यवहार वा विवाहसंबंध जोडले पाहिजेत, असे सुचविले आहे. उदाहरणार्थ, पान ७ व ८ वर त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे : "...तर मद्रासेतील महाराष्ट्र समाज महाराष्ट्रातील समाजाशी शरीरसंबंधाच्या नात्याने बद्ध झाल्यास उभयतांसही फायदा होणार नाही असे कोण म्हणेल?" सिंहली लोकांत प्रौढविवाह होतात. ख्रिस्ती, बौद्धधर्मीय लोकांच्या सोयरिकी होतात. त्यांच्यांत जातिभेदाचा अभाव त्यांना दिसतो. अभक्ष्यभक्षण, अपेयपानाची चाल, ते सुधारणावादी आहेत असेच दाखविणारी आहे, असा अभिप्राय लोकमान्यांनी दिला आहे. पान ३८ वर 'सुवर्णमय देवळांची भूमी' हे ब्रह्मदेशाचे वर्णन यथार्थ आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे. परंतु ब्रिटिश साम्राज्याखाली ही संपत्ती आणखी टिकणार नाही, हा राष्ट्रवादी व दूरदर्शी विचार त्यांनी व्यक्त केला आहे. ब्रह्मदेशातील स्त्री-स्वातंत्र्याचा गौरव करताना ते म्हणतात, "...प्रौढविवाह, विधवाविवाह, काडीमोड वगैरे गोष्टी ब्रह्मदेशात पूर्वीपासून प्रचारात आहेत..." (पान ४३) समाजाचा पुरोगामी दृष्टीतून विचार करणाऱ्या लोकमान्यांचे हे चित्र विलोभनीयच म्हणावयास हवे. असे लोकमान्य या प्रवासवर्णनात आढळतात. हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक वेगळाच पैलू व्यक्त होत आहे असे आम्हास वाटते.

लोकमान्य : एक पंडित आणि संशोधक

या पुस्तकात पान ३ वर ब्रह्मदेश व भारत यांचे मूळ आर्यवंशीय नाते स्पष्ट करताना लोकमान्य एक संशोधक वाटतात. हाच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पैलू पान ८ वर "...मद्रास इलाख्यासंबंधाने दुसरा विशेष हा की, तो आज कित्येक शतके हिंदुधर्माचे माहेरघर होऊन राहिला आहे. शंकराचार्य, रामानुज, मध्व, वल्लभ वगैरे प्रसिद्ध संप्रदायप्रवर्तक पुरुष याच इलाख्यात जन्मास आले; व भक्तिमार्गाचे मूळ पाहण्यास आपण दक्षिण हिंदुस्थानाने गेले पाहिजे...भक्तिमार्गाचा महाराष्ट्रात प्रसार होण्यापूर्वी पुष्कळ शतके द्रविड देशात त्याचा प्रसार झालेला होता, हे निर्विवाद आहे..." (पान ८।९).

किंवा भाषिक मत देताना लोकमान्य म्हणतात,

"...तामीळ भाषा संस्कृताहून भिन्न असून फार प्राचीन आहे. इतकेच नव्हे, तर आर्य लोकांच्या दक्षिणेत वसाहती होण्यापूर्वी तामीळ लोकांची स्वतंत्र सुधारणा असावी असेही काही इतिहासकारांचे मत

आहे...” (पान ९). या छोट्या व्याख्यानातही लोकमान्य हे एक समाजसुधारक, निरीक्षक, विचारवंत, समाज व भाषा, समाज व धर्म यांविषयक काही संशोधनपर विचार पुरविणारे वाटतात.

एक रसिक

तसेच, एक रसिक म्हणूनही आपण लोकमान्यांकडे पाहू शकतो. उदाहरणार्थ, पान ९ वरील १२ फूट उंच व २४ फूट लांब असलेल्या नंदीचे वर्णन व भव्य देवालय पाहताना व त्यावरील कोरीव काम पाहून लोकमान्य अभिप्राय देतात—“...हे कोरीव काम इतके सुबक आहे की, काही काही ठिकाणी चित्रांच्या तोंडांच्या ठेवणीवरून त्यांचे मनोविकार स्पष्ट समजून येतात...” (पान ९) यावरून या संशोधक पंडिताचा एक रसिक भाष्यकार म्हणून गहिरा पैलू जाणवून जातो. किंवा गंगानदी समुद्रास मिळते तेथील देखाव्याचे वर्णन लोकमान्य करतात—

“...गंगानदी समुद्रास मिळते तेथील देखावा फारच अपूर्व आहे. नदीचे पात्र विस्तृत होत होत दोन्ही काठ दिसेनासे होतात व समुद्रात पोहोचण्यापूर्वीच आपण अफाट समुद्रात आलो आहो की काय असा भास होतो. गंगेच्या मुखातून बाहेर पडल्यावर समुद्राचे काळे पाणी दृष्टीस पडते, पण मुखापुढेही काही अंतरापर्यंत तिच्या पांढऱ्या पाण्याची झाक त्यात मारीत असते...”

गंगेच्या समुद्रमीलनाची अपूर्व शोभा वर्णन करताना तिच्या पांढऱ्या पाण्याची अस्मिता लोकमान्यांनी शब्दांमध्ये अपूर्वरीतीने पकडली आहे आणि आपली रसिकता व रंगसंवेदना चित्रकाराला लाजवील अशी दाखविली आहे.

प्रदेश कसा जाणवतो?

या पुस्तकामध्ये जो प्रदेश जाणवतो, तो त्या प्रदेशाच्या, समाजाच्या, लोकमान्यांनी केलेल्या अवलोकनातून जाणवत असतो. तेथील लोक, त्यांच्या कला, त्यांचा धर्म, त्यांचा समाज व संस्कृतिविशेष याबद्दल मी वर नमूद केलेली जी अवतरणे आहेत ती त्या त्या प्रदेशाची व्यक्तिमत्त्वदर्शक वा अस्मिता सुचविणारी आहेत. उदाहरणार्थ, वरील अवतरणात व्यक्त झालेला मद्रास इलाखा, सिलोन, ब्रह्मदेश, तेथील लोकांच्या विशेष चालीरीती, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थिती, कला यांतून तो तो प्रदेश जाणवतो. गंगेचे जे सृष्टिसौंदर्य वर्णन केले आहे, त्यातून गंगेच्या उगमाकडील प्रदेश जाणवतो.

परंतु हे व्याख्यान तरल वाङ्मयीन सौंदर्य व्यक्त करणारे आहे असे म्हणण्यापेक्षा विचारसौंदर्य व्यक्त करणारे आहे, असेच म्हणणे रास्त आहे. आणि त्या सुंदर विचारांच्या अनुषंगाने लोकमान्यांचे व्यक्तिमत्त्व बऱ्याच चांगल्या प्रमाणात व्यक्त झाले आहे यात संशय राहात नाही. सारांश, प्रवासवर्णन हे परदेशात पाहिलेल्या अगर अनुभवलेल्या गोष्टींवरील व्याख्यान असते याचा पडताळा देणारे लोकमान्यांचे हे प्रवासवर्णन आहे, असे म्हणावयास प्रत्यवाय राहात नाही.

सारांश, इ. स. १८८३ ते १९०० या कालखंडात मराठी प्रवासवर्णनाचे रूप एकप्रकारे ‘तऱ्हेवाईक’ झाले आहे असे दिसून येते. या रूपाला त्याचे म्हणून खास रूप देणारे दोन समर्थ प्रवासवर्णनकार या कालखंडात भेटतात. ते म्हणजे पंडिता रमाबाई आणि विष्णुभट गोडसे वरसईकर हे होत. या ‘तऱ्हेवाईक’

रूपाची तरल कवितेसारखी अवस्था पंडिता रमाबाईंच्या 'इंग्लंडचा प्रवास, भाग १ ला' या ग्रंथात दिसते. तर एकाच वेळी प्रवासवर्णन असूनही इतिहास, आत्मचरित्र, व समाजशास्त्र यांचे सुरेख ठसठशीत पोत व दाट रंग, 'माझा प्रवास' या गोडसेभटजींच्या पुस्तकाला चढलेले दिसतात. श्री. गोविंद बाबाजी जोशी यांच्या प्रवासग्रंथांना कलात्मक रूप प्राप्त झालेले दिसत नाही. लोकमान्यांच्या व्याख्यानरूपी प्रवासवर्णनाने आपण फिरून एकदा 'प्रवासवर्णना'च्या कोशगत अर्थाने दिलेल्या संकल्पनेकडे वळतो असे म्हणता येते. म्हणजे या कालखंडात प्रवासवर्णनांनी आपले मूळ रूप तर दाखविले आहेच; पण आपला बेढबपणाही दाखविला आहे, असे श्री. जोशी यांच्या प्रवासवर्णनावरून दिसेल. सारांश, व्याख्यानरूपापासून कवितेसारख्या तरलरूपापर्यंत तऱ्हेवाईक रूपाचे दर्शन, हा या कालखंडातील प्रवासवर्णनांच्या रूपाचा विशेष मानता येईल.

*

इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडातील प्रवासवर्णने

संख्या वाढते, पण...

लोकमान्य टिळकांच्या संभाषणरूप प्रवासवर्णनानंतर, आपण इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडातील प्रवासवर्णनांचे रूपदर्शन करून घेताना, सुमारे वीस ते पंचवीस महत्त्वाची अशी प्रवासवर्णने सापडतात. निर्मितीचा हा आकडा संख्यात्मक दृष्टीने वाढलेला आढळला तरी गुणात्मक दृष्टीने पाहता, मागच्या इ. स. १८८३ ते १९०० पर्यंत जे तऱ्हेवाईक रूप व त्याची अस्मिता आपल्याला रसिक म्हणून आढळून येते व एक प्रकारचा आनंद होतो, तसे इथे घडत नाही. या कालखंडात मराठी वाङ्मयाच्या इतर ऊर्जस्वल वाङ्मयप्रकारांचा म्हणजे निबंध, नाटक, कादंबरी व भावकविता या मानाने, प्रवासवर्णन आपली झळाळी तशी काही खास दाखवित नाही. मागील भागातील 'माझा प्रवास'कार किंवा पंडिता रमाबाई यांची प्रवासवर्णने जशी आपली खास रूपे दाखवून जातात, तसे इथे फार काही घडत नाही.

या कालखंडातील उल्लेखनीय प्रवासवर्णनकार म्हणजे प्रा. गोविंद चिमणाजी भाटे, प्रा. पांडुरंग दामोदर गुणे आणि सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस हेच होत. या कालखंडात यानंतर काही प्रवासवर्णनकारांचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास त्यात—

- (१) 'दोनशे वर्षांपूर्वी पृथ्वीप्रदक्षिणा करणाऱ्या एका प्रवाशाचे हिंदुस्थानातील प्रवासवृत्त', ले. यादव शंकर वावीकर (आधारित), इ. स. १९०१.
- (२) 'काशीयात्रा', ले. साळूबाई बलवंत कलभंडे, इ. स. १९०७.
- (३) 'कैलासमानससरोवरदर्शन', ले. ग. पां. नाटेकर ऊर्फ 'हंस' (टोपणनाव), शके १८३२, इ. स. १९१०.
- (४) 'आमचा विलायतचा प्रवास' लिहिणाऱ्या माईसाहेब घोरपडे, इ. स. १९१४.
- (५) 'ब्रिटिश लोकांचा जीवनक्रम व चारित्र्य' किंवा 'माझा विलायतेचा प्रवास', ले. नारायणराव बाबासाहेब इचलकरंजीकर, इ. स. १९१५.
- (६) 'युरोपच्या प्रवासाचे सिंहावलोकन' लिहिणारे रामचंद्र शामराव माने, इ. स. १९२०.

अशा काही प्रवासवर्णनकारांचा उल्लेख करावा लागतो.

'कैलासमानससरोवरदर्शन' श्री. ग. पां. नाटेकर यांनी 'हंस' या टोपणनावाने लिहिलेल्या, या ग्रंथाचे स्वरूप अधिक उजळ मानावे लागते. हा ग्रंथ 'तीर्थयात्रापर' वृत्तीतून लिहिलेला असून, लेखकाच्या प्रवासवृत्तीवर व साहसावर एकाच वेळी प्रकाश टाकतो, असे म्हणणे सार्थ होईल. उदाहरणार्थ, "डॉ. स्पेन हेडिन यांनी मानससरोवराचा शोध लावल्यावर दुसऱ्याच वर्षी धाडस करून एकटेच मानसयात्रा करणारे पहिले महाराष्ट्रीय प्रवासी म्हणजे श्री. नाटेकर होत." असा गौरव श्री. रा. दा. जोशी यांनी केला आहे, तो सार्थ आहे. प्रथम 'केसरी'त इ. स. १९०८ साली त्यांनी त्रोटक रूपात हा प्रवास लिहिला. नंतर त्याचे सुमारे १९११ पानी पुस्तक, सत्कार्योत्तेजक सभा, धुळे, या संस्थेतर्फे श. १८३२ मध्ये प्रकाशित केले आहे. या ग्रंथाचे

स्वरूप पारंपरिक वृत्तांतवजा असले, तरी त्यातील काही रोमांचकारी व मनोरंजक अनुभवांचे सामर्थ्य त्या दृष्टीने लक्षणीय मानावे लागेल.

श्री. भाटे, गुणे, व पार्वतीबाई चिटनवीस यांच्यानंतर श्री. नाटेकरांचा अपवाद सोडल्यास, या वीस वर्षातील बाकीच्या ग्रंथांचे स्वरूप, वृत्तांतवजा असून तीर्थयात्रांची, स्थलांची माहिती देणे हे त्यांचे कार्य आहे. उदाहरणार्थ, वावीकरांचा ग्रंथ, 'प्रो. मॅकमिलनकृत दी ग्लोब ट्रॉटर इन् इंडिया टु हड्डेड इयर्स अॅगो'च्या आधारे लिहिलेला, ऐतिहासिक वृत्तांत सादर करणारा ग्रंथ आहे. तसेच, प्रारंभी प्रवासविषयाचे महत्त्व विशद करणारा निबंध जोडला आहे; किंवा नारायणराव घोरपडे यांचा ग्रंथ सम्राट व सम्राज्ञी यांच्या भारतयात्रेचा ऐतिहासिक वृत्तांतच देतो. तसेच, बाळासाहेब घोरपडे यांचा ग्रंथ आर्यावर्तातील प्रेक्षणीय स्थळे, शहरे, तीर्थक्षेत्रे इत्यादी ठिकाणची प्रवासोपयोगी माहिती पुरवितो.

म्हणूनच, या कालखंडातील प्रवासवर्णनाचे रूप पाहताना याच विशेषांना काहीसे कलारूप देणारे आणि स्वतःचा प्रवास माहितीसाठी, मनोरंजनासाठी लिहिणारे श्री. गो. चि. भाटे, श्री. पां. दा गुणे, आणि सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस एवढेच ग्रंथकार महत्त्वाचे ठरतात. बाकी काही फुटकळ व वृत्तांतवजा प्रवासग्रंथ सूचीच्या आधारे सहज पाहता येतात.

सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस आणि श्री. पां. दा. गुणे यांचे ग्रंथ एकाच वर्षीम्हणजे इ. स. १९१५ साली प्रकाशित झालेले आहेत. त्यांचा प्रथम परिचय करून श्री. गो. चि. भाटे यांच्या 'प्रवासवृत्तमाले'कडे वळणे कालानुक्रमेकरून योग्य वाटते. शिवाय, ते संख्येच्या दृष्टीने अधिक. सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस या जवळजवळ जग फिरणाऱ्या पहिल्या मराठी स्त्री-प्रवासलेखिका आहेत. म्हणून त्यांच्या ग्रंथाचा पहिल्याने परिचय करून घेणे रास्त वाटते इतकेच!

'आमचा जगाचा प्रवास' ले : सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस (इ. स. १९१५) जग फिरणारी पहिली मराठी स्त्री व प्रवासलेखिका

सौ. चिटनवीस यांचा प्रवास त्यांचे यजमान श्री. शंकर माधव चिटनवीस यांच्या बरोबर झाला आहे. ता. २६ फेब्रु. १९११ रोजी सुरू केलेला हा जगाचा प्रवास ता. २२ सप्टेंबर १९११ रोजी संपला आहे, असे पहिल्या आवृत्तीच्या शेवटच्या पानावरून कळते. हा प्रवास बोटीने केला आहे. सुमारे ३१६ पानांचे हे प्रवासवर्णन, एकंदर तो काळ लक्षात घेता, लक्षणीय मानावे लागते.

शिवाय, छिंदवाड्याला नागपूरकरांकडे सरकारी अधिकारी असलेले श्री. चिटनवीस व त्यांची पत्नी पार्वतीबाई प्रवास करण्यासाठी इ. स. १९०१ आणि इ. स. १९११ मध्ये (म्हणजे दोनदा) खास जाऊन येतात आणि 'मनोरंजन'—कारांच्या प्रेरणेने व प्रोत्साहनाने, त्या काळात, सौ. पार्वतीबाई आपल्या निर्मळ शैलीने दुसरा प्रवास शब्दरूप करतात. ही वाङ्मयीन घटना प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने आम्हास मोलाची वाटते. प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने काही एका ध्येयवादाने प्रेरित झालेल्या पंडिता रमाबाई वेगळ्या, आणि केवळ आनंदाप्रीत्यर्थ व मजेसाठी प्रवास करणाऱ्या आणि तो लिहून ठेवणाऱ्या सौ. चिटनवीस वेगळ्या. त्यांचा हा 'आमचा जगाचा प्रवास' असला तरी त्यात अखंड जग आलेले नाही. उदाहरणार्थ, आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया या खंडांना लेखिका व तिचे पती गेलेले नाहीत; तर युरोप, अमेरिका, कोलंबो, मलाया, जपान, इत्यादी प्रदेशच हे दांपत्य फिरले आहे. पण या प्रवासात त्यांना विविध प्रकारची व स्वभावाची माणसे बोटीवर

भेटतात. मनुष्यस्वभावाचे व जगाचे झालेले दर्शन त्या शब्दबद्ध करतात असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. त्या दृष्टीने निम्म्याहून अधिक जग त्या नक्कीच फिरल्या आहेत. शिवाय, पौर्वात्य व पार्श्वमात्य देशांना दिलेल्या भेटींमुळे 'आमचा जगाचा प्रवास' असे त्यांनी म्हटल्यास वावगे नव्हे असे वाटते. म्हणूनच 'जग फिरणारी पहिली मराठी स्त्री व प्रवासलेखिका' असा तिचा गौरव करता येतो.

धावते प्रदेशचित्रण

या पुस्तकात प्रदेशाचे आलेले चित्रण खास प्रवास केंद्रीभूत ठेवून आल्याने आणि तो प्रवास बोटींनी झाल्यामुळे एवढ्या मोठ्या त्रिखंडात्मक प्रदेशाचे धावते चित्रण आले आहे. त्यात, 'कोलंबो' (पाने १५ ते २०), 'पिनॅंग' (पान २२, २३), 'मलाया स्टेट्स' (पान २४, २५), 'सिंगापूर' (पाने ३२ ते ३६), 'हॉंगकाँग' (पाने ३६ ते ३८), 'जपान' (पाने ४८ ते ५२), 'सिमोनासकी', 'मियाजिमा' (पाने ५५ ते ६०), 'कोबे', 'ओसाका', 'कियोटो' (पाने ६० ते ६३), 'बीवातळे', 'ऊन पाण्याचे झरे', 'उंच सुळासारखा फुजी पर्वत' (पाने ६९ ते ८७), 'कामाकुरा', 'टोकियो', 'निको' व 'याकोहामा' (पाने ८९ ते ११२) असा पहिल्या दोन प्रकरणांत आशिया खंडातील प्रदेश चित्रित होताना दिसतो. पुढे मांचुरिया बोटीचा प्रवास चित्रित झाला आहे (पाने ११५ ते १३४) आणि 'होनोलुलु' हे चित्रण पान १३६, १३७ वर येते. 'सान फ्रान्सिस्को' प्रकरण ४ मध्ये चित्रित झाले आहे. उदाहरणार्थ, 'पॅलेस हॉटेल' (पाने १४६ ते १४८), 'म्यअरवुड' (पान १५१), 'कालोरोडोस्प्रिंग' (पाने १७१, १७२), 'सेव्हन फॉल्स' (पान १७२), 'चिकागो' (पान १७५, १७६), 'नायगारा फॉल्स' (पाने १८४ ते १८६) 'न्यूयार्क' (पान १९२, १९३), 'वार्शिंग्टन' (पाने २०२ ते २०५) असा अमेरिकन प्रदेश चित्रित झाला आहे.

यात लेखिका प्रदेशाचे चित्रण वेगळे असे करित नाही. तिच्या प्रत्ययाला आलेले तिथले प्रदेशविशेष म्हणजे माणसे, प्रवासी, हॉटेल्स, आगगाड्या, शहरे वगैरेंतून जाणवलेला प्रदेश ती चित्रित करताना दिसते. हीच गोष्ट पुढे अमेरिकेतून (युरोपातील) इंग्लंडात आल्यावर झालेली आहे. उदाहरणार्थ, पान २२८ वर बार्फाच्या ढिगाचे दोन ओळीत चित्र येते. पाहा— "...हा बर्फाचा ढीग लहानशा टेकडीसारखा दिसत होता व अगदी पांढराशुभ्र असून समुद्राच्या निळ्या पाण्यावर हळूहळू मजेने तरंगत चालला होता..." असा निर्मळ शैलीतला हा बर्फाचा ढीग शब्दांनी जिवंतपणे साकार करणाऱ्या लेखिकेचे निरीक्षण सूक्ष्म आहे. याचा प्रत्यय आल्याशिवाय राहात नाही. ही सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती कारोनेशन वर्णनातही (पाने २३८ ते २४२) दिसून येते. लेखिका लंडन, आयर्लंड इत्यादी गावी किंवा एडिंबरोला आली तरी प्रामुख्याने तेथील लोकांतून ती प्रदेशाचा प्रत्यय देते. इथे प्रदेशाचा भूगोल, इतिहास अशी माहिती ती देत बसत नाही. याबाबत पंडिता रमाबाईंच्या वस्तुनिष्ठ दृष्टीने ती प्रदेश रंगवत नाही. स्वतःच्या प्रत्ययाला आलेला प्रदेश, तिथली माणसे, हॉटेले, नोकर यांच्यातून तो प्रदेशप्रत्यय ती देऊन जाते. म्हणजेच इथे प्रदेशाचे एका विशिष्ट व्यक्तीला प्रत्ययाला आलेले चित्रण येते. त्यामुळे प्रदेशाच्या भौगोलिक वैशिष्ट्यांनी व माहितीने या पुस्तकाची पाने भरलेली नाहीत, हे लक्षणीयच म्हणावयास हवे. क्वचित कुठे, "येथील बागेत एक 'यू' जातीचे झाड आहे. ते सातशे वर्षांचे जुने आहे. त्याच्या फांद्यांचे तिरकमठे येथील जुने लोक करित असत." असे एडिंबरोचे वर्णन करताना अभिनव माहितीचे एखाद्दुसरे वाक्य येते (पान ३१०).

शिवाय, या ग्रंथातील प्रदेशाचे चित्रण धावते आहे. ते तेथील लोकजीवन, निसर्ग, सहप्रवासी यांच्या जीवनामधून प्रत्ययाला आले आहे. म्हणूनच पाने २२४/२२५ वर स्वामी विवेकानंदांच्या अमेरिकेतील व्याख्यानाला अमेरिकन बायांबद्दल अमेरिकन माणसाचे मत लेखिका नोंदविते :

“आम्ही बऱ्याच वेळा विवेकानंद स्वामींची व्याख्याने ऐकावयाला गेलो होतो. ती संस्कृतात व वेदांतपर असल्यामुळे आम्हाला फारशी समजत नसत, व म्हणून आम्हाला त्यात विशेष उस्तुकता वाटत नसे. परंतु आमच्या अमेरिकन बाया, काही विचारू नका! समजो न समजो; झुंडीच्या झुंडी चाललेल्या असावयाच्या, व तो स्वामी तरुण आणि जरा गोरगोमटा असे, मग काय? या आमच्या अमेरिकन बाया त्याच्याभोवती अगदी मोहोळासारख्या जमत असत...”

या दृष्टीने नाविन्याच्या भोक्त्या असलेल्या अमेरिकन स्त्रियांच्या स्वभावावर लेखिकेने इथे प्रकाश टाकला आहे. पण यातील अमेरिकन स्त्री-जीवनाचा प्रत्यय लक्षणीय नाही काय? तसेच, चिकागोवर्णनात भेटलेली (पान १८२, १८३ वर) पतिपरायण अमेरिकन स्त्री ही अमेरिकन स्त्री-जीवनाचा आदर्श वाटते. किंवा मिरर-लेक पाहायला जाताना भेटलेली अमेरिकन वृद्ध स्त्री आई म्हणून लक्षात राहते. (पान १६३/१६४).

शैलीदार वर्णने

लेखिकेने मधूनमधून पाहिलेल्या प्रदेशदृश्यांची शैलीदार शब्दचित्रेही काढलेली आहेत. उदाहरणार्थ, पान १६४ वरील ‘मिरर-लेक’ हे शब्दचित्र पाहता येईल. असे प्रदेशचित्रण लेखिकेच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचे व नितळ पारदर्शकशैलीचे उदाहरण मानता येईल. या दृष्टीने अमेरिकेच्या स्वातंत्र्यदेवीच्या पुतळ्याचे शब्दचित्रात्मक वर्णन पान १९८ वर येते, तेही बोलके वाटेल; किंवा पान २२ वर कोलंबो बंदराचे वर्णन प्रत्ययकारी वठले आहे. ‘जपानी लोकांमध्ये राजनिष्ठा फार दिसली’ (पान ७९) हे मत लेखिका जाता-जाता जपान कसा न्याहाळते याचे दर्शन घडविते.

या पुस्तकातील लेखिकेचे दर्शन

या पुस्तकातील लेखिकेचे दर्शन मोठे विलोभनीय आणि तिच्या स्वभावाविशेषांचे खास दर्शन देणारे वठले आहे. पतीच्या सान्निध्यात प्रवास करणारी पतिपरायण रसिक भारतीय स्त्री म्हणून आपल्याला या सर्वच पुस्तकात तिला पाहता येते. आपल्याबरोबर आपल्या पतीचेही छायाचित्र पुस्तकाच्या पहिल्या पानावरदेऊन आपल्या पतीचा तिने गौरव केला आहे. त्या दृष्टीने मिरर-लेकमध्ये घेतलेला फोटो पान १६४-१६५ मध्ये पाहता येतो; किंवा पान ४२ वर लेखिका प्रवासातील मैत्रिणीला म्हणते, “...माझे पती बरोबर असताना मला कशाची भीती आहे?” किंवा पान १२३ वर लेखिका, ‘कुंकू हे धर्मचिन्ह आहे’ असे आपल्या अमेरिकन मैत्रिणींना सांगते, ते सांगणे भारतीय नारीचेच चित्र दर्शविणारे आहे. सारांश, ‘पती हेच सर्वस्व’ हा भाव या पुस्तकात सतत व्यक्त झालेला दिसतो. लेखिका श्रद्धावान आहे. तिचा ईश्वरावर भरवसा आहे. उदाहरणार्थ, हा प्रवास ईशकृपेने निर्विघ्न पार पडला आहे असे प्रस्तावनेत व पान ३१६ वर जो उल्लेख आहे, तो याचा प्रमुख पुरावा होय. तसेच, आपले लेखन ईशकृपेने पुरे झाले अशा भावना ग्रंथाच्या शेवटी लेखिका व्यक्त करते आहे (पान ३१६). लेखिकेच्या ‘कियोटो’ वर्णनात तिच्या श्रद्धावादाची मुळे पाहता येतील.

स्त्रियांच्या निरीक्षणात अधिक रमणाऱ्या

सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस या स्त्री असल्यामुळे स्वाभाविकच सहप्रवाशातील स्त्री-जीवनामध्ये त्यांना अधिक रस दिसतो. बोटीमधील व इतर ठिकाणी स्त्री-जीवनाचे निरीक्षण त्यांनी या प्रवासवर्णनात खास दिलेले दिसून येते. उदाहरणार्थ, पान ३७, ३८ वरील आखूड पावले व बारीक पाय हे चिनी सौंदर्याचे लक्षण व त्यांच्या वेडगळ चालीचे वर्णन, जपानी बायकोची उद्यमशीलता वर्णन (पाने ५६, ५७, १०२), हिरावंतीचे वर्णन (पान १२३), अमेरिकन जोडप्याचे वर्णन (पान १३२), चिनी म्हातारा व म्हातारी (पान १३३, १३४), पान १४४ वरील बायांचे निरीक्षण, पान १७१ वरील बायकांची माहिती, इ. इ. वर्णने त्यांच्या स्त्री-निरीक्षणाचे दाखलेच होत, असे म्हणता येते. लेखिका प्रवासात जिथे जिथे जाते तिथे तिचे लक्ष संसार, स्त्री, मुले यांवर अधिक केंद्रित झालेले स्वच्छ दिसून येते. यावरून त्या संसारदक्ष गृहिणीही वाटू शकतात.

त्या झोपाळू व आळशीही वाटतात

सौ. चिटनवीस झोपाळू व आळशीही वाटतात. उदाहरणार्थ लेखिकेने आपल्या 'दैनंदिनी लेखनासंबंधी' मैत्रिणींना दिलेले उत्तर (पान २८) व १२१ वरील श्री. चिटनविसांनी अमेरिकन म्हातारीपासून लेखिकेला घ्यायला सांगितलेला धडा, त्या आळशी असाव्या असा प्रत्यय देऊन जातात. तसेच, त्यांच्या झोपाळूपणाचा खास उल्लेख पान २३१ वर आलेला आहे. किंवा "...स्वस्थपणे अंग टाकायला केव्हा एकदा मिळते असे मला झाले होते..." (पान २७१) हे वाक्यही त्या थोड्या सुखांगी व आळशी असाव्यात असे सांगून जाते.

रसिक

सौ. चिटनवीस रसिक आहेत याचे उदाहरण हे सर्व प्रवासवर्णनच होय. परंतु प्रशांत निसर्गाच्या सान्निध्यात त्या अधिक खुलतात व आपली रसिकता व्यक्त करतात असे दिसेल. वर म्हटलेले मिरर-लेकचे वर्णन, बर्फाचे वर्णन, कोलंबोचे वर्णन या रसिकतेची उदाहरणे होत., 'फुजी पर्वताचे शिखर बर्फाने अगदी पांढरेशुभ्र व चकचकीत दिसत होते व उंच डोके करून आकाशाचे जणू काय चुंबन घेत आहे असे दिसत होते...' (पान ८७) अशा वर्णनातून त्या रसिक व कल्पक म्हणून अधिक जाणवतात. तसेच, नवऱ्याच्या रागावर विनोद साधण्याइतक्या त्या मनमोकळ्या स्वभावाच्या व रसिक आहेत असे दिसते. पान २७२ वर असा विनोद त्या सहज साधतात, तीही अप्रत्यक्षरीत्या, हे नवलाचेच मानावे लागते.

कनवाळू सहप्रवासिनी

एक कनवाळू सहप्रवासिनी म्हणून पतीला त्यांनी प्रवासात फार चांगली साथ केली आहे. पण त्याहून म्हणजे आपल्याबरोबर प्रवास करणाऱ्या मोलकरीण किंवा नोकर, तसेच इतर सहप्रवासिनी स्त्रिया, त्यांची मुले, यांबद्दल त्यांना जिद्दाळा व आपुलकी वाटते. त्या आपल्याच गमजात राहणाऱ्या व रमणाऱ्या वाटत नाहीत.

प्रवासलेखिका म्हणून जाणीव

आपण प्रवासावर पुस्तक लिहिणार आहोत याची जाणीव त्यांना आहे. त्याबद्दल पान २८ वर उल्लेख तर आला आहेच; पण त्यांचे पती व सहप्रवासी मित्र त्यावरून त्यांची विनोदपूर्ण थट्टाही साधतात. ही थट्टा पान २८१ वर चांगल्या स्पष्ट तऱ्हेने आलेली आहे. मुळातूनच ती वाचण्यासारखी आहे. सारांश, लेखिकेचे या पुस्तकात होणारे दर्शन एका अधिकाऱ्याची प्रेमळ पत्नी, एक रसिक व कनवाळू भारतीय स्त्री, एक लेखिका म्हणून अनेक नात्यांनी होते; आणि आपल्या प्रेमळ, काहीशा अधिकारी अशा पतीचे चित्रही अप्रत्यक्षरीत्या त्या रेखाटून जातात. त्यामुळे या पुस्तकाला आत्मपरतेचेही काही रंग चढलेले दिसू शकतात.

असे हे वाङ्मयीन वैभव

या पुस्तकात, प्रवास केंद्रीभूत ठेवून प्रदेश व लेखिका यांचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्व जाणवत राहते. म्हणून प्रवासवर्णनपर वाङ्मयकृतीचे रूपदर्शन बऱ्याच चांगल्या प्रमाणात आपणाला इथे घडते, असे म्हणावयास हरकत नाही. दुसरे म्हणजे, अकृत्रिम व अनलंकृत भाषा हे या प्रवासग्रंथाचे फार मोठे वाङ्मयीन यश आहे, असे आम्हास वाटते. ही भाषा कुठेही फारसा अलंकरणाचा, रूपकाचा सहसा आश्रय घेत नाही. सारे निवेदन कसे नितळ, पारदर्शी व प्रसादगुणाला सामोरेजाणारे असल्याने अख्ख्या प्रवासाचे साधेपणाने काढलेले शब्दचित्र असेच त्याचे वर्णन करता येते. त्या दृष्टीने तुलनेने पाहता पंडिता रमाबाईंची भाषाशैली अलंकरणयुक्त आहे, प्रौढ आहे. उपमा, रूपक, वक्रोक्ती व उपहास यांचा आश्रय घेणारी आहे. इथे सारा प्रकार साधा-सुधा, घरेलू भाषेचा व अकृत्रिम आहे. उदाहरणार्थ, पान ४६ वरील बोटीवरील न्हाव्याचे वर्णन पाहावे; किंवा श्री. चिटनविसांना आलेला विलक्षण रिखावाल्याचा अनुभव—तो जपानातील वेश्यागृहाकडे कसा नेतो ते—पार्वतीबाई पान ११३, ११४ वर सांगतात, तो सांगणे लक्षणीय वाटेल.

श्रीमती लक्ष्मीबाई टिळक किंवा श्रीमती रमाबाई रानडे यांच्या अकृत्रिम भाषाशैलीची आठवण रसिकाला व्हावी असे हे प्रवासनिवेदन आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होऊ नये. म्हणूनच त्याला एक प्रकारचा रोखठोकपणा व प्रत्ययकारिता आहे; आणि वत्सल, करुण, राष्ट्रभक्ती, क्वचित शृंगार अशा रसांची निर्मिती साधली जाते. तसेच, निसर्गप्रत्यय व प्रवासी-जीवनाचा प्रत्यय या पुस्तकात चांगला येतो. उदाहरणार्थ, पान १४५ वरील 'मुलाची व आईबापांची भेट' वत्सलाचे उदाहरण होय. पान ११३-११४ वरील चिटनविसांच्या अनुभवात शृंगार सूचित आहे. पान १० वरील नातेवाइकांच्या निरोपाच्या वेळी करुणाचे दर्शन होते. राष्ट्रभक्ती "कित्येक देशभक्तांनी हे अमेरिकेचे निशाण म्हणून उठून खडी ताजीम दिली." (पान १२५) यात दिसून येते.

सारांश, 'आमच्या जगाचा प्रवास' हे सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस यांचे प्रवासवर्णन या कालखंडातील एक महत्त्वाचे प्रवासवर्णन आहे, यात संशय राहात नाही.

‘माझा युरोपातील प्रवास’ ‘ले. डॉ. पांडुरंग दामोदर गुणे (इ. स. १९१५)

एक पत्ररूप प्रवासवर्णन

इ. स. १९१५ मध्येच निघालेले डॉ. गुणे यांचे हे प्रवासवर्णन, या कालखंडातील एक उल्लेखनीय प्रवासवर्णन होय. श्री. गुणे हे पुढील शिक्षणासाठी जर्मनीत असताना इ. स. १९१० पासून सुमारे १९१३ पर्यंत, युरोपात प्रवास करून, लिहून पाठविलेल्या प्रवासपत्रांचा हा ग्रंथरूप पावलेला संग्रह आहे. हा ग्रंथ प्रस्तावना सोडून सुमारे ४०८ पानांचा आहे. त्यात, खुद्द गुणे यांनी घेतलेली व इतर मिळून २७ छायाचित्रे अंतर्भूत केली आहेत. एक पत्ररूप प्रवासवर्णनाचे रूप म्हणून या ग्रंथाकडे प्रथमदर्शनीच पाहता येते.

लेखकाचे प्रस्तावनेतील निवेदन : प्रवासलेला प्रदेश

लेखकाच्या प्रस्तावनेतील निवेदनावरून तो जर्मनीत असताना उन्हाळ्याच्या वगैरे सुट्टीत स्वित्झरलँड, इटाली, पश्चिम ऑस्ट्रिया, अंशतः फ्रान्स व इंग्लंड या देशांतून फिरला आहे. तेथील लोकजीवन, शहरे, ऐतिहासिक स्थळे, आल्प्स पर्वत, सरोवरे, नद्या वगैरे पाहून श्री. चौकारांसारख्या व मोहनींसारख्या रसिक मित्रांना त्याने लिहिलेली ही मूळ पत्रे आहेत. ती काही मित्रांनी मूळ स्वरूपात पाहिली. ‘फर्ग्युसन’ कॉलेजच्या वार्षिकात छापायची राहिली. पुढे मित्रांच्या प्रोत्साहनामुळे पुस्तकरूप पावली आहेत.

लेखकाचे दर्शन

लेखकाच्या प्रौढ विद्यार्थीदशेतील हा प्रवास आहे. म्हणजे लेखक इथे काही दिवस प्राध्यापकी करून उच्च पदवी घेण्यासाठी जर्मनीत गेला आहे. त्यामुळे हा प्रवास विद्यार्जनाच्या हेतूने झाला आहे, हे स्पष्ट होय. लेखक असा विद्यार्थी असताना चौकसपणे फिरून प्रवासलेखन साधतो, हे एका अर्थी कौतुकास्पद. त्यामुळे त्याचे स्वतःचे प्रवासातील व परदेशातील तत्कालीन चित्र उमटत राहते. काही वेळा या ग्रंथाला त्यामुळे आत्मपरतेचे गहिरे रंगही चढल्यासारखे वाटतील. उदाहरणार्थ, त्याचा विद्यार्थीपणा व आदर्श कसा व्यक्त होतो पाहा:—

“...पण वर लिहिल्याप्रमाणे रिशूरचे पत्र आले व मी एका प्रसिद्ध जुन्या जर्मन युनिव्हर्सिटीचा विद्यार्थी झालो. पांचशे वर्षांची जुनी ही युनिव्हर्सिटी. हीत इरॅस्मस, लाइबनिट्स, गॉटे यांसारखे प्रसिद्ध पुरुषविद्यार्थी होते. हीतच आपण विद्यार्थी झालो, याबद्दल मला अभिमान वाटू लागला...” (पान ३५)

अशा वर्णनातून आपल्याला लेखक अधिक कळतो. त्याचा ध्येयवादी स्वभाव दिसतो. हा लेखक थंडीने प्रकृती बिघडणारा आहे. पूर्ण शाकाहारी आहे. तिथल्या वातावरणाला आवश्यक असलेली दारू पीत नाही म्हणून त्याची चेष्टा झालेली आहे. त्यामुळे त्याच्यासमोर सरबताचा ग्लास आला आहे (पान ८४). पश्चात्य देशात दारू पिणे हा एक अन्नासारखा प्रघात आहे. लेखकाने घेतलेल्या जिनसांबरोबर ती न घेतल्याने २५ पेनी दर चढवून लावला, असेही वर्णन पान ९२ वर येते ते त्याच्या हिशेबी वृत्तीचे दर्शन घडविते.

एक भाषापंडित

या प्रवासवर्णनाचा लेखक एक भाषापंडित आहे. भाषेच्या पुढील अभ्यासासाठीच तो जर्मनीला गेला आहे. या प्रवासवर्णनात भाषेचे उच्चार तो कटाक्षाने पाळतो. आपली भाषिक मते तो जागोजाग नोंदवितो. (उदा. पाने ३२, ३३, ३६, ३७, ६४, १३९, १६१, १६२ या क्रमांकावरील काही वर्णने त्याचा निश्चितपुरावा देतील.) विशेषतः पान ६४ वरील बर्लिनची भाषा व साक्सनीची भाषा यांवरील बोलण्याचा प्रसंग पाहावा. महाराष्ट्रातील 'वैद्य-गुणे' वादातील एक प्रसिद्ध वादपटू 'भाषाशास्त्रज्ञ' असा त्यांचा एरवी गौरव आहेच.

एक रसिक व वाङ्मयभक्त

तसेच, लेखकाच्या रसिकतेचे व वाङ्मयभक्तीचे या ग्रंथात अनेक जागी दर्शन होते. उदाहरणार्थ, लेखकाने, उद्धृत केलेल्या पान ४० वरील टेनिसनच्या ओळी, नाट्यरसिक स्त्रियांचे पान ४८ वरील वेषभूषावर्णन, पान १०२ वरील कालिदासाचे परिशीलन, जागोजागी निसर्गदृश्यांशी एकजीव होणारा लेखक (पान १०३), आल्प्सचे वर्णन (पान १२२), बायरनची आठवण (पान १०४), शेक्सपीयरच्या वाङ्मयाचा उल्लेख (पान ११२), शिलरचे घर, गटेचे वैभव (पाने २३९-४०), काव्यविचार (पान २९१), दांतेबद्दल आदर व भक्ती (पान २९५), इटालीच्या व व्हेनिसच्या कलेबद्दलची रसिक मते (२९६ ते ३१२), या सर्व गोष्टींतून व त्यांच्या वर्णनांतून लेखक निसर्गभक्त, कलाप्रेमी व रसिक म्हणून जाणवत राहतो.

एक सूक्ष्म निरीक्षक, टीकाकार व भाष्यकार

या पुस्तकावरून लेखक एक सूक्ष्म निरीक्षक व टीकाकार आहे याची जाणीव होत राहते. हे निरीक्षण 'जर्मनीची शिक्षणपद्धती', 'जर्मन लोकांची उपयुक्ततावादी दृष्टी', 'निसर्गदृश्यांची जागोजाग केलेली काव्यात्मवर्णने', 'इटालीच्या पूर्ववैभवाचे काढलेले चित्र', 'पाश्चात्य व पौवार्त्य धर्म, संस्कृती, भाषा यांवरील मते', तसेच, 'कलेच्या वस्तुसंग्रहालयातील 'वस्तुशिल्पावरील मते', 'रशियन विद्यार्थ्यांचा चळवळेपणा' यांतून लेखक एक समर्थ निरीक्षक म्हणून दिसू शकतो.

तसेच, लेखक एक टीकाकार वृत्तीचा गृहस्थ आहे, याची ओळखही अनेक जागी होते! उदाहरणार्थ, रेक्टरच्या अंगावर शेंदूर उडविण्याचा प्रकार, लेखकाच्या भारतीय मनाला खपत नाही (पान १५२). नाचावरील अभिप्राय (पान १४५) व पान १३५ वरील दारू पिणे व त्यामुळे पोट मोठे होणे याबद्दल मारलेले शेर, मायकेल अँजेलो, सफाएल व इतर कलावंतांच्या कलाकृतीवर लेखकाने दिलेली मते, लेखक एक टीकाकार व भाष्यकार असल्याचे पटवून जातात.

सारांश, हा पत्ररूप प्रवासग्रंथ वाचताना लेखक एक पंडित, एक रसिक, एक सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा भारतीय अभ्यासू गृहस्थ म्हणून आपल्यासमोर निश्चितपणे उभा राहतो, असे म्हणता येईल.

प्रदेशप्रत्यय

या प्रवासवर्णनात जो प्रदेश चित्रित झाला आहे, त्याचे धावते, तसेच काहीठिकाणी अगदी वस्तुनिष्ठ पातळीवरील चित्रही आले आहे. उदाहरणार्थ, जर्मनीची शिक्षणअवस्था हा जर्मनीवरील भाग, पान ३३६ वरील विश्वेश्वर मंदिराची माहिती, ख्रिस्ताची गुप्त कबरस्ताने वर्णन (पाने ३५१-३५२), अशा वस्तुनिष्ठ माहितीने पुस्तकाचा बराच भाग भरलेला आहे. परंतु लेखक जेव्हा खालीलप्रमाणे लंडनच्या गर्दीचा प्रत्यय देतो, तेव्हा विलक्षण रीतीने हा प्रदेश जाणवून जातो. उदाहरणार्थ, पाने २२ ते २४ वरील लंडनच्या वर्णनाचा काही भाग मुळातून वाचण्यासारखा आहे. लेखक म्हणतो, “...लंडन हे एक प्रचंड भवचक्र आहे व आपण त्या चक्राच्या ताडारख्यात सापडलो आहो, असे वाटल्याखेरीज राहात नाही...प्रथम प्रथम तर माणसास दिशाभूल होते. आपण कोठे आहोत, कोणीकडून कोठे व कसे जात आहो, हे कळण्याची काही दिवस पंचाईत पडते व काही भाग तरी डोळ्यांच्या सवयीचा होईतोवर आपली आपणालाच न चुकण्याची अगर न गोंधळण्याची खात्री नसते. लंडनचा प्रथम परिचय गोंधळरूपाचा असतो, जास्त परिचयाने आश्चर्य वाटते, अतिपरिचयाने काय होत असेल हे सांगता येत नाही...”

प्रदेश प्रत्ययाचे हे उदाहरण लेखक वस्तुनिष्ठ पातळी सोडून प्रदेशप्रत्यय कसा घडवू शकतो याचे आहे.

सारांश, लेखक, त्याचा प्रवास, त्याने पाहिलेला प्रदेश या तिन्ही घटकांचा आणि मधूनमधून लेखकाच्या विदग्ध, पांडित्यपूर्ण शैलीचा व रसिकतेचा प्रत्यय येत राहिल्याने, श्री. पां. दा. गुणे यांचा ‘माझा युरोपातील प्रवास’ हे पुस्तक या कालखंडातील एक उल्लेखनीय प्रवासवर्णन ठरते, असे आम्हास वाटते.

प्रतिभेपेक्षा पांडित्य प्रभावी

मात्र, या पुस्तकाला अप्रतिम प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचे रूप प्राप्त होत नाही याचे कारण, लेखकाची ही जवळजवळ सर्वच प्रवासपत्रे तपशिलांनी जड झालेली आहेत. हा तपशील माहिती देण्याच्या हेतूने आलेला असला तरी तो कलात्मक दृष्टीला खटकतो. शिवाय, लेखक भाष्यकार व टीकाकार म्हणूनही जाणवत राहतो. त्यामुळे कलावंत म्हणून असलेले त्याचे अंग फिके पडत राहते. दुसऱ्या भाषेत, या ग्रंथात “प्रतिभेपेक्षा पांडित्य प्रभावी ठरले आहे,” असे नम्रतापूर्वक म्हणता येईल.

श्री. गो. चि. भाटे यांच्या ‘प्रवासवृत्तमाले’तील चारएक प्रवासवर्णने या कालखंडात प्रकाशित झालेली आहेत. पुढील कालखंडात म्हणजे १९२१ ते १९४०-१९४४ पर्यंत त्यांच्या प्रवासवर्णनांची निर्मिती होत राहिली आहे. त्यांच्या प्रवासवर्णनांची अधिकशी निर्मिती इ. स. १९२१ ते १९४० या कालात झालेली दिसून येत असल्याने त्यांच्या प्रवासवृत्तमालेचा परिचय पुढील कालखंडात एकत्र करून घेणे सोयीचे व संयुक्तिक आहे असे आम्हास वाटते, म्हणूनच तो इथे करून घेतला नाही.

सारांश, इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडात प्रवासवर्णनांची निर्मिती चांगली होत राहिली, पण या निर्मितीचे स्वरूप बऱ्याच प्रमाणात इतिहास वा वृत्तांतवजा आहे. त्यात प्रवासवर्णनांच्या विलोभनीय वाङ्मयीन रूपाचे दर्शन घडत नाही! क्वचित सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस यांचे पुस्तक प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचे रूप बऱ्याच सामर्थ्यानिशी दाखविते. शिवाय, पां. दा. गुणे यांचा प्रवासग्रंथ पत्ररूप

प्रवासवर्णनाचे रूप दाखविणारा असा आढळतो. म्हणून या कालखंडात प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीचा संख्यात्मक आलेख बराचसा उंच गेलेला दिसला तरी गुणात्मक दृष्टीने हा आलेख बराच खाली आलेला दिसून येतो, असेच म्हटले पाहिजे.

*

इ. स. १९२१ ते १९४० या कालखंडातील प्रवासवर्णने

माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजन : विपुल आणि हेतुपूर्वक निर्मिती

या कालखंडाच्या प्रारंभी, प्रा. गो. चि. भाटे यांच्या 'प्रवासवृत्तमाले'चा परिचय करून घेणे हिताचे व रसिकतेचे आहे. याचे प्रमुख कारण असे की— श्री. भाटे यांची पुष्कळशी प्रवासवृत्तमाला या कालखंडात व त्याच्या आसपास लिहिली गेली आहे आणि तिचे प्रकाशन इ. स. १९१८ च्या सुमारास सुरू होऊन इ. स. १९४४ पर्यंत सुरू आहे. त्यामुळे या कालखंडाच्या प्रारंभी तिचा परिचय करून घेणे आवश्यक ठरावे.

दुसरे असे की, प्रा. भाटे यांची ही प्रवासवृत्ते माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजन या हेतूने लिहिली गेली आहेत. लेखरूपाने ती मासिक 'मनोरंजना'त इ. स. १९१० पासून लिहिली गेल्याचा पुरावा 'माझा उत्तर-हिंदुस्थानचा प्रवास' पुष्प १ ले, या पुस्तकाच्या प्रास्ताविकावरून मिळतोच. शिवाय, इतर ग्रंथांच्या प्रास्ताविकांत आलेली स्थलांची माहिती, नकाशे, इतिहासविशेष ही प्रवासवृत्तमाला एका विशिष्ट बोधवादी दृष्टिकोणातून लिहिल्याचे स्पष्ट होते; आणि प्रा. भाट्यांनी माहिती व ज्ञानाबरोबर, मनोरंजनही साधले आहे. पर्यटनाचे महत्त्व पटवून तत्कालीन सुशिक्षितांना प्रवासाला उद्युक्त केल्याचे पुरावे या 'प्रवासवृत्तमाले'त लिहिलेल्या काही प्रास्ताविकांमधून स्पष्ट दिसून येतात. उदाहरणार्थ, 'माझा अटकेपार प्रवास', 'आमची पायगाडीची चक्करे,'या ग्रंथांच्या प्रस्तावना व 'सह्याद्रीच्या खोऱ्यात' या पुस्तकाची पहिली सात-आठ पाने याचा सहज पुरावा देतील. म्हणून प्रथम त्यांच्या 'प्रवासवृत्तमाले'चा व इतर ग्रंथांचा स्थूल परिचय करून घेऊ.

प्राचार्य भाट्यांचे प्रवासग्रंथ

- (१) प्रा. भाटे यांची 'प्रवासवृत्तमाला', पुष्प १ ले : 'माझा उत्तर-हिंदु-स्थानचा प्रवास', इ. स. १९१८.
- (२) प्रा. भाटे यांची 'प्रवासवृत्तमाला', पुष्प २ रे : 'माझा अटकेपार प्रवास', इ. स. १९१८.
- (३) 'हिंदुस्थानचे नंदनवन', इ. स. १९१९ (प्रवासवृत्तमाला नं. ३ 'काश्मीरचा प्रवास').
- (४) 'माझे दूरदूरचे प्रवास', इ. स. १९१९ (हिंदुस्थानातील प्रवास).
- (५) 'माझा म्हैसूरचा प्रवास', इ. स. १९२८.
- (६) 'लंकेचे वर्णन व वृत्तांत' इ. स. १९३४ (प्रवासवृत्तमाला नं. ९).
- (७) 'माझी विलायतची यात्रा', इ. स. १९३४ (प्रवासवृत्तमाला नं. ७).
- (८) 'आमची युरोपची यात्रा', इ. स. १९३४ (प्रवासवृत्तमाला नं. ८).
- (९) 'आमची पायगाडीची चक्करे', इ. स. १९३५ (प्रवासवृत्तमाला नं. ५).
- (१०) 'सह्याद्रीच्या खोऱ्यात', इ. स. १९३५.
- (११) 'केरलाचे वर्णन व वृत्तांत', इ. स. १९३५ (प्रवासवृत्तमाला नं. १०).
- (१२) 'सिंधप्रांताचे वर्णन व वृत्तांत', इ. स. १९३६ (प्रवासवृत्तमाला नं. ४).
- (१३) 'काशी—रामेश्वर यात्रा', इ. स. १९३६ (प्रवासवृत्तमाला नं. ६).

(१४) 'गोकर्ण—धोम—महाबळेश्वर यात्रा', प्रा. भाटे यांची मार्गदर्शक पुस्तकमाला, पुष्प दुसरे, इ. स. १९४४.

(१५) 'प्रवासपत्रे' (कारवार, धारवार व नगर), इ. स. १९४४.

प्रा. भाटे यांची सुमारे १५ प्रवासवर्णने म्हणजे एकट्याची (काही ठिकाणी लेखनाला त्यांच्या मुलाचा हातभार लागलेला असला[पाहा, 'आमची युरोपची यात्रा' व 'सिंधप्रांताचे वर्णन व वृत्तांत' यांच्या प्रस्तावना.] तरी) निर्मिती आहे. एका लेखकाने एवढी प्रवासवर्णने सुमारे पंचवीस-सव्वीस वर्षांच्या कालखंडात लिहिली आहेत, म्हणजे विपुल ग्रंथनिर्मिती होय, असेच म्हणावे लागेल. एका विशिष्ट ध्येयाने एखाद्या विषयावर सतत ग्रंथनिर्मिती व त्यासाठी फिरती करणारा हा लेखक त्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे, असेच म्हटले पाहिजे.

प्रवासलेखनाच्या वाटचालीवरील हातखांब

पुढील कालखंडात प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची जी वैभवशाली वाटचाल झालेली दिसून येते, त्या 'वाटचालीवरील हातखांब' असेच प्रा. भाट्यांचे वर्णन करावे लागेल. प्रवासवर्णनाच्या संदर्भात त्यांचे कार्य या हातखांबासारखे आहे, असे आम्हास वाटते. याचे पहिले कारण श्री. भाटे लंकेपासून काश्मीरपर्यंत आणि अटकेच्या पलीकडे तो काशीपर्यंत प्रत्यक्ष फिरले आहेत. म्हणजे जवळजवळ अखंडभारतात ते फिरले आहेत. काही कोपरे राहिले आहेत आणि युरोपात जाऊन तोही प्रवास त्यांनी लिहिला आहे. मासिक 'मनोरंजना'सारख्या प्रतिष्ठित मासिकात त्यांनी प्रवासलेख लिहून, प्रवासलेखांना प्रतिष्ठा व वेगळी पाने राखून ठेवायला लावल्याचा पुरावा 'माझा उत्तर-हिंदुस्थानचा प्रवास' या पुस्तकाच्या पहिल्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत मिळतो. त्यांच्या माहितीचा सच्चेपणाही लक्षणीय असल्याचा पुरावा तिथेच मिळतो आहे आणि 'मनोरंजना'च्या संपादकांचे यामागील प्रोत्साहनही लक्षणीय आहे. याबाबत ते म्हणतात,

“...पण सन १९१० पासून मनोरंजनकारांच्या आग्रहाने व प्रोत्साहनाने मी पाहिलेल्या प्रेक्षणीय स्थळांची व केलेल्या प्रवासांची वर्णने लिहू लागलो...” (सिंधप्रांताचे वर्णन व वृत्तांत', प्रकरण १, पान २)

म्हणजे या लेखकाने आपली प्रवासवर्णने वाचकांसाठी लिहिली. हे वाचक 'मनोरंजन' वाचणारे सुशिक्षित वाचक होते. त्यांना प्रवासाला उद्युक्त करण्याचे कार्यही या काळात भाट्यांनी केले आहे, हे त्यांच्या काश्मीरवरील प्रवासवृत्ताच्या प्रस्ताविकावरून सहज ध्यानात येते.

प्रवासवृत्त लोकप्रिय बनविले

श्री. भाटे यांनी प्रवासवृत्तांची लोकप्रियताही वाढविली, त्यांच्या प्रवासवृत्तांच्या निर्मितीवरून व काही प्रवासवृत्तांच्या आवृत्त्यांत दिलेल्या उदाहरणांवरून हे लक्षात येते. शिवाय, वर नमूद केलेल्या ग्रंथांच्या कालावरून एकाच वर्षी तीन किंवा दोन-दोन ग्रंथ प्रकाशित व्हावेत हा लोकप्रियतेचाच पुरावा मानावा लागतो. म्हणजे लोकादरास पात्र झाल्याशिवाय त्या काळात असे ग्रंथ प्रकाशित होणे, त्याची सातत्याने निर्मिती होत राहणे, या गोष्टी घडणार नाहीत.

लेखकाची प्रवासी भूमिका व व्यापलेला प्रदेश

या प्रवासवृत्तातून जाणवणाऱ्या लेखकाची प्रवासी भूमिकासुद्धा लक्षणीय आहे. लेखक 'पायगाडी'ने म्हणजे शुद्ध पायी प्रवास साधून, फिरून प्रवासलेखन करतो. या प्रवासाची गोडी तो मनापासून अनुभवतो. प्रवाससाधनांत कसकसा विकास झाला, त्याची महती गातो व शेवटी म्हणतो—

“...माझ्या या दशवड्यातील प्रवासाचे मला राहून राहून स्मरण होते. पण ज्या पाश्चात्य सुधारणेमुळे प्रवासाच्या साधनांत व इतकी क्रांती घडून येऊन मनुष्याला जणू काही दीर्घायुष्य लाभले व थोड्या वेळात पुष्कळ कामगिरी पार पाडण्याची शक्ती उत्पन्न झाली, त्या सुधारणेची महती गाडल्यावाचून माझ्याने लेखणी खाली ठेववत नाही...” (‘सह्याद्रीच्या खोऱ्यात’, पान ३५)

या दृष्टीने 'पायगाडीची चक्करे' मारताना 'फोंडाघाटा'चे वर्णन, श्री. भाटेकरतात आणि 'चन्नापुरी'च्या व या घाटातील फरक सांगतात, तो लक्षणीय वाटावा. 'फोंडाघाट' हा एकेकाळी किती वैभवशाली होता!कोल्हापूर—राधानगरी मार्गे सह्याद्रीच्या कुशीतून कोकणात उतरताना तो लागतो. त्यावेळच्या 'घाटा'चे वर्णन पाहा—

“...या खोदलेल्या भागातून पलीकडे गेल्याबरोबर एकदम सर्व कोकणचा प्रदेश दिसतो. येथला डोंगर जवळजवळ भिंतीसारखा तुटक्या कड्याचा आहे व डोंगरांची रांग किंचित अर्धवर्तुळाकार आहे. घाटाचे प्रवेशद्वार साधारणतः मधोमध आहे व रस्ता प्रवेशद्वाराच्या डाव्या हाताकडून अगदी तळापर्यंत गेला आहे. सर्व डोंगरभर रान मात्र खूप दाट आहे. उघडे-बोडके, काळे-काळे, सुळक्यासारखे खडक येथे दृग्गोचर होत नाहीत. सर्वत्र शांत, शीतल झाडी व हिरव्यागार गालिच्यासारखे गवत दृष्टीस पडत असल्यामुळे हा घाट भयाण किंवा भीतिप्रद वाटत नाही. या बाबतीत हा फोंड्याचा घाट व अहमदनगर जिल्ह्यातील संगमनेरच्या आधी लागणारा चन्नापुरीचा घाट यामधला फरक फारच विलक्षण वाटला. तो चन्नापुरीचा घाट फारच भयंकर व भीषण भासतो. आपण एखाद्या प्रचंड प्राण्याच्या जबड्यातच शिरतो की काय असा त्या घाटात पदोपदी भास होतो. याच्या उलट, या घाटात आपण एखाद्या सुंदर उपवनातून चाललो आहो असे वाटते.” (‘आमची पायगाडीची चक्करे’, चक्कर ७, पान १२०)

श्री भाट्यांच्या प्रदेशप्रत्ययाची ही एक झलक आहे. 'माझा अटकेपार प्रवास'-मधील 'बोलनघाटा'चे वर्णनही चांगले उतरले आहे (पाहा, पाने १२४—१२५).

लेखक पायी, बैलगाडीने व काही वेळा आगगाडीने फिरला आहे. त्याने युरोपातील काही देशांचा प्रवास बोटीनेही केलेला दिसतो. युरोपातील फ्रान्स, स्वित्झरलंड, बेल्जम, इटली अशा काही देशांना तो गेला आहे. त्या दृष्टीने पाहता हे पाश्चात्य देश तो महिना—पंधरा दिवसच फिरला आहे. त्यामुळे अखंड युरोप त्याने पाहिलेले दिसत नाही. (पाहा, 'आमची युरोपची यात्रा'—प्रस्तावना)

माहिती दिसते : लेखक दिसत नाही

या सर्व प्रवासवर्णनांतून लेखक जो प्रदेश आणि स्थले चित्रित करतो, त्या चित्रणात त्या त्या प्रदेशाची व स्थलाची माहिती इतकी प्रभावी होते की, त्यामुळे लेखक दिसत नाही असे म्हणता येते. ही

माहिती, तिचा तपशील, फारच मोठ्या प्रमाणात, जवळजवळ सर्वच प्रवासवर्णनांतून वस्तुनिष्ठ रीतीने लिहिला गेला आहे. त्यामुळे ही प्रवासवृत्तमाला इतिहासवजा वा वृत्तांतवजा उतरली आहे. उदाहरणार्थ, 'हिंदुस्थानचे नंदनवन' अर्थात 'काश्मीरचे वर्णन व वृत्तांत' या पुस्तकाची प्रत्यक्ष प्रवासावर प्रकरणे म्हणजे १ ते ५ व दहावे, एवढीच आहेत. बाकीची ६ ते ९ ही प्रकरणे केवळ इतिहासवजा आहेत. या ग्रंथाचे फक्त पहिले प्रकरणच वाङ्मयीन वाटेल, असे आम्हास नम्रपणे म्हणावेसे वाटेल. त्याचप्रमाणे केरलाच्या वर्णनात व वृत्तांतात हीच माहिती व वृत्तांत प्रभावी ठरतो. इतर अन्य प्रवासवर्णने वाचल्यास 'माझा अटकेपार प्रवास' या पुस्तकात पंजाबातील आर्यसमाजाची माहिती अशीच येते. 'आमची युरोपची यात्रा' वर्णन करताना, लेखक 'राष्ट्रसंघा'च्या कल्पनेची पूर्वपीठिका सांगत बसतात. 'माझा उत्तर-हिंदुस्थानचा प्रवास' किंवा तेथील 'हरिद्वार-मथुरा-वृंदावनादी स्थळांची सचित्र वर्णने' देताना 'कृष्णकथा व वैष्णवपंथ' याबद्दल माहिती येते. 'सिंधप्रांताचे वर्णन व वृत्तांत' सांगत असताना 'आर्यपूर्वकालीन व बौद्धकालीन संस्कृतीचे विशेष' (पान ४९ ते ६६) सांगण्यात लेखक रंगून गेला आहे. म्हणजे एकूण, आपण साहित्याची पुस्तके न वाचता इतिहासाची पुस्तके वाचत आहोत, असे वाटल्यावाचून राहणार नाही. सारांश, ही माहिती प्रवासकर्त्यांच्या जाणिवेचा छळ करून येत नाही. लेखकाची दृष्टी अंतर्मुख नाही, बहिर्मुख आहे. तेव्हा या ठिकाणी अशा माहितीने लेखकच दडवला आहे असे कुणाही रसिकास दिसून येईल.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

आणि त्या दृष्टीने लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व एका जातिवंत प्रवाशाचे असले तरी हे सर्व प्रवास एका ठराविक बोधवादी व शिक्षकी दृष्टीने करण्यात आल्याचे सतत जाणवते. उदाहरणार्थ, लेखक स्थलांची माहिती देताना स्थलांची व स्थलसंबंधित व्यक्तींची माहिती जाड टाईपात छापतो, हे त्याचेच निदर्शक मानता येईल. त्यामुळे शिक्षकी पेशाचे क्वचित काही ठिकाणी प्रगल्भ विचारांचे, आग्रही व तेच तेच सांगणारे एक साचेबंद व्यक्तिमत्त्व, या सर्वच प्रवासवृत्तांतून प्रत्ययाला येते. या व्यक्तिमत्त्वाला विविध पैलू आहेत किंवा आहेत ते धारदार आहेत, असे जाणवत नाही.

कलात्मक विकास साधलेला नाही

त्यामुळेच, इतकी वर्षे सातत्याने प्रवासलेखन करूनही भाट्यांच्या प्रवासवृत्तमालेतील पहिले पुष्प जसे रसिकाला वाटेल, तसेच ते दहावेही वाटेल. शेवटचेही तसेच वाटेल. याचे कारण एका ठराविक दृष्टिकोणातून लेखक लिहित असल्याने हे घडले आहे, असेच म्हटले पाहिजे. म्हणजे इथे लेखकच आपल्या दृष्टिकोणाला बळी गेला आहे असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

कोणत्याही लेखकाचा लिहिता-लिहिता, एक लेखक म्हणून, एक प्रकारचा विकास होत राहतो. त्याच्या प्रतिभेला खतपाणी मिळून तिची स्पष्ट छाया त्याच्या लेखनावर पडलेली आढळून येते. त्याचे व्यक्तिमत्त्व त्या लेखनात अनेक तऱ्हांनी जाणवत राहते. तसा विकास इथे दिसून येत नाही. भाट्यांची प्रवासवृत्तमाला जशीपहिल्याने होती आणि आहे, तशीच ती शेवटी इ. स. १९४४ पर्यंत आहे. म्हणजे लेखकाने आपले स्वत्व टिकवून धरले आहे असा गौरव केला तरी तो गौरव कलात्मक दृष्टीने हानिकारकच म्हणावयास हवा. म्हणूनच त्यांच्या प्रवासवृत्तमालेचा एकत्र परिचय करून घेतला. या दृष्टीने उदाहरण म्हणून 'माझा उत्तर-हिंदुस्थानचा प्रवास' पुष्प १ मध्ये, जे — लेखक म्हणून भाटे जाणवतात— तेच भाटे 'लंकेचे वर्णन व वृत्तांत' या शेवटच्या वर्णनात जाणवतात. 'जाणवणे' हा शब्दप्रयोग त्या दृष्टीने फारच मोठा

आहे, याची जाणीव आम्हास आहे. सारांश, या मालेत लेखकाचा कलात्मक विकास साधलेला दिसून येत नाही, हे कुणाही रसिकाला कबूल करावे लागेल.

कला नव्हे, वृत्तांत

म्हणूनच, 'कला' म्हणून या प्रवासवृत्तांचा फारसा विचार करता येत नाही असे आम्हास वाटते. कारण इथे माहिती, तिचा तपशील आणि वृत्तांत यांवर अधिक भर दिला गेला आहे. एक रसिक दृष्टीचा कलावंत म्हणून किंवा समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाचा लेखक म्हणून श्री. भाट्यांचा या मालेत त्या मानाने फारच थोडा प्रत्यय येतो. लेखक बहुश्रुत पंडित असला तरी त्या पांडित्याचा उपयोग रंजनासाठी होतोच असे नाही. ही माहिती त्या काळात रंजक झाली. कारण ती तेव्हा नवी होती. आज या माहितीची रंजकता बरीच कमी झालेली आहे, इतकी नवी माहिती उपलब्ध झाली आहे. श्री. भाट्यांच्या काळात ही माहिती पुरविणारे तेच आघाडीचे लेखक होते आणि त्याचे श्रेय त्यांना आहेच. म्हणूनच या स्थूल परिचयानंतर, त्यांच्या प्रवासवृत्तमालेचा फारसा विचार करणे रसिकतेचे ठरणार नाही, असे आम्हास वाटते.

या कालखंडातील काही उल्लेखनीय प्रवासलेखक

श्री. गो. चि. भाटे यांच्याप्रमाणे, आपला प्रवास, इतिहास वा वृत्तांतवजा लिहिणारे ग्रंथकार म्हणून खालील प्रवासलेखकांचा उल्लेख करता येतो. उदाहरणार्थ, 'नेपाळचा प्रवास', 'माझी तीर्थयात्रा', 'श्रीमंत संपतराव गायकवाड यांचे बडोदे येथील 'यंग मेन्स असोसिएशन' नामक संस्थेच्या विद्यमाने झालेले प्रवास ह्या विषयावरील व्याख्यान' हे तीनही ग्रंथ ह्याच कालखंडात प्रकाशित झालेले आढळतात. या ग्रंथाचे लेखक श्रीमंत संपतराव गायकवाड आहेत. त्यामुळे राजेलोक प्रवासाबद्दल व पाहिलेल्या देशांबद्दल काही लिहू शकतात, असा पुरावा या ग्रंथांतून मिळतो आणि तो ग्रंथावरील लेखक म्हणून नावामुळेच! आमच्या दृष्टीने हे तीनही ग्रंथ वृत्तांतवजा व माहिती पुरविणारे आहेत. त्यांचा फक्त उल्लेख करावा एवढेच श्रेय त्यांना (कलादृष्ट्या) देता येईल.

तसेच, 'माझी तीर्थयात्रा' भाग १ ते ४ लिहिणारे, अखंड भारतभर तीर्थांचे भ्रमण करणारे, श्री. गोविंद हरी फडके, हे आपल्या प्रवासवर्णनांना, मध्यमवर्गीयांच्या प्रवाससोयी सांगण्यासाठी, तीर्थयात्रांची व प्रवासाची माहिती देण्यासाठीच लिहितात. श्री. फडके यांचे भ्रमण लक्षणीय आहे. परंतु या तीर्थयात्रांचा कलात्मक विचार करणे रसिकतेचे ठरेल असे आम्हास वाटत नाही. ग्रंथाच्या पहिल्या भागात काही ठिकाणी यांचा विचार वेगळ्या अर्थाने केला आहेच.

तीच गोष्ट 'आमची परळी यात्रा' हे छोटे प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्या गुप्त्यांची आहे. हे एक ऐतिहासिक टिपण आहे. यात हेमाडपंती देवळे ओळखण्याची किल्ली सांगितली गेली आहे.

या कालखंडात श्री. बा. ग. चव्हाण यांचे 'काश्मिरी फुलांची पखरण', श्रीमती शांता नासिककरांचे 'म्हैसूरकडील प्रवास', वि. कृ. जोशी यांचे 'माझा विलायतचा प्रवास', नानासाहेब शिंद्यांचे 'मी युरोपात काय पाहिले?' हे दैनंदिनी स्वरूपातील प्रवासवर्णन ही इतिहासात नोंद होण्याजोगी वाटू शकतात; आणि तशीच मोरेश्वर गोपाळ जोशी यांची अनुक्रमे 'आमची म्हैसूरची सफर', 'माझा काश्मीरचा प्रवास', 'माझ्या

हिमालयातील यात्रा' ही पुस्तके प्रवासवर्णनाच्या वाटचालीवरील उल्लेखनीय प्रवासवर्णने आहेत, असे सहृदय रसिकास निश्चितपणे वाटेल.

या ग्रंथांनी मराठीतील प्रवासवाङ्मयाच्या निर्मितीत निश्चितपणे भर पडली आहे; पण कलात्मकता कमी. त्यामुळे उल्लेखनीय प्रवासवर्णने एवढेच श्रेय त्यांना देणे योग्य आहे असे आम्हास वाटते.

या कालखंडातील काही महत्त्वाचे प्रवासाग्रंथकार म्हणून आपल्याला. श्री. न. चिं. केळकर, श्री. श्री. रा. टिकेकर, श्री. ग. स. मराठे, म. म. काणे यांच्या प्रवासलेखनाचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

‘विलायतची बातमीपत्रे’ :ले. न. चिं. केळकर (इ. स. १९२२) एक पत्रात्मक प्रवासवर्णन व त्याचा परिचय

साहित्यसम्राट न. चिं. केळकरांचे ‘विलायतची बातमीपत्रे’ हे पुस्तक, एक अनेक पत्रांतून साकार झालेले प्रवासवर्णन आहे. लेखक केळकरांनी लंडनवरून ‘केसरी’ साठी स्वतः लिहिलेली बातमीपत्रे या पुस्तकात एकत्र केलेली आहेत. सर्वच पत्रे प्रवासपर आहेत असे नाही. या पुस्तकात पाने १ ते २५ खुद्द प्रवासवर्णन आले आहे. त्यासाठी केळकरांनी सहा पत्रे लिहिलेली दिसून येतात. त्यानंतर २६ ते १४९ पानांपर्यंत ‘लंडनचे बातमीपत्र’ अवतरले आहे. पण या ‘लंडनच्या बातमीपत्रा-’ साठी एकूण १९ पत्रे आली आहेत. म्हणजे महत्त्व कशाला दिले गेले आहे हे कळावे. त्यानंतर परिशिष्ट नं. १ मध्ये, ‘विलायतेच्या यात्रेची तयारी’ या नावाची एक विनोदी दीर्घ कविता घातली आहे. ही केळकरांच्या भाषेत ‘आगबोटीवरील रिकामपणाची कामगिरी’ आहे. ही १२७ कडव्यांची ओवीबद्ध कविता या ग्रंथाला विनोदरसाची झालर चढवते असा गौरव करता येईल! (पाने १५१ ते १६०) दोन नंबरच्या परिशिष्टात ‘सरकारच्या लहरीपणाचा भासला’ हे केळकरांनी कोलंबोहून लिहिलेले पत्र दिले आहे. या पत्रात कोलंबोहून जायला निघालेले स्वराज्यसंघाचे शिष्टमंडळ व त्याला आलेला राज्यकर्त्यांच्या लहरीपणाचा प्रत्यय चित्रित झालेला आहे (पाने १६१ ते १७०). परिशिष्ट नं. ३ मध्ये, ‘लोकसंग्रहा’च्या प्रतिनिधीने श्री. केळकरांची थोडक्यात घेतलेली खास मुलाखत छापली आहे (पाने १७१ ते १७५). ही मुलाखत महत्त्वाची असून, श्री. केळकरांचे समतोल व सुवर्णमध्य काढणारे व्यक्तिमत्त्व दर्शविते. शिवाय, ही मुलाखत केळकरांचे राजकीय विचार प्रदर्शित करणारी वाटते. सर्वसामान्यपणे या प्रवासवर्णनाचे मूळ रूप पत्रात्मक आहे. परिशिष्टातील दीर्घ विनोदी कविता, पत्र आणि मुलाखत यांच्या संयोगाने या ग्रंथाचे रूप अधिक साहित्यिक केले आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही.

प्रारंभीचे प्रवासवर्णन व त्यातील केळकर

या पुस्तकाच्या पहिल्या पंचवीस पानांतील प्रवासवर्णन हे खरेखुरे प्रवासवर्णन आहे. त्यात बोटीवरील केळकरांचे चित्र एका पुणेरी गृहस्थाचे, पत्रकाराचे, व साहित्यिक रसिकाचे म्हणून सहजच पाहता येते. त्यामुळे, आगबोटीवरील रिकामपणाची कामगिरी म्हणून ‘विलायतेच्या यात्रेची तयारी’ ही कविता ते निर्माण करतात. त्यांच्या रसिकतेची ती द्योतक मानता येते. निरोपाच्या वेळी “रुमालांची रुमालांना ही सलामी काही वेळ झाल्यावर मी परत खोलीत येऊन बसलो.” (पान १) अशी कोटी ते सहज साधतात. त्यांच्या बुद्धिमान स्वभावाची ही खूण मानता येते. स्वभावतः आपण थोडे धांदरट आहोत, असे पान २ वर त्यांनी म्हटले आहे. प्रशांत समुद्रातील बोटीवर आपण असल्याने ‘एखाद्या प्रचंड सरोवरात’ आहो

अशी ताटस्थयुक्त कल्पना ते साधतात. पान ४ वर बोटीतून जाताना दिसणाऱ्या दृश्याचे कल्पनाबद्ध चित्र येते. पाचव्या पानावर बोटीवरील जीवन व युरोपियन सहप्रवासी आणि त्यांचा अबोलपणा चित्रित झाला आहे. केळकरांच्या कोकणी व्यक्तिमत्त्वाची छटा पान ८ वर दिसेल. सुवेझ कालव्याचे वर्णन करताना, पुणेरी व्यक्तिमत्त्वाच्या छटा आढळून येतील (पाने १०-११). लेखकाने अरबी राष्ट्रांच्या प्रदेशाला 'अरेबियन नाईट'च्या मुलखाचा स्पर्श झाला आहे असे म्हणण्यात साहित्यिक जिद्दाला दिसावा (पान १२). स्त्रियांनी सिगारेट ओढण्याचा प्रकार त्यांच्या पुणेरी (भारतीय) मनाला खपत नाही (पान १३). 'आमटी खारट झाल्याचा बोल घराच्याप्रमाणे येथे लावता येत नाही' (पान १४), अशी गृहस्थी तक्रार श्री. केळकर बोटीवरील भोजनाबाबत नोंदवितात. ती घरेलू व्यक्तिमत्त्वाची छटा व्यक्त करते. अभक्ष्य पदार्थाबद्दलची नापसंती ते संपूर्ण शाकाहारी गृहस्थ आहेत हे पटवून जाते (पान १५). "...ही साहेबाची भीतीच अजून आम्हास बाधते, पण ती जायला आमचे डोके आणखी थोडे वर निघाले पाहिजे..." या वाक्याने साहेबाशी झुंज घायला अजून आपण त्याच्यापेक्षा वरचढ बुद्धिमान व्हायला पाहिजे, हे सुचविणे एकप्रकारे साहित्यिकाचे व बुद्धिमानाचे सुचविणे आहे. 'डेकवर थेट सिंहगड वाटतो' (पान १५) या वाक्यात मराठी मनाचे दर्शन होते. पान १६ वरील श्री. केळकरांची डोंगरावर पडलेल्या बर्फाला दिलेली प्रसिद्ध उपमा आली आहे : "जसे काही वांगीभाताच्या ढिगावर किसलेले खोबरे पसरले आहे." या उपमेने मराठी साहित्यविश्वात खूप कीर्ती मिळविलेली आहे.

पान २२ वर केळकरांनी इंग्रजलोक हे जीवनवादी व भारतीय बावळट व विरक्त मनाचे असतात, अशी तुलना त्यांच्या निरीक्षणाचा मासला मानता येईल. श्री. केळकर हे सोवळे भटजी व स्पृश्य-अस्पृश्य भावना बाळगणारे वाटतात. उदाहरणार्थ, इंग्लंडमधील घराबद्दल ते पान २५ वर म्हणतात,

"...आमचे घर सुंदर व सोयीचे असून लिहिण्या-वाचण्याची सर्व साधने आहेत. युरोपियन नोकर पदरी ठेवण्याचा अपूर्व मान आम्हास मिळाला आहे व ते बिचारे हिंदी अन्नाचे दोन-तीन पदार्थ चांगल्या रीतीने तयार करतात. अस्पृश्य स्पर्शाचा कडेलोट झाला आहे! उपास सोसूनही अभक्ष्यभक्षण टाळले, पण स्पर्शदोष दुर्निवार आहे त्याला कोण काय करणार?... " यात केळकर सोवळेपणाचा भाव व्यक्त करतात तो तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचा निदर्शक आहे. 'युरोपियन नोकर पदरी ठेवण्याचा अपूर्व मान आम्हास मिळाला आहे' हे वाक्य लेखकाच्या राष्ट्रवादी वृत्तीवर प्रकाश टाकणारे वाटते.

सारांश, या बोटीवरील प्रवासातील असे हे केळकर, पुढील पुस्तकात एक राजकीय निरीक्षक, पत्रकार म्हणून उभे राहतात. त्यामुळे या पंचवीस पानांतील केळकरांचे व्यक्तिमत्त्व जितके संपन्न व विविध पैलूंनी युक्त वाटते, तितके पुढील भागात वाटत नाही. त्याला वावही नाही.

प्रदेशप्रत्ययाला वाव नाही—राजकीय अहवाल प्रभावी

या बातमीपत्रात लेखकाने बोटीवरून दिसणारा प्रदेश चित्रित केला आहे. पुढे लंडनमध्ये राहून लंडनचे काही खास व्यक्तिमत्त्व साकार झालेले अर्थातच दिसून येत नाही. हे पुस्तक वर्तमानपत्री अहवालाचे रूप बऱ्याच प्रमाणात दाखविणारे वाटते आणि पुढे पाने २६ ते १४९ पर्यंत (परिशिष्टातील मुलाखत व पत्र यांतूनही) लेखकाचे राजकीय ज्ञान, आर्थिक दृष्टी, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या डावपेचाचे दर्शन व ब्रिटिश राजकारणाची कुटिल नीती यांवरच लेखकाकडून प्रामुख्याने प्रकाश टाकला गेला आहे.

‘राजकीय अहवाल सादर करणारी पत्रे’ असेच स्वरूप या पुस्तकाला प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे, लेखक म्हणून जो पहिल्या पंचवीस पानांत दिसतो तो पुढे झाकोळून गेलेला दिसेल; आणि लंडनच्या खास व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय देऊन जाणारी वर्णने या पुस्तकात नसल्याने, प्रदेशप्रत्ययाचा अभावही जाणवतो. त्या प्रदेशप्रत्ययाला वृत्तांतापुढे वाव नसल्यासारखे झालेले स्पष्ट दिसून येते. त्यामुळे आमच्या मते ‘विलायतची बातमीपत्रे’ ही खऱ्या अर्थी ‘बातमीपत्रे’च आहेत आणि त्या बातम्यांनी लेखक व प्रदेश यांच्या व्यक्त होण्यावर अडसर घातल्याने, केळकरांचा हा ग्रंथ ‘प्रवासवर्णन’ पर अस्सल कलाकृतीचा दर्जा येण्यास असमर्थ ठरतो, असेच म्हणणे भाग आहे.

लेखकाची दृष्टीही राजकीय स्वरूपाचा अहवाल पाठविण्यावर केंद्रीभूत झालेली असल्याने त्यालाही पुढे मर्यादा पडत गेलेल्या स्पष्ट दिसतात. एकूण, एक अप्रतिम कलाकृती असे या पुस्तकाचे स्वरूप नसून हे पुस्तक राजकीय वृत्तांतात जमा होऊ पाहते. राजकीय इतिहास किंवा शास्त्र यांच्या अभ्यासकाला मदत करणारे पुस्तक म्हणून या ‘पुस्तकाकडे पाहता येईल, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नसावा

या पुस्तकाला काही प्रमाणात साहित्यिक कळा का येते?

या पुस्तकाला काही प्रमाणात साहित्यिक कळा का येते, तर ते पुस्तक साहित्यसम्राट केळकरांच्या सव्यसाची लेखणीतून उतरले आहे म्हणून. लेखक प्रतिभाशाली साहित्यिक असल्याने, तो सादर करीत असलेला अहवालही गोड उतरला आहे पहिल्या पंचवीस पानांत लेखक चांगल्या तऱ्हेने अवतरतो. तो बहुश्रुत वाटतो. रसिक आहे हे जाणवते. या पुस्तकात लोकमान्य टिळक, खापर्डे, सरोजिनी नायडू, अॅनी बेझंट, ब्रिटिश नेते, यांची सहज जाता-जाता शब्दचित्रे काढली गेली आहेत, ती बोलकी वाटतात.

या दृष्टीने मॉटेग्यूसाहेब, टिळकांना उत्तर देणारा तरतरीत ब्राह्मण मुलगा, नेमस्त वा मवाळ पक्षाचे नेते, सर हॅरि स्टीफन, मि. जिना, रामस्वामी अय्यर, यांची शब्दचित्रे लक्षणीय उतरतात. तसेच, प्रदेशाच्या वा स्थलाच्या दृष्टीने केंब्रिज, ऑक्सफर्ड व पार्लमेंट यांची चित्रे यशस्वी उतरली आहेत. लेखक जागोजाग म्हणी, वाक्प्रचार वापरतो. त्यातून लेखनाची रंगत वाढते. उदाहरणार्थ,

‘वुई आर इन धि सेम बोट’—पान २,

‘महंमदाची जन्मभूमी सोडून आम्ही ख्रिस्ताच्या जन्मभूमीच्या देशालगत आलो.’—(पान १०),

‘तोंडाचे होमकुंड सदा पेटते व धुमसते असते’— (पान १३),

‘हा किल्ला म्हणजे एक किल्लीच आहे.’—(पान १८),

‘हिंदुस्थान हल्ली सुतक्याप्रमाणे उदास आहे.’— (पान २७),

‘पण मुत्सद्यांना नाटक्याहून नाटकी बनावे लागते, हेच खरे!’—(पान २८),

‘शिवाय, ताटात सांडले काय, वाटीत सांडले काय, एकच!’—(पान ४३),

‘रात्र थोडी सोंगे फार’—(पान ६१),

‘राजा कधी चूक करू शकत नाही’— (पान ६३),

‘स्वर्गात देवांच्या शरीराची सावली पडत नाही, त्याप्रमाणे हिंदुस्थानात अँग्लो-इंडियन अधिकाऱ्यांच्या हातून कृष्णकृत्य व्हावयाचे नाही, अशी येथे समजूत दिसते.’— (पान ६३),

‘When Oxford draws the knife, England is soon at strife’ (पान ४७),

अशा म्हणी, वाक्ये सुभाषिते जागोजाग आढळतात आणि हा अहवाल साहित्यिक पातळीवर आल्यासारखा वाटत राहतो.

सारांश, श्री. केळकरांच्या ‘विलायतची बातमीपत्रे’ या ग्रंथाला प्रवासवर्णनाचे केवलरूप नाही; तो राजकीय अहवालाच्या स्वरूपाकडे वळणारा पत्ररूप ग्रंथ आहे. त्यात प्रवासवर्णन आणि राजकीय पत्ररूपातील अहवाल यांचे मिश्रण झालेले दिसून येईल. श्री. केळकर हे सव्यसाची लेखक असल्याने या बातमीपत्रांना वाङ्मयीन रुची किंवा गोडवा प्राप्त झालेला दिसतो. या प्रवासवृत्तात नर्म विनोदाची पहिली झालर आलेली दिसते आणि राजकीय आशयाचे ठसठशीत पोत वाङ्मयीन सौंदर्याचा मुलामा चढवून अवतरलेले आढळतात. श्री. काशीनाथ पोतदार यांनी केळकरांसंबंधी...“मराठीतील पहिले ललित प्रवासवर्णन कोणते, याचे नेमके उत्तर देणे मला शक्य नाही; पण साहित्यसम्राट श्री. तात्यासाहेब केळकरांना आधुनिक ललित-प्रवासवर्णनांचे प्रवर्तक मानावयास हरकत असू नये...”असे आपल्या ‘प्रवासचित्रण’ या दुसऱ्या लेखात म्हटले आहे. [काशीनाथ पोतदार, ‘मनोहर’ अंक, डिसेंबर १९६०, पृष्ठ २२.] आमच्या मते, हा मान पंडिता रमाबाईंच्या ‘इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला’ या पुस्तकाला जाईल. कारण अर्वाचीन कालातील या पुस्तकाला प्रवासवर्णनाचे रूप अधिक चांगले आहे.

श्री. श्री. रा. टिकेकर यांची प्रवासवर्णने प्रवासवर्णनांत राजकीय आशयाला पहिली प्रतिष्ठा आली....

यानंतर, श्री. टिकेकर यांच्या प्रवासवर्णनांचा परिचय एकत्र करून घेणे आवश्यक ठरते. श्री. टिकेकरांची प्रवासवर्णने खालीलप्रमाणे मानली जातात.

- (१) ‘सिंहाला शह’, [श्री. रा. टिकेकर, बार्शीवरून प्रकाशित झालेली प्रत. जनरल लायब्ररी, कोल्हापूर येथे उपलब्ध ग्रंथक्रमांक १०७८२.] लेखक श्रीपाद रामचंद्र टिकेकर
(‘केसरी’चे प्रवासी प्रतिनिधी), इ. स. १९३०.
- (२) ‘ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण’, इ. स. १९३१.
- (३) ‘मुसलमानी मुलखातील मुशाफरी’, इ. स. १९३१.

राजकीय प्रवासवृत्तांचा पहिला निर्माता

श्री. टिकेकरांची ही तीन प्रवासवृत्ते मानली जातात, असे मी म्हटले आहे, याचे कारण ‘सिंहाला शह’ हे श्री. टिकेकरांचे पुस्तक अफगाणिस्थान व वायव्यसीमाप्रांत या प्रांताचे ऐतिहासिक व वर्णनात्मक विवेचन सांगणारे आहे. परंतु ज्या ‘अफगाणिस्थान’चा इतिहास त्यांनी आपल्या रोचक भाषाशैलीत लिहिला आहे, त्याला प्रत्यक्ष प्रवासाचा कणा नाही. लेखकाने ही सर्व माहिती अनेक ग्रंथांतून अभ्यासाने मिळविली आहे.

“...रा. टिकेकर स्वतः अफगाणिस्थानात जाऊ शकले नाहीत; पण त्यांनी त्या देशासंबंधीची जी माहिती मिळविली होती, ती मला अत्यंत उपयुक्त वाटली. त्याच वेळी अफगाण रंगभूमीवरील दृश्ये अत्यंत

त्वरेने बदलत होती आणि प्रेक्षकांची जिज्ञासा व कुतूहल फारच जागृत झालेले दिसले, म्हणून प्रथमतः अफगाणिस्थानासंबंधी ग्रंथ लिहिण्यास मी त्यांना सांगितले व ते काम त्यांनी केलेही. एखाद्या देशाचा टीकात्मक अभ्यास कसा करावा, याचे हे पुस्तक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. इतिहास, भूगोल, समाजरचना व धार्मिक आचारविचारांचा पगडा या सर्वांचा परिणाम येथील राजकारणावर कसा होतो हे पाहणे अभ्यासकांना मनोरंजक वाटते. आणि रा. टिकेकरांनी याच प्रकाराने अफगाणिस्थानासंबंधीची सर्व माहिती वाचकांपुढे मांडली आहे. तीतील बहुतेक भाग दुसऱ्या ग्रंथांतून घेतलेला असल्याचे ठिकठिकाणी दिलेल्या आधारभूत टीपांवरून व प्रारंभी जोडलेल्या ग्रंथांच्या यादीवरून दिसून येईलच...” (प्रस्तावना, पान ६)

‘सिंहाला शह’ या ग्रंथाचे प्रस्तावनाकार व टिकेकरांना ‘केसरी’चा प्रवासी वा फिरस्ता व लेखक म्हणून प्रेरणा देणारे साहित्यसम्राट केळकर यांचे उपरोक्त विवेचन वाचल्यावर, या ग्रंथाला आपण प्रवासवर्णन म्हणून मान देऊ असे वाटत नाही. कारण हा ग्रंथ म्हणजे, “...अफगाणिस्थानासंबंधी सांगोपांग माहिती देणारा, अफगाणांच्या राजकीय घोरणांची हिंदी दृष्टीने छाननी करणारा आणि आजमितीपर्यंतचा इतिहास संकलित रूपाने एकत्र आणणारा ग्रंथ इंग्रजीत तर नाहीच; पण तो आज मराठीत प्रथम प्रसिद्ध होत आहे, ही वाङ्मयवृद्धीच्या दृष्टीने आणि हिंदी राजकारणाच्या दृष्टीनेही खात्रीने अभिमानाची बाब आहे...” (पान ६) हा या ग्रंथाचा श्री. केळकरांनी केलेला गौरव रास्त आहे आणि ‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’ आणि ‘ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण’ हे प्रवासग्रंथ आणि त्यांतील राजकीय, सामाजिक व आर्थिक दृष्टीने केलेले पत्रात्मक सुरस विवेचन वाचल्यावर राजकीय प्रवासवृत्तांचा पहिला निर्माता’, असा श्री. टिकेकरांचा गौरव केल्यास अतिशयोक्तीचे ठरू नये असे आम्हास वाटते.

या संदर्भात श्री. न. चिं. केळकरांनी श्री. टिकेकरांचा केलेला गौरव सार्थ आहे. ते म्हणतात,

“काही काही लेखक मराठी वाङ्मयात नवी खाती उघडतात. रा. टिकेकर यांची कामगिरी तशाच प्रकारची आहे. त्यांनी उघडलेले खाते म्हणजे राजकीय प्रवासवृत्त हे होय.” (‘सिंहाला शह’, प्रस्तावना पान १)

आणि या दृष्टीने अफगाणिस्थानावर लिहिलेले ‘सिंहाला शह’ हे पुस्तक नावापासून वेगळ्या आशयावर असून ते राजकीय प्रवासवृत्त ठरले नाही तरी इतिहास ठरतेच; आणि इतिहास हे इतिवृत्तच असते. या पुस्तकातील ऐतिहासिक विवेचन हे अत्यंत सुरस भाषेत आणि रूपकाचा आश्रय करून अवतरले आहे. त्यामुळे त्याला वाङ्मयाची कळा काही प्रमाणात निश्चित येते. उदाहरणार्थ,

‘मानवी रक्ताने रंगविलेली हद्द’ – (पान २५)

‘दोन उपटसुंभांची खलबते’ – (पान ३३)

‘ब्रिटिशांच्या नाकास मिरच्या झोंबल्या’ – (पान ३७)

‘अस्वल पाहून सिंह घाबरला!’ – (पान ४५)

‘काफिरीस्थानातील इस्लामी धर्मप्रचार’ – (पान ५५)

‘सिंहाच्या दाढीमिशा उपटल्या!’ – (पान ७१)

‘नातू आजोबास शिकवतो!’

‘खाश्या पंक्तीचे भोजनभाऊ’ – (पान १०३)

- ‘रयतेचा बंदा गुलाम’ – (पान १३३)
 ‘बुरख्यातली बिबी मडम झाली’ – (पान १३५)
 ‘पोलादाप्रमाणे खंबीर’ – (पान १४५)
 ‘भाव अंतरीचा भिन्न’ – (पान १५३)
 ‘जयश्री’ व ‘शार्दूल’ – (पान १५९)
 ‘अरसिकेषु कवित्वनिवेदनम्’ – (पान १७५)

अशी आपल्या राजकीय आशयाच्या विवेचनाला दिलेली शीर्षके, लेखक बहुश्रुत आहे आणि त्याची भाषा ओजस्वी व रूपकाचा व इतर अलंकरणाचा आश्रय करणारी आहे, हे सहज दिसून येईल.

या ग्रंथात, प्रकरण आठवे ‘अमीर अमानुल्ला : युरोपियन सफर’ हे प्रकरण प्रत्यक्ष अमीर अमानुल्लाच्या युरोपाच्या प्रवासावर आधारित आहे. गतिशील भाषाशैलीमधले हे प्रकरण श्री. टिकेकर समर्थ प्रवासलेखक असल्याचा स्पष्ट पुरावा मानता येतो. एकूण १२ प्रकरणे आणि सात परिशिष्टांचे सुमारे साडेतीनशे पानांचे पुस्तक एक वेगळे पुस्तक म्हणून लक्षात राहते. आणि लेखकाने इराण, मेसापोटेमिया, वायव्य सरहद्दप्रांत हे प्रदेश प्रत्यक्ष पाहिले आहेत. त्याला अफगाणिस्थानातील राजकीय अस्थिरतेमुळे पुढे जाता आलेले नाही. तरी जवळच्या प्रवासामुळे माहितीच्या प्रामाण्याला अधिक उंची आली आहे.

त्या दृष्टीने श्री. टिकेकरांची ‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’ आणि ‘ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण’ ही दोन्ही प्रवासवृत्ते, राजकीय, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक वृत्तांताने बहरलेली अशीच उतरली आहेत. या दोन्ही पुस्तकांना रसिक म्हणून आपण राजकीय आशयावरील प्रवासवर्णने असे निश्चितपणे गौरवू शकतो.

‘मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी’

लेखकाचे मुक्काम

या पुस्तकाचे दर्शनी वैशिष्ट्य म्हणजे हे पुस्तक पत्ररूप प्रवासवर्णन असून लेखकाने सहा मुक्काम केले आहेत.

पहिला मुक्काम ‘पेशावर’ (पाने १ ते ३२), दुसरा मुक्काम ‘बसरा’ (पाने ३३ ते ५८), तिसरा मुक्काम ‘आबादान’ (पाने ५९ ते ७०), चौथा मुक्काम ‘बगदाद’ (पाने ७१ ते १०२), पाचवा मुक्काम ‘तेहरान’ (पाने १०३ ते १४२), सहावा मुक्काम ‘क्वेट्टा’ (पाने १४३ ते १६५) असे मुक्काम करीत हा फिरस्ता लेखक फिरला आहे आणि त्याने ग्रंथाच्या पहिल्या परिशिष्टात ‘मयुरासन’ (पाने १६६ ते १७५), दुसऱ्या परिशिष्टात ‘इराणातील अनुभव’ (पाने १७५ ते १८१), तिसऱ्या परिशिष्टात ‘प्रवासातील मौजा’ (पाने १८२ ते १८८) यांचे वर्णन केले आहे.

प्रत्यक्ष प्रवास व शैली

म्हणजेच हा ग्रंथ प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित असलेल्या अनुभवांच्या कण्यावर उभा आहे हे स्पष्ट आहे. तसेच, लेखक प्रामुख्याने 'केसरी' साठी हा वृत्तांत लिहितो आहे. हा वृत्तांत पत्रात्मक असल्याने लेखकाच्या मनाचे खास चित्र दाखवितो आणि त्या वृत्तांताला वाङ्मयीन कळा येते. आपल्या शेजारी असलेल्या मुसलमानधर्मीय बांधवांच्या राष्ट्रात काय काय घडामोडी चाललेल्या आहेत हे सहज कळून येते.

या ग्रंथातील पत्रात्मक शैलीमुळे वाचकाला वर्तमानकाळाचा प्रत्यय येत राहतो आणि आपणच तो प्रसंग अनुभवीत असल्याचा आनंद मिळतो. या प्रवासामुळे, दूरदेशी गेल्याने स्वदेशप्रीती आणि आपलेपणा यांना जी अपूर्व भरती येते, तिच्यापुढे शास्त्रग्रंथविलोकन, पंडितमैत्री व चातुर्य हे फायदे काहीच नव्हेत, असा अनुभव लेखक नोंदवितो (पान ४४, दुसरी आवृत्ती १९५०). हा त्याच्या राष्ट्रभक्तीवर प्रकाश टाकणारा दाखला होय. तसेच, परदेशी गेल्यावरच मातृभाषेची महती कळते (पान ७०) असाही प्रवासफायदा लेखक सांगतो. तो त्याचा मराठी भाषेच्या प्रेमाचा निदर्शक होय.

लेखकाचे दर्शन

लेखक मोठा चौकस, सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तीचा, प्रवासी वृत्तीचा, साहसी, मराठी मनाचा, स्वातंत्र्यवादी वृत्तीचा, राजकारणाचा, अर्थकारणाचा अभ्यासक वाटतो, या दृष्टीने लेखक साहसी आहे याचे प्रमाण, अनोळखी भयावह मुसलमानी मुलखात, भाषेची अडचण असताना तो प्रवासास निघतो, हेच मानता येते. 'अटक' पाहिल्यावर त्याला राघोभरारीची आठवण झाली आहे. अटकेला भगवा झेंडा लावण्यात यावा, अशी सूचना तो करतो (पान १३), हे मराठी व स्वातंत्र्यप्रिय मनाचे लक्षण मानावयास हरकत नाही. त्याच्या सूक्ष्मनिरीक्षणशक्तीचा प्रत्यय आणि रूपकात्मक भाषेचे वैशिष्ट्य 'मयुरासना'च्या वर्णनात दिसेल (पान १६६ ते १७५). 'पांढरा बिनबियांचा खजूर' म्हणजे 'केळीच' (पान १८०). केळी तिकडे खायला मिळत नाहीत, असा अनुभव—एक वेगळा प्रवासी अनुभव म्हणून लक्षात राहतो. परिशिष्ट तीनमधील प्रत्येक वेळी प्रवासात नाव बदलावे लागणे हा अनुभवही वेगळा वाटतो (पान १८२, १८३). 'लेखकाने नमाज न पढणे' त्याच्या भारतीय हिंदू मनाचा प्रत्यय होय. (पान १८४). लेखकाची टिळकभक्ती बगदादियांच्या टिळकभक्तीत दिसेल (पान ९५), तसेच ती पान ४५ वर दिसेल.

प्रदेशप्रत्यय

लेखकाने पेशावर, बसरा, आबादान, बगदाद, तेहरान व क्वेट्टा येथील लोकजीवन यांची धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक व राजकीय परिस्थिती यांची शब्दचित्रे काढली आहेत. या दृष्टीने, 'लूट, मारहाण, चोरी हे तर त्यांचे वडिलोपार्जित धंदे होत.' ('पेशावर' पान ४), 'मैल मैल लांबीचे काफिले' (वर्णन पान ५), 'शेतकऱ्यांचे तंटे' (पान १४), 'पठाणांची भाषा पुस्तु हीच सर्वत्र चालू आहे' (पान ७), पान १९ वरील लुटीचे आकडे व वजिरांची वृत्ती पेशावरचे लोकजीवन सांगते.

प्रेक्षणीय स्थळांचा अभाव (पान ५०), बायकांचा बुरखा (पान ५२), अरबांचे भोजन व खाद्यपदार्थ (पान ५२), सुरापानाची चंगळ (पान ५८), चहाकॉफीचे व्यसन (पान ५७), 'बसरा'च्या जीवनाचा प्रत्यय देऊन जातात.

आबादानचे जीवन मुख्यत्वे पान ६०, ६१, ६७, ६९ वर पाहता येईल. बगदादचे जीवन पान ७३, ७८, ७९, ८० वर कळते. या प्रकरणातील राजकीय पुढाऱ्यांच्या मुलाखती इराणच्या राजकीय जीवनाचे चित्र सांगतात. लेखकही मोठा हुशार असून तेथील लोकांच्या तोंडून तेथील लोकजीवनाचा प्रत्यय देतो (पाने ८१ ते ८७).

“बगदादला राजकारणाशिवाय दुसऱ्या गोष्टी ऐकू येणार नाहीत, तर बसऱ्याला व्यापाराविना अन्य बाबींकडे लक्ष देण्यास तेथील लोकांना अवसर मिळत नाही.” (पान ८७) असे लेखक म्हणतो.

सारांश, तेथील लोकांचे राजकीय, सामाजिक व धार्मिक जीवन लेखक या छोट्या छोट्या पत्रांतून फार मार्मिकतेने वर्णन करताना दिसतो. त्यामुळे त्यातून तो प्रदेश, लेखक व त्याचा प्रवास यांचे चित्र साकारत जाते. हे चित्र साकारण्याचे दुसरे कारण, लेखक बहुश्रुत असून जागोजाग म्हणी, वाक्प्रचार व सुभाषिते वापरतो आणि वर्णनशैलीची प्रत्ययकारिता रसिकाच्या प्रत्ययाला येत राहते आजही.

‘ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण’

हा दुसरा ग्रंथही एक लक्षणीय प्रवासग्रंथ आहे आणि तो ब्रह्मदेशातील तत्कालीन बंडाळीचे ब्रह्मपुराण कथन करणारा आहे. ‘मुसलमानी मुलखातील मुशाफरी’मध्ये जशी प्रत्यक्ष पत्रे छापली आहेत, तशी तऱ्हा येथे नाही. लेखक त्या पत्रांच्या आधारे छोटे लेख बनवून पुस्तकाचे अध्याय तयार करतो. उदाहरणार्थ, हे ‘ब्रह्मपुराण’ आहे. पुराण अध्यायांतच सांगावे, हा संकेत वाङ्मयीन आहे. या पुराणाची रचना—

‘मंगलाचरण’ पाने १—१४.

अध्याय १ ला : ऐतिहासिक	(पाने १ ते १४)
अध्याय २ रा : आर्थिक	(पाने १४ ते २१)
अध्याय ३ रा : राजकीय	(पाने २१ ते २७)
अध्याय ४ था : सामाजिक	(पाने २८ ते ३६)
अध्याय ५ वा : युरोपियनांचे मत	(पाने ३६ ते ४२)
अध्याय ६ वा : हिंदी लोकांची गाऱ्हाणी	(पाने ४२ ते ४७)
अध्याय ७ वा : ब्रह्मी जनतेचे म्हणणे	(पाने ४८ ते ५५)
अध्याय ८ वा : मुलाखती	(पाने ५५ ते ६०)
अध्याय ९ वा : समालोचन	(पाने ६१ ते ६८)
अध्याय १० वा : समाजस्थिती	(पाने ६९ ते ९८)

शेवटी, परिशिष्ट ‘चितगांग शस्त्रागारावरील आक्रमण’ (पाने ९९ ते ११६) अशी रचना केली आहे. त्यामुळे ब्रह्मदेशातील बंड व पुढे ब्रह्मदेशाचे भारतापासून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी धूर्ततेने जे विभाजन केले त्याचे विवेचन, हा या प्रवासवृत्ताचा गाभा आहे.

या पुस्तकातील लेखक आपल्या वक्रोक्तिपूर्ण व उपहासात्मक भाषाशैलीमुळे अधिक लक्षात राहतो. त्याची स्वातंत्र्यप्रीती व स्वदेशप्रेम जाज्वल्य असून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या 'डिव्हाइड अँड रूल' या तत्त्वाला त्याने नेमके हेरले आहे असे वाटते. परवशतेबद्दलची चीड, गोऱ्या राज्यकर्त्यांचा 'काळेपणा' त्याने या पुस्तकात चांगलाच उघड केला आहे. लेखक राष्ट्रीय बाण्याचा, मुत्सद्दी, दूरदर्शी आहे. खोट्याबद्दल त्याला चीड आहे, त्यामुळे तो प्रत्येक गोष्ट पुराव्यानिशी व साधार मांडतो आणि बंडाळीच्या रहस्यांचा उलगडा करतो. याबाबत लेखक 'मंगलाचरणा'त म्हणतो,

“ब्रह्मदेशातील बंडाळीची कारणमीमांसा करण्यासाठी त्या प्रदेशात अल्पकाळ वास्तव्य घडले त्या अवधीत, जे पाहिले व जे समजले, तेच या ब्रह्मपुराणात सांगितले आहे.”(‘मंगलाचरण’ पान १३).

लेखकाने सायमनसाहेबाच्या म्हणण्याचा जो मथितार्थ 'मंगलाचरणा'त काढला आहे तो बोलका आहे. त्यात त्याने इंग्रजांची या बंडामागील कुटिल नीती आणि स्वार्थ उघडा करून दाखविला आहे. उदाहरणार्थ, लेखक म्हणतो—

“१. सायमन साहेबांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ असा :

- हिंदुस्थानचे संरक्षण करण्यासाठी वायव्य व ईशान्य सरहद्दीवरील ताबा व देखरेख स्वतंत्र (?) हिंदुस्थानच्या हाती न देता सर्वदा साम्राज्य—सरकारच्या अधिकारात राहिले पाहिजे.
२. ब्रह्मदेशात काही वर्षे मॉटेग्यू—चेम्सफर्ड सुधारणा अमलात आल्या असल्या तरी ब्रह्मदेश व हिंदुस्थान यांत पुष्कळ फरक आहे. म्हणून ब्रह्मदेशासाठी वेगळ्याच राजकीय सुधारणांचा 'डोस' पाहिजे.
३. ब्रह्मदेश हिंदुस्थानपासून लवकरच विलग केला नाही तर (ब्रह्मी) प्रजेत असंतोष फैलावेल.
४. ब्रह्मदेश वेगळा होताच ब्रह्मी जनतेवर कराचा बोजा कमी होईल अशी अपेक्षा खुद्द ब्रह्मी लोकांचीही नाही. (मंगलाचरण पान ४)”

यावरून ब्रह्मदेशाच्या बंडाळीमागे खुद्द ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचा हात होता. याचा कयास बांधता येतो. श्री. टिकेकरांनी तो साद्यंत इतिहासच सांगितला आहे.

या ब्रह्मी बंडाळीच्या ब्रह्मपुराणाची कथा सांगताना ब्रह्मी लोक, त्यांचा इतिहास, भारतीय संस्कृतीशी असलेले त्यांचे नाते, त्यांचा बौद्धधर्म, स्त्रीसत्ताक प्रजा, त्यांचा समाज या सर्वच गोष्टी लेखकाने या पुस्तकात विवेचिल्या आहेत.

आकडेवारी व पुरावे दिल्याने या ग्रंथातील माहिती बऱ्याच वेळा प्राबंधिक पातळीवर जाते व वस्तुनिष्ठ राहते. उदाहरणार्थ,

ब्रह्मदेशात एकंदर ६, ५३, ९८० पुरुष व २, ३३, ०९७ स्त्रिया अशी हिंदी जनांची गणना आहे (पान ३०/३१); किंवा पान ३८ वरील खनिज संपत्तीचे आकडे, किंवा पान १०४ वरील चितगांग खटल्यातील आरोपींची नावे या दृष्टीने उदाहरण म्हणून पाहता येतात. ब्रिटिश सरकारने लादलेले कर अध्याय 'दोन' मध्ये पान १६ वर आले आहेत ते आर्थिक पिळवणुकीचे निदर्शक आहेत. प्रत्येकाला अंदाजे पावणेसहा रुपये सक्तीने भरावे लागतात म्हणून लेखक आर्थिक मत मांडतो (पान १६), अशी माहिती पुस्तकाचे वस्तुनिष्ठ

रूप चित्रित करणारी ठरते. त्यामुळे लेखक व्यक्त होण्यास काही वेळा अडथळा निर्माण होतो यात संशय नाही.

सारांश, या पुस्तकात प्रवास केंद्रीभूत ठेवून लेखक व प्रदेश व्यक्त होत असल्याने श्री. टिकेकरांचा हाही ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. परंतु या ग्रंथात लेखक विवेचनावर अधिक भर देतो आहे, हे सहज जाणवते. परंतु समालोचनाच्या, इतिहासाच्या व सामाजिक माहितीच्या अध्यायात त्याच्या रोचक शैलीचे दर्शन होते, असे म्हणावयास हरकत नाही.

श्री. टिकेकरांच्या तिन्ही ग्रंथांचा वेगळेपणा

श्री. टिकेकरांच्या 'सिंहाला शह', 'मुसलमानी मुलखातील मुशाफरी', आणि 'ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण' हे तिन्ही ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा 'केसरी'-करांनी, विशेषतः केळकरांनी दिली आहे. म्हणून लेखक म्हणतो—

“... 'केसरी' ने माझ्या अंगच्या निद्रित शक्तीला जागे केले. इतकेच नव्हे, तर तिला कार्याला जुंपून मजकडून यथाशक्ती सेवाही बजावून घेतली. ती सेवा करित असता आजूबाजूला पाहिल्याने जे थोडेबहुत ज्ञान प्राप्त झाले त्याचा चांगल्या प्रकारे उपयोग कसा करावा, हेही 'केसरी' कर्त्यांनीच मला सांगितले आणि त्याचे दृश्यफल म्हणजे आज महाराष्ट्र वाचकवर्गापुढे येणारे हे पुस्तक होय.” ('सिंहाला शह', लेखकाचा खुलासा पान १).

यावरून टिकेकरांच्या प्रवासवर्णनाची प्रेरणा 'केसरी'कडून व 'केसरी' कर्त्यांकडून मिळाल्याचा पुरावा स्पष्ट होतो. आणि त्यांच्या तिन्ही ग्रंथांचे लेखन प्रामुख्याने 'केसरी' व इतर वर्तमानपत्रे यांनी करायला लावले आहे हे कळते. महाराष्ट्र वाङ्मयातील पत्रकारांना प्रवासवर्णन करण्यासाठी नियतकालिकांनी प्रेरणा दिल्याचा हा पुरावा स्पष्ट आहे.

तिन्ही ग्रंथ वेगवेगळ्या देशांवर

श्री. टिकेकरांचे हे ग्रंथ खास वेगळे वाटण्याचे कारण ते वेगवेगळ्या देशावर आधारित आहेत. विशेष म्हणजे आपल्या शेजारच्या मुसलमान बांधवांच्या व ब्रह्मी बांधवांच्या देशावर आधारित आहेत. त्यामुळे आपल्या देशापेक्षा आपल्या शेजारी काय चालले आहे, याचे आपल्याला जे सहजसुलभ कुतूहल व उत्सुकता असते, त्या उत्सुकतेचे तर्पण या ग्रंथांनी साधले गेले, असे म्हणावयास हरकत नाही. आणि प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित असल्यामुळे, त्यातील माहितीला एक प्रकारचे प्रामाण्य लाभले आहे.

या ग्रंथातील मजकूर 'केसरी'सारख्या प्रख्यात वर्तमानपत्रात आल्याने व लेखक 'केसरी'चा प्रतिनिधी असल्याने आपोआपच त्याला एक राजकीय वजन येते. परंतु, लेखकाच्या बहुश्रुततेची, अभ्यासाची व निरीक्षणशक्तीची जोड मिळून त्यांना भारदस्तपणा आला आहे.

लेखकाने आपल्या पत्राद्वारे वर्णन केलेल्या प्रदेशाचा प्रत्यय वाचकांना बऱ्याच प्रमाणात दिल्यानेही या प्रवासवर्णनांची महत्ता वाढते. लेखक इतिहास, भूगोल, समाजजीवन, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती

यांचा अभ्यासक आहे. केवळ एकाच गोष्टीवर त्याचे लक्ष खिळलेले नसून सर्व गोष्टींकडे त्याचे लक्ष असते, हा महत्त्वाचा घटक या तिन्ही ग्रंथांतून स्पष्ट दिसून येतो.

आमच्या मते, श्री. टिकेकरांची राजकीय प्रवासवृत्तांतांना लाभलेली योग्य अशी रूपकात्मक क्वचित अलंकरणयुक्त भाषाशैली हा त्यांचा खास विशेष होय. या प्रवासग्रंथांची नावेही त्याचीच निदर्शक मानता येतात. या भाषेमुळे हे राजकीय, ऐतिहासिक विवेचन खूप रोचक होते. शिवाय, जागोजाग म्हणी, वाक्प्रचार, दृष्टान्त वापरल्याने त्या प्रतिपाद्य विषयाचे महत्त्व सहज पटवून जातात.

त्याबरोबरच, लेखक स्वातंत्र्यप्रिय व राष्ट्रीयबाण्याचा असल्याने राज्यकर्त्या ब्रिटिशांचे कुटिल डावपेच ध्वनियुक्त व व्यंजनेने भारलेल्या भाषेत मांडतो. पत्रात्मक शैलीमुळे तो वाचकांना अधिक जवळून सांगतो आहे असा भास होतो. तो रसिक प्रवासीही आहे. उदाहरणार्थ,

“...इराणी हद्द लागण्यापूर्वीच लहान-मोठ्या टेकड्या दिसू लागल्या आणिश्रावणात आपल्याकडे जशी पृथ्वी हिरव्यागार गवती गालिच्याने आच्छादिलेली दिसते तशीच नयनाल्हाददायक दृश्ये दृष्टिपथात आली. उन्हातून प्रवास केल्यासच सावलीची खरी किंमत कळते; तद्वत रूक्ष व सपाट मैदानांतून मार्गक्रमण झाल्यानंतर अशा प्रकारचा प्रवास विशेष चित्ताकर्षक व आनंददायी वाटल्यास नवल कोणते?” (‘मु. मुशाफरी’, पान १०४)

वरील अवतरणावरून श्री. टिकेकर हे एक रसिक प्रवासी आहेत हे पटावे. त्यांच्या वर्णनशैलीची प्रत्ययकारिता त्यांच्या प्रवासलेखनांतून सहज जाणवते. ‘उन्हातून प्रवास केल्यासच सावलीची खरी किंमत कळते.’ हे सुभाषितवजा वाक्य त्यांच्या बहुश्रुतत्वाची कल्पना देण्यास पुरेसे आहे. सारांश, हे तिन्ही ग्रंथ एकाच वेळी संशोधकीय व आकडेवारीतील माहितीमुळे वस्तुनिष्ठ वाटतात आणि लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाने भारलेले असल्यामुळे आत्मनिष्ठही वाटू शकतात

सारांश, श्री. टिकेकर हे ‘राजकीय प्रवासवृत्तांचे पहिले निर्माते’ आहेत, असा गौरव केल्यास तो वावगा ठरू नये. कारण, मराठी प्रवासवर्णनांच्या रूपसंपदेत टिकेकरांनी इतक्या ओजस्वीपणे राजकीय आशयाचे पोत भरले आणि त्यांना प्रतिष्ठा मिळवून दिली असेच म्हटले पाहिजे.

‘थालिपीठ’ ऊर्फ ‘विलायतविहार’ [ग. स. मराठे, संदर्भ-प्रत ‘श्रीराम वाचन मंदिर’, सावंतवाडी येथे उपलब्ध ग्रंथक्रमांक ३८८.]

लेखक — गणेश सदाशिव मराठे

प्रवासवर्णनात विनोदाची धारा समर्थपणे पहिल्याने अवतरली.

‘मराठीतील पहिले विनोदी प्रवासवर्णन’ :पुस्तकाचा थोडा इतिहास

‘थालिपीठ’ ऊर्फ ‘विलायतविहार’ हे ग. स. मराठ्यांचे पुस्तक याच कालखंडातील असावे. कारण माझ्यापाशी असलेल्या प्रतीची पहिली काही पाने फाटली आहेत. त्यामुळे काळ मिळत नाही. या पुस्तकाच्या पान २०८ वर लेखकाच्या निवेदानानंतर ‘तांबूल’ आला आहे. तो ‘धर्मजागृती’, ऑगस्ट १९२७ मध्ये पूर्वी प्रकाशित झालेला दिसतो. म्हणजे हे पुस्तक त्यानंतरच्या कालखंडातील आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून इथे या कालखंडात परिचयार्थ घेतले आहे.

अनुक्रम

लेखकाने शेवटी जोडलेल्या निवेदनात या पुस्तकाचा इतिहास खालीलप्रमाणे सांगितला आहे—

“पुस्तकाचा इतिहास असा की, मी १९११ साली विलायतेस जाताना रा. न. चिं. केळकर यांची गाठ घेतली. तेवेळी विलायतच्या प्रवासाचे वर्णन पाठविण्यास त्यांनी सांगितले; परंतु ते असेही म्हणाले की, ‘असली वर्णने पुष्कळांनी लिहिली आहेत, पण त्यात काही स्वतंत्र विनोदी तऱ्हा घालता आली तर बरे!’ हे मी कबूल केले. प्रथम काही महिने विलायतेस जाण्याचा ज्ञानार्जनाचा प्रमुख हेतू साध्य करण्यातच गेले. मग थोडी सवड झाल्यावर मी काँटिनेंटलच्या प्रवासाला जाण्याचे ठरविले, तेव्हा केसरीसाठी लेख लिहिण्याचा विचार केला. त्याप्रमाणे ब्रुसेल्स मुक्कामी लिहिण्यास सुरुवात केली. पात्रे काल्पनिक घालण्याचा प्रथम विचार नव्हता. पण विनोद आणण्याचा विचार केला तेव्हा दिसून आले की, पात्रे काल्पनिक केल्याशिवाय विनोदाचा परिपोष होणे अशक्य आहे. त्यामुळे पात्रे काल्पनिक करून प्रवासाची हकीकत केवळ आधारापुरती घेतली व बरीचशी रचना नवी केली. पहिले एक-दोन संचार प्रवास चालू असतानाच लिहिले. पण ते पुढे जमले नाही. बाकीचे संचार लंडनला गेल्यावरच लिहिले. मी व्हेनिसच्या संचारापर्यंतचा मजकूर विलायतेस असताना लिहिला व तो केसरीत प्रसिद्ध झाला.” (लेखकाचे निवेदन, पान १-२)

लेखकाने दिलेल्या आपल्या निवेदनात या पुस्तकाच्या निर्मितीवर खूपच प्रकाश पडतो. या पुस्तकाची प्रेरणा न. चिं. केळकर यांची आणि ‘केसरी’ची प्रसिद्धी या विलायतेच्या विहाराला लाभली होती, हे स्पष्ट आहे.

पहिली विनोदाची धारा व तिची निर्मिती

“पण विनोद आणण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा दिसून आले की, पात्रे काल्पनिक केल्याशिवाय विनोदाचा परिपोष होणे अशक्य आहे. त्यामुळे पात्रे काल्पनिक करून प्रवासाची हकीकत केवळ आधारापुरती घेतली...” (पान १, शेवटी दिलेले लेखकाचे निवेदन) असे लेखक म्हणतो आहे. त्या दृष्टीने या पुस्तकाचे रूप ‘थालिपीठ’ सारखे होण्यास हा विनोदाचा गोडवा कारणीभूत ठरला आहे. इतकेच नव्हे, तर लेखक कल्पक व युक्तिबाज आहे. त्यामुळे तो या ग्रंथाची रचना खास वेगळी करून टाकताना दिसतो. मला मिळालेल्या प्रतीत मुखपृष्ठ (टायटल पेज) व ‘अर्पणलेख व प्रसादयाचना’ नाहीत. पुढील ग्रंथात, भारतभूमीची भूपाळी, फोरवर्ड (बाय लॉर्ड ब्रोकन हेड), लोणी, अनुक्रमणिका, विलायतविहार संचार १ ते ९, विलायतेतील टिपणे, सुंठकेसर नटुकले, रक्कुठार, चक्रंचक्री, शेवटी लेखकाचे निवेदन, तांबूल व शुद्धिपत्र, मध्ये-मध्ये चित्रे, असा सगळा मालमसाला व रचनेचा प्रकार या ग्रंथाचे स्वरूप ‘थालिपीठा’सारखे व्हावे यासाठी केला गेला आहे. आणि लेखकापाशी ‘प्रवासवर्णना’तील अनुभूतीवर कल्पकतेचे कलम चढवून ‘थालिपीठा’सारखे रूप करण्याचे कसब नक्की आहे हे जाणवते.

‘थालिपीठा’तील साहित्यरसिक मराठे

या दृष्टीने या पुस्तकातील ‘प्रवासी मराठे’ हे गणित विषयाचे एम्. ए. असले तरी त्यांचे साहित्यिक अंगही सतत जाणवत राहते. ते बुद्धिमान व साहित्यरसिक वाटतात. हे सर्व पुस्तकच त्यांच्यातील स्वतंत्र कल्पकतेचे, रसिकतेचे, आणि वाङ्मयीन अभिरुचीचे निदर्शक मानता येते. त्यांनी संस्कृत, इंग्रजी व मराठी वाङ्मय चांगले वाचले आहे याचा पुरावा या ‘थालिपीठा’त अनेक जागी मिळतो. उदाहरणार्थ,

संस्कृतमधील गीता, कालिदास आदी कवी, इंग्रजीतील शेक्सपीयर व इतर मान्यवर कवी, मराठीतील श्रीपाद कृष्णांसारखे लेखक व इतर साहित्यिक त्यांनी चांगलेच वाचले आहेत, याचा पुरावा येथे मिळू शकतो. इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, क्वचित हिंदी या भाषांनी या पुस्तकातील विनोदनिर्मितीला, त्यातील कोट्यांना व शाब्दिक कसरतीला खूप मदत केली आहे, हे स्पष्ट आहे. या दृष्टीने 'फोरवर्ड बाय हिज लॉर्डशिप लॉर्ड ब्रोकन हेड' (कॉर्पोरेशन ऑफ दि ऑर्डर ऑफ दि डॉल) (पाने ६ ते ८) हे इंग्रजीसाठी म्हणून सांगता येते.

या पुस्तकातील 'चक्रचक्री' (पाने १९३ ते २०४), 'रक्कुठार' (पाने १७५ ते १९२), 'सुंठकेसर नटुकले' (पाने १६४ ते १७४). ही जोडलेली स्वतंत्र प्रकरणे आणि सर्वच संचारात लेखकाने केलेली स्वतंत्र कवित्वे, नाट्याचा भास निर्माण करण्यासाठी साधलेले संवाद, त्यासाठी वयस्य, बिरबल, नारद, जांगिळमामा, गलिह्वर, सिंदबाद, अशी निर्माण केलेली पात्रे, हे सर्व लेखकाच्या स्वतंत्र कल्पकतेचे व वाङ्मयीन रसिकतेचे मासले आहेत. त्या दृष्टीने 'रक्कुठार' या श्रीपाद कृष्णांच्या 'गुप्तमंजूष' नाटकावरील संभाषणात्मक विनोदी टीकेचे दोन भाग या पुस्तकात घालून पुस्तकाचे 'थालिपीठ' सारखे रूप लेखक साधतो (पाने १७५ ते १९२), हे साहित्यिक अभिरुचीचे गमक मानता येते; पण यामुळे विषयांतराचा दोष लपत नाही!

अनेक ठिकाणी संस्कृत कवित्वे, लेखक स्वतंत्र रीतीने करून घालण्याइतके संस्कृत भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व आहे. उदाहरणार्थ,

‘श्वानादिप्रेमविश्वस्तो न याति सुषमां गतिम् ।
बिडालशकटस्थो हि बालः कालवशो यथा ॥१॥
(‘थालिपीठ’, पान ४)

या श्लोकाखालील पाश्चात्यांच्या 'श्वानादिप्रेमा'ची कथा व रचलेले हे सुभाषित; शिवाय,
‘कांटेनेंटे स्वल्पखर्ची चहाचषकं न मागयेत् ॥
इति सपीठनीति ॥’ (पान ९)

अशी अनेक संस्कृत सुभाषिते व लेखकाच्या विडंबनयुक्त कवित्वाचे व संभाषणाचे नमुने या पुस्तकात अनेक जागी आले आहेत. पान क्र. ३६, ५०, ५८, ६२ ही पाने नमुना म्हणून पाहता येतील. मराठी कवित्वाचे नमुने तर पुष्कळच जागी आले आहेत. उदाहरणार्थ,

“लक्ष्मी तो गवऱ्या वेचे । भीक मागत धनपाळ
अमरनाथ तो मर गये । भले बिचारे ठण्ठणपाळ” (सुभाषित बहार) हे उदाहरण पाहता येते.

‘ललित’ या आजच्या मासिकातील ‘ठण्ठणपाळ’ या नावाचा सुगावा आपल्याला पान २७ वर लागतो. हे वाङ्मयीन वैशिष्ट्याचे आहे. असेच कवित्वाचे विडंबनात्मक नमुने पान २४, ३८, ४०, ५८, ७३, ११९ वर आले आहेत. तसेच, १२० व १२१ पानांवरील ‘बाळुरायाची काकड आरती’ चांगला विनोद करणारी दिसेल.

सारांश, या पुस्तकातील विनोदाची धारा या पुस्तकात पहिल्याने इतक्या समर्थपणे अवतरली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. म्हणूनच या पुस्तकाचा 'मराठीतील पहिले विनोदी प्रवासवर्णन' असा गौरव करणे रास्त वाटते.

या पुस्तकातील विनोदाची बैठक प्रामुख्याने कल्पकतेवर आणि भाषिक सामर्थ्यावर अवलंबून आहे, हे स्पष्ट होय. त्यामुळे या विनोदाला पुढे येणाऱ्या श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या अभिजात विनोदाचा दर्जा प्राप्त होतोच असे नाही. कारण पु. ल. देशपांडे यांचा विनोद जीवनाच्या तसेच संस्कृती-संस्कृतीतील द्वंद्वंवर आधारित असल्याने त्याला एक प्रकारचा भारदस्तपणा आहे. त्यामुळे त्यांची प्रवासवर्णने वाचताना रसिकाला एका डोळ्यात हसू व दुसऱ्या डोळ्यात अश्रू यांचा खेळ अनेकदा अनुभवता येतो. इथे बऱ्याचदा हसू येते, पण अश्रू येतीलच असे सांगता येत नाही. काही वेळा हा विनोद विडंबनाचा आश्रय करून शब्दांची केवळ कसरत साधतो, त्यामुळे बालिशही वाटतो. उदाहरणार्थ,

“शाळांमध्ये शाळा उत्तम शाळा असेच तात्यांची” (पान ९)

किंवा – “काळ्या मांजराने उंदीर खाल्ला रे

लढ्ठ्या बोक्याने उंदीर खाल्ला रे

शेपूट खाल्ले, डोके खाल्ले इतर भागही सगळा!” (पान ११९)

असले नमुने बालिश विनोदाचे नमुने वाटतील, किंवा फुटाण्या मसालामामा, भात-साहेब, चिकोडीकाकू, वडातात्या, ही पदार्थांची नावेसुद्धा विनोदनिर्मितीचा बालिश प्रयत्न मानण्यास बराच वाव आहे.

पण तरीही या प्रवासवर्णनात विनोदाची धारा समर्थपणे अवतरली आहे आणि ती पहिल्या पानापासून शेवटच्या 'तांबूला'तील तात्त्विक बाजू दाखविण्यापर्यंत होय.

या पुस्तकातील 'विलायतविहार' आपल्याला ब्रुसेल्स, कलोन, व्हाइन नदी, फ्रांकफुर्ट, हैडेलबर्ग, म्युनिच, व्हिएन्ना, व्हेनिस, फ्लॉरेन्स व बोर्नमथ, ईस्टबोर्न, ही विलायतेवरील टिपणे, तेथील प्रदेशाचा विनोदपूर्ण रीतीने प्रत्यय घडवितात. या दृष्टीने जर्मन विद्यार्थ्यांचे द्वंद्वयुद्ध, बोर्नमथ येथील नाताळ, व्हेनिस, फ्लॉरेन्स, इटाली येथील कलावादी रसिकजीवन सहज कळून येते.

त्यामुळे श्री. मराठ्यांचे 'थालिपीठ' ऊर्फ 'विलायतविहार' हे मराठीतील 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकारात विनोदाची धारा सामर्थ्यानिशी पहिल्याने निर्माण करणारे प्रवासवर्णन म्हणून चांगलेच लक्षात राहते.

'युरोपचा प्रवास' : लेखक – पांडुरंग वामन काणे (इ. स. १९३८)

श्री. ग. स. मराठे यांच्यानंतर 'युरोपचा प्रवास' हे आपले पत्ररूप प्रवासवर्णन लिहिणारे म. म. काणे यांचे पुस्तक एका भारतीय विद्वान गृहस्थाचा 'युरोपचा प्रवास' कसा असेल, याचे दर्शन देणारे ठरते. या पुस्तकाचा प्रवास आणि 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या प्रवासवर्णनाचा विलायतेसाठी झालेला प्रवास एकाच बोटीने, एकाच वेळी झालेला आहे. दोन्ही लेखकांची प्रवासवर्णने रसिकांसमोर आहेत. आणि त्यातून या दोन्ही लेखकांचा जो व्यक्तिमत्त्वाच्या दृष्टीने मुळातच फरक आहे, त्यातून या दोघांच्या प्रवासवर्णनाची

अनुक्रम

कलाकृती म्हणून सहज तुलना करता येते. म. म. काणे आपले प्रवासवर्णन पत्ररूपाने आपल्या मुलींना वाचण्यासाठी पाठवित असल्याचा पुरावा मिळतो. (प्रस्तावना, पान २).

प्रा. काणेकरांनी आपला प्रवास 'किर्लोस्कर' मासिकातून पहिल्याने प्रकाशित केला आहे. या दोन्ही लेखकांची व्यक्तिमत्त्वेच मुळात भिन्न असल्याने त्यांची प्रवासवर्णने त्यांच्यासारखी उतरली आहेत, असेच म्हणणे रास्त ठरते.

म. म. काणे यांचे व्यक्तिमत्त्व एका भारतीय विद्वानाचे व्यक्तिमत्त्व आहे. हा विद्वान बराच पारंपरिक वृत्तीचा आहे. रसिक आहे, पण त्या रसिकत्वाला काही मर्यादा आहेत.

शिवाय, हे व्यक्तिमत्त्व आधुनिक नाही, कलावंताचे नाही. उलट, पुढे येणारे काणेकरांचे व्यक्तिमत्त्व एका कलावंताचे व्यक्तिमत्त्व आहे. ते आधुनिक आहे. त्यामुळे काणेकरांच्या 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पुस्तकाची कलात्मक पातळी म. म. काणे यांच्या पुस्तकाला लाभलेली नाही.

म. म. काण्यांचे निवेदन

म. म. काणे आपल्या प्रवासाबद्दल लिहितात—

“माझ्या एकंदर १०३ दिवसांच्या प्रवासापैकी २१ दिवस बोटीतच जाता-येताना मिळून गेले. बाकीच्या ८२ दिवसांत मी नऊ-दहा देशांतून हिंडलो व सुमारे २०-२५ मोठी शहरे पाहिली. इतक्या थोड्या दिवसांच्या प्रवासात मी रोज सुमारे दहा तास तरी हिंडत असे व शक्य तितक्या पाश्चात्य लोकांशी व संस्थांशी परिचय व्हावा असा प्रयत्न केला. प्रवासात मी महत्त्वाचे असे काय पाहिले व मला काय वाटले यासंबंधाने रोजचे रोज मी जरूरीप्रमाणे तास-दोन तास मोडून टिपणे लिहित असे व ती माझ्या कुटुंबातील मंडळी व विशेषतः माझ्या तीन मुली (चि. सौ. पार्वती पटवर्धन, कु. शांता व इंदू) यांना वाचण्यासाठी काही अंतराने चि. कु. शांता इचे नावाने पाठवीत असे...” (प्रस्तावना, पान २).

यावरून म. म. काणे यांच्या प्रवासाचा 'हिशेब' आपल्याला मिळतो. आणि उपसंहारातील (पाने १२८ ते १३३) वरील प्रवासामुळे त्यांना सुचलेले प्रगतिदर्शक विचारही पाहता येतात.

हा प्रवास म. म. काण्यांनी, “या पत्रमय प्रवासवृत्ताचे वाचनाने काही वाचकांचे जरी मनोरंजन झाले व त्यांना उपयुक्त माहिती मिळाली असे वाटले, तरी हे पुस्तक छापल्याचे सार्थक झाले, असे मी समजेन...” यावरून माहिती व मनोरंजन या उद्देशाने केला व हे प्रवासवर्णन प्रकाशित केले आहे. त्यांचा हा उद्देश, या सचित्र पत्ररूप धारण केलेल्या प्रवासवृत्ताने बराच सिद्धीस जातो, असे म्हणण्यास प्रत्यवाय राहात नाही. या दृष्टीने पान ३ वरील 'समुद्राची शोभा', 'बोटीतील मौजा' (पान ७), 'केरो व परामिदची माहिती' (पान ११-१२), 'रोमचे वैभव' (पाने १७ ते २२), 'विमानाने लंडन पाहून पॅरीसला केलेला प्रवास' (पान ५५-५६), 'हेग शहराचे वर्णन' (पान ७१, ७२), 'बर्लिनमधील प्रेक्षणीय स्थळांचे वर्णन' (पाने ७८ ते ८०), 'बुडापेस्ट ते लुनर्सचा प्रवास व वर्णन' (पाने १०९, ११०, १११), 'आल्प्स पर्वताचे वर्णन' (पाने ११५, ११६, ११७), 'युग्रेफाड शहर' (पाने ११९, १२०, १२१), ही वर्णने म. म. काण्यांचे व त्यांच्या प्रवासाचे स्वच्छ प्रतिबिंब दाखविणारी आहेत. एकूण सुमारे १३७ पानांचे हे प्रवासवर्णन आहे.

यातून काणे एक चौकस, प्रवासाला काहीसे भिन्ने, (उदाहरणार्थ, विमानाचा लंडनहून पॅरिसला केलेला प्रवास पाहावा.) माहितीवर अधिक लक्ष असलेले संशोधक व पंडित म्हणून लक्षात येतात. शिवाय, हे व्यक्तिमत्त्व पाश्चात्य स्त्रियांचे स्वातंत्र्य टिपते. (पान १२८).

“ईश्वर, परलोक, धर्म, वगैरे बाबतींत नवीन पिढीत (स्त्री व पुरुष दोन्ही) अगदी अनास्था किंवा मुळीच नास्तिकता दिसून येते. मात्र तरुण मंडळींत साम्राज्यमद कमी, हिंदुस्थानसारख्या देशांना स्वातंत्र्य मिळावे असे म्हणणारे तरुण इंग्लंड व हॉलंड यांसारख्या राष्ट्रांत वाढत आहेत...” (पान १२८—१२९)

असे निरीक्षण त्यांनी नोंदविले आहे. यात धर्मप्रवणमनाच्या काण्यांचे दर्शन होते. तसेच, त्यांच्या स्वातंत्र्यवादी वृत्तीवर प्रकाश पडतो. युरोप पाहिल्यावर आपल्याकडे जातिवाद निपटून काढला पाहिजे (पान १३३), आपण साक्षर व्हायला पाहिजे (पान १२९), असे निष्कर्ष ते उपसंहारात काढतात. यामध्ये काणे सुधारणावादी दृष्टीचे म्हणून पाहता येतात.

रसिक काण्यांचे दर्शन निसर्गदर्शनात होते; पण त्या मानाने कमी. पान ३ वरील समुद्राची शोभा किंवा पान ११५ वरील आल्प्स पर्वतावरील बर्फाचे वर्णन त्यांच्या वर्णनशैलीचा नमुना म्हणून सांगता येतो. उदाहरणार्थ,

“आज मी एका प्रचंड वाहत्या नदीचे काठी बर्फाची एक मोठी दरड पाहिली. रस्त्याचे कडेने सारखे बर्फाचे दगड किंवा शेते असतात. किंवा रस्ताच मुळी दोन्ही बाजूला बर्फाच्या दरडीतून किंवा भिंतीतून नेलेला असतो. बर्फ हे चुणचुण्यासारखे पांढरेशुभ्र व कणाकणांचे असते व हलके असते. मी त्यात अनेक वेळा बोट घालून पाहिले. ते भाताच्या राशीत पटकन् खुपसावे तसे आत शिरते. प्रथम इतके गार लागत नाही, त्याचे झालेले पाणीच जास्त गार लागते.” (पान ११५, आल्प्स पर्वताचे वर्णन)

या वर्णनातील काण्यांची शैली रसिकाचीही आहे आणि पंडिताचीही आहे. उदाहरणार्थ, प्रवासी रसिक म्हणून काण्यांना आपण पहिल्या सर्व वाक्यांत पाहू शकतो; पण ‘प्रथम इतके गार लागत नाही, त्याचे झालेले पाणीच गार लागते’, या वाक्यात संशोधकीवृत्ती दडलेली दिसेल, असेच म्हणावयास हवे.

सारांश, म. म. काण्यांचा हा प्रवासग्रंथ एका पंडिताचे प्रवासवर्णन आहे, कलावंताचे नाही. वर नमूद केलेले वर्णन शोधावे लागते. सहज सापडत नाही, असे नम्रतापूर्वक म्हणावेसे वाटते.

‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’ वळण्यापूर्वी

म. म. काणे आणि इतर प्रवासग्रंथकारांचा या कालखंडात परिचय करून घेतल्यानंतर, जेव्हा आपण ‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’ या प्रा. अनंत काणेकरांच्या प्रख्यात प्रवासग्रंथाकडे वळणार आहोत, त्यापूर्वी जरा मागे वळून पाहणे हिताचे, तसेच लक्षणीय ठरणार आहे. याचे कारण आपण अभ्यासासाठी नेमून घेतलेल्या सुमारे १३८—१३९ वर्षांच्या कालखंडाला मागे टाकून पुढे आलो आहोत आणि ‘मराठीतील प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर येऊन पोहोचलो आहोत. या सुमारे ५७—५८ वर्षांच्या कालखंडातील लक्षणीय प्रवासग्रंथांना आपण सामोरे तर गेलोच आहोत; पण इतर उल्लेखनीय

‘प्रवाससदृश’ ग्रंथांचे रूपरंग या विहंगमावलोकनात आपण दुरून तरी न्याहाळले आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. उदाहरणार्थ, ‘तीर्थयात्रा-प्रबंध’ हा लेलेशास्त्रींचा ग्रंथ, इत्यादी ग्रंथ पाहिलेच.

इ. स. १८८३ ते १९०० या महत्त्वाच्या कालखंडात पडिता रमाबाईंचा ‘इंग्लंडचा प्रवास, भाग पहिला’ आणि ‘युनायटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त, भाग पहिला’ ही दोन महत्त्वाची प्रवासवर्णने आपल्या सत्त्वशील रूपाने चटकन डोळ्यांत भरतात. त्यांपैकी ‘इंग्लंडचा प्रवास’ हे पत्ररूपप्रवासवर्णन तर अव्वल दर्जाच्या कलाकृतीचे रूप दर्शविते आणि प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने याच भाग्यवान साली म्हणजे इ. स. १८८३ साली श्री. विष्णुभट गोडसे वरसईकर यांच्या ‘माझा प्रवास’ या प्रख्यात प्रवासवर्णनपर ग्रंथाची निर्मिती झालेली आपण पाहिली. या प्रवासग्रंथाच्या मूळ पोतात, इतिहास, समाजशास्त्र आणि चरित्र यांचे दाट व गडद रंग चढलेले दिसून आले. या रंगांनी त्याला ‘तऱ्हेवाईक’ रूप आलेले दिसते. या आगळेपणाच्या झलकेबरोबर, लोकमान्यांसारख्या राष्ट्रीय राजकारणी पुरुषाने आपला ‘मद्रास, सिलोन, ब्रह्मदेश’ येथील ‘प्रवास’ व्याख्यानरूपात दाखविला आहे. हे रूप ‘प्रवासवर्णना’च्या कोशगत अर्थाशी जुळणारे म्हणूनही लक्षात राहिले.

इ. स. १९०१ ते १९२० या कालखंडात प्रवासवर्णनांची निर्मिती होत राहिली. संख्या वाढली, पण त्यांचे रूपगुण वाढलेले अगर खास वेगळे झालेले नाहीत. तरीही शुद्ध प्रवासप्रेरणेतून सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस या आपल्या पतिसमवेत जग फिरणाऱ्या भारतीय महिलेने ‘आमचा जगाचा प्रवास’ हा प्रवास लिहून, प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन लिहिलेले सहज लक्षात आले; आणि श्री. पां. दा. गुणे या विद्वानांचा ‘माझा युरोपातील प्रवास’ पत्ररूपाचा आश्रय घेऊन युरोपातील अनेक देशांची रसिकतेने माहिती पुरविताना दिसला.

इ. स. १९१८ पासून इ. स. १९४४ पर्यंत माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजनाच्या हेतूने लिहिलेली, प्रा. गो. चि. भाटे यांची प्रवासवृत्तमाला आपण पाहिली आणि प्रा. गो. चि. भाटे यांचे कार्य प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या ‘वाटचाली’वरील ‘हातखांबा’सारखे आहे, असे दिसून आले.

त्यानंतर, इ. स. १९२० ते १९४० या कालखंडात, साहित्यसम्राट केळकरांच्या ‘विलायतच्या बातमीपत्रां’ना आलेले राजकीय अहवालाचे स्वरूप आणि त्याला साहित्यिक गुणांची झळाळी, केळकर प्रतिभाशाली लेखक आहेत म्हणून, आल्याचे आपण पाहिले. श्री. रा. रा. टिकेकरांनी प्रवासवर्णनात राजकीय आशयाचे दाट रंग पहिल्याने भरले आणि फिरस्त्याच्या भूमिकेतून राजकीय प्रवासवृत्तांची पहिली निर्मिती साधली. ही निर्मिती साधताना, ‘केसरी’ सारख्या वजनदार वृत्तपत्रासाठी लिहिलेली पत्रेच, या ग्रंथांना पत्ररूप व लेखरूप करण्यास कारणीभूत झालेली दिसून आली.

श्री. ग. स. मराठे यांच्या ‘थालिपीठा’ने प्रवासवर्णनपर वाङ्मयप्रकाराचे एक वेगळेच रूप दाखविले आणि प्रवासवर्णनाच्या रूपात पहिली विनोदाची धारा आणून सोडण्याचे महत्त्वाचे वाङ्मयीन कार्य त्यांनी साधले. यामध्ये त्यांच्या कल्पकतेचे कौतुक करावे असे वाटल्यास नवल नव्हे. कारण या ग्रंथाची मूळ दृष्टीच वाङ्मयीन वाटावी असा हा वेगळ्या स्वरूपाचा ग्रंथ मानावा लागतो. आणि शेवटी म. म. काणे यांचे फिरून माहिती व मनोरंजनाच्या हेतूने लिहिलेले ‘युरोपचा प्रवास’ हे पत्ररूपप्रवासवर्णन आपण आजवर पाहिले आहे.

या सर्व महत्त्वाच्या रूपदर्शनामध्ये, आपल्याला एक गोष्ट निश्चितपणे ध्यानात येते की, माहिती, ज्ञान, मनोरंजन हे आजवरील बऱ्याचशा प्रवासवर्णनांचे आद्य हेतू आहेत. त्यासाठीच त्यांची निर्मिती प्रथमतः झाली आहे, आणि कलारूप बऱ्याच वेळा अनुषंगाने आले आहे. मुळात प्रवासवर्णनाकडे साहित्य म्हणून पाहण्याची दृष्टी असली तरी हेतू प्रभावी ठरत गेले आहेत. भाटे, काणे, गुणे यांची प्रवासवर्णने याचे उत्तम उदाहरण होय. याचे महत्त्वाचे कारण ज्या कालखंडात हे प्रवासवाङ्मय निर्माण झाले, तो कालखंड बहुतांशी प्रवासाच्या दृष्टीने 'प्रबोधन-युगा'चा कालखंड आहे हे निश्चित होय, असेच मानणे भाग आहे. 'प्रवास-वाङ्मय' आणि त्याची निर्मिती ही कालसापेक्ष असल्याचे कारण, प्रवासविषयक सोयीशी, मुळात प्रवासकर्त्यांच्या प्रवासी भूमिकेशी ती निगडित असलेली बाब आहे. तसेच, तो प्रवास, हा एक अभिव्यक्त करण्यासारखा अनुभव आहे असे वाटणे, हे प्रतिभावान मनाशी संलग्न असलेली गोष्ट आहे. नुसता प्रवास करणे वेगळे, रसिकतेने करणे वेगळे. प्रवास केला आहेच तो लिहिणे वेगळे, रसिकतेने माहिती द्यावी म्हणून प्रवास लिहिणे वेगळे; आणि प्रवास हा एक अनुभव आहे. अभिव्यक्त केल्याशिवाय राहावत नाही म्हणून लिहिणे वेगळे.

प्रवास केला आहेच तो लिहिण्याच्या भूमिकेतून आजवरचे बरेच प्रवास लिहिले गेलेले या कालखंडात आढळतात. रा. भ. पावगी, गो. बा. जोशी यांची उदाहरणे त्याकरता स्पष्ट आहेत.

रसिकतेने माहिती द्यावी म्हणून प्रवास लिहिणे, हा भाग पां. दा. गुणे, म. म. काणे, साहित्यसम्राट केळकर यांच्या प्रवासवर्णनांच्या निर्मितीत पाहता येतो.

आणि प्रवास हा एक अनुभव आहे, तो अभिव्यक्त केल्याशिवाय राहावत नाही, याची पहिली जाण आपल्याला पंडिता रमाबाई, श्री. गोडसेभटजी, सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस आणि श्री. ग. स. मराठे यांच्या प्रवासलेखनांतून प्रथम मिळते, असेच म्हटले पाहिजे. श्री. भाटे यांच्या इतक्या प्रवासवर्णनपर वाङ्मयनिर्मितीत ही 'जाण' त्यांच्या माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजन या हेतूंनी साफझाकोळून टाकली आहे. कदाचित त्यांच्यातील बोधवादी व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावी पैलूपेक्षा कलावंताचे अंग प्रभावी असते तर एवढे प्रवासलेखन त्यांनी केलेही नसते, असे राहून राहून वाटते.

म्हणूनच, प्रवासाच्या व प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने 'प्रबोधनयुगा'चा काल, त्या कालाने काही प्रमाणात निर्माण केलेले हेतू, त्यांच्याप्रमाणेच प्रतिभाशक्तीचा अभाव हे तिसरे कारणही यातील बऱ्याच प्रवासवर्णनांचे रूप वृत्तांतवजा वा माहितीवजा वाटण्याच्या मागे आहे असे वाटते.

आणि या दृष्टीने इ. स. १९४० पुढे आपण प्रवासवर्णनाच्या वाटचालीवरील एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर येऊन पोहोचतो. इथून पुढे माहिती, ज्ञान आणि मनोरंजन हे हेतू प्रवासवर्णने लिहिण्यामागे आहेतच, परंतु ते मागे टाकून निखळ वाङ्मयीन दृष्टीने लिहिलेली अनेक प्रवासवर्णने, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या प्रख्यात ग्रंथापासून सुरू होतात असे दिसेल. कारण या क्रांतिकारक ग्रंथामध्ये मराठीतील प्रवासवर्णनाला आपले कलात्मक रूप निश्चितपणे गवसले आहे, असे दिसून येते. यापूर्वीचे श्री. गोडसेभटजी हे अनभिज्ञ कलावंत वाटतात. कारण त्यांना प्रवासवर्णनाच्या कलात्मक रूपाची जाणीव होती, असे म्हणता येत नाही. सौ. चिटनवीस आणि ग. स. मराठे यांना प्रवासवर्णनाच्या वेगळ्या वाङ्मयीन रूपाची पुसटशी जाणीव नक्की झालेली दिसेल, आणि पंडिता रमाबाई व श्री. टिकेकर हे प्रवासवृत्तांत देता-देता कलावंत ठरले आहेत, असे दिसून येईल. म्हणूनच, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' हे प्रवासवर्णन

लिहिणाऱ्या काणेकरांना, प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची, 'एक वेगळा ललित वाङ्मयप्रकार' म्हणून जी प्रकर्षाने जाणीव झालेली रसिकाच्या प्रत्ययाला येते, ती खास लक्षणीय होय. उदाहरणार्थ, लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे प्रवासवर्णन खास वेगळे ठरत असते त्याची जाण काणेकर खालील शब्दांत व्यक्त करतात:

“...विलायतचा प्रवास अनेकांनी केला असला, ठराविक स्थळे अनेकांनी पाहिली असली, आणि प्रवासात घडणाऱ्या बहुतेक गोष्टीही सारख्याच असल्या, तरी प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्येक वेळी काहीतरी विशिष्ट असे वैयक्तिक अनुभव येणारच. झाले तर मग! हे अनुभव काही झाले तरी वेगळे असणार आणि म्हणून वाचकांना ते थोडेबहुत मनोरंजक आणि उद्बोधक वाटण्याचा संभव आहे...” (‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’, च. आ., पान २)

यात प्रवासवर्णनकाराचे व्यक्तिमत्त्व व त्या व्यक्तिमत्त्वाने घेतलेले प्रवासानुभव पृथक् असू शकतात, ही जाणीव स्पष्ट रीतीने व्यक्त झाली आहे. शिवाय, ‘वाचक’ हा प्रवासवर्णनाचा घटक इथे गृहीत धरलेला आहे, हे स्पष्ट आहे. म्हणूनच डॉ. मालशे काणेकरांबद्दल म्हणतात ते खरे वाटते. ते म्हणतात :

“...प्रवासवृत्त म्हणजे भूगोलाची शाखा नव्हे, याची जाण आपल्याला अलीकडेच झालेली आहे. ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ या काणेकरांच्या प्रवासवृत्तांताने भूगोलविषयक पंचनाम्यापेक्षा व्यक्तित्वदर्शनाला महत्त्व दिले आणि प्रवासवर्णन या लेखनप्रकाराला ललितवाङ्मयाच्या क्षेत्रात आणून सोडले...” (‘साहित्यसहकार’, पान २२)

म्हणून एका महत्त्वाच्या टप्प्यावर आपण येऊन पोहोचलो आहोत असे म्हणावयास हरकत नाही. ‘प्रवासवर्णन : एक वेगळा ललित वाङ्मयप्रकार होऊ शकतो’ या विधानाच्या निश्चित अर्थाचा शोध या ग्रंथापासून पुढे इ. स. १९६५ पर्यंत निर्माण झालेल्या अनेक नामवंत प्रवासग्रंथकारांच्या आधारे घेता येतो.

✱

**‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ ते ‘तोकोनोमा’
(इ. स. १९४० ते इ. स. १९६५ या कालखंडातील प्रवासवर्णने)**

‘प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा कालखंड’ असेच या कालखंडाचे वर्णन रास्त ठरावे. याचे पहिले कारण या कालखंडात प्रवासवर्णनांच्या निर्मितीचा उच्चांक पाहता येतो. (विशेषतः इ. स. १९५० ते १९६५) आणि वाङ्मयीन दृष्टीने लिहिलेली प्रवासवर्णने आपल्या कलात्मक उंचीचा सतत प्रत्यय देताना दिसतात. प्रवासवर्णन हा एक स्वतंत्र ललितवाङ्मयप्रकार आहे काय? या प्रश्नाचे उत्तरही रसिक अधिक सामर्थ्याने याच कालखंडातील प्रवासवर्णनपर यशस्वी कलाकृतींना सामोरे जाऊन देऊ शकतो.

विहंगमावलोकनासाठी ग्रंथांची निवड

या कालखंडात अनेक श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकार भेटतात आणि त्यांच्या प्रवासवर्णनांची निर्मितीही खूप आहे. तेव्हा विस्तारभयास्तव काही महत्त्वाच्या व ‘मैलाचे दगड’ ठरतील अशाच ग्रंथांची निवड पुढे केलेली आहे आणि विवेचनाची दृष्टी अधिक सूक्ष्म व रसोद्ग्राही ठेवली आहे. या निवडीतून प्रवासवर्णन या ललितवाङ्मयप्रकाराची यशस्वी ‘वाटचाल’ कळावी एवढाच हेतू आहे. बाकीचे काही महत्त्वाचे प्रवासलेखक व त्यांचे प्रवासग्रंथ उल्लेखिलेले आढळतील.

या कालखंडात प्रा. काणेकरांचा मान पहिला. याचे कारण, ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ हे प्रवासवर्णन इ. स. १९४० ला प्रकाशित झाले आहे. म्हणून प्रा. काणेकरांच्या परिचयाने या कालखंडाची सुरुवात करणे इष्ट वाटते.

प्रा. अनंत काणेकरांची प्रवासवर्णने

इ. स. १९४० ते १९६५ पर्यंत प्रा. काणेकरांची खालील प्रवासवर्णने प्रकाशित झालेली आढळतात.

(१) ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ इ. स. १९४०, (२) ‘आमची माती-आमचे आकाश’ इ. स. १९५०, (३) ‘निळे डोंगर तांबडी माती’ इ. स. १९५७, (४) ‘सोनेरी उन्हात पाचूची बेटे’ इ. स. १९५९, (५) ‘रक्ताची फुले’ इ. स. १९५९, (६) ‘खडक कोरतात आकाश’ इ. स. १९६४.

ही प्रवासवर्णने आपल्या अभ्यासाच्या या कालखंडाशी निगडित आहेत. काणेकरांचे प्रवासलेखन यानंतरही चालू होते याचा पुरावा ‘गुलाबी प्रकाशात बोलक्या लेखण्या’ या इ. स. १९६९ च्या प्रवासवर्णनाने मिळतो.

ही सर्व प्रवासवर्णनेच

प्रा. काणेकरांची वर नमूद केलेली सर्व प्रवासवर्णने, केवळ 'प्रवासवर्णने'च आहेत. ते वृत्तांत नाहीत किंवा निबंध नाहीत. या प्रत्येक पुस्तकाच्या नावात काव्यात्मता आहे आणि निसर्गप्रेमी कवी काणेकरांनी नेमके प्रदेशवैशिष्ट्य व तेथील निसर्गवैशिष्ट्य हेरून ती नावे दिली आहेत. ही परंपरा 'तोकोनोमा' या श्री. पाध्यांच्या इ. स. १९६१ च्या प्रवासवर्णनापर्यंत किंवा डॉ. वसंत अवसरे यांच्या 'लाल नदी—निळे डोंगर' या पुस्तकापर्यंत चालत आलेली दिसून येते. एखादा लेखक एखाद्या वाङ्मयप्रकारावर आपला ठसा कसा उमटवतो याचे हे दर्शन म्हणावयास हरकत नाही. या परंपरेचे मूळ अर्थातच 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या काणेकरांच्या पहिल्या प्रवासवर्णनात आहे.

काणेकरांच्या प्रवासवर्णनांनी व्यापलेला प्रदेश

'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या काणेकरांच्या पहिल्या प्रवासवर्णनाने युरोप व रशिया येथील प्रदेश व्यापलेला आहे. 'आमची माती—आमचे आकाश' यामध्ये चित्रकार दलालांबरोबर उत्तर-भारताचा केलेला प्रवास चित्रित झाल्याने तेथील प्रदेश व्यापलेला दिसून येतो. आणि 'निळे डोंगर—तांबडी माती' हे प्रवासवर्णन व त्यात चित्रकार दलालांबरोबर केलेला दक्षिण-भारताचा प्रवास चित्रित झाला आहे. 'सोनेरी उन्हात पाचूची बेटे' हे प्रवासवर्णन कोलंबो, हॉगकॉंग, मलाया येथील प्रवास व प्रदेश चित्रित करताना दिसते. 'रक्ताची फुले' यामध्ये पंजाब, पेप्सू, पतियाळा, हिमाचल, संयुक्तप्रांत व कोयनानगर येथील प्रदेश काणेकरांच्या सरकारी दौऱ्यामुळे चित्रित झालेला आहे. 'खडक कोरतात आकाश' हे पुस्तक अमेरिकेचा प्रदेश व्यापते. म्हणजेच जवळजवळ संपूर्ण भारत, मलाया, हॉगकॉंग, कोलंबो, रशिया, युरोप, अमेरिका असा त्रिखंडात्मक प्रदेश या प्रवासवर्णनांनी व्यापलेला स्पष्ट दिसून येतो.

नावातच काव्य

हा सर्व प्रदेश काणेकरांनी मनस्वीपणे हिंडून त्या त्या प्रदेशाची जाणवलेली वैशिष्ट्ये नावात गोंदवून ठेवलेली दिसून येतात. यामध्ये त्यांच्या कल्पकतेचे व कलावंताचे एक वेगळेच दर्शन होते. उदाहरणार्थ, सतत धुक्यात असणारे लंडन ते 'धुकं' आणि साम्यवादी विचारसरणी बाळगून आपले ओजस्वी अस्तित्व दर्शविणारे रशियासारखे राष्ट्र ते 'लाल तारा.' 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' म्हणजे 'लंडनहून रशियाकडे प्रवास' हे त्या प्रवासवर्णनाला दिलेले नाव कल्पकता दर्शविणारे म्हणावे लागते.

'आमची माती—आमचे आकाश': केवढी भव्य आणि उदात्त कल्पना! जी लेखकाचा भारतीय पिंड दाखविते. 'निळे डोंगर—तांबडी माती' हे दक्षिण भारताचे भौगोलिक वैशिष्ट्य आहे. सोनेरी उन्हात पाचूसारखी चमकणारी, हिरव्यागार माडांच्या राईतील समुद्रावरील बेटे—कोलंबो, मलाया, हॉगकॉंग इत्यादी चित्रित झालेली आढळतात. रक्ताची फुले करून नवनवीन धरणे व योजना पंजाब आदी प्रांतात सुरू आहेत त्याचे प्रतीक म्हणून 'रक्ताची फुले' हे नावही सूचक वाटते.

सारांश, या नावामध्येच काव्य असल्याची प्रतीती रसिकाला आल्याशिवाय राहात नाही हेच खरे. या दृष्टीने 'आमची माती—आमचे आकाश'चे प्रास्ताविक जसे महत्त्वाचे आहे, तसेच 'निळे डोंगर—तांबडी माती'

या पुस्तकाचे प्रास्ताविकही अत्यंत महत्त्वाचे आहे. या प्रवासी लेखकाची रसिक व रंगलोलुप दृष्टी त्यातून व्यक्त होते. एखाद्या नवचित्रकाराच्या भाषेत काणेकर म्हणतात,

“...पहावं तिथं निळे डोंगर आणि पायाखाली तांबडी माती. आकाश जसं गडद निळं तशीच इथली मातीही तांबडीलाल. सरळ, स्वच्छ सूर्यप्रकाशामुळे की काय, इथल्या निसर्गाचे सर्व रंग कसे ठसठशीत दिसतात. एखादा नवमतवादी चित्रकार इकडची वनश्री रंगवायची असल्यास वर एक निळा पट्टा, मध्ये एक गडद हिरवा आणि खाली एक तांबडा पट्टा आपल्या फलकावर ओढील. म्हणून दक्षिण भारत म्हटलं की, डोळ्यांपुढं उभे राहतात निळे डोंगर आणि तांबडी माती!”

(प्रास्ताविक—‘निळे डोंगर—तांबडी माती’)

अमेरिकन जीवनाची प्रतीती काणेकरांना खालीलप्रमाणे येते :

“शेकडो मजल्यांच्या आकाश भेदून टाकणाऱ्या न्यूयॉर्कच्या शेकडो इमारती म्हणजे पायातल्या या तांबूस-काळ्या ग्रॅनाइट खडकांचीच निळ्या आकाशात खुपसलेली बोटे!

वास्तव भौतिकाची ओढ आणि ध्येयवादाच्या भराच्या यांचे चमत्कारिकमिश्रण अमेरिकेत दिसते. त्याचेच जणू हे प्रतीक आहे. डॉलर, हॉलिवूडचा हा प्रदेश, तसाच इमर्सन, थोरोचाही हाच देश, म्हणून इथे वाटते, खडक कोरतात आकाश!”

(‘खडक कोरतात आकाश’, प. आ., पान ९)

‘खडक कोरतात आकाश’ ही प्रतिमा भव्य आहे यात शंका नाही.

दैनंदिनीचा आश्रय व तंत्रयोजना

काणेकरांनी आपल्या प्रवासवर्णनाच्या अभिव्यक्तीसाठी प्रामुख्याने ‘दैनंदिनी’चा आश्रय केला आहे. यामध्येही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा रोखठोकपणा व सत्यवादित्व दिसून येते. याबाबत जेम्स अॅगेटला गुरू करावयाचे ठरवून ते म्हणतात,

“उगाच काहीतरी अद्भुतरम्य आणि काव्यमय लिहिण्याचे ढोंग करून खोटा आभास निर्माण करण्यापेक्षा आपणाला मजेदार वाटणाऱ्या आपल्या दैनंदिनीत टिपून ठेवलेल्या गोष्टी त्याने तारीखवार जशाच्या तशा दिल्या आहेत. जेम्स अॅगेटलाच गुरू करावयाचे मी ठरविले आहे.” (‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’च. आ. ‘विलायतेच्या वाटेवर’ पान २)

ही पद्धत त्यांनी ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’, ‘आमची माती—आमचे आकाश’, ‘निळे डोंगर—तांबडी माती’, ‘सोनेरी उन्हात पाचूची बेटे’ या प्रवासग्रंथांना प्रामुख्याने वापरलेली दिसून येते. पुढील दोन्ही ग्रंथ धावत्या शैलीतलेच आहेत. त्यांच्यावर तारखा नाहीत एवढेच. धावत्या शैलीच्या तंत्राला दैनंदिनीचा हा आश्रय घेण्याचे विलक्षण सामर्थ्यवान तंत्र काणेकरांनीच निर्माण केले असे म्हणावयास हरकत नाही. आणि आपले त्या त्या वेळचे भावलेले प्रवासानुभव, प्रवासात त्या त्या वेळी टिपल्याने, त्या अनुभवात खोटेपणा व कृतक काव्यात्मता शिरण्याची भीती नाहीशी केली. या तंत्रामुळे प्रवासकर्त्याला आपल्या स्मरणशक्तीवर व

कल्पकतेवर भर द्यावा लागत नाही. त्याला उलट सत्याचे पाठबळ लाभते. आणि प्रवासवर्णन 'सत्य' पाहिल्याने होते. ते 'शिवम्' आणि 'सुंदरम्' आपोआपच होत राहते! या दृष्टीने काणेकरांच्या प्रवासवर्णनांमध्ये दैनंदिनीच्या या अभिव्यक्तीच्या तंत्रामुळे खास वेगळेपणा निर्माण झालेला दिसून येतो.

या तंत्रामुळे प्रवासातील काणेकरांचे प्रवाससंस्कार ताजेटवटवीत असतानाच टिपले जातात. त्यामुळे एका साक्षात्कारी कलावंताचे (इंप्रेशनिस्टिक आर्टिस्ट) म्हणून जे दर्शन होते, ते खास आगळेच होय. शिवाय, त्यावेळी काणेकर कसे होते, हेही पाहता येते. उदाहरणार्थ, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या ग्रंथात रशियाकडे जाण्याची काणेकरांची ओढ लपून राहात नाही. या जहालमतवादी तरुण रक्ताच्या काणेकरांना राज्यारोहणाच्या समारंभानिमित्तेकरून, केवळ इंग्लंड व युरोप पाहून घ्यायचे आहे. राज्यारोहणाचा वृत्तांत त्यांनी रेडिओवरच व फिल्म पाहून ऐकला वपाहिला आहे. "काय व्हायचे ते होवो, उद्या मी सोव्हिएट बोटीवर पाय ठेवणार खरा!" ('धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे', पान ७४) हा आनंद काणेकरांना अधिक आहे.

सारांश, प्रा. काणेकरांनी दैनंदिनीचे तंत्र वापरून आपल्या प्रवासवर्णनांना एक खास वेगळे रूप दिले आहे, असे म्हणावयास मुळीच हरकत नाही.

अधिक अभ्यासासाठी

काणेकरांच्या अभ्यासाच्या संदर्भातील प्रवासवर्णनांची सर्वसामान्यपणे दर्शनी वैशिष्ट्ये व्यक्त केल्यानंतर त्यांच्या अधिक अभ्यासासाठी 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' आणि 'आमची माती-आमचे आकाश' या दोनच प्रवासवर्णनांची निवड करणे इष्ट वाटते. कारण त्या दृष्टीने या दोन पुस्तकांची वाङ्मयीन यशस्विता प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. याचे कारण पुढील प्रवासवर्णनांच्या लेखनपद्धतीत काणेकरांनी फारसा बदल केला आहे असे जाणवत नाही.

या दोन प्रवासवर्णनांत पहिले परदेशावरचे म्हणून निवडले आहेच; पण या पुस्तकाने मराठी प्रवासवर्णनाच्या वाटचालीवरील एका महत्त्वाच्या टप्प्याचे दर्शन घडविले आहे. आणि प्रवासवर्णनकार म्हणून काणेकरांचे नाव मराठी वाङ्मयात चिरंजीव केले आहे. आजवरील प्रवासवर्णनाची चर्चा या ग्रंथाशिवाय अपुरी राहताना दिसेल. आणि कुणीही प्रवासवाङ्मय-विचारवंत या ग्रंथाला डावलून पुढे जाऊ शकत नाही, अशी किमया या प्रवासग्रंथाने साधली आहे. याची उदाहरणे पुढे पाहूच.

दुसरा ग्रंथ 'भारतीय प्रवासा'चा नमुना म्हणून आपल्याला पाहता येतो आणि काणेकरांच्या पुढील प्रवासलेखनाची वाटचाल कशी आहे, याचे तो प्रतिनिधित्व करताना दिसतो.

'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे'

प्रा. अनंत काणेकरांचे इ. स. १९४० साली प्रकाशित झालेले पुस्तक 'दैनंदिनी'च्या रूपात लिहिलेले पहिले यशस्वी प्रवासवर्णन आहे.

यापूर्वी गो. बा. जोशी यांच्या रोजनिशीच्या स्वरूपातील खिचडीवजा वृत्तांत पुरविणारे प्रवासवर्णन आपण पाहिले. ते आणि हे कलात्मक शुद्ध प्रवासवर्णन यांतील फरक स्पष्ट करण्याची आवश्यकता उरत नाही. ही कलात्मकता या दोन्ही लेखकांच्या मूळ कलादृष्टीत आहे. ती वरवरची नाही. माझ्या संदर्भासाठी घेतलेली 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पुस्तकाची प्रत, चौथी आवृत्ती आहे. ती इ. स. १९६७ ची आहे. यावरून या प्रवासवर्णनाची आजची लोकप्रियताही कळून येते. या पुस्तकात शं. वा. किल्लोस्करांची 'प्रस्तावना' ४ ते ६ पानांवर आहे. आणि काणेकरांचे महत्त्वाचे 'तात्पर्य' ७ ते ९ पानांवर येते. 'विलायतेच्या वाटेवर'— पाने १ ते ५०, 'लंडन'—पाने ५१ ते ७४, 'लाल ताऱ्याकडे'—पाने ७५ ते १५०. आणि 'घराकडे'— पाने १५१ ते १९५ अशा ठळक चार भागात हा ग्रंथ विभागला आहे.

प्रवास केंद्रीभूत

हा ग्रंथ अशा चार भागांत विभागण्यामध्ये नावाप्रमाणेच एकप्रकारची कलात्मकता व्यक्त होते. पूर्वीच्या आवृत्तीत मुद्द्यांना छोटी छोटी नावे होती. चौथ्या आवृत्तीत ती साफ काढून टाकून फक्त चार विभागांची नावे कायम ठेवली आहेत. प्रवासवर्णनाचे रोजनिशीचे रूप कायम राहावे म्हणून तारखा शिल्लक ठेवलेल्या दिसतात. लेखक ग्रंथाच्या प्रारंभापासून शेवटपर्यंत म्हणजे मुंबईत पाऊल ठेवीपर्यंत प्रवासात आहे आणि प्रवासातील त्याला अनुभवाला आलेला प्रत्येक लक्षणीय क्षण धावत्या चित्रमय शैलीत तो टिपत चालला आहे. प्रवास केंद्रीभूत ठेवून गतिशील शैलीत रचलेला हा ग्रंथ खास वेगळा आणि प्रवासपरच आहे असे जाणवल्यावाचून राहात नाही. लेखकाचा प्रवास मुंबईहून बोटीने लंडन आणि तेथून रशियाकडे होतो व नंतर युरोपातील इतर देश लेखक आगगाडीने फिरलेला आहे आणि लेखक फिरून बोटीने मुंबईला आला आहे. ता. २२ एप्रिल १९३७ रोजी हा प्रवास सुरू होतो आणि ता. १२ जुलै १९३७ या दिवशी लेखक भारताच्या किनाऱ्यावर पोहोचल्याचे शेवटच्या पान १९३ वरील पत्राने कळते. "प्रवासासंबंधीच्या व इतर लिखाणावर मी एवढे पैसे उभे करू शकलो." असे काणेकर ('तात्पर्य' पान ८ वर) प्रवासवर्णनासंबंधी सांगतात. मराठी लेखकाच्या अभिमानास्पद अशा प्रवासवृत्तीचे हे द्योतक आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही

प्रवासातील 'काणेकर'

हा प्रवास नुसता प्रवास नाही. मराठीतील एका प्रतिभाशाली लेखकाचा व पत्रकाराचा हा पहिला प्रवास आहे आणि या प्रवासाने प्रवासवर्णनातील व्यक्तिमत्त्वाच्या खाणीचा अगम्य आणि जवळजवळ पहिला शोध मराठी प्रवासवर्णनात लागला असेच म्हटले पाहिजे. जवळजवळ म्हणण्याचे कारण काणेकरांपूर्वी पंडिता रमाबाई किंवा गोडसेभटजी यांच्यासारखे प्रवासवर्णनांतून अवतरणारे व्यक्तिमत्त्व अपवाद्भूत होते असेच मानावे लागते. ते चटकन लक्षात भरणारे नव्हते. इथे सारा मामला रोखठोक होता व आहे. म्हणूनच 'धुक्यातून लाल ताऱ्या'चा गौरव डॉ. मालशांनी मागील प्रकरणात नमूद केल्याप्रमाणे करता येतो. किंवा प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांनी "आमचे नेहमीचे काणेकर जितके अगदी स्वच्छपणे त्यांच्या प्रवासलेखनांतून प्रकट होतात तितके, मला वाटते, त्यांच्या दुसऱ्या कोणत्याच लेखनातून प्रकट होत नाहीत..." असे म्हटले आहे. ('काणेकर : व्यक्ती आणि वाङ्मय', लेखक—वा. ल. कुलकर्णी, प. आ., पान ७०)

'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पुस्तकात व्यक्त होणारे काणेकर हे खास वेगळे काणेकर आहेत. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व आधुनिक आणि रसिक आहे. ते जुनाट नाही. म्हणजे ते पुरोगामीवृत्तीने बहरलेले आहे.

त्यामुळेच म. म. काण्यांहून ते वेगळे वाटतात. या काणेकरांच्या व्यक्तित्वाचे अनेक पैलू सांगता येतात. त्यांपैकी ते 'साहसी' आहेत याचा पुरावा हा सर्व प्रवासच मानता येतो. ते रसिक व कवी आहेत याचा पुरावा या ग्रंथात नावापासून शेवटच्या पान १९४ वरील भारतदर्शनापर्यंत अनेक ठिकाणी मिळतो. उदाहरणार्थ, 'समुद्राच्या पाण्याचा रंग (पान ६), 'बेगमेच्या वयाची चौकशी' (पान १२), 'फ्रेंच मुलीशी संवाद' (पान ४४), कीट्सच्या घराचे वर्णन' (पान ५३, ५४) हे नमुने पाहता येतात. तसेच, काणेकरांच्या अभिजात रसिकतेचे आणि शब्दचित्रात्मक भाषाशैलीचे दर्शन खालील वर्णनात होते :

“तिच्या शेजारी बसलेली दुसरी मुलगी चोवीस पंचवीस—वर्षाची असेल. लांबसडक सोनरी केसांचा मधोमध भांग पाडून केसांचा भरदार अंबाडा तिने मानेवर सोडला आहे. तिची कांती अत्यंत उज्ज्वल गौर असून तिचे डोळे आकाशासारखे निळे आहेत. तिचा प्रत्येक अवयव रेखीव आणि गोंडस आहे. निळ्या रंगाची फुले काढलेला शुभ्रसफेद फ्रॉक तिने घातला आहे.” (पान ८०)

एखाद्या कादंबरीतल्या नायिकेचे वर्णन वाटावे, तसे रसिक काणेकरांनी हे वर्णन प्रवासवर्णनात साधून त्याची रसवत्ता वाढविली आहे. 'थेम्स नदीचा देखावा' (पान ८२) व नाटके पाहण्याचे वेड, हे काणेकरांच्या अभिजात रसिकतेचे नमुने म्हणावे लागतील.

काव्यात्मता

पण त्याहून वरील परिच्छेदाप्रमाणेच 'धुक्यातून लाल तान्याकडे' या पुस्तकाची काव्यात्मता पाहावयाची असेल आणि प्रवासातील प्रदेश आणि निसर्ग या कलावंताला कसा थरावरून टाकतो हे पाहावयाचे असेल, तर पान ९१।९२ वरील रात्री साडेबारा वाजता काणेकरांनी कॉमरेड शिंडलरबरोबर जो चंद्र पाहिला व उत्तर धुवाकडील मध्यरात्रीचे जे दर्शन घेतले, त्याचे वर्णन किती प्रत्ययकारी उतरले आहे ते पाहा :

“आता रात्रीचे १२—३० वाजले आहेत. तांबडेलाल सूर्यबिंब नुकतेच अस्ताला गेले आहे. क्षितिजावर दूरच दूर लाल प्रकाशाचा एक पट्टा पसरला आहे. यावर सफेत प्रकाशाचा एक पट्टा दिसतो आहे, तो धूसर होत निळ्या आकाशात विरून गेला आहे. एखाददुसरी चांदणी मधूनमधून कुठेतरी चमकते आहे. चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाश डेकवर पडला आहे. हीच ती पांढरी रात्र. हेच ते खरे झालेले माझे स्वप्न. वातावरणात एक प्रकारची रम्यभीषण अद्भुतता भरून राहिली आहे. निःस्तब्धपणे बोट पुढे चालली आहे आणि एखाद्या भारून टाकलेल्या माणसाप्रमाणे अनिमिष नेत्रांनी निसर्गाचा हा खेळ मी पाहून घेतो आहे.

काही वेळाने पलीकडच्या डेकवरून कशी काय गंमत दिसते ती पाहावयाला मी तिकडे गेलो, तो इकडल्यापेक्षाही विलक्षण सौंदर्याची खैरात निसर्ग त्या बाजूला करीत आहे. सूर्यबिंबासारखेच तांबडेलाल चंद्रबिंब क्षितिजावर आले आहे. हा बाल्टिक चंद्र काही चमत्कारिकच! याला काय म्हणावे तेच मला कळत नाही! आतापर्यंत चतुर्थीचा चंद्र, पौर्णिमेचा चंद्र वगैरे नाना तऱ्हेचे चंद्र मी पाहिले आहेत; पण हा काही विलक्षणच प्रकाश आहे! कॉमरेड शिंडलर रशियन शेतकरी बाया बांधतात तसले एक रंगीबेरंगी तांबडे फडके डोक्याला बांधून एखाद्या वेडावलेल्या माणसासारखी या चमत्कारिक चंद्राकडे पाहात उभी आहे. चंद्र दिसतोच आहे तसा. एखादे तांबडेलाल कलिंगड वाकडेतिकडे फुटावे तसा चंद्र दिसतो आहे. तो धड

गोल नाही, धड अर्धचंद्र नाही, की धड चंद्रकोरीसारखाही नाही! काही वाकडातिकडाच त्याचा आकार झाला आहे!

“Look at the moon, How funny she looks!”शिंडलर म्हणते,
“She looks like er...er”

मला काहीच सुचेना.

“She is crazy!”शिंडलर म्हणते.

“Crazy! That’s the word!”मी एकदम उद्गारलो.

“Crazy!खरोखरच Crazy!वेडावलेला, माथे फिरलेला तो चंद्र दिसत होता! चंद्राचा आणि चंद्रप्रकाशाचा मानवी मनावर काही विलक्षण वेडावून टाकणारा परिणाम होतो असे मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात. साध्या चंद्राचा जर असा परिणाम होतो, तर या वेडावलेल्या चंद्राचा मानवी मनावर काय परिणाम होईल? या वेडावलेल्या बाल्टिकचंद्राच्या चमत्कारिक रक्तधूसर प्रकाशात उभ्या राहिलेल्या माणसाचे जर डोके ठिकाणावर राहिले, तर मी म्हणेन, तो माणूस नव्हे!”

(‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’, च. आ. पाने ९१, ९२)

एक प्रवासवर्णनकार कलावंत म्हणून काणेकरांचे हे या पुस्तकातील अत्युच्च दर्शन. यातील काव्यात्मता खास लक्षणीय आणि कलावंत म्हणून अलिप्तताही वाखाणण्यासारखी. निसर्गदर्शन एकट्याचे आणि रसिक प्रवासी मैत्रिणीबरोबरचे. रंगसंवेदन आणि आकाराची जाणीव दृष्ट लागेल इतकी विलक्षण सामर्थ्याची. काणेकरांना या पुस्तकाने अमर केले त्याचे कारण या जाणिवेच्या पातळीवर जाऊन त्यांनी निसर्गाचा असा प्रत्यय बऱ्याच ठिकाणी रेखाटला आहे. त्या चंद्राच्या दर्शनाबरोबर मिस शिंडलरचे ‘तांबडे फडके डोक्याला बांधलेले’ शब्दचित्रही उत्कृष्ट रीतीने साकार होऊन उठते. वाचकाला असा अनुभव आताच आपण प्रत्यक्ष अनुभवतो आहोत असे वाटते.

मराठी प्रवासवर्णनांत पूर्वी असे काही फारसे सापडत नसे. काणेकरांच्या या प्रवासवर्णनात ते पहिल्याने इतक्या लोभसपणे सापडले. आणि प्रवासवर्णनाला रसार्द्रता आली, काव्यात्मतेची पातळी लाभली, असे म्हणता येईल.

प्रदेशप्रत्ययातील काणेकर

या पातळीचे दर्शन आपल्याला त्यांच्या लंडन, रशिया व इतर देश यांच्या दर्शनातून, क्रिया-प्रतिक्रियात्मक रीतीने घडते. इंग्लंड पाहिल्यावर थरारलेले काणेकर पान ४५ वर या दृष्टीने पाहता येतात. या लंडनच्या वर्णनात मनस्वी व स्वातंत्र्यवादी काणेकरांचे जे दर्शन घडते, ते अपूर्व आहे. इंग्लंड पाहून आपली प्रतिक्रिया इतक्या जहालपणे फारच थोड्या लेखकांनी नोंदवली आहे. शेवटच्या आमच्यावर डौलाने राज्य करणाऱ्या इंग्रजांचा हाच का इंग्लंड देश!’ या वाक्यात तत्कालीन तरुण व क्रांतिकारक भारतीय मनाची प्रतिक्रियाच काणेकर व्यक्त करतात, असे म्हणावयास हरकत नाही. “या आणि अशाच प्रकारच्या विचारांच्या धुंदीत मी इंग्लंडच्या किनाऱ्यावर पाय ठेवला.”या वाक्यात एका मनस्वी भारतीय तरुणाचे स्वप्निल व उमदे चित्र उभे राहते.

याप्रमाणेच रशियाच्या दर्शनात (पान १०५, १२३, १४० व १४५ वर) काणेकरांना चांगले पाहता येते. पान १४५/१४६ वर ते म्हणतात:

“...रशियाच्या डोळे दिपवून टाकणाऱ्या उत्कर्षाचे ते भव्य दर्शन पाहून मला हेवा वाटला असे नव्हे, पण माझ्या गरीब हिंदुस्थानची मला अतिशय तीव्रतेने आठवण झाली. माझा देशही असाच अफाट आणि विस्तीर्ण आहे. आमची भूमीही इतकीच किंवा याहूनही सुपीक आहे. आणि तिची खनिज संपत्तीही इतकीच विपुल आहे. मग या रशियन गाडप्रमाणे आमच्या उत्कर्षाची रसभरित वर्णने करण्याची संधी आम्हाला मिळणार तरी केव्हा? ती केव्हातरी मिळेलच अशी मला खात्री वाटते. पण रशियाचे हे वैभव पाहून तो विलंब मात्र मला असह्य होतो.” (पान १४५/१४६)

यात काणेकरांचा भारतीय पिंड, भारतभक्ती, आशावाद व पुरोगामी विचारसरणी उत्कटतेने व्यक्त झालेली स्पष्ट दिसून येते. आज काणेकरांनी ‘रक्ताची फुले’ हे प्रवासवर्णन भारताच्या या प्रगतिदर्शक आलेखांवरच रचलेले आहे. या दृष्टीने काणेकर हे खरोखरच भाग्यवान लेखक आहेत. त्यांचा आशावाद खरा ठरला आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही.

मानवतावादी काणेकर

या प्रवासाचे तात्पर्य सांगताना काणेकर म्हणतात, “या प्रवासाने मला दोन धडे शिकवले : एक, पृथ्वी वाटोळी आहे आणि दोन, माणुसकी सर्वत्र सारखीच आहे!” (पान ८)

या वाक्यात त्यांचा थोर मानवतावाद सिद्ध होतोच, पण या प्रवासात काणेकरांचे लक्ष हमालापासून कस्टमऑफिसरपर्यंत खिळलेले आहे असे दिसेल. प्रवासात त्यांना भेटलेल्या आपल्या प्रवासी मित्रांची त्यांनी काढलेली छोटी-छोटी शब्दचित्रे लेखकाच्या माणूसप्रिय स्वभावावर, पर्यायाने मानवतावादावर खूप प्रकाश टाकून जातात या दृष्टीने मि. महंमूद जप्फर आणि त्यांची पत्नी, तुर्की जोडपे व त्यांची छोटी मुले, म्हैसुरी मुर्लीचे दुकटे, म. म. काणे, श्री. लाड, गांधीजींवरील इंग्रजी संभाषण करणारी भित्री इंग्रज आई व मुलगी, इटालियन नोकर, तसेच, “Live, Love, and laugh ! That is my philosophy.” म्हणून सांगणारा व प्रवासी पोरींशी दारू पिऊन मजा लुटणारा इंग्लिश ऑफिसर, मॅक्लॉव्हड, मिस शिंडलर, मिस्किल म्हातारा रॅफे यांची शब्दचित्रे हे या प्रवासवर्णनाचे एक खास विलोभनीय अंग आहे. आणि या दृष्टीने माणूसप्रिय काणेकर म्हणून आपण त्यांच्याकडे सहज पाहू शकतो. यापूर्वीच्या प्रवासवर्णनांतून प्रवासात भेटलेल्या माणसांना, प्रदेशापुढे, माहिती व वृत्तान्त देण्यापुढे खूपच कमी वाव मिळालेला होता काणेकरांनी तो प्रथम दिला. या दृष्टीने माणुसकीचे प्रदर्शन करणारा जमालशेट व म्हैसुरी दुकट्या मुर्लीची शब्दचित्रे करुणरसाचा साक्षात्कार घडवितात. आणि काणेकरांच्या मानवतावादी वृत्तीवर प्रकाश पडतो.

पत्रकार आणि राजकारणी

काणेकर पत्रकार आणि राजकारणी असल्याचे आपल्याला या सर्वच पुस्तकांतील राजकीय मतांवरून दिसून येते. या दृष्टीने काणेकरांचे राजकीय निरीक्षण सूक्ष्म व स्वच्छ आहे. पाश्चात्य देशात राजकारण हा विषय इटालियन झाडूवाल्याला सुद्धा किती समजतो हे ‘सलामी’च्या उदाहरणावरून दाखविलेले दिसते (पान ९).

वृत्तपत्रांशी त्यांचा स्पष्ट संबंध पान २८ वर आला आहेच. “...आम्ही पोलिसचे लोक आहोत आणि काणेकर नावाचा एक भयंकर मनुष्य तुमच्याकडे राहतो आहे; त्याच्यावर आज कॉरोनेशनचा दिवस असल्याने आम्हाला सक्त नजरठेवायची आहे...”असे चाफेकरांना सांगणाऱ्या पोलिसांच्या निवेदनावरून “बलाढ्य ब्रिटिश सरकारला स्कॉटलंडयार्डची दोन माणसे माझ्यामागे ठेवण्याइतका महत्त्वाचा माणूस मी वाटतो तर!”या काणेकरांच्या उद्गारात याचे सार आले आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. शिवाय, गांधीजींवरील इंग्रज आई-मुलीचे संभाषण (पान ५८) व “...तुम्ही सर्व हिंदुस्थानी लोक जर एकाच वेळी थुंकला तर साऱ्या इंग्रज लोकांना बुडवून टाकाल!...” (पान ८४) हे कॉमरेड स्टीनचे उत्प्रेक्षात्मक वाक्य राजकीय उपहासात्मक मत व्यक्त करणारे आणि नाट्यमयता दर्शविणारे वाटते. त्यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीने रशियात भिकारी असल्याचा संभव नोंदविला आहेच. (पान १४). तसेच,

“हातात घ्यायची ती गोष्ट उत्कृष्टच करावयाची या जर्मन लोकांच्या सुप्रसिद्ध तत्त्वाप्रमाणे त्यांनी हा कालवा जणूकाय एखाद्या चित्रातल्या कालव्याप्रमाणे आखून खोदून काढला आहे. जवळजवळ छप्पन्न मैल हा कालवा लांब आहे असे म्हणतात.” (पान ८८) असा जर्मनांचा स्वभाव कील कालव्याच्या निमित्ताने काणेकर सहज सांगून जातात.

बहुश्रुतता

सारांश, काणेकरांचा राजकारणी स्वभाव एखाद्या पत्रकाराप्रमाणे वृत्तान्तही पुरवितो. पण हा वृत्तान्त बोचणारा नसतो, हे विशेष असते. आणि अशा या वृत्तान्तामधून काणेकर बहुश्रुत असल्याचा प्रत्यय मिळतो. उदाहरणार्थ, वरील जर्मनांचा स्वभाव, रशियनांना सौंदर्यसृष्टी नसणे (पान १०२), रशियन शहरातील स्केअर (पान १०४, १०५), हिंदू आणि अरब यांतील फरक (पान ९२), ‘Land of the midnight sun’ या थेम्सच्या कादंबरीतील वर्णनाची माहिती (पान ९०), फ्रान्सच्या स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांचा उल्लेख (पान १७२), अशी अनेक उदाहरणे काणेकरांच्या बहुश्रुततेची साक्ष पटवून जातात. मी वर म्हटल्याप्रमाणे ही माहिती सहज ओघात येऊन जाते. मुद्दाम द्यावी म्हणून दिली जात नाही. काणेकरांच्या ‘धुक्यातून लाल तान्याकडे’ या प्रवासवर्णनापूर्वी बहुतांशी प्रवासवर्णने या माहितीसाठीच खास लिहिली जात. उदाहरणार्थ, श्री. न. चिं. केळकर किंवा गुणे व काणेकरांबरोबरच प्रवास करणारे म. म. काणे यांची उदाहरणे यासाठी स्पष्ट आहेत.

सारांश, काणेकरांची ही बहुश्रुतता, हा त्यांचा एक सुंदर गुण आहे. आणि तो या प्रवासवर्णनात सभ्यतेने व्यक्त झाला आहे. प्रवासवर्णनातला ‘मी’ हा या ठिकाणी खऱ्या अर्थाने सभ्यतेची वाटचाल करतो. तो डोळ्यांत भरण्याची वा खुपण्याची शक्यता फार फार कमी आहे असे म्हणता येते.

काणेकरांचे संभाषणचातुर्य

या पुस्तकातील काणेकर मोठे गप्पिष्ठ गृहस्थ आहेत. त्यांचा हा गप्पिष्ठ किंवा बोलका स्वभाव न बोलणाऱ्याला बोलके करतो; आणि त्यांच्याशी बोलणाऱ्या सहप्रवाशाचे काणेकर सहज शब्दचित्र रेखाटून टाकतात. या दृष्टीने काणेकर माणसात रमणारे माणूस आहेत. माणसाला बोलका करण्याची त्यांच्यापाशी जी संभाषणकला आहे किंवा चातुर्य आहे, ते चातुर्य विलक्षण आहे. त्यामुळे त्यांच्याशी झालेल्या छोट्या

छोट्या भाषणांतून त्यांनी आपल्या प्रवासवर्णनांना नाट्यमयतेचा विलक्षण रंग चढविलेला दिसून येतो. या संवादांतून काणेकरांचा हजरजबाबीपणा आणि रोखठोकपणाही प्रत्ययाला येतो. कित्येक वेळा काणेकर स्वतःच स्वतःशीही जे बोलून जातात, तेही किती परिणामकारक असते! या दृष्टीने हे पुस्तक सहज चाळले तरी अनेक ठिकाणी अनेक प्रकारचे संवाद येतात. उदाहरणार्थ, पान २६ वरील धिप्पाड अरब व त्याचे टॅक्सीवाल्याशी झालेले संभाषण व त्यावेळचे राणाचे वाक्य, इटालियन वाटाड्या अधिकारी व संभाषण (पान ३७), हातगाडीवर सॅण्डविच विकणारा व हिंदी नाणे मागणारा मुलगा (पान ४०-४१), पान ५८ वरील गांधीजींविषयी इंग्रज आई व मुलीचा संवाद, चाफेकर व पोलिसांचा संवाद (पान ६०), पान ७८-७९ वरील मॅक्लॉव्हडशी झालेले बोलणे, पान ९१-९२ वरील मिस शिंडलरशी झालेले बोलणे, पान १२२ वरील रशियन गार्ड मुलगी, स्वतःशीच पुटपुटणे, पान १३० वरील 'रेजिस्ट्रार'शी झालेला संवाद, पान १५३, १५४, १५५ वरील आल्फ्रेड बानामन हा गोष्टिवेल्हाळ मुलगा व काणेकरांनी त्याला बोलके करणे, अशी अनेक उदाहरणे काणेकरांच्या बोलक्या स्वभावावर प्रकाश टाकणारी वाटतील आणि त्यांच्या संभाषणचातुर्याची साक्ष पटविणारी दिसतील. त्यामुळे या प्रवासवृत्ताला नाट्यमयतेचे सुंदर रंग चढू शकतात. काणेकर हजरजबाबी, रोखठोक स्वभावाचे असल्याचा पुरावा, या वरील उदाहरणांवरून सिद्ध होतोच; पण पान ९१ वर काणेकर म्हणतात, "नाना विषयांवर आमच्या गोष्टी चाललेल्या आहेत. एक अमेरिकन मुलगी म्हणते, 'फ्रेंच तरुण मोठ्या गरम रक्ताचे बुवा! एखाद्या मुलीची ओळख होऊन पाच मिनिटे झाली नाहीत तोच एकदम ते तिच्यावर प्रेम करू लागतात!'"

आमचा रॅफे मोठा मिस्किल म्हातारा आहे. माझ्याकडे तिरप्या डोळ्याने पाहात तो म्हणतो, "फ्रेंच तरुणांपेक्षाही या हिंदी पोरांचे रक्त फार गरम! अभ्यासाला म्हणून इंग्लंडला येतात आणि हां हां म्हणता आमच्या पोरी उठवतात..."

"इंग्लंड आमचं सगळं उठवतं, तेव्हा निदान तुमच्या पोरी तरी आम्हाला उठवू द्या!" मी म्हणालो.

या उताऱ्यात काणेकर संवादकुशल; हजरजबाबी व रोखठोक स्वभावाचे आहेत याचा पुरावा मिळतो.

खाजगी व्यक्तित्वाची किनार व विनोदनिर्मिती

वरील उताऱ्यात काणेकरांच्या पुरुषी व खाजगी स्वभावाची जी धार किंवा पैलू व्यक्त होतो, त्याने या पुस्तकाची रंगत विशेषच वाढलेली आहे. काणेकर हे देखणे, उमद्या स्वभावाचे तरुण आणि आधुनिक व्यक्तिमत्त्वाचे रुबाबदार गृहस्थ आहेत याचा पुरावा आपल्याला या ग्रंथात सहज मिळतो.

या दृष्टीने वरील उतारा पाहता येतोच, पण (१) लेटिश मुलीशी झालेला संवाद, त्यांतून ते तुर्क आहेत असा तिचा झालेला समज, त्याचे कारण श्री. काणेकरांची लांबसडक बोटे हे तिने सांगितलेले लक्षण (पान १७१), (२) "You have sun in your skin" असे म्हणत खरोखरच काही युरोपियन तरुणी आमच्या पीतश्यामल कातडीचा अक्षरशः हेवा करतात!" (पान ९०), (३) काणेकरांचे खरे वय तीस-एकतीस असताना ते अठरा-वीस वर्षांचेच आहे असे समजणारे प्रवासीमित्र (पान १५६), आणि (४) बेगमेच्या वयाची चौकशी (पान १२), हे सारे या पुस्तकातील काणेकरांचे खाजगी व्यक्तित्व दाखविणारे व काही नर्म विनोद साधणारे प्रसंग म्हणता येतात.

लेखक व नाट्यरसिक

तसेच, काणेकर हे एक लेखक व नाट्यरसिक आहेत, हा खास उल्लेखही खाजगी स्वरूपाचा असून काणेकरांना कीट्स, शॉ, टॉलस्टॉय यांच्याबद्दल खूप आदर आहे, हे त्यांनी घेतलेल्या त्यांच्या घरांच्या भावार्त दर्शनांवरून दिसून येईल. या दृष्टीने पान ५३-५४, 'मि. मॉटेग्यू स्लेटरची मुलाखत' पान ७१-७२ वर पाहता येते. 'वरेरकरांच्या नाटकाचा उल्लेख' (पान ९५), 'अलेक्झांडर कुप्रिनचे स्वागत' (पान ११७), 'कलावंताच्या बाबतीतले रशियन सरकारचे धोरण व चर्चा' (पान १२७), 'टॉलस्टॉयच्या घराचे वर्णन' (पान १३६, १३७), 'मराठी वाङ्मयातील काही विचारप्रवाह' यावरील मराठी स्पीकिंग युनियनतर्फे झालेले भाषण व त्यावरील 'डेली स्केच' मधील 'अभिप्राय' (पान ५५/५६) हे सर्व प्रसंगोल्लेख काणेकरांच्या खास साहित्यिक जीवनाची खाजगी किनार सांगणारे वाटतील.

सारांश, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पुस्तकात काणेकर प्रवासाच्या निमित्ताने नाना तऱ्हांनी व्यक्त होतात व व्यक्त होताना प्रदेश व प्रवास यांत मिसळून व्यक्त होतात आणि तरीही कलात्मक तटस्था जाणवत राहते. त्यामुळे एका अपूर्व प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचा दर्जा 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या त्यांच्याग्रंथाला येऊन जातो असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. आचार्य अत्र्यांच्या भाषेत, "‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ हे त्यांचे प्रवासवर्णन मराठी साहित्यात तरी अपूर्व आहे." ('काणेकर : व्यक्ती आणि वाङ्मय', प. आ., पान १२२) यात शंका राहत नाही. कारण, या प्रवासग्रंथाने आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्हीबाबतची अभिन्नतेची एकप्रकारची कलात्मक क्रांती साधली आणि भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक माहितीसाठीच प्रवासलेखन न करता 'कलेसाठी कला' या न्यायानेही ते करता येते हे दाखविले. पुढील प्रवासवर्णनांना एक अभिजात कलात्मक दृष्टी दिली आणि आपल्या उमद्या, अभिजात रसिकदृष्टीने व आधुनिक व्यक्तिमत्त्वाने एक वेगळेपणा साधला, असेच म्हणणे अधिक रास्त आहे. या पुस्तकाने तत्कालीन आधुनिक व्यक्तिमत्त्वाच्या तरुण भारतीय मनांचे, इंग्लंड व रशिया यांबद्दलचे कुतूहल जागृत केले आणि काणेकरांसहित त्या त्या देशांचे वाङ्मयीन चित्र रेखाटले गेले असेच म्हटले पाहिजे.

'आमची माती-आमचे आकाश'

'आमची माती - आमचे आकाश', इ. स. १९५०, हे दुसरे प्रवासवर्णन प्रा. काणेकरांनी चित्रकार दलालांबरोबर केलेल्या उत्तर-भारताच्या प्रवासावर आधारित असे सचित्र प्रवासवर्णन आहे. 'निव्वळ आनंदासाठीच प्रवास' व त्याचे चित्रण करावे हा प्रमुख हेतू काणेकरांची प्रवासविषयक अभिजात कलादृष्टी व्यक्त करतो आणि या दृष्टीने या पुस्तकाचे प्रास्ताविक मोठे बोलके आहे :

"...पण वेगवेगळी माती आणि वेगवेगळे आकाश पाहण्याचा आनंद लुटण्याकरता आम्ही भटकलो; आणि दीड दिवसांच्या मुक्कामात इतिहासाचा व्यासंग करण्याचं किंवा साडेतीन दिवसांत आदिवासींच्या जीवनाचा सखोल अभ्यास करण्याचं धाडस आम्ही केलं नाही. टांगेवाल्यांनी सांगितलेले समाजशास्त्राचे सिद्धान्त आणि हमालांनी दिलेले इतिहासाचं ज्ञान आम्हाला फारच मनोरंजक वाटलं. त्या आनंदाचा पुसटता अनुभव जरी वाचणाराला मिळाला तरी खूप झालं असं मी समजेन..."

काणेकरांचा प्रवासवर्णनकार म्हणून साहित्यक्षेत्रात प्रवास होईपर्यंत या प्रास्ताविकात व्यक्त झालेली निखळ कलादृष्टी फारच दुर्मीळ होती. काणेकरांची पुढील सर्व प्रवासवर्णने याच कलात्मक दृष्टीने

व रसिकतेने लिहिलेली आहेत. उत्तर भारताचा प्रवास, चित्रकार दलाल या रसिक मित्राबरोबर त्यांनी साकार केला आहे. या पुस्तकातील श्री. दलालांची चित्रे खूप बोलकी आणि या पुस्तकाच्या सौंदर्यात भर टाकणारी ठरतात. त्यामुळे 'सचित्र प्रवासवर्णन' असेच या ग्रंथाचे दर्शनी वैशिष्ट्य ध्यानात येते.

दैनंदिनीचे रूप : प्रवास व प्रदेश

या प्रवासवर्णनात प्रा. काणेकरांनी दैनंदिनीच्या तंत्राचा समर्थपणे वापर केला आहे. १० मार्च १९४९ ला हा प्रवास सुरू होतो आणि २७ एप्रिल १९४९ ला महिना-दीड महिन्याचा हा प्रवास मुंबईला परत आल्यावर, मुंबईची माती व मुंबईचे आकाश पाहात संपवला आहे.

या प्रवासात काणेकर अहमदाबाद, साबरमती, अबूपहाड, मेवाड, उदयपूर, अजमेर, जयपूर, आग्रा, दिल्ली, अमृतसर, पंजाब, हरिद्वार, हृषीकेश, डेहराडून, मसुरी, अलाहाबाद, सारनाथ, बनारस, गया व कलकत्ता इत्यादी ठिकाणांना धावती भेट देत फिरले आहेत आणि आपल्या धावत्या शैलीत जिथे तिथे त्यांना काही वेगळेपणा आढळला, तो आपल्या समर्थशैलीत त्यांनी चितारलेला दिसतो. हा वेगळेपणा स्थळांचा, माणसांचा, निसर्गाचा, पक्ष्यांचा कोणताही असो; पक्ष्याच्या दृष्टीने 'स्वर्गविहंगम' वर्णन पाहता येते (पान २१९-२२०) किंवा 'अविस्मरणीय मारवाडी रात्री'ला दिव्यावर धडपडणाऱ्या पाकोळीची प्रतिमा वापरून केलेले वर्णन पाहावे. काणेकरांच्या काव्यात्म प्रतिभेचे दर्शन तिथे होऊन जाईल यात संशयच नाही.

अशा वर्णनांतून काणेकरांची एक विशिष्ट कलादृष्टी आणि रसिकता प्रत्ययाला येत राहते. प्रवासातील गतिशील आशयाला गतिशील भाषा लाभलेली दिसून येते आणि त्यांच्या काव्यात्म व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन याही ग्रंथात अनेक जागी होत राहते.

या पुस्तकातील काणेकर आपल्या मातीशी इमान राखणारे आणि आपल्या आकाशाचा निळा रंग धारण करून प्रवास करणारे कलावंत लेखक वाटतात. या पुस्तकात काणेकरांना अभिजातवृत्तीचे खिलाडू प्रवासी व उत्तर-भारताच्या प्राचीन व अर्वाचीन संस्कृतीचे विशेष टिपणारे म्हणूनही पाहता येतात. या दृष्टीने 'ताजमहाल'चे सर्व वर्णन पाहता येते (पाने १०३ ते १०९).

निसर्ग व प्रदेशप्रत्यय

या पुस्तकातील प्रदेशप्रत्यय किती प्रत्ययकारितेने टिपला आहे, त्याचे दर्शन खालील उदाहरणांवरून दिसून येईल.

भकास 'साबरमती आश्रम' (पान ३ ते ६) भकासतेच्या प्रत्ययकारितेने चितारला आहे.

सन्सेट पॉईंट : 'अबूपहाड' (पाने १६, १७) हा वेगळा 'सनसेट' काणेकर खालीलप्रमाणे चित्रित करतात.

“...पण अबूच्या सन्सेट पॉईंटवरून दरीच्या पलीकडल्या त्या क्षितिजावरहोणारा हा सूर्यास्त काही अजबच! नारिंगी, तांबडे, सोनेरी रंग आकाशात मुळीच दिसत नाहीत. सूर्य स्वच्छ पांढऱ्या रुपेरी

रंगाचा दिसतो. हा चंद्र कशावरून नव्हे, असा प्रश्न कुणी विचारल्यास त्याला उत्तर देता येणार नाही. त्याच्याकडे पाहात राहिले की ही रुपेरी तबकडी गरगर गरगर जागच्या जागी फिरते आहे असा भास होतो. पाहणारांच्या दृष्टिभ्रमाचा हा प्रकार असेल, पण दिसते ते असे. काही क्षणांनी या रुपेरी तबकडीच्या मागे अनेक काळ्या तबकड्या आकाशभर फिरताना दिसतात. डोळे मिचकावले तर या तबकड्या आकाशभर अधिकच पसरलेल्या दिसतात. वरवर काळ्या आणि खाली क्षितिजाकडे जमत चाललेल्या काळोखात पांढऱ्या तबकड्या फिरताना दिसतात. शेवटचा क्षण, किंचित काळवंडलेल्या क्षितिजाच्या कडेवर सूर्यबिंब येऊन ठेपले आहे. बिंबाची खालची बाजू किंचित तांबूस दिसू लागली. क्षणार्धात ती नारिंगी झाली आणि संबंध सूर्यबिंब अस्पष्ट होत होत नाहीसे झाले.”

या अबूच्या सूर्यास्तदर्शनातून ‘चांदरात’ कार कवी काणेकरांची प्रतिमादर्शी समर्थ भाषाशैली प्रत्ययाला येते. निसर्गाचा किंवा प्रदेशप्रत्ययाचा पुरावा मिळून जातो. नेमकी हीच वेगळी दृष्टी, काणेकर सर्व ग्रंथभर बाळगतात आणि आपले निरीक्षण वेगळे असल्याचा पुरावा देतात. यासाठी ‘अविस्मरणीय मारवाडी रात्र’ (पाने ३७ ते ३९), ‘चितोडगडचा थरावरून टाकणारा इतिहास’ (पाने ५५ ते ६३) ‘ताजमहालचे वर्णन’ (पान १०३, १०९), ‘फाळणीच्या जखमांचे वण’ (पान १३३, १३४), ‘माणसे अन्याय फारच सहन करतात’ (पान १७८, १७९), ‘प्रेतयात्रा आणि वरात’ (पान १९६), ‘विवेकानंदांचा बेलूर मठ’ (पाने २०९ ते २११), ‘म्युझियममधील अद्भुत स्वर्गविहंगम’ (पान २१९—२२०), ही वर्णने सहज पाहता येतात.

प्रवासातली माणसे व त्यांची शब्दचित्रे

काणेकरांचा हा प्रवास त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे मागील पुस्तकापेक्षा फारसे वेगळे दर्शन घडवितो असे नाही. पण ‘आमची माती- आमचे आकाश’ पाहण्यात निश्चित आनंद आहे हे पटवितो.

या मातीतील भारतीय माणसेही माणसे म्हणून हेरण्यात काणेकर तरबेज आहेत. यामागे त्यांचा मानवतावादी दृष्टिकोण सहज पटून जातो. या माणसांची धावत्या शैलीतील शब्दचित्रे हा या पुस्तकाचा खास लक्षणीय विशेष आहे. लेखकाच्या माणूसप्रिय स्वभावाचे ते निदर्शक मानता येते. काणेकरांना प्रवासात भेटलेला वाटाड्या, टांगेवाला, नोकर अशा सामान्य माणसांत अधिक रस असल्याचेही दिसून येते. उदाहरणार्थ, ‘गेमानदास’ (पाने १७, १८, १९, ३०), ‘जैन साधू कुमुदविजयसिंहजी’ (पाने २६, २७, २८), ‘केशिया व त्याची बायको’ (पान २८, २९), ‘रामचंदर’ (पान ३२, ३३), ‘वेटिंगरूमचा अटेंडंट’ (पान ३८), ‘डॉ. सच्चिदानंद शुक्ल’ (पान ७९), ‘बालभक्त महमद हुसेन’, (पाने ८३, ८४, ८५), ‘वाटाड्या मि. पॉल’ (पाने १००, १०१, १०२), ‘मसुरीचा कोळसेवाला’ (पान १६५), ‘शिशिर बहादुरी’, (पान २२१, २२२).

शब्दचित्रात्मक शैलीने रंगविलेल्या अशा माणसांमुळे या प्रवासवर्णनाला अधिक वाङ्मयीन सौंदर्य प्राप्त झालेले दिसते. आणि श्री. दलालांच्या रेखाचित्रांमुळे त्यांचा जिवंतपणा वाढतो आहे हे कुणाही रसिकास कबूल करावे लागेल.

सारांश, ‘आमची माती — आमचे आकाश’ हे काणेकरांचे पुस्तक उत्तर भारताचा धावता प्रदेशप्रत्यय घडविणारे एक यशस्वी प्रवासवर्णन आहे. हा प्रवास त्यांनी अहमदाबाद, अबू या मार्गाने केल्याने त्यात एक प्रकारचा वेगळेपणा आला आहे.

या पुस्तकाची गतिशील भाषाशैली, प्रवास केंद्रीभूत ठेवला जाणे व प्रदेशविशेषांचा प्रत्यय, यांमुळे या पुस्तकाची रंगत ग्रंथाच्या शेवटच्या पानापर्यंत वाढत गेलेली दिसेल. विशेष म्हणजे जे जाणवले तेच चित्रित झाल्याने व नेमके मर्म हेरीत त्या प्रसंगाचे चित्रण केल्याने या पुस्तकात तपशिलाला बरीच काटछाट बसते आणि त्याची कलात्मकता वाढते. याउलट, प्रा. भाट्यांनी याच प्रवासवर्णनासाठी अनेक पुस्तके लिहिली असती असे वाटून जाते.

‘प्रवासवर्णना’च्या वाटचालीवरील पहिला दीपस्तंभ

प्रा. अनंत काणेकर यांच्या दोन्ही प्रवासवर्णनांचा अधिक परिचय करून घेतल्यावर त्यांचे थोडक्यात मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. इ. स. १९४० ते १९६९ पर्यंत आपल्या काव्यात्म व प्रतिभाशाली लेखनाने प्रा. अनंत काणेकरांनी प्रवासवर्णनकार म्हणून, आपले एक वेगळे स्थान निर्माण केले आहे, याचा पुरावा मिळतो. हे लेखन मुळापासून अव्याहत चालू असल्याने, त्यांच्या प्रवासलेखनविषयक कार्याचा गौरव ‘प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील पहिला दीपस्तंभ’ म्हणून करावासा वाटतो. कारण वर नमूद केलेल्या डॉ. मालशे यांच्या विधानातून “...प्रवासवर्णन या लेखनप्रकाराला ललितवाङ्मयाच्या क्षेत्रात आणून सोडले...”ते प्रामुख्याने काणेकरांनीच. या गौरवाच्या दृष्टीने प्रा. वा. ल. कुळकर्णी, श्री. प्रभाकर पाध्ये, श्री. वि. स. खांडेकर, आचार्य अत्रे या श्रेष्ठींनी ‘काणेकर : व्यक्ती आणि वाङ्मय’ या पुस्तकात काणेकरांचा प्रवास व त्यांचे प्रवासलेखन याबद्दलचे जे गौरवोद्गार काढले आहेत ते सार्थ वाटतात.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी “मराठीत प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार बराच काळ भूगोलाचे पाठ्यपुस्तक आणि प्रवासी खात्याची मार्गदर्शिका समप्रमाणात खलून तयार करीत असत! वरसईकर गोडशांचा ‘बंडातला प्रवास’ किंवा प्रा. अनंत काणेकरांचे ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ यांसारखी प्रवासवर्णने अपवादरूपच होती...”असे म्हटले आहे. (‘लाल नदी-निळे डोंगर’, प. आ. पान ७)

डॉ. अ. ना. देशपांडे म्हणतात, “मराठीतील प्रवासवृत्तलेखन आधुनिक अभिरुचीच्या दिशेने वाटचाल करू लागल्याची स्पष्ट चिन्हे प्रा. अनंत काणेकरांच्या ‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ (१९४३) व ‘आमची माती-आमचे आकाश’ (१९५०) या पुस्तकांत उमटलेली आहेत...” (‘आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’, प. आ. प्र. ९, भाग २, पान ७२२-७२३)

तसेच, “‘धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे’ हे मराठीतील केवळ एक ठळक प्रवासवर्णन नाही. तो मैलाचा दगड आहे. एक महत्त्वाचा टप्पा आहे,”असे श्री. काशिनाथ पोतदार यांनी म्हटले आहे. (‘मनोहर’ अंक, डिसें. १९६०, पान २३)

सारांश, प्रा. अनंत काणेकर हे ‘प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील पहिले दीपस्तंभ’ होत.

कालेलकरांची प्रवासवर्णने

सुमारे इ. स. १९३८ पासून आजतागायत, प्रा. अनंत काणेकरांप्रमाणेच, आपली प्रवासवर्णने आपल्या खास शैलीत लिहिणारे काका कालेलकर, 'मराठीतील प्रवासवर्णनपर वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील दुसरे एक दीपस्तंभच होत.'असे विधान करता येईल काकासाहेबांचे मूळ लेखन गुजराथीतून व हिंदीतून बरेच झाले आणि थोडेसे मराठीतून झाले आहे. परंतु काकांच्या या लेखनाला, मराठी रूप चढविणारे कथाकार वामन चोरघडे, भाऊ धर्माधिकारी, माधव सावंत, प्रेमा कंटक आणि नरेश मंत्री हे समर्थ अनुवादक असल्याने, या सर्व प्रवासवर्णनांना मूळ आशयाचे जसेच्या तसे रंग चढलेले आहेत, अशी कबुली काका जागोजाग देतात. उदाहरणार्थ, ज्या 'जीवनलीले'चा आपण खोल विचार करणार आहोत, त्याच्या मराठी अनुवादाबद्दल काका म्हणतात, "...या सत्तर प्रकरणांतील केवळ सहा प्रकरणे मी स्वतः मराठीत लिहिलेली आहेत त्यावरून वाचकांची खात्री होईल की, माझ्या मूळ लिखाणात आणि श्री. नरेश मंत्रींच्या भाषांतरात शैलीभेद मुळीच नाही. म्हणून हे सर्व लिखाण माझेच मराठी लिखाण आहे, असे मानावयास हरकत नसावी..." ('जीवनलीला', पान ८)

श्री. कालेलकरांचे खालील प्रवासग्रंथ मराठीत आलेले आहेत :

(१) 'लोकमाता' अर्थात 'भारतवर्षातील नद्यांचे वर्णन' (इ. स. १९३८), (२) 'हिमालयातील प्रवास' (इ. स. १९३९), (३) 'आमच्या देशाचे दर्शन' (इ. स. १९४३), (४) 'भक्ति-कुसुमे' (इ. स. १९४४), (५) 'लाटांचे तांडव' (इ. स. १९४५), (६) 'जीवनलीला' (इ. स. १९५८), (७) 'भारत-दर्शन' (खंड १ ते ४)(इ. स. १९६१ ते १९६६).

या सर्व ग्रंथांच्या आधारे, श्री. काकासाहेब कालेलकरांच्या समर्थ प्रवासलेखनाची कल्पना येईल आणि शेवटच्या इ. स. १९६६ 'भारतदर्शना'च्या खंड चारवरून त्यांचे प्रवासलेखन सतत २८-३० वर्षे चालू आहे, असा पुरावा मिळतो.

प्रवासप्रेरणा

या सर्वच लेखनाचा खास विशेष म्हणजे राष्ट्रवादाच्या प्रेरणेतून हे लेखन घडले आहे. ही प्रवासवर्णने भारतदेशाची संस्कृती व आत्माच जणू बोलून दाखवितात, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचा दोष येऊ नये. काका आपल्या या प्रवासलेखनाबद्दल म्हणतात, "माझी भारत-प्रवासाची वर्णने ही केवळ साहित्यविलास नसून भारत-भक्तीचा व पूजेचा तो एक प्रकार आहे..." ('जीवनलीला', पान ११) अशा भारताच्या पूजेतून काकांनी अव्वल दर्जाची प्रवासवर्णनपर साहित्यनिर्मितीही साधली आहे. कारण स्वचरित्रात भारतभक्तीची दीक्षा त्यांनी पहिल्याने घेतली आहे. त्याचा परिपाक त्यांच्या सर्वच लेखनात उतरला आहे. काका आपल्या प्रवासाबद्दल म्हणतात, 'ईश्वराच्या कृपेने मला हिंदुस्थानच्या ह्या देवभूमीत अश्वमेध यज्ञाच्या घोड्याप्रमाणे मनसोक्त फिरण्याची संधी मिळाली आहे. जरी कॅमेरा कधी बरोबर नव्हता तरी कलापिपासू डोळ्यांनी कितीतरी चित्रे स्मरणाच्या पेटीत कशीबशी खच्चून भरून ठेवलेली आहेत. कोणी लिहिणारे भेटले आणि रिकामपण हाती लागले म्हणजे एखादे चित्र रुजू करावे आणि वेळ संपला म्हणजे स्मरणाच्या कुपीला पुन्हा बूच लावून द्यावे, असे मी करीत आलो आहे..." ('आमच्या देशाचे दर्शन', प्रस्तावना, पान २)

छोटे काव्यात्म प्रवासलेख

या दृष्टीने काकांनी आयुष्यभर केलेल्या अशा भारतीय प्रवासाची चित्रे त्यांच्या प्रवासवर्णनांना कलारूप देण्यास कारणीभूत ठरली आहेत, असे दिसेल. त्यांच्या ग्रंथरूप प्रवासवर्णनांतील जवळजवळ सर्वच वर्णने, छोट्या काव्यात्म प्रवासलेखांनी बहरलेली असून, त्यात एकप्रकारची विविधता दिसून येते. एक प्रवासवर्णन दुसऱ्यासारखे वाटेलच असे नाही. त्यामुळे त्यांची गोडी अशी वाढते की, काकांनी वर म्हटल्याप्रमाणे, त्यांच्या स्मरणावर शिल्प झालेले चित्र-विश्व खाली उतरत असावे. हे चित्रही दुसऱ्या वेळी रंगरूप पालटून हजर होताना दिसेल. उदाहरणार्थ, १२, १३, १४ हे 'जीवनलीले'तील 'जोगच्या धबधब्याचे' वर्णन पाहता येते. हीवर्णने तीनदा तीन प्रकारांनी केलेली दिसतील. एका स्थळाचा अनेकदा कसा प्रत्यय येऊ शकतो हे पाहणे मनोरंजक ठरावे.

'जीवनलीले'चाच खोल विचार का?

'जीवनलीला' हा कालेलकरांचा प्रख्यात प्रवासवर्णनपर ग्रंथ, त्यांच्या 'प्रवासलेखना'चे जास्तीत जास्त प्रमाणात प्रतिनिधित्व करतो आहे असे स्पष्ट दिसेल. म्हणून श्री. कालेलकरांचा एक श्रेष्ठ प्रवासलेखक म्हणून विचार करताना 'जीवनलीले'चा खोल विचार पुढे केला आहे. याचे दुसरे कारण, ही 'जीवनलीला' भारतातील नद-नद्या, प्रपात, तलाव, सरोवर, समुद्र, आदींची सनातन 'जीवनलीला' आहे. तीच मुळी प्रवासकर्त्यांच्या लेखनाचा 'प्रत्यय' ठरली आहे. त्यामुळे प्रवासवर्णनात चित्रित होणाऱ्या प्रदेशाची व्याप्ती ही किती मोठी असू शकेल याची कल्पना येते. तिसरे कारण, हा प्रचंड ग्रंथ वर नमूद केलेल्या ग्रंथांतून पूर्वीच प्रकाशित झालेल्या अनेक प्रवासलेखांचा संग्रह आहे. चौथे कारण, साहित्य अकाडेमीने एका प्रातिनिधिक भारतीय साहित्य संस्थेने, भारतातील प्रमुख भाषांत अनुवादित करण्यासाठी तो निवडला आहे. आणि पाचवे कारण, या ग्रंथाचा काल हा काकासाहेब कालेलकरांच्या प्रवासलेखनाची प्रौढावस्था सुचवीत असून, मराठीतील प्रवासलेखनाला याच कालखंडात एक वाङ्मयप्रकार म्हणून निश्चित रंगरूप आलेल्याचा हा एक पुरावाही ठरतो.

'जीवनलीले'ची स्वरूप-ओळख

हा प्रख्यात प्रवासवर्णनपर ग्रंथ ७० प्रकरणांचा असून सूचीसहित सुमारे ४१६ पानांचा आहे. यात पान ७ व ८ वर 'मावंदे' आले आहे. 'लोकमातांची जीवनलीला' (पाने ११ ते १७), 'सरिता-संस्कृती' (पाने १८ ते २०), 'नदी मुखेनैव समुद्रम् आविशेत्' (पान २१, २२), 'उपस्थान' (पाने २३ ते २८) अशी रचना असून 'सखी मार्तंडी' हे पहिले प्रकरण पान १ वर फिरून सुरू होते. शेवटचे 'अर्णवाचे आमंत्रण' हे प्रकरण क्र. ७० चे पान २९८ वर सुरू होऊन पान ३०५ वर संपते. ३०६ व ३०७ पानांवर 'अनुबंध' आला आहे. पुढे तिथूनच अभ्यासपूरक टीपा सुरू होतात व त्या ३९२ पानांवर संपतात. आणि शेवटी ३९३ पानांवर सुरू होणारी सूची ४१६ पानांवर संपते. विवेचक टीपांनी व या सूचीने काकासाहेबांच्या अभ्यासकांची निश्चितपणे चांगली सोय साधते.

प्रवासकर्त्याची प्रवासविषयक व्यापक भूमिका

‘जीवनलीला’ हा ग्रंथ व त्याची ‘मावंदे’ आदी प्रास्ताविके हा या ग्रंथाला जोडण्यात आलेला भाग काकासाहेबांच्या प्रवासवर्णनामागील हेतू, प्रेरणा व उद्देश्यांबद्दलची तात्त्विक बैठक कथन करणारा म्हणून अत्यंत महत्त्वाचा आहे. काकासाहेबांचा अभ्यास करणाऱ्या प्रत्येक अभ्यासकाला यातून त्यांची प्रवासलेखनामागील व्यापक व तात्त्विक भूमिका सहज कळून येईल आणि तिला लाभलेली सौंदर्यदृष्टीची जोडही दिसेल. उदाहरणार्थ, ‘मावंदे’ मध्ये पान ८ वर काका म्हणतात, “...भारतीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब या ‘जीवनलीले’त पडलेले वाचकांना दिसून येईल असा विश्वास वाटतो.” ते खरे आहे. आणि त्या दृष्टीने ही पुरातन भारतीय संस्कृतीत रुजलेल्या आजच्या पुरुषाची अद्ययावत ‘जीवनलीला’ आहे, असेच म्हणावयास हरकत नाही.

“...पूर्वजांच्या भक्तीने, पण नव्या दृष्टीने गंगेसारख्या अनेक नद्यांची आणि जीवनप्रवाहांची यात्रा केल्यानंतर आणि हिंदी, गुजराथी वगैरे भाषांची समाराधना केल्यानंतर मराठीच्या घरी येऊन हे मावंदे करण्याची संधी मिळत आहे...” याचा त्यांना झालेला आनंद सार्थ वाटतो.

यामध्ये लोकमाता नद्यांना, जोगसारख्या धबधब्यांना, समुद्राला किंवा ‘तेरदाळ’च्या ‘मृगजळा’लासुद्धा शब्दरूप आलेले दिसून येते. याबद्दलची तात्त्विक भूमिका सांगताना काका म्हणतात :“...या पाण्याच्या दर्शनाचा आनंद ज्यात थलथल तुडुंब भरला आहे, अशीच वर्णने या संग्रहात एकत्रित केली आहेत...” (पान १५) परंतु, “...मानसिकसृष्टी, कल्पनासृष्टी आणि मायावी सृष्टी हीसुद्धा पार्थिव सृष्टीप्रमाणे सृष्टी तर खरीच, म्हणून माणसांच्या डोळ्यांना व मृगांच्या डोळ्यांना जे पाण्यासारखे भासते आणि ज्याचा प्रवाह या दोघांना आकर्षित करतो, ते जरी प्राणवायू व उदजनवायूमधून उत्पन्न झालेले नसले तरी त्याला ‘जीवनलीले’त स्थान असलेच पाहिजे, असा विचार करून, लहानपणी प्रवास करताना पाहिलेल्या ‘तेरदाळच्या मृगजळा’चासुद्धा येथे अंतर्भाव केला आहे...” असे कालेलकर म्हणतात. (पान १५)

‘पाणी’ म्हणजे ‘जीवन’ होय. आणि जीवनाच्या अंती मरून राख झाल्यावर ती राख पाण्यात जाते व पुन्हा पाणीरूप ‘जीवन’ बनते. पंचमहाभूतांचा हा महत्त्वाचा घटक जीवनाची प्रतीती अधिक देतो. त्या दृष्टीने आपल्या देशाच्या संस्कृतीतील नद्यांचे महत्त्व काय? आपली भारतीय संस्कृती ही ‘सरिता—संस्कृती’ कशी आहे? ‘सागरे सर्व तीर्थाणि’ हे वचन काय सांगते? या सर्वांबद्दलचा तात्त्विक विवेचनाचा भाग, ‘लोकमातांची जीवनलीला’, ‘सरिता—संस्कृती’ व ‘उपस्थान’ अशा प्रास्ताविकांतून आला आहे. श्री. काकासाहेब कालेलकरांची प्रवासवर्णन करण्यामागील भूमिका किती व्यापक व निश्चित दृष्टिकोणातून चाललेली असते हे इथे पाहता येते. या विचारातून व चिंतनातून लेखकही प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराकडे किती सखोल, साहित्यिक व जीवनवादीदृष्टीने पाहतो हे कळते आणि प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची एक प्रगल्भ ललितवाङ्मयप्रकार या नात्याने चाललेली यशस्वी ‘वाटचाल’ कळायला मदत होते. उदाहरणार्थ, “एक एक नदी म्हणजे संस्कृतीचा एक एक प्रवाह” (पान २०), “नदी ही जगातील प्रथम प्रवासी होय” (पान २१).

“...जीवनाचे प्रतीक अशी ही नदी येते कोठून आणि जाते कोठे? शून्यातून येते आणि अनंतात सामावून जाते. शून्य म्हणजे अत्यल्प, सूक्ष्म पण प्रबळ; आणि अनंत म्हणजे विशाल आणि शांत. शून्य आणि

अनंत दोन्ही सारखेच गूढ आहेत. (दोन्ही अमर आहेत.) दोन्ही एकच आहेत. शून्यातून अनंत ही सनातन लीला आहे. कौसल्या किंवा देवकीच्या प्रेमात सामावून जाण्यासाठी जसे परब्रह्माने बालरूप धारण केले, त्याप्रमाणे कारुण्याने प्रेरित होऊन अनंत आपण होऊन शून्यरूप धारण करून आपल्यापुढे उभे ठाकते. जसजशी आपली आकलनशक्ती वाढत जाते तसतसा या शून्याचा विकास होतो. आणि स्वतःचाच विकासवेग सहन न झाल्याने मर्यादा ओलांडून किंवा तोडून ते अनंत बनते. बिंदूचा सिंधू बनतो.

“मानवी जीवनाचेसुद्धा असेच आहे. व्यक्तीमधून कुटुंब, कुटुंबातून जात, जातीतून राष्ट्र, राष्ट्रातून मानवता, आणि मानवतेतून भूमा विश्व, असा हृदयातील भावनांचा विकास होत जातो. स्वभाषेद्वारा प्रथम आपण आपल्या स्वजनांचे हृदय ओळखू लागतो आणि शेवटी अशेष विश्वाचे आकलन करू शकतो. गावातून प्रांत, प्रांतांतून देश आणि देशांतून विश्व असा आपल्या ‘स्व’चा विकास करून आपण ‘सर्व’मध्ये सामावून जातो.

नदीचा आणि जीवनाचा क्रम सारखाच आहे...” (‘जीवनलीला’, पान २२ काकांची चिंतनशीलता केवढी थोर आहे हे या प्रास्ताविकात दिसते. पुढील सर्व पुस्तकांत या चिंतनशीलतेच्या छटा वाचकाला आकृष्ट करून टाकतात.

कालेलकरांनीच म्हटल्याप्रमाणे,

“...मी नम्रपणे एवढेच म्हणजे की, मी प्रवासाला निघालो म्हणजे केवळ पायांनी आणि डोळ्यांनी प्रवास करीत नसतो. चालणाऱ्याचे पाय चालतात. वेदांत म्हटले आहे की, त्याचे भाग्यही चालते, आणि माझा अनुभव असा आहे की चालणाऱ्याचे डोकेही भरधाव चालू लागते. मात्र पायांप्रमाणे एकाच दिशेने चालण्याचे बंधन त्याला नसते...” (‘हिमालयातील प्रवास’, पान २)

हे त्यांच्यासारख्या प्रवाशांच्या बाबतीत सत्य आहे. ‘जीवनलीले’तील अधिक उदाहरणे पाहता येतीलच. या दृष्टीने प्रवासलेखन म्हणजे भारतभक्तीचा, त्याच्या पूजेचा एक प्रकार आहे, असे मानणारे कालेलकर, ‘भारतीय स्मशान’ हाही ‘प्रवासवर्णना’चा विषय आहे असे ‘उपस्थान’या प्रास्ताविकाच्या २८ व्या पानावर सुचवितात. कारण ‘स्मशाना’तील प्रवास हा जीवनाचा शेवटचा प्रवाससंपवायचे ठिकाण, असे त्यांना वाटते. ते याबाबत म्हणून जातात, “...ज्यात मला शेवटी पोचवावयाचे आहे ते एक स्मशान सोडून बाकी सर्व स्मशानांचे वर्णन करण्याची इच्छा आहे.” (उपस्थान, पान २८)

या सर्व विवेचनावरून ‘जीवनलीला’कारांची प्रवासवर्णनविषयक व्यापक व तात्त्विक भूमिका स्पष्ट कळते. ही भूमिकाच त्यांचा प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील एक मोठा दीपस्तंभ, असा गौरव करायला लावते यात संशय नाही.

या पुस्तकातील ‘सागर—सारितेचा संगम’, ‘प्रथम समुद्रदर्शन’, ‘गोकर्णाची यात्रा’, ‘तेरदाळचे मृगजळ’, ‘ऋषिकुल्येचे क्षमापन’, ‘वर्षागान’ हे काकांनी स्वतः लिहिलेले मराठीतील सहा प्रवासलेख आहेत. बाकीची वर्णने म्हणजे हिंदी व प्रामुख्याने गुजराथीवरून नरेश मंत्रींनी केलेले अनुवाद आहेत.

मोराच्या पिसान्यावरील डोळे

‘जीवनलीले’तील छोटे छोटे प्रवासलेख म्हणजे जणू मोराच्या पिसान्यावरील दृष्टी खेचून घेणारे डोळेच होत, असे रसिकाला वाटेल. कारण यातील एक एक छोटा लेख म्हणजे एक संपूर्ण छोटी कलाकृती, असे रूप (यातील) बऱ्याच लेखांना आलेले दिसेल. यासाठी ‘सखी मार्कडी’ (पान १ ते ३), ‘कृष्णेची संस्मरणे’ (पान ३ ते ७), ‘यमुना राणी’ (पाने १७ ते २१), ‘दक्षिणगंगा गोदावरी’ (पाने २६ ते ३४), ‘जोगचा धबधबा’ (पाने ३९ ते ५७), ‘उभयान्वयी नर्मदा’ (पाने ७६ ते ८३), ‘धुवाँधार’ (पाने १९२ ते १९७), ‘वर्षागान’ (पान २३९ ते २४३), ‘दक्षिणेच्या टोकास’ (पाने २५५ ते २६६), ‘अर्णवाचे आमंत्रण’ (पाने २९८ ते ३०५) ही उदाहरणे पाहता येतील.

या पुस्तकातील बहुतेक छोटे छोटे प्रवासलेख म्हणजे प्रत्येकी एक संपूर्ण कलाकृती ठरावी अशा लायकीचे आहेत. आणि त्यांनी ‘जीवनलीले’ला मोराचा पिसारा असावा तसे बनवले आहे. या पुस्तकातील ‘शेतकरी नदी घटप्रभा’, ‘बिहारची गंडकी’, ‘गयेची फल्गू’ या पुस्तकांत रूप नसलेली सामान्य प्रकरणे मानता येतात. तसेच, या पुस्तकातील छोट्यात छोटा लेख ‘शेतकरी नदी घटप्रभा’ हा सुमारे ११ ओळींचा आहे. त्याला पूर्णत्व आलेले नाही. हे लेख सुमारे इ. स. १९२८ पासून तो. इ. स. १९५७ पर्यंत लिहिलेले दिसतात.

यशस्वी प्रवासलेखातील ‘परशुराम कुंड’, ‘गोकर्णाची यात्रा’ या लेखांना प्रवासकथेचे रूप चढते. ‘सार्वभौम भरती-ओहोटी’ हा लेख प्रवासपर चिंतनिका आहे. तसेच, ‘दक्षिणेच्या टोकास’, ‘वर्षागान’, व ‘धुवाँधार’ व ‘जोगचा धबधबा’ हे लेख लेखकाचा निसर्गसाक्षात्कार वर्णन करणारे अप्रतिम शैलीदर्शक लेख आहेत. हे सर्वच लेख प्रदेशांच्या व स्थलांच्या वर्णनांनी बंदिस्त आहेत, असे जाणवत राहते.

विशेष म्हणजे या सर्वच लेखांना काकासाहेबांच्या प्रत्यक्ष प्रवासाचा कणा आहे; आणि काकासाहेब आणि त्यांचा वर्णविषय एकजीव झालेले दिसून येतात. त्यामुळे एका थोर कवीची तादात्म्यता व ताटस्थ्य यांचा प्रत्यय एकाच वेळी येतो.

‘सखी—मार्तडी’ ही सखीसारखी लेखकाशी हितगुज साधते. याचे कारण लेखक निसर्गावर मानवी भावभावनांचा आरोप करतो. हा आरोप करण्याचे कौशल्य जिथे तिथे दिसते, ते कविप्रतिभेचे निदर्शक मानणे भाग आहे.

‘जीवनलीले’तील ‘कालेलकर’

या दृष्टीने ‘जीवनलीले’तील कालेलकरांचे दर्शन हा या पुस्तकाचा सर्वात मोठा विलोभनीय विशेष होय. कालेलकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाची पाळेमुळे भारतीय संस्कृतीच्या खोलवर गेलेल्या विचारधनावर पोसलेली आहेत. आणि ती तितकीच अर्वाचीन संस्कृतीची पडछाया दाखवितात. एखाद्या वटवृक्षाला पारंब्या फुटाव्या आणि त्यांचाच फिरून प्रचंड वटवृक्ष व्हावा, तसे हे व्यक्तिमत्त्व याही पुस्तकात सतत जाणवते. त्यामुळे कालेलकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू थोडक्यात पाहणे मनोरंजक ठरते.

एक रसिक वैष्णव आणि द्रष्टा कवी

कालेलकरांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे 'एक रसिक वैष्णव आणि द्रष्टा कवी' म्हणून प्रभावी पैलू 'जीवनलीले'त अनेक ठिकाणी व्यक्त होतात. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व विश्वाकार जाणिवेने भारलेल्या रसिक वैष्णवाचे आणि द्रष्ट्या कवीचे आहे, याची जाणीव त्यांनी या 'जीवनलीला' ग्रंथाच्या निर्मितीनेच करून दिली आहे, एरवी भारतीय माती, भारतीय रेती, नद, नद्या, प्रपात, दगड, पाने, फुले, टेकड्या, झाडे, बंधारे, मृगजळ, वावटळ, तारे हे विषय त्यांनी शब्दरूपात सजीव केले नसते. यातही सौंदर्य शोधणे हे सामान्य प्रतिभेचे काम नव्हे. ही प्रतिमा द्रष्ट्या कवीचीच होय, असे म्हणणे भाग पडते. या दृष्टीने काकांनी या पुस्तकात 'तेरदाळचे मृगजळ' पान १७२ वर शब्दरूपात सजीव केलेले आपण पाहिलेच. पण पान २७३ वरील शब्दरूप केलेली 'वावटळ' पाहण्यासारखी आहे. 'वावटळी'ला धूमकेतूप्रमाणे चारी बाजूस वाऱ्याच्या शोपट्या असतात.'या वाक्यात 'धूमकेतू' सुद्धा कळून जातो. 'ताऱ्यांचा आकाशविलास' (पान १६३, २५४, २६२, २८३), 'वज्रकाय पाषाणांना भेदून जाणारे पाणी व विवर' (पान २३२, २३३), 'सहस्रधारा' (पान २२६, २२७), 'बेझवाड्यातील कृष्णानदीवरचा बांध' (पान २०९), 'धुवोधार' (पान १९५) ही सर्व वर्णने त्या दृष्टीने पाहता येतात. 'निशीथ-यात्रा' (पान १९०) वर काका म्हणतात,

“एका जलबिंदूत प्रचंड सूर्य प्रतिबिंबित होऊ शकतो,”हे निरीक्षणद्रष्ट्या कवीचे आणि 'एका दीक्षामंत्राने युगायुगाचे अज्ञान दूर करता येते' हे म्हणणे प्रेषिताचे वाटू शकते. खुद्द श्री. कालेलकरांच्या बाबतीत याचा रसिकाला अनेकदा प्रत्यय येईल, यात संशय नाही.

रेतीचे वर्णन

काकांनी रेतीचे वर्णन कसे केले आहे पाहा :

“पहाता पहाता आम्ही त्या बेटावर जाऊन पोचलो. आणि सलिल-विहार सोडून आम्ही सिकता-विहाराला प्रारंभ केला. चकाकणारी रेती, चकाकणाऱ्या पाण्याहून काही कमी आनंददायक नव्हती... येथे नुसती अक्षुण्ण रेतीच पसरलेली आहे... जर कसली निशाणी असेल तर वाऱ्याच्या लहरींचीच. गंगेच्या लाटांमुळे जे नक्षीकाम वाळूवर उमटते ते पुसून टाकण्याचा खेळ लहरी वारा कसे करीत असतो त्याचे प्रात्यक्षिक येथे पाहावयास मिळत होते. शाळेत जाणारी मुले थकून झोपी गेली असावीत आणि त्यांच्या वह्यापाट्या पुस्तकांबरोबर अस्ताव्यस्त पसरलेल्या असाव्यात तशीच रेतीवरची नक्षी दिसत होती. कुठे कुठे लहरी वाऱ्याचे लिखाण आढळून येई, तर कुठे कुठे स्वरलिपी वाळूत अंकित झालेली असे. त्यात आपली मानवी पावले उमटवायचे अगदी जिवावर आले, पण रेतीचे कुरकुरीत पोपडे जेव्हा पाऊल पडून मोडत तेव्हा पापड खाल्ल्यासारखा आनंद होई. पावलांचा हा आनंद साऱ्या शरीराने ओळखला आणि त्याला वाटू लागले की मुसळाप्रमाणे ताठ चालण्यात पुरेशी मौज नाही. 'All rights reserved' चा दावा करणारे एखादे गाढव येथे नव्हते, म्हणून आम्ही निःशंकपणे रेतीत लोळण्याचा मनसुबा केला. पण दुर्दैवाने या बाबतीत सर्वांचे एकमत होऊ शकले नाही...” (पान १६१-१६२)

या रेतीच्या जिवंत वर्णनात द्रष्ट्या कवीची प्रतिभा दिसते. स्पर्शसंवेदना, स्वाद, आणि रससंवेदना या तिन्ही संवेदना तरारून टाकण्याचे सामर्थ्य पाहता, काका फार मोठ्या तोलामोलाचे कवी आहेत, याचेच

दर्शन देऊन जाते असेच म्हणणे भाग नाही का?अशी अनेक उदाहरणे देता येतील. विस्तारभयास्तव मोह टाळणे इष्ट आहे असे वाटते.

रसिक वैष्णवाचा निसर्गाचा साक्षात्कार व मानवतावाद

या रसिक वैष्णवाचा म्हणजे वैश्विक वृत्तीच्या थोर लेखकाचा, निसर्गाचा साक्षात्कार या पुस्तकात वर नमूद केलेल्या सर्वच प्रकरणांतून होतो. (या दृष्टीने प्रकरण १, ४, १२, १३, १४, ४२, ४६, ५५, ५८, ६१, ६३, ६७, ७० ही प्रकरणे मुळातूनच वाचनीय ठरतात.)

“माझ्या जीवनावर तीन वस्तूनी आपल्या गांभीर्याने सर्वात अधिक परिणाम केला आहे. हिमालयाचे उत्तुंग पहाड, कृष्णरात्रीचे रत्नजडित गहिरे आकाश आणि विश्वात्म्याचे अखंड स्तोत्र गाणारा महार्णव...”असे काकांनी ‘सार्वभौम भरती—ओहोटी’ (पान २५२) या ६१ व्या प्रकरणात म्हटले आहे, ते किती सार्थ आहे. भव्य व्यक्तिमत्त्वाची घडणच अशा भव्य आणि दिव्य वस्तूंच्या प्रत्ययाने होते, असे म्हणणे भाग आहे. आणि या दृष्टीने ‘प्रवासवर्णन’ या ललितवाङ्मयप्रकाराची प्रगल्भता काकांच्या प्रवासवर्णनांनी निश्चितच वाढली आहे, असे आम्हास वाटते. या रसिक वैष्णवाच्या शांतीच्या प्रत्ययात विश्वात्मक जाणिवेचे दर्शन कसे होऊ शकते, पाहा :

“...किती गहन ती शांती!आणि तीसुद्धा डोलणारी, हिंदकळणारी, वाहणारी आणि तरीही स्थिर अशी शांती, आकाशाच्या आशीर्वादाखाली उचंबळणारी, Swelling and rolling peace, abiding and abounding. कसे कोण जाणे, पण ही शांती अनुभवीत असताना माझ्या हृदयात मानवप्रेम उचंबळून येत होते आणि अखिल मानवजातीला स्वस्ति, स्वस्ति, स्वस्ति म्हणत होते. मानवजातीचा इतिहास अजूनही एकंदरीत पाहता भूषणास्पद बनलेला नाही. याच समुद्राने कितीतरी अन्याय आणि अत्याचार पाहिले असतील, कितीतरी गुलामांचे कढत निःश्वास येथल्या हवेत मिसळले असतील, आणि कितीतरी प्रार्थना सूर्य, चंद्र, तान्यांपर्यंत पोहोचूनही विफल झाल्या असतील. आणि इतके असूनही जर मनुष्यरक्ताने समुद्राचे पाणी लाल झालेले नाही, दुःखी जिवांच्या निःश्वासांनी येथली हवा कलुषित झालेली नाही आणि लोकांच्या निराशेमुळे आकाशातल्या ज्योती मंदावल्या नाहीत, तर मग मनुष्यजातीचा तुटपुंजा इतिहास वाचून माझे मानवप्रेम काय म्हणून फिके व्हावे?जर माझे असंख्य दोष विसरून जाऊन मी माझ्यावर प्रेम करू शकतो, आणि स्वतःविषयी अनेक आशांचे मनोरे बांधू शकतो, तर माझीच अनंत प्रतिबिंबे बनलेल्या मानवजातीला माझे प्रेम कमी काय म्हणून मिळावे?” (पान २८६ २८७).

रसिक वैष्णवाचा हा शांतीचा प्रत्यय त्याच्या विशाल मानवतावादी वृत्तीवर प्रकाश टाकतो. या सर्व विश्वात्मक जाणिवेच्या पातळीवर जाणाऱ्या मनाच्या दर्शनाने आपण थक्क व्हावे, असा प्रकार घडतो. याप्रमाणेच थोड्याफार फरकाचा निसर्गप्रत्यय वर नमूद केलेल्या अनेक प्रकरणांतून येत राहतो. विशेषतः ‘दक्षिणेच्या टोकास’, ‘धुवाँधार’, ‘वर्षागान आणि ‘जोगच्या दर्शना’त याचा अवश्य प्रत्यय येईल.

एक चिंतनशील व्यक्तिमत्त्व

श्री. काकासाहेब एक थोर विचारवंत आहेत. ‘जीवनलीले’त प्रवास टिपतानासुद्धा या विचारवंताचे जे एक थोर विचारवंत म्हणून मनोज्ञ दर्शन होते, ते विलक्षण गहिरे आहे. व्यक्तिमत्त्वांच्या या पारदर्शक

आविष्कारामुळेच या छोट्या प्रवासलेखांनाही कित्येकदा उत्कृष्ट चिंतनिकेचा दर्जा प्राप्त झालेला दिसून येईल. पण हे चिंतन बोचणारे व गूढ नाही. ते स्वाभाविक आहे म्हणून त्याची मनोज्ञता पटते. आणि यातील काही लेखांना प्रगल्भ वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त होतो.

या चिंतनामध्ये काकासाहेब एक जीवनवेत्ते, अध्यात्मवादी, गांधीवादी, तत्त्वज्ञ आणि वाङ्मयविचारवंत म्हणून अनेक जागी जाणवत राहतात. काव्यात्म व्यक्तिमत्त्वाचा एक पदरही या चिंतनातून व्यक्त होत असल्याने रसिक वाचक एकदम अंतर्मुख होऊन विचार करू लागतो आणि आपण चांगले साहित्य वाचले असे हे पुस्तक वाचताना अनेकदा जाणवत राहते.

एक जीवनवेत्ते

काका एक जीवनवेत्ते म्हणून आपल्याला 'जीवनतीर्थ हरिद्वार' पान २५ वर पाहता येतात. "मृत्यू आणि अदृष्ट हे मानवजीवनातले अंतिम अध्याय आहेत. या दोघांपुढे कुणाचेच काही चालत नाही आणि म्हणूनच माणसाला ईश्वराचे स्मरण होते. मरण नसते तर कदाचित स्मरणही झाले नसते." यातून होणारे चिंतन अखंड जीवन व ईश्वरी अस्तित्व यांना स्पर्श करणारे वाटते. ते किती सहज ओघात आले आहे.

"ते सारेच आत्मतत्त्वाने झाकून टाकले पाहिजे. तरच अलिप्त भावाने अखंड जीवनाचा शेवटपर्यंत आस्वाद घेता येईल. तुला देहवंताला याहून दुसरा मार्ग नाही..." (पान ९७). "हृदय आणि समुद्र दोन्ही स्वभावतःच ऊर्मिल असतात." (पान १५१). याप्रमाणे हे चिंतन जागोजाग येते (पान २५३).

"सगळे दृश्यजात नश्वर आहे, कर्मच काय ते एक खरे होय ज्याचा संयोग होतो त्याचा वियोग होणारच. जे संयोग-वियोगाच्या पलीकडे गेले, त्यांनाच शाश्वत निर्वाणसुख मिळते..." असे बोलणारा सागर त्यांनी वर्णिला आहे.

निसर्गात अद्वैत तत्त्वज्ञानाची झलक व साक्षात्कार

पान २५ वर काका म्हणतात :

"रामेश्वर धनुकोटीनंतर येतेकन्याकुमारी, एक स्थान भव्य तर दुसरे भव्यतर. येथे दोन नळे तर तीन सागरांचा संगम आहे. या संगमाचे वातावरण अभेदभक्तीच्या आनंदासारखे आहे. हा येथे हिंदीमहासागर संपला. येथे मुंबईचा म्हणजे पश्चिम समुद्र आणि येथे पूर्व समुद्र सुरू झाला असे सांगताही येत नाही व मानताही येत नाही. येथे भारतवर्षातील दक्षिणेकडील टोक आहे आणि तिन्ही सागरांनी त्याला तिन्ही बाजूंनी वेढले आहे. संगम आपले म्हणायचे एवढेच! सागराच्या गावी संगम नावाची वस्तूच नाही. संगमाची कल्पना आपली आहे. सागरांना विचारले तर ते म्हणतील, जो भेद मुळात अस्तित्वातच नाही तो नाहीसा झाला असे म्हणावे तरी कसे? 'संगमा'ची कल्पना अगदीच चुकीची आहे. त्याला नावच द्यायचे असेल तर 'संभवन' म्हणा. जेथे एकताच नांदत आहे तेथे त्या भागाला तुम्ही वाटेल ते नाव देऊ शकता. नाम आणि रूप यांचे द्वैत येथे फिके पडते, विरघळून जाते आणि मग केवळ अद्वैतच आपल्या अखंड मस्तीत गर्जना करू लागते. कन्याकुमारीमध्ये जी भव्यता माझ्या अनुभवास आली, ती भव्यता एक हिमालय सोडून व गांधीजींचे जीवन सोडून अन्यत्र कोठेही अनुभवास आली नाही.

गांधीवादाचे दर्शन

यात काकांचा गांधीवादही दिसून येतो म्हणून हे उदाहरण निवडले आहे. निसर्गाचा प्रत्यय, जीवनाचा प्रत्यय आणि ईश्वरी साक्षात्कार यांची सरमिसळ अनेक ठिकाणी व्यक्त होताना दिसते. ती वेगळी काढून दाखविता येतेच असे नाही.

गांधीवादाचा खास प्रत्यय 'गुर्जरमाता साबरमती' या प्रकरणात येईल. ('गांधीवादाची उभारणी', पान ७५/७६, १५०, २३८, २६३, २६४ वरील 'ब्रह्मचर्याचे विचार' पान २९३ व ३०५ वर).

“भोग आणि ऐश्वर्य म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून जीवनावर साचणारे शेवाळ आहे. संयम आणि सेवा, त्याग आणि बलिदान यांतच जीवनाची कृतार्थता आहे. . .”अशी वाक्ये गांधीजींच्या या पट्टशिष्याची महती पटवितात. गिरसप्पाबद्दलचा पान ४१ वरील गांधीजींशी झालेला संवाद गांधीजींची थोरवी सहज सांगून जातो. तुंगेच्या तीरावर फिरायला जाताना महात्मा गांधीजींना कालेलकर गिरसप्पा पाहण्याचा खास आग्रह करतात. म. गांधीजी सतत कामात असल्याने, “मला तेवढासुद्धा स्वच्छंद करता येणार नाही, तुम्ही अवश्य जा. तुम्ही बघून याल तर विद्यार्थ्यांना भूगोलाचा एखादा धडा तरी शिकवाल.”म्हणून कालेलकरांना सांगतात. कालेलकर पुन्हा युक्तिवाद करतात व म्हणतात, “पण या जगातील हे एक अद्भुत दृश्य आहे. नायगाऱ्यापेक्षा जोग सहापट उंच आहे. ९६० फुटांवरून पाणी खाली पडते. आपण एकदातरी तो पाहिलाच पाहिजे...”असे म्हणतात.

त्यावर महात्माजींनी उत्तर दिले आहे, “पावसाचे पाणी आकाशातून पडते ते किती उंचीवरून पडते?”कालेलकर या उत्तराने “मी हरलो.”मनात म्हटले, “स्थितधी: किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्!” अशी गुरुशिष्यांची 'जुगलबंदी'रसिकाच्या सहज लक्षात राहून जाते.

कलारसिक व भाषाशास्त्रज्ञ कालेलकर

श्री. कालेलकर कला आणि जीवन यांबद्दल सहज ओघात किती सुंदर विचार सांगून जातात. त्यामुळे ते कलारसिक व जीवनवादीही आहेत, याचे दर्शन होते. प्रवासवर्णनात असे भाष्यात्मक विचार लेखकाच्या रसिकतेचे मर्म सांगणारे ठरत असतात. तसेच, काका आपल्याला संस्कृत, हिंदी, गुजराती, इंग्रजी या भाषांचे चांगले मर्मज्ञ आहेत असेही जाणवते. उदाहरणार्थ, अनेकदा त्यांनी इंग्रजी व इतर शब्दांना मराठी पर्यायशब्द सुचवले आहेत. श्री. काकांच्या प्रवासवर्णनांचा भाषिक अभ्यास हा एक वेगळ्या निबंधाचा विषय आहे.

कलावादी विचारांच्या व रसिकतेच्या दृष्टीने आपल्याला पान २० वरील कालिदासाचा उल्लेख, पान ४५ वरील 'जोगचे काव्य' व संस्कृत अवतरणे, पान ६४ वरील 'विलासिता' व कला यांबद्दलचा परिच्छेद, पान १६१ वरील 'रसो वै सः'चे विवेचन, पान २३३ वरील 'शास्त्र व कलाविवेचन', 'दक्षिणेच्या टोकास'मध्ये शेवटी पान २६६ वरील 'करुणरसात' जी सखोलता असते तिच्या द्वाराच जीवनाची खोल प्रतीती होऊ शकते, हा महत्त्वाचा साहित्यविचार, पान २६८ वरील 'ध्वनिकाव्याचे रहस्य' ही सर्व उदाहरणे कलारसिक व मर्मज्ञ म्हणून कालेलकरांचे व्यक्तिवैशिष्ट्य दर्शविणारी आहेत.

भाषामर्मज्ञ

भाषामर्मज्ञ म्हणून जोगच्या धबधब्याला सुचवलेली नावे सहज पाहता येतात. उदाहरणार्थ,

(१) जोग – (योग, साथ) पान ४४.

(२) रोअरर (Roarer) तो माझा ‘रुद्र’, रॉकेट म्हणजे ‘वीरभद्र’ इत्यादी. बाजूच्या Lady ला कालेलकरांनी ‘तन्वंगी पार्वती’, चौथ्या धबधब्याला ‘राजा’ अशी नावे सुचवलेली आहेत.

दुसरे भाषिक सौंदर्याचे उदाहरण म्हणून ‘जीवनलीले’तील काही प्रकरणांची नावेच इतकी बोलकी आहेत की, श्री. कालेलकरांच्या समर्थ भाषाशैलीची चुणूक त्यात सहज आढळते. उदाहरणार्थ, ‘सखी मार्तंडी’, ‘कृष्णेची संस्मरणे’, ‘यमुना-राणी’, ‘उभयान्वयी नर्मदा’, ‘सेवाव्रता रावी’, ‘धुवाँधार’ इत्यादी उदाहरणे सांगता येतात. या नावातच त्यांच्या भाषिक वैशिष्ट्यांची चुणूक मिळून ती नावे त्या त्या स्थलाचा स्वभाव, भौगोलिक व ऐतिहासिक वैशिष्ट्य व्यक्त करतात असे म्हणता येईल. शिवाय, या स्थलांना कालेलकर माणसांसारखी वाटायला लावतात. असे म्हणता येईल की, सुंदर नावे ठेवावीत ती कालेलकरांनीच. ही सर्व नावे प्रतिभासूचक वाटावीत. रेणुका म्हणजे रेती (पान ९०), ‘संगळवेळा’ – सकाळीनऊ वाजण्याचा सुमार (पान ११३), उलंझ्या (Outriggers) (पान ११५), ‘युवती तट’ (Ladies Beach) (पान ११८), स्वस्थ (Sober) (पान ११९), शंकुछेदाचे गणित (Conic Sections) असे शब्द केवळ काही पाने चाळल्यास मिळतात. यावरून हा भाषेचा मर्मज्ञ असलेला एक लेखक आहे असे वाटल्यावाचून राहात नाही.

भारतभक्ती

काकांची भारतभक्ती या ‘जीवनलीले’चा स्थायीभावच म्हटला पाहिजे. भारतीय संस्कृती ही भारतातील सिंधू, गंगा, गोदा, यमुना, कृष्णा, तुंगभद्रा, रेवा, मुठा, मुळा इत्यादी नद्यांच्या काठाकाठाने वाढली. इतिहास निर्माण झाले. वेदकालीन पुरातन, तसेच अद्ययावत संस्कृतीत मुरलेले काका याबद्दलचे आपले विचार अतितन्मयतेने या प्रवासवर्णनांतून गोवून टाकतात. त्या दृष्टीने ‘कृष्णेचा महिमा’ (पान ५), ‘यमुनागौरव’ (पान १९/२०), ‘दक्षिणगंगा गोदावरी’ (पान २९/३०), ‘उभयान्वयी नर्मदा’ (पान ८१) यांवरील विचार लक्षणीय ठरतात. त्या दृष्टीने काकांची भारतव्याख्या कशी काव्यात्म पातळी गाठते, पाहा.

“...हिंदुस्थानची एक ज्योतिर्मयी व्याख्या मला सुचली आहे. जर कन्याकुमारीच्या दक्षिणेस आपण गेलो तर धरुव दिसेनासा होतो; आणि काश्मीरच्या उत्तरेस गेलो तर दक्षिणेकडे अगस्ती दिसत नाही. यावरून मी व्याख्या बनविली आहे की, जेथून धरुव आणि अगस्ती दोन्ही दिसू शकतात तोच आपला भारत देश होय.” (पान २६५).

सारांश, ‘जीवनलीले’तील कालेलकरांचे व्यक्तिमत्त्व एक प्रगल्भ विचारवंताचे व्यक्तिमत्त्व आहे. ते एका तत्त्वचिंतकाचे, कवीचे व साधकाचे आहे. या भारदस्त व्यक्तिमत्त्वाने भारलेला ‘जीवनलीला’ ग्रंथ हा मराठी प्रवासवर्णनाच्या वाटचालीवरील एक महत्त्वाचा टप्पा होय, असेच रसिकाला वाटल्यावाचून राहणार नाही.

श्री. कालेलकरांनी प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराला खास पृथगात्मता मिळवून दिली आहे एक प्रगल्भ वाङ्मयप्रकार म्हणून त्याची महत्ता वाढविली आहे, असे कुणाही रसिकाला वाटल्यावाचून राहणार नाही.

प्रा. रा. भि. जोशी यांची वेगळी वाटचाल

‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवर या कालखंडात आपल्या वेगळ्या प्रवासवर्णनांनी आपली वेगळी वाट चोखाळणारे प्रा. रा. भि. जोशी हे महत्त्वाचे प्रवासलेखक आहेत. आमच्या मते, त्यांच्या ‘वाटचाल’ आणि ‘मजलदरमजल’ या प्रवासग्रंथांनी प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराचे रंगरूप अधिक वाढविले आहे आणि प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारावर आपला एक खास असा ठसाउमटवला आहे. प्रा. रा. भि. जोशी, एक तटस्थ वृत्तीचे, संयत आणि अभिजात प्रवासलेखन करणारे रसिक कलावंत आहेत. त्यांच्या लेखनाचा वेगही त्यामानाने कमी आणि प्रवास करून, तो आस्वादत आस्वादत शब्दरूप केल्यामुळे, काही गुणी पण मोजकेच लेखन या लेखकाने केले आहे. ‘मौजे’ सारख्या चोखंदळ संस्थेने त्यांचे हे ग्रंथ प्रकाशित करून प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराबद्दलची अभिजात रसिकता प्रकट केली आहे. त्यांच्या दोन प्रवासग्रंथांत ‘वाटचाल’ हा पहिला ग्रंथ इ. स. १९५३ मध्ये प्रकाशित झाला आहे आणि ‘मजल-दरमजल’ १९६१ मध्ये प्रकाशित झाला आहे.

‘वाटचाल’ :स्वरूपओळख

‘वाटचाल’ (दु. आ., मुंबई, १९५६) हे या ग्रंथाचे अन्वर्थक नाव आहे आणि या ग्रंथातील लेखन, लेखकाने सामान्यतः १९४० ते १९५३ या कालखंडात केलेले आहे. प्रवासाशयाच्या दृष्टीने हा प्रवास भारतीय प्रवास आहे. या पुस्तकातील लेख, गंगेच्या उगमाकडील ब्रह्मकुंडघाट, गंगेचे मंदिर, कुशावर्त घाट, कनखलतीर्थ, हरिद्वार, हृषीकेश, लछमनझूला, लाहोर, दिल्ली, माळवा, वन्हाड, जोगाईचे अंबे, परळी-वैजनाथ, घारापुरी, गोवा, कारवार, गोकर्ण, गिरसप्पा, औदुंबर, नरसोबाची वाडी क्षेत्र इत्यादी स्थलांचे व प्रदेशांचे चित्रण करणारे अवतरतात.

एकूण या ग्रंथाची १७ प्रकरणे असून, प्रत्येक प्रकरण हा स्वतंत्र स्थलावर वा प्रदेशावर आधारित असा स्वतंत्र प्रवासपर लेख आहे. श्री. कालेलकर यांच्या प्रमाणेच, प्रा. जोशी छोट्या, स्वतंत्र लेखरूपाच्या आकारात आपले प्रवासलेखन करणारे लेखक आहेत हे स्पष्ट होय. या ग्रंथाची आमच्या संदर्भात असलेली दुसरी आवृत्ती इ. स. १९५६ ची असून तीन वर्षांत प्रवासवर्णनाची दुसरी आवृत्ती निघणे म्हणजे लेखकाच्या लेखनाला रसिकमान्यता आहे, याचाच पुरावा होय. शिवाय, ही प्रत विद्यापीठीय अभ्यासासाठी नेमलेली प्रत आहे. एकूण ग्रंथ, प्रास्ताविके, प्रस्तावना सोडून, शेवटच्या टीपा धरून सुमारे १५७ पानांचा आहे.

प्रास्ताविके आणि प्रस्तावना

या ग्रंथाचे पहिल्या आवृत्तीचे व दुसऱ्या आवृत्तीचे, प्रा. रा. भि. जोशी यांचे प्रास्ताविक, हा या ग्रंथाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे आणि या प्रास्ताविकांतून लेखकाचा प्रवासलेखनाबद्दलचा वाङ्मयीन दृष्टिकोण मुळापासूनच, म्हणजे इ. स. १९४० पासून कसा आहे हे स्पष्ट दिसून येते. पहिल्या प्रास्ताविकात लेखक म्हणतो:

“दिल्ली— एक अजायबघर”हा माझा पहिला प्रवासलेख मी ‘यशवंत’ मासिकासाठी लिहिला, त्यावेळी लेखाचे स्वरूप काय होणार आहे याची मलास्पष्ट कल्पना नव्हती, किंवा तशाच प्रकारचे लेख मी पुढे लिहीन असेही तेव्हा वाटले नव्हते. मी त्यावेळी दिल्लीत होतो. त्याच्या आधी दोन-तीनदा दिल्लीला गेलो होतो. ह्या भेटीत आणि मुक्कामात दिल्लीसंबंधी, तिथल्या लोकांसंबंधी, तिथल्या वातावरणासंबंधी माझे जे काही ग्रह झाले, त्यांचा माझ्या मनावर जो काही ठसा उमटला, त्याच्या काही छटा माझ्या त्या लेखात व्यक्त झाल्या आहेत. आणि पुढे जेव्हा इतर स्थलांसंबंधी किंवा प्रवासासंबंधी लेख लिहिले तेव्हाही हीच भूमिका राहिली. एखादे ठिकाण पाहून, तिथे राहून त्यासंबंधी वाचून—ऐकून मला जे वाटले, ते ह्या लेखांतून देण्याचा प्रयत्न आहे. मला एखाद्या ठिकाणासंबंधी जे वाटले, तेच इतरांना वाटेल असे नाही; पण माझी भूमिका लक्षात घेतली तर माझ्या लेखांसंबंधी निदान गैरसमज होणार नाही!”

रा. भि. जोशींच्या या निवेदनात त्यांची प्रवासविषयक आणि प्रवासलेखन-विषयक भूमिका चांगल्या तऱ्हेने स्पष्ट झालेली दिसते. हे प्रवासलेख मधून मधून त्यांनी यशवंत, समीक्षक, सत्यकथा, साहित्य, मौज, नवशक्ती, नवयुग, धनुर्धारी इत्यादी नियतकालिकांतून प्रसिद्ध केल्याचेही कळते. पण या निवेदनातून प्रवासलेखननिर्मितीसंबंधी जी कलात्मक दृष्टी व्यक्त होते, ती खासच विलोभनीय मानावी लागते. ही जाण लेखकाला इ. स. १९४० पासून आहे हे महत्त्वाचे आहे. दुसऱ्या आवृत्तीला विद्यार्थ्यांसाठी जोडाव्या लागणाऱ्या टीपा जोडताना लेखक“टीपांच्या बाबतीत माझे मन द्विधा झाले होते.”असे म्हणतो आणि“आवश्यकता असली तरच टीपांकडे वळावे, एरवी टीपा नाहीत असे समजूनच पुस्तक वाचावे.”हे सांगण्यातही लेखकाची कलादृष्टीच फिस्न व्यक्त होत आहे असे दिसेल. कारण हे प्रवासलेख प्रथम ‘प्रवासलेख’ आहेत. ते प्रवासलेख म्हणून कसे आहेत हे महत्त्वाचे. मग टीपांतून येणारी अमकी अमकी ‘माहिती’ किंवा ‘वृत्तांत’ आहे हा भाग ‘उपरा’ आहे, अशी लेखकाची भूमिका सूचित होते.

‘वाटचाल’च्या निमित्ताने’ ही प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांची प्रस्तावना मोलाची असून, ती प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या प्रवासलेखनाचे वैशिष्ट्य तर सांगतेच, पण प्रवासलेखन हे ‘प्रवासचित्रणात्मक’ लेखन असते,असा कलावादी विचार मराठीत जणू प्रथम पुरवते आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. आणि त्या दृष्टीने या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात त्यातील महत्त्वाच्या वाङ्मयीन विचारांचा परामर्ष व मदत आम्ही वेळोवेळी घेतली आहे. या दृष्टीने या प्रास्ताविकाचे आणि प्रस्तावनेचे मोल वेगळे मानावे लागते.

‘वाटचाल’च्या निमित्ताने ‘प्रवासवर्णन’ एक ‘चित्रण’ झाले, ‘कला’ झाले. किंबहुना ‘पणा’त आले, हा तिचा वाङ्मयीन विशेष सुचविला गेला आहे. ‘प्रवासवर्णना’चा ‘एक वाङ्मयप्रकार’ म्हणून अभ्यास करणाराला इ. स. १९५३साली ‘मराठीतील प्रवासवर्णन’ रंगरूपाला आले आहे असा एक महत्त्वाचा वाङ्मयीन विचार व तद्विषयक पुरावा या प्रस्तावनेत स्पष्ट रीतीने आला आहे असे म्हटले पाहिजे आणि त्याच्या स्वरूपावर प्रा. वा. ल. कुलकर्णी यांनी चांगला प्रकाश टाकला आहे, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही. ‘वाटचाल’ या ग्रंथाची ही प्रास्ताविके व प्रस्तावना हीसुद्धा वाङ्मयीन विचारांची मर्मस्थाने आहेत असे म्हणावयास हरकत नाही. त्यामुळे या ग्रंथाचे वाङ्मयीन मोल वाढते.

यशस्वी प्रवासलेख

प्रा. रा. भि. जोशींचा प्रवासलेखनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण शुद्ध वाङ्मयीन आहे आणि या पुस्तकात ते भारतातील अनेक तीर्थस्थळांना भेट देतात. पण ही भेट एका रसिक प्रवाशाची आहे. एखाद्या

तीर्थयात्रेकरूची नाही. त्यामुळे या पुस्तकातील प्रवासलेख एका अभिजात रसिकतेतून उमललेले प्रवासलेख आहेत, याचा पुरावा आपल्याला 'गाङ्ग वारि मनोहारि', 'पळसाची फुले', 'उर्दू बोली', 'बझमेंआदब', 'माळव्याच्या स्मृतिछटा', 'वन्हाडात आडवाटेने', 'अंबा मनोहर नगरी', 'हिडाल्गोची करमणूक', 'कळस आणि क्रूस', 'कारवार', 'गोकर्ण', 'शरावती' या प्रकरणांतून मिळेल.

रा. भि. जोशी यांचे प्रवासलेखन त्या त्या प्रदेशाचे किंवा स्थलांचे जे वैशिष्ट्य जाणवते, तिथूनच त्या लेखाला नाव घेऊन अवतरते असे दिसून येईल. उदाहरणार्थ, गोव्याच्या प्रदेशात हिंदूंच्या देवळांचे कळस आणि ख्रिस्ती लोकांच्या चर्चिसचे क्रूस दिसतात, म्हणून लेखक तेराव्या प्रकरणाला 'कळस आणि क्रूस' असे सूचक नाव देतो. पाकिस्तानात जाण्यापूर्वीच्या लाहोरचे वर्णन तिथे फुलणाऱ्या लालभडक पळसाच्या फुलांनी बरोबर व्यक्त होते म्हणून दुसरे प्रकरण 'पळसाची फुले' या नावाने साकार होते. 'घारापुरी'च्या लेण्याकडे कला म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. एक नुसते करमणुकीचे ठिकाण म्हणून पाहणे हे अरसिकतेचे होय. हे 'हिडाल्गोची करमणूक' ह्या निंदाव्यंजक शब्दाने सूचित झाले आहे. आज अभिजात कलेकडे व्यवहारवादी दृष्टीने पाहिले जाते, हे प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या अभिजात रसिकतेला खटकल्याची स्पष्ट जाणीव हा लेख करून देतो, असे म्हणावयास हरकत नाही.

रा. भि. जोशी आणि प्रदेशप्रत्यय

'वाटचाल'मधील रा. भि. जोशी आणि प्रदेशप्रत्यय हा पुस्तकाचा मूळ गाभा आहे. प्रवास केंद्रीभूत ठेवून रा. भि. जोशी यांनी या पुस्तकात आपल्या संयत शैलीने जे 'स्थल : प्रदेश' चित्रण केले आहे, ते एका तटस्थ कलावंताची भूमिका स्पष्ट करते. हा कलावंत उत्कृष्ट निवेदक आहे, कथाकार आहे, भाष्यकार व रसिकआहे, राष्ट्रवादी विचारसरणीचा आहे, सूक्ष्म निरीक्षक आहे, श्रद्धावादी आहे, वाङ्मयभक्त आहे. विशेषतः मराठी वाङ्मयाचा चांगला अभ्यासक आहे. बहुश्रुत आहे. तसेच, शब्दचित्रात्मक शैलीचा लेखक आहे. प्रवास टिपण्यासाठी लागणारी गतिशील भाषाशैली त्याच्यापाशी आहे. आणि या सर्व गुणविशेषांनी त्याची 'वाटचाल' गंगेच्या उगमाकडील स्थले, गंगामंदिर, कुशावर्तघाट, कनखलतीर्थ, हरिद्वार, हृषीकेश, लछमनझूला, लाहोर, दिल्ली, माळवा, जोगाईचे अंबे, परळी-वैजनाथ, घारापुरीचे मुख्य लेणे, गोवा, कारवार, गिरसप्पा इत्यादी प्रदेशांचा प्रत्यय सहज रीतीने देते; पण लेखकाचे एक रसिक व कलावंत म्हणून वर नमूद केलेल्या विशेषांसहित दर्शन रसिकाला घडते. हा कलावंत उत्कृष्ट निवेदक आणि कथाकार आहे असे वाटते. या दृष्टीने लेखकाच्या या प्रवासलेखांची सुरुवात पाहण्यासारखी आहे. ती एखाद्या कथेची वाटू शकेल इतकी लोभस असते. उदाहरणार्थ.

“...एप्रिलच्या आरंभीचे दिवस होते. वैसाखीचा सण जवळ येत चालला होता. आम्ही हरिद्वारहून अमृतसरच्या वाटेने लाहोरकडे चाललो होतो...”

(पळसाची फुले', पान १४)

किंवा“...दिल्लीची गोष्ट आहे. बाजार सीताराममधून तुर्कमान दरवाजाकडे चालले म्हणजे वाटेत मसजिद कला लागते.”

(‘बझमेंआदब’, पान ४५)

किंवा“बोलता बोलता इंदूरचा विषय निघाला. मी सहज म्हटले, ‘पुन्हा एकदा इंदूरला जावसं वाटतं.”

(‘माळव्याच्या स्मृतिछटा’, पान ५३)

या निवेदनाच्या पदराला स्थल-माहात्म्याच्या कथा सांगताना जी रसार्द्रता येते, ती ‘अनारकलीची दर्दभरी कथा’ (पान १८), मनोहर अंबानगरीशी निगडित असलेली ‘योगेश्वरीच्या लग्नाची आख्यायिका’ (पान ८०) व इतर कथा, पान १४३ । १४८ वरील श्री. गुरूंच्या चरित्राशी निगडित असलेल्या कथा, गोकर्णाच्या घड्यातील गणपती, आवडाबाईच्या कर्णफुलाची गोष्ट इत्यादी कथांतून ही रसार्द्रता पाहता येते.

शब्दचित्रात्मक शैली व सूक्ष्म निरीक्षण

‘पळसाची फुले’ या लेखातील ‘गव्हाची शेते’, ‘पंजाबी लोक’ यांचे वर्णन (पान १४, १५), ‘नबाबसाहेबांचे शब्दचित्र’ (पान ४६), ‘मुनीचे शब्दचित्र’ (पान ६२, ६३), ‘मृत्युंजय महेशाचे वर्णन’ (पान ९५), ‘यज्ञेश्वर शास्त्रींचे शब्दचित्र’ (पान ८९-९०) इत्यादी वर्णनांत तर त्यांच्या शब्दचित्रात्मक शैलीचे व निरीक्षणशक्तीचे दर्शन होईलच; परंतु जोशींच्या मधला कलावंत निसर्गाशी एकजीव झाला की वराडी मातीचे रंग आपल्या शब्दांत कसे उमटवतो पाहा :

“...गावातली बहुतेक घरे राखट काळी, मातीची होती. एखादेच दगडी जोत्याचे, चुन्याने रंगवलेले घर उठून दिसे. क्वचित एखाद्या झाडावर भगवे नाहीतर पांढरे फाटके निशान फडकताना दिसे. म्हणजे तेथे खाली कुठेतरी देऊळ असावे. पण सगळा रंग बहुतेक काळा मातट, मातट, मातट! ऊन एका बाजूने पडते तर ऊन-सावल्यांच्या विरोधाने तो एकरंगीपणा काहीतरी कमी झाला असता. पण सूर्य माथ्यावर येत. चालल्यामुळे तेही होईना...” (पान ७१)

ही रंगाची जाणीव आणि हा वऱ्हाडी मातीचा रंग ‘वाटचाल’मध्ये इतक्या यशस्वीपणे अवतरला. वास्तववादी वर्णन म्हणून हे व पान ७४-७५ वरील वर्णन पाहता येईल. आणि प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या सूक्ष्म निरीक्षणाचे तसेच शैलीचे दर्शन रसिकाला होईल.

खेड्यातील हे उदास दृश्याचे कारुण्यमय व वास्तव चित्र रा. भि. जोशी यांनी रेखाटले आहे. त्यांच्या प्रतिमादर्शी शैलीचेही दर्शन होते. अशा कलात्मक पण वास्तववादी दर्शनात घराला, त्याच्या ‘आ’ वासून दारिद्र्यामुळे बाहेर आलेल्या वाशांना, गाडीच्या चाकांनाही गहिरे अस्तित्व लाभले आहे. प्रवासवर्णन हा एक वास्तववादी वाङ्मयप्रकार ठरतो, तो अशा पातळीवर त्यात कलात्मक वास्तव चित्रण मिळते तेव्हा.

रा. भि. जोशी यांनी अशी अनेक शब्दचित्रे ‘वाटचाल’ व मजल दरमजल’मध्ये काढलेली दिसून येतात. उदाहरणार्थ, शरावतीवर्णन आणि कारवारकन्यांचे रानवट प्राकृतिक सौंदर्यवर्णन करताना किंवा ‘बझमेंआदब’ मध्ये साहित्यसभेचे वर्णन करताना, पडद्यातील रसिक स्त्रियांचे वर्णन करताना, त्यांना आपण एक अभिजात रसिक म्हणूनही पाहू शकतो.

प्रा. रा. भि. जोशी हे राष्ट्रवादी विचारसरणीचे, आशावादी व पुरोगामी मताचे गृहस्थ असल्याचा पुरावा आपल्याला त्यांच्या 'उर्दू बोलो', 'पळसाची फुले' या लेखांत घडते. उर्दूचे भाषिक राजकारण त्यांनी समर्थपणे रेखाटले आहे.

'पळसाची फुले'मधील पाकिस्तानात गेलेल्या, लाहोरचे वर्णन करताना, "बैसाखीचे स्नान करण्याला हिंदू किंवा सिख तिथे राहिलाच नसेल..."असे मोठ्या खेदाने म्हणून "पण अजूनही पंजाबच्या जंगलात पळस फुलत असतीलच. वसंतानंतर ग्रीष्म, ग्रीष्मानंतर वर्षा असे ऋतुचक्र आजही तिथे फिरतच असेल. अग्निशिखांशी स्पर्धा करणारी पलाशपुष्पे जशी कालांतराने गळून जातात, तशीच रक्त-बिंदूंच्या पलाशपुष्पांची स्मृती कालांतराने कदाचित गळून जाईल. आणि ग्रीष्माबरोबर वृत्तीची तापदायक उग्रताही नाहीशी होऊन स्नेहाची वर्षा परत येईल. वर्षा येईल ह्या आशेवरच मनुष्य चंडप्रताप ग्रीष्माची उग्रता साहत असतो..."असा राजकीयआशावाद लेखकाने प्रकरणाच्या शेवटी व्यक्त केला आहे.

मुसलमान स्त्रियांचा पडदानशीनपणा त्यांच्या रसिकतेच्या विकासाआड येतो. हा विचार..."अदृश्यतेचा झगा पांघरून परस्यूसने म्हाताऱ्या जखिणींची चेष्टा केली तशी ही आपली चेष्टा आहे असे मला वाटले." (पान ५२) म्हणून लेखक आपली प्रतिक्रिया नोंदवतो. या दृष्टीने काव्यरसिक म्हणून रा. भि. जोशींना 'बझमेंआदब'च्या धड्यात फारच सुंदर रीतीने पाहता येते. त्यांच्या रसिक मनाचे जे चित्र इथे आले आहे, त्यात पडद्याआडील रसिक स्त्रियांचे वर्णन त्यांनी नुसत्या कल्पनेने केले आहे. ते श्रेष्ठ कलावंताचे व रसिकाचे मन त्यांच्यापाशी आहे म्हणूनच. नव्या कवितेत काय होते ते सांगताना रा. भि. जोशी म्हणतात,

"नव्या कवितेत चुंबने होती. निमुळत्या नाजूक बोट्यांची, उन्नत उरोजांची, सवृत्त कंठाची, उज्वल कपोलांची, विलोल नेत्रांची, विशाल भालप्रदेशाची, सुवासित घनदाट कृष्ण केशकपालाची, आरक्त कर्णाग्रांची, मदमस्त रेंगाळणारी चुंबने होती. कट्यारीचे तिखट कटाक्ष होते. विजेच्या लोळासारखे दाहक निःश्वास होते. आणि अरबी घोड्याची ऐट होती..." (पान ५०).

रा. भि. जोशींची रसिकता या रसग्रहणात तर व्यक्त होतेच; पण त्यांतून त्यांचे उर्दू शायरीचे परिशीलनही जाणवते. आणि एक जाणकार रसिक व बहुश्रुत म्हणून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूवर प्रकाश पडतो. हीच रसिकता 'अंबा मनोहर नगरी'मध्ये मराठी साहित्याच्या अभ्यासात व्यक्त झाली आहे. श्री. जोशी यांचा, संस्कृत, हिंदी, मराठी, इंग्रजी व उर्दू साहित्याचा अभ्यास 'वाटचाली'त वेळोवेळी सूचित होत असतो. आणि त्यामुळे प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या 'एक वाङ्मयप्रकार' म्हणून होणाऱ्या 'वाटचाली'ला भारदस्तपणा प्राप्त होतो.

काव्यात्मता व चिंतनशीलता

श्री. रा. भि. जोशी यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काव्यात्मता व चिंतनशीलता हे विशेष, पान ५० वर..."एव्हाना माझे मन दारावरचा पडदा सारून आत गेले होते..."या वाक्याने सुरू होणाऱ्या परिच्छेदात दिसतील. तसेच, 'शरावती'च्या अनेक परिच्छेदांत त्यांचा प्रत्यय येईल. पान १४४ वर ख्रिस्तीधर्माच्या 'राक्षसी क्रौर्याचा काल' वर्णन करताना हे चिंतन भयानक रसाचा प्रत्यय देऊन जाते. मानधन उज्जयिनीचे उदासरम्य चित्र रा. भि. जोशी पान ५७ वर रेखाटतात. यामध्ये लेखकापाशी स्थळाशी एकजीव होणारे व

स्थळाच्या पूर्ववैभवाचे चित्र कल्पनेने रेखाटणारे चिंतनशील कविमन आहे, याचा प्रत्यय येईल. असे चित्र करुणरसाचा प्रत्यय देऊन जाते. आणि असे चिंतन व काव्यात्मता 'वाटचाल'मध्ये अनेक लेखांतून अवतरताना दिसते. उदाहरणार्थ, 'पळसाची फुले', 'गाड्गं वारि मनोहारी', 'वन्हाडात आडवाटेने', 'अंबा मनोहर नगरी', 'कळस आणि क्रूस' इत्यादी लेख त्या दृष्टीने पाहता येतील. अशा अनेक लेखांतून पूर्ववैभवाबद्दल खंत करणारे, हळहळणारे एक सौंदर्यवादी पर्यत्सुक मन 'वाटचाली'त सतत जाणवत राहते.

थोडेसे अपयश

'वाटचाली'तील रा. भि. जोशी यांचे प्रवासलेख सरस नाहीत याचाही पुरावा रसिकाला 'दिल्ली-अजायबघर', 'ओंकार मांधाता', 'परल्यां वैद्यनाथं च' हे लेख देऊ शकतील. 'वाटचाल'मधील यशस्वी प्रवासलेखांची संख्या अर्थातच अधिक आहे असे दिसेल, अयशस्वी लेखांवरून, लेखक इ. स. १९४५ नंतरच यशस्वी प्रवासलेख लिहू लागल्याचे रसिकांच्या निदर्शनास येते. म्हणजे प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या प्रवासलेखनास इ. स. १९४५ नंतर खरा आकार येऊ लागल्याचे स्पष्ट दिसून येते. अयशस्वी लेखांवरून त्यांचे प्रवासलेखन इ. स. १९४० पासून सुरू असल्याचे कळून येते, एवढेच.

'मजल दरमजल'

'वाटचाली'कडून 'मजल दरमजल' या कलात्मक प्रवासवर्णनाकडे वळताना आपल्याला, 'प्रवासवर्णन हा एक वाङ्मयप्रकार आहे' असे निश्चित विधान करता येते. इ. स. १९५० ते १९६० या कालखंडात अनेकांगांनी आणि त्यापूर्वी 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या पहिल्या महत्त्वाच्या टप्प्यावर 'प्रवासवर्णन'या वाङ्मयप्रकाराला 'प्रकारत्व' प्राप्त होऊन त्याच्या रूपाची स्पष्ट जाणीव झालेली दिसली आणि त्यानंतर हा प्रकार विविधांगांनी आपल्या स्वत्वाची जाणीव घेत इ. स. १९४० ते १९६५ या कालखंडात फोफावला आहे; असे दिसून येते. ही गोष्ट प्रवासवर्णनांची झपाट्याने झालेली निर्मिती आणि गुणात्मक वाढ यांनी निश्चित दिसेल. या कालखंडात प्रा. गंगाधर गाडगीळ, श्री. पु. ल. देशपांडे आणि श्री. प्रभाकर पाध्ये हे तीन प्रमुख लेखक म्हणजे 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराला 'एक स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार' असे महत्त्व प्राप्त करून देणारे वेगवेगळे जणू सम्राट आहेत, असाच निर्वाळा रसिकाला द्यावा लागेल. त्यांचे विवेचन पुढे येतेच आहे.

पण 'मजल दरमजल' या ग्रंथाने आपल्या परीने 'प्रवासवर्णन : एक स्वतंत्र ललितवाङ्मयप्रकार' आहे याची जाणीव करून दिली आहे, असे स्पष्ट दिसेल. ती दोन प्रकारची आहे : एक म्हणजे प्रस्तावनेवरून आणि दुसरे म्हणजे अंतरंगावरून.

प्रस्तावना आणि अंतरंग

'मजल दरमजल' या गोडसेभटर्जींच्या शब्दांत आपला प्रवासवर्णन करणारे, रा. भि. जोशी हे अव्वल दर्जाचे प्रतिभाशाली प्रवासवर्णनकार आहेत याचा आणखीपुरावा या ग्रंथात मिळतो. आमच्या दृष्टीने 'वाटचाल' पेक्षा, 'मजल दरमजल' हा ग्रंथ अधिक सरस आणि कलात्मक आहे. या ग्रंथातील छोटे लेख म्हणजे लेखरूप कलात्मक 'प्रवासलेखा'चा समर्थ आविष्कार मानावा लागेल. प्रवासवर्णनकार कलावंत व

लेखक म्हणून प्रा. रा. भि. जोशी यांचे स्थान प्रवासलेखकांमध्ये निश्चित मानाचे आहे, असे हा ग्रंथ पटवतो असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

या ग्रंथाची प्रस्तावना 'प्रवासलेखन' हा 'एक स्वतंत्रललितवाङ्मयप्रकार आहे' असे सुचवते. 'प्रवासलेखन' या नावाच्या, आठ ते सोळा पानांवरील प्रस्तावनेतील अनेक विचार, 'प्रवासलेखना'चा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार म्हणून विचार करण्यासाठी, पोषक वाङ्मयविचार आहेत असे म्हटले पाहिजे. त्यातील विचारांचा परामर्श आम्ही ग्रंथाच्या पहिल्या भागातील चर्चेसाठी घेतला आहेच; पण इथे असा एक विचार मनात येऊन जातो की, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' किंवा 'अपूर्वाई' व 'पूर्वरंग' या कलाकृतींचे रूप, छोट्या लेखरूप प्रवासलेखनात बसेल काय? या प्रश्नाचे उत्तर या प्रस्तावनेतील वाङ्मयविचारांत मिळत नाही.

परंतु तरीही वृत्तांतात्मक, भाष्ययुक्त व ललितनिबंधाला जवळ जाणारे प्रवासलेखनाचे प्रकार चर्चेला घेऊन, प्रा. रा. भि. जोशी यांनी 'प्रवासलेखन' हा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार आहे, याची बरीचशी जाणीव करून दिली आहे असा या प्रस्तावनेचा रास्त गौरव करता येतो. आणि वाङ्मयसमीक्षक रा. भि. जोशी हा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा एक पैलू इथे दिसतो असे म्हणता येईल.

प्रवास व प्रदेशव्याप्ती

या ग्रंथातील जवळजवळ सर्वच लेखांना, पायी प्रवास केल्याच्या खुणा आहेत. 'मजल दरमजल' ह्या पुस्तकाला नाव दिलेल्या लेखात, इंदूरवरून मुंबई व पुणे येथे विद्यार्थीदशेत, दुचाकीवरून केलेला प्रवास चित्रित झाला आहे. प्रा. जोशी हे जातिवंत प्रवासी आहेत याचा प्रत्यय, 'वाटचाल'प्रमाणे याही ग्रंथात येतो. हा प्रवास चित्रित होताना, पायवाट, त्यावरची पावले, दुचाकीची गती, मोटारचा आवाज, खडखड व घरघर, लेखक शब्दांत बरोबर पकडतात. प्रवास शब्दात कसा पकडावा, आणि त्या प्रवासाचे हुबेहूब प्रत्यकारी चित्र कसे काढावे, त्यासाठी गतिशील भाषाशैलीचा वापर कसा करावा, एखाद्या अज्ञात खेड्यालासुद्धा त्याचे अस्मितादर्शक गहिरे रूप कसे द्यावे, याचा हे पुस्तक म्हणजे एक उत्तम नमुना ठरू शकेल असे वाटते.

या दृष्टीने 'मजल दरमजल' आणि 'वऱ्हाडात तीन पावले' हे दोनच लेख रसिकांनी वाचून पाहावे म्हणजे, पावलांच्या मुद्रेत जसे माणसाचे ठळक विशेषजाणवतात, तसेच 'वऱ्हाडात तीन पावले' या लेखात 'पुसद', 'वाशीम' आणि 'अकोट' या तीन गावांच्या मुद्रा व त्यांचा आत्मा लेखकाने शब्दरूप देऊन चिरंजीव केला आहे असे जाणवेल.

या दृष्टीने 'औंधच्या मोटारगाडीचे वर्णन', ऋद्धिपूरला जातानाचे 'टांग्याचे वर्णन', 'वाईला देवळे व घरे शोधत पायी फिरतानाचे वर्णन', 'विठ्ठलमंदिरातील काकडआरतीचे वर्णन' ही वर्णने अप्रतिम साधली आहेत असे दिसेल.

पैठण, दौलताबाद, ऋद्धिपूर, वऱ्हाड, एलिचपूर, माणिकनगर, पंढरपूर, वाई, औंध, कराड, इंदूर, मुंबई, पुणे, दिल्ली, मथुरा, अयोध्या, बिठूर, धनुष्कोडी इत्यादी प्रदेशांवरील प्रवास इथे चित्रित होतो. हा प्रवासही भारतीय प्रवास आहे. भारतीय 'प्रवास' लिहूनही आपल्या आवडीनिवडीप्रमाणे सामान्य वाटणाऱ्या

गावांना भेटून प्रा. रा. भि. जोशी यांनी त्यांना असामान्य रूप दिले आहे. त्यांचे प्रवासलेखन वेगळे आणि सत्वशील झाले आहे असे निश्चित म्हणता येते.

‘मजल दरमजल’ मधील रा. भि. जोशी

‘वाटचाल’मधील रा. भि. जोशींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे जे पैलू आपण वर पाहिले, ते पैलू याही पुस्तकात अधिक पारदर्शक रीतीने प्रगटलेले दिसतील. त्याहूनही त्यांच्यातला कलावंत अधिक जोरकसपणे या पुस्तकात प्रकट झाला आहे. आणि काहीसा बोधवादी शिक्षकी पैलू कमी झाला आहे. म्हणून तो ‘अमके स्थळ चांगले राखले पाहिजे, राष्ट्राच्या या संपत्तीची जोपासना केली पाहिजे’ (पान ८७ ‘वाटचाल’)असे सांगत बसत नाही. त्यामुळे या ग्रंथातील जवळजवळ सर्व लेखांना उत्तम प्रवासवर्णनपर लेखांचे कलात्मक रूप प्राप्त होते असे दिसले, आणि प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराने इथे, आपल्या ‘लेखरूपांची’ अस्मिता स्पष्ट दाखवली आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. उदाहरणार्थ, ‘वन्हाडात तीन पावले’, ब्रम्हयाची नगरी’, ‘दुर्गराज देवगिरी’, ‘ते ऋद्धिपुर देखिले’, ‘अळजपुर निके नगर’, प्रभूचा कट्टा’, ‘विठो पालवीत आहे’, ‘वैराजक्षेत्रं उत्तमम्!’, ‘श्रीमूळपीठ आणि हेन्री मूर’, ‘मजल दरमजल’, ‘अयोध्यापुरी देखता’, ‘धनुष्कोडी’ हे लेख आमच्या विधानाचा स्पष्ट पुरावा देऊ शकतात. यांमधला प्रत्येक आकारबद्ध लेख म्हणजे एक प्रवासवर्णनपर छोटी स्वयंभू कलाकृती होय असे मानावे लागते. यात लेखक जो अवतरतो, तो प्रथम कलावंत व रसिक म्हणून अवतरतो असे दिसून येईल.

रा. भि. जोशी : एक कलावंत

‘मजल दरमजल’ या ग्रंथाचे रूप पाहताना प्रवासवर्णन आशयाच्या दृष्टीने स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे वळल्याचे स्पष्ट दिसते. यापूर्वी श्री. काका कालेलकरांच्या वकाणेकरांच्या प्रवासवर्णनांतून अशी सूक्ष्मता आपण पाहिली. नेमकी पाहण्यालायक स्थळेच निवडून प्रवासलेखन करणे वेगळे आणि प्रवासानुरोधे प्रवास घडेल अशा ठिकाणी प्रत्ययाला आलेला प्रवास चित्रित करणे वेगळे. म्हणून श्री. काका कालेलकर वरती गंगानदीतील ‘रेतीचे’ वर्णन करतात आणि काणेकर ‘मारवाडातील अस्वस्थ करणारी रात्र’ चित्रित करतात. त्यामुळे आशयाला एकप्रकारचा वेगळेपणा येतो. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व वेगळे आहे असे जाणवते. सर्वसामान्य कलावंतापेक्षा रा. भि. जोशी वेगळे का? तर त्यांनी असा प्रवास चित्रित केला आहे म्हणून. तसेच, त्यांनी आपल्याला आवडलेला अगर नावडलेला प्रवासही चित्रित केला आहे. पण तो ‘आवडी’ने चित्रित केला आहे. म्हणून औंधला जाताना गर्दीचा व इतर त्रास सोसून ते जातात आणि त्या गर्दीत भेटणाऱ्या सहप्रवाशांची बोलकी चित्रे काढतात. ऋद्धिपूरचा टांगेवाला वाचकाच्या लक्षात राहतो. वन्हाडातील पुसद, वाशीम आणि अकोट या तीन विस्मृत झालेल्या गावांनाही व्यक्तित्व आहे असे जाणवते. कलावंताची कलावंत म्हणून जी दृष्टी असते, ती प्रगल्भ झाल्याशिवाय असे घडत नसते. उदाहरणार्थ, पैठणच्या जुनाट पडक्या वाड्याचे शब्दचित्र रा. भि. जोशी कसे काढतात व ते किती बोलके उतरते पाहा.

बोलकी शब्दचित्रे

“जोते आणि पहिला मजला दगडाचा, वर विटांचे काम, दगडाला दगड, विटेला वीट इतकी घट्ट भिडलेली की वर्षे लोटली तरी कागद शिरकावयाला फट नाही. वाड्याचे कोपरे बाहेरून गोल केलेले, अगदी तासून काढल्यासारखे सफाईदार आणि त्या गोलपणाला उठाव देण्यासाठी वरच्या अंगाला

कोपन्यातूनच पुढे आलेली एक सज्जेदार सुबक खिडकी. दाराच्या दारवंठ्यावर आणि गणेशपट्टीवर नजर वेधून घेणारे नाजूक, रेखीव कोरीवकाम..." (‘ब्रह्म्याची नगरी’, पान २).

या उताऱ्यातील बंदिस्त आणि ताशीव शैली, त्यासाठी शब्दांची अचूक निवड हे समर्थ कलावंताचे लक्षण होय.

भकास पैठणची अनुभूती पाहा :

“तरी पैठणला आता पूर्वीची कळा राहिलेली नाही. वळचणी वाकल्या आहेत. आढी दुभंगली आहेत. कौले घरंगळताहेत, माती भुळभुळते आहे आणि बिनझडपांच्या दारांखिडक्यांची तोंडे सदाची भकासपणे वासलेली आहेत. अशी घरे दर दहापाच पावलांवर दिसू लागली म्हणजे इतिहासाची चाके ह्या नगरावरून किती निर्घृणपणे फिरली आहेत ते जाणवल्यावाचून राहात नाही...” (पान १६). यातील वास्तवतेचा रंग आणि करुणाचा प्रत्यय लक्षणीय आहे.

ढोरलोकांच्या वस्तीचे रा. भिं. नी काढलेले हे चित्र पाहा :

“म्हणून त्या दिवशीचे स्नान प्रतिनिधींच्या सोयीसाठी मुद्दाम उभ्या केलेल्या स्नानगृहात न करता पूस नदीवरच करावे असे ठरवले, आणि निवासातून बाहेर पडून शेतांतून नदीच्या रोखाने चालू लागलो. शेदीडशे पावले चालून गेलो असू नसू तोच कसलातरी तीव्र उग्र दर्प नाकात घुसू लागला. काटेकुटे, धोंडे वगैरे टाळण्यासाठी जमिनीवर रोखलेली नजर वर उचलून पाहिले तो लांबवर टरटरीत फुगलेल्या मोठमोठ्या चामड्याच्या पिशव्या आणि पांढरी-भुरकी चामडी टांगलेली दिसली. ती ढोरलोकांची वस्ती होती...” (पान ३०).

यापुढील वर्णनही वाचनीय आहे. यातून वर्णनाची प्रत्ययकारिता पटावी. इथे वेगळा प्रवासानुभव चित्रित होतो आहे असे वाटेल. तसेच,

“...तिथे एक बाई आपल्या अंगावरचे अर्धे लुगडे पांढरी माती लावून चुबकून-चोळून धूत होती. अर्धे अंगावर नेसलेलेच होते. जटा झालेल्या तिच्या ओल्या केसांतून पाणी ओघळत होते. काळे, उघडे, ओले अंग उन्हात साटणीसारखे तकाकत होते...” (पान ३१).

हे शब्दचित्र आजच्या नवकलेचा नमुना आहे. रा. भिं. जोशींच्या प्रवासवर्णनात ते सामर्थ्याने अवतरले आहे. या चित्रणामागील लेखकाच्या मानवतावादी मनाचे चित्र हळूच डोकावत राहते. ‘चुबकून-चोळून’, ‘साटणीसारखे तकाकत’ हे शब्द लेखकाच्या प्रत्ययकारी शैलीची शब्दनिवड सुचवितात. वरील इतर उताऱ्यांतही ही निवड कशी अचूक असते हे कळावे.

तसेच, पुढील पोटरीला आलेल्या कणसांचे चित्र पाहा :

“पोटरीला आलेली भरदार कणसे माथ्यावर मिरवणारी, गर्द हिरव्या रुंद चमकदार पात्यांची, जोंधळ्याची उंच ताटे दाटीने शेतात उभी होती. त्यांच्या हिरव्या दाटीला करडईच्या लालपिवळ्या

झळकदार फुलांचा आणि तरोट्याच्या सौम्य सोनेरी पिवळ्या झुबक्यांचा रंगपालट होता...” (पान ४२). लेखकाची ही रंगाची जाणीव कवीची आहे हे जाणवेल.

या दृष्टीने पान ४४ वरील पक्ष्यांचे जीवनचित्रण, धनुष्कोडीवरील समुद्राची विलंबित लयीतली गंभीर गर्जना (पान १४५), ही सर्व वर्णने रा. भि. जोशी हे एक समर्थ कलावंत आहेत याची साक्ष पटवतील.

सारांश, ‘वाटचाल’ आणि ‘मजल दरमजल’ ही. प्रा. रा. भि. जोशींची प्रवासवर्णने त्यांची प्रवासलेखनाची मजल दरमजल करित जाणारी धिमी पण कलापूर्ण ‘वाटचाल’ दाखवितात. आणि ही ‘वाटचाल’ वेगळी आहे हे पुन्हा नव्याने सांगण्याची गरज उरत नाही. ‘मजल दरमजल’ या ग्रंथामुळे प्रवासवर्णन एक वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार आहे याचे निश्चित दर्शन रसिकाला होऊ शकते.

‘गोपुरांच्या प्रदेशा’तून...‘सातासमुद्रापलीकडे’

प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या प्रवासलेखनाचा आगळेपणा पाहिल्यावर प्रवासलेखनावर आपली स्वतंत्र मुद्रा आणि ठसा उमटवणारे प्रा. गंगाधर गाडगीळ हे प्रवासलेखनाच्या वाटचालीवरील एक वेगळे ‘गोपूर’च आहे, हे रसिकांच्या ध्यानात यायला वेळ लागत नाही. प्रा. गंगाधर गाडगीळ हे नवकथाकार, नवसाहित्याचे समीक्षक व पुरस्कर्ते म्हणून मराठी वाङ्मयात ख्यातनाम आहेत. आपल्यामधल्या कलावंताचा दुर्दम्य आत्मविश्वास असणाऱ्या व ‘स्व’विषयक विलक्षण तीव्र जाणीव असणाऱ्या या समर्थ लेखकाने ‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ आणि ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या आपल्या प्रवासवर्णनांनी आपल्या कलापूर्ण प्रवासलेखनाची अस्मिता ‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ने प्रथम सिद्ध केली आणि ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या पुस्तकाने उंच निळ्याभोर आकाशात दगडी गोपुरांची शोभा विलसत राहावी तसे सौंदर्य निर्माण केले.

प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या ‘प्रकार’ म्हणून घडणीत प्रा. गाडगीळांचा वाटा मोठा आहे असे रसिकांना निःसंशय कबूल करावे लागते. आणि ‘प्रवासवर्णन’ हे आपल्या कलात्मक व स्वयंपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाच्या पारदर्शक आविष्काराने वेगळे बनविता येते, याचा ठाम पुरावा म्हणजे गाडगीळांचे प्रवासलेखन होय, असे मानणे भाग आहे.

प्रवासानुभवांचे आकार शोधणारा कलावंत

लेखकाच्या पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वाला व त्याच्या प्रतिभाशक्तीला प्रवासविषयक अनुभवसुद्धा काही बंधने घालू शकतात, आणि प्रवासविषयक अनुभवांना सुद्धा स्वतःचा असा एक आकार असतो, याची स्पष्ट जाणीव गाडगीळांना झाली आहे, आणि प्रवासविषयक अनुभवांचे आकार शोधत आपले लेखन त्यांनी ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या प्रवासवर्णनपर ग्रंथात केले आहे. गाडगीळांचा प्रवासलेखक म्हणून झालेला विकासही या दोन ग्रंथांच्या रूपदर्शनावरून पडताळून पाहता येतो. आणि या दृष्टीने ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या ग्रंथाचे प्रास्ताविक अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ या ग्रंथाच्या रूढ पद्धतीहून ‘सातासमुद्रापलीकडे’ या ग्रंथाची लेखनपद्धती कशी वेगळी व कलात्मक आहे, हे स्पष्ट करताना गाडगीळ म्हणतात :

“...हे ले न करताना कोणत्याही प्रकारची माहिती वाचकाला देण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे, असे सामान्यपणे मी मानलेले नाही. तसेच, अनुभवांची मांडणीदेखील कालक्रमानुसार केलीच पाहिजे असे स्वतःवर बंधन घालून घेतलेले नाही. माझ्या अनुभवात जे काही सलग आकार मला आढळले, ते या स्फुटलेखनातून मी व्यक्त केले आहेत. अनुभवांच्या प्रकृतीनुसार या लेखनाचे घाट वेगवेगळे आहेत.”

गाडगीळांच्या या स्वतःच्या उद्गारांमुळे एकंदर कलापूर्ण प्रवासलेखनाच्या निर्मितीप्रक्रियेवरच खूप प्रकाश पडतो असे म्हणता येते. या कबुलीमुळे ‘प्रवासविषयक अनुभवांचे आकार शोधणारा कलावंत प्रवासवर्णनकार’ असा गाडगीळांचा गौरवही करता येतो. आपल्याच निर्मितीकडे तटस्थपणे समीक्षकाच्या व कलावंताच्या डोळ्यांनी पाहणारे गाडगीळ बरेच श्रेष्ठ कलावंत वाटून जातात. तसेच, समीक्षक व समर्थ टीकाकार म्हणून असलेले त्यांचे अंगही त्यात व्यक्त झाल्याने टीकाकार म्हणूनही ते जाणवतात.

‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ : एक ओळख

हे एकूण सतरा प्रकरणांचे प्रवासवर्णन असून त्याची पृष्ठसंख्या दोनशे एकतीस आहे. या पुस्तकात गाडगीळांनी प्रवासलेखनाची रूढ पद्धतच स्वीकारली आहे. म्हणजे प्रवासास कसे निघालो? क्रमाक्रमाने प्रवास कसा घडत गेला? त्या वेळी काय अडचणी आल्या? काय पाहिले? त्याचा आनंद कसा लुटला? याचे दर्शन यात घडविले आहे.

हा प्रवास दक्षिण भारताचा प्रवास आहे. यात म्हैसूर, बंगलोर, विजयनगर, उटी, त्रिचनापल्ली, मद्रास, कन्याकुमारी, मंगलोर, कोईमतूर, इत्यादी ठिकाणचा प्रवास चित्रित होतो. हा प्रवास स्वतः गाडगीळ, त्यांची पत्नी व मित्र श्री. प्रधान यांच्यासमवेत केला आहे. हा प्रवास आगगाडीने, पुढे बस, टांगा, टॅक्सी या साधनांनी घडला आहे. स्थलदर्शन घेण्यासाठी काही प्रवास त्यांनी पायीही केला आहे. या प्रवासात गाडगीळांचे, त्यांच्या पत्नीचे व मित्राचे स्वभावविशेषही प्रसंगी व्यक्त झाल्याने त्याच्या वेगळेपणात निश्चित भर पडते. म्हणूनच या पुस्तकातील लेखकाचे पारदर्शक व्यक्तिमत्त्व व त्याचे पैलू हा महत्त्वाचा भाग होय, असेही म्हणता येते.

लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व

श्री. गाडगीळ एक नवकथाकार, रसिक, आधुनिक व्यक्तिमत्त्वाचा, पुरोगामी विचारांचा प्रवासी, शैलीदार लेखक, भव्यतेपुढे नमणारा श्रद्धावादी माणूस, चिंतनशील विचारवंत, परंपराभिमानी, अर्थशास्त्राचा पंडित, सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा लेखक, विनोदनिर्मिती करणारा विनोदकार असे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अनेक पैलू पाहता येतात.

आणि त्यांच्या प्रवासातील या पारदर्शक व्यक्तिमत्त्वाच्या आविष्कारामुळेच हा प्रवास दक्षिण भारताचा प्रवास असून एका वेगळ्या गाडगीळांना पत्नीबरोबर व मित्राबरोबर प्रवासात पाहिल्यासारखे वाटते. तसेच, हा लेखक दक्षिण भारताच्या सोन्याच्या खाणी, विमानांचा कारखाना, कृष्णराजसागर धरण या आधुनिक सुखसोयींनी भारताचा हा भाग समृद्ध झाला आहे, असा प्रत्यय घडवतो. हा त्यांच्या अर्थशास्त्रीय व पांडित्ययुक्त आधुनिक दृष्टीच्या व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारा भाग मानावा लागतो.

तसेच, 'शिवसमुद्रमचा धबधबा', 'निलगिरीचे दर्शन', 'उंच वृक्ष आणि चिमुकली फुले', 'कन्याकुमारी' यांत दक्षिण भारताचा निसर्गप्रत्यय त्यांनी रेखाटला आहे असे दिसेल.

दक्षिण भारताची निळ्याभोर आकाशावरील देवालये आणि त्यांवरील शिल्पे, त्यांची गोपुरे यात कलावंत गाडगीळ हरवले आहेत. म्हणून लेखकाने या पुस्तकाला 'गोपुरांच्या प्रदेशात' हे अन्वर्थक नाव दिले आहे असे वाटते. हे नाव कलात्मक असून लेखकाच्या शैलीचे दर्शन देणारे आहे.

श्री. गाडगीळांचे कलातंत्र

या पुस्तकातील सतरा प्रकरणे म्हणजे लेखकाला विशेष जाणवलेल्या दक्षिण भारताच्या प्रदेशावरील किंवा स्थलावरील किंवा प्रांतावरील एकेक लेख आहे. हा एकेक लेख एकंदर पुस्तकात साखळीसारखा जोडलेला आहे. त्यामुळे या लेखांतून प्रदीर्घ प्रवासवर्णनाच्या सलग रूपाचीही प्रतीती येत राहते. कारण प्रवाससूत्राने ते अखंड स्रोताप्रमाणे, विलक्षण कलात्मक रीतीने, जोडलेले आहेत. त्यामुळे 'उद्ध्वस्त विजयनगर' यासारखा एखादा लेख एक स्वतंत्र कलाकृती म्हणून उभा राहू शकतो आणि या पुस्तकाचा तो एक अविभाज्य घटक म्हणूनही सामावून जाऊ शकतो. श्री. गाडगीळ हे विलक्षण सामर्थ्यवान असे कलातंत्रज्ञ आहेत, असे रसिकाला दिसून आल्याशिवाय राहात नाही. त्यामुळे या पुस्तकाला एक प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णनाचीही कळा प्राप्त झाली आहे. याचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य हे की, श्री. गाडगीळांचे व्यक्तिमत्त्व प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने दक्षिण भारताच्या प्रदेशाचे कलात्मक चित्रण साधते. त्यामुळे या पुस्तकालाही एक चांगल्या प्रवासवर्णनाचा दर्जा प्राप्त होतो.

एक लेखरूप व प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन याचे विचित्र मिश्रण गाडगीळांच्या 'गोपुरांच्या प्रदेशात' या प्रवासवर्णनात झाले आहे, असे विधान केल्यास ते सार्थ ठरते. कारण, गाडगीळांच्या प्रवासविषयक व प्रदेशविषयक उत्कट जाणिवेचा आविष्कार या ग्रंथाच्या प्रारंभापासून शेवटपर्यंत होत राहिल्याचे जाणवते. म्हणूनच गाडगीळांचा हा ग्रंथही महत्त्वाचा होय.

गाडगीळांचे यशापयश

या पुस्तकातील गाडगीळांची यशस्वी प्रकरणे- 'मुंबईला निरोप', 'उद्ध्वस्त विजयनगर', 'आधुनिक सहस्रार्जुन', 'शिवसमुद्रमचा धबधबा', 'निलगिरीचे दर्शन', 'उंच वृक्ष आणि चिमुकली फुले', 'परशुरामाची भूमी', 'बॅकवॉटर्स', 'कन्याकुमारी', 'मदुरा', 'देवालये' या प्रकरणांतून श्री. गाडगीळ हे एक यशस्वी प्रवासवर्णनकार म्हणून पाहता येतात.

राहिलेली प्रकरणे बऱ्याच प्रमाणात माहितीवजा वाटतील; पण एकंदर पुस्तकाच्या कलात्मक बाजूला त्यामुळे बाध येतोच असे वाटत नाही. कारण या माहितीमुळे हा लेखक अर्थशास्त्राचा पंडित आहे, त्याला सोन्याच्या खार्णीमुळे, विमानांच्या कारखान्यामुळे दक्षिण भारताला— विशेषतः म्हैसूरला—वेगळेपणा आला आहे हे पटते. शिवाय, लेखकाचा जीवनाकडे पाहण्याचा नवा वैज्ञानिक दृष्टिकोणही रसिकाला कळून येतो.

असे प्रवासानुभव चित्रित होत असताना प्रदेशाशी किंवा स्थळाशी एकजीव झालेल्या उत्कट गाडगीळांचे मनोहारी चित्र या पुस्तकात जागोजाग पाहता येते. उदाहरणार्थ, 'गोपुरे पाहणारे श्रद्धाशील गाडगीळ (पाने १९, २३, २४), 'कृष्ण-राजसागरवर्णन' (पाने ७०, ७२, ७३, ७४, ७५, ७७, ७८), 'कावेरीव्यक्तिदर्शन' (पान १०७), 'निलगिरी घाट व 'जंगलदर्शन' (पान १२२-१२३), 'उटकमंडवर्णन' (पाने १२६ ते १३५), 'उद्ध्वस्त विजयनगरचे दर्शन' (पाने २०, २२, २३), 'कन्याकुमारीचे दर्शन' (पाने १८५ ते १८९), अशा दर्शनांतून गाडगीळ एक श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकार, एक उत्कृष्ट कवी, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती लाभलेला साहित्यकार व श्रद्धावादी माणूस म्हणून रसिकाच्या लीलया लक्षात येतील.

“पाण्याच्या प्रत्येक तुषाराला तेजाचा गर्भ राहिला”(पान ७४) अशा कल्पना मौलिक प्रतिभाशक्तीलाच सुचतात असे म्हणता येईल. “...अंधारात डोंगर डोंगर राहिले नव्हते, वृक्ष वृक्ष राहिले नव्हते. विश्वात जे चिरंतन आहे, त्याची ती प्रतीके झाली होती. आणि ती प्रतीके पाहून अपुरेपणाची मनातली जाणीव जागृत होत होती, ओरबाडत होती, मन विद्ध करीत होती आणि मोठेही करीत होती...”(पान १३५). असे निसर्गाशी अद्वैत सांगणारे मन कन्याकुमारीशी व तेथील निसर्गाशी एकरूप झालेले दिसेल.

अद्वैताचा हा साक्षात्कार टिपताना पान १८६ वर गाडगीळ म्हणून जातात, “...आणि सागराचे हिरवे पाणी अथांगपणे समोर पसरले होते, क्षितिजाचे भव्यअर्धवर्तुळ व्यापून राहिले होते. निळ्या आकाशाच्या विस्ताराशी स्पर्धा करीत होते आणि क्षितिजापाशी ते आकाशात व आकाश त्यात विरघळून गेले होते...”हा अद्वैताचा साक्षात्कार फक्त विश्वात्मक जाणिवेच्या कलावंतालाच होतो, असेच म्हणावयास हवे.

इथे बालकवींसारखी गाडगीळांनी निसर्गाशी सायुज्यता साधली आहे. हा निसर्ग पाहून गाडगीळांची प्रतिक्रिया पाहा :

“अनंत सागराच्या तळहातावर मला कोणीतरी ठेवले होते आणि अनंत आकाश मला निरखून पहात होते. केव्हाही त्या हाताची मूठ वळली असती आणि ती पुन्हा उघडल्यावर मी तळव्यावर दिसलो नसतो.” (पान १८६)

इतकी उत्कटता, कल्पकता, मोठ्या तोलामोलाचा लेखक असल्याशिवाय व्यक्त होत नसते. पुढील पानावरील सर्व भाग याच तऱ्हेचा आहे, असे दिसून येईल.

‘सातासमुद्रापलीकडे’ आणि गाडगीळ

प्रास्ताविक सोडून एकंदर एकशे चव्वेचाळीस पानांचे ‘सातासमुद्रापलीकडे’ हे प्रवासवर्णन म्हणजे मराठी वाङ्मयातील प्रवासवर्णनपर कलाकृतीचा एक नमुना ठरावा इतक्या उंचीचे आहे. यातील प्रत्येक लेख एक वेगळी कलाकृती ठरते. क्वचित ‘न्यूयॉर्क’ व ‘जपान’ वरील प्रकरण अयशस्वी वाटेल. हे पुस्तक खालीलप्रमाणे बारा प्रकरणांत विभागलेले आहे : ‘तरंगता दिवस’, ‘काप्री’, ‘रोमांचकारी रोम’, ‘चिरंतन रोम’, ‘व्हेनिस’, ‘न परवडणारे पॅरिस’, ‘न्यूयॉर्क’, ‘कॉलिफोर्नियात’, ‘कॅलिफोर्नियातील काही प्राणी’, ‘डिस्नेलॅंड’, ‘माझी अमेरिकन सायकल’, ‘जपान’.

या पुस्तकातील प्रवास हा सातासमुद्रापलीकडील प्रवास आहे आणि युरोप, अमेरिका आणि आशिया खंडातील जपान यांसारख्या देशांवर आधारित आहे. कलावंत गाडगीळांच्या प्रतिभेला हा प्रवास म्हणजे एक आव्हान होते आणि ते आव्हान त्यांनी समर्थपणे पेलल्याचा पुरावा जागोजाग मिळतो. या प्रवासापासून व त्यातील प्रदेशांपासून गाडगीळ वेगळे काढून दाखविता येत नाहीत. गाडगीळ याबाबत म्हणतात,

“हे सारे लेखन वेगवेगळ्या प्रकारचे आहे. त्याचे घाट तर वेगळे आहेतच; पण त्याची प्रकृतीही भिन्न आहे. विनोदी आणि गंभीर असे दोन्ही प्रकारचे लेखन या पुस्तकात एकत्र केलेले आहे. या गोष्टीचे कलात्मक भूमिकेवरून समर्थन करणे अवघड आहे. त्या बाबतीत मी इतकेच म्हणू शकेन की प्रवासातल्या अनुभवांना स्वतःची अशी एक वेगळी चव असते, आणि ही वेगळी चव हेच या सर्व लेखनाला एकत्र जोडणारे सूत्र आहे.” (प्रास्ताविक, पान ६)

गाडगीळांच्या या विधानातून या पुस्तकाचे कलात्मक मर्म सांगितले गेले आहे. आणि वर म्हटल्याप्रमाणे या पुस्तकातील प्रत्येक लेखाला एक स्वतंत्र घाट आहे. हे ‘घाट’ प्रवासविषयक अनुभूतीने घेतलेले ‘घाट’ आहेत. आणि अशा विलक्षण कलात्मक रीतीने ते एकमेकात गोवले गेले आहेत की त्याचा केंद्रबिंदू म्हणून गाडगीळ कण्यासारखे या पुस्तकात ताठ उभे राहताना दिसतात. त्यांच्या प्रवासाचा संपूर्ण स्रोत पहिल्या प्रकरणापासून शेवटच्या प्रकरणापर्यंत झुळूझुळू वाहात राहतो. त्यामुळे ही एक अस्सल प्रवासवर्णनपर कलाकृती ठरू शकते.

‘मी’ ची स्पंदने

या पुस्तकातील प्रवासलेखांना प्रामुख्याने ‘प्रवासकथा’ व ‘स्फुट विनोदी प्रवासलेख’ हे घाट येत राहतात. श्री. गाडगीळ हे मुख्यत्वे कथाकार असल्यामुळे हे घडत असावे. परंतु या सर्वच लेखांचा मूलस्रोत प्रवासविषयक अनुभूतीचा असल्याने, आपण प्रवासवर्णन वाचले याचाच प्रत्यय सतत येत राहतो. त्यामुळे गाडगीळांची वेगळी लघुकथा आपण वाचली अगर वेगळा विनोदी लेख वाचला असे वाटणार नाही. आणि म्हणूनच, प्रवासवर्णनपर वाङ्मयीन कलाकृतीचा दर्जा यातील लेखांना आला आहे हे सहज दिसावे आणि हा दर्जा एकूण ग्रंथालाच येतो असे म्हणता येते. या प्रत्येक प्रकरणातील गाडगीळ आणि त्यांचे व्यक्तिमत्त्व वेगळे वाटते. आणि तरीही त्यांना जोडणाऱ्या एका विश्वात्मक ‘मी’ मध्ये, हे सर्व ‘मी’ सामावून जाणारे वाटतात. अशी प्रत्येक प्रकरणातून जाणवणारी ‘मी’ ची स्पंदने, हे या ग्रंथाचे विलोभनीय वैशिष्ट्य होय. उदाहरणार्थ, ‘तरंगता दिवस’ अनुभवणारे गाडगीळ वेगळे, ‘रोमची चिरंतनता’ चित्रित करणारे गाडगीळ वेगळे, आणि ‘जपान’ची केवळ माहिती देणारे गाडगीळ वेगळे. या मुक्त कलंदर व्यक्तिमत्त्वाला व्हेनिसच्या कलासौंदर्याने थक्क करून सोडले आहे, बंदिस्त करून ठेवले आहे, अशी गोष्ट व्हेनिसदर्शनातच घडते असे नाही. रोम, न्यूयॉर्क आणि क्वचित पॅरिस यांच्या दर्शनातही असे घडताना दिसेल.

हा कलावंत, एक उत्कट कवी, एक भाष्यकार, एक श्रेष्ठ निवेदक, प्रतीकात्मक भाषाशैलीचा लेखक, एक अलिप्तपणे आपलेपणा न्याहाळून पाहणारा, जीवन विसंगतीवर बोट ठेवून विनोदनिर्मिती साधणारा समर्थ विनोदकार आणि प्रसंगी स्वतः गरगरणारा व वाचकांना चक्रावून सोडणारा लेखक म्हणून आपल्यासमोर सतत उभा राहात येतो. म्हणून, आपण या पुस्तकात गाडगीळांना एक श्रेष्ठ दर्जाचे प्रवासलेखक म्हणून पाहू शकतो. याची प्रसादचिन्हे पहिल्या ‘गोपुरांच्या प्रदेशात’ या पुस्तकात प्रामुख्याने

‘उद्ध्वस्त विजयनगर’, ‘देवालय’, ‘कन्याकुमारी’ इत्यादी प्रकरणांत जशी पाहू शकतो तशी इथे पहिल्या प्रकरणापासून ‘जपान’च्या वर्णनातील पहिल्या शब्दचित्रापर्यंत विविधांगांनी पाहू शकतो. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे हे सर्व पैलू एकमेकांत इतके बेमालूमपणे मिसळून येतात की त्यांचे विभाजन अशक्य व्हावे.

उत्कट कवी : श्रेष्ठ कलावंत

या उत्कट कवीचे, प्रवाशाचे, त्याच्या निरीक्षणशक्तीचे शब्दचित्रात्मक शैलीचे, रंग, नाद, लय, रेखा यांनी युक्त अशा जाणिवेचे विणलेले पट, एखादी सुंदर रंगीत फिल्म पाहावी तसे पहिल्या ‘तरंगता दिवस’ याच प्रकरणात एकत्र पाहता येतात. आणि हीच जाणिवेची तरल अवस्था व कवीचे सौंदर्यशाली अंतर्मुख मन पुढील सर्व प्रवासचित्रणात जागोजाग व्यक्त झाले आहे. गाडगीळांनी आपले सर्वस्व पणाला लावून इथे ओतले असावे. हा बोटीचा तरंगता प्रवास जसा पंडिता रमाबाईंनी मागे कलात्मक रीतीने चित्रित केला आहे, तसाच इथे गाडगीळांनी केला आहे. ‘तरंगता दिवस’ हा प्रवासलेख ही एक उत्कट भावकविता वाटते. ती गद्यात आहे एवढेच. ‘पीस ऑफ आर्ट’ म्हणून या पोताकडे पाहिले की गाडगीळांच्या कलावंत म्हणून परिमाणांनी व्यापलेली व्याप्ती फार मोठी आहे असे सहज पटून जाईल. उदाहरणार्थ, लेखाची सुरुवात पाहा :

“चोहोबाजूला निळा अटलांटिक पसरला आहे. त्याचे पाणी इतके निळे आहे-इतके निळे आहे, ते निळेपण शीतल द्रवासारखे माझ्या सर्वांगातून वाहते आहे. माझ्या शरीरातला कणकण नवस्नात पक्ष्यासारखा पंख फडफडावून अंग हलके हलके, मोकळे मोकळे करतो आहे. त्या निळ्या अंजनात बुडवलेले बोट कोणीतरी हळुवारपणे, पुन्हा पुन्हा माझ्या पापण्यांवर आतून फिरवते आहे. डेक-कठड्याला रेलून मी उभा आहे. निळ्या मनाने निळेपणाकडे पाहतो आहे.

“हवा कशी ताजी ताजी, भुरभुरीत वाटते आहे. ऊन पांढऱ्याशुभ्र लाहीसारखे फुलले आहे.

“पाण्यावर उमटणाऱ्या दोन बगळ्यांच्या रांगा क्षितिजाकडे भरारा चालल्या आहेत. उन्हात लोळणारी एकेक लाट मध्येच पोटाला गोडशी दुशी मारते आहे. अगदी शांत असलेल्या वातावरणात प्रसन्नता पाखरांच्या थव्यासारखी किलबिलते आहे.” (पान १)

या वर्णनातील रंग, स्पर्श, नाद यांनी युक्त असे अटलांटिक सागरावरील दृश्य आणि त्याची चित्रमयता लक्षणीयच नव्हे, तर एक श्रेष्ठ कलावंत सागरी प्रवासात बोटीवरून भावणारा समुद्र, त्याचा निळेपणा साक्षात अनुभवतो आहे असे वाटते. विलक्षण गुंगीत कविता लिहावी तसे गाडगीळ लिहून जातात. आणि प्रत्येक वाक्य म्हणजे अनुभूतीच्या आकाराने निर्माण केलेले चित्र वाटून जाते. अशी निसर्गाचीमाणसाची, माणसामधल्या स्पर्शतत्त्वाची, स्त्री-पुरुषसंबंधाची सूचक चित्रे इथे दिसतात व जीवनाची अपूर्णता, स्वप्नसदृश मनोवस्थांचे मधुजाल व जाणिवेचे विविध स्तर या एवढ्याशा प्रकरणातही व्यक्त झाले आहेत. मग पुढे सर्व ग्रंथभर झाले असल्यास नवल नव्हे. गाडगीळांनी मराठी प्रवासलेखनाला सूक्ष्मतर जाणिवेच्या पातळीवर आणून सोडले हा त्यांचा सर्वात महत्त्वाचा विशेष होय. उदाहरणार्थ,

“कितीतरी वेळ मी तंद्रित उभा राहतो. कानशिलांना ऊब आली आहे. समुद्रात रुपेरी नाण्यांची अविरत वृष्टी होत आहे. अगदी सावकाश, रंधारंध्रात साखळून राहिलेल्या प्रसन्न शांततेला जराही धक्का लागणार नाही अशा बेताने मी पाऊल टाकतो. सावकाश येरझारा घालत राहतो.

“दुपारच्या जेवणाचा जडपणा सावरत सावरत मी कष्टाने जिना चढून येतो आणि अलगद गादीवर अंग झोकून देतो. सुस्तीच्या धुक्यातून अहेतुपूर्वक भोवताली पाहात राहतो. खरे म्हणजे माझे फारसे कोठेच लक्ष नाही. अन्नाने आलेला मिष्ट जडपणा अंगभर हुळहुळतो आहे. आणि त्याची शहाळ्यातल्या मलईसारखी चव चाखण्यात मी मशगूल आहे.” (पान २)

“संध्याकाळ झाली आहे. बोटीच्या नाळीवर फडकता वारा अंगावर घेत मी उभा आहे. वाऱ्याने माझ्या डोळ्यांत पाणी तरारले आहे; आणि त्या पाण्यात सूर्यकिरण सोनेरी चिन्हांनी कसलेसे गीत लिहीत आहेत. गीताच्या तालावर नाळ झुलते आहे—झुलते आहे. आकाश डोलते आहे...त्या गाण्याचा अर्थ पाण्यावर लिहिला आहे. वाऱ्यात भरलेला आहे. माझ्या रक्तात तो मोहरतो आहे.” (पान ५)

याचप्रमाणे बोटीवरील ‘तरंगत्या दिवसाचे’ चित्र काढताना ५ ते ९ या पानांवर गाडगीळ प्रवासविषयक अनुभूतीत कसे डुंबून जातात हे कळेल. तसेच या पानांवरील काव्यात्मवर्णने पाहिल्यावर, गाडगीळ अंतर्मुख मनाचे, निसर्गाशी एकजीव होणारे उत्कट कवी आहेत आणि अस्सल सौंदर्यप्रतीती चित्रित करणारे कलावंत आहेत याची साक्ष कुणाही रसिकास पटून जाईल. या इथे निसर्गावर मानवी भावनांचा आरोप करून त्याला माणसासारखे चालते—बोलते करणे हे काम गाडगीळांनी केले आहे. ते सामान्य प्रतिभेचे काम नव्हे. प्रवासानुभूतीसुद्धा इतकी उत्कट आणि सुंदर असू शकते, याचा प्रत्यय रसिकाला इथे मिळू शकतो.

हा निसर्गप्रत्यय व बोटीवरील जीवन गाडगीळांनी दृश्यात्मक व गतिशील शैलीत टिपले आहे, असे दिसून येते. आणि ‘तरंगत्या दिवसाचे’ एक तरंगते चित्र काढले आहे.

प्रतीकात्मता

या दिवसाच्या वर्णनात जी प्रतीकात्मता मधून-मधून येत राहते, ती खासलक्षणीय आहे. या दृष्टीने ‘पत्याचा डाव खेळणारा मुलगा व त्याला मित्रांनी पाडणे’ (पान ११२), बोटीवरील ‘Attention Attention please...’ हे पान दोन वरील उद्गार काळाची जाणीव देत राहतात. निग्रोचे गिटार वाजवणे, चिरूट ओढणारा म्हातारा व तरुण पोरगी यांची च्युइंगमसारखी बेचव थट्टामस्करी, चुलीमागच्या मांजरासारख्या स्मृती सुखाने गुरगुरू लागणे, मनातली मोठी ऑफिसे; विणकाम करणारी बाई, वेफर्स खाणे, धक्का लागलेली मुलगी...तिच्यावरून सुचणारी चिंध्यांच्या बाहुल्यांची प्रतीके, अन्नाचा कैफ, मद्याचा कैफ, नृत्याचा कैफ, कैफाचा झगमगाट — झगमगाटाचा कैफ... (पान ६), जर्मन म्हातारा-म्हातारीचे मद्य पिणे व तिचा सोनेरी दात चमकणे (पान ७), बियरची बाटली खळकन् फुटणे (पान ९) या सान्यांना एक प्रकारची प्रतीकात्मता प्राप्त होते. आणि गाडगीळांना जीवनातील नशा, सौंदर्य, जीवन, स्त्रीत्व, बाल्य व म्हातारपण, सुख आणि दुःख या द्वंद्वांचे प्रवासात भावलेले अर्थ शब्दांतून व्यक्त होत राहतात आणि जीवनप्रवासाची नशा व वैयर्थ्यही कळत राहते, असे अनुमान केल्यास वावगे ठरत नाही. मानवी मनाचे खोल पापुद्रे लेखक उलगडतो तेव्हा, “You know what! She is silly old bundle of rags.” (पान ५) हे लहान मुलीचे

आपल्या आईबद्दलचे प्रांजल मत ऐकून, नवीन भोगवादी संस्कृतीचा अर्थ गाडगीळांना कळून, लहान मुलीपासून माता आज हरवू लागली आहे हे कळून येते. त्या दृष्टीने पान पाचवरील बाहुल्यांच्या प्रतीकात व्यक्त होणारे मन, जाणिवेच्या आणि नेणिवेच्या पातळीवर चित्रित होणारे कलावंत गाडगीळांचे आतले मन आहे. परिच्छेदातील पहिली बाहुली म्हणजे त्या मुलीच्या आईचे प्रतीक असावे. दुसरी ती मुलगी असावी. आणि तिसरी बाहुली म्हणजे लेखक स्वतः आपण असे म्हणतो. जीवनाच्या या सर्व पसान्यात आपले वागणे चिंध्यांच्या बाहुल्यांसारखे फुसफुशीत, निरर्थक आहे. हा अनुभव, आईच्या जीवनाचा अर्थ शोधण्याच्या किंचाळण्यात, मुलीच्या न पेलणारा चिंध्यांचा सोटा घेऊन धावण्यात आणि तिसऱ्या बाहुलीच्या निरर्थक उपदेशात्मक आरडाओरड्यातून व्यक्त होताना दिसतो.

प्रवासवर्णनात पूर्वी असे काही फारसे गूढ, अबोध जाणिवेच्या पातळीवर चित्रित होत नव्हते. इथे नेमके तसे झाले आहे हे स्पष्ट जाणवते.

भोगवादी व देहवादी पाश्चात्य संस्कृतीचे दर्शन देताना गाडगीळ म्हणतात :

“...तो तिच्याकडे आश्चर्याने पाहतो. मग त्याच्या डोळ्यातल्या आश्चर्याचे कौतुक होते. तो तिला विचारतो, “Shall we dance?” आणि तिच्या कमरेभोवती हात घालतो. कमरेनेच ती रुकार देते. डेकवरच्या अंधारात ती नाचू लागतात. संगीताचे पुसलेले स्वर बाहेर झिरपत असतात आणि त्या स्वरांच्या तालावर त्यांची शरीरे अंधारात झुलत राहतात...” (पान ७).

नेमके हेच देहवादी संस्कृतीच्या तहानेचे प्रतीक १३/१४ वर्षांच्या मुलीचे पांढरा गणवेश घातलेल्या स्टुअर्डबरोबर तोंडाशी तोंड नेऊन बोलण्यात गाडगीळांनी व्यक्त केले आहे (पान ९). स्त्री-पुरुषसंबंधाची पहिली ओढ किती तीव्र असते हे इथे दिसते.

प्रकरणाच्या शेवटी, जीवनाच्या “या झगमगाटाच्या झोतात अडकलेल्या त्या सर्वांनाच काय हवे आहे? आणि माझे काहीतरी हरवले आहे असे मला सारखे का वाटत आहे? मला माहीत नाही. मनातला हा पारा चिमटीत पकडण्याचा खेळ आता मला खेळायचा नाही...” (पान ९).” असे गाडगीळ म्हणतात. जीवनाची नशा, त्या सभोवतीचे सौंदर्य पिता-पिता रितेपणाची व अपूर्णतेची झालेली जाणीव गाडगीळ किती समर्थपणे चितारून जातात!

निसर्गाच्या भव्य दर्शनाने मानवी जीवनाची पटलेली निरर्थकता व अर्थपूर्णता अशीच ‘काप्री’च्या रूपाने साकार झाली आहे. कलावंत या नात्याने गाडगीळ या ठिकाणी किती उंचीवर पोहोचू शकतात! काव्यात्मता हा या कथारूप प्रवासलेखाचा प्राणच मानावा लागतो. गती शब्दात पकडली आहे याचा पुरावाही इथे मिळतो. चित्रदर्शीशैलीने हाही लेख नटला आहे. कवीच्या भूमिकेतून भूतकाळ व वर्तमानकाळ लेखक एकाच वेळी जगतो, रसिकाला जगायला लावतो, असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचे ठरू नये.

या दृष्टीने पान ११/१२ वर मनाच्या गुहेचे वर्णन व पुढील होडीच्या प्रवासाचे वर्णन, पान १३ वरील “माझ्या सान्या वृत्ती बधिर होतात...” पासून — “...मग एकदम वाटते की त्या कड्यावर उभे राहून आपल्या दंडातील धमनी सरकून चिरावी आणि शरीर रिते होईपर्यंत रक्त वाहू द्यावे. मग ते समुद्रात विरून

जाईल आणि मी मुक्त होईन. विश्वातली सगळी वादळे माझ्या रक्तात सामावतील...(पान १३)”ही उत्कटता तशीच कवीची होय.

गाडगीळ : एक भाष्यकार

‘रोमांचकारी रोम’मध्ये कथात्मनिवेदन असेच विणलेले आढळते. ‘चिरंतन रोम’ चित्रित होताना रोमची चिरंतनता रोमच्या राजकारणात नसून तेथील विविध कलांच्या आविष्कारात आहे असे गाडगीळ सुचवतात. हे प्रकरण गाडगीळ एक श्रेष्ठ भाष्यकार, उत्कृष्ट निवेदक, अभिजात रसिक आहेत हे पटवून जाते.

त्या दृष्टीने एक प्रतिभाशाली कलावंत मराठी लेखक मायकेल अँजेलोला कसा समर्थपणे सामोरा जातो हे पाहता येते. गाडगीळांच्या राजकारणाचा व रोमन संस्कृतीच्या अभ्यासाचा एक पैलूही इथे दिसून येतो. इटालीच्या सेंटपीटर्स चर्चचे वर्णन करताना गाडगीळ म्हणतात,

“तो सगळा चैतन्यमय घुमटच वर जात राहतो...”

“उंचीला भव्य करणाऱ्या भव्यतेला पेलून धरणाऱ्या आणि त्या पाऱ्यासारख्या प्रकाशगर्भाला अस्तित्वाची प्राप्ती करून देणाऱ्या स्थापत्याकडे लक्ष वेधते. प्रकाशात वितळत निराकार होणाऱ्या त्या आकाराची जाणीव होते. कौतुक अपुरे पडायला लागते...” (पान ४२)

“विसावा घ्यायला नजर खाली उतरतं, पण विसावा घ्यावासा वाटत नाही. ती पुन्हा वर धावते. आपले सारे अस्तित्त्वच वर धावते. वाटते की त्या पाऱ्यासारख्या प्रकाशात हरवून जावे.

“आणि मग एकाएकी जाणवते की, आपल्या हृदयात जो खळाळता आनंद महापुरासारखा वाहतो आहे तो त्या प्रकाशासारखाच आहे. पाऱ्यासारखा शुभ्र वाऱ्यावर उडणाऱ्या कापसासारखा हलका, अस्थिर, गतिमान, आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा कर्मठ सांधा फोडू पाहणारा!” (पान ४३).

रोमन स्थापत्यातील प्रकाशतत्त्वाचीही जाणीव गाडगीळ किती समर्थपणे शब्दांत पकडून पेलू शकतात, हे मुळातूनच वाचण्यासारखे आहे.

विश्वात्मक जाणीव आणि स्वप्नसदृश मनोवस्था

‘व्हेनिस’ हे प्रकरणही नशेत लिहिलेली एक प्रवासकथा किंवा कविता वाटू शकते. व्हेनिसच्या प्राचीन शिल्पसौंदर्यात गाडगीळ न्हाऊन निघतात. गाडगीळांनी इथली स्थापत्यकला, शिल्पकला, संगीत, नाट्य व नृत्य इथे कल्पनेत अनुभवले आहे, रसिकाला अनुभवायला लावले आहे. या सर्वच प्रकरणाला एक अनोखा, अद्भुत दरवळ आहे. काव्यात्मता, कल्पकता, नाट्यमयता या सर्वच गुणांनी व्हेनिसचे रक्तरंजित राजवैभव व कलावैभव काय आहे याचा साक्षात्कार विश्वात्मक जाणिवेच्या पातळीवर गाडगीळ नोंदवितात. उदाहरणार्थ, सेंट मार्कस् स्केअरचा विस्तार पाहावा :

“नजरेत न मावणाऱ्या सेंट मार्कस् स्केअरच्या त्या विस्ताराकडे विमनस्कपणे पाहात मी हजारो मैल ओलांडून मायदेशाला जातो. महासागर ओलांडतो, वाळवंट ओलांडतो आणि मायदेशाला जातो. तेथे मदुरेच्या मीनाक्षीच्या देवालयात वाट चुकून भटकत राहतो. शिल्पाच्या, स्थापत्याच्या विपुलतेत हरवून जातो. वेरुळला कौलासगुंफेत जातो. गणपतीच्या आरतीच्या वेळी होणारे झांजांचे संमिश्र आवाज, चढाओढीने देवे म्हणणाऱ्या भटजींच्या रांगा, ताशे-वाजंत्र्यांचा कोलाहल—कितीतरी स्मृतींचा माझ्या मनात कोलाहल होतो. काळाचे उलगडणारे रीळ गर्कन उलटे फिरते. स्मृती सचेतन होतात. प्रत्यक्षाला पुसून टाकतात.” (पान ५१)

स्वप्नसदृश मनोवस्थेत व्हेनिस पाहताना, शेक्सपीयरचे नायक व नायिकालेखक गाडगीळांशी जणू स्वप्नसंवाद साधतात. उदाहरणार्थ, पान ५० वरील डेसडेमोना, पान ५४ वरील पोलोनियस, आयागो, ऑथेल्लो, मॅकबेथ, निद्रित बालके, रिचर्डचे मारेकरी, गिल्डेनस्टर्न, रोझेनक्रांट्झ, फुलवेडी ऑफेलिया, ही सर्व एवढ्या छोट्या लेखात पाहता येतात. या दृष्टीने काचेची युवती आणि तिची स्वप्नसदृश भेट पान ५६, ५७ वर चित्रित झालेली दिसेल. या काचेच्या युवतीचा सुगंधी रुमाल व त्याचा दरवळ रसिक वाचकांना जाणवल्याखेरीज राहात नाही.

सिनिकल मूडमध्ये गाडगीळांनी ‘न परवडणाऱ्या पॅरिस’ची अनुभूती चितारली आहे. अमेरिकेच्या वैभवाची व भव्यतेची साक्ष ‘न्यूयॉर्क’मध्ये मिळते. लेखक अमेरिकेत हरवला आहे याची जाणीव ‘न्यूयॉर्क’, ‘कॉलिफोर्नियात’, ‘कॅलिफोर्नियातील काही प्राणी’, ‘डिस्नेलॅंड’, ‘माझी अमेरिकन सायकल’ या प्रकरणांतून मिळते.

विनोदकार गाडगीळ

प्रामुख्याने ‘कॅलिफोर्नियातील काही प्राणी’, ‘माझी अमेरिकन सायकल’ या प्रकरणांत, श्री. गाडगीळ एक अभिजात विनोदकार म्हणून लक्षात येतात. हे दोन्ही लेख विनोदी प्रवासकथा वाटतात. अमेरिकनांच्या जीवनात व यंत्रसंस्कृतीत कुत्रा, घोडा, मांजर, ससा, उंदीर याबद्दलची अमेरिकन जीवनाची स्वाभाविक ओढ, त्यातील विसंगती, विनोदाच्या अस्तराने चितारल्यामुळे त्यांची अंगे विनोदी धाग्यांनी घट्ट विणलेली वाटतात. ही वीण मुळात गाडगीळांच्या व्यक्तिमत्त्वाचाच एक पीळ घेऊन आल्याने तिला स्वाभाविकता प्राप्त होते.

“आपल्या नवऱ्यापेक्षा अगर बायकोपेक्षादेखील जेथे माणसे कुत्र्यावर अधिक प्रेम करतात अशा या अमेरिकेतल्या पोस्टखात्याने कुत्र्यांविषयी इतकी चिडखोर भूमिका का घ्यावी ते मला कळत नाही.” (पान ९६)

या वाक्यातून अमेरिकन जीवनात कुत्रा हा महत्त्वाचा घटक असून तो पोस्टखात्यातील पोस्टमनांना व इतरांना त्रास देण्याइतपत समर्थ आहे, असे कळून जाते.

“अमेरिकन पुरुषांइतकेच तेथील घोडेदेखील अमेरिकन स्त्रियांना घाबरतात, हे पाहून सखेद आश्चर्य वाटते.” (पान १०१). यावरून अमेरिकन गृहजीवनातील स्त्रीमहिमा रसिकाला कळतो.

एकूण अमेरिकन गृहजीवनाचे चित्रण हाही या दोन्ही प्रकरणांचा विशेष आहे. मांजरांचे भांडण (पान १०४, १०५), कुत्रीचे बाळंतपण व काळजी (पान १०६) यांतून अमेरिकेच्या यंत्रमय अशा गृहजीवनात माणसांसारखेच कुत्रा, घोडा, ससा, मांजर, उंदीर या प्राण्यांनाही खास महत्त्व आहे हे कळून येते.

अमेरिकन विजिगीषू संस्कृतीचे दर्शन 'डिस्नेलॅंड'च्या प्रतीकातून चित्रित झाले आहे. स्वप्निल अनुभूती व वास्तव अनुभूती यांचे चित्र गाडगीळ इथे कसे काढतात ते कळून येते.

सायकलवस्त्रन श्रीमंत अमेरिकेत फिरण्याचा व प्रवासाचा अनुभव हास्यास्पद होतो हेही त्यांना कळते आणि त्यामुळे भारतीय मध्यमवर्गीयांचे दारिद्र्य उठून दिसते. अमेरिकेने यंत्रसंस्कृतीचा उमदा स्वीकार केल्याने, तिथे इथल्या घरांतून सायकलसारख्या मोटारी वापरल्या जातात. इतकेच नव्हे, तर तिथे मोटारगाडीतून घोडे, गाई, कोंबड्या चरायला जातात. भारतात माणसाला कुणाच्या गाडीत लिफ्ट मिळणेही भाग्याचे मानले जाते. या लेखात फुसक्या भारतीय अभिमानाला पडलेली ठिगळे लक्षणीय आहेत. या निमित्ताने आलेली लेखक व त्याची पत्नी, मुले, प्रा. गेबहार्ट व शेजारीण यांची शब्दचित्रे बोलकी वठलेली आहेत.

स्वतःबरोबर स्वतःच्या संस्कृतीचे व अमेरिकन संस्कृतीचे चित्र व त्या चित्रातील विरोध व ताण विनोदाच्या धाग्याने लेखकाने बरोबर विणले आहेत. त्यामुळे कटुता लोपून आपले आपल्यालाच हसू येते व गाडगीळ हे चांगले विनोदी लेखक आहेत हे पटते.

या पुस्तकाचा बराच भाग अमेरिकेवरील चित्रणाने व्यापलेला दिसतो हे स्वाभाविकच होय. लेखकाला तेथेच जाण्याची संधी मिळाली आहे. अमेरिकन जीवनाच्या ऊर्जस्वल रूपाबरोबर काळे—गोरे भेद, वाढती गुन्हेगारी, भिकारी, हे डाग त्यांनी अमेरिकन जीवनचित्राच्या वास्तवरूपात बरोबर रंगवले आहेत (पान ८२—८३).

सारांश, 'सातासमुद्रापलीकडील' आपले अनुभव गाडगीळ जितक्या गांभीर्याने वर्णन करतात, तेवढेच ते विनोदी पद्धतीने चितारतात. त्यामुळे एक विमुक्त कलंदर लेखक म्हणून त्यांची प्रतिमा अधिक उजळून दिसते. आमच्या मते, गंगाधर गाडगीळ हे प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील निव्व्याभोर आकाशात आपल्या अस्मितेने स्पर्धा साधणारे उत्तुंग 'गोपुर' आहे. कोटूनही पाहिले तरी त्याची भव्यता आणि कलात्मकता रसिकांच्या नजरेत भरल्याशिवाय राहात नाही.

प्रवासवर्णनाची 'अपूर्वाई'

श्री. गंगाधर गाडगीळांप्रमाणेच महाराष्ट्राचे ख्यातनाम आणि आवडते लेखक श्री. पु. ल. देशपांडे यांची 'अपूर्वाई' व 'पूर्वरंग' ही दोन्ही प्रवासवर्णने, म्हणजे प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या 'वाटचाली'वरील 'अपूर्वाई' प्रकट करणारी वेगवेगळी शिखरेच होत. अशी प्रवासवर्णने पूर्वी आणि नंतर जरी लिहिली गेली तरी पु. ल. देशपांड्यांची किमया कुणाही लेखकाला साधली आहे असे म्हणता येत नाही. 'परंतु यासम हा' असे वर्णन पु. ल. देशपांड्यांचेच करता येईल. कारणत्यांच्या 'अपूर्वाई'ने आणि 'पूर्वरंगाने' मराठी प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराला एक अभिजात विनोदी प्रवासवर्णनांचा नजराणाच बहाल केला आणि आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रत्येक शब्दावर आपली मुद्रा ठसवली, असे विधान केल्यास अतिशयोक्ती

ठरणार नाही. या प्रवासवर्णनांची अपूर्व लोकप्रियता त्यांच्या प्रवासलेखनाची रसिकमान्यता सुचविणारी आहे. त्यांचे 'अपूर्वाई' इ. स. १९६० साली प्रकाशित होऊन १९७० पर्यंत चार आवृत्या निघाल्या आहेत. आणि 'पूर्वरंग' इ. स. १९६३ साली प्रकाशित होऊन ७०पर्यंत दुसरी आवृत्ती निघाली आहे. या दोन्ही पुस्तकांत विनोदाच्या अमृताने प्रवासवर्णन चिरंजीव केल्याचा प्रत्यय रसिकांना नक्की येत राहतो.

'प्रवासवर्णन' : एक वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार आहे' या विधानाची निश्चिती इथे फिरून एकदा पटते. 'अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग' या प्रवासवर्णनपर अस्सल कलाकृती असून एकंदर मराठी वाङ्मयात आणि प्रवासवाङ्मयात त्यांचे स्थान मोठे गौरवाचे आहे असे म्हणता येईल.

याचे पहिले कारण 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराचे स्वयंभूत्व कायम ठेवून ही प्रवासवर्णने त्यांनी लिहिली. आणि दुसरे म्हणजे, ज्या अभिजात विनोदी पद्धतीने त्यांनी ही प्रवासवर्णने लिहिली, ती लिहिताना त्यांची 'कला' म्हणून जी अस्मिता आहे ती त्यांनी जोपासली. असे करताना, केवळ विनोदाला प्रवासाचा, प्रदेशाचा किंवा लेखक म्हणून आपला बळी जाऊ दिला नाही हे स्पष्ट होय. हा सर्व विनोद आपण पाहिलेल्या आणि अनुभवलेल्या प्रवासी जीवनाच्या विसंगतीवर आधारित आहे. जीवनातून फुललेल्या या विनोदाच्या अमृत-पालवीने या दोन्ही प्रवासवर्णनांना आपोआपच जीवनदर्शन घडविणाऱ्या अस्सल साहित्यकृतीचे रूप आले आहे. त्यामुळे रसिक म्हणून आपण एक उत्कट ललितसाहित्यकृती वाचतो आहोत असे वाटते. प्रसंगी आपण हसतो. उत्कट होतो. कधी डोळ्यांत अचानक पाणी उभे राहते. करुणाचा, भक्तीचा, वत्सलतेचा व राष्ट्रीय अस्मितेचा प्रत्यय घेतो आहोत असे वाटते. शिवाय, ज्या अभिजात विडंबनकलेचा आश्रय करून हे प्रवासचित्रण श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी केले आहे, ती कला एका थोर कलावंताचे दर्शन घडविते.

यापूर्वी श्री. ग. स. मराठे यांनी 'थालिपीठ' या ग्रंथात विनोदी पद्धतीचा संपूर्ण आश्रय केलेला दिसतो. परंतु श्री. मराठे यांचा विनोद केवळ विनोदाकरता विनोद म्हणून येतो. तो विनोद बौद्धिक पातळीवरचा आहे. त्यामुळे तो बराच कृत्रिम वाटतो. शिवाय, त्यांनी विनोदाकरता आपला आणि आपल्या प्रवासाचा अनेक प्रसंगी बळी दिला आहे. प्रवास केवळ आधाराकरता निवडल्याने (लेखकाचे निवेदन) आपल्याला त्यांच्या प्रवासवर्णनात एक प्रवासग्रंथ म्हणून काही न्यूनतादिसेल.

यापूर्वी या ग्रंथाच्या पहिल्या भागात 'अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग' या दोन्ही प्रवासवर्णनांचा चर्चेसाठी अनेक वेळा उपयोग केला आहेच. विहंगमावलोकनासाठी त्यांचा थोडा अधिक परिचय करून घेऊ.

'अपूर्वाई' : एक ओळख

एक प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन हे 'अपूर्वाई'चे प्रथमदर्शनी वैशिष्ट्य होय. तसेच, चित्रकार फडणीसांची व्यंग्यात्मक व विडंबनात्मक शैलीतील चित्रे या पुस्तकाची रंगत वाढवतात. पण लेखकाने आपला प्रवास, पाहिलेला वा अनुभवलेला प्रदेश आणि आपण व आपली सुविद्य पत्नी यांची जी मुळात शब्दचित्रे रेखाटली आहेत ती अव्वल दर्जाच्या प्रतिभाशाली लेखकाची निर्मिती ठरावी इतकी सरस आहेत. चित्रकार फडणीसांच्या कल्पकतेलाही त्यामुळे खाद्य मिळाले असेल. इथे जसा लेखक शब्दांनी चित्र काढतो, तशाच पद्धतीची चित्रे फडणीसांनी रेषांनी काढली आहेत. त्यामुळे या पुस्तकाच्या वेगळेपणात निश्चित भर पडते असे आम्हास वाटते.

या पुस्तकाच्या चौथ्या आवृत्तीत प्रकरणांना अंक अगर नावे घातलेली नाहीत. त्यामुळे 'प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन' हे त्याचे वैशिष्ट्य उठून दिसते. श्री. कालेलकर अगर प्रा. रा. भि. जोशी यांच्या लेखनाप्रमाणे हे छोटे लेखरूप प्रवासवर्णन नाही. अखंड पुस्तकच एका सलग प्रदीर्घ प्रवासलेखरूपात प्रकट झाल्याने त्याच्या रूपाचा वेगळेपणा रसिकाच्या चटकन नजरेत भरतो.

प्रदीर्घ लेखरूपात किंवा छोट्या लेखरूपात अवतरणारे प्रवासवर्णन आणि त्याचा आकार, हा मूळ लेखक आणि त्याच्या प्रवासविषयक अनुभूतीची उत्कटता, त्याची प्रतिभाशक्ती व त्याची अनुभव घेण्याची पद्धती, यांवरून ठरत असावा. जशी लेखकाची प्रतिभा, तसे त्याचे अनुभव घेणारे मन. प्रवासविषयक अनुभूतीची उत्कटता जितकी अधिक, तितकी लेखाची दीर्घता अधिक. कदाचित मूळ अनुभवच लेखकाला इतक्या दीर्घपणे व्यक्त केल्याशिवाय स्वस्थ बसू देत नसेल. आणि श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी 'अपूर्वाई' अगर 'पूर्वरंग'मध्ये जे प्रवासविषयक अनुभव व्यक्त केले आहेत, ते प्रदीर्घ लेखरूपातच व्यक्त झालेले दिसून येतात.

एकूण पंधरा भागांत विभागलेले हे पुस्तक आहे आणि पंधराही भाग, प्रवास केंद्रीभूत ठेवून प्रारंभापासून शेवटपर्यंत प्रवासविषयक अनुभूतीचेच चित्रण साधतात. त्यामुळे त्यातील सलगता व सूत्रमयता ध्यानात येऊन प्रवासवर्णन म्हणून रसिकाला एकात्मतेचा प्रत्यय येत राहतो. 'किलोस्कर' मासिकात हे प्रवासवर्णन पहिल्याने प्रकाशित झाल्याने त्याच्या लोकप्रियतेत अधिक भर पडू शकली असावी असेही म्हणता येते.

'अपूर्वाई'ची अधिक ओळख

या पंधरा भागांतील सर्वसामान्यपणे पहिले प्रकरण वा भाग 'इतक्या दूरच्या प्रवासाच्या तयारी'वर आहे (पाने ९ ते ३४). दुसरे प्रकरण प्रत्यक्ष प्रवासावर आधारित आहे. हा प्रवास आधुनिक सुखसोयींनी युक्त अशा विमानाचा आहे (पाने ३५ ते ६२). तिसऱ्या प्रकरणात, पाश्चात्य देशातील व जगातील इंग्लंड या महानगरीचे प्रथम दर्शन घडते (पाने ६३ ते ९१). चौथे प्रकरण (पाने ९२ ते ९७) लंडन येथील मुक्कामाची सिद्धता झाली आहे. पाचवे प्रकरण इंग्लिश खेड्याचे, वनकुरणांचे व पिटलॉक्रीचे वर्णन येते (पाने ९८ ते ११४). सहावे प्रकरण ११५ पानापासून सुरू होऊन १२९ पानावर संपते. याच एडिंबराचे वर्णन प्रमुख आहे सातवे प्रकरण एडिंबरातील मुक्कामात पाहिलेली नाटके व स्कॉटलंडच्या सांस्कृतिक स्वभावविशेषांवर प्रकाश टाकला जात आहे (पाने १३० ते १४१). प्रकरण ८ मध्ये लंडनला लेखक शिक्षणासाठी येऊन राहिला आहे (पाने १४२ ते १४९). प्रकरण ९ मध्ये इंग्लंडचे साहित्यिक, बाजारहाट, इतर घडामोडी यांची वर्णने प्रमुख आहेत (पाने १५० ते १७०). प्रकरण १० मध्ये ऑक्सफर्ड व केंब्रिज या दोन विद्यापीठांचा म्हणजे इंग्लंडच्या ज्ञानचक्षूंचा उदात्त परिचय घडतो (पाने १७१ ते १८८). प्रकरण ११ त इंग्रजांचे नाट्यवेड व त्यात पु. ल. देशपांडे 'नाट्यपंढरीचा एक वारकरी' म्हणून लक्षात येतात (पाने १८९ ते २१९). प्रकरण १२ मध्ये इंग्लंडचा नाताळ वगैरे धार्मिक बाजू चित्रित होताना दिसतात (पाने २२० ते २२५). प्रकरण १३ मध्ये 'जर्मनी' हा देश व तेथील जीवनचित्रण आले आहे (पाने २२६ ते २३४). प्रकरण १४ वे 'रतिरंगी रंगलेले पॅरिस' चित्रित करते (पाने २३५ ते २६८). प्रकरण १५ मध्ये पॅरिसचा निरोप घेऊन लेखक फिरून लंडनला येतो आणि परतीचा हुरहूर लावणारा प्रवास चित्रित होतो (पाने २६९ ते २९४).

‘अपूर्वाई’तील प्रवास

‘अपूर्वाई’तील प्रवास हा प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय मराठी माणसाचा प्रातिनिधिक प्रवास आहे. हा प्रवास सरकारी मानाने प्राप्त झालेला प्रवास आहे. लेखक पु. ल. देशपांडे यांचा हा प्रवास आहे. टेलीव्हिजनविषयक ज्ञान घेण्यासाठी लेखकाला भारत सरकारने इंग्लंडला पाठवले आहे. इतक्या दूरचा मराठी लेखकाला सन्मानाने घडलेला प्रवास व त्याची ‘अपूर्वाई’ काही वेगळीच. इंग्लंड, पॅरिस, जर्मनी, स्कॉटलंड इत्यादी युरोपातील देश आणि तेथील नवलविशेष निरागस मनाने टिपल्यामुळे आणि हे टिपताना लेखकाने प्रवास व प्रदेश यांसहित आपलेही चित्र रेखाटल्यामुळे ‘अपूर्वाई’च्या ‘अपूर्वाई’त एक वेगळी भर पडली आहे, असे दिसून येईल. उदाहरणार्थ, लेखकाचे प्रास्ताविक यावर खूप प्रकाश टाकून जाते. त्यात लेखकच म्हणून जातो की, “...प्रवासात असलेल्या माझेच वर्णन अधिक आहे.”अशी ‘स्व’ची वाजवी जाणीव ठेवून हा प्रवास लिहिल्याने त्याला एक प्रकारचा ‘खास’ पु. ल. देशपांडे ‘टच’ निर्माण झाला आहे. लेखकाच्या चरित्राची आणि खाजगी आयुष्याची किनार इथे व्यक्त झाली तरी त्यामुळे ‘प्रवासवर्णना’च्या मूळ रूपाचा पोत मळत नाही. उलट, ते पृथक् व्हायला मदत होते असे दिसेल.

हा प्रवास विमानाने, आगगाडीने, बोटीने झाला आहे. त्यामुळे तिन्ही प्रकारचा प्रवास श्री. पु. ल. देशपांडे कसा चित्रित करतात याचे दर्शन होते. या पुस्तकात सुमारे ६२ पानांचा पहिल्या दोन प्रकरणांचा प्रवास, प्रवासाची तयारी आणि विमानातून लंडनपर्यंतचा प्रवास या वर्णनाने व्यापलेला आहे. शेवटच्या प्रकरणात बोटीचा प्रवास येतो. आणि मध्ये लंडनपासून इतर गावांना केलेला रेल्वेचा प्रवास चित्रित झाला आहे.

ह्या प्रवासाच्या नवलाईचे पोत विणताना त्यात प्रवासी जीवनाच्या विसंगतीचे, अपूर्णतेचे, तसेच पूर्णतेचे आणि स्वतःच्या जीवनाच्या अपूर्णतेचे दाट रंग भरले आहेत. त्यासाठी प्रसंगी विनोद, उपहास, कोट्या यांचा केलेला उपयोग सहिष्णु आहे. या सहिष्णु वृत्तीच्या विनोदामुळे लेखक एक थोर अंतर्मुख मनाचा, मानवी जीवनाची सखोल जाणीव व कणव असलेला कलावंत वाटतो.

माणूसप्रिय व रसिक

विमानाचा प्रवास चित्रित होताना त्याने मित्रप्रेमाची पावती कशी दिली आहे पाहा :

“दोस्त ही माझ्या आयुष्यातली अपूर्व कमाई आहे. दोस्तीच्या हिशेबात मी कदाचित बिलपेक्षाही श्रीमंत असेन!”(पान ३९)

इतक्या अपरात्री वाट वाकडी करून विमानतळावर निरोप देणारे आपले मित्र आपले अजागळ सुटामधले ध्यान न पाहते तर बरे होते, असे पु. लं. ना वाटते. परंतु “इतक्या ‘सुंदर फुलांस देऊन’ मला जो निरोप दिला, त्यामुळे मी आतल्याआत गलबललो होतो...” (पान ३९), अशी कृतज्ञताही ते व्यक्त करताना दिसतात.

विमानाचा मुंबईहून प्रवास चित्रित करताना पु. ल. म्हणतात, “विमानाने एकदम गती घेतली आणि एखाद्या चित्रपटासारखा तो झगझगता विमानतळ डोळ्यांपुढून सरकला आणि आमच्या ‘झाशी की रानी’ने

त्या प्रचंड झगझगाटातून वरच्या अनंत आणि अंधाऱ्या आकाशात झेप घेतली. हां हां म्हणता मुंबई एखाद्या रत्नजडित अलंकारासारखी चमकू लागली. त्या अलंकाराखाली चाळीस लाखांची वस्ती मध्यरात्रीची स्वप्ने मिटल्या डोळ्यांनी पाहात होती.”(पान ४८)

पुढील वर्णनात लेखक स्वप्न आणि सत्य एकाच वेळी अनुभवताना दिसेल. प्रवासात लेखकाचे मन अंतर्मुख झाल्याचेही जाणवते.

या दृष्टीने “मला बंदर ही गोष्ट प्लॅटफॉर्मपेक्षा जास्त आवडते.”(पान २७७) म्हणून सांगत, शेवटच्या प्रकरणातील बोटीचा प्रवास व दर्यादर्शनसुद्धा लक्षणीय रंगवले आहे. यातील २८४ ते २८७ पर्यंतची पाने तर खासच लक्षणीय मानावी लागतील. या पानांवर लेखकाने काव्यात्म वर्णन साधले आहे असे दिसेल. तसेच, लेखक एक माणूसप्रिय व रसिक प्रवासी आहे, असे निश्चित वाटून जाईल.

‘अपूर्वाई’तील प्रदेशप्रत्यय

‘अपूर्वाई’तील प्रदेशप्रत्यय प्रामुख्याने प्रवासी जीवनाच्या प्रत्ययातून जाणवत राहतो. हा प्रदेश तेथील माणसे, निसर्ग, धर्म, संस्कृती, कला, यांतून जो जाणवला, तो लेखकाने चितारला आहे. याबाबत त्याची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती वाखाणण्यासारखी वाटते. यामुळेच देहाती वृत्तीचा, नाटकवेडा व अबोल इंग्रज, भोगी, रतिरंगी रंगलेला, कलावंत व उद्यमशील फ्रेंच, कुटुंबवत्सल व फिनिक्स पक्ष्यासारखा नव्याने जर्मनी उभा करणारा ‘जर्मन’, रवींद्रांची गीते म्हणणारा व कडकडून भेटणारा भावनाशील बंगाली, यांचा प्रत्यय पु. ल. देशपांडे देऊन जातात. प्रामुख्याने प्रदेश हा तेथील माणसांतून व माणसांच्या प्रत्ययातून पु. ल. देशपांडे यांनी उभा केला आहे.

तसाच हा प्रत्यय निसर्गदर्शनातूनही उभा केला आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्कॉटलंड, कैरो, व्हेनिस आपल्याला बऱ्याच वेळा जाणवतात ते निसर्गाच्या सान्निध्यातून उदाहरणार्थ, व्हेनिसच्या विमानतळाची हवा लागल्याबरोबर पु. ल. म्हणतात.,

“ही थंडी नवयौवना होती...सारे चेहरे कसे ताजेतवाने...प्रत्येकाच्या चालीत नृत्य होते...वय हा घटकच मुळी गैरहजर होता...आणि मग ज्या विशीच्या आसपास होत्या, त्याविषयी काय लिहावे?...टेबलावरच्या काचपात्रांत पेये लखलखत होती, इथल्या कॉफीच्या पेऱ्यांत जर बेहोषी होती, तर इतर दैवीपेयांबद्दल काय सांगावे! जिथे जरादेखील आपले सौंदर्य घेऊन येते, तिथल्या यौवनाला लीला करायला आल्पस् टेंगणा वाटला तर आश्चर्य कोणते!”(पान ५९)

त्या दृष्टीने या प्रदेशाचा प्रत्यय पाहायचा तर या पुस्तकातील पुढील वर्णने खास वाचावीत अशी उतरली आहेत : (१) बेहरीन विमानतळ, –पुढील प्रवास, (२) ‘इंग्लंडप्रदेशप्रत्यय’, (३) ‘जर्मनीचा प्रत्यय’, (४) ‘फ्रान्सचा प्रत्यय’, (५) ‘समुद्रप्रवासप्रत्यय’. यांमध्ये प्रदेशप्रत्यय प्रामुख्याने चित्रित झाला आहे असे दिसेल, तो तेथील निसर्ग आणि माणसे यांच्या प्रत्ययाच्या संदर्भात. श्री. पु. ल. देशपांडे यांना निसर्ग भावतो तो माणसांच्या माध्यमातून. ‘मला पाहायला आवडतात माणसे’ असे लेखक म्हणतो ते अक्षरशः खरे आहे.

आणि या माणसांच्या व निसर्गाच्या संदर्भातून प्रदेशप्रत्यय घडविणाऱ्या या श्रेष्ठ लेखकाने जेव्हा, लंडनयात्रेच्या वेळी 'गयेला गेले की प्रयाग आलेच' या भावनेने 'ऑक्सफर्ड' व 'केंब्रिज' उभे केले आहे, ते प्रदेशप्रत्ययाचा एक नमुना ठरावा (पान १७१-१७२). हे प्रकरणच त्या दृष्टीने लक्षणीय आहे. प्रवासवर्णनात वस्तुनिष्ठ रीतीने आणि भौगोलिक वैशिष्ट्यांनी युक्त असे येणारे प्रदेशवर्णन, अशा प्रदेशवर्णनांनी खूप खूप मागे टाकले आहे. आणि वाङ्मयप्रकार म्हणून आपली वाटचाल किती यशस्वीपणे केली आहे, हे अशा अपूर्व रीतीने येणाऱ्या प्रदेशप्रत्ययावरून कळते.

‘अपूर्वाई’तील पु. ल. देशपांडे

‘अपूर्वाई’च्या अपूर्वाईत पु. ल. देशपांड्यांनी प्रास्ताविकात म्हटल्याप्रमाणे ‘त्यांचे जे प्रवासातील चित्र’ येते, त्याचा गोडवा विलक्षण आहे. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विशेष पैलू या ‘अपूर्वाई’त इतक्या बेमालूमपणे मिसळून येतात की, त्याने ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराची पृथगात्मता वाढते आणि रूपसौंदर्य खुलले आहे असा स्पष्ट आणि खास पुरावा मिळतो श्री. पु. ल. देशपांडे हे एक प्रतिभाशाली नाटककार, श्रेष्ठ विनोदी लेखक, अप्रतिम व्यक्तिचित्रण करणारे, म्हणून ख्यात आहेत. स्वरवेडे संगीतकार, अभिजात रसिक, भारतीय संस्कृतीचे पूजक व भाष्यकार, माणसाची अपूर्व ओढ असणारे, मुलांचे वेड असणारे, शब्दप्रभू, काव्यात्म व चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वाचे, श्रद्धाशील पिंडाचे, मानवतावादी अशा पैलूंनी युक्त असे व्यक्तिमत्त्व इथे प्रत्ययाला येत असल्याने ‘अपूर्वाई’ची अपूर्वाई खास वाढली आहे.

‘विनोदकार’ पु. ल. देशपांडे

या पुस्तकात विनोदकार पु. ल. देशपांडे यांचे दर्शन, हा त्यांचा खास पैलू, ‘अपूर्वाई’ची अपूर्वाई अनेक अंगांनी वाढवतो. त्यासाठी लागणारी सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, सहृदय अंतःकरण, माणुसकीची अंतःकरणातील ऊब, प्रसंगी स्वतःला हसण्याची वृत्ती, विसंगती टिपण्याचे कसब, इंग्रजी, मराठी, संस्कृत, हिंदी भाषांचे ज्ञान, जीवनासक्ती हे सर्व गुण एकजीव होऊन येतात. आणि पु. ल. देशपांडे आपली प्रवासचित्रे व प्रवासातील असंख्य क्षण अमर करून टाकतात. प्रसंगी हा विनोद उपहास व कोटी यांचाही आश्रय घेऊन अवतरलेला दिसेल. पाश्चात्य जीवन, संस्कृती, धर्म, राजकारण, समाजकारण, व पौरात्य विशेषतः भारतीय मराठी संस्कृती, धर्म, जीवन, राजकारण, समाजकारण यांतील द्वंद्वावर व विसंगतीवर आधारित विनोदाची कारंजी या प्रवासवर्णनात जागोजाग निर्माण झाली आहेत. उदाहरणार्थ, या पुस्तकाच्या जवळजवळ प्रत्येक पानावर एक तरी कोटी आल्याशिवाय राहात नाही. उदाहरणार्थ, पहिल्या पानावरील सुरुवातच, आपल्याला गाठीवरील दोन कोट्यांनी मिळते. ‘मात्र संन्याशाला शेंडीची गाठ मारायला लागणार नाही इतका वेळ मला टायची गाठ मारायला लागला’, ‘हळूहळू गळ्याच्या गाठीपासून बुटाच्या गाठीपर्यंत अनेक तऱ्हेच्या गाठी मारण्यापासून सोडवण्यापर्यंत...’ इत्यादी सुरुवात हे प्रवासवर्णन विनोदी पद्धतीने लिहिले जाणार याची ग्वाही देऊन जाते. या दृष्टीने स्वव्यंगावर आधारित असे पोशाखावरचे, पायावरचे, बेढब आकारावरचे विनोदी किस्से आपल्या लक्षात येतात. हीच पद्धत अखव्या प्रवासवर्णनभर चालू असल्याने ‘पु. लं.’नी या पुस्तकात आपले व्यंगचित्र छान रंगवले आहेच, पण ‘लंडन’ चा बॉबी म्हणजे ‘पोलिस’ मराठी वाङ्मयात अमर करून टाकला आहे. त्यांनी काढलेल्या बॉबीच्या शब्दचित्राच्या वाचनातून त्याची भव्य, गंभीर मूर्ती साकारत जाते आणि वाचकाला मात्र हसू फुटते. हीच पद्धत आपल्याकडील रेल्वेस्टेशने व पाश्चात्य रेल्वेस्टेशने यांतील फरक, विनोदपूर्ण संभाषणांतून दाखविलेला दिसेल. ‘पन्नाशी उलटलेली मन्हाटी बोलणारी एडिंबरातली बाई’, ‘पिकासोचे चित्र पाहणारा

रसिक व त्याची भेट', 'बंदिस्त गायीचे चित्र', 'टॉवर ऑफ लंडनमधला रक्षक', 'बाजार कोलाहल व इंग्रजी जीवनातील शांतता', 'न कळणाऱ्या फ्रेंच भाषेवरील विनोद', 'फ्रेंच विदुषीचे भाषण व चुंबने', 'बोडसमास्तर व लेखकाची लहानपणीची चित्रकला', हे सर्व पु. ल. देशपांडे यांच्या 'अपूर्वाई'तील अभिजात विनोदाचे उत्तम नमुने आहेत. या ठिकाणी पु. ल. देशपांडे प्रसंगनिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ विनोद उत्तम साधतात असे दिसेल. त्यांचे संवादलेखनातील चातुर्यही सहज दिसून येते.

एक नाट्यपंढरीचा वारकरी व नाट्यरसिक

या पुस्तकात पु. ल. देशपांड्यांनी इंग्रजामध्ये व मराठी माणसामध्ये नाट्यवेडाचे साम्य शोधले आहे. त्यांनी असंख्य नाटके पाहिली आहेत. शेक्सपीयरच्या गावाला जाऊन, एखाद्या भक्तासारखे दर्शन घेऊन, त्याचे चित्र रंगवले आहे. मायकेल रेडग्रेव्हसारख्या नटावरील मत, आपल्याकडील नवनाट्याबद्दलची मते, 'सिंड्रेला'—दर्शन, नटवर्य नानासाहेब फाटक, बोडस, शंकर घाणेकर यांचे साभिप्राय उल्लेख हे सर्व पु. ल. देशपांडे 'एक नाट्यपंढरीचा वारकरी' आहे असे दर्शवून जातात.

पु. ल. देशपांडे : एक भाष्यकार

वर नमूद केलेल्या उदाहरणावरून पु. ल. देशपांडे एक भाष्यकार व रसिकअसत्याचा प्रत्ययही येऊन जातो. 'अपूर्वाई' त त्यांनी इंग्रजांचे जीवन, पाश्चात्य संस्कृती, कला, धर्मभावना यांवर जागोजाग व्यक्त केलेली मते त्यांच्या भाष्यकार या पैलूवर खूप प्रकाश टाकताना दिसतील. या दृष्टीने हावभाव व्यक्त करून बोलली जाणारी फ्रेंच भाषा, '(फ्रेंच) लोक वार्धक्याचे म्हणणे ऐकत नाहीत, सौंदर्याचे लगेच ऐकतात' (पान २४३), 'मदिरेचा आणि मदिराक्षीचा आदर अन्यत्र कुठेही इतका होत नसेल...पण इथे तर सारे पॅरिस रतिरंगरंगी रंगलेले! (पान २५३), हे फ्रेंचाचे निरीक्षण श्री. देशपांडे यांच्यामधील भाष्यकाराच्या स्वाभाविक पैलूवर प्रकाश टाकणारे ठरते. याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून शेवटच्या भागातील संस्कृती म्हणजे काय, याबद्दलचे २८० ते २८३ पानावरच्या पहिल्या वाक्यापर्यंतची पाने पाहता येतात. आणि म्हणजे मग पु. ल. देशपांडे "...शेवटी संस्कृती म्हणजे 'बाजरीची भाकरी—वांग्याचे भरीत' 'गणपती बाप्पा...मोरया'ची मुक्त आरोळी..." वगैरे का म्हणतात हे रसिकाला व सुझाला पटून जाते, असे म्हणावयास हरकत नाही.

स्वरवेडे व संगीतकार पु. ल. देशपांडे

पु. ल. देशपांडे एक स्वरवेडे व संगीतकार असल्याचे खास पुरावे त्यांचे पिटलॉक्री येथील ऑर्गन वाजवणे (पान ११०—१११) आणि २१६ ते २१८ पानांवर अक्षरशिल्प केलेला, यहुदी मेनुहिन व त्याची बहीण या विश्वविख्यात व्हायोलिनवादकाचा फेस्टिव्हल हॉलमधील कार्यक्रम, हे दोन पुरावेच पुरे होतील. पु. ल. देशपांडे हे नामवंत संगीतकार आहेत. त्यांना रंगापेक्षा स्वर आवडतात हे, "मी चित्रकलेचा दोर कापला आहे!" या पान १२९ वरील शेवटच्या उत्कृष्ट विधानावरून दिसून येईलच.

माणसांचे भुकेले असलेले पु. ल. देशपांडे आपल्या प्रवासवर्णनात जागोजाग माणसांना भेटत असतात. ही त्यांची स्वाभाविक ओढ, 'मला पाहायला आवडतात माणसे!' (पान १६३) यावरून तर सिद्ध होतेच; पण जिथे बोलका माणूस दिसतो तिथे ते फार रमून जाताताना दिसतील. आपल्या प्रवासवर्णनातून

अशी अनेक माणसे त्यांना भेटलेली आहेत. त्यांची शब्दचित्रे हा 'अपूर्वाई'चा आणि पुढे येणाऱ्या 'पूर्वरंगा'चा एक खास विशेष होय.

पु. ल. देशपांडे हे मुलांचेही भोक्ते आहेत. "मुले ही राष्ट्राची संपत्ती आहे" ही घोषणा फक्त देता येते. पाश्चात्य देशात ही संपत्ती हिऱ्यामोत्यांसारखी जपण्यात येते. ती अशी एकत्र पाहिली की जवाहिरखाना खोलल्यासारखी दिसते (पान १९५), असा आपला प्रत्यय ते 'अपूर्वाई'त नोंदवतात. त्या दृष्टीने पान २२१ वरील "सुंदर सुंदर बाहुल्यांना हेवा वाटावा अशी ही गुटगुटीत, सोनेरी, कुरळ्या केसांची इंग्लिश बालके आपले निळे निळे डोळे विस्फारून दुकानांतल्याकाचांपलीकडला खेळ पाहताना पाहून मला तर आनंदाने गदगदून यायचे," असे पु. ल. देशपांडे स्वाभाविक शैलीत लिहून जातात. वत्सलाचा हा प्रवासवर्णनातील 'पु. ल.'नी घडवलेला प्रत्यय खाल वेगळा आहे. म्हणूनच, जर्मनीतील "इल्माच्या घरी पहिला पाळणा हलणार होता!" या बातमीने त्यांना खूप खूप आनंद होतो.

प्रवासातील छोट्या छोट्या व्यक्तिचित्रांतून आपल्याला त्यांनी शब्दशिल्पित केलेली अनेक छोटीमोठी माणसे या प्रवासवर्णनात भेटतात. त्या दृष्टीने पहिल्या प्रकरणातील अतिशहाणा शिंपी, चिनी चांभार, टांगा अडवणारा जकातकारकून, दुसऱ्या प्रकरणातील हवाईसुंदरी, कोचरेकरमास्तरांसारखा घोरणारा सहप्रवासी, पुढे येणारी वर्तमानपत्र विकणारी मुलगी, बॉबी, प्रेमी युगुल, पिटलॉक्रीचा खाणावळवाला, पिकासोचे चित्र पाहणारा रसिक, पार्लमेंटमध्ये दिसलेला अबोल चर्चिल हा इंग्लंडचा प्रख्यात नेता, राईलगुरुजी, इल्माच्या घरची माणसे, मार्सेल मार्सोचा अभिनय, बोटीवर रवींद्रांची गीते गाणारा भट्टाचार्यजी, इत्यादी सर्व माणसे पु. ल. देशपांडे यांनी शब्दशिल्पित केली आहेत. त्यामुळेही त्यांच्या 'अपूर्वाई'च्या अपूर्वाईत खासच भर पडली आहे, असे निश्चित म्हणावयास हरकत नाही.

सारांश, पु. ल. च्या 'अपूर्वाई'तील 'पु. ल.'चे दर्शनही अपूर्व असेच आहे.

'पूर्वरंगा'चे 'अंतरंग' : काही पैलू

'अपूर्वाई'मध्ये पाश्चात्य जीवनाची 'अपूर्वाई' वर्णन केल्यानंतर पौर्वात्य जीवनाचे पूर्वरंग रंगवणारे पु. ल. देशपांडे, हे तसेच एक समर्थ प्रवासलेखक आहेत, याचा पुरावा मिळाल्याशिवाय राहात नाही. या प्रवासवर्णनाच्या प्रास्ताविकात पु. ल. म्हणतात, "सृष्टीमध्ये बहु लोक । परिभ्रमणे कळे कौतुक" असे समर्थ म्हणून गेले आहेत. पूर्वेच्या झपाट्याने बदलणाऱ्या कौतुकाचे रंग पाहात ६२ साली जानेवारी ते मे महिन्यात मी आणि माझी (सुविद्य इत्यादी) पत्नी हिंडलो. कसलीही पूर्वतयारी न करता. पण 'चुकोनि उदंड आढळते' असे समर्थानीच म्हटले आहे तसे झाले..."

ग्रंथाच्या शेवटच्या ३४७ पानावर त्यांनी म्हटले आहे, "मी पूर्वेची वारी केली ती जीवनाच्या वाटा निरनिराळ्या नादात चालणाऱ्या देशोदेशींच्या अनोळखी वारकऱ्यांना भेटावे म्हणून. आणि आनंद हाच की माझिया जातीचे मला खूप लोक भेटले...आता मला पूर्वेचा रंग अधिकच खुलल्यासारखा वाटतो. कारण त्यात माझे अंतरंग मिसळले आहे!"

मानवतावादाच्या युगात 'माणसे भेटावी' या ओढीने केलेला हा प्रवास आणि त्याचे तीनशे सत्तेचाळीस पानांचे वर्णन म्हणजे, 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील डोळे भरून पाहावे

असे एक शिखर होय, असे गौरवपूर्वकम्हणावेसे वाटते. पौरवात्य देश हिंडताना त्यात लेखकाला 'आपले अंतरंग मिसळले आहे' याचा जो साक्षात्कार होतो त्याचे कारण पौरवात्य संस्कृतीचा मानबिंदू असलेला भारत, काही प्रमाणात जपानी संस्कृतीशी व इतर पौरवात्य संस्कृतीशी आपले रक्ताचे नाते सांगतो म्हणूनच.

'पूर्वरंग' : एक ओळख

एकूण तीनशे सत्तेचाळीस पानांचा, डेमी आकाराचा, जाड टाईपातील हा ग्रंथ बारा प्रकरणांचा आहे.

पूर्व आशियाची प्रवासाची तयारी, मलायाच्या राजाबरोबर बोटीचा प्रवास, सिंगापूर वर्णन, इंडोनेशियात गरुड विमानाने प्रवास व तेथील वर्णन, बाली बेटातील वास्तव्य व वर्णन, बाली बेटातील नाच आदी सांस्कृतिक जीवनाचे चित्र, सयामचे वर्णन व बँकाक वर्णन, हॉगकाँग वर्णन, जपानमधील 'निक्को'चे दर्शन, जपानमधील जीवनाचा अधिक परिचय व त्याचे वर्णन, जपानातील जीवनाची आणखी झलक; जपानचे वैभव, अपराजित 'जपान'चे हृदयचित्रण.

प्रवास आणि चित्रणाची विनोदी पद्धत

पूर्वेकडील देशांचा हा प्रवास बोटीने आणि ठिकठिकाणी विमानातून लेखकाने केला आहे. आणि या प्रवासाच्या अनुभूतीवर आधारित असे पूर्वेकडील जीवनाचे रंगरूप लेखक चित्रित करताना दिसेल. मलाया, सयाम, बँकाक, बालीबेट, हॉगकाँग व जपान या देशांमध्ये राजकीय, सांस्कृतिक बदल घडत असताना, युद्धात उद्ध्वस्त झालेल्या जपानने आपली प्रगती कशी साधली? त्या पाठीमागील रहस्य काय? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे लेखक आपल्यापरीने इथे देतो आहे. या पुस्तकाचा बराच भाग जपानने व्यापला आहे, याचे कारण पूर्वेकडील देशात जपान हाच एक सर्वात प्रगतीच्या शिखरावर असलेला, प्रवाशांना हवाहवासा वाटणारा देश आहे.

पु. ल. देशपांड्यांना जपानला व इंग्लंडला जाण्याबद्दल बालपणापासून ओढा आहे असे दिसते. ते म्हणतात, "आयुष्यात दोन देशांची यात्रा घडावी हे मी बालपणापासून वदत आलो आहे—पश्चिमेला इंग्लंड आणि पूर्वेला जपान. माझ्या सुदैवाने दोन्ही यात्रा घडल्या." ('पूर्वरंग', दु. आ., पान २१६)

या दृष्टीने पु. ल. खरोखरच भाग्यवान आहेत. स्वतःच्या गुणावर व हिंमतीवर त्यांनी दोन्ही देशांना भेटी दिलेल्या आहेत. आपल्या या प्रवासाबद्दल पु. ल. पहिले वाक्य लिहितात, "माझा प्रवास आणि आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीची चिघळा-चिघळ यांचा काहीतरी योगायोग असावा. काही वर्षापूर्वी पश्चिम पाहायला निघालो तर सुएझचा कालवा वाटेत खवळून उठला होता. आता पूर्व पहावी असा विचार मनात आला आणि इंडोनेशियात ईरियन् बारातचा प्रश्न उभा राहिला..."

"'चिघळणे' हे क्रियापद विशेषतः मी प्रवासाला निघालो की, आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीसाठी राखण्यात आले आहे. आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती आणि कोकण रेल्वे, हे दोन प्रश्न आता फार सुधारत चालले आहेत, असे दोन मथळे वाचले की, 'आता मी सुखाने मरतो' असे बाजीप्रभूच्या चालीवर म्हणायची प्रस्तुत देशपांड्यांचीही फार इच्छा आहे. पण तो योग काही येत नाही..." (पान ९/१०)

असा आपला 'प्रवास' व त्याची तयारी महत्त्वाची बनवणे हे फक्त शब्द-प्रभू व जागरूक प्रवासी असलेल्या लेखकाला जमते. सामान्य लेखकाचे हे काम नव्हे. या प्रवासाला जाताना, "आशियाविषयक अज्ञान हेच आता माझे नवा आनंद देणारे भांडवल होते." (पान २१) हे भांडवल घेऊन त्यांनी हा प्रवास आरंभला आहे.

आपले बोटीवरील प्रौढीदायक चित्र रेखाटताना पु. ल. म्हणतात, "आमच्या आशिया बोटीवर माझ्याखेरीज आणखीही एक फारच मोठी असामी प्रवास करीत होती. बोटीत शिरताना बोट जरा शृंगारल्यासारखी दिसत होती. चौकशीअंती हा शृंगार एका मराठी साहित्यिकासाठी नसून मलायाच्या राजासाठी होता असे कळले. त्याचे यांग दि परतुआन अगाँग हे नाव पाठ होईपर्यंत मलायाला बोट पोहोचली." (पान ३३)

सारांश, याही प्रवासवर्णनाची पद्धत विनोदी असून त्याचा वेगळेपणा प्रारंभापासून तो शेवटपर्यंत लक्षात येत राहतो. तसेच, हे पूर्वकडील देशावर आधारित असलेले 'प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन' आहे, हाही त्याचा दर्शनी विशेष जरूर लक्षात येतो.

'पूर्वरंगा'तील प्रदेशप्रत्यय

'पूर्वरंगा'तील प्रदेशप्रत्यय लेखकाने तेथील जीवनप्रत्ययाच्या अनुषंगाने तर घडवला आहेच; परंतु या ग्रंथात आपल्या व्यंग्यात्मक शैलीने तो प्रदेश शब्दचित्रात्मक रीतीनेही रेखाटला आहे. त्यामुळे तेथील जीवनातून, संस्कृतीतून, माणसांच्या भेटीगाठीतून तो जसा व्यक्त होत राहतो तसा लेखकाच्या शब्दचित्रांतूनही दिसून येतो. 'पूर्वरंगा'तील शैलीचा हा वेगळेपणाच होय, असे म्हणता येते.

या प्रवासातील विविध शहरांची शब्दचित्रे पाहा : "...बरेचसे मद्रास, त्यात वासाला थोडीशी गोद्या-गुदामाच्या बाजूची मुंबई मिसळायची आणि अधूनमधून मुरगाव किंवा वसई-अर्नाळ्याचे तुकडे टाकायचे म्हणजे 'कोलंबो' हा पदार्थ तयार होतो! लोक एकूण मलबारी, मद्रासी मंडळींच्या शिणेचे, दाक्षिणात्य लुंग्यांचा सर्वत्र सुळसुळाट. त्यामुळे लंकेच्या त्या पहिल्या दर्शनाने मी जरासा हिरमुसलो. त्या मध्यम बांध्याच्या मंडळीत मीच लंकेतल्या राक्षसासारखा धिप्पाड दिसत होतो. सिंहलद्वीपच्या सुंदरी मात्र अगदीच सीतेवर पहारा करण्याच्याच लायकीच्या आहेत, असे समजण्याचे कारण नाही. शुद्ध कलात्मक हेतूने दोनतीन सुंदरींकडे मी दुसऱ्यांदादेखील पाहिले!" (पान ३९)

"हा मलाया म्हणजे नुसता हिरव्या रंगाचा सोहळा आहे" (पान ५१). "सिंगापूर हे अठरापगड वस्तीचे शहर आहे. व्यापार हा या शहराचा धर्म आहे. साऱ्या जगातील व्यापारी शक्ती आणि युक्ती इथे एकवटली आहे. पैसा ही त्या क्षेत्रातली अधिष्ठात्री देवता." (पान ५६)... "क्वालालंपूर म्हणजे मलायाच्या ऐश्वर्यावर लटकणारा चांद! कुठे दैन्य-दारिद्र्याची पुसटती खूण नाही..." (पान ७५).

अशा शब्दचित्रात्मक शैलीच्या नमुन्यात येथील प्रवासात आढळलेल्या प्रदेशाचे चित्र येते. या दृष्टीने इंडोनेशियाचे व बाली बेटाचे शब्दचित्र, 'जोग-जकार्ता वर्णन', 'सयामचे वर्णन', 'हाँगकाँग', 'जपानातील विशेष प्रदेशांची व स्थळांची वर्णने' यांमधून पु. ल. देशपांड्यांनी प्रामुख्याने प्रदेशप्रत्यय घडवला आहे.

जपानबद्दल पूर्वकुतूहल सांगताना पु. ल. म्हणतात, “जगातील अनेक देशांनी स्वतःविषयी कुतूहल जागृत केले आहे. पण ह्या सर्वात जपानचा नंबर पहिला लागावा. हे प्रकरणच निराळे. युद्धात वज्राहून कठोर आणि एरवी फुलाहून मऊ...” (पान २१६). याचा प्रत्यय घेतल्यावर पु. ल. म्हणतात, “सारा जपान ह्या माशासारखा किंवा त्या दारुमासारखा आहे. सदैव अपराजित...जपानी मला फूजी पर्वतासारखाच वाटला...चंद्राहून शीतल आणि सौम्य, पण पेटला की प्रलय!” (पान ३४४).

सारांश, या प्रदेशप्रत्ययातून ‘पु. ल.’ची एक वेगळी वर्णनशैली दिसते आणि नेमके प्रदेशविशेष हेरून त्याची शब्दचित्रे काढण्याची ‘पूर्वरंगा’तील कला थोडी वेगळी वाटते. पण याबरोबरच, खूपशी तयारी करून आपण सहज प्रवासलेख लिहू शकू, असा एकप्रकारचा आत्मविश्वास या लेखनातून जाणवतो तो स्वाभाविकतेच्या आड येतो आहे की काय अशी शंका येऊन जाते.

‘पूर्वरंगा’तील पु. ल. देशपांडे : एक विनोदकार

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे जे पैलू आपल्याला ‘अपूर्वाई’त जाणवतात, तेच पैलू थोड्याफार फरकाने ‘पूर्वरंगा’त व्यक्त झाले आहेत. या पुस्तकात पु. ल. देशपांडे एक विनोदकार म्हणून जाणवत राहतातच. हा विनोद पूर्वेकडील देशांतून, पाश्चात्यांचे, त्यांच्या संस्कृतीचे, तसेच जीवनाचे भ्रष्ट अनुकरण करणाऱ्या पौरात्य वृत्तींवर व त्यांतून निर्माण झालेल्या विसंगतीवर अवलंबून असल्याचे दिसते. प्रसंगी त्याला उपहास आणि उपरोध यांची चांगलीचधार चढली आहे, असे दिसून येते. अशा वेळी, श्री. देशपांडे यांची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती, हिंदी टूरिस्ट एजंट्याचे ऑफिस व तेथील वातावरण कसे टिपते ते पाहण्यासारखे आहे. या वर्णनात, भारतातील “प्रवासी एजंट्यांच्या रंगीबेरंगी कचेऱ्या ही विलक्षण भुलभुलावणी आहे” (पान १६), “प्रवासी गोऱ्या कातडीचा असला तरच त्याच्याकडे थोडेसे लक्ष पुरवायचे” (पान १६), या तंत्राने या कंपनीचा कशा चालतात त्याचे प्रत्ययकारी चित्र येते.

देशी कपड्यांना व आपल्या भाषेला आपल्या देशात स्थान नाही. “काळ्या वर्णाचा द्वेष आपण करतो तितका गोरे लोक करीत नाहीत.” (पान १६) असे पु. ल. देशपांडे सहज सांगून जातात. या दृष्टीने पाने १५ ते २३ हा भाग खास वाचनीय आहे.

विनोदकार पु. ल. देशपांडे, यांचे दर्शन आपल्याला जागोजाग मिळते. परंतु हा विनोद ‘अपूर्वाई’च्या विनोदासारखा सतत स्वाभाविक रीतीने फुलत चालला आहे असे नेहमीच दिसून येत नाही. त्याला काही वेळा उपरोधाची, उपहासाची व क्वचित खेदाची धार येते, असे वरील पानांवर व पुढेही दिसेल. उदाहरणार्थ, पान ४८ व ४९ वर नाचाऱ्या वर्णनात हा उबग कळून येतो.

सारांश, श्री. पु. ल. देशपांडे यांचा याही प्रवासवर्णनातील विनोद, प्रवासातील प्रत्ययित जीवनाच्या विसंगतीवर, भाषिक उच्चारावर व आचारांवर आणि प्रसंगांवर आधारित आहे. परंतु तो ‘अपूर्वाई’त जसा स्वाभाविक रीतीने फुलताना दिसतो तसा इथे दिसेलच असे म्हणता येत नाही.

पु. ल. देशपांडे : एक माणूसप्रिय लेखक

पु. ल. देशपांडे यांनी या पुस्तकात जी माणसाची स्वाभाविक ओढ प्रास्ताविकात व पुस्तकाच्या शेवटी व्यक्त केली आहे, ती इथे जागोजाग दिसून येते आणि भेटलेल्या अनेक माणसांच्या स्वभावविशेषांचे त्यांनी रेखाटलेले शब्दचित्र हे 'पूर्वरंगा'चे खास वैशिष्ट्य मानावे लागते. पु. ल. देशपांडे : एक व्यक्तिचित्रणकार म्हणून त्यांचा पैलू त्यात चांगला व्यक्त झाला आहे. रसिकाच्या दृष्टीने अगदी खास लक्षात राहणारी व्यक्तिचित्रे खालीलप्रमाणे— (१) 'पारव्यासारखे मधुचंद्राला निघालेले बोटीवरील जोडपे', (२) 'बोटीवरचा मुख्य स्टुअर्ड', (३) 'जकार्तातले मणिभाई', (४) 'राजदूत श्री. अप्पासाहेब पंत', (५) 'बाली बेटावरील गाईड', 'मुख', (६) 'गायनशाळेतील मास्तरीण', (७) लुट्टलुट्ट पळणारा भररस्त्यातील मुलगा', (८) 'रोशनलाल', (९) प्रा. दोही, (१०) 'नृत्याचार्य सकाकी बारा' या व्यक्तिचित्रांनी व त्यांच्या स्वभावविशेषांनी 'पूर्वरंगा'ला खास वेगळेपणा येतो असे आम्हास वाटते.

कोकणी व्यक्तिमत्त्वाच्या छटा

श्री. पु. ल. देशपांडे हे कोकणी व्यक्तिमत्त्वाचे आहेत याचा पुरावा 'पूर्वरंगा'त आपल्याला अनेक जागी मिळतो. बाली आदी बेटे, जणू त्यांना दक्षिण कोकणचा भाग वाटतो. तिकडील लोकांचे देवचार, भूतबाधा, मूर्तिपूजा यांबद्दलचे श्रद्धाभाव टिपताना, पु. ल. देशपांड्यांना सावंतवाडी, बांदा, मालवणी प्रजा, धामापूरची भगवती व लोककथा यांबद्दलच्या स्मृती येतात. मि. रोजबरोबर त्यांनी कोकणी भाषेत संभाषण केले आहे.

'पु. लं. 'ची रसिकता व शैली

पूर्वेकडील जीवनाचा रस घेताना 'पु. लं.'ची रसिकता हा पैलू अनेक ठिकाणी व्यक्त होतो. विशेषतः जपानच्या सौंदर्यातून आणि बाली बेटातील नाच, नाटके पाहताना, हा पैलू...विशेष चांगल्या तऱ्हेने व्यक्त झालेला दिसून येतो.

“नाच सुरू झाला. अजंठ्याच्या भिंतीवरून सजीव होऊन उतरलेल्या तरुणींसारख्या दिसणाऱ्या तरुणींनी आपल्या शरीराची चालवलेली उभी नागमोड पाहून मी थक्क झालो आणि नाचाला संगीताचीदेखील साथ होती ती बासऱ्यांची. ह्या नाचाला 'लारी बुंबुंग' म्हणतात. बुंबु म्हणजे बांबू! नाचात तरुण होते. नाचता नाचता ते त्या तरुणींच्या अगदी जवळ येत, पण अंगाला स्पर्श करीत नसत. त्या नर्तकी मात्र नृत्यव्यवसाय करणाऱ्या होत्या. त्यांच्याबरोबर कुणाही पुरुषाला नृत्य करता येत असे. उदबत्तीच्या सोंगटीतून धूम्रवेल जावी, तसे त्या तरुणींचे शरीर लवत होते. ते तरुण नर्तक आणि नर्तकी नाचत नाचत एकमेकांच्या अगदी जवळ येत आणि काचपात्रात सोनेरी मासळी ह्या टोकापासून त्या टोकापर्यंत जावी तशा त्या तरुणी सुळकन् दूर जात. हा पदऱ्यास इतका सफाईदार आणि अलगद होता की, त्यांच्या पायांतली ते लकाडी स्टेज नसून हे नृत्य अधांतरी चालल्याचा भास होई.” (पान १२३-१२४).

यातून 'पु. लं.'ची रसिकता तर दिसतेच, पण त्यांच्या शैलीची चुणूकही कळते. नृत्यातली गती त्यांनी शब्दांत बरोबर पकडली आहे. रंगसंवेदन, नाद आणि लय यांची प्रत्ययकारिता इथे पटून जावी. नृत्याचा एक आस्वादक म्हणूनही 'पु. लं.'चा वेगळेपणा कळून येईल. हीच भूमिका 'केचक' नाचाच्या

वर्णनात पान १२६ ते १३० वर दिसेल आणि त्याचा परिणाम पान १३१ वर, “त्या रात्री मला झोप येईना. रात्रभर केचक्—चक्—चक्चा नाद डोक्यात घुमत होता आणि समईच्या त्या मंद प्रकाशात तेवलेले ते सीतेच्या डोळ्यांतले कारुण्य अस्वस्थ करीत होते.”असे ‘पु. लं.’नी लिहिले आहे.

‘पूर्वरंग’ आणि ‘अपूर्वाई’

‘पु. लं.’च्या या दोन्ही प्रवासवर्णनांची ‘अपूर्वाई’ सांगितल्यावर त्यांच्या दोन्ही प्रवासवर्णनांची तुलना सहज मनात येऊन जाते. आमच्या मते ‘पु. लं.’च्या ‘अपूर्वाई’चे वाङ्मयीन यश अपूर्व असे आहे. या ग्रंथाने मराठी प्रवासवर्णन व एकंदर मराठी वाङ्मय यांत जे अनन्यसाधारण स्थान मिळविले आहे, त्याने विनोदी प्रवासवर्णनांची एक वेगळी परंपरा निर्माण केली आहे असे दिसेल. उदाहरणार्थ, याच कालखंडात पुढे प्रकाशित होणारे बाळ गाडगीळ यांचे ‘सिगरेट आणि वसंतऋतू’ हे इ. स. १९६४ चे पुस्तक अशाच विनोदी पद्धतीने आढळते. श्री. रमेश मंत्री यांचे ‘थंडीचे दिवस’ आणि ‘नवरंग’ ही इ. स. १९६३ ची दोन्ही प्रवासवर्णने विनोदाचा सहजतया आश्रय करणारी आहेत.

म्हणून ‘अपूर्वाई’चे वाङ्मयीन यश अपूर्व वाटते. त्यामानाने ‘पूर्वरंग’ अपूर्व आहेच असे वाटत नाही, याचे कारण या पुस्तकातील विनोदाला मिळणारे खाद्य, आपल्या संस्कृतीशी निगडित असणाऱ्या पूर्वेकडील जीवनावर व संस्कृतीतील अनुभवसंचितावर ते आधारित असल्यामुळे, त्यातील विनोदाला व लेखकाच्या प्रतिभाधर्मालाच एकप्रकारच्या मर्यादा पडल्या असाव्या. प्रवासवर्णनकाराच्या प्रतिभेला प्रदेश व प्रवास यांविषयक अनुभव कसे मर्यादा घालू शकतात, हे सुचविणारे ‘पूर्वरंग’ हे प्रवासवर्णन आहे. लेखकाला ‘अपूर्वाई’त जे पाश्चात्य जीवन व संस्कृती यांच्यावर आधारित असे अनुभवसंचित व द्वंद्वे पाहता आली, तशी इथे जपानी व इतर पूर्वेकडील जीवनात व संस्कृतीत त्यामानाने कमी आहेत.

शिवाय, पु. ल. देशपांडे यांना प्रवासलेखक म्हणून आपल्या कलेची जी क्वचित अधिक आत्मविश्वासयुक्त जाणीव झालेली दिसते, तीही या पुस्तकाचे वाङ्मयीन यश कमी करते की काय, अशी शंका यावी. त्यामुळे लेखकातला भाष्यकार व टीकाकार सहज आपली मते शिरेबाजीपणे अनेकदा व्यक्त करताना दिसतो.

त्यामुळेच प्रवासवर्णनाचा ‘कला’ म्हणून मूळ पोत झळाळण्याऐवजी बऱ्याचदा झाकोळत जात असताना दिसून येतो.

वर नमूद केलेले सिलोनचे शब्दचित्र, लेखकाची पहिल्या प्रकरणातील भारतीय प्रवासी कचेऱ्यांवरील शिरेबाजी, पाश्चात्य धर्माबद्दलची ४९ पानांवरील भाष्ये, पुढील राजकारणावरील मते, पाश्चात्य संस्कृतीचे पूर्वेकडील देशावर होणाऱ्या आक्रमणाबद्दल लेखकाने अनेक जागी नोंदवलेली मते, असा सारा भाग या प्रवासवर्णनात अधिक तीव्रतेने आल्यासारखा वाटून, निर्भळ प्रवास, प्रदेश व लेखक यांची जी कलापूर्ण जाण ‘अपूर्वाई’त व्यक्त होते, तशी या प्रवासवर्णनात होतेचअसे नाही.

सारांश, ‘पूर्वरंगा’पेक्षा ‘अपूर्वाई’ खरी अक्षरकलाकृती आहे हे निश्चित होय.

‘तोकोनोमा’ : सौंदर्यवादाचे एक शिखर

श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या प्रवासवर्णनांची ओळख करून घेतल्यावर, प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारावर आपली स्वतंत्र सौंदर्यवादाची मुद्रा उमटवणारे श्री. प्रभाकर पाध्ये यांचे कार्य खासच लक्षणीय आहे. पाध्यांसारखा समर्थ प्रतिभाशाली लेखक आणि जवळजवळ अर्धेअधिक जग फिरणारा फिरस्ता केवळ सौंदर्यगानाच्या प्रेरणेतून आपले अखंड लेखन करतो आहे, असे रसिकाला आढळल्यावाचून राहात नाही. पाध्ये म्हणतात, “...एखादा देश तुम्हाला आवडतो त्याचे कारण तेथले नैसर्गिक व मानवनिर्मित सौंदर्य. पण एखाद्या देशाच्या प्रेमात तुम्ही पडता त्याला कारण मात्र तेथले लोक. फिलिपीन्सवर माझे प्रेम जडले आहे.”

(‘अगस्तीच्या अंगणात’, प. आ., ‘मनिला’, पान १३६).

अशा अनेक देशांच्या प्रेमात पडून, त्या देशाच्या सौंदर्याने प्रेरित होऊन श्री. प्रभाकर पाध्यांनी आपले प्रवासलेखन इ. स. १९५४ पासून इ. स. १९६४ पर्यंत सतत केले आहे.

(१) ‘नवे जग...नवी क्षितिजे’ (इ. स. १९५४), (२) ‘अगस्तीच्या अंगणात’ (इ. स. १९५७), (३) ‘उडता गालिचा’ (इ. स. १९५९); (४) ‘तोकोनोमा’ (इ. स. १९६१), (५) ‘हिरवी उन्हे’ (इ. स. १९६४) या सर्व प्रवासवर्णनांवरून श्री. पाध्ये युरोपातील मार्शल टिटोचे युगोस्लाव्हिया व इतर देश, कोलंबो, अनुराधापूर, सिंगापूर, सायगाव, दलात, मनिला, पाकिस्तान, जपान, उत्तर भारत, बँकॉक, हाँगकाँग, सउल, कारिओका, रिओ, ब्रासीलिया इत्यादी देशांमध्ये फिरल्याचे स्पष्ट कळून येते.

श्री. पाध्यांची प्रवासवर्णने त्यांच्या नावावरूनही त्यांची सौंदर्यदृष्टी व्यक्त करणारी आहेत. सौंदर्यात्मक रूपाच्या जाणिवेने प्रवासलेखन करणाऱ्या लेखकांत श्री. पाध्ये एक अग्रगण्य लेखक वाटतील. कारण “The world belong to him who has seen it.” असे बोधवाक्य ‘त्यांच्या ‘नवे जग—नवी क्षितिजे’च्या अग्रभागी येते. ते खूप बोलके आहे. श्री. पाध्यांनी वर नमूद केलेले सर्व देश फिरून त्यांचे सौंदर्य, तेथील माणसे, तेथील स्थळे, तेथील हॉटेले, झाडे, रस्ते, वास्तू, शिल्पे, यांचे दर्शन प्रत्ययकारी रीतीने घडविले आहे. म्हणून ‘फूलवेडे जिनीवा’ (‘उडता गालिचा’, प. आ., पाने ११ ते १९) लक्षात राहते. ‘प्रवासातील हॉटेले’ जाणवून जातात आणि मनिलाची माणसे भेटली की बरे वाटते. (पाने ११२ ते १२३).

अशीच तऱ्हा ‘अगस्तीच्या अंगणात’ वसणाऱ्या कोलंबो, अनुराधापूर, सिंगापूर, सायगाव, दलात या गावांची आहे. आणि ‘हिमालयाचे धवल दर्शन’ घेताना ‘हिरवी उन्हे’ रसिकाला जाणवतात. अनेकदा एखाद्या थोर कवीचे दर्शन होऊन जाते. अनेकदा त्यांच्यातला विशुद्ध माणूस दिसतो. अनेकदा त्यांच्यातला कथाकार भेटतो. तसेच पत्रकार, भाष्यकार सामोरा येतो आणि अनेक कलांचा जाणता चिकित्सक रसिक, एक प्रवासी म्हणून या सर्वच प्रवासलेखांतून जाणवत राहतो.

श्री. पाध्यांनी या प्रवासलेखनांतून आपली छोटी लेखरूप प्रवासवर्णने लिहिण्याची कला ‘नवे जग...नवी क्षितिजे’, ‘अगस्तीच्या अंगणात’ आणि ‘उडता गालिचा’ या प्रवासवर्णनांतून जशी दाखवली आहे; तशीच प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णन करण्याची कला ‘तोकोनोमा’त साधली आहे, असे म्हणता येते.

‘तोकोनोमा’ची निवड का?

या विहंगमावलोकनासाठी, श्री. पाध्ये यांचे ‘तोकोनोमा’ हे गाजलेले प्रवासवर्णन एक रसिक म्हणून निवडणे रास्त वाटते. श्री. पाध्यांची प्रवासवर्णनाची कला त्यांच्या सर्वच प्रवासवर्णनांतून चांगली जाणवत असली तरी त्यांचे ‘तोकोनोमा’ हे प्रवासवर्णन त्यांच्या सर्वच प्रवासलेखनाचा मानबिंदू आहे. श्री. पाध्यांच्या प्रवासलेखनाचे जवळजवळ सर्वच विशेष या ग्रंथात एकत्र आल्याने पाध्यांचे एक श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकार म्हणून प्रातिनिधिक दर्शन याच प्रवासवर्णनात रसिकाला निश्चित घडू शकेल, असे म्हणावयास प्रत्यवाय राहात नाही.

दुसरे म्हणजे, आजवर पाहिलेल्या ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील ‘तोकोनोमा’ हेही सौंदर्यवादाचे एक शिखर होय, असा गौरव केल्यास तो रास्त ठरू शकेल, इतका हा ग्रंथ सरस आहे. इ. स. १९६५ पर्यंतचा प्रस्तुत ग्रंथाचा प्रमुख कालखंड व त्याची सौंदर्यवादी दृष्टीची विहंगमावलोकनात्मक चिकित्सा या ग्रंथाच्या अधिक परिचयानंतर थांबवावी, असे वाटायला लावणारा हा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. कारण, या ग्रंथाच्या पुढे—मागे प्रत्यक्ष पाध्यांचे ‘हिरवी उन्हे’ व इतर काही लेखकांचे महत्त्वाचे प्रवासग्रंथ असले तरी त्यांचा परिचय करून घेणे वाङ्मयप्रकाराच्या समृद्ध वाटचालीच्या निर्मितीच्या दृष्टीने इष्ट वाटले तरी ‘तोकोनोमा’सारखी कलाकृती एकूण विरळच. म्हणून या ग्रंथाचा परिचय प्रथम करून घेऊ. या ग्रंथाची इ. स. १९६१ ची पहिली आवृत्ती संदर्भाकरता घेतली आहे.

‘तोकोनोमा’ : एक परिचय

‘तोकोनोमा’ हे प्रवासवर्णन ‘जपान’ वरील प्रवासवर्णन असून ते प्रास्ताविकाचा भाग सोडून २१० पानांचे आहे. त्याची एकूण पंधरा प्रकरणे पुढीलप्रमाणे आहेत. (१) ‘अतामी’, (२) ‘चिडाचा वृक्ष’, (३) ‘गिंझा’, (४) ‘संक्षिप्त गेशा’, (५) ‘आसाकुसा’, (६) ‘किनोमियाची जत्रा’, (७) ‘बाधा’, (८) ‘साहित्यिक येती घरा’, (९) ‘भेट’, (१०) ‘चंद्रोत्सव’, (११) ‘कात्सुरा बंगला’, (१२) ‘इम्पीरिअल हॉटेल’, (१३) ‘किओटो’, (१४) ‘टोकिओ’, (१५) ‘चेरीचा मोहर’.

नावात जाणवणारा प्रदेशात्मा

या पुस्तकाचे नाव ‘तोकोनोमा’ आहे आणि तो शब्द जपानच्या गृहरचनेतील सौंदर्यदृष्टीचे प्रतीक वाटावा असा आहे. याबाबत पाध्ये म्हणतात, “जपानी घरांच्या खोल्यांत, निदान आगतस्वागताच्या खोलीत, कोनाकडे भिंतीला, एखाद्या लांबरुंद कोनाड्यासारखा भासणारा, एक भाग असतो त्यात खाली एका चौरंगावर अगर पाटावर एक पुष्पात्र असते. पुष्पात्राच्या मागे भिंतीला, त्या ऋतूला योग्य असे निसर्गचित्र अगर चित्ररूप काव्यचरण टांगलेला असतो. त्या भागाला ‘तोकोनोमा’ म्हणतात.”

हे पुस्तक सौंदर्यदृष्टीने लिहिलेले आहे याची चुणूक या नावातच मिळते. आणि या पुस्तकाच्या प्रकरणांची वरील नावेसुद्धा काव्यात्म, तसेच सूचक व त्या त्या प्रदेशाचा आत्मा सुचविणारी असून, एकूण प्रवासवर्णनातून ‘जपान’चे व त्या जपानात हरवून गेलेल्या पाध्यांचे उत्कृष्ट चित्र इथे पाहायला मिळते.

पाध्यांइतके जपानचे अमर शब्दचित्र क्वचितच कुणी लेखकाने रेखाटले असेल. ‘पूर्वरंगा’त आलेले ‘जपान’चे शब्दचित्र बरेच सरस आहे. ‘पूर्वरंगा’तील विचार व त्यामागील कळकळ लक्षणीय आहेच, परंतु ‘तोकोनोमा’ची कलात्मक बाजू व उंची ‘पूर्वरंगा’तील ‘जपान’च्या चित्राला येतेच असे नाही. म्हणूनच ‘तोकोनोमा’ हे श्री. पाध्यांच्या प्रवासवर्णनाचा मानबिंदू आहे, असे विधान आम्ही वर केले आहे. इथे ‘तोकोनोमा’ म्हणजे ‘पाध्ये’ आणि ‘श्री. पाध्ये’ म्हणजे ‘तोकोनोमा’ असे समीकरण करण्याचा मोह वारंवार व्हावा.

कवितेसारखीच स्वतंत्र निर्मिती

या पुस्तकाच्या प्रकाशकांचे प्रारंभीचे पत्र खूप बोलके आहे. प्रवासवर्णन ही कवितेसारखीच एक स्वतंत्र निर्मिती आहे, असे जे आम्ही ग्रंथाच्या पहिल्या भागात विवेचिले आहे, त्याचाही इथे या पत्रावरून पुरावा मिळतो आणि या पुस्तकाच्याकविते सारख्या धुंदीत झालेल्या निर्मितीवर प्रकाश पडून जातो.

या पुस्तकाच्या पॉप्युलर प्रकाशनचे श्री. रामदास भटकळ पाध्यांना लिहितात, “जपानहून तुम्ही परत आलात आणि दुसऱ्याच दिवशी आपण भेटलो. अर्थातच तुम्ही जपानबद्दल खूप खूप बोलत होता. हा अनुभव आम्हाला तुमच्याबद्दल नवा नव्हता. दरवेळी तुम्ही प्रवासाहून परत आलात की, असेच बोलत असता. परंतु ह्या वेळची तुमची धुंदी वेगळी होती. एखाद्या देशाच्या सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनाचे विश्लेषण आणि रसग्रहण करणारे तुम्ही ह्यावेळी एका वेगळ्याच बेहोशपणाने बोलत होता, तुम्हाला जपानने झपाटले होते खरे; परंतु पुस्तकातील वेगवेगळे लेख तुम्ही तीन वर्षे लिहित होता, तेव्हा म्हटले की ही धुंदी उतरली असेल, परंतु पुस्तक छापण्याच्या दृष्टीने मी तुमचे लेख एकत्र वाचायला लागलो आणि लक्षात आले की हे नुसते प्रवासवर्णन नव्हे. तुम्ही ‘नवे जग—नवी क्षितिजे’ ह्या पुस्तकात कालानुरोधे, प्रवासाचे, प्रवासातील घटनांचे, व्यक्तींचे आणि वस्तूंचे वर्णन केले होते. ह्या पुस्तकात तुम्ही ते कालाचे बंधन झुगारून दिले आहे. कदाचित यांतील काही घटना कल्पितही असतील, परंतु ज्या धुंदीने तुम्ही त्या पहिल्या दिवशी बोलत होता, त्याच धुंदीचा प्रत्यय हे लेख वाचताना आला आणि जे दिसले त्यापेक्षा जे वाटले ते सांगण्याचा तुमचा प्रयत्न अत्यंत रमणीय वाटला. तुमचे हे पुस्तक म्हणजे जपानी सौंदर्याचे गुणगान. म्हणूनच ‘तोकोनोमा’ हे नाव मला सर्वथा योग्य वाटते.”

प्रवासवर्णनाची निर्मितीप्रक्रिया

श्री. भटकळांच्या या पत्रातून ‘प्रवासवर्णना’ची निर्मिती ही इतर कलांच्या निर्मितीसारखीच आंतरिक प्रेरणेतून आणि पाहिलेल्या प्रदेशप्रत्ययाच्या विलक्षण धुंदीतून दोन-तीन वर्षे सतत होत राहते याचा स्पष्ट पुरावा मिळतो. ‘प्रवासवर्णन ही एक कलानिर्मितीच असते’ यावर फिरून प्रकाश पडतो असे स्पष्ट दिसेल आणि ‘नावाचा’ही उलगडा होतो.

स्वतः पाध्ये या पुस्तकातील लेखनप्रक्रियेबद्दल म्हणतात, “या पुस्तकात काही मित्रांचा आणि मैत्रिणींचा उल्लेख आहे. या उल्लेखातला प्रत्येक शब्द आणि अभिप्राय परमार्थाने घेतला जाणार नाही अशी आशा आहे. लेखनाच्या प्रक्रियेत मूळचे उद्गार आणि मूळची स्वभावरेखा यांचे संक्रमण झालेले असणारच...”

(‘थोडा खुलासा’ —प्रभाकर पाध्ये, २०-८-१९६१)

इ. स. १९६१ साली, श्री. प्रभाकर पाध्ये प्रवासवर्णनातील निर्मितीप्रक्रियेबद्दल वरील उद्गार सहज काढून जातात, हे लक्षणीय आहे. 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकारात निर्मितीच्या वेळी 'प्रत्यक्षावर कल्पकतेचे कलम' होत असते असा मुद्दा ग्रंथाच्या पहिल्या भागात चर्चिला आहे, त्याचा हा स्पष्ट पुरावा होय.

या पुस्तकाची सजावट व आतील चित्रे पद्मा सहस्रबुद्धे यांनी काढली आहेत. त्यामुळे या ग्रंथाची कलात्मक बाजू चांगली वजनदार झालेली आहे. यातील चित्रे खूप खूप बोलून जातात. त्यामुळे या पुस्तकाची रंगत वाढली आहे. चित्रकर्तीची स्वतंत्र प्रतिभा जाणवते. अजूनही या पुस्तकातील चित्रांचा जिवंतपणा जाणवतो.

पुस्तकाचे रूप

या पुस्तकाचे रूप लेखरूप प्रवासवर्णन असेही होऊ शकते आणि एक मोठे प्रदीर्घ लेखरूप प्रवासवर्णनही वाटू शकते. याचे प्रमुख कारण जपानवरील अनुभूतीने ह्या प्रवासवर्णनाचे सर्वच पट विणलेले आहेत. परंतु 'चेरीचा मोहर' हे प्रकरण या पुस्तकात उपरे वाटते. बाकीच्या प्रकरणांत एकप्रकारची सलगता व अंतःस्थ सूत्रबद्धता सतत जाणवत राहते.

या पुस्तकाचा प्रत्येक लेख क्वचित 'टोकियो' वगळता एक एक स्वतंत्र कालाकृती होईल आणि सर्वच पुस्तक एक मोठी, सूत्रबद्ध, सलग आकाराची कलाकृती म्हणून उभी राहू शकेल, इतके या कलाकृतीचे पोत एकमेकांत दाटपणे मिसळलेले आढळून येतील. उदाहरणार्थ, 'बाधा', 'अतामी', 'चिडाचा वृक्ष', 'भेट', 'कात्सुरा बंगला', 'गिंझा' इत्यादी प्रकरणे प्रत्येकी एक स्वतंत्र कलाकृती म्हणून उभी राहू शकतात. तशीच ती एकंदर पुस्तकाचा एक भाग वाटून जातात. एखादी खंडाखंडातील प्रदीर्घ कविता असावी तसे हे प्रवासवर्णन आहे.

'तोकोनोमा'तील प्रवासघटक

'तोकोनोमा'तील प्रवास हा घटक त्याचा एक अविभाज्य घटक आहे. श्री. पाध्यांनी 'जपान'च्या अंतरंगात शिरून, तेथील पाहिलेल्या रस्त्यांच्या वळणांचे, बाजारांचे, चिडाच्या वृक्षांचे, हॉटेलांचे, स्नानगृहांचे, खाणावळींचे, बार व गर्दी आदींचे चित्र काढले आहे. हा प्रवास कसा केला, कोणत्या गाडीने केला, केव्हा केला, याची फारशी माहिती देत किंवा प्रवासाची तयारी वगैरे सांगत पाध्ये बसत नाहीत. ते साक्षात फिरतात. तेथील अनुभवलेला प्रदेशच त्याच्या वैशिष्ट्यांसहित चित्रित करतात. त्यामुळे वर्णनाला जी सूक्ष्मता व कलात्मकता येते ती लक्षणीय होय. हा जपान बराचसा प्रा. हर्बर्ट पासीन या जपानी मित्राबरोबर ते फिरले आहेत. भाषेच्या अडचणीला दाद न देता ते फिरत असतात आणि आपल्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीने दृश्ये टिपत जातात. ही दृश्ये टिपताना जाणिवेवर त्यांचा अधिक भर आहे. कारण प्रवास हा त्यांचा स्थायीभावच वाटावा अशी प्रवासी वृत्ती ते 'तोकोनोमा'त व्यक्त करतात.

पाध्यांची प्रवासी वृत्ती

'गिंझा'त फिरताना गिंझाचे सौंदर्य अंगावर आल्यावर पाध्ये म्हणतात,

“या वृत्तीवर तरंगत तरंगत आपण फिरू लागतो. फिरत राहतो, एका गल्लीतून दुसऱ्या गल्लीत, दुसरीतून तिसरीत. असा आपल्या पावलांचा अबोध, अस्थिर प्रवास सुरू राहतो. आपले डोळे भिरभिरत असतात. असंख्य गोष्टींचा वेध घेत असतात. आपले मन भटकत असते. आपले विचार भरकटत असतात. वृत्ती हेलावत असते. आपण अनेक साकेगृहे पाहतो, पेयगृहे पाहतो, नृत्यगृहे पाहतो आणि साधी आहारगृहेही पाहतो. त्यांची नावे, त्यांची दर्शनी बनावट, त्यांच्या वास्तूचे शिल्प, त्यांच्या प्रसाधनाचे तरंग पाहतो, नजरेत ओततो, अंतःकरणात साठवितो आणि त्याची क्षणाक्षणाला वाढत असलेली गुंतागुंत एकसारखी दूर करीत असतो. त्यांची ती नावे— दरेक नावाबरोबर अंतःकरणात अनुभवाचे विश्व उमलते.” (‘गिंझा’ पान ३९)

“खरोखर ते भटकणे म्हणजे सारी इंद्रिये मोहरून टाकणेच होते. त्या वनातल्या कोवळ्या लुसलुशीत गवताचा पोपटी रंग...आणि मधूनमधून त्याच्यावर पडलेल्या चिडाच्या तांबूस करड्या सळ्यांचा थर...पिसांच्या पथारीवरून चालता चालता एकदम सरळ खेळात सामील झाल्यासारखे वाटे.” (‘बाधा’ पान १०४)

यातील फिरस्ती वृत्ती, रंगसंवेदना आणि स्पर्शसंवेदना सुंदर मनोहारी रीतीने व्यक्त केली जाते.

फिरण्यात लयतत्त्वाचा प्रत्यय

“मीच एकटा चालत आहे. पण माझ्या व्यक्तिमत्त्वाचा कणकण चांदण्याने भारलेला आहे. माझ्या आत, अंतःकरणात शांतीचा, प्रसन्नतेचा अपूर्व अनुभव येत आहे. मी त्यात गढून गेलो आहे आणि बाहेर पावले टाकण्याच्या माझ्या क्रियेत एकप्रकारचा लयतत्त्वाचा प्रत्यय येत आहे.” (‘चंद्रोत्सव’ पान १४०)

प्रवास ही मानवी जीवनाची मूलभूत प्रेरणा आहे. तिची विश्वात्मक जाणीव, श्री. पाध्यांसारखी फार थोड्या लेखकांनी चित्रित केली आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. शेवटच्या परिच्छेदातील उत्कटता कवीची आहे. प्रवासानुभव त्यातील सौंदर्यजाणिवेच्या पातळीवर गेले की असे क्षण हाती लागतात आणि शब्दबद्ध होतात. अशा शोकडो सौंदर्ययुक्त क्षणांची चित्रे पाध्यांनी या प्रवासात पुस्तकभर टिपली आहेत.

वरील एकांतातील लयीप्रमाणे गर्दीला एक लय असते याचे भान पान १८६—१८७ वर मिळते.

“पण ह्या गर्दीलाही एक लय असते, गर्दीतल्या गोंधळाला, ओढाताणीला, धक्काबुक्कीला, तोंडघाशीला आणि तोंडचुकवीला एक लय असते. या लयीशी माझी लय जमविण्याचा मी प्रयत्न करीत होतो, तो ध्यानात आले की सारीच लय एकदम बिघडते आहे. का, ते पाहू लागलो, तर एक सुस्वरूप स्त्री— पायांत गेटा, अंगात किमोनो आणि हातात सामीसेन अशी स्त्री—हातातल्या वाद्याचा टंकार छेडीत येत आहे आणि कसल्यातरी उत्सवाचा किमोनो घातलेल्या, डोक्याला फडके गुंडाळलेल्या आणि कपाळाला पांढरा नाम लावलेल्या मुलांचा घोळका तिच्या मागे आहे. तिला पाहून मला एकदम आपल्याकडच्या गोसाविणीची आठवण झाली.” (पान १८७)

अशा क्षणांतून आणि त्यांच्या शब्दचित्रांतून या पुस्तकातील प्रवास प्रारंभापासून तो शेवटपर्यंत जाणवत राहतो. या पुस्तकाच्या सौंदर्यनिर्मितीत ‘प्रवास या केंद्रीभूत घटका’चा खूप मोठा वाटा आहे.

‘तोकोनोमा’तील ‘जपान’

या तोकोनोमातील ‘जपान’ हा वस्तुनिष्ठ रीतीने व भौगोलिक रीतीने सांगितलेला ‘जपान’ नव्हे. तो तेथील प्रवासात ‘जाणवलेला’ जपान आहे. आणि हे ‘जाणवणे’ लेखकाने या प्रवासवर्णनातील प्रत्येक प्रकरणात चित्रित केले आहे. हा ‘जपान’ ‘अतामी’च्या सौंदर्यातून जसा जाणवतो, तसाच तिच्या स्वैराचारी जीवनाच्या विरोधाभासातून जाणवतो. ‘अतामी’ वर मानवी भावनांचा आरोप साधून लेखकाने तिला जणू सुंदर स्त्रीरूप बहाल केल्याचे दिसून येईल. जपानचे आतिथ्य, जपानची व्यापारी वृत्ती, सौंदर्यवृत्ती, जपानची वास्तुकला व रचनावृत्ती यांचेही दर्शन इथे होते.

‘चिडाच्या वृक्षा’च्या प्रतीकातून भेटलेल्या तरुणीचे प्रेम व जीवन चित्रित होते. जपान्यांचे वाङ्मयप्रेम आणि निसर्गभक्ती त्यातून साकार झाली आहे. तसेच, प्रेमी जीवनाचा नाजूकपणा व त्याचा तलम पोत व्यक्त झाला आहे. ‘गिंझा’मध्ये जगातल्या चांगल्या शहरांचे थोडे थोडे मिश्रण झाले आहे असे लेखक म्हणतात; तरीही आत कुठेतरी जपानचा मूलस्रोत जाणवतो असा प्रत्यय लेखक चित्रित करतात.

‘संक्षिप्त गेशा’ प्रकरणात ‘जपान’ची गेशासंस्कृती व तिला आजचे काहीसे प्राप्त झालेले बाजारी स्वरूप लेखक चित्रित करतात. ‘असाकुसा’ या प्रकरणात जपानी जीवनाची श्रद्धा, देवभोळेपणा यांचे भलेबुरे वळ चित्रित होतात. ‘किनोमियाची जत्रा’ मध्ये हेच भाव व्यक्त होतात. आणि भारतीय संस्कृतीतील ‘जत्रे’शी विशेषतः कोकण परिसराशी ‘किनोमियाची जत्रा’ आपले नाते सांगून जाते. ‘बाधा’ या प्रकरणात जपानी माणसाला होणारी ‘प्रेमबाधा’, ‘भूतबाधा’ आणि निसर्गात विरून जाण्याची बाधा प्रतीकात्मक रीतीने व्यक्त करण्यात आली आहे.

‘साहित्यिक येती घरा’ हे प्रकरण, ‘जपानमध्ये लेखक हा राजा आहे आणि ‘जपान हे वाचकांचे राष्ट्र’ असल्याची प्रतीती देऊन जाते.

‘भेट’ हे प्रकरण ‘जपान’चे सगुण भक्तीचे व प्रेम करण्याच्या वृत्तीचे रूप दाखवून जाते. ही सगुण भक्ती मिस्र कियो साकुरायच्या मैत्रीतून व तिच्या भेटी देण्याच्या आणि घेण्याच्या वृत्तीतून साकार करण्यात आली आहे. ‘ती किओटोची बाहुली,’ तिची आणि जपानची जणू प्रतिमा वाटून जाते, असे म्हणता येईल.

‘चंद्रोत्सव’ हा जपानच्या निसर्गभक्तीचा भारतीय मनाशी व संस्कृतीशी दुवा सांधणारा सेतू होय. आपली ‘कोजागरी’ आणि जपान्यांचा ‘चंद्रोत्सव’ यांतील लक्षणीय साम्य पाध्ये हेरून जातात.

‘कात्सुरा बंगला’ आणि ‘इम्पीरिअल हॉटेल’ यांतून हाडाचा रचानाकार जपानी दिसून येतो. वास्तुशिल्पाचा भाष्यकार म्हणून पाध्यांनी खूप मोठी उंची इथे गाठली आहे असे कळून जाते. प्रवासातील वास्तू, त्या प्रदेशाचा प्रत्यय कसा देऊन जातात हे कळते. ‘किओटो’ हे जपानचे अभिजात सौंदर्य व्यक्त करणारे शहर आहे. ‘टोकियो’ या जपानच्या राजधानीच्या शहरातून फिरल्यावर आजच्या जपानचे बाजारी, तसेच झगमगते रूप या मूळ रूपावर पाश्चात्य संस्कृतीचा बसत चाललेला पगडा चित्रित होतो. जपानचा सामग्याने परिचय घडविणारा लेख असेच ‘टोकियो’ चे वर्णन करता येईल.

‘तोकोनोमा’तील जपानी माणूस

या साऱ्या प्रदेश-प्रत्ययातून जाणवणारा जपानी माणूस जो पाध्यांनी या प्रवासचित्रणातून शब्दात पकडला आहे, तो विशेष लक्षणीय आहे. “जपानी माणूस हा उद्यमशील, राजभक्त, हाडाचा रचनाकार, निसर्गभक्त, अबोल, कळला तरी न कळणारा, अनुकरणप्रिय, जात्याच फिरस्ता, व्यापारी वृत्तीचा, रसिक, कलाप्रिय, गर्दीचा प्रियकर, जाहिरातबाजी करणारा, साहित्यभक्त, देवभोळा, भूतवेडा, कुस्ती खेळणारा, आतिथ्यशील, ऋचित वेश्यावृत्तीचा, दासू, स्त्री, ‘पाचिको’ जुगार अशी व्यसने असलेला, तरीही या व्यसनाकडे उदात्तवृत्तीने पाहणारा, पैशाचा लोभी, भाजला तरी विस्तवाशी खेळ खेळणारा, असा—पुरुषार्थी पुरुषोत्तम—तसाच प्रेमभंगादी दुःखाने व स्वाभिमानार्थ आत्महत्या करणारा, भोगी तसाच त्यागी म्हणून या पुस्तकात जाणवत राहतो. आणि जपानी ‘स्त्री’ ही त्या राष्ट्राची तर मूर्तिमंत संस्कृती वाटते, असे जपानी माणसाचे चित्र या प्रदेशप्रत्ययातून पाध्ये घडवितात.

शब्दचित्रात्मक शैलीनेही पाध्यांनी प्रदेशाचा प्रत्यय घडविला आहे. या दृष्टीने ‘अतामी’चे वर्णन, ‘चिडाचा वृक्ष,’ ठिकठिकाणच्या रस्त्यांची वर्णने ही सहज पाहता येतात. ‘वास्तुशिल्पाची उदाहरणे’ म्हणून ‘कात्सुरा बंगला,’ ‘इंपीरिअल हॉटेल’ हा भाग पाहता येतो. जपानचा निसर्ग आणि त्याची शान या पुस्तकात पावलोपावली प्रत्ययाला येते. ‘चंद्रोत्सव’ आणि ‘बाधा’ ही त्याची खास उदाहरणे होत. या दृष्टीने जपानचे प्रथम दर्शन पाहा : “मला झालेले जपानचे पहिले दर्शन म्हणजे झगमगणाऱ्या रत्नांचा गालिचा किंवा प्रकाशणाऱ्या फुलांचा गालिचा—म्हणजे खरोखरच विद्युद्दीपांच्या उजळत्या केसरांनी विणलेला गालिचा.” या दर्शनात जपानच्या सौंदर्याची रंगगंधाने युक्त अशी प्रतीती कळते. (‘टोकिओ’ पान १७३) आणि विमानातील जागरूक व रसिक दृष्टीचा प्रवासी म्हणूनही पाध्यांना पाहता येते.

‘तोकोनोमा’तील पाध्ये

श्री. पाध्यांचे ‘तोकोनोमा’त होणारे दर्शन हा ग्रंथाचा तिसरा प्रमुख घटक होय. श्री. पाध्ये यांचे व्यक्तिमत्त्व, रंगरूप, रस, स्पर्श, गंध, नाद या संवेदना तीव्रतेने जागृत करणारे उत्कट कवी वाटतील, श्रेष्ठ निवेदक व कथाकार वाटतील, व्यक्तिचित्रणकार वाटतील, रसिक फिरस्ते वाटतील. आणि वास्तुशिल्पाचे जाणकार, भाष्यकार असा एक वेगळा पैलू या व्यक्तिमत्त्वात मिसळून गेल्यामुळे पाध्यांची शैली एकाच वेळी कवीची, कथाकाराची, भाष्यकाराची वाटते असे म्हटल्यास अतिशयोक्तीचा दोष येऊ नये. या व्यक्तिमत्त्वात राजापुत्री कोकणी माणसाचा एक पोत सहज मिसळला आहे. आणि या माणसाला जात्याच माणसाइतकी निसर्गाची स्वाभाविक ओढ आहे; असे या प्रवासवर्णनात सतत जाणवत राहते. श्री. पाध्यांनी ‘तोकोनोमा’त जपानचा निसर्ग व त्याची जपानी कलादृष्टीतून केलेली विशेष जोपासना, रचना व त्यातील त्यांची सौंदर्यदृष्टी बरोबर शब्दांत प्रकट केली आहे.

श्री. पाध्ये एक उत्कट कवी

श्री. पाध्ये एक उत्कट कवी वाटतात याची असंख्य उदाहरणे ‘तोकोनोमा’त जागोजाग सापडतील. उदाहरणार्थ, ‘अतामी,’ ‘गिंझा,’ ‘संक्षिप्त गेशा,’ ‘आसाकुसा,’ ‘किनोमियाची जत्रा,’ ‘बाधा,’ ‘भेट,’ ‘चंद्रोत्सव,’ ‘किओटो’ रसिकाला खास लक्षणीय वाटेल.

‘अतामी’ ही एखादी मानवी स्त्रीरूप व्यक्ती आहे असा भास निर्माण करून तिचे रूप रेखाटणे हे कवीच्या शैलीशिवाय अशक्य होय. या शैलीची प्रत्ययकारिता ‘बाधा’मध्ये पाहा :

“समोरचे दृश्य खरोखरीच विलक्षण होते. एक कभिन्न कराळ कडा उभाच्या उभा! त्याचे काळेकुट्ट खडकाळ अंग दुपारच्या तिरप्या उन्हात तकाकत होते.त्याच्या कपारीची अणकुचीदार टोके मगरीच्या दाढांसारखी इतक्या दुरूनसुद्धा डोळ्यांना खुपत होती. समुद्रापासून सुमारे तीस-चाळीस फुटांवर तो कडा एकदम उचलला होता आणि त्याच्या खाली बेडकाच्या तोंडाच्या आकाराची एक अभद्र घळ निर्माण झाली होती. घळीच्या तळाचा काळाकुळकुळीत कातळ बाहेर येऊन पसरला होता आणि त्याच्यावर दहा-वीस शिळा— अफाट आकाराच्या—अस्ताव्यस्त पसरल्या होत्या. त्यातली एक— विशेष आक्रस्ताळी— आपल्या खडबडीत अंगाच्या कडा फरशीच्या पात्यांप्रमाणे परजून, जो येईल त्याला सरळ चिरण्यासाठी सज्ज होती. मला एकदम ती जपानी लोककथा आठवली. सृष्टीच्या प्रारंभी वादळदेव सुसानोवो संतापला आणि त्याने जगावर विनाशाचा वर्षाव केला. त्यावेळी त्याने फेकलेल्या दरडीतलीच ही एक अस्सल आजतागायत हजर होती! मी तिकडे थोडे निश्चल पाहण्याचा प्रयत्न केला. समुद्राच्या सुसाट लाटा या शिळांवर फुटत होत्या आणि त्यांचे फेसाळलेले भ्रमिष्ठ पाणी त्या घळीत एखादी चवताळलेली नागीण खबदाडीत घुसावी तसे घुसत होते. माझे डोळे फिरताहेतसे वाटले.” (पान ९८).

ज्या कड्यावरून प्रेमभंग झालेले लोक आत्महत्या करतात, त्याचे हे शब्दचित्र किती प्रत्ययकारितेने पाध्यांनी काढले आहे! यातील रौद्रता व भीषणता सहज प्रत्ययाला यावी अशी उतरली आहे. या भीषणतेतले सौंदर्य टिपणारी लेखणी ‘चंद्रोत्सवा’च्या वेळी छायाप्रकाशाचा खेळ कसा टिपते, हे पान १३४, १३५ वर पाहता येते. यांमध्ये निसर्गाशी एकजीव होणारे पाध्ये यांचे कवीमन दिसून येते. छायाप्रकाश शब्दांत पकडण्याचे लेखकाचे सामर्थ्य इथे दिसते. हीच प्रतीकात्मता अनेक ठिकाणी दिसते. ‘आसाकुसा’ प्रकरणात पान ६४ वर मदाम सोफिया वाडियाचे चित्र किती बोलके वठते!

माझ्या नजरेस आमच्या मदाम सोफिया वाडिया दिसल्या. म्हणजे नेहमीच्या सळसळत्या सफेत साडीच्या, गोऱ्यापान, भालप्रदेशावर कुंकवाचा उज्ज्वल टिळा रेखलेल्या. चेहऱ्यावर सदैव स्नेहाळलेले स्मित असणाऱ्या सोफिया वाडिया नव्हते! आता त्यांच्या हातात एक पताका होती. चेहरा गंभीर होता. नजर स्तब्ध होती आणि वृत्ती भारलेली होती आणि सभोवार गेशांचा गराडा! सर्व परंपरागत सौंदर्यप्रसाधनांचे कळीदार काव्य अंगावर सळसळते आहे अशा गेशा! किमोनोवर इंद्रधनुष्याची माया, चेहऱ्यावर गुलाबाच्या पाकळ्यांची शोभा, डोळ्यात काळेशार पाणी आणि वृत्तीत शांत, तुष्ट समर्पण! त्याक्षणी मला मदाम सोफिया वाडिया अप्सरांनी घेरलेल्या तपस्विनी महाश्वेतेप्रमाणे भासल्या.”(पान ६४)

पाध्यांच्या शैलीची अशी वेगवेगळी दर्शने, म्हणजे त्यांच्या वर दर्शविलेल्या व्यक्तिमत्त्वाचे वेगवेगळे पैलू दाखविणारे आलेखच होत. या शेवटच्या परिच्छेदातपाध्ये एक उत्कृष्ट शब्दचित्र किंवा व्यक्तिचित्र रेखाटणारे व निवेदक म्हणूनही लक्षात येतात. पाध्यांची भाषाशैली अभिजात संस्कृत साहित्याच्या परिशीलनाने नटली आहे हेही सहजतया कळून जाते.

भाष्यकार पाध्यांचे दर्शन

भाष्यकार पाध्यांचे दर्शन या ग्रंथात 'कात्सुरा बंगला', 'टोकिओ' आणि 'इंपीरिअल हॉटेल' यांमध्ये प्रामुख्याने घडते. विशेषतः वास्तुशिल्पावरील भाष्याचा नमुना म्हणून 'कात्सुरा बंगला' हे प्रकरण पाहावयास कोणतीच हरकत नाही. 'जपानी वास्तुशास्त्राची किमया' असे पाध्यांनी या बंगल्याला गौरविले आहे. त्यावरील भाष्य वर्णन ग्रंथाच्या पहिल्या भागात आपण पाहिले आहेच. त्याबरोबरच, 'कात्सुरा बागही' लक्षात राहून जाते.

'इंपीरिअल हॉटेल'चा प्रत्यय वर्णन करताना पाध्ये म्हणतात,

“दिव्यांच्या प्रकाशाची मंद पिवळसर वर्तुळे लालट-काळट खडबडीत भिंतीवर मऊ मखमली माया पसरित होती आणि दुरून येणाऱ्या प्रकाशाच्या रेखा तिच्यावर नाजूक पिसासारख्या पसरल्या होत्या आणि त्या कॅरिडॉरमधल्या अंधारावर—अर्धअंधारावर— छायाप्रकाशाच्या मृदुमजेदार आकृती अधांतरी नाचत असलेल्या दिसल्या. त्याचा कसलातरी नाजूक नाजूक स्पर्श आपल्या वृत्तींना होत आहे असे वाटले.” (पान १५२)

'वास्तू'चा प्रत्यय मराठीत असा आजवर फारच थोड्या लेखकांनी चित्रित केला आहे. हा प्रत्यय कवीचा आहे. स्पर्शसंवेदन किती तीव्र वाटते!

'टोकिओ' या प्रकरणात एकंदर जपानी जीवनावरच मधूनमधून विश्लेषक भाष्य ओघात येऊन जाते, ते निश्चित मनोहर वाटते.

कथाकार व साहित्यिक

या पुस्तकात कथाकार पाध्यांचे दर्शन तर जागोजाग होत राहते. कारण या प्रवासानुभवांचे निवेदन करणारी लेखकाच्या मनाची मूस एका कथाकाराची आहे. त्यामुळे 'अतामी', 'चिडाचा वृक्ष', 'गिंझा', 'बाधा', 'भेट', 'किनोमियाची जत्रा' या प्रवासलेखांचे वळण खास कथेचे वाटेल. 'चिडाचा वृक्ष', 'बाधा' व 'भेट' यांचे रूप प्रवासकथांचे वाटते. यातील व्यक्तिचित्रण, लेखकाने संवादातून फुलवलेले प्रसंग, घटनांची चित्रे ही कथेला जवळची आहेत.

या संबंध प्रवासवर्णनातील 'प्रवास' हा साहित्यिक किंवा लेखक असलेल्या पाध्यांचा प्रवास आहे. 'पेन परिषदे'च्या निमित्ताने हा प्रवास घडल्याचे दिसून येते. 'टोकिओ'ला भरलेल्या 'पेन परिषदे'ची पर्वणी साहित्यिकांना होती आणि बिगर साहित्यिकांनाही होती याचे खास चित्र 'साहित्यिक येती घरा' या प्रकरणात मिळते. घरेलू भावनेने हे प्रकरण रंगले आहे. 'जपानमध्ये लेखक हा राजा आहे' आणि 'जपान हे वाचकांचे राष्ट्र आहे' हे जपानचे वैशिष्ट्य हा लेख पटवून जातो. तसेच, 'कात्सुरा बंगला' हा जपानच्या वाङ्मयीन अभिरुचीतून जन्मला आणि वाङ्मयीन रसात तो अनेकवार न्हाऊन निघाला असे पाध्ये सांगतात. तेही त्यांच्या 'साहित्यिक' या व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूवर प्रकाश टाकणारे आहे. 'चिडाचा वृक्ष' हा अनेक कथाकाव्यांचा विषय झाला आहे आणि त्याच्याशी निगडित असलेली 'प्रेमाचा सैतान' ही कथा

‘अतामी’ प्रकरणाच्या शेवटी जोडलेली आहेच. हा सर्व भाग श्री. पाध्ये साहित्यिक असल्याचा स्पष्ट पुरावा मानता येतो.

पाध्ये : भारतीय आणि राजापुत्री कोकणी

प्रथमतः पाध्ये हे एक भारतीय लेखक प्रतिनिधी आहेत. त्यांचा आत्मा भारतीय आहे, याची अभिमानपूर्वक जाण ‘चंद्रोत्सव’ व इतर प्रकरणांतून आपल्याला वारंवार मिळते. पण जपानचा खडबडीत पण देखणा निसर्ग पाहिल्यावर या प्रवासात त्यांना आपल्या नादवली गावाच्या बाजूच्या निसर्गाची, देवालयांची आठवण या प्रवासात सतत होते. कारण हा प्रवास लेखकाच्या जाणिवेवर प्रकाश टाकणारा, त्याला नवा अनुभव देणारा प्रवास होता. जपानी आतिथ्य, जपानी चंद्रोत्सव, देवभोळेपणा, जत्रा, नृत्य, देवांच्या यात्रा, मिरवणुका हा सर्व भाग भारतीय संस्कृतीशी दुवा जोडणारा सेतू होय, असे पाध्ये सुचवताना दिसतात.

या दृष्टीने पान २१ वरील ‘वाद्याची उपमा’, पान २४ वरील ‘भविष्य’ पाहणे, पान ३८ वरील ‘कोकणातल्या गुराख्याच्या पाव्याची आठवण,’ सुशी मासा व कालवे व इतर माशांचे जपानी जेवण’ (पान ४६, ७४), ‘चिवार’ नावाचा उल्लेख (पान ५४), बालपणी कोकणात भटकल्याची आठवण व इतर आठवणी (पाने ७९, ८०, ८२, ९२, १०३), चंद्रोत्सव व कोजागरी साम्य (पान १२५—१२६) ही सर्व उदाहरणे श्री. पाध्ये एक भारतीय व्यक्तिमत्त्वाचे गृहस्थ असून राजापुत्रीच्या बाजूचे कोकणचे सुपुत्र आहेत याची निदर्शक आहेत. त्यांचे बालपण त्या परिसरात गेले आहे असे वाटेल. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मूळ पिंड तिथे घडला आहे असे कळते.

सारांश, ‘तोकोनोमा’ ही प्रवासवर्णन म्हणून एक अव्वल दर्जाची कलाकृती असून त्यातील सौंदर्य नाना तऱ्हांनी लेखकाने व्यक्त केले आहे.

१९४० ते १९६५ : काही प्रवासवर्णनकार

इ. स. १९४० ते इ. स. १९६५ या कालखंडात ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराची यशस्वी वाटचाल दाखविणारे काही प्रमुख ग्रंथ व ग्रंथकार यांचे दर्शन आपण येथपर्यंत घेतले. हा कालखंडच मुळी, ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराची, निर्मितीच्या उच्चांकाच्या दृष्टीने आणि गुणवत्तेच्या दृष्टीने एक प्रकारचा भरघोसपणा दाखविणारा कालखंड आहे. इ. स. १९५० ते १९६५ हा कालखंड सुमारे १२० ग्रंथांची निर्मिती दाखवितो. आणि इ. स. १९४० ते १९५० या कालखंडात सुमारे ३३ प्रवासवर्णने हाताशी लागतात, याचा अर्थ इ. स. १९४० ते इ. स. १९६५ पर्यंत सुमारे १५३ ग्रंथ ‘प्रवासवर्णन’ पर ग्रंथ म्हणून हाती लागतात. म्हणजे, इ. स. १९४० ते इ. स. १९४० पर्यंत पूर्वी सुमारे १०० ग्रंथ आणि पुढे सुमारे २५—२६ वर्षांत १५३ ग्रंथ अशी ही आकडेवारी आहे. याचा स्पष्ट अर्थ, एखादे कारंजे चारी वाटांनी फुलून यावे तसे प्रवासवर्णनपर वाङ्मय, इ. स. १९४० पासून १९६५ पर्यंत फुलून आले आहे हे नक्की होय.

या कालखंडात प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या यशस्वी ‘वाटचाली’ला खालील काही ग्रंथकारांनी आपल्यापरीने निश्चितच हातभार लावला आहे. (आमच्या अभ्यासाला पूरक ठरलेल्या विशेष

प्रवासवर्णनकारांची सूची ग्रंथाला जोडण्यात आली आहे.) या ठिकाणी खालील ग्रंथकारांचा थोडक्यात परामर्ष घेणे अपरिहार्य आहे असे वाटून जाते :

(१) या कालखंडात इ. स. १९१४ ते १९४३ पर्यंतची आपली प्रवास-टिपणे 'संचार' नामक ग्रंथातून प्रकाशित करणारे ख्यातनाम विनोदी लेखक, श्री. चिं. वि. जोशी लक्षात भरतात. 'संचार' (इ. स. १९४५) मधील प्रवास टिपण्याची त्यांची दृष्टी विनोदी आहे हे सांगायला नकोच. श्री. मराठे यांच्यानंतर पु. ल. देशपांडे येईपर्यंत विनोदाचा आश्रय करून प्रवास टिपणारे श्री. चिं. वि. जोशी हे विनोदी प्रवासवर्णनाचा मधला दुवा ठरावेत. त्यांनी टिपलेला 'पुढ्याचा गणपती', 'विजापूर', 'कॉलिकात्याचा परिचय', 'बडोद्यातील जलप्रलय' निश्चित लक्षणीय आहे.

(२) 'त्रिवेंद्रमची सफर' (इ. स. १९४७) हे दक्षिण भारतावरील प्रवासवर्णन लिहिणाऱ्या श्रीमती कमला फडके आपल्या रसिकतेने आणि लुसलुशीत भाषाशैलीने आपल्या प्रवासलेखनाची चमक व वेगळेपणा निश्चित दाखवून जातात. त्याहून, 'उटकमंडची यात्रा' (इ. स. १९६७) हे यांचे पुस्तक शैलीच्या दृष्टीने अधिक प्रगल्भ, गतिशील व कलात्मकतेच्या दृष्टीने अधिक उजवे मानता येईल. श्री. आप्पासाहेब फडक्यांबरोबर केलेला हा प्रवास आहे. सुमारे ८३ पानांच्या या पुस्तकात, 'वृंदावनची जादू', 'सारम्या नगरी, म्हैसूर', 'निलगिरीची राणी उटी', या स्थळांची काव्यात्मक चित्रे यांत आली आहेत हत्तीवर बसून बावरणाऱ्या, कावेरीची पूजा बांधणाऱ्या आणि रसिकतेने वृंदावनबागेचे सौंदर्य वर्णन करणाऱ्या कमलाबाई लक्षणीय वाटाव्या.

(३) 'नर्मदेच्या तटाकी' (इ. स. १९४९) हे श्री. गो. नी. दांडेकर यांचे छोटे प्रवासवर्णन एकूण ७६ पानांचे असून एका भावार्त लयीत लिहिलेले, नर्मदेच्या तटावरील भ्रमंती चित्रित करणारे पुस्तक म्हणून लक्षात येते. 'जनान्तिकम्' या प्रास्ताविकात "यातील बरेवाईट नर्मदामाईचे" असे दांडेकर वाचकवर्गाला उद्देशून सांगतात व आपण तिचा पुत्र असल्याची श्रद्धा व्यक्त करतात. एकूण नऊ प्रकरणांचे तात्त्विक विचारांचे स्फुरण करणारे आणि नर्मदामाईचे माहात्म्य गाणारे असे हे प्रवासवर्णन आहे. या दृष्टीने या प्रवासवर्णनाला प्रवास हा केंद्रीभूत घटक आहे. आणि अध्यात्मप्रवण मनाच्या तृष्णेतून नर्मदाकाठावरील घनदाट जंगलाच्या परिसरातील ही परिक्रमा दांडेकरांनी अर्धवट सोडलेली आहे. तरी आपल्या एखाद्या कादंबरीसारखी नाट्यमय सुरुवात करून नर्मदेच्या तटाशी एकजीव झालेले चित्र इथे पाहता येते. गतिशील भाषाशैली असलेले, लेखकाचे काव्यात्म व्यक्तिमत्त्व दर्शविणारे व नदीकाठाचे चित्रण करणारे प्रवासवर्णन म्हणून लक्षणीय ठरावे. या दृष्टीने नर्मदेच्या काठावरील निसर्ग पाहता येईल. तसेच, लेखक जीवन, परमेश्वर, निसर्ग यांविषयी काही चिंतन प्रकट करताना दिसतील.

(४) 'जादुगार' रघुवीरांचा 'प्रवासी जादुगार' खूप साहसी वाटतो. आणि जवळजवळ अखंड जगाचा प्रवास साधतो. 'प्रवासी जादुगार'च्या आजवर सहा आवृत्त्या निघाल्या आहेत. त्यांनी केलेली 'काळ्या खंडाची सफर', 'गोन्या लोकांच्या देशातील प्रवास आणि पूर्वकडील फेरफटका' निश्चित लक्षणीय आहे. (इ. स. १९५४) आणि 'मी पाहिलेला रशिया' सुद्धा लक्षणीय आहे (इ. स. १९५८). एका विलक्षण गतीत, साध्यासुध्या शैलीत, एका वेगळ्या व्यवसायानिमित्ते प्रवास करून लिहिलेली जादुगार रघुवीरांची प्रवासवर्णने या कालखंडातील उल्लेखनीय प्रवासवर्णने होत, असे म्हणावयास हरकत नाही. 'काळ्या खंडाची सफर' हा आफ्रिकेवरील प्रवास त्यांचा सर्वात वेगळा असा प्रवास मानावा लागतो.

(५) श्री. वासुदेव बळवंत कर्णिक यांची अनुक्रमे 'लोकशाहीचे माहेर' (इ. स. १९५६) आणि 'विषुववृत्ताच्या पलीकडे' (इ. स. १९५७) ही दोन्ही प्रवासवर्णने वेगळ्या देशांवरील म्हणून लक्षात येतात. पैकी पहिले प्रवासवर्णन डेन्मार्क येथील रोजनिशीचे रूप घेऊन, डेन्मार्कचे सामाजिक जीवनचित्र रेखाटते. आणि दुसरे ऑस्ट्रेलिया आणि न्यूझीलंड या दोन वेगळ्या देशांचा प्रवास चित्रित करते. श्री. कर्णिकांची दृष्टी लोकजीवनावर अधिक खिळलेली दिसून येते असे म्हणता येईल.

(६) 'ऊब आणि गारठा' (इ. स. १९५७) हे शशिकांत पुनर्वसुंचे प्रवासवर्णन आपल्या काव्यात्म व्यक्तिमत्त्वाने भारलेले व सौंदर्यासक्त मनाने लिहिलेले प्रवासवर्णन एक खास वेगळे प्रवासवर्णन आहे. या प्रवासवर्णनाने पुणे, गोवा, मंगेशी, कर्नाटक, कारवार, सारनाथ आणि बनारस, चंद्रभागेचे वाळवंट व हिमालयातील प्रवासांच्या स्मृती टिपलेल्या आहेत.

श्री. पुनर्वसुंच्या लेखणीचा गोडवा अपूर्व मानावा लागेल. त्यांच्या काव्यात्म शैलीचे दर्शन जागोजाग व्हावे असे हे छोटे लेखरूप प्रवासवर्णन आहे. श्री. पुनर्वसु साहित्यिक आहेत याचा अनेक जागी पुरावा मिळत राहतो.

(७) 'लोक आणि लौकिक' (इ. स. १९५८) हे श्री. जयवंत दळवींचे छोटे प्रवासवर्णन त्यांच्या नर्म विनोदी शैलीतून अमेरिकन जीवनाचा हसरा व खुसखुशीत परिचय घडवून जाते. श्री. दळवींची कथाकाराची, विनोदी लेखकाची व पत्रकाराची शैली इथे एकजीव झालेली दिसेल. आणि अशा शैलीनेच या प्रवासवर्णनाचा वेगळेपणा चटकन लक्षात येतो. हा अमेरिकेचा प्रवास त्यांनी श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकरांबरोबर केलेला आहे. माडखोलकरांचे प्रवासवर्णन एका पत्रकाराचे वाटते. दळवींचे प्रवासवर्णन अधिक कलात्मक आहे. श्री. पु. ल. देशपांडे यांच्या पूर्वी विनोदाचा आश्रय श्री. दळवींनी केला आहे असेही म्हणता येईल.

(८) 'अमेरिकेस पाहावे जाऊन' (इ. स. १९५९) हे श्री. अरविंद गोखल्यांचे प्रवासवर्णन त्यांच्यातल्या भावार्ता लयीचे व कथाकाराचे दर्शन देऊन जाते; आणि आपल्या काव्यात्म शैलीने अमेरिकेचे जीवनसंस्कार टिपताना दिसते. त्यात व्यक्तिचित्रणावर अधिक भर आहे. त्यामुळे 'गोरा' आणि 'काळा' अमेरिकन चटकन लक्षात येतो. 'अमेरिकन जुगारी जग' व त्याचा कलात्मक प्रत्यय गोखल्यांचा खास वेगळा पैलू मानता येईल. कथाकार गोखल्यांचे दर्शन याही ग्रंथात रसिकाला अनेक जागी होईल.

(९) 'भिक्षूंच्या प्रदेशांतून' (इ. स. १९६२) आणि 'लाल नदी...निळे डोंगर' (इ. स. १९६४) ही दोन्ही प्रवासवर्णने आपल्या काव्यात्म रसिक शैलीत लिहिलेले डॉ. वसंत अवसरे हे महत्त्वाचे व उल्लेखनीय प्रवासवर्णनकार आहेत. डॉक्टर व्यवसायाने डॉक्टर असले तरी त्यांची दृष्टी प्रथम रसिकाची आणि दुसरी राष्ट्रवादी विचारवंताची. या भूमिकेतून लिहिलेल्या या दोन्ही प्रवासवर्णनांतून 'सिलोन', 'सिंगापूर', 'सायगाव', 'फिलिपाइन्स बेटे', 'हाँगकाँग', 'जपान' व 'आसाम' येथील प्रवास चित्रित झाला आहे. 'आसाम'चा प्रवास मुळात राष्ट्रवादी प्रेरणेतून झाला आहे. पण पूर्वेकडील जपान, सिलोन, सिंगापूर आदींचा प्रवास रसिकता दर्शवून जाईल. निसर्गात रमणाऱ्या रसिक डॉक्टरांना राष्ट्राच्या हिताची तळमळ गप्प बसू देत नाही याचा पुरावा 'आसामवरील प्रवासवर्णनात' मिळेल. उदाहरणार्थ, "डॉक्टरांचे हे प्रवासवर्णन झणझणीत अंजनासारखे झाले आहे." ('लाल नदी—निळे डोंगर', प. आ., पान १०) हा श्री. पु. ल. देशपांडे यांचा 'लाल नदी...निळे डोंगर'वरील अभिप्राय सार्थ आहे.

डॉक्टरांची, संस्कृत वाङ्मयाच्या परिशीलनाने प्राप्त झालेली अभिनव रसार्द्रभाषाशैली, हाही या दोन्ही प्रवासवर्णनांचा वेगळेपणा मानावा लागतो. डॉ. अवसरे हे जातिवंत रसिक प्रवासी असून निसर्गात व जीवनात सारखेच रमणारे वाटतात. त्यामुळे त्यांच्या प्रवासवर्णनांना एक वेगळीच झळाळी येऊन जाते. डॉक्टरांच्या प्रवासवर्णनांचा चर्चेसाठी या पुस्तकात अनेक वेळा उपयोग केला आहेच. आजच्या आघाडीच्या प्रवासलेखकांत डॉक्टर मजकुरांची गणना करणे हिताचे ठरेल.

(१०) 'थंडीचे दिवस' (इ. स. १९६३) आणि 'नवरंग' (इ. स. १९६३) ही श्री. रमेश मंत्रींची दोन्ही प्रवासवर्णने या कालखंडातील उल्लेखनीय प्रवासवर्णने होत. यात 'थंडीचे दिवस' हे इंग्लंडमधील प्रवासाचे व रहिवासाचे चित्र काढणारे प्रवासवर्णन आहे. त्याला बीटनिक जीवनाच्या चित्रामुळे एक वेगळा पैलू प्राप्त झाल्याचे दिसेल. लेखक नोकरी करून शिकत असल्याने लंडनचे चित्र अधिक प्रभावी होते. त्याला चरित्रपरतेचे दाट रंग चढलेले दिसतात. नर्म विनोदी शैली व बोलकी व्यक्तिचित्रे यांनी या 'थंडीच्या दिवसां'ना आगळी चव आली आहे. लेखक जो नाच शिकण्याचा प्रयत्न करतो त्याने इंग्लंडच्या समाजजीवनाचे एक अंग चांगले कळते. आणि या प्रवासवर्णनाच्या वेगळेपणात भर पडते आहे असे दिसते.

श्री. मंत्रींचे 'नवरंग' हे प्रवासवर्णन त्याहून लेखकाची 'प्रवासी भूमिका' चांगली चित्रित करते आणि प्रदेशप्रत्ययात विविधता आणते. लंडनहून परतीच्या प्रवासातील अनुभूतीचे चित्र त्यात आल्याने त्याला जसा विशेष गोडवा प्राप्त होतो, तसेच, 'नवरंगा'ची नवलाई दहा देशांच्या धावत्या सफरीत आहे हे कळते. या नवलाईत पाश्चात्य जगाला जीवनदृष्टी देणारे पॅरिस, 'रात्रीचे रंगेल पॅरिस, पाश्चात्य तमाशा कसा असतो, यांचे जे दर्शन होते, त्यामुळे 'नवरंगा'तील शृंगार हा राजा असल्याचे जाणवून प्रवासवर्णनात असे काही पहिल्याने चित्रित होते, असे म्हणावयास अडचण पडत नाही.

या दोन्ही प्रवासवर्णनांतून श्री. रमेश मंत्रींनी जी प्रा. फडक्यांसारखी खुसखुशीत भाषाशैली वापरली आहे, व नर्म विनोदी किस्से सांगितले आहेत त्याने या प्रवासवर्णनांची रंगत वाढते. श्री. मंत्री यांचे प्रवासलेखन खास उल्लेखनीय मानावे लागते यात शंका नाही. 'हरपलेले वैभव शोधणारे इस्तंबूल' हाही या प्रवासवर्णनाचा रसिकाला वेगळा व हुरहूर लावणारा पैलू वाटेल यात संशय नाही.

(११) 'सिगरेट आणि वसंतऋतू' लिहिणारे प्रा. बाळ गाडगीळ (इ. स. १९६४) हे दुसरे गाडगीळ प्रवासलेखनाची विनोदी पद्धत सांभाळणारे प्रवासलेखक म्हणून खास उल्लेखनीय आहेत.

त्यांनी 'सिगरेट आणि वसंतऋतू' या आपल्या अमेरिकेवरील विनोदी प्रवासवर्णनाने अमेरिकन जीवनाचा प्रत्यय टिपला आहे. अमेरिकन जीवनातील धूम्रपान त्या जीवनात वसंतऋतू फुलवते' हा अमेरिकन जाहिरातबाजीचा प्रकारअसल्याचे गाडगीळ सांगतात. या दृष्टीने अमेरिकेत नोकरी करणे, मुले सांभाळण, या कठीण गोष्टींचे दर्शन श्री. गाडगीळांनी स्वानुभवाने हलक्याफुलक्या विनोदी पद्धतीने घडविले आहे. 'अमेरिकन अबला' ही सर्वांत 'सबला' आहे, हे 'बिचारा अमेरिकन नवरा', 'अमेरिकन अबला (!)', अमेरिकेत 'उषा वहिनी' या प्रकरणांतून सहज पटून जाते. आणि अबलाजीवनाने अमेरिकन जीवनात निर्माण केलेली गुंतागुंत प्रत्ययाला येते. 'अमेरिकन कुत्री आणि मांजरे', यांचे प्राबल्य व यंत्रसंस्कृतीचा तेथील जीवनावरील पगडा सूचित करते. अमेरिकेत 'मरणे' हेही कसे खर्चाचे आहे, याचे चित्र इथे मिळून जायला अडचण पडत नाही.

सारांश, 'सिगरेट आणि वसंतऋतू' हे बाळ गाडगीळांचे प्रवासवर्णन या कालखंडातील एका आगळ्या विनोदी पद्धतीने लिहिलेले लक्षणीय प्रवासवर्णन आहे यात संशय राहात नाही.

सारांश, इ. स. १९४० ते १९६५ या कालखंडातील वरील प्रवासवर्णने व प्रवासवर्णनकार खास उल्लेखनीय वाटतात.

याच कालखंडात पंडित महादेवशास्त्री जोशी यांचे 'तीर्थरूप महाराष्ट्र' भाग १ व २ आणि 'महाराष्ट्राची धारातीर्थ' भाग १ व २ ही प्रवास केंद्रीभूत ठेवून लिहिलेली स्थलवर्णनेही आली आहेत. आमच्या दृष्टीने, ती स्थलवर्णने असल्याने त्यांचा परिचय इथे करून घेतलेला नाही. नामवंत साहित्यिकांनी व विचारवंतांनी लिहिलेली थोडीशी कलात्मक पण माहितीदर्शक प्रवासवर्णने म्हणून म. म. पोतदार यांचे 'मी युरोपात काय पाहिले?' हे प्रवासवर्णन श्रेष्ठ इतिहासकाराचे असले तरी त्यात रूक्षता नाही. बोलकेपणाचा गोडवा आहे. इंग्लंडातील कवींच्या समाधीविषयी काही विचार आपलेपणाने लिहून जाणारे रसिक पोतदार आढळतील. तसेच, आचार्य अत्र्यांनी 'केल्याने देशाटन' व 'भ्रमंती' ही दोन प्रवासवर्णने त्यांच्या मराठमोळ्या शैलीची व मराठी बाण्याची प्रतीती देतील. या 'भ्रमंती'त पत्रकार अत्र्यांचे दर्शनही घडून जावे. त्याचप्रमाणे, श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकरांचे 'मी पाहिलेली अमेरिका' हे प्रवासवर्णन एका साहित्यिक पत्रकाराचे प्रवासवर्णन म्हणून पाहता येईल. हा प्रवास त्यांनी श्री. जयवंत दळवी यांच्याबरोबर केला आहे. परंतु दोघांची व्यक्तिमत्त्वे वेगळी तशी प्रवासवर्णनेसुद्धा. 'पांडुरंगाच्या चरणी' हे आचार्य विनोबा भावे यांचे प्रवासवृत्त आचार्यांच्या श्रद्धाभावाची झलक दाखविते.

श्री. न. वि. ऊर्फ काकासाहेब गाडगीळ यांचे 'मुठा ते मेन' हे जर्मन देशाच्या भेटीवरील प्रवासवर्णन एका राजकारणी साहित्यिकाचे प्रवासवर्णन आहे, याचा प्रत्यय यावा. बर्लिनच्या भिंतीचे राजकारण व तिचे करुणचित्र यांचे विदारक शैलीत विश्लेषण करणारे काकासाहेब आपण इथे जसे पाहू शकतो तसेच निदान आयुष्यात हुकलेला प्रवासयोग साधलेला पाहून (म्हातारपणी) कृतार्थ झालेले! श्री. श्रीपाद जोशी यांनी 'दक्षिणेतील यक्षभूमी' (कूर्ग), 'वाळवंटातील चंद्रकोर' (अरबी मुलखातील मुशाफरी), 'जा जरा पूर्वेकडे' (जपान), 'तांबडी माती...हिरवे माड' (गोवा), 'चिनारच्या छायेत' (काश्मीर), 'पूर्वाचलाची मुशाफरी' (मराठी व असमीया) (आसाम, नागभूमी, मणिपूर, त्रिपुरी), 'भारतभ्रमण' (भाग १ ते ७) अशी प्रवासवर्णने लिहिली आहेत. श्री. जोशी यांची दृष्टी कलावंताची नसून सामाजिक माहिती मिळविणाराची आहे व त्या दृष्टीने काही सामाजिक व राजकीय विश्लेषण इथे अनुषंगाने येत राहते.

श्री. ज्ञानेश्वर नाडकर्णी यांची 'विलायतची वारी' या काळात रसिकतेने लिहिलेली आहे; आणि त्यांच्यातील कथाकार व समीक्षक यांचे दर्शन घडविते. तसेच, श्री. अण्णाभाऊ साठे यांचे 'माझा रशियाचा प्रवास' हे प्रवासवर्णन आत्मीयतेने रशियाचा प्रवास चित्रित करते असे म्हणता येईल.

सारांश, या कालखंडातील हे उपरोक्त साहित्यिक व विचारवंत यांनी लिहिलेली प्रवासवर्णने निरनिराळ्या कारणांनी उल्लेखनीय होऊ शकतात असे आम्हास वाटते. मराठी वाङ्मयातील प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची यशस्वी वाटचाल दर्शविणारा महत्त्वाचा कालखंड, असेच या कालखंडाचे वर्णन करावे लागेल.

*

तोकोनोमानंतर....

(इ. स. १९६६ ते १९८० या कालखंडातील प्रवासवर्णने)

“प्रवासवर्णन हा एक ललितवाङ्मयाचा प्रकार आहे.”

— अनंत काणेकर

“प्रवासवर्णन हा एक अत्यंत प्रभावी वाङ्मयप्रकार आहे.

त्यात तपशिलापेक्षा कलात्मक दृष्टीला अधिक महत्त्व आहे.”

—आचार्य अत्रे

गेल्या प्रकरणात प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची समृद्ध वाटचाल पाहिली. या वाटचालीवरील दीपस्तंभासारखे लेखकही पाहिले. कोणताही वाङ्मयप्रकार एखाद्या भाषेमध्ये जेव्हा रूढ होतो, तेव्हा त्याची निर्मिती तर वाढतेच; पण त्याची आपल्या अंतर्बाह्य वैशिष्ट्यांनी एकप्रकारची पृथगात्मता रसिकाच्या सतत प्रत्ययाला येत राहते. हा वाङ्मयप्रकार रूढ होताना प्रतिभाशाली लेखक त्या वाङ्मयप्रकारावर आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनाने आपली स्वतंत्र मुद्रा उठवत असतात. या दृष्टीने प्रा. अनंत काणेकर, काका कालेलकर, रा. भि. जोशी, गंगाधर गाडगीळ, पु. ल. देशपांडे व प्रभाकर पाध्ये या प्रमुख लेखकांनी व आपापल्या परीने इतर लेखकांनी प्रवासवर्णन हा एक स्वतंत्र ललितवाङ्मयप्रकार आहे, याची स्पष्ट जाणीव महाराष्ट्र साहित्यात निर्माण केली. म्हणूनच मराठी वाङ्मयात प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार एक समर्थ ललितवाङ्मयप्रकार म्हणून इ. स. १९४० ते १९६५ या कालखंडात सुप्रतिष्ठित झाल्याचे स्पष्ट दिसून येते. म्हणूनच, इ. स. १९६६ ला प्रा. अनंत काणेकरांनी ‘इथे साहेबाचिये नगरी’ या सौ. इंदुमती शेवडे यांच्या प्रवासवर्णनाला प्रस्तावना लिहिताना, ‘प्रवासवर्णन हा एक ललित वाङ्मयाचाप्रकार आहे’ (इ. स. १९६६) असे म्हटले आहे. त्याबरोबरच ते पुढे म्हणतात, ‘...पण इंग्लंडची प्रवासवर्णने आता मराठीतही पुष्कळच उपलब्ध आहेत. मग ‘इथे साहेबाचिये नगरी’ हे आणखी कशाकरिता वाचायते? या प्रश्नाचे उत्तर हेच की, या वर्णनाच्या लेखिकेचे वेगळे असे काही व्यक्तित्व आहे आणि इंग्लंडचेच पण वेगळे असे काही अनुभव आपणाला त्यात वाचावयाला मिळतात.’ (प्रास्ताविक)

म्हणजे प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने लेखक आणि त्याने भेट दिलेला प्रदेश प्रत्येक वेळी काही वेगळे अनुभवसंचित त्याला देत असतो आणि त्या आधारे त्याचे प्रवासवर्णन साकारत जाते. या दृष्टीने प्रत्येकाचा प्रवास हा वेगळा. त्याला जाणवणारा प्रदेशही वेगळा. म्हणून जसजसे नवे लेखक फिरत राहणार, तसतसे नवा प्रदेशानुभव येत राहणार. व्यक्तिपरत्वे ही अनुभवभिन्नता लक्षणीय ठरू पाहिल यात शंका नाही. प्रा. काणेकरांप्रमाणे आचार्य अत्रे यांनी ‘आज इथे उद्या तिथे’ या वि. स. वाल्मिक्यांच्या प्रवासवर्णनाला आशीर्वादयुक्त प्रस्तावना लिहिताना, ‘प्रवासवर्णन हा एक अत्यंत प्रभावी वाङ्मयप्रकार आहे...त्यात तपशिलापेक्षा कलात्मक दृष्टीला अधिक महत्त्व आहे...’ असे म्हटले आहे (१९६७). यावरून हा कालखंड प्रवासवर्णन एक समर्थ ललितवाङ्मयप्रकार म्हणून रूढ झाल्यानंतरचा आहे. त्यातील प्रवासलेखक व प्रवासवर्णने यांची ओळख करून घेणे हे अभ्यासाच्या पूरक दृष्टिकोणातून महत्त्वाचे ठरते.

गेल्या पंधरा वर्षातील प्रवास व काही प्रवासी लेखक

गेल्या पंधरा वर्षांत 'प्रवास' हा खेडोपाडीच्या माणसांचासुद्धा दैनंदिन जीवनाचा एक अपरिहार्य भाग बनलेला दिसून येतो. प्रवासाच्या साधनांमध्ये व सुखसोयींमध्ये त्यामानाने लक्षणीय भर पडलेली दिसून येते. दुचाकी, बैलगाडी, एस्. टी. बस, आगगाडी, बोट, विमान या साधनांमध्ये कमालीची वाढ व बऱ्याच सुधारणा झाल्याचे दिसून येईल. भारतीय प्रवास तर वाढलेच, पण आंतरराष्ट्रीय प्रवासाच्या अनेक सुखसोयी झाल्या आहेत. प्रवासी कंपन्या निघाल्या आहेत. सरकारी पातळीवर पर्यटनाचे वेगळे खाते आपल्यापरीने पर्यटनाचे महत्त्व वाढवीत आहे. खाजगी प्रवासी कंपन्याही वेगाने आपला कार्यक्रम हाकत असतात. राजकारणी, साहित्यिक, पत्रकार, समाजप्रबोधक, विद्यार्थी यांच्या प्रवासांना अगदी सहज भरती आलेली दिसते आहे. तरीही आंतरराष्ट्रीय प्रवास हा महागाईमुळे व आर्थिक कारणांसाठी दुर्मिळच म्हणावयास हवा. कारण आज खरा प्रश्न 'इंधनटंचाई' व त्याची महागाई हा आहे. पण या सर्वांबरोबर प्रवासाची संधी शोधणे व आतल्या प्रवासी ऊर्मीला वाट करून देणे व देशाटन साधणे हा भाग अपरिहार्य होऊन बसला आहे.

प्रतिभाशाली लोकांचा प्रवास महत्त्वाचा

आमच्या मते, या सर्वांत प्रतिभाशाली लेखकांचा व लोकांचा प्रवास हा सर्वांत महत्त्वाचा प्रवास होऊन बसतो. कारण ज्यामुळे काही नवनिर्मिती होते. ती साहित्यातील कलाकृतीच्या रूपातून असो अगर वैचारिक स्वरूपाची असो. त्याला एकंदर सामाजिक स्थित्यंतरात मूल्य प्राप्त होते असे आम्हास वाटते. स्वातंत्र्योत्तर राजकारणाचे व समाजकारणाचे व इतर रंग जसे पालटतात तसे प्रवासही वाढतात. या दृष्टीने या कालखंडात 'गुलाबी प्रकाशात बोलक्या लेखण्या' हे प्रा. काणेकरांचे १९६९ चे प्रवासवर्णन 'ब्लेद'च्या पेन परिषदेमुळे निर्माण झालेले दिसेल. 'युगोस्लोव्हाकिया'त भरणान्या या परिषदेला प्रा. अनंत काणेकर भारतीय लेखकांचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहिले आहेत. हा विमानाचा प्रवास आहे. काणेकरांच्या आजवरच्या प्रवासलेखनात भर टाकणारे हे लेखन म्हणून लक्षणीय असले तरी आजवरच्या प्रवासलेखनाहून ते फारसे वेगळे नाही. एखादा नवा देश एखाद्या लेखकाला नव्याने भेटतोच असे यावरून म्हणता येत नाही. तीच गोष्ट या कालखंडातील 'लाल तान्याच्या प्रकाशात' (१९६७) या रशियावरील प्रवासवर्णनाची मानता येईल. काणेकरांच्या 'धुक्यातून लाल तान्याकडे' मधील अनुभवांचा ताजेपणा व नवलाई या दोन्ही ग्रंथांना आहेच असे म्हणता येत नाही. याबाबत दुसरे उदाहरण, 'तोकोनोमा'कार पाध्यांचे घेता येईल. श्री. पाध्ये दुसऱ्या खेपेला जपानला गेले आहेत. जपान पाहून आल्यावरचे 'चेरीचा मोहर' हे एक प्रकरण त्यांनी 'तोकोनोमा'ला जोडले आहे. ते असेच फिके व उपरे वाटते. एक गोष्ट लक्षणीय आहे, ती म्हणजे हे ज्येष्ठ लेखक सातत्याने फिरत व आपले लेखन करीत राहिले आहेत ही होय.

याप्रमाणे प्रवास केवळ आनंदासाठी मानणारे व तो स्वखर्चाने साधणारे श्री. पु. ल. देशपांडे यांची 'वंगचित्रे' (१९७४) व 'जावे त्यांच्या देशा' (१९७४) ही दोन्ही प्रवासवर्णने अत्यंत महत्त्वाची आणि या कालखंडातील प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची समृद्धी दाखविणारी आहेत. प्रा. रा. भि. जोशी यांची 'उथव' (इ. स. १९७८) ही प्रवासपर कलाकृती या कालखंडातील एक लक्षणीय कलाकृती मानता येईल. निर्मितीच्या दृष्टीने म्हणजे एकंदर दहा प्रवासपर पुस्तके प्रकाशित केलेले श्रीपाद जोशी हे या कालखंडात लक्षणीय ठरतात. श्री. जोशी यांच्या लेखनदृष्टीत फारसा विकास झालेला नाही. एक कला म्हणून

प्रवासलेखनाकडे ते पाहातच नाहीत. त्यांचा प्रवासविषयक ओढा व भ्रमंती लक्षणीय. लेखनाची निर्मितीही सतत चालू असणारे ते एक प्रवासलेखक आहेत.

काही नवे प्रवासलेखक

नव्या प्रवासलेखकांच्या दृष्टीने या कालखंडात श्री. रवींद्र पिगे यांचे 'आनंदाच्या दाहीदिशा' व इतर नियतकालिकांतून विखुरलेले प्रवासलेखन हे महत्त्वाचे लेखन आहे. त्याचप्रमाणे श्री. दि. बा. मोकाशी यांची 'पालखी' व 'अठरा लक्ष पावलं' या प्रवासवर्णनातील 'पदयात्रे'ची खुमारी काही वेगळीच मानावी लागते. शांता धांदरफळे यांचे 'हे देश ही माणसे' (१९६५) ही युरोपच्या प्रवासावरील पत्ररूप चित्रे खास वेगळी वाटावीत. हे पुस्तक उशिरा उपलब्ध झाल्याने इथे परिचयास्तव घेतले आहे. 'आज इथे उद्या तिथे' हे श्री. वि. स. वाळिंबे यांचे व 'मुंबई ते मॉस्को व्हाया लंडन' व इतर, ही श्री. माधव गडकरी यांची प्रवासवर्णने म्हणजे रसिक पत्रकारांची प्रवासवर्णने वाटतात. 'हाजीपीर' हे भारतीय सरहद्दीवर गेलेल्या लोकप्रिय आमदार ग. प्र. प्रधान यांचे प्रवासवृत्त आहे. तर 'एक गाव एक पाणवठा' हे बाबा आढावांचे प्रवाससदृश लेखन एका समाजप्रबोधकाची वैचारिक दैनंदिनी वाटावी. याबरोबरच 'बारा गावचं पाणी' हे कवी वसंत बापट आणि 'शिबा राणीच्या शोधात' हे श्री. दिलीप चित्रे या कवी साहित्यिकांची प्रवासवर्णने या कालखंडात पाहता येतात. 'इथे साहेबाचिये नगरी' हे सौ. इंदुमती शेवडे या कथालेखिकेचे प्रवासवर्णन इथे दिसेल तर 'नागझिरा' हे व्यंकटेश माडगूळकरांचे प्रवासवर्णन जंगलातील दिवसांचे चित्र रेखाटते. तर 'पांढरी मेंढरे हिरवी कुरणे' हे ऑस्ट्रेलियावरील लक्षणीय प्रवासवर्णन इथे या कालखंडात वेगळे वाटून जाते. 'कलावंतांचे आनंदपर्यटन' हे ग. दि. माडगूळकरांचे लेखन, त्यांच्यासमवेत व्ही. शांताराम, संगीततज्ज्ञ वसंत देसाई, नटवर्य दाते इत्यादींचा 'दक्षिण भारताचा' प्रवास चित्रित करते. 'चक्रवाकदेशी' हे श्री. प्रकाश गोळे यांचे प्रवासवर्णन लडाखमधील पक्षीजीवनाचा वेध घेणारे आहे. तर या कालखंडातील श्री. ना. वनहट्टींची 'जोडयात्रा' खंड १-२ भारताचा प्रवासवर्णन करणारी आहे. सारांश, याही कालखंडात काही नवे प्रवासलेखक भेटतात. त्यांचे प्रवासहेतू भिन्न आहेत, तसे त्यांचे लेखन आहे. त्यांचे प्रवासाचे हेतू भिन्न असले तरी प्रवासलेखनाने साहित्यिक कार्य साधण्यावर अनेकांचे लक्ष दिसून येते!

या कालखंडातील प्रवासपर ग्रंथनिर्मिती

या कालखंडात सर्व नव्या-जुन्या प्रवासलेखकांनी, सुमारे १०० ते १२५ प्रवासपर ग्रंथांची निर्मिती साधलेली दिसेल आणि लेखक सुमारे पाऊणशे आहेत. या ग्रंथकारांची व ग्रंथांची सूची 'मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या दादर येथील संदर्भविभागाच्या आधारे बनविली आहे. अर्थात याच सर्वच ग्रंथ व ग्रंथकार समाविष्ट होऊ शकलेले नाहीत. उदाहरणार्थ, 'उथव'सारखी प्रवासपर कलाकृती किंवा माधव गडकरी यांची सर्व प्रवासपर पुस्तके तिथे मिळालेली नाहीत. हा आकडा अंदाजे धरला आहे. पण त्यावरून पंधरा वर्षाला सुमारे १०० ते १२५ प्रवासवर्णनेम्हणजे वर्षाला सुमारे ७ ते ८ असा निर्मितीचा अंक धरता येईल.

या सर्व प्रवासपर ग्रंथांवरून सहज नजर फिरविली तर पहिली गोष्ट ध्यानात येते, ती ही की, मागील कालखंडात ज्याप्रमाणे प्रवासवर्णनपर अव्वल दर्जाच्या साहित्यिक कलाकृती पाहता येतात, तशा संख्येने व गुणांनी युक्त अशा या कालखंडात, त्यामानाने अल्पशाच पाहता येतील. उदाहरणार्थ, 'अपूर्वाई', 'पूर्वरंग', 'वाटचाल', 'मजल दरमजल', 'जीवनलीला', 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे', 'आमची माती...आमचे आकाश', 'गोपुरांच्या प्रदेशात', 'सातासमुद्रापलीकडे', 'उडता गालिचा', 'तोकोनोमा'

यांसारख्या अनेक व बहुगुणी प्रवासपर साहित्यकृतींची निर्मिती या कालखंडात घडतेच असे म्हणता येत नाही. म्हणूनच या प्रकरणाला 'तोकोनोमानंतर...' असे शीर्षक दिलेले आहे. कारण 'तोकोनोमा' हे आमच्या मते निखळ सौंदर्यवादी दृष्टीने लिहिलेली प्रवासपर वाङ्मयीन अशी उच्च दर्जाची कलाकृती आहे.

श्री. पाध्यांना फिरून 'जपान'चा प्रवास घडला तरी त्यांच्या हातून फक्त 'चेरीचा मोहर' हे वर म्हटल्याप्रमाणे 'तोकोनोमा'ला जोडलेले एक प्रकरण निर्माण होऊ शकले आहे. म्हणजे 'प्रथमदर्शनी' प्रेमानुभवासारखे 'प्रथमदर्शनी देश कसा वाटला?' हे महत्त्वाचे ठरते. प्रा. रा. भि. जोशी गोवा-दर्शनावर अनेक लेख लिहू शकतात. ते सर्वच चांगले उतरतात असे नाही! एखादा श्रेष्ठ कलावंत यावरही मात करू शकेल, पण अशी गोष्ट घडताना दिसत नाही हे सत्य होय.

दुसरे म्हणजे, आपल्याकडील लेखकांमध्ये भारदस्त व्यक्तिमत्त्वाच्या व समर्थ प्रतिभेच्या लेखकांना प्रवासयोग घडत राहिले पाहिजेत, तरच प्रवासपर कलाकृतींची अपेक्षा करता येईल. तसे योग येतातच असे दिसत नाही.

शिवाय, अशा लेखकांचा प्रवास हा 'प्रवासासाठी' किंवा 'निव्वळ आनंदासाठी' होत राहिला पाहिजे, तरच त्यांच्या हातून काही अब्ज दर्जाची निर्मिती होत राहिल, असे वाटून जाते. वरील सर्व लेखकांपैकी बहुतांशी लेखक, या ना त्या कारणपरत्वे प्रवास साधतात. त्या प्रवासांचा हेतू किंवा प्रयोजन वेगळे असते. ते प्रयोजन व हेतू लेखनात डोकावल्यामुळे त्यांच्या निखळ प्रवासविषयक अनुभूतीलाच काही मर्यादा पडतात असे आम्हास वाटते. उदाहरणार्थ, 'एक गाव एक पाणवठा' मधील प्रवास त्या एका सामाजिक चळवळीसाठी होतो. त्यामुळे त्यात व्यक्त होणाऱ्या प्रदेशाला, लेखकाच्या सर्वकष व्यक्तिमत्त्वाला व प्रदेशविषयक अनुभूतीलाच आपोआप बंधने पडली आहेत. तीच गोष्ट 'हाजीपीर' या ग. प्र. प्रधान यांच्या वृत्तान्ताची मानता येईल. भारतीय वीरांची 'शौर्यगाथा' न्याहाळून त्यांचा अभिमानास्पद वृत्तान्त पुरविणे हेच त्या वृत्तान्ताचे ध्येय आहे.

म्हणूनच, आमच्या मते मुक्त होऊन फिरणे व त्यासाठी पैशाचे वा इतरहेतूंचे बंधन अशा लेखकांवर नसणे हे महत्त्वाचे असते. उदाहरणार्थ, परदेशात वा स्वदेशात फिरताना, अमकेच दिवस राहा, असाच बोटीने, आगगाडीने अगर विमान, मोटारीने प्रवास कर, एवढेच पैसे माफकपणे खर्च कर, वगैरे ज्या गोष्टी आहेत, त्या प्रवासलेखकाला जाचक ठरू पाहतात असे विचारांती वाटू लागते. याबाबत मुक्त होऊन फिरणारे कलावंत पु. लं. देशपांडे म्हणतात ते चिंतनीय आहे. ते म्हणतात;

“...परदेशात हिंडताना दिवसातला प्रत्येक क्षण सत्कारणी लावायची मनाला फार ओढ असते. हाती असणाऱ्या मोजक्या परदेशी चलनाइतकेच तिथल्या मुक्कामाचे क्षणही आधीच मोजलेले असतात. अशा वेळी मन अधाशी होऊन जाते...” ('जावे त्यांच्या देशा', दु. आ., पान १३०)

म्हणजे अशा आर्थिक व वेळेच्या बंधनातून मनासारखा प्रवासयोग साधताना लेखक त्रस्त होऊन जात असावा यात शंका वाटत नाही!

आज स्वातंत्र्यानंतर...

आज स्वातंत्र्यानंतर सर्व समाज आर्थिक व इतर अनेक कारणांनी ढवळून निघतो आहे. श्रीमंत मराठी लेखक हासुद्धा पाश्चात्य लेखकांच्या मानाने मध्यमवर्गीय ठरेल. लेखनावर उपजीविका करणारे लेखक हे तर हाताच्या बोटारवर मोजण्याएवढे! एखादे काणेकर किंवा पु. ल. देशपांडे स्वतःच्या लेखनावर पैसे मिळवून आपल्या मनासारखे 'प्रवासयोग' साधताना दिसतात. बाकीच्या बहुतेक लेखकांना ही ना ती प्रवाससंधी शोधत बसावे लागते. 'प्रवासयोग' सर्वेद्रिये शाबूत असताना व प्रतिभा पल्लवित असताना घडला पाहिजे, तरच त्याचा काही उपयोग व्हावा. एखाद्याच्या आयुष्यात तो 'प्रवासयोग' म्हातारपणाच्या सत्कारासारखा येऊन उपयोग नाही! या कालखंडातील व पूर्वीच्याही कालखंडातील बहुतांशी लेखक, ज्या दुर्मिळ 'प्रवासयोगा'ने प्रवासकर्ते झाले आणि लिहिते झाले आहेत, ते अभिनंदनीय आहेत. परंतु यांतील काही लेखकांना, याच संधी किंवा हे प्रवासविषयक योग, आपल्या राष्ट्राने किंवा समाजाने कधी योग्य वेळी उपलब्ध करून दिले असते तर!— असाही एक प्रश्न मनात तरळून जातो. जे राष्ट्र आपल्या लेखकांना राजा मानते, आपली अस्मिता मानते, त्याचे लेखक ही त्या राष्ट्राची संपत्तीच असते. अशी दृष्टी आपल्याकडे नाही! सुदैवाने स्वातंत्र्योत्तर काळात काही हालचाली होऊ लागल्या आहेत. परंतु विविधभाषी भारतामध्ये प्रत्येक भाषेत 'आपले घोडे पुढे' हा न्याय येतोच. या गोष्टींचे नीट नियोजन नाही. याबाबत पुन्हा पक्षीय राजकारणाने, जातीयवादाने व प्रांतीयवादाने घोळ घातलेला दिसू शकतो.

प्राचीन काळात साहित्य हे अध्यात्माचे वा भक्तीचे साधन झाले तरी त्यालाकाही प्रतिभाशाली कवींची व लेखकांची अविच्छिन्न परंपरा होती. अर्वाचीन काळात साहित्यविषयक नवनिर्मिती व प्रतिभा करपून जावी असे काही कळप व विशिष्ट जमातीनुसार साहित्यिक पंथ व कंपू तयार झालेले दिसू शकतात. हे चित्र उमद्या व थोर परंपरा लाभलेल्या राष्ट्राच्या प्रतिष्ठेला व एकंदर निकोप सांस्कृतिक जीवनाला धोकादायक आहे असे आम्हास वाटते. ग्रंथनिर्मितीला पोषक वातावरण असले, तरी ग्रंथप्रकाशन ही गोष्ट आज कागद व आर्थिक टंचाईमुळे सोपी राहिलेली नाही! त्याला वरील काही कारणेही कारणीभूत ठरतात. आजचा लेखक हा कितीही मोठा असला तरी तो प्रकाशकाधीन लेखक आहे, असे चित्र दिसले. नवनिर्मितीचा अंकुर, एखादा नवा विचार अभिव्यक्तीच्या प्रकाशाची वाट पाहात कोळपून जावा असे वातावरण सर्वच राष्ट्रीय, सामाजिक व सांस्कृतिक स्तरांवर चालू आहे, असे दयनीय चित्र पाहावयाला सापडते आहे. ही गोष्ट प्रगत राष्ट्राला खास भूषणावह आहे, असे वाटत नाही! प्रवासवर्णनांची निर्मिती याही परिस्थितीत अव्याहत चालू आहे ही बाब त्यामानाने निश्चित दिलासा देणारी आहे. उपरोक्त निर्मिती त्याचीच निदर्शक मानता येईल. परंतु स्वातंत्र्यानंतर इतकी वर्षे होऊनही ती अजून वाढली नाही याची खंत वाटते.

कालखंडाचे पहिले मानकरी

या कालखंडाचे पहिले मानकरी म्हणून प्रवासवर्णनकार पु. ल. देशपांडे यांचे नाव निःसंशय घ्यावे लागते. गेल्या कालखंडात 'अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग' या प्रवासपर साहित्यकृतींनी प्रवासवर्णनकार म्हणून आपले स्थान गौरवाचे आहे, हे सिद्ध केले आहेच. पण या कालखंडात, त्यांच्या 'जावे त्यांच्या देशा' आणि 'वंगचित्रे' या दोन प्रवासपर साहित्यिक कलाकृतींनी त्यांचे स्थान अधिक उच्च दर्जाचे आहे, हे सिद्ध केले आहे असे आम्हास वाटते. इतक्या सातत्याने आवडीने प्रवास करणारा व त्याविषयी सतत नित्य नूतन शैलीत लिहिणारा दुसरा लेखक या कालखंडात नाही, असे म्हटले तरी चालेल. विशेष म्हणजे या दोन्ही

ग्रंथांत विनोदतंत्राचा त्यांचा हुकमी वापर कमी झालेला दिसेल. आणि दुसरे म्हणजे, प्रवासवर्णन इतर वाङ्मयगुणांनी चिरंजीव करता येते याचा पुरावा इथे मिळू शकतो. या दोन्ही प्रवासवर्णनांची शैली प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाची निदर्शक आहे. आणि 'पूर्वरंग', 'अपूर्वाई' पेक्षा इथे जाणवणारे व्यक्तिमत्त्व अधिक प्रगल्भ वाटेल. इ. स. १९७४ साली ही नवी दोन्ही प्रवासवर्णने प्रकाशित झालेली आहेत. या दोन्ही प्रवासवर्णनांच्या दुसऱ्या आवृत्त्या निघालेल्या आहेत. पुढील विवेचनासाठी दुसऱ्या आवृत्त्यांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

'वंगचित्रे' : एक परिचय

या वंगचित्रांनी महाराष्ट्राला बंगालचा एक अपूर्व परिचय घडतो असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. श्री. पु. ल. देशपांडे यांचे भारतीय प्रवासावर आधारित असे हे एकमेव प्रवासवर्णन आहे. बाकीची त्यांची तिन्ही प्रवासवर्णने पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील देशांवर आधारित असल्याने भारतीय प्रवास व तत्संबंधीची अनुभूती ते कसे रेखाटतात, याचे चित्र इथे मिळते. या प्रवासयोगाबद्दल ते म्हणतात, "१९७० साली बंगाली भाषेशी सलग्नी करावी म्हणून मी शांतिनिकेतनात गेलो. तिथल्या माझ्या वास्तव्यात मनावर उमटलेली ही वंगचित्रे. त्यानंतर गंगेचे पाणी खूपच वाहून गेले. बांगला देशाची निर्मिती झाली. नक्षलवादी चळवळीचे उग्र स्वरूप उरले नाही...एखादे सुंदर स्वप्न पडावे तसे हे माझे वास्तव्य झाले. (प्रस्तावना)

या सुंदर स्वप्नासारख्या शांतिनिकेतनातील बंगालमधील वास्तव्यावर हे प्रवासवर्णन आधारित आहे. पण पुन्हा एका वर्षाने एक महिना बंगालला जाणे झाल्यावरचे शेवटचे प्रकरणही यात असल्याने एका वर्षात बंगालमधील नक्षलवादी चळवळींनी आरंभलेला धुमाकूळही यात चित्रित झाला आहे. म्हणून अवघ्या वर्षाच्या अवधीत शांतिनिकेतनाच्या परिसरात कलकत्त्यातल्या गुंडगिरीचे सारे प्रकार सुरू झाले होते, याचाही काही प्रत्यय इथे नोंदला गेला आहे (पान २९९). 'मी पुन्हा एकदा तीन महिन्यांच्या वास्तव्यासाठी शांतिनिकेतनात गेलो तेव्हा झालेले द्वितीयदर्शन प्रेम कमी करणारे नाही; परंतु खिन्नता वाढवणारे आहे...' (पान २९४) या उद्गारात त्यांच्या व्याकुळ मनाचे दर्शन जसे घडते, तसे नक्षलवाद्यांच्या धुमाकूळीच्या क्षणचित्रांनी व शेवटी काढलेल्या अगतिक शांतिनिकेतनाच्या चित्राने रसिकमन विषण्ण होते.

तरीही पु. ल. म्हणतात, "...एका फार मोठ्या भांडाराच्या किल्ल्या मला गवसल्या ह्याचे मला समाधान आहे. आनंदाचे हे क्षण चारचौघांना वाटून टाकावे म्हणून मी ही वंगचित्रे काढण्याचा प्रयत्न केला..." या उद्गारात 'वंगचित्रांच्या निर्मितीवर खूप प्रकाश पडून जातो. आणि एकंदर पु. ल. देशपांडे यांची प्रवासविषयक दृष्टीही कशी एका आनंदयात्रीची आहे हे कळते. हा एका आनंदयात्रिकाचा बंगाली भाषा शिकण्यासाठीचा प्रवासही वाचकांना कसा 'आनंदयोग' होतो त्याचे दर्शन होते. १९७१ साली ही लेखमाला 'महाराष्ट्र टाइम्स'च्या रविवारच्या पुरवणीतून प्रसिद्ध झाली आहे. म्हणून 'महाराष्ट्र टाइम्स'च्या संपादकांचे प्रोत्साहनही या 'वंगचित्रांच्या निर्मितीत आपला काही वाटा सांगू शकेल. त्यांच्या लोकप्रियतेतसुद्धा.

वंगचित्रातील 'प्रवास'

हा ज्याप्रमाणे आगगाडीचा प्रवास आहे, त्याप्रमाणे मोटारचाही आहे. पायी प्रवासही आहे. त्यामुळे या प्रवासाचा वेगळेपणा स्पष्ट व्हावा. पु. ल. देशपांडे हे फक्त विमानाचाच प्रवास चित्रित करतात असे

नसून, बंगालचा विश्वभारतीचा परिसर, कलकत्ता, बंगालची खेडी, जत्रा, स्वतः प्रत्यक्ष फिरून, बाऊलची गाणी, कीर्तने, कविगाने त्यांनी ऐकली आहेत आणि बंगाल उभा केला आहे. हा बंगाल म्हणजे प्रत्ययाला आलेला बंगाल आहे. त्याचा वस्तुनिष्ठ भूगोल नव्हे की इतिहास नव्हे. त्यांच्या भाषेत “ही (बंगालच्या) प्रथमदर्शनी प्रेमाची कथा आहे.” आणि या सुरसकथेचा साक्षीदार सलील घोष, इतर बंगाली कलावंत, मित्र-मैत्रिणी आहेत, निसर्ग आहे, म्हणून रसिक वाचक अशा अपूर्व बंगालचे दर्शन घेत श्री. पु. ल. सारख्या रसिकराजाबरोबर फिरून येतो असे म्हणता येईल.

‘वंगचित्रा’तील पु. ल. देशपांडे व ‘बंगाल’ प्रदेश

‘पु. ल.’च्या सर्वच प्रवासवर्णनांतून त्यांच्या विलोभनीय व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू प्रगट होतात. आणि प्रवासवर्णन एक कलाकृती म्हणून तिला रंगत येते. तिचे वाङ्मयीन मूल्य वाढते. ‘वंगचित्रा’त त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घेताना ‘अपूर्वाई’ व ‘पूर्वरंग’ यांतील पु. ल. देशपांडे दिसतातच. पण आमच्या मते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला यात अधिक प्रगल्भता आली आहे. ते अधिक वैश्विकवृत्तीचे झाले आहेत. अधिक गंभीर आणि चिंतनशील बनले आहेत. यात त्यांच्या आध्यात्मिक वृत्ती वाढीला लागलेल्या दिसतात. त्यामुळे एखादा प्रसंग, घटना किंवा सौंदर्यस्थळ किंवा निसर्ग पाहून अंतर्मुख व चिंतनशील होणाऱ्या पु. ल. देशपांडे यांना पाहणे किंवा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन घेणे विलोभनीय ठरते. आणि अखंड जीवनच कसे ब्रह्ममय आहे हा विचार इथे अनेकदा जाणिवेच्या स्तरावर जाऊन व्यक्त होतो. अनेकदा व्यक्ती किंवा प्रसंगानुकूलही व्यक्त होऊ लागतो असे म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, पान ५-६ वरील ‘वृद्ध विद्वान मित्राबरोबरचा भेळ खाण्याचा प्रसंग’, ‘सरस्वतीवर्णन’ (पान १४), ‘शांतिनिकेतनातील काळोख्या रात्रीचे नक्षत्रदर्शन’ (पान ४५-४६), पाने ५१ ते ५३ वरील ‘अध्यात्मवर्णन व ब्रह्मानंदवर्णन’, ‘गुरुदेवांचा ज्ञानयज्ञ विचार’ (पान ७४), पान १४३ वर ‘भेटलेले आकाश’, ‘चंडीदास चित्र’ (पाने १५१ ते १५३) यांतून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे खास वेगळे दर्शन घडेल.

त्याप्रमाणे पु. ल. एक समर्थ कलावंत, रसिक लेखक, बंगाली भाषेचे विद्यार्थी, रवींद्रभक्त, बंगाली साहित्याचे, कलेचे भोक्ते, मूळ कोकणी पिंडाचे गृहस्थ म्हणून अनेक ठिकाणी जाणवतात. एक समर्थ कलावंत म्हणून आपल्याला त्यांची ‘वंगचित्रे’ ही त्यांच्या मनात ठसलेली ‘चित्रे’ शब्दांतून रेखाटणारे कलावंत लेखक आहेतच. पण त्यांनी एकंदर बंगालचा आत्मा व संस्कृती, तेथील कलावंतांच्या दर्शनांतून, स्त्रियांच्या चित्रांतून, टागोरांच्या कर्तृत्वाच्या आलेखातून कशी फुलून आली आहे, त्याचे दर्शन घडविले आहे. मुळात लेखक या सर्वांच्या ओढीने विश्वभारतीत जाऊन राहिले आहेत. बंगाली भाषा शिकणे व साहित्याचा अभ्यास वाढविणे हे त्यांचे ध्येय आहे. या शालेय पाठांच्या अभ्यासाबरोबर, तेथील एका द्रष्ट्या विश्वकवीच्या म्हणजेच रवींद्रांच्या वैष्णवी वृत्तीतून व विशाल मानवतावादी विचारांतून साकारलेले ‘शांतिनिकेतन’ व ‘श्रीनिकेतन’, त्यांच्या आसपासचा परिसर हे टागोरांचे वास्तवात साकारलेले स्वप्न आहे. हे स्वप्न न्याहाळण्यास पु. ल. सारखा समर्थ प्रतिभेचा भाष्यकारच हवा होता असे वाटून जाईल. एकंदर भारताचा आत्मा व त्यातील बंगाली संस्कृतीची पृथगात्मता त्यांनी नेमकी हेरली आहे. आणि तिचे मनोज्ञदर्शन घडविण्यात पु. ल. देशपांडे निःसंशय यशस्वी ठरले आहेत, असे म्हणता येईल. या दृष्टीने या प्रवासवर्णनाच्या आरंभापासून तो शेवटच्या प्रकरणापर्यंत एक सलग असे बंगालचे जे चित्र उभे राहते, ते सप्तरंगी इंद्रधनुष्याचा प्रत्यय यावा तसे उतरले आहे. या दृष्टीने बंगालच्या स्त्रियांनी बंगाली पुरुषांना उत्कट व भावनाप्रधान कसे बनविले आहे? बंगाली स्त्री ही बंगालची मूर्तिमंत संस्कृतीच कशी वाटावी, याचे चित्रण करताना त्यांनी म्हटले आहे,

“स्त्रीजन्माच्या करुण कहाण्यांची बंगाली वाचकांना अधिक ओढ. बंगाली घरात पुरुष हा लाडावलेल्या पाळीव प्राण्यासारखा. पोपटाचे किंवा कुत्र्यांचे करावेत तसे ह्या बंगाली बायका आपल्या नवऱ्यांचे लाड करीत असतात.” (पाने ४२—४३)

पुढे, नक्षलवादी तरुण पोरे चळवळ करताना या घरातल्या स्त्रियांवर केवढा अन्याय करतात, याचे विचार त्यांनी मांडले आहेत. खरे म्हणजे त्यामुळे बंगालने केवढे दुःख पदरी बांधून घेतले आहे याची या तरुणपिढीला कशी पर्वा वाटत नाही, असे त्यांनी म्हटले आहे.

पु. लं. मधला भाष्यकार, किती समर्थपणे या पुस्तकात व्यक्त होतो; तोही अनेक अंगांनी. ‘शांतिनिकेतना’बद्दल ते लिहून जातात, “रवींद्रांचे शांतिनिकेतन हे असेच एक उदात्त वेड होते.” (पान ४३) या उदात्त वेडाचा अन्वयार्थ लावणारे पु. ल. खास लक्षणीय वाटतात. ते म्हणतात, “शांतिनिकेतन ही एक दगडाविटांच्या इमारतींनी उभारलेली शाळा नसून ती एक जीवनाचे तत्त्वज्ञान आहे.” (पान ३०३) “असंख्य मनामनांना जुळवणारी प्रेमाची सतार जिथे जुळली आहे, ते शांतिनिकेतन आहे. ती सतार घेऊन बंगालात जावे किंवा पृथ्वीच्या पाठीवर आणखी कुठेही जावे.” (पान २९२)

पु. ल. देशपांडे यांची विविधांगी रसिकता ‘वंगचित्रां’त जागोजाग दिसून येते. अखंड ‘वंगचित्रे’ हे त्यांच्या रसिकतेचे लक्षण मानता येईलच. पण स्वरवेड्या पु. ल. चे आणि संगीतज्ञाचे दर्शन बाऊल संस्कृती, जयदेवाची जत्रा, मेळे, गाण्याच्या सतत तीन महिने घडलेल्या मैफली यांतून सहजच घडावे आणि त्यावरच्या चिंतनशीलतेने मन थकव्हावे. ते म्हणतात—

“नुसते ज्ञान कोरडे. म्हणून त्याला सुरांची साथ असली की ते ज्ञान माणसाला विनाशाकडे न नेता विकासाकडे नेते. सप्तसुरांचा आणि सप्तरंगांचा जिथे आदर होतो तिथेच मानवी संस्कृती फुलते.” या म्हणण्यात स्वरांबरोबर रंगांचेही मानवी संस्कृतीतील स्थान किती महत्त्वाचे आहे, याची प्रतीती येते.

बंगालच्या मुक्कामात त्यांना या कलांबरोबर, विज्ञानाच्या उपासनेसह चाललेला ‘श्रीनिकेतना’तला ज्ञानयज्ञ प्रत्ययाला येतो. याचाही ते आलेख काढतात. पु. ल. या ठिकाणी जीवनाच्या, निसर्गाच्या व चित्रकलेच्या सप्तरंगांत न्हाऊन निघाल्यासारखे वाटतात. हा चित्रात किंवा रंगात रमण्याचा त्यांचा गुण त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा नवा पैलू आहे, असे आम्हास वाटते. ‘मी चित्रकलेचा दोर कापून टाकला आहे’ असे ‘अपूर्वाई’त म्हणणारे पु. ल. वेगळे आणि इथे ‘वंगचित्रां’त चित्रकलेत रमणारे, निसर्गाचे विविध रंग न्याहाळणारे व ‘अनमित्रां’च्या चित्रांना साक्षी असणारे पु. ल. वेगळे आहेत, असे आम्हास वाटते. ‘अनमित्रां’च्या चित्रकलेवरील शैलीभाष्य त्यांनी स्वरभाषेत साधले आहे (पान १९० ते १९३). हा समर्थ कलावंत म्हणून दर्शन घडताना बालकवी कुकुलची भेट (पान ३२), बाऊलची गाणी व संस्कृतिपरिचय (पाने १६० ते १६८) यांतून ते जसे घडेल, तसे दर्शन टागोरांच्या क्रांतदर्शी प्रतिभेचे दर्शन घडविण्यातही होईल. या दृष्टीने टागोरांच्या ‘सहजपाठा’ पाठातून बंगालला टागोरांनी नवी बंगाली भाषा कशी दिली, त्यावर बंगालच्या तीनचार पिढ्या कशा पोसल्या आहेत, महाराष्ट्राची ‘बालपुस्तके’ व त्यांच्या योजना कशा असतात, यावरचे त्यांचे मननीय विचार मार्मिक वाटतील. एकंदर बंगाली नवी पिढी ही जीवनाची सर्वकष रसिकता घेऊन कशी पुढे जाते याचे दर्शन होईल. एकंदरीने, लोककला, संगीत, चित्रकला, सामान्य माणूस, खेडी, निसर्गप्रेम यांतून बंगाल कसा जाणवत राहतो, याचे दर्शन पु. ल. घडवितात. टागोर आणि अॅना तर्खड, टागोरांची ‘शिवाजी उत्सव’ कवितेतील शिवाजीराजांबद्दलची भक्ती, टिळकांबद्दलचे निःसीम

प्रेम, राष्ट्रभक्ती, विश्वमानव घडविण्याची जिद्द, या सर्वांतून आपण एक यशस्वी प्रवासवर्णनकार म्हणून पु. लं. ना जसे पाहतो, तसेच प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची जीवनदर्शनक्षमताही पाहू शकतो.

या पुस्तकातील पु. लं. चे निसर्गप्रेम एका कवीचे वाटेल, इतके ते निसर्गाशी एकजीव झाले आहेत. यापूर्वीच्या प्रवासवर्णनात इतके एकजीव झालेले पु. ल. आढळतीलच असे म्हणता येणार नाही. 'पूर्वरंग' व 'अपूवाई' यांपेक्षा 'वंगचित्रा'तव्यक्त होणारा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा हा पैलू अधिक प्रभावी आहे.

“कलकत्यात माणसे घोघावत असतात”(पान १९९), “कलकत्ता शहर कढईतल्या रश्म्यासारखे नुसते रटरटत असते”(पान २००), अशा एखाददुसऱ्या वाक्यातून कलकत्याचा परिचय अधिक घडतो. राजकीय चळवळींनी, माओवादी व नक्षलवादी झालेल्या कलकत्याचे चित्र असे सहज रेखाटल्याने, तिथे काय भयानक वातावरण असेल याची प्रतीती यावी. प्रदेशप्रत्यय घडवण्यात प्रवासवर्णनकार यशस्वी ठरतो तो अशा वेळी. चंडीदासाच्या प्रेमकहाणीत व त्यावरील भाष्यात एकप्रकाराची महन्मंगल प्रीतीची उदात्तता सहज पटून जाईल. पण त्याबरोबरच बंगालच्या सामाजिक जीवनाचे काही पैलू दिसतील.

सलील घोष, मंटूबाबू, बालकवी कुकुल, अनमित्राचे घर, शांतीदांचे कुटुंब, कालिदासबाबू, भूदेव चौधरी, विनोददा, जमीनदारबाबू, रवींद्रांचे चरित्र व चित्र यांवरून पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिचित्रणकौशल्यावर प्रकाश तर पडतोच; पण त्यातून बंगालचे एक चित्र साकारत जाते. ते मनोहर आहे. श्रीनिकेतन व शांतिनिकेतन ही टागोरांची जीवनाला पूर्णता आणणारी दोन महान कार्ये कशी आहेत, याचे सहज दर्शन घडावे. शांतिनिकेतनात “शब्द, सूर आणि रेषा उपास्यत्रयी आहे”(पान १२५). तर टागोरांनी “इंग्रज, फ्रेंच, पोर्तुगीज, स्पॅनिश, डच यांच्यासारख्या साम्राज्यवादी युरोपिअनांच्या आधिपत्याखाली गुलामांचे जिणे जगलेल्या, स्वत्व हरवलेल्या भारतालाच नव्हे, तर साऱ्या आशिया खंडाला त्याचा हरवलेला 'आत्मा' शोधून दिला (पान २४४), असा टागोरांचा गौरव ते साधतात.

तरपु. लं. मधल्या कोकणी व्यक्तिमत्त्वाच्या छटा पान ३९, ४१, २१५, २२५ वर पाहावयास सापडतात. कोणत्याही प्रदेशाची भाषा शिकायच्या खऱ्या शाळा फलाट, बाजार, नाटकाची थिएटरे, सलूनस या होत (पान २५), असे त्यांनी म्हटले आहे. आणि आपली बंगाली शिकण्यासाठी याही शाळांचा बंगालच्या मुक्कामात त्यांनी उपयोग केला आहे. 'वंगचित्रा'ना रंग भरतो आणि बंगाल जाणवतो तो अशा उपरोक्त प्रत्ययित उदाहरणांमुळेच.

पु. ल. देशपांडे यांची शैली

पु. ल. देशपांडे यांची 'वंगचित्रा'तील शैली त्यांच्या या उपरोक्त प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वासारखीच प्रगल्भ झाली आहे. म्हणूनच 'वंगचित्रे' ही एक अपूर्व, सलग, दीर्घ लेखरूप प्रवासपर कलाकृती म्हणून तिला रूप प्राप्त होते. त्यांच्या व्यक्तिदर्शनाची शैली टागोरांच्या क्रांतदर्शी प्रतिभेचे दर्शन घडविण्यात जशी दिसते, तशीच सलीलबाबू, जमीनदारबाबू, भूदेव चौधरी इत्यादींच्या व्यक्तिचित्रणांत दिसेल. स्थलवर्णनशैलीच्या दृष्टीने विश्वभारतीचा परिसर, जयदेव जत्रा, सावताल संस्कृतीच्या रूपाने (पान ८८-८९) खेड्यांची वर्णने पाहता येतात. शहराच्या दृष्टीने प्रातिनिधिक कलकत्ता उभे करताना स्थलवर्णनशैली दिसेल. प्रसंगवर्णनशैलीच्या दृष्टीने जातानाचा रेल्वेप्रवास प्रसंग (पान ८-९), येतानाचा प्रवास (पान २८८-८९ वरील वर्णन) किंवा शांतिनिकेतनातील निरोप-समारंभ पाहता येईल. 'अनमित्रा'च्या खोलीत

त्याच्या चित्रप्रक्रियेचे गूढ उकलताना प्रसंगवर्णन कसे अप्रतिम साधले आहे, ते पाहणे मनोरंजक ठरते (पाने १९० ते १९२). याशिवाय, पु. लं. च्या शैलीची दर्शने 'इंटरनॅशनल गेस्ट हाऊसवर्णन', 'शांतिनिकेतनातील रात्र', 'दयनीय राजकीय अवस्थेचे चित्र', 'खजूररसपान सहल', 'चंडिदास चित्र', 'जमीनदारबाबू चित्र', 'आनंदयात्री बाऊल', 'मारामारीचे स्मरणचित्र', 'स्वरभाषेतील शैलीभाष्य', 'कविगान', 'अॅना तर्खड व रवींद्रनाथ', 'शिवाजी उत्सव', 'आजचे शांतिनिकेतन', 'दोलोत्सव', ही सर्व शैलीची दर्शने या ग्रंथास खास प्रवासपर कलाकृतीचे रूप आणणारी आहेत असे म्हणता येते.

'जावे त्यांच्या देशा' : एक परिचय

पु. ल. देशपांडे यांची ही दुसरी प्रवासपर साहित्यिक कलाकृती हे या कालखंडाचे एक वैशिष्ट्य मानावे लागते. 'म्हणून हे पांढऱ्यावर काळे' या प्रास्ताविकावरून या प्रवासपर साहित्यिक कलाकृतीच्या निर्मितीवर खूप प्रकाश पडू शकतो. पु. ल. हा ग्रंथ का लिहिला याबद्दल व प्रवासाबद्दल म्हणतात :

“माझ्या पायावर चक्र आहे की नाही ते मला ठाऊक नाही, पण मला येणारे प्रवासाचे योग पाहिल्यावर, एखाद्या ज्योतिष्याला पाय दाखवावेसे वाटायला लागले आहे. एक गोष्ट मात्र खरी; मी मायदेशात तसा बैठा माणूस आहे. परदेशात मात्र खूप हिंडतो. अधाश्यासारखा पाहतो आणि ऐकतो. नव्हे पाहण्यासाठी हिंडतो. कुठे काय ऐकण्यासारखे आहे ते शोधत जातो. आणि जे काही ऐकले— पाहिले ते सांगायची मला ओढ लागते. आणि त्यांतूनच माझे हे लिहिणे घडते. ही फिरस्त्याची खोड आहे. सुटेल तेव्हा सुटेल! त्यातून माझे हे सांगणे ऐकणारेही भेटत आले आहेत हे माझे भाग्य!

“प्रतिभेचे थोर देणे लाभलेल्या एखाद्या साहित्यकाराने ह्यातून शब्दांची कितीतरी मोठी शिल्पे उभी केली असती, ती ताकद माझ्यात नाही याची मला जाणीव आहे. हा माझा विनय वगैरे नाही, भव्य कलाकृतींच्या दर्शनातून मला लाभलेले हे शहाणपण आहे. तरीही लिहिल्यावाचून राहवत नाही म्हणून हे पांढऱ्यावर काळे.”

या उद्गारात पु. ल. एक जातिवंत प्रवासी कसे आहेत याचा पुरावा मिळतो. आणि आपले प्रवासलेखन म्हणजे नवप्रदेशसंबद्ध अनुभवांची स्वाभाविक अभिव्यक्तीकिंवा आत्माविष्कारच कसा असतो, हे 'पाहिले ते सांगायची मला ओढ लागते' 'तरीही लिहिल्यावाचून राहवत नाही.' अशा वाक्यांतून कळायला वेळ लागत नाही. आपल्याच निर्मितीकडे असे वळून पाहणे एखाद्या थोर कलावंताचे लक्षण होय, असे म्हणता येईल.

'जावे त्यांच्या देशा'मधील 'प्रवास'

'जावे त्यांच्या देशा' या प्रवासवर्णनातील प्रवास हा युरोप व अमेरिका खंडातील काही देशांवर आधारित असा प्रवास आहे. हा प्रवास विमानाचा आहे. तेथे गेल्यावर मोटारीचा व पायी प्रवास केल्याच्या खुणा इथे सापडतात. व्हेनिस, रोम, नेपल्स, फ्लोरेन्स, न्यूयॉर्क, सान्फ्रान्सिस्को, हंगेरी, नायगारा येथील प्रदेशप्रत्यय देणारा हा प्रवास असल्याने, त्याला 'पूर्वरंग'. 'अपूर्वाई', 'वंगचित्रे' या कलाकृतीतील प्रवासाहून वेगळेपणा आहे. यातला छोट्या प्रवासी बोटीने केलेला व्हेनिसमधला प्रवास व त्याची खास नजाकत व जादू शब्दात उतरली आहे. ही जादू 'निळाई' आणि 'उदंड जाहले पाणी' यांत दिसेल. या प्रकरणातील

व्हेनिस पाहतानाचा व नायगारा येथील प्रवास खास वेगळा वाटेल. तर न्यूयॉर्कमधला भीतिग्रस्त मनाने शोधलेला पत्ता पायी प्रवास म्हणून खास लक्षात राहिल. 'हंगेरी- माझा नवा स्नेही' मधील प्रवासही हंगेरीचे अंतरंगदर्शन देणारा प्रवास ठरला आहे.

‘लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व’ व ‘प्रदेश’ प्रत्यय

‘वंगचित्रां’प्रमाणेच या प्रवासवर्णनातील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व हे एका विकासशील लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व आहे. मराठीत जे इतर काही प्रवासलेखक आहेत, त्यांच्या विकासशील व्यक्तिमत्त्वाचा प्रत्यय पुढील लेखनात घडतोच असे नाही. ‘पु. लं.’ची गोष्ट वेगळी आहे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची प्रगल्भताच त्यांच्या प्रवासवर्णनांना एक वेगळे परिमाण देऊन जाते, असे म्हणता येईल. या प्रवासवर्णनात पु. लं. च्या व्यक्तिमत्त्वाचे सर्व पूर्वपैलू दिसून येतातच, परंतु निसर्गाशी आणि माणसाशी अद्वैत साधणारे पु. ल. देशपांडे हे इथे आमच्या मते खास वेगळे ‘पु. ल.’आहेत. या दृष्टीने ‘जावे त्यांच्या देशा’ हे प्रवासवर्णनाचे नाव परंपरावादी व गद्यसदृश वाटते. त्यापेक्षा ‘दर्शन’ किंवा ‘निळाई’ यांपैकी एक नाव या कलाकृतीला शोभून दिसले असते, असे सहज वाटून जाते. असे ‘दर्शन’ पाहिलेल्या प्रदेशाचे व त्यात मुरून गेलेल्या स्वतःचे त्यांनी इथे घडवले आहे, असे म्हणता येईल. कारण सृष्टीशी, तेथील प्रदेशाशी, तिथल्या माणसांशी भक्ताच्या भावनेने एकजीव होणारे पु. ल. देशपांडे इथे भेटतात. सारखे जाणवतात. एकंदर हे दूरदेशदर्शन दूरदर्शनाची कलात्मक प्रतीती देते, असे म्हणता येईल. म्हणून ‘दर्शन’ या लेखामधील पाणवाटांची जलनगरी ‘व्हेनिस’ फक्त सुखाच्या घटिकाच दाखविणारी ठरली आहे. या दृष्टीने यातील ‘वार्षिक नौकामहोत्सवाचे वर्णन’ (पाने १३ ते १५) हा पु. लं. च्या नौकेसारख्या संथ पण गतिशील शैलीचा नमुना वाटेल. उदाहरणार्थ, “...सगळीकडे अशी काही जादूगिरी की, प्रत्येक पुरुषाला वाटावे आपण परिकथेतील राजकुमार आहोत, आणि प्रत्येक स्त्रीला वाटावे की, एकाएकी आपल्याला परीचे पंख फुटले आहेत...” (पान १५)

यातील कल्पकता व रसिकता खास लक्षणीय ठरेल. तर चॅप्लिनदर्शनात (पाने १५ ते १९) पु. ल. एक चॅप्लिनचे परमभक्त आहेत याची प्रतीती येते. म्हणून ते शेवटी म्हणतात, “मी दिवसभरात झालेले साऱ्या व्हेनिसचे दर्शनच चॅप्लिनवरून ओवाळून टाकले!” (पान १९).

‘निळाई’ या प्रकरणात रोम व इटलीला लाभलेल्या अपूर्व निळाईचे दर्शन पु. लं. नी रसिकांना घडविले आहे. यात प्रामुख्याने रंगभक्त पु. ल. देशपांडे जसे दिसतील, तसेच त्यांचे निसर्गप्रेम हे एका जातिवंत कवीचे वाटेल. या दृष्टीने या प्रकरणातील अप्रतिम काव्यात्मशैलीचे दर्शन म्हणून ‘नीलकुहरवर्णन’ (पाने ३३ ते ३५) पाहता येईल. हे नुसते वर्णन नाही. ही निळाईची प्रतीती आहे. म्हणून, “ते पाणी म्हणजे साक्षात वितळलेला निळा प्रकाश होता. प्रकाशाचे पाणी झाले होते!” (पान ३४) अशी प्रतीतिदर्शक प्रतिमादर्शी भाषाशैली येते आणि हा ‘प्रवासानुभव’ साक्षात्कारी आध्यात्मिक पातळीवर पोहोचतो. त्याची प्रतीती ज्ञानदेवांनी वर्णिलेल्या निळ्या कृष्णरूपाशी— कोटीचंद्र प्रकाशाशी—आपले नाते सांगते— “त्या निळाईने सगळ्यांनाच एका अलौकिक आनंदाने भिजवून चिंब केले होते. आता माथ्यावरच्या निळ्या आकाशाला मी मोठ्या अभिमानाने सांगतो की, तुझ्या निळाईचा अर्थ सांगणाऱ्या त्या नीलकुहरातल्या पाण्याला मी भेटून आलो आहे!” (पान ३५) अशी प्रतीती पु. ल. देशपांडे घडवितात. यात निसर्गाशी एकजीव होणाऱ्या त्यांच्यामधल्या कवीचे दर्शन घडावे. यातच त्यांच्या आध्यात्मिक पिंडाचे दर्शनही घडावे.

या प्रकरणातील इटलीची घडण, भाषेची अडचण, सोरेंटोचा किनारा व काप्रीवर्णन ही वर्णने खास उतरली आहेत.

‘फ्लोरेन्स आणि आद्य शंकराचार्य’ या प्रकरणात, पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आध्यात्मिक पैलू खास व्यक्त झाला आहे. या दृष्टीने डॉ. गास्तोने उगुच्चिओनी या शंकराचार्यांचे भक्त असलेल्या, मानसशास्त्रवेत्त्या डॉक्टरमजकुरांची भेट खास लक्षणीय आहे. यांतून अध्यात्मवादी भारतभक्त डॉक्टरांचे व्यक्तिचित्र जसे साकारते, तसेच श्री. पु. ल. देशपांडे यांचे. यापूर्वीच्या प्रवासवर्णनातून असे पु. ल. देशपांडे फार कमी आढळतात. त्याबरोबरच प्रारंभीचे फ्लोरेन्सचे वर्णन, भाषा व माणूस यांचे नाते (पान ३८), चर्चस व ऑर्गन तसेच घुमटाचे वर्णन त्यांच्या कलाप्रिय व रसिक मनाचे दर्शन घडवून जाईल. अप्रतिम स्थळवर्णनाचीपावती मिळेल.

‘एक बेपत्ता देश’ हे प्रकरण न्यूयॉर्कसारख्या विराटनगरीचे, पर्यायाने अमेरिकेचे, आजचे प्रातिनिधिक दर्शन घडविते, असे म्हटल्यास वावगे ठरत नाही. प्रारंभी हव्या असलेल्या घराचा पत्ता शोधणारे पु. ल. देशपांडे एक गांगरलेले प्रवासी म्हणून लक्षात यावेत. परंतु त्यामुळेच या विराट नगरीतील म्हाताऱ्या माणसांचे जीवन किती धोक्यात असते, याची प्रतीती ते घडवून जातात. ‘एक बेपत्ता देश’ या शीर्षकातच पुढारलेल्या अमेरिकेची शोकात्मिका सूचित होते. या शहरातील आजची गुन्हेगारी, टीन एजर्सचे उद्ध्वस्त होऊ पाहणारे जीवन, समलिंगी संभोगाची वाढती आवड, ढासळणारी कुटुंबसंस्था, गौर बैराग्यांची उतारपेठ झालेले न्यूयॉर्क अधिक जाणवते आणि रोज काही नवे, निराळे हवे असण्याच्या तृष्णेतून हे राष्ट्र केवढी भयानक दुःखे ओढवून घेते आहे याचे चित्र मिळते. पु. ल. देशपांडे यांचे सूक्ष्म निरीक्षण इथे कसोटीला उतरले आहे असे म्हणता येते. या दृष्टीने अमेरिकन लोक, त्यांची भोगलालसा, काळे-गोरे भेद, खून, मारामान्या, दरोडेखोरी यांचे सूचक चित्रण हा या प्रकरणाचा खास विशेष मानता येईल. अमेरिकेत ‘मरणे’ ही कसे महाग, कष्टदायक, अतिखर्चाचे होऊन बसले आहे याचे उदाहरण ऑफिसमधल्या मित्राच्या प्रत्यक्ष आईच्या फ्युनरलला न जाण्याच्या उदाहरणाने चित्रित झाले आहे, ते लक्षणीय ठरेल. या उद्ध्वस्त होऊ पाहणाऱ्या न्यूयॉर्कच्या सूचक चित्रणाला एका शोकात्मिकेचा घाट प्राप्त होऊ पाहतो, असे म्हणता येईल. अमेरिकन जीवनाची दुसरी काळी बाजूच यात प्रामुख्याने चित्रित होते. त्यामुळे इथे वेगळ्या, पत्ता हरवलेल्या अमेरिकेचा पत्ता रसिकाला बरोबर सापडतो असे म्हणता येईल. श्री. गंगाधर गाडगीळ, प्रा. काणेकर यांनी रंगविलेली उद्यमशील अमेरिका वेगळी आणि ‘पु. लं.’नी रंगवलेली ही आजची प्रातिनिधिक अमेरिका वेगळी.

याहून ‘मिस्टर सान्फ्रान्सिस्को’मध्ये पु. ल. देशपांडे एक रसिक म्हणून अधिक जाणवतात आणि या शहरात पूर्व-पश्चिम संस्कृतीत वाढलेले, नाना देशांतले लोक कसे गुण्यागोविंदाने राहतात याचे दर्शन घडवितात. इथली वैष्णवी वृत्ती त्यांनी कटाक्षाने टिपली आहे आणि आपली रसिली वृत्ती दाखविली आहे. इथला रसरसता निसर्ग, तशी इथली माणसे यांचे दर्शन घडविण्यात पु. ल. यशस्वी झाले आहेत. या शहरात सारखे चालत राहावेसे वाटते असे म्हणणारे पु. ल. एक जातिवंत रसिक असल्याची साक्ष पटते. इथले आइस्क्रिम, इथली स्टॅनफर्ड, बर्कलेसारखी विद्यापीठे पाहणे, हाही एक खास अनुभव आहे. बर्कले विद्यापीठात दहाबारा नोबल पारितोषिके घेतलेले प्राध्यापक विनम्र होऊन विद्यादान करतात, हाही त्या अनुभवाचा एक गहिरा पैलू मानावा लागेल. ही द्राक्षभूमी एक यक्षभूमी कशी ठरतेयाचे हे खास चित्रण मानता येईल.

‘हंगेरी— माझा नवा स्नेही’ हे प्रकरणही खास कलात्मक उतरले आहे. या देशाचा प्रत्यय नोंदताना, “...एखादा सुंदर कवितासंग्रह वाचीत जावे तसा मी हंगेरी वाचीत जात होतो. अनोळखी, रंगीत, आनंददायी अनुभूतींनी भरलेले एक एक पान असावे तसा एकेक दिवस...” (पान १९१), असे जिवाभावाचे मैत्र जमविणारा हंगेरी हा उमदा देश पु. ल. देशपांडे यांनी मोठ्या रसिकतेने उभा केला आहे. यातील पु. लं. ची स्थलवर्णनशैली व व्यक्तिचित्रणकौशल्य खास लक्षणीय मानता येईल. मि. अॅण्ड्र्यू, गेझाकाका, घरमालक गाल व त्याचे कुटुंब, कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांची या लेखातील शब्दचित्रे सहज साकारत गेली आहेत. ती व्यक्तिचित्रणकौशल्याचा नमुना म्हणून सांगता येतील. हंगेरीचा किल्ला, तेथील सरोवराकाठी असलेला टागोरांचा पुतळा, इत्यादी स्थळांच्या प्रतिमा स्थलवर्णनाचा मासला म्हणून सांगता येतील. यात त्यांची टागोरभक्ती, रसिकता इत्यादींचे दर्शन घडावे. तसेच, हजारो लोकगीतांच्या ध्वनिमुद्रिका ऐकून हंगेरी हा मूळ धनगरांचा देश कसा आहे, याचे चित्र रसिकमनावर उमटते आणि पु. लं. ची दृष्टी ही पांढरपेशा वर्गावरून सर्वसामान्य माणसाकडे कशी वळते आहे हे कळते. येथील संगीत, नाटक यांतूनही या जीवनाची प्रतीती ते घडवतात. या दृष्टीने ‘फेरेन्स अॅकेडमी ऑफ म्यूझिक’चे चित्र रसिकाच्या निश्चित लक्षात राहिल.

‘उदंड जाहले पाणी’—एखाद्या देशाच्या प्रत्ययात प्रामुख्याने एखादी गोष्ट फिरस्त्या लेखकाच्या मनावर सारखी व सातत्याने ठसून जाते. या प्रकरणात इंग्लंड व अमेरिकेला असे झालेले ‘पाण्याचे दर्शन’ रंगविण्यात पु. ल. देशपांडे यांचे हे प्रकरण प्रामुख्याने आधारलेले आहे. पाश्चात्य राष्ट्रांनी जपलेली ही जलसंपत्ती वर्णन करण्यातला आनंद व ‘पाहण्या’तला आनंद इथे पु. ल. देशपांडे वर्णन करतात आणि त्याबरोबर आपण आपल्या धर्मात व संस्कृतीत पाण्याला माहात्म्य दिले तरी आज उपयुक्ततावादी दृष्टीमुळे ‘गिरसप्पा’सारखी सौंदर्यस्थळे कशी उद्ध्वस्त करून टाकली आहेत याचे चिंतन येते. पु. लं. ची निसर्गभक्ती इथे जशी दिसते, तसे चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वही प्रत्ययाला येते. “या खेपेची माझी पश्चिमयात्रा पाण्याच्या नाना प्रकारच्या लीलांचे दर्शन घेतच झाली. खुद्द पर्जन्यराजानेही आपले विलक्षण नृत्य दाखविले...” (पान १९८) या वाक्यात एका कवीचीच निसर्ग-ओढ व्यक्त होईल. ‘रोमचा पाऊस’, ‘स्वित्झर्लंड म्हणजे भूलोकीचे नंदनवन’, ‘पाणी पाहून चिंतन’, ‘नायगारा’, ‘थाउजंड आयलंडस्’, ‘कायगरसाहेब’, ‘पाण्यावरची सर्कस’, ‘जलधारांची अद्भुत नृत्यलीला’ अशा वर्णनांतून पु. लं. नी आपल्यामधील कवीचे, निसर्गभक्ताचे, शैलीकार लेखकाचे तिथल्या प्रदेशासहित दर्शन घडविले आहे.

सारांश, ‘जावे त्यांच्या देशा’ या प्रवासवर्णनात पु. ल. देशपांडे यांच्या निसर्गभक्तीचे, वैष्णवीवृत्तीचे, आध्यात्मिक पिंडाचे खास दर्शन घडते आणि त्याबरोबरच अमेरिका, रोम, इटली, व्हेनिस, फ्लेरेन्स, नायगारा, हंगेरी, सान्फ्रान्सिस्को इत्यादी स्थले व देश यांचेही सहज दर्शन होऊन जाते. इथला प्रदेश आणि पु. ल. देशपांडे इतके एकजीव होऊन गेले आहेत की, त्यांचे वेगवेगळे दर्शन घडविणे अवघड होते.

तसेच, वाङ्मयीन रूपाच्या दृष्टीने एक सलग, दीर्घ लेखरूप प्रवासपर वाङ्मयीन कलाकृती, असेच ‘जावे त्यांच्या देशा’ या ग्रंथाचे रूप आहे. शिवाय, यातील प्रत्येक लेखही वेगळी आकारबद्ध प्रवासपर कलाकृती वाटेल, असा उतरला आहे.

एक थोर प्रवासवर्णनकार

‘वंगचित्रे’ या प्रवासपर कलाकृतीप्रमाणेच ‘जावे त्यांच्या देशा’ ही एक प्रदीर्घ लेखरूप सलग अशी प्रवासपर साहित्यकृती आहे. या दोन्ही प्रवासपर साहित्यिक कलाकृतींतून पु. ल. देशपांडे यांच्या प्रगल्भ, चिंतनशील शैलीचे जसे दर्शन होते, तसेच विकासशील व्यक्तिमत्त्वाचे. हे व्यक्तिमत्त्व अधिकाधिक विश्वात्मक होत चालल्याचा व निसर्गाशी एकजीव होत असल्याचा प्रत्यय वाचकाला येत राहिल. मराठीमध्ये प्रवासवर्णन हा एक समृद्ध व प्रगल्भ वाङ्मयप्रकार बनविण्यात श्री. पु. ल. देशपांडे यांचा सिंहाचा वाटा आहे. त्यांची ‘अपूर्वाई’ हा प्रवासवर्णनपर साहित्यकृतींचा एक मानदंड ठरतो. त्याप्रमाणेच, ‘पूर्वरंग’, ‘वंगचित्रे’ व ‘जावे त्यांच्या देशा’ ह्या तिन्ही प्रवासपर साहित्यकृतींनी प्रवासवर्णनकार म्हणून त्यांचे स्थान अव्वल दर्जाचे ठरते. ही चारही प्रवासवर्णने म्हणजे नुसती माहितीपर इतिहास, भूगोल सांगणारी प्रवासवर्णने नाहीत. त्यात माहिती असूनही माहिती नाही असे म्हणता येईल. पु. लं. च्या व्यक्तिमत्त्वात इथले पाहिलेले प्रदेश, त्यांचा इतिहास, भूगोल, संस्कृती, निसर्ग इत्यादी मुरून त्याला एक वेगळेच रूप प्राप्त होते. म्हणून ‘मिस्टर सान्क्रान्सिस्को’ किंवा ‘हंगेरी—माझा नवा स्नेही’ होतो. महाराष्ट्र-सारस्वतात प्रवासवर्णन हा एक समर्थ असा ललितवाङ्मयप्रकार होतो तो पु. ल. देशपांडे यांच्यासारख्या थोर प्रतिभाशाली समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाच्या लेखकाने हाताळल्यामुळेच. मराठीतील प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकारावर पु. ल. देशपांडे यांनी आपली ‘खास’ मुद्रा उमटवली आहे, ती या चार प्रवासपर कलाकृतींमुळेच. म्हणूनच प्रवासवर्णनकार म्हणून त्यांचे स्थान गौरवाचे मानावे लागते. ‘तोकोनोमा’नंतर या कालखंडात ‘वंगचित्रे’ व ‘जावे त्यांच्या देशा’ इतकी दुसरी प्रतिभाशाली रचना सापडत नाही, असे विधान केल्यास फारसे वावगे ठरत नाही. म्हणून याकालखंडाचे ते पहिले मानकरी मानावे लागतात. “...प्रतिभेचे थोर देणे लाभलेल्या एखाद्या साहित्यकाराने ह्यातून शब्दांची कितीतरी मोठी शिल्पे उभी केली असती, ती ताकद माझ्यात नाही याची मला जाणीव आहे. हा माझा विनय वगैरे नाही.”असे प्रारंभी त्यांनी म्हटले आहे. थोर प्रतिभा आणि समृद्ध व्यक्तिमत्त्व यांचा अपूर्व विलास त्यांच्या प्रवासवर्णनात जसा पाहावयाला सापडतो, तसा अन्यत्र या कालखंडात तरी अभावानेच पाहता येतो हे सत्य आहे. म्हणूनच वरील विधानात त्यांच्या विनयाचे साक्षात दर्शनच घडते असे म्हणता येईल. पु. ल. देशपांडे हे मराठीचे एक थोर प्रवासवर्णनकार आहेत, असे निश्चित विधान करता येते.

‘उथव’ : एक परिचय

मराठीचे दुसरे एक महत्त्वाचे व थोर प्रवासवर्णनकार रा. भि. जोशी यांची ‘उथव’ (१९७८) ही एक छोटी लेखरूप प्रवासवर्णनपर साहित्यकृती आहे. या कालखंडात ती एक महत्त्वाची कलाकृती मानावी लागेल. ‘वाटचाल’, ‘मजल दरमजल’ प्रमाणे त्यांची ही तिसरी प्रवासपर साहित्यकृती होय. जुन्या लेखकांपैकी प्रा. काणेकरांचा परिचय उपरोक्त विवेचनात आला आहेच. त्यांच्याप्रमाणे जुन्या मान्यवर प्रवासलेखकांत, प्रा. रा. भि. जोशीही आजतागायत सातत्याने व मनःपूर्वक प्रवासलेखन करणारे प्रवासलेखक आहेत. ‘उथव’मध्ये इ. स. १९६० पासून १९७७ पर्यंत लिहिलेले व प्रथम विविध नियतकालिकांतून प्रकाशित झालेले एकोणीस लेख समाविष्ट करण्यात आले आहेत. यावरून यांतील काही लेखांची प्रेरणा नियतकालिकांची आहे असे अनुमान करता येईल. परंतु, प्रा. रा. भि. जोशी यांची प्रवासलेखनाची पद्धत संथ, त्यांच्या स्वतःच्या गतीने जाणारी आहे. ती प्रामुख्याने स्थलविशेष—अविशेष यांसाठीही असते. त्यामुळे प्रवासलेखन हे एखाद्या स्थळासाठी, व्रतस्थतेने केलेले लेखन असे त्याला स्वरूप येते आणि गोव्यासारख्या प्रदेशासाठी अनेक फेऱ्या होतात. ‘बिंबिकासाठी’, ‘मश्तु ओब्रिगाद’, ‘एक

आठवण आडबाजूची' हे 'उथव'मधील तीन लेख, तीन स्थलविशेष घेऊन येणाऱ्या गोव्याच्या प्रवासानुभवांवर साकार होतात.

'उथव' मधील प्रवास हा भारतीय प्रवास आहे. प्रामुख्याने तो पायी प्रवास आहे. हा प्रवास व त्यातील प्रदेश कन्याकुमारीपासून काश्मीर—गोव्यापर्यंतचा आहे. प्रा. रा. भि. जोशींना परदेशप्रवासयोग योग्य वेळी यायला हवा होता, असे सहज वाटून जाते. त्यामुळे तरी त्यांच्या एखाद्या सलग लेखरूप, प्रदीर्घ कलाकृतीचा अवतार पाहायला मिळाला असता असे वाटते. कारण नव्याने भेटलेले प्रचंड देश प्रचंड अनुभव देते झाले असते किंवा नसते, हे कळणे शक्य होते. आणि त्यामुळे छोट्या लेखरूप प्रवासवर्णनाऐवजी काही वेगळा 'घाट' निर्माण झाला असताका, हे पाहता आले असते.

'उथवचे अंतरंग'

'उथव' मधील 'एक रस्ता एक रात्र' या पहिल्या लेखात अनेक वर्षांपूर्वीचे मुंबई—ठाणे परिसराचे चित्र प्रभावी झाले आहे. यात जुन्या मुंबईतील 'गिरगाव ते ठाणे' असापायी प्रवास चित्रित होतो. आणि लेखकाच्या फिरस्त्या मनोवृत्तीवर चांगला प्रकाश पडतो. त्याचा मित्रही एक त्यांच्यासारखाच प्रवासवेडा आहे हे कळते. त्याचे चित्र छान साकार होत जाते. मुंबईतल्या मुंबई परिसरात फिरणे हाही एक रोचक अनुभव होतो हे इथे कळते. या लेखाला कथेचे स्वरूप आले आहे, असे निवेदनशैलीवरून सहज वाटून जाईल. यात जुन्या मुंबईची घडण, विक्रोळीच्या जंगलात शिरण्यापूर्वी पहाटेपर्यंत पोलिसचौकीवर अडकून पडण्याचा खासा अनुभव चित्रित झाल्याने व या अनुभवाला खास रा. भि. जोशींच्या भाषाशैलीने शब्दांकित केल्याने एक स्वतंत्र प्रवासलेख म्हणूनही लक्षणीय आहे. याची सरसता, लेखकाची अलिप्त वृत्ती, फिरस्तेपणाची जुनी खोड यांवर चांगलाच प्रकाश पडला आहे.

याप्रमाणेच 'एक बसस्टॉप' हा दुसरा प्रवासलेख या ग्रंथाची सरसता व वेगळेपणा दाखविणारा आहे. एखादे विस्मृत स्थल रा. भि. जोशी यांच्या मनात कसे रुतून बसते. आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मुशीतून काही वेगळेच विलोभनीय रूप घेऊन अवतरते याचा हा लेख म्हणजे नमुना ठरावा. मुंबईला महालक्ष्मीवरून वरळीकडे येताना जो हाजीअल्ली नाक्यावरील 'बसस्टॉप' आहे— तो एरवी सामान्य माणसाच्या दृष्टीने एक बसस्टॉपच ठरतो. पण प्रतिभावान प्रवासलेखकाच्या दृष्टीने तो किती सुंदर असू शकतो, याचे उदाहरण इथे मिळावे. हाजीअल्लीचा नाका, महालक्ष्मीचा परिसर व तेथील वरळी नाक्यावरच्या प्रदेशविशेषांवर हा लेख आधारित आहे. हाजीअल्लीच्या दर्ग्याबद्दलच्या दंतकथा, तिथून जाणवणारा खासा समुद्रप्रत्यय, तिथे निर्माण झालेले पार्थिव व अपार्थिव सौंदर्य इथे शब्दांकित करण्यात रा. भि. जोशी कमालीचे यशस्वी ठरतात. इथल्या गलपक्ष्यांचे वर्णन व सागरसौंदर्याची प्रतीती रसिकाला केव्हाही यावी.

'जिथे उथव येतो' ते महाड, तिथली नामवंत माणसे, महाडची उंच ओट्यांची घरे ही निसर्गाचीच कशी किमया आहे, याचे प्रत्ययकारी चित्रण लेखकाने साधलेले आहे. 'उथव' हे पुराच्या पाण्याला लोकांनी दिलेले लोकभाषेतील नाव या पुस्तकाला देऊन प्रा. रा. भि. जोशी यांनी 'महाड' मराठी साहित्यात चिरंजीव केले आहे, असे म्हणता येईल. पण या महाडचा आत्मा इथल्या जवळच्या मुंबईने घडविण्याऐवजी तो पुण्याने घडविला आहे हे वैशिष्ट्य त्यांनी स्मरणपूर्वक नोंदल्याची साक्ष मिळते.

‘भेघमेदुर दिल्ली’ मध्ये दिल्लीचा पाऊस व पावसातील दिल्ली चित्रित होते. तर मुद्दाम पावसात पाहिलेले महाबळेश्वराचे भिजरे व हसरे चित्र, एका वेगळ्या महाबळेश्वराचे चित्र म्हणून रसिकाच्या लक्षात यावे. हा पावसाळा अंगावर घेत महाबळेश्वराचा प्रवास करणारा लेखकही.

‘त्रिपुर’, ‘तत् चित्तपावन क्षेत्रम्’ यात प्रामुख्याने मुरूड, गुहागर, बाणकोट, वेळास, केळशी इत्यादी परिसराचे चित्र साकार होते. ही कोकणस्थ ब्राह्मणांची मूळ भूमी व त्याबरोबरच त्यांचे कर्तृत्व, कोकणी वृत्ती, तेथील सौंदर्य यांचे थोडक्यात दर्शन घडविण्यात रा. भि. जोशी यशस्वी होतात. या दृष्टीने कोकणी माणसाचा गावाचा ओढा, आतिथ्यशीलता, बैलांची झुंज खास लक्षणीय ठरावीत. श्री. जोशी यांचा कोकणाबद्दलचा ओढा, रसिकता, प्रवास करण्याची जिद्द, सूक्ष्म निरीक्षण ही खास लक्षात यावीत.

‘तेप्पा देखून जा’ या प्रवासलेखात प्रामुख्याने म्हैसूरचा दसरा, तेथील म्हैसूरप्रदेश, राजा यांचे प्रत्ययकारी चित्र उतरले आहे. प्रवासात भेटलेल्या बाईची राजभक्ती, चामुंडी टेकडीवरून घडणारे म्हैसूरदर्शन, गोमतेश्वराचा पुतळा, बैलूर परिसर ही वर्णने लक्षणीय उतरली आहेत.

‘ते ऋद्धिपूर देखिले— पुनरपि’ या प्रवासलेखात, नव्या सुधारलेल्या, नव्याने बांधून काढलेल्या ऋद्धिपुराचे वर्णन येते. ते आता हिंदूंचे क्षेत्र झाल्याचा प्रत्यय नोंदला आहे. हा फारसा यशस्वी लेख आहे, असे म्हणता येत नाही. ‘हिरव्या आठवणी’, ‘कांतिमत् स्वर्गखण्डम्’ हे लेख केरळ, त्रिवेंद्रम्, कोचीन परिसराचे चित्र रेखाटतात. पण लेखकाचे लक्ष माहितीवर अधिक केंद्रित झाले आहे. ‘कन्याकुमारी’चे लक्षणीय शब्दचित्र सोडल्यास हे लेख यशस्वी प्रवासलेख आहेत असे रसिकाला म्हणता येणार नाही.

‘पार्वतीचे क्रीडांगण’ या लेखात काश्मीरचा परिसर चित्रित झाला आहे. प्रारंभीच्या काश्मीर प्रदेशाच्या निर्मितीच्या दंतकथांनी हा लेख सरस व लक्षणीय ठरतो. काश्मीरच्या जाहिरातीत दिसणाऱ्या सुंदर स्त्रियांचा आढळ लेखकाला होत नाही, असे निरीक्षण लेखकाने नोंदविले आहे. पण त्याहून काश्मीरचा मूळ इतिहास व त्याचे वर्षानुवर्षे सतत होत असलेले इस्लामीकरण हा या प्रकरणाचा लक्षणीय पैलू आहे. पंधरा वर्षांत सय्यद महंमद मीर इत्यादींनी जे हिंदू ब्राह्मण बाटवले, त्यांच्या जानव्याचे वजन सात मण भरले, अशी कथा ते नोंदतात. मुलांची मजुरी करण्याची पद्धत लेखकाच्या मनाला दुःख देणारी, पर्यायाने काश्मीरच्या भयावह दारिद्र्याची व आर्थिक दुरवस्थेचे चित्रण करणारी ठरते. त्यातून लेखकाचे सूक्ष्म निरीक्षण व मानवतावादी दृष्टी सूचित व्हावी. ‘वाराणस्यां जननमरणम्’ या लेखात कालची व आजची काशी हे हिंदूंचे पवित्र क्षेत्र व तिथला परिसर चित्रितहोतो. ‘रांड’, ‘सांड’ व ‘सिढी’ ही काशीची जशी वैशिष्ट्ये, तशी ‘लस्सी’ या लेखात लेखकाची ऐतिहासिक दृष्टी सतत डोकावत राहते.

‘बिंबिकासाठी’, ‘मश्तु ओब्रिगाद’, ‘एक आठवण आडबाजूची’ हे गोमंतकावरील तीन लेख हा ‘उथव’ चा एक विशेष मानता येईल. परंतु रा. भिं. चा ‘कळस आणि क्रूस’ हा पूर्वलेखच सरस आहे. एखाद्या नव्या अनुभवासाठी फिरत राहणे ठीक आहे, पण त्यासाठी लेखन करावेच असे नाही. ‘बिंबिका’ हे गोव्याच्या खास खाद्यपदार्थाचे नाव आहे. ‘मश्तु ओब्रिगाद’ हाही गोव्याच्या पूर्वीच्या पोर्तुगालच्या राजवटीत आभारासाठी वापरला जाणारा शब्द आहे. यात रसिक, फिरस्त्या, जुने वाडे पाहणाऱ्या रा. भिं. चे वेगळे दर्शन होते. लोटली येथील उदास वाड्याचे चित्र, उदास घरे व निसर्गचित्रे स्मरणीय उतरली आहेत.

श्री. रा. भि. जोशी मद्याचा आस्वाद घेणारे व साभिष आहाराचा स्वाद घेऊ शकणारे गृहस्थ म्हणून वेगळे वाटतात. या लेखातही गोव्याच्या माहितीवर त्यांचे लक्ष अधिक केंद्रीभूत होते.

‘मध्यरात्री वेगळ्या वाटेने’ हा लेख या सर्व लेखांत एक सरस प्रवासपर लेख आहे. तो अनेक बाबतींत वेगळा आहे. ज्याप्रमाणे ‘वन्हाडात तीन पावले’ हा नामवंत प्रवासलेख ते एकावेळी लिहून जातात, तसा हा अनपेक्षित रीतीने साधलेला लेख वाटतो. त्याचा वाणही एका कथेचा वाटतो. दिल्लीला तरुणपणी प्रत्यक्ष पाहिलेल्या वेश्याबाजाराचे चित्र रेखाटणारे व वेश्येकडे जाण्याचे धाडस करणारे एक वेगळेच जोशी इथे पाहायला मिळतात. यात लेखक अविवाहित असताना, त्यांच्या तरुणपणी दिल्लीचा चांदणीचौक आदी वेश्याबाजाराचा रात्रीचा प्रवास चित्रित झाला आहे. यात एक पापभीरू परंतु मानवी जीवनाचा अनोखा कोपरा न्याहाळून त्याचे चित्र रेखाटणारा मध्यमवर्गीय जोशीबुवा व त्यांचे तसेच मित्र पाहायला सापडतात. मराठी प्रवासवर्णनात असा अनुभव चित्रित होणे विरळ. तेही भारतीय वेश्यांच्या संदर्भात. यात अविवाहित जोशी मध्यमवर्गीय चम्प्यातून त्या बाजाराचे, दलालांचे, तेथील वेश्यांचे जे चित्र रेखाटतात जे निरागस मनाने रेखाटल्यामुळे त्याला एक वेगळी चव प्राप्त झाली आहे. या लेखात त्यांची रसिकता, प्रवासी वृत्ती, भिन्नेपणा, नीतिमान स्वभाव चांगला व्यक्त झाला आहे.

एक मूल्यमापन

आमच्या मते, ‘वाटचाल’ व ‘मजल दरमजल’ या पातळीवरचीच ही एक प्रवासपर साहित्यिक कलाकृती आहे. यात क्रमच लावायचा तर ‘मजल दरमजल’ श्रेष्ठ ठरते. प्रवासचित्रणाच्या दृष्टीने ‘उथव’ मधील प्रवास व्यापक भारतीय प्रदेशावर आधारित आहे. तरीही प्रा. जोशी यांच्या व्यक्तिमत्त्वात व शैलीत फारसाविकास झालेला आढळत नाही. या दृष्टीने ‘मातापुरा बीजे केले’ हा माहुरचे स्थलविशेष सांगणारा लेख जुन्या शैलीचा वाटतो. तसेच ऋद्धिपूरवरचाही. त्या दृष्टीने ‘अंधारातून अंधारात’ सारख्या प्रवासलेखात किंवा पहिल्या तीन प्रवासलेखांत एक वेगळी चमक आहे. विस्मृत झालेल्या खेड्यांना, स्थलप्रदेशांना रा. भि. जोशी एक नवे रूप देताना दिसतात. ते मोहक वाटते. हे सर्वच लेख वाचनीय असले तरी ‘मजल दरमजल’ मधील लेखांचा प्रवासलेख म्हणून जो दर्जा आहे, तो ‘उथव’मधील सर्वच लेखांना येत नाही असे आम्हास वाटते. ‘एक रस्ता एक रात्र’, ‘एक बसस्टॉप’, ‘जिथे उथव येतो’, ‘पार्वतीचे क्रीडांगण’, ‘वाराणस्यां जननमरणम्’, ‘मध्यरात्री वेगळ्या वाटेने’, ‘अंधारातून अंधारात’ हे लेख अधिक कलात्मक उंची गाठणारे लेख आहेत. ‘उथव’चे यश याच लेखांतून सामावले आहे.

काही नवे प्रवासलेखक

या कालखंडात जे काही नवे प्रवासलेखक निर्माण झाले आहेत, त्यात प्रवासपर साहित्यनिर्मितीच्या दृष्टीने श्री. माधव गडकरी यांचे प्रवासलेखन लक्षणीय ठरेल असे आम्हास वाटते. मुळात श्री. गडकरी हे ललितलेखक, पण व्यवसाय पत्रकाराचा. गडकऱ्यांचा प्रवास हा एका पत्रकाराचा काही विशिष्ट हेतूने झालेला प्रवास आहे. तो ‘असा हा महाराष्ट्र’च्या निमित्ताने अखंड महाराष्ट्र, तसेच कोकण, गोवा, बांगलादेश, युरोप, रशिया, जपान या देशांतून घडला आहे. आणि या प्रवासावर आधारित व प्रवासपर मानता येतील अशी पुढील पुस्तके मराठी वाङ्मयात नावारूपाला आली आहेत : (१) ‘असा हा महाराष्ट्र’ —भाग १ (१९६५), (२) ‘असा हा महाराष्ट्र’ —भाग २ (१९६६), (३) ‘मुंबई ते मॉस्को व्हाया

लंडन' (१९६९), (४) 'सोनार बांगला' (१९७२), (५) 'असा हा गोमंतक' (१९७४) आणि (६) 'एक झलक पूर्वची' (१९७९) अशी त्याची प्रवासपर साहित्यसंपदा आहे.

'असा हा महाराष्ट्र' (भाग १ व २)

या सर्व प्रवासवर्णनांचा एक विशेष म्हणून असे म्हणता येईल की, ती एका रसिक पत्रकाराची प्रवासवर्णने आहेत. श्री. गडकरी हे आजच्या महाराष्ट्राचे एक झुंजार पत्रकार आहेत. आचार्य अत्र्यांचे स्मरण देणारे, आपला उमदेपणा व झुंजारपणा दाखविणारे गडकरी एक उमदे, तरुण पत्रकार वाटतात. म्हणून पत्रकाराच्या शैलीचे सर्व गुणदोष त्यांच्या प्रवासवर्णनात उतरले आहेत, असे म्हणता येईल. त्यांचा बराचसा प्रवास हा एका पत्रकाराचा प्रवास आहे. आणि यातूनच त्यांच्या 'असा हा महाराष्ट्र' (भाग १।२) या ग्रंथाची निर्मिती झाली आहे. 'महाराष्ट्र टाइम्स'चे सहसंपादक असताना महाराष्ट्रभर फिरून स्वातंत्र्यानंतरच्या महाराष्ट्राचेदर्शन त्यांनी घेतले व नव्या पिढीला महाराष्ट्राच्या परंपरेचे, वैभवशील भूतकाळाचे, नव्या उमदया कर्तृत्वाचे स्मरण करून देणारे स्फुटलेख त्यांनी 'महाराष्ट्र टाइम्स' मध्ये लिहिले. त्या गाजलेल्या स्फुटलेखांचे 'असा हा महाराष्ट्र' (भाग १।२) या ग्रंथात रूपांतर झाले आहे. श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी त्यांच्या या लेखांना प्रस्तावना लिहिताना 'महाराष्ट्र-संकीर्तन' असा जो शब्दप्रयोग वापरला आहे, तो त्यांचे स्वरूप बरोबर सांगतो. 'महाराष्ट्र टाइम्स' कारांची प्रेरणा व गडकऱ्यांची स्वतःची महाराष्ट्रभक्ती ही खास लक्षणीय वाटतात. त्यामुळेच या पुस्तकांना एक संकीर्तनाचे रूप आले आहे. हे छोटे लेखरूप संकीर्तन आहे. लेखकाची महाराष्ट्रभक्ती, उमदेपणा, धाडस, रसिकता ही खास लक्षणीय ठरतात. एका विशिष्ट हेतूने महाराष्ट्राचा नव्याने परिचय करून द्यावा म्हणून झालेल्या प्रवासामुळे यातील अनुभवाला काही मर्यादा पडणे सहज शक्य आहे. परंतु या ग्रंथाची सरसता रसिकांचे लक्ष वेधून घेईल यात शंका नाही. त्याला खऱ्याखऱ्या प्रवासपर साहित्यकृतीचे रूप येत नाही, तरीही एका विशिष्ट दृष्टिकोणातून ती लक्षणीय ठरतात. महाराष्ट्राची सांस्कृतिक, राजकीय, व सामाजिक अस्मिता जागृत ठेवण्याचे सामर्थ्य यांना निश्चित आहे एवढे म्हटल्यास पुरे.

'असा हा गोमंतक'

हे गोव्यावरील स्वतः फिरून व अनेक वर्षे वास्तव्य करून लिहिलेले पुस्तक आहे. गोमंतकाचे अभिजात निसर्गसौंदर्य, प्रादेशिक अस्मिता, तेथील इतिहास, कलावंत यांची या पुस्तकावरून खूप चांगली ओळख होते. 'असा हा महाराष्ट्र' या ग्रंथाची प्रेरणाच हे पुस्तक लिहायला कारणीभूत ठरली आहे. श्री. श्याम जोशी यांच्या चित्रांनी या पुस्तकाची रंगत वाढली आहे असे म्हणता येईल.

'गोमंतका'ची माहिती रोचकपणे पुरविणारे पुस्तक, असेच याचे स्वरूप आहे. स्थलवर्णनाकडे अधिक झुकणारे वाटते.

'मुंबई ते मॉस्को व्हाया लंडन'

श्री. माधव गडकरी यांचे हे एक महत्त्वाचे प्रवासवर्णन आहे. याचे स्वरूप अधिक सलग व एकात्म वाटते. आणि यातील युरोप, रशिया येथील प्रवासविषयक अनुभवांचे चित्रणच प्रभावी झाल्याने प्रवासपर साहित्यिक कलाकृतीचे रूप बऱ्याच पातळीवर येत राहते. इ. स. १९६५ मध्ये थॉम्पसन फाऊंडेशन, लंडन

येथील वृत्तपत्रव्यवसायाचे शिक्षण घेण्यासाठी ते पाश्चात्य देशात जाऊन राहिले आहेत आणि मुंबई ते मॉस्को व्हाया लंडन असा प्रवासयोग साधला आहे. हा प्रवास एका पत्रकार साहित्यिकाचा प्रवास आहे. यातील बराच प्रवास हा विमानाचा प्रवास आहे. मुक्कामातील प्रवास चांगल्या सुखसोयींनी युक्त असा आहे. एका मनस्वी, उमद्या, भारतीय पर्यायाने मराठी पत्रकाराचा हा प्रवास त्यांच्या रसिक वृत्तीने; चिकित्सक नजरेने केलेला प्रवास वाटतो. आमच्या मते, त्यांच्या सर्व प्रवासवर्णनात हे प्रवासवर्णन अधिक सरस आहे. या पुस्तकातील ‘आकाशातील झेप’, ‘जेव्हा वसंत फुलतो’, ‘बीटल्स व बिटनिक्स यांचे धुंद जग’ अशा प्रकरणांतून त्यांची रसिकता प्रकर्षाने जाणवेल. एकंदर प्रवासवर्णन तर एका रसिक पत्रकाराचे वाटेलच. उमद्या व नवविचारांच्या पुरोगामी वृत्तीच्या गडकऱ्यांचे दर्शन ‘कोळशातून जन्मलेले कार्डिफ’, ‘बर्ट्रांड रसेल—एक ओझरती भेट’ या प्रकरणांत अधिक घडेल. त्यांचा कलंदरपणा खाण्यापिण्यात, फिरण्यात जसा व्यक्त होतो, तसाच बीटल्स व बिटनिक्स यांच्या धुंद वर्णनात व्यक्त होतो. साहित्यभक्त गडकऱ्यांचे दर्शन त्यांनी अनेक कवींच्या ओळींनी साधलेल्या वर्णनात घडेल. पत्रकारिता हा गुण बर्ट्रांड रसेलच्या भेटीत, ‘ब्रिटिश वृत्तपत्रांचे जग’, ‘ब्रिटिश संसदेत’ यांसारख्या प्रकरणांतून खास व्यक्त झालेला दिसेल. आमच्या मते, या सर्वच ग्रंथाला प्रवासवर्णनपर अव्वल दर्जाच्या साहित्यिक कलाकृतीचे रूप येतेच असे नाही. तरीही उमद्या रसिक पत्रकार-लेखकाचे दर्शन घडविण्यात लेखक यशस्वी होतात. तसेच, इंग्लंड, रशिया, जर्मनी यांसारख्या आघाडीवरील प्रगत देशांचे मर्म हेरण्यात ते बरेच यशस्वी होतात. म्हणून ‘बेल्स कुटुंबातील एक संध्याकाळ’ ‘साऱ्यांचे जीवन व्यापणारे टेलीव्हिजन’, ‘ब्रिटनमधील लोक आहेत तरी कसे?’, ‘दुभंगलेले बर्लिन’, ‘साम्यवाद्यांची मक्का—मॉस्को’, ‘क्रुशेवची निंदा आणि ते न संपलेले पेन्शन’, ‘अखेर ते चालणे व चरणेही संपले’ ही प्रकरणे खास गडकरी यांची वाटतील आणि त्यांच्यामधील प्रवासलेखकाची साक्ष देतील.

‘सोनार बांगला’

श्री. माधव गडकरी ‘गोमंतक’ पत्राचे संपादक असताना— “नव्याने स्वतंत्र झालेले, अनन्वित अत्याचारांतून जन्मलेले, एक नवे राष्ट्र सूर्यफुलासारखे नजरेसमोर झळकू लागले. बागेत नव्याने उमललेले फूल जसे उत्सुकतेने आपण पाहतो, तसे हे राष्ट्र पाहावे.” म्हणून आपल्या सहकाऱ्यांना घेऊन बांगलादेशला गेले आहेत. असा खास प्रयत्न करणारे ‘गोमंतक’ हे गोव्याचे एकमेव पत्र होय. त्यावरची ‘गोमंतक’ची खास पुरवणी त्यांनी काढली आहे. “कोणत्याही राजकीय विषयाच्या अभ्यासकाला संदर्भासाठी हे पुस्तक ठेवावेसे वाटावे असा प्रयत्न केला आहे.” या गडकऱ्यांच्या निवेदनात या प्रवासग्रंथाचा हेतू व्यक्त होतो. राजकीय आशयावरील हे प्रवासपर माहिती देणारे पुस्तक आहे, असे म्हणता येईल. यात मूळ बांगलादेशाचा इतिहास, त्याची निर्मिती, सामाजिक स्थिती, राजकीय अंतरंग, आर्थिक जडण-घडण या सर्वांचा समावेश गडकरी यांनी केला आहे. शेवटी उपयोगी नकाशे व इतर माहितीपुरविली आहे. त्यामुळे राजकीय आशयावरील एक प्रवासवृत्त अशा स्वरूपाचे हे पुस्तक वाटते. या कालखंडातील ‘हाजीपीर’ प्रा. ग. प्र. प्रधान यांच्या प्रवासवृत्तासारखे हे एक प्रवासवृत्त मानता येईल. यात श्री. गडकरी यांचा धाडसी पत्रकार म्हणून परिचय व्हावा. त्यांचे धाडस, उमदेपणा व अभ्यासू वृत्ती खास लक्षणीय ठरतील. प्रारंभीची दुर्मिळ छायाचित्रे इतिहासाला पुढे काही मदत करणारी ठरतील.

‘एक झलक पूर्वची’

नावाप्रमाणेच पूर्वच्या प्रवासाची एक झलक इथे वर्णन केली आहे. ती प्रामुख्याने ‘जपान’चा प्रवास चित्रित करते. लेखक जपानमध्ये केवळ आठ दिवस राहिला आहे. पुढे हॉंगकॉंग, बँकॉकपर्यंत प्रवास करीत आला आहे. एकंदर बारा छोट्या प्रकरणांचे प्रवासवृत्त माहितीच्या दृष्टीने उल्लेखनीय असले तरी त्याला कलाकृतीचे रूप प्राप्त होते, असे म्हणता येत नाही. ‘जपानी माणसे’, ‘गिझाची जत्रा’, ‘आनंदनगरी टोकियो’, ‘नयनमनोहर नारा’ अशा प्रकरणांतून गडकऱ्यांचे एक रसिक म्हणून दर्शन होईल. प्रकरणक्रमांक ७ ते १० ही पत्रकाराने लिहिलेली वाटतील. एकूण लेखकाचे लक्ष माहितीवर केंद्रित झालेले दिसते.

सारांश, प्रवासवर्णनांच्या निर्मितीच्या संख्यात्मक दृष्टीने श्री. गडकरी हे जसे लक्षणीय प्रवासवर्णनकार ठरतात तसे कलात्मक गुणांच्या दृष्टीने ठरतील, असे म्हणता येत नाही.

‘हे देश ही माणसे’

आपल्या अभ्यासाच्या सीमारेषेवरील ‘हे देश ही माणसे’ (१९६५) हे कै. शांता धांदरफळे यांचे युरोपच्या प्रवासावरील प्रवासवर्णन खास लक्षणीय ठरू पाहते. पहिले म्हणजे लेखिका ‘लेखक’ वगैरे नाही. एक कर्तृत्ववान, शालीन मराठी मुलीने आपल्या आई-वडिलांना निर्व्याज भाषाशैलीत लिहिलेली ही पत्रे आहेत. ती प्रवासपरच आहेत. हा प्रवास तिने आपल्या यजमानांबरोबर साधलेला असून तो सुमारे एक वर्षाचा आहे. ‘लेखक नसलेल्या लेखिके’चे हे प्रवासवर्णन पत्ररूप प्रवासवर्णनाचा एक नमुना ठरावा, इतक्या चांगल्या दर्जाचे हे प्रवासवर्णन आहे. साहित्याच्या दुनियेत अनपेक्षित रीतीने कुणाच्या हाती काय लागेल हे सांगता येत नाही; तसे इथे घडले आहे. लेखिकेच्या मृत्यूनंतर कॉन्टिनेन्टलसारख्या प्रकाशनाने ही पत्रे प्रकाशित करण्यात आपली रसिकता व्यक्त केली आहे. प्रख्यात प्रवासवर्णनकार पु. ल. देशपांडे यांच्या प्रस्तावनेचा लाभ घडण्याचा सुयोग इथे प्राप्त झाल्याने या पुस्तकाच्या आगळेपणात भर पडते, असे म्हणता येईल. लेखिकेच्या निर्मळ व निर्व्याज शैलीबद्दल प्रस्तावनेत लिहिताना, पु. लं. ना लक्ष्मीबाई टिळक व बहिणाबाई चौधरी यांचे स्मरण होते, यात या पुस्तकाची साहित्यिक महत्ता आली, असेम्हणता येईल. यात लेखिकेची रसिकता, भारतीय मन, तिची निर्व्याज अनलंकृत भाषा व कन्या, भगिनी, पत्नी या नात्यांनी युक्त असलेले एक व्यक्तिमत्त्व सहज साकारत जाते. “हा पत्रसंग्रह म्हणजे भारतीय सुसंस्कारात वाढलेल्या स्त्रीच्या अंतरंगाचं एक बोलकं चित्र आहे...अजाणतेपणानं त्यांच्या हातून निर्माण झालेलं त्यांच्या जीवनातल्या एका कालखंडाचं हे एक सुंदर पत्ररूप आत्मचरित्र आहे.”या पु. ल. देशपांडे यांच्या अभिप्रायात या पुस्तकाचे सर्व मर्म रसिकाच्या ध्यानात येईल.

‘हाजीपीर’

इ. स. १९६५ च्या २ ऑक्टोबरपासून तीन आठवडे श्री. शिखभाऊ लिमये व प्रा. ग. प्र. प्रधान भारत – पाक युद्धआघाडीवर वार्ताहर म्हणून गेले आहेत. ग. प्र. प्रधान यांच्या या १९६६ सालच्या पुस्तकाची निर्मिती तेथील वृत्तान्तातून घडली आहे. हा राजकीय प्रवासवृत्तांच्या स्वरूपाचा अहवाल—‘भारताच्या अलौकिक यशोगाथेचा क्षणचित्रसंग्रह’ – असेही याला रूप येईल. त्यावेळी पंजाब, जम्मू व काश्मीरमध्ये आघाडीवरील विभागात फिरताना जे पाहिले, जे प्रकर्षाने जाणवले, भावले ते टिपण्यात लेखक यशस्वी

होताना दिसतील. याबाबत लेखक म्हणतात, “तात्कालिकाचे अवलोकन करताना मानवी मनाच्या अक्षय भावना दर्शविणारे क्षण टिपण्याचा मी प्रयत्न केला. अनेक व्यक्ती, दृश्ये, घटना आणि संभाषणे मला अविस्मरणीय वाटली. मला लुब्ध करणाऱ्या या गोष्टी वाचकांना सांगाव्या हाच या निवेदनाचा हेतू.” हा हेतू बऱ्याच अंशी सफल झाला आहे, असे म्हणता येईल. हा एक प्रकारचा राजकीय वृत्तान्त आहे. कलाकृती नव्हे. यात खुद्द लेखकाची भारतभक्ती, जवानांची राष्ट्रसेवा, पंजाबचे युद्धातील कर्तृत्व, आपल्या शूर जवानांची यशोगाथा, शत्रुत्वातही घडणारे माणुसकीचे दर्शन, जम्मूतील राजकारणाचे रंग, निर्वासित छावण्यांची उदास, करुणरम्य चित्रे, मे. दत्ता राँय सारख्या सैनिकी अधिकाऱ्यांची शब्दचित्रे, काश्मीरमधील राजकीय रंग व्यक्त झाल्याने हा अहवाल वाचनीय होतो, असे म्हणता येईल.

‘बारा गावचं पाणी’

कवी प्रा. वसंत बापट यांचे ‘बारा गावचं पाणी’ (१९६६) हे अखंड भारतभ्रमंतीवर आधारित असे हे प्रवासवर्णन आहे. याचे रूप छोटे छोटे लेख एकत्र जोडून तयार झाले आहे. श्री. बापट यांचा हा सुमारे छत्तीसहजार मैलांचा मोटारचा व पायी प्रवास आहे. त्याबद्दल बापट म्हणतात, “१९६३ मध्ये आंतरभारती विश्वस्तनिधीने मला एक वर्षाची प्रवासवृत्ती दिली. या काळात मी भारताचा प्रवास करावा अशी अपेक्षा होती. त्याबद्दल लिहिलेल्या पत्रात विश्वस्तप्रमुखांनी आपलाहेतू स्वच्छ लिहिला होता : See and dream. मी तेच केले. त्यातूनच निर्माण झालेले हे ललित...” या प्रवासाला राष्ट्रसेवा दलाने दिलेली गाडी, कॅमेरा, टेपरेकॉर्डरसारखी साधने व श्री. लीलाधर हेगडे यांच्यासारख्या सुविद्य मित्राबरोबर केलेला हा प्रवास आहे. या कार्यासाठी गोव्याचे त्यावेळचे मुख्यमंत्री श्री. दयानंद बांदोडकर यांचीही मोठी मदत झाली आहे. “परत आल्यावर मी जे लेखन केले, त्यातील नगरकौतुकाचे लेख या पुस्तकात एकत्र येत आहेत.” या लेखातील पहिला लेख ‘साधना’ या साप्ताहिकात व इतर रविवारच्या ‘लोकसत्ते’त प्रकाशित झालेले आहेत.

या पुस्तकाच्या ‘बारा गावचं पाणी’ या शेवटच्या लेखात शेवटच्या पानावर श्री. बापटांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण व्यक्त होतो व त्यांची लेखनाबद्दलची भूमिकाही व्यक्त होते. प्रवासाकडे बापट स्वच्छंदतावादी भूमिकेतून पाहतात. प्रवासाने आनंद मिळतो. मुशाफरीने माणूस माणसाळतो. जिकडे जावे तिकडे त्याला भावंडे दिसतात— अशी वैष्णवी वृत्तीची भूमिका व्यक्त होते. आमच्या मते, प्रा. बापटांची दृष्टी ही प्रामुख्याने ज्या ज्या स्थळी ते फिरले आहेत, त्या स्थळावर व प्रदेशावर अधिक केंद्रीभूत झाली आहे. त्यामानाने त्यांनी म्हटले तरी ती माणसांवर कमी आहे. हा प्रदेश म्हणजे त्याचा नुसता इतिहास किंवा भूगोल नव्हे, त्याचे सर्वस्व अनेक घटकांत, तिथल्या निसर्गात, माणसांत, झाडाफुलांत सर्व ठिकाणी जाणवत असते. या लेखांच्या वाचनानंतर, रसिकाच्या मनावर केवळ स्थलमाहात्म्याचा प्रभावच अधिक जाणवेल. म्हणून लेखक म्हणतो, ते ‘नगरकौतुकाचे हे लेख आहेत,’ तेच खरे आहे. ‘स्थलवर्णनाकडे झुकणारे एक प्रवासवर्णन’ असे याचे स्वरूप आहे, असे म्हणता येईल.

यातील ‘प्रदेश’ व बापट यांचे ‘व्यक्तिमत्त्व’

यात एकंदर जो प्रदेश चित्रित होतो, त्यात ‘शेवटी भेटलेले पहिले गाव- पहलगाम (काश्मीर), ‘मनाली—माझी लाडकी’ हे हिमालयाच्या कुशीतील निसर्गसुंदर गाव, पंजाबची नवी राजधानी—‘करकरीत कोरे चंदिगड’, ‘पहाडांची देखणी राणी—दार्जिलिंग’ आसाम, आसामची राजधानी ‘सोलाँग शिलाँग’, अरविंदांची ‘काँकटेल पाँडेचरी’, ‘रामेश्वरा तू कोटे रे गोलास’ — मधील रामेश्वर परिसर, ‘कन्याकुमारी’,

‘भुताटकीचा मांडव’ – मांडवगड परिसर, ‘उदे उदे उदेपूर’, ‘जनानी जयपूर’, ‘सौंदर्यतीर्थ कोणार्क’ आणि ऐशी काशी नगरीची कहाणी’ अशी भारतातील महत्त्वाची सौंदर्यस्थळे व गावे बापट फिरले आहेत. शेवटच्या लेखात—‘बारा गावचं पाणी’ मध्ये, ही सर्व गावे फिरत आपण कसा प्रवास केला याचे चित्र रेखाटतात. ही सर्व स्थळे, त्यांच्या इतिहास व भूगोलरचनेसहित बापट उभी करू पाहतात. यात त्यांची रसिकदृष्टी व उपमासौंदर्याने युक्त अशी भाषाशैली जाणवते. परंतु या स्थळांना आपल्या अंतःकरणात त्यांनी जागा करून दिलेली नाही. ही स्थळे बापटांपासून फार दूर राहतात. बापट त्यांच्यात आणि बापटांमध्ये ती, असे काही अद्वैत साधलेले दिसत नाही. त्यामुळे स्थळात शिरलेल्या बापटांचे जे एक विलोभनीय चित्र जाणवावे लागते, ते जाणवत नाही. ही स्थळेच मुळी त्यांच्या भावानुभवाचा एक अपरिहार्य घटक बनायला हवीत; तसे घडत नाही, हे खरे आहे. एरवी बापटांनी ज्या प्रवासाच्या कविता लिहिल्या आहेत, त्यात हा स्थलप्रत्यय त्यांनी जाणिवेच्या पातळीवर जाऊन छान चित्रित केलेला आढळतो. इथे त्यांना See and dream ची केवढी संधी होती? असे प्रवासयोग योग्य वयात येणे अतिमहत्त्वाचे असते. तसा योग येऊनही या कवींनी या प्रवासयोगाचा फायदा उठवलेला नाही, असे म्हणता येईल. ही नुसती पाहिलेल्या प्रदेशाची छायाचित्रे वाटतात, चित्रे वाटत नाहीत.

यात कवी बापटांची रसिकता, निसर्गभक्ती, भटकी वृत्ती, इतिहासप्रेमी पुणेरी मन, मराठी बाणा, सौंदर्यलोलुपता, कवित्वशक्ती यांचा बऱ्याच ठिकाणी प्रत्यय येतो. पण एक यशस्वी प्रवासवर्णन असे ‘बारा गावचं पाणी’ या पुस्तकाला म्हणता येईलच असे नाही.

‘इये साहेबाचिये नगरी’

याच वर्षी प्रकाशिक झालेले ‘इये साहेबाचिये नगरी’ (१९६६) हे इंदुमती शेवडे यांचे प्रवासवर्णन लक्षणीय आहे. कारण प्रतिभेचा स्पर्श लाभलेल्या रसिक कथालेखिकेचे हे प्रवासवर्णन आहे. त्या स्वतः आकाशवाणीच्या शिक्षणक्रमासाठी लंडन येथे जाऊन युरोपातील अन्य देशांचाही प्रवास साधतात. या लेखनाची प्रेरणा त्यांचे बंधू ग. त्र्यं. माडखोलकर यांची. “ही माझी प्रवासकथा आहे” असे त्यांनी या प्रवासवर्णनाबद्दल म्हटले आहे. परंतु सलग दीर्घ लेख वा टिपणवजा आकाराची, सतरा प्रकरणांची कथा एका रसिक विदुषीचे दर्शन घडविते असे म्हणता येईल.

यात प्रामुख्याने इंग्लंड व नंतर फ्रान्स, इटली, रोम इथला प्रवास चित्रित झाला आहे. तो एकटीचा आहे. तसाच स्वतःच्या मुलाबरोबर (काही वेळा) आहे. मित्रांच्या व तिथल्या मैत्रिणींबरोबरही आहे. या प्रवासवर्णनाला प्रा. काणेकरांच्या प्रस्तावनेमुळे एक वजन येते. याचा वेगळेपणा म्हणून आपल्याला असे सांगता येईल की इंग्रज व त्याचे जीवन टिपण्यात लेखिका बरीच यशस्वी झाली आहे. अत्यंत शिस्तप्रिय इंग्रज, उद्योगी इंग्रज, मन काबूत ठेवणारा, मन जिंकणारा इंग्रज ही इंग्रजांची रूपे तिने अनेक प्रसंगांतून, भेटींतून व घटनांतून टिपली आहेत. शिवाय, पुस्तकातील लेखिकेची चित्रकलेवरील भाष्ये व मते तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व अभ्यासाचा खास वेगळा पैलू दाखविणारी ठरतील. तिथली कलाप्रदर्शने, म्युझियम्स, राजवाडे, रोमची वास्तुकला, चित्रकला, यांबद्दल लेखिका मोठ्या रसिकतेने लिहून गेली आहे. यात प्रतिभाशाली केलेला सामोरे जाण्याची लीन वृत्ती, तिचे भारतीय स्त्रीमन, प्रसंगी अंतर्मुख होण्याची वृत्ती. कष्टाळूपणा, फिरण्याची जिद्द, रसिकता या व्यक्तिमत्त्वाच्या पैलूंमुळे ही प्रवासकथा सरस झाली आहे, असे म्हणता येईल.

‘शीबा राणीच्या शोधात’

श्री. दिलीप चित्रे यांचे, ‘शीबा राणीच्या शोधात’ (१९७१) हे प्रवासवर्णन ‘प्रवासवर्णन’ या वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने, आफ्रिकेतील इथोपिया या देशावर आधारित असे लक्षणीय प्रवासवर्णन मानावे लागेल. श्री. चित्रे एक नवसाहित्यिक व नवकवी आहेत. वाङ्मयीन रूपाच्या दृष्टीने या पुस्तकाची रचना काहीशी वेगळी वाटेल. प्रारंभी ‘एक पत्र’ घातले आहे. नंतर एक दीर्घ खंडात्मक मुक्त लयीतली छंदमुक्त कविता आहे. आणि त्यानंतर स्फुट भागांत आकडे टाकून गद्यातला मजकूर येतो. अशा संमिश्र स्वरूपामुळे रचनाबंध वेगळा वाटतो.

श्री. चित्रे यांचा प्रवासही वेगळ्या प्रदेशावरचा प्रवास आहे. आफ्रिका खंडातील एक देश व त्याविषयीची अनुभूती यात चित्रित होते. त्यामुळे या प्रवासवर्णनाच्या वेगळेपणात भर पडते असे म्हणता येईल. प्रारंभीच्या निवेदनपर पत्रात या पुस्तकाविषयी चित्रे म्हणतात. त्याप्रमाणे त्यांच्या इथिओपियन वर्षाविषयीचे हे लेखन आहे. या लेखनात इथोपियाविषयक व स्वविषयक जाणिवांचे अंतर्मनात साचलेले स्तर एखाद्या कवितेसारखे व्यक्त होत जातात, असे म्हणता येईल. चित्र्यांच्या भाषेत, “आयुष्य हा उपयुक्त सर्वनाश आहे. माझ्या इतर सगळ्या लिखाणाप्रमाणे इथे मी वास्तवापासून निघून जायचा प्रयत्न करतोय...Between the lines असंच मी ह्या पुस्तकाचं वर्णन करीन...जणू काय हे पुस्तक मी लिहिलेलंच नाही असंसुद्धा वाटतं मधूनमधून...आजारपणात, अत्यंत तरल, उत्कट अवस्थेत मी आठवून काढलं सगळं. पण गंमत अशी की मला फक्त Sex आणि सूर्यप्रकाश यांचं पोत याच्यात दिसलं...”

“...मी लिहितोय आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन नव्हे.”(पान ६२) या लेखकाच्या विधानावरून या पुस्तकाच्या निर्मितीवर व रूपबंधावर खूप प्रकाश पडतो. मुळात हे एका कवीचे प्रवासवर्णन आहे. हा प्रवास त्याला ऐन तारुण्याच्या भरात घडला आहे. मुंबई सोडून इतक्या दूर, परक्या देशाचा सहवास आणि रहिवास त्याला अनेक दृष्टींनी अंतर्मुख करायला कारणीभूत ठरला आहे. एका अत्यंत संवेदनशील, उत्कट मनाला अस्तित्व हादरवणारा अनुभव यावा तसा इथला अनुभवचित्रित होतो. त्यामुळे हे रूढार्थाने वाटणारे प्रवासवर्णन वाटत नाही. या नवप्रदेशसंबद्ध अनुभूतीचे उत्कट लयबद्ध चित्र प्रारंभीच्या कवितेतच उत्तम रीतीने व्यक्त झाले आहे. त्याला एक सलग आकार आहे. पुढचा सर्व गद्य मजकूर त्या कवितेचीच पडछाया आहे.

इथोपियाच्या निमित्ताने चित्र्यांचे तेथील प्रत्ययित बाह्यजीवन अगदी मुंबईकर असल्यापासूनचे जसे व्यक्त होते, तसेच त्यांचे अंतर्मन व त्यात खोल साचलेले जीवन, सेक्स, निसर्ग, अध्यात्म, राजकारण, समाज, संस्कृती, धर्म, मानवप्राणी यांविषयीचे विविध जाणिवांचे स्तर एकात्म होऊन तुटकतुटक पण लयबद्ध भाषेत व्यक्त होत जातात. उदाहरणार्थ, पान ६२ वरील शेवटचा परिच्छेद व ६३ वरील त्यांचे वक्तव्य या दृष्टीने पाहता येईल. त्यामुळे श्री. चित्रे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा व अंतर्मनाचा सुसाट आविष्कार, असे काहीसे स्वरूप याला प्राप्त होते. म्हणून ते सुज्ञपणे म्हणतात, ‘मी लिहितोय आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन नव्हे.’या सर्वात मजेची गोष्ट म्हणजे त्यांच्या खाजगी आयुष्याचे चरित्रपर उल्लेख व व्यक्तित्वाचे पोत सहज मिसळून गेल्याने इथोपियातील चित्र्यांचे ‘एक चित्र’ इथे साकार होत जाते आणि इथोपियातील प्रदेशही त्यांच्या या छोट्या प्रवासवर्णनात चित्रित होतो. तेथील जीवन, इथोपियातल्या सेक्सी स्त्रिया, त्यांचे उष्ण कटिबंधात वापरले जातात तसे वेष, तिथले पुरुष, त्यांची पवित्र मैत्री, न कळणारी भाषा, शिक्षण, सण, बाजार, मद्यपान, राजकारण, समाजकारण यांबद्दलची चित्रे यांची मतेही लक्षणीय व त्या प्रदेशाचा प्रत्यय

घडवतील. चित्र्यांच्या स्वतःच्या मद्यपानाचे उल्लेख, मानवी जन्माबद्दलची चिंतनशीलता व दृष्टिकोण चित्रित होतो तो भन्नाटपणाचे लक्षण मानता येईल. अंतर्मनातील वादळांचे चित्रण करणारे एक चिंतनशील व्यक्तिमत्त्वही इथे पाहता येईल. काही ठिकाणी त्यांच्याच हातात नसणारे त्यांच्या अज्ञात मनाचे कोपरे व्यक्त होताना अध्यात्मापासून अणुयुगापर्यंतचे संदर्भ येत राहतात. अंतर्मनात खोलवर चाललेली ढवळाढवळ व्यक्त होत राहते. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला बसलेले हादरे कळतात. त्यांच्या मुलाचा जन्म, बायकोचे आजारपण, मोलकरणीवरील बलात्कार-प्रकरण, त्याचा दाखबाजपणा यांनी या प्रवासवर्णनाच्या वेगळ्या आशयावर प्रकाश पडेल. सारांश, प्रवासवर्णन व आत्मचरित्र यांचे घनिष्ट नाते सांगणारे एक प्रवासपर पुस्तक म्हणून 'शीबा राणीच्या शोधात' हे रसिकाच्या लक्षात राहिल.

यातील प्रदेश आणि लेखक एकमेकात एवढे मिसळून गेले आहेत की, त्यांचे वेगवेगळे दर्शन घेणे बरेच अवघड जावे. एका कवीची उत्कटता, जाणिवेच्या पातळीवरील तेथील अनुभवांचा उत्कट आविष्कार, व्यक्त होऊ पाहणारे आतले सुसाट मन, तशी गतिशील मर्मदायी भाषाशैली व वेगळा प्रदेश हे या पुस्तकाचे काही विशेष मानता येतील.

‘जपान जसा दिसला’

या कालखंडातील एक नवे उमदे लेखक, श्री. रवींद्र केळेकर यांनी 'जपान जसा दिसला' (१९७०) हे आपले प्रवासवर्णन लिहिले आहे, ते लक्षणीय आहे. याचे कारण जपानबद्दलची अनन्यसाधारण भक्ती हे या प्रवासवर्णनाच्या प्रेरणेचे प्रमुख अंग आहे. आमच्या मते, ही 'जपान'च्या भक्ताने लिहिलेली 'जपान'ची एक यशोगाथा ठरेल. जपानच्या माहितीच्या दृष्टीने ती अपूर्व आहे. एकंदर तीस प्रवासपर लेखांची ही प्रवासवर्णनमाला आहे. यात जपानचा आत्मा व संस्कृती जाणून घेण्याचा लेखकाचा प्रत्यय स्तुत्य वाटावा आणि एका रसिक, उमद्या, गांधीवादी गोवेकराचे दर्शन इथे घडते तेही विलोभनीय वाटावे. या प्राणोपासक राष्ट्राची उभारणी आणि घडण त्याच्या अस्मितेसह टिपण्यात श्री. केळेकर बरेच यशस्वी होतात, असे म्हणता येईल. श्री. काकासाहेब कालेलकर व नरेश मंत्री यांच्या समवेत केळेकरांना हा प्रवास घडला आहे. त्यात श्री. नरेश मंत्री त्यांच्या समवेत फिरले आहेत. जपानचा कानाकोपरा फिरून लेखकाने ही 'जपानयात्रा' बऱ्याच सरसतेने वर्णिली आहे, असे म्हणता येईल.

परंतु याबरोबरच, या ग्रंथाला 'तोकोनोमा' अगर 'पूर्वरंग'सारखे अब्बल दर्जाच्या साहित्यिक कलाकृतीचे रूप येते, असे म्हणता येणार नाही. लेखकाची दृष्टी रसिकाची असली तरी जपानच्या माहितीवर त्याचे लक्ष अधिक केंद्रित झाले आहे आणि प्रतिभाधर्माने समृद्ध असलेला लेखक व त्याचे समृद्ध व्यक्तिमत्त्वही इथे फारसे जाणवणार नाही. लेखक जपानच्या आचार-विचारांवर, निसर्गावर, उद्यमशीलतेवर अधिक लुब्ध झालेला दिसतो. त्याच्या जपानवरील माहितीचा तपशील अधिक चांगल्या व रोचक पद्धतीने मांडण्यात तो निश्चित यशस्वी झाला आहे. त्यामुळे काही पातळीवर काही प्रकरणांना कलात्मकता प्राप्त झालेली दिसेल. उदाहरणार्थ, 'कृष्ण सरोवर आशी', 'पर्वतराज फुजीच्या पाठीवर', 'आसो ज्वालामुखीच्या सानिध्यात', 'गंधर्व प्रदेशातील फेरी', 'बेप्यू', 'क्योतो', 'गेयशा', 'भव्यतेचे माहेर-निक्को' अशी काही प्रकरणे श्री. केळेकरांमधल्या कलावंताची साक्ष देतील. शिवाय, केळेकरांनी तिथल्या जीवनातील किस्से, कथा, दंतकथा यांनी तिथल्या स्थलप्रदेशवैशिष्ट्यांना टिपले आहे. त्यामुळे या प्रवासवर्णनाची रंगत वाढते. उदाहरणार्थ, नवा डोंगर पोखरून, बोगदा पाडून अख्खा नदीचा प्रवाह बदलणारे जपानी किती उद्योगी असू शकतात हे कळते. 'हाची' या इमानी कुत्र्याची गोष्ट अंतःकरण हेलवून

सोडणारी वाटेल. 'जपानी स्नानवर्णन' तसेच लक्षणीय वाटेल. याशिवाय, सूत्रबद्ध व सुभाषितवजा रेखीव भाषाशैलीमुळेही या पुस्तकाचा गोडवा वाढलेला दिसून येईल. लेखकाने केलेली स्थलाची व निसर्गाची अप्रतिम शब्दबद्धरेखाटने, लेखक एक कवी व निसर्गभक्त आहे याची साक्ष पटवतील. लेखकाची रसिकता अनेक जागी व्यक्त होत राहते. त्यामुळे 'जपान जसा दिसला' तसा टिपण्यात श्री. केळेकर बरेच यशस्वी होतात, असे म्हणता येईल. श्री. काकासाहेब कालेलकरांच्या प्रस्तावनेमुळे या ग्रंथाचे वाङ्मयीन व वैचारिक मूल्य वाढते, असे म्हणता येईल.

'हिमफुलांच्या देशांत'

वरील 'जपान'च्या वर्णनाप्रमाणेच या कालखंडातील 'हिमफुलांच्या देशांत' (१९७२) हे प्रा. प्रभाकर तामणे यांचे अमेरिकेचे प्रवासवर्णनही एका रसिक मराठी साहित्यिकाचे प्रवासवर्णन म्हणून लक्षणीय ठरावे. 'हंस' मासिकाच्या अंतरकर 'पिता-पुत्रां'च्या प्रेरणेने हे लेखन घडल्याची साक्ष प्रास्ताविकेत मिळते. विशेष म्हणजे प्रा. तामणे मराठीचे प्राध्यापक असूनही त्यांना दोनदा अमेरिकेची यात्रा घडली आहे. त्यानंतरचे हे लेखन आहे. एका मराठीच्या रसिक, उमद्या, साहित्यिकाचे दर्शन या प्रवासवर्णनात घडते यात शंका नाही. एकूण एकोणीस लेखांचे एक सलग आकारबद्ध असे हे प्रवासवर्णन आहे, त्यांची पहिली अमेरिकेची फेरी 'सांस्कृतिक देवाण-घेवाण योजने'तून घडली आहे. तर दुसरी मराठी भाषातज्ज्ञ म्हणून घडली आहे. यात अमेरिकन जीवनाचा प्रत्यय घडविताना, 'यंत्र हे अमेरिकन जीवनाचे तंत्र' कसे आहे, अमेरिकन जीवनाचे साहस, शिस्त, उद्यमशीलता, अमेरिकन लोकांना वाटणारी भारतीय जीवनाबद्दलची ओढ, त्यांच्या शिक्षणप्रक्रियेतील वेग, शिस्तबद्धपणा यांचे दर्शन घडविण्यात लेखक यशस्वी होताना दिसतात. 'सिंदबादची दुसरी सफर', 'अमेरिका अंधारात', 'पाऊस : हिमफुलांच्या देशातला' ही प्रकरणे अधिक सरस वाटतील. यातून लेखकाची रसिकता, अभ्यासू वृत्ती, जीवनाचे निरीक्षण करण्याची शक्ती, निसर्गप्रेम, भारतीयत्व, कलापिपासू मन इत्यादी गोष्टींवर चांगला प्रकाश पडला आहे. या कालखंडातील लक्षणीय प्रवासवर्णनात हे प्रवासवर्णन निश्चित भर टाकू शकते यात शंका नाही.

'आनंदाच्या दाहीदिशा'

या कालखंडातले श्री. रवींद्र पिंगे हे एक महत्त्वाचे प्रवासलेखक आहेत. त्यांचे 'आनंदाच्या दाहीदिशा' (१९७४) व इतर नियतकालिकांतून विखुरलेले प्रवासलेखन खास लक्षणीय मानावे लागेल. आपल्या प्रवासाबद्दल ते म्हणतात :

“एक हिमालय तेवढा वगळता, जवळजवळ सगळा भारतवर्ष मी पायाखाली घातला. कधी हौसेने मजेखातर, कधी आप्तजनांबरोबर यात्रेसाठी, तर कधी नोकरीच्या निमित्ताने चाकरमान्या म्हणून. 'माणूस'ने मला सत्तर साली पूर्वेकडच्या सरहद्दीवर पाठवलं होतं. पूर्व पाकिस्तानातले हिंदू निर्वासित तेव्हा नुकतेच भारतात आश्रयाला यायला लागले होते. त्यांच्या हिताची चिंता वीर सावरकर कैक वर्षांपासून वाहत होते, ह्या प्रखर सत्याची मी कृतज्ञतेने नोंद करून ठेवतो. बांगलादेशाचे स्वातंत्र्ययुद्ध हा नंतरचा इतिहास. तो घडण्याच्या अगोदरच्या छटा मी शब्दांकित केल्या. तसंच, मी पाहिलेलं शहर कलकत्ता, नक्षलवादी तिथे जोरात होते तेव्हाच आहे.”

“...या आनंदयात्रेत जे पाहिलं त्याची ओझरती टिपणं म्हणजे हा लेखसंग्रह. रूढ अर्थानं ही प्रवासवर्णनं नाहीत. माणसं, त्यांची गुदमरलेली आणि फुललेली प्रवाही मनं, अखंड पालवणारं ऋतुचक्र, आणि वज्रलेप नियती ह्यांच्या नातेसंबंधाची गुंफण माझ्या नजरेत कशी झाली, त्याचा हा विलक्षण घाईगर्दीत उरकलेला आलेख आहे...”वीणा, केसरी, महाराष्ट्र टाइम्स आणि माणूस ह्या नियतकालिकांमधून हे लेख सुट्टेसुट्टे लिहिले होते...(प्रास्ताविक).

श्री. पिंगे यांच्या वरील उद्गारांत ते प्रवासाकडे एक ‘आनंदयात्रा’ म्हणून पाहणारे फिरस्ते प्रवासी वाटतील. आणि ‘आनंदाच्या दाही दिशा’ हे प्रवासवर्णन मूळ नियतकालिकांसाठी लिहिलेल्या लेखांतून आकाराला आलेले प्रवासवर्णन आहे हे कळते. त्याशिवाय, ‘माणूस’ व इतर संपादकांच्या उत्साहात्मक प्रेरणेचा काही भाग या निर्मितीमागे आहे हे कळते. ‘आनंद मेघमंडप’ या ‘नवनीत’साठी लिहिलेल्या लेखाच्या प्रारंभी श्री. पिंगे यांची जातिवंत अस्सल प्रवाशाची भूमिका छान व्यक्त झाली आहे. आकाशवाणीवरील नोकरीमुळे त्यांना योग्य वयात भारतभ्रमंतीचे अनेक योग आले आहेत आणि त्याचा प्रवासलेखनासाठी त्यांनी खासा उपयोग केलेला आहे.

प्रवासलेखनाकडे ते रूढ अर्थाने पाहात नाहीत. त्यांची वरील उद्गारातील“...माणसं, त्यांची गुदमरलेली आणि फुललेली प्रवाही मनं, अखंड पालवणारं ऋतुचक्र आणि वज्रलेप नियती ह्यांच्या नातेसंबंधाची गुंफण”त्यांच्या नजरेत कशी झाली, याचा आलेख काढत जाता जाता त्यांच्या लेखनाला खास वेगळेपणा प्राप्त झाला आहे असे वाटते. आणि ‘आनंदाच्या दाहीदिशा’ फिरणारा हा मुक्त कलंदर लेखक या कालखंडातील एक महत्त्वाचा प्रवासलेखक आहे याची साक्ष मिळते.

‘आनंदाच्या दाहीदिशा’मधील ‘प्रदेश’ व ‘प्रवास’

श्री. पिंगे यांचा हा प्रवास पायी, आगगाडी, बोट वा मोटर यांनी झालेला प्रवास आहे. आणि तो प्रवास मनःपूर्वकतेने केलेला जाणवतो. अबोलीच्या परिसरातील प्रवास हा कोकणातील बोटीचा, पायी व जीपगाडीचा प्रवास आहे. वेंगुर्ले परिसराचे एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे अबोलीची फुले. त्या प्रदेशाचे सौंदर्य, दारिद्र्य, तिथली कोकणी माणसे टिपताना शेवटी अबोलीची फुले देणारा मुलगा त्यांच्या खास लक्षात राहून गेला आहे. आणि कोकणचे निसर्गसौंदर्य त्यांनी अबोलीच्या फुलात पाहिले आहे. ‘महानगर कलकत्ता’ हे बंगालचे राजधानीचे शहर त्यांच्या जुन्या-नव्या वैभवासह पिंगे यांनी चितारले आहे. ते दुसऱ्या आणि नवव्या प्रकरणात आपले विराट रूप घेऊन त्यांच्यासमोर उभे राहते. ‘बगळ्यांच्या शाळे’त भारताच्या राजधानीचे दिल्लीचे चित्र साकार होते. तेही मुंबईच्या तुलनेतून. आणि इतिहासकालीन दिल्लीसहित नवी-आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची, पंजाबी समाजाचे वैशिष्ट्य दाखविणारी दिल्ली साकारत जाते. प्रसिद्ध क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत यांचे विझूविझू होणारे थंड गाव शिरढोण, तिथल्या मृतप्राय होऊ घातलेल्या इनामदाराच्या रूपाने छान चित्रित झाले आहे. ‘परशुरामाचा परिसर’ म्हणजे संगमेश्वर चिपळूणचा परिसर, तेथील गतकालीन इतिहास, निसर्गसौंदर्य घेऊन अवतरल्याचे स्पष्ट दिसेल. ‘राजाचं काळोखी गाव’ हे भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर, विलीनीकरण झालेल्या उदास अशा, कोणत्याही छोट्या संस्थानाचे त्याच्या संस्थानिकासह चित्र उभे करते. तेथील आजचे दारिद्र्य लक्षणीय ठरेल, तसेच जुन्या परंपराही. आजचा गांधीजींचा पोरका ‘साबरमती आश्रम’ रसिकाला उदास व करुणरम्य वाटेल, बापानंतर पोरक्या झालेल्या पोरसारखा. याबरोबरच पेशव्यांचे गाव श्रीवर्धन, आपल्या अप्रतिम निसर्गसौंदर्याने, त्याच्या इतिहासकालीन खुणा जपत असलेले, श्री. पिंगे यांनी शब्दचित्रात्मक शैलीत रंगवले आहे. या सर्वांहून

‘माती जिथली अबीर गुलाल’ या पूर्वेकडील सरहद्दीचे विराट दर्शन घडविण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे. त्यावेळचे पूर्व पाकिस्तान व पश्चिम बंगाल, नक्षलवादी कलकत्ता, तिथली सरहद्द, निसर्ग व निर्वासितांच्या छावण्यांतील मुलाखतींमधून जिवंत केलेले तिथले वातावरण खास लक्षणीय आहे. हे सारे प्रत्यक्ष फिरून त्याबद्दलचा अनुभव प्रवासवर्णनात चित्रित करण्यात श्री. पिंगे यांना बरेच यश लाभले आहे, असे म्हणता येईल.

‘आनंदाच्या दाहीदिशा’मधील रवींद्र पिंगे

या पुस्तकामधील लेखक हा माणसामध्ये खास रस असलेला व त्याने स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे त्यांची गुदमरणारी व फुललेली प्रवाही मने न्याहाळणारा माणूस आहे. श्री. पिंगे माणसाच्या जबरदस्त कुतूहलाने प्रवास करित राहतात. प्रवासात भेटलेल्या एखाद्या अबोल माणसाला ते बोलके करतील. त्याच्याशी सुसंवाद साधतील. तसे ते कित्येकदा हजरजबाबीही वाटतील. या दृष्टीने पहिल्या प्रकरणातील बामविक्रेता, दिल्लीला भेटलेला पोटॅटो किंग, ‘बगळ्यांची शाळा’मधील रात्रीचे व्यभिचाराचे नाटक खेळणारे रेल्वेतले त्रिकूट, निर्वासितांच्या छावण्यांतील पटा पटघेतलेल्या मुलाखती इत्यादी खास उदाहरणे होत. यांतून श्री. पिंगे हे एक बोलके गृहस्थ आहेत याचीही प्रतीती येते. त्यांच्या रसिकतेने व निसर्गभक्तीने फिरलेले प्रदेश, स्थल व निसर्गदृश्ये यांची विविध शब्दचित्रे रेखाटली आहेत, अगदी त्या त्या गावच्या पृथक वैशिष्ट्यांसह. या दृष्टीने वेंगुर्ले परिसर, संगमेश्वर, श्रीवर्धन, कलकत्ता, पूर्वेकडील सरहद्द, दिल्ली यांची शब्दचित्रे लक्षणीय वाटतील. ही निसर्गभक्ती एका कवीची वाटेल. वेंगुर्ल्याच्या डाक-बंगल्याचे व श्रीवर्धन येथील पद्मदुर्गाचे चित्र स्थलवर्णनाचा नमुना वाटावा. वेंगुर्ला, परशुरामाचा परिसर त्यांच्या कोकणभक्तीचा पुरावा ठरेल. ‘पेशव्यांचे गाव’ व ‘परशुरामाचा परिसर’, ‘बगळ्यांची शाळा’ यात त्यांच्या इतिहासप्रेमी मनाचे दर्शन घडेल. यात श्री. पिंगे हा खास मराठी इतिहासप्रेमी माणूस आहे याचेही दर्शन घडेल.

श्री. पिंगे एक मराठी लेखक आहेत, याची त्यांना प्रवासात जाणीव आहे. याची साक्ष बंगालच्या साहित्यिक जगाचे त्यांनी काढलेले चित्र सांगेल. ‘माती जिथली अबीर गुलाल’ सारख्या व इतर लेखांतूनही श्री. पिंगे यांची भारतभक्ती व राष्ट्रवादी दृष्टी कळेल. या मातीचा त्यांना जो ओढा आहे तो या प्रकरणाच्या नावातच सूचित व्हावा. शिवाय, ज्या भक्तिभावाने ते भारताची पूर्वसीमा पाहतात तो एक भारतभक्तीचा आविष्कारच आहे. ही भक्ती कोकणच्या मातीची, मराठी इतिहासाची, निसर्गाची, भारतीय माणसाची, इतकेच काय भारताच्या वैभवात भर टाकणाऱ्या सर्व गोष्टींची त्यांना ओढ आहे. आणि इथल्या सामान्य माणसाच्या निर्वासितांच्या छावण्या पाहून ‘भूक ही एक भयानक सत्य आहे’ याची प्रतीती त्यांना आली आहे. नक्षलवादी चळवळींनी कलकत्ता कसे बेरंगी, भयाकुल झाले आहे याचे चित्र काढण्यात ते यशस्वी होतात. या सर्वांतून श्री. पिंगे यांच्या मानवतावादी दृष्टीवर खूप प्रकाश पडावा. साबरमती आश्रमाचे उदास चित्र रेखाटताना त्यांच्यावरील गांधीवादी संस्कार कळतील, तर कलकत्त्याचे वर्णन करताना रामकृष्ण, विवेकानंद, टागोर, काननबाला या श्रेष्ठींबद्दल वाटणारा ओढा कळेल. या आपापल्या क्षेत्रांत उत्तुंग शिखराला पोहोचलेल्या माणसांचे कलकत्ता आज अफाट लोकसंख्येने, दारिद्र्यामुळे नक्षलवादी कसे बनले आहे, याचे चित्र काढतील. या दृष्टीने हे सारे त्या अटळ नियतीचे खेळ आहेत असा निष्कर्ष काढतील. त्यांतून त्यांच्या नियतिवादी स्वभावावर प्रकाश पडेल.

याचे आणखी एक उत्तम उदाहरण म्हणजे परशुरामाच्या परिसरातील संगमेश्वरबद्दल ते लिहून जातात, “संभाजी महाराजांचं प्राक्तन घडविण्यात ह्या संगमेश्वर गावाचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांच्या नावानं कुंकू लावणारी सहधर्मचारिणी महाराजांना येसूबाईच्या रूपानं ह्या कोकणी गावानं दिली. आणि महाराजांची धरपकडही संगमेश्वरच्या रानात झाली. महाराजांच्या प्रारब्धात विष कालवणारंहे गाव दुसून उंचावरून किती मनोरम दिसतं! हिरवंगार झुळझुळीत गालिचा अंधरावा तसं.” अशाप्रकारे बहुतेक गावांचे वैशिष्ट्य टिपण्यात श्री. पिंगे यशस्वी होतात आणि आपली चिंतनशील वृत्ती व नियतिवाद प्रगट करतात. श्री. पिंगे एक धाडसी व कलंदर प्रवासी आहेत याच्या खुणा या प्रवासवर्णनात सर्वत्र आढळतील. तरीही कलकत्ता व पूर्वसरहद्द पाहणारे व तेथील निर्वासितांच्या मुलाखती घेणारे पिंगे त्या दृष्टीने खास लक्षणीय वाटतात. ते एक पत्रकार आहेत असाही या मुलाखतीतील पत्रावरून सुगावा लागेल. त्यांच्या या प्रवासलेखनावरून त्यांचा चिंतनशील पिंड जसा जाणवतो, तसाच त्यांच्या अध्यात्मप्रवण मनाचा कोपराही कळतो. हे अध्यात्मप्रवण मन रामकृष्णांची भक्ती करणारे आहे. या भूमीवर, सृष्टीत जे जे उदात्त, महम्मंगल आहे त्याकडे ते लीन वृत्तीने पाहतात. श्रद्धावादी दृष्टीने नम्र होतात. एकंदर त्यांच्या वैष्णवी वृत्तीची व मानवतावादी दृष्टीची साक्ष त्यांनी घेतलेल्या निर्वासितांच्या छावण्यांतील मुलाखतींवरून सहज पटावी.

रवींद्र पिंगे यांची शैली

अशा या नव्या उमद्या प्रवासवर्णनकाराची शैली हा एक या प्रवासवर्णनाचा खास विशेष मानावा लागेल. ही शैली एकाच वेळी एखाद्या पत्रकाराची, व्यक्तिचित्रणकाराची, निसर्गात रमणाऱ्या कवीची, राष्ट्रवादी भक्ताची, माणूस-लोभी माणसाची आहे. तिला समाजाचे भान आहे. राजकारणाचे रंग कळतात. इतिहासाची साक्ष काढण्यात त्यांचा अभ्यास व बहुश्रुतता कळेल. या दृष्टीने श्री. पिंगे यांची भाषा वाकवावी तशी वाकते. संवाद-रेखाटनातून एखादी व्यक्ती, घटना वा प्रसंग उभा करण्यात ते वाकबगार वाटतात. उदाहरणार्थ, ‘बगळ्यांची शाळा’-मधील रात्रीच्या व्यभिचाराचा प्रसंग एका कथेत शोभेल असा उतरला आहे. राजाचं काळोखी गाव व राजाबरोबरील संभाषण, निर्वासितांच्या छावण्यांतील मुलाखती, ‘पोट्टो किंग’ बरोबरचे बोलणे, यांतून त्यांची प्रत्ययकारी शैली सहज जाणवते. त्याप्रमाणेच प्रकरण १ मधील वेंगुर्ला बंदरातील डाक-बंगला हा स्थलवर्णनशैलीचा व शब्दचित्रात्मक शैलीचा नमुना वाटेल. कोकणच्या कायापालटावरील या प्रकरणातील संवाद लक्षणीय वाटतात. तसेच, निर्वासितांच्या छावण्यांतील प्रश्नोत्तरे, एका हजरजबाबी पत्रकाराचे, व्यक्तिचित्रणकाराचे व मानवतावादी दृष्टीच्या पिंग्यांचे दर्शन देऊन जातात. या निर्वासितांच्या छावण्यांचे जीवन मराठी प्रवासवर्णनात पहिल्याने इतक्या सामर्थ्याने अवतरले आहे, असे म्हणता येईल. या जीवनाचा वाचकांना साक्षात्कार घडविण्यात श्री. पिंगे यशस्वी झाले आहेत. प्रवासवर्णनाच्या आशयाचा विस्तार व त्याची कलात्मक परिमाणे वाढविण्याचे कार्य श्री. पिंगे यांच्यासारखे लेखक आज अनेक तऱ्हांनी करू पाहतातयाची साक्ष मिळते. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील श्री. रवींद्र पिंगे हे एक नवे आशास्थान आहे.

या दृष्टीने दिल्ली, कलकत्ता व पूर्वसरहद्दीची वर्णने खास पाहता येतात, पण परशुरामाचा परिसरही मराठ्यांचा इतिहास बोलून जातो. साबरमती आश्रमाचे उदास चित्र रसिक मनात रुतून राहते. आजच्या दिल्लीचे मर्मग्राही चित्र उभारण्यात ते कमालीचे यशस्वी होतात. महानगर कलकत्ता त्याचे जुने-नवे वैभव व आजचे चित्र एकप्रकारे भयकारी वाटेल. संगमेश्वर एका तशाच भयानक रीतीने जाणवते. श्रीवर्धनचा पद्मदुर्ग सागर-खडकावरील एक सुंदर स्वप्न तरंगल्यासारखा वाटतो. राजाचे काळोखी गाव त्याच्या पडत्या राजाला सावरीत अंधारात उभे असल्याचे जाणवते, तर निर्वासितांच्या छावण्यांतील टाहो कुणाही

सुबुद्ध माणसाला झोपू देतील असे वाटत नाही. आजची 'दिल्ली' राष्ट्राची राजधानी, आंतरराष्ट्रीय राजकारण, गुंडगिरी यांची राणी ठरू पाहते आहे, तशीच इतिहासाची साक्ष ठरावी अशी उतरली आहे. तसेच, महानगर कलकत्ता एक विराटनगर, आज नक्षलवादी बनल्याने पूर्ववैभव नष्ट होऊन काळाच्या भक्ष्यस्थानी पडेल की काय, अशी भीती वाटावी. सारांश, श्री. पिंगे यांची शैली ही एका समर्थ प्रवासलेखकाची शैली आहे आणि प्रवासवर्णनकार म्हणून श्री. पिंगे यांना खूप मोठे भवितव्य आहे, पण प्रवासलेखनाची घाई न करतील तर...! कारण या पुस्तकातील लेख जरा सवडीने व प्रवास अंगात मुरून निर्माण व्हायला हवे होते. एका अप्रतिम कलाकृतीची वाट श्री. पिंगे त्यांनी नक्की खोदली आहे.

'कलावंतांचे आनंदपर्यटन'

या कालखंडात अनेक नवनव्या साहित्यिकांनी आपला प्रवास चित्रित केला आहे. श्री. ग. दि. माडगूळकरांचे 'कलावंतांचे आनंदपर्यटन' (१९७७) हे या कालखंडातील एक लक्षणीय प्रवासवर्णन मानावे लागेल. या पुस्तकातील लेख यापूर्वी वीस वर्षे 'किलोस्कर'मध्ये लेखरूपाने प्रकाशित झाले होते. यात नावाप्रमाणेच ख्यातनाम भारतीय कीर्तीच्या कलावंतांचे दक्षिण भारतावरील पर्यटन शब्दांकित झाले आहे. श्री. व्ही. शांताराम, श्रीमती संध्या, नटवर्य केशवराव दाते, संगीतज्ञ वसंतराव देसाई, श्री. कनु देसाई व श्री. ग. दि. माडगूळकर या सर्वांचे हे भ्रमण माडगूळकरांनी आपल्या दृश्यात्मक शैलीत चित्रित केले आहे. एक सलग लेखरूप असलेले हे प्रवासवर्णन या कलावंतांना, रोजचे कलाजीवन सोडून, मोकळेपणात वावरताना चित्रित करणारे ठरले आहे. यात त्यांच्या छायाचित्रांनी अधिक गोडवा निर्माण केला आहे. शेवटी प्रवासात वावरणाऱ्या मोकळ्या कलावंतांना इथे पाहणे मनोरंजक ठरते. श्री. ग. दि. माडगूळकरांच्या गतिशील चित्रमय शैलीमुळे कॅमेऱ्यासारखे साकारत जाणारे हे आनंदपर्यटन रसिकांच्या खास लक्षात राहिल. याला एखाद्या धावत्या कॅमेऱ्यावर घेतलेल्या छायाचित्रणाची कळा येते, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. या प्रवासवर्णनाला श्री. शिवाजी सावंत यांची प्रस्तावना लाभली आहे. 'कलंदर कलावंतांचे विमुक्त पर्यटन' असा त्यांचा अभिप्राय सार्थ वाटावा. परंतु एकंदर पाच प्रकरणांतून साकारणारे हे प्रवासवर्णन अनेक नायकांचे चित्र काढणारे ठरते. यात सहलीमधला काव्य-शास्त्र-विनोद लक्षणीय ठरतो. तसेच, कन्याकुमारी पाहून अंतर्मुख झालेल्या माडगूळकरांना पाहणे लक्षणीय ठरते. दक्षिण भारतातील माणसे, निसर्ग, कला, हत्तीसारखे विशेष प्राणी व मंदिरे यांबद्दल लेखक अधिक जागरूक आहेत. त्यामुळेच मनस्वी कलावंतांची भ्रमंती आणि तिचे शब्दरूप लक्षणीय वाटते.

'पांढरी मेंढरे हिरवी कुरणे'

थोरल्या माडगूळकरांप्रमाणे धाकट्या म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकरांचे 'पांढरी मेंढरे हिरवी कुरणे' (१९७९) हे ऑस्ट्रेलियावरील प्रवासवर्णन या कालखंडातील शेवटचे लक्षणीय प्रवासवर्णन आहे. त्यांचे 'नागझिरा' हे प्रवासवर्णनही याच वर्षी प्रकाशित झाले आहे. हा जंगलप्रवास काही वेगळा आहे. इथे महत्वाचा मुद्दा म्हणजे एकाच वर्षी दोन प्रवासपर साहित्यकृतींची निर्मिती साधणारे धाकटे माडगूळकर अधिक लक्षणीय ठरतात. 'रूरल ब्रॉडकास्टिंग'च्या आकाशवाणीच्या शिक्षणक्रमासाठी माडगूळकर ऑस्ट्रेलियाला गेले आहेत. आयुष्यातील इतक्या दूरचा, पृथ्वीच्या पाठीवरील एका खंडाचा 'प्रवासयोग' चित्रित करण्यात त्यांना बरेच यश प्राप्त झाले आहे, असे म्हणता येईल. माडगूळकर पुणे आकाशवाणीवर निर्माते म्हणून काम पाहतात. त्यामुळे त्यांना हा प्रवासयोग प्राप्त झाला आहे. व्यंकटेश माडगूळकर हे मराठी नवकथेचे एक शिल्पकार, कादंबरीकार, नाटककार, इत्यादी नात्यांनी परिचित आहेत. परंतु

प्रवासचित्रणकार या नात्याने त्यांचा अगदी खासा परिचय होत नसला तरी हे प्रवासवर्णन एका कथाकाराचे व व्यक्तिचित्रणकाराचे वाटावे असे उतरले आहे. मुळात आकाशवाणीवर, ग्रामीण जीवन ध्वनिक्षेपित कसे करावे यावरचा शिक्षणक्रम साध्य करण्यासाठी ते ऑस्ट्रेलियाला गेले आहेत. व्यंकटेश माडगूळकरांचा हा आवडता विषय. त्यामुळे हिरव्या कुरणांनी नटलेला, पांढऱ्या मेंढ्यांनी सुशोभित व समृद्ध दिसलेला ऑस्ट्रेलिया त्यांनी तेथील प्रदेशवैशिष्ट्यांसह बऱ्याच चांगल्या प्रमाणात चित्रित केला आहे, असे म्हणता येईल.

एखाद्या प्रतिभावान व समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाच्या लेखकालाच प्रवास घडावा असे जे आम्ही वर विधान केले आहे, त्याचे इथे प्रत्यंतर मिळते. ऑस्ट्रेलियाचे कृषिजीवन, शहरी जीवन हे टिपताना आपल्या शिक्षणक्रमातील इथले सहकारी, शिक्षक, भेटलेले शेतकरी, मित्र यांची शब्दचित्रे, त्यांचे व्यवसाय त्यांनी सहज चितारले आहेत आणि 'माणदेशी माणसे' टिपणाऱ्या आपल्यामधल्या व्यक्तिचित्रणकाराचे कौशल्य दाखविले आहे. श्री. माडगूळकर हे निसर्गात व माणसात रमणारे कलावंत आहेत. या व्यक्तिचित्रांतून ऑस्ट्रेलियाचे दर्शन जसे घडवितात, तसेच, बरोबरचे, जे निरनिराळ्या देशोदेशींचे सहकारी विद्यार्थी आले आहेत, त्यांच्या व्यक्तिचित्रांतून त्यांच्याही देशांच्या छटा वाचकाला कळतील. ही शब्दचित्रे उत्कट व बोलकी उतरली आहेत. उदाहरणार्थ, विलीविली, ऑस्टिनसाहेब, जॉन डग्लस, डिकवाई, मिसेस रायन, मिस सॉबत, ही व्यक्तिचित्रे लक्षणीय व ठसठशीत उतरली आहेत. स्थलवर्णनाच्या दृष्टीने एक्सप्लनाड हॉटेल, मेलबोर्न, ऑस्ट्रेलिया, शेतीप्रदर्शन, खेळांच्या शर्यती व शीपस्टेशन ही वर्णने उत्तम वठली आहेत. प्रारंभीचा विमानप्रवास खास माडगूळकरी शैलीचे विशेष दाखवितो.

सारांश, या प्रवासवर्णनाने एका वेगळ्या देशाचा काही वेगळा प्रत्यय निश्चित मिळतो आणि मराठीतील ऑस्ट्रेलियावरील प्रवासवर्णनात एका चांगल्या प्रवासवर्णनाची भर पडते.

‘पालखी’

या कालखंडाचे एक वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, काही वेगळे विशिष्ट हेतूने चित्रित झालेले प्रवास आहेत. त्यात मागील कालखंडातील श्री. दि. बा. मोकाशी यांचे ‘पालखी’ (१९६४) आणि या कालखंडातील ‘अठरा लक्ष पावलं’ (१९७१) ही दोन्ही प्रवासपर पुस्तके लक्षणीय वाटतील. यातील प्रवास म्हणजे ‘पदयात्रा’ आहेत. या पदयात्रा एका विशिष्ट हेतूने घडल्या आहेत. त्यामुळे प्रवासलेखनाच्या रंगरूपाला आपोआपच काही मर्यादा पडतात, असे आम्हास वाटते. कारण तो विशिष्ट हेतू नजरेसमोर असल्यामुळे त्याला टाळून लेखकाला व प्रदेशविषयक अनुभूतीला व्यक्त होता येत नाही असे दिसेल. तरीही मुळात कथाकार पिंडाचा व प्रतिभेचे देणे लाभलेला एक लेखक या पादयात्रेतून काही वाङ्मयीन सौंदर्य व्यक्त करणारे प्रवासलेखन करू शकतो, याची ही दोन्ही पुस्तके ठळक उदाहरणे मानता यावीत.

‘पालखी’च्या ‘नमना’त श्री. मोकाशी म्हणतात, “गोखले इन्स्टिट्यूटचे काम घेऊन मी नकळतच वारकऱ्यांच्या या जातीत जमा झालो...पालखीची वाटचाल दीडशे एक मैलांची...” या दृष्टीने समाजशास्त्रीय संस्थेच्या काही अभ्यासकार्यासाठी पंढरीला जाणाऱ्या वारकऱ्यांत ‘पालखी’ बरोबर श्री. मोकाशी प्रवास करतात. आणि “...सर्वात महत्त्वाची तयारी जनता संपर्काची...” असते. यातून वारकऱ्यांना निरनिराळे प्रश्न विचारून काही समाजशास्त्रीय अभ्याससाधण्याचा त्यांचा हेतू आहे. आणि ते प्रश्न दि. के. बेडेकरांसारख्या सामाजिक अभ्यासकाचे आहेत. हजार वर्षांची पंढरीला जाणाऱ्या वारकऱ्यांची ‘पालखी’ व ‘पदयात्रा’ याला

महाराष्ट्राच्या समाजमनात काही निश्चित ठाम भूमिका आहे, परंपरा आहे. लेखक या 'पालखी'चा एक पाईक होऊन फिरतो आहे आणि पंढरीच्या वारकऱ्यांशी मधूनमधून सुसंवाद साधून त्यांना वारीबद्दल वाटणाऱ्या मूलभूत तृष्णेची कारणे शोधतो आहे, असे चित्र मिळते. "...मुळात पालखीचा अस्वस्थपणा माझ्यात शिरला तो सुचलेल्या एका कादंबरीच्या कल्पनेनं..."असे लेखक म्हणतात. यातून त्यांच्या पूर्वीच्या कल्पनावादी भूमिकेला छेद जाऊन नंतरचा प्रवासाचा एक विशिष्ट हेतू प्रभावी ठरून गेला आहे. हा प्रवास वारकऱ्यांच्या दिंडीबरोबर पुणे, सासवड, जेजुरी, वाल्हे, लोणंद, फलटण, बरडगाव, नातेपुते, माळशिरस, वेळापूर, शेगाव, पंढरपूर असा पायी रमतगमत झाला आहे. खाणे-पिणे, झोपणे, सहवास त्या वारकऱ्यांमध्ये, त्यांच्याबरोबर सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलत, वारीच्या गप्पा करत. यातून श्री. मोकाशी यांचेही एक भावार्थ उत्कट चित्र साकारत जाते. श्री. मोकाशी हे एखाद्या अनुभवाकडे अलिप्तपणे, न्याहाळून पाहणारे कलावंत आहेत याचीही साक्ष मिळते. उदाहरणार्थ, पंढरपुरात पालखी शिरल्यावरचे वर्णन पाहता येईल. इथे एकंदर ११००० पालख्या येतात असा आकडा त्यांनी नोंदवला आहे. "...पाहा! पालखीच्या वाटेवर पांडुरंग पाठीराखा असतो, असा श्रद्धावाद त्यांना प्रतीत होतो. या पालखीची मिरवणूक वादळी ढगांसारखी वाटत आहे. मी एक सरावलेला लेखक! प्रत्येक अनुभव लेखनासाठी राबवणारा...मला त्याचं उत्तर लागलं केवळ सृष्टिसौंदर्य...केवळ आनंद..."असा काही प्रत्यय ते नोंदवितात आणि म्हणतात, 'टाळ-मृदुंगाच्या ध्वनींवर जगातले सर्व प्रश्न विसरले गेले आहेत. अणुबाँब नाहीत. महागाई नाही. घरचं-दारचं काही मनात नाही...'

या निरीक्षणात व निष्कर्षात 'पालखी'चं व वारीचं माहात्म्य कळून यावे. श्री. मोकाशींची सुटसुटीत भाषाशैली, चित्रमय लिपीसारखी, इथली क्षणचित्रे काढते. थोडक्यात लिहिलेले संवाद 'पालखी'चे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल. पालखीतील सर्व माणसे इतक्या दिवसांच्या सहवासानंतर कशी एका कुटुंबातल्यासारखी वाटतात याचा प्रत्यय लेखक नोंदवतो आणि तिथल्या सहवासाचा आनंद लुटतो. 'पालखी' एक विश्वकुटुंब, असा भ्रातृभाव इथे लेखकाने वर्णन केला आहे. लेखकाची वैश्विक वृत्ती, सामाजिक जाणीव, वारकऱ्यांबद्दलचे कुतूहल, माणसांची ओढ, यांवर इथे चांगला प्रकाश पडून गेला आहे. आणि एका बाजूने लेखकाची वैज्ञानिक दृष्टी तर दुसरी भाविक. यात दुसरीचा विजय होत चालल्याचे चित्र खास लक्षणीय मानता येईल. म्हणून 'पालखी'तील 'पदयात्रे'ची खुमारी काही वेगळीचमानणे भाग पडावे.

'अठरा लक्ष पावलं'

श्री. दि. बा. मोकाशी यांची ही दुसरी लक्षणीय पदयात्रा. 'माणूस' या साप्ताहिकाचे ध्येयवादी संपादक श्री. माजगावकर यांच्याबरोबर एक त्रयस्थ म्हणून ही पदयात्रा लेखकाने साधली आहे. 'श्रीकैलास ते सिंधुसागर' म्हणजे वेरूळ ते मुंबई, अशी ही पदयात्रा एका विशिष्ट हेतूनेच झाली आहे. माजगावकरांच्या पदयात्रेचा हेतू—'परकी अन्नावर आश्रितासारखे जगू नका' हे महाराष्ट्रातील सर्व शेतकऱ्यांना पटवून, सभा घेऊन सांगणे हा आहे. श्री. मोकाशी हे या यात्रेचे एक त्रयस्थ व तटस्थ निरीक्षक या भूमिकेतून इथे या 'पदयात्रे'त सामील झाले आहेत. 'देश पाहायला निघालेला मी लेखक' आहे ही त्यांची भूमिका आहे. तरीही खर्चाची सोय व्हावी म्हणून या यात्रेवर त्यांनी 'केसरी'साठी लेख लिहिले आहेत. या लेखांचेच हे पुस्तक झाले आहे. परंतु या सर्व विशिष्ट हेतूमुळेच सर्वच प्रवासविषयक अनुभवांचे चित्रण यात येऊ शकत नाही. या 'पदयात्रे'चे चित्र इथे प्रभावी ठरते. तसे ते येणे आवश्यकही आहे. त्यासाठी कितीही उदात्त हेतूने वा मोकळेपणे अशा दौऱ्यात सामील झाले, तरी त्याच्या म्हणून काही मर्यादा लेखनावर येतात असे वाटते.

या प्रवासपर पुस्तकात महाराष्ट्राचे किंबहुना भारताचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या खेड्यांचे, तेथील निसर्गाचे, माणसांचे चित्र येते, त्याला एक वेगळेपणा असतो. स्वातंत्र्याच्या पूर्वीचे व आजचे खेडे दिसू शकते. नव्या-जुन्या संघर्षांचे, नवविचारांचे वारे खेड्यांतूनही कसे खेळू लागले आहे याचे चित्र मिळते. हा या 'पदयात्रे'चा खास विशेष आहे. दुसरे म्हणजे शेतकरी, सामान्य माणूस, त्यांचे प्रश्न, तसेच नवीन राजकीय, सामाजिक व आर्थिक विचारांतील बदल कळतात. नव्या सुधारणा, सहकार योजना त्यांच्या प्रातिनिधिक संख्या व व्यक्ती, खेड्यातील जीवनात त्यामुळे निर्माण झालेले तणाव यांचे चित्र रेखाटण्यात श्री. मोकाशी बरेच यशस्वी झाले आहेत. खेड्यातील जीवन व शहरी जीवन यांचा संघर्ष, प्रश्न व समस्या न्याहाळण्यात लेखक बराच यशस्वी होतो असे म्हणता येईल.

दुसरे म्हणजे आपले सहकारी माजगावकर, त्यांच्या पत्नी, पुढारी ना. ग. गोरे, आचार्य भिसे, निफाडचा सभापती विनायक, राजा कुलकर्णी, जोहरापूरचे तात्या, मोरे यांची व्यक्तिचित्रे रेखाटण्यात लेखक यशस्वी होतो आणि एक कथाकार व व्यक्तिचित्रणकार म्हणून रसिकाच्या लक्षात येत राहतो. त्याचे स्वतःचे एक चित्रही या पदयात्रेत साकारत जाते. ते एका लेखकाचे, रसिकाचे, शहरी माणसाचे, खाण्या-पिण्यावर, स्वच्छतेवर लक्ष असणाऱ्या गृहस्थाचे वाटेल.

स्थलवर्णनांच्या दृष्टीने 'नेवासे', 'बेलपिंपळगाव', 'वेरूळ' व इतर गावांची, नद्यांची व निसर्गाची चित्रेही उत्तम साकारली आहेत. श्री. मोकाशी ही सर्व चित्रे तटस्थपणे, वास्तवरूपात रेखाटत जातात. त्यामुळे त्यांच्या शैलीची नजाकत कळते. ही शैली चित्रमय आहे. गतिशील आहे. त्यामुळे कॅमेऱ्यासारखी शब्दांनी अनुभवांची व समोरच्या वास्तव सृष्टीची क्षणचित्रे मिळत जातात आणि पुस्तकाचे सौंदर्य वृद्धिंगत होते. 'पदयात्रे'ची गोडी वाढते. या यात्रेच्या प्रारंभी ह्यू एन त्संगाचा "...प्रवास अज्ञात प्रदेशावरून झाला होता, तर माझा अज्ञात मनांवरून झाला. या अज्ञात मनांवरून जात असता, उभे राहणारे दुराग्रहांचे पर्वत-कडे, ओसाड मनांचे वालुकामय प्रदेश, अज्ञानाच्या दऱ्या, वादावादीची अरण्ये आणि पक्षोपपक्ष्यांचे हिंस्र पशू खात्रीने कमी भयानक, कमी दुर्धर किंवा कमी अघटित नव्हते."असे याबद्दल लेखक म्हणून जातात. पण याचा फारसा प्रत्यय चित्रित झाला आहे, असे आम्हास वाटत नाही!

सारांश, एक वेगळी लक्षणीय 'पदयात्रा' एवढेच या प्रवासवर्णनाचे महत्त्व मानता येईल.

'चक्रवाक देशी'

या कालखंडात वरील 'पदयात्रां'प्रमाणे विशिष्ट हेतूने आणखी काही प्रवास लिहिलेले आढळतात. श्री. प्रकाश गोळे यांचा 'चक्रवाक देशी'चा म्हणजे 'लडाख' प्रदेशातील प्रवास (१९७८) रसिकाला वेगळा वाटेल. चक्रवाक पक्ष्यांचा खास प्रदेश म्हणजे हिमालयाच्या कुशीतील 'लडाखप्रदेश'. एका अर्थी हा हिमालयाच्या कुशीतील काराकोरम व कैलास पर्वताच्या आसपास 'चक्रवाक पक्षी' पाहण्याकरता केलेला प्रवास आहे. या दोन पर्वतांच्या कडेकपारीत शेकडो चक्रवाक पक्षी घरटी बांधून राहतात. प्रसिद्ध पक्षितज्ज्ञ डॉ. सलीम यांच्या नेतृत्वाखाली गिर्यारोहक व छायाचित्रकार श्री. प्रकाश गोळे यांनी हा प्रवास साधून त्याचा रोचक वृत्तान्त व माहिती इथे पुरविली गेली आहे. पक्षीनिरीक्षणार्थ केलेला हा प्रवास खास वेगळा प्रवास आहे असे वाटते. यात 'तिबेटी कावळा', 'क्रौंचपक्षी', 'फुगाजवळचे याक', 'मेंढा', 'ससाणा', 'डुंगटीचा रेव्हन', 'माऊस हेअर', 'ब्लनफोर्डचा स्नो फिंचदर्शन', 'चक्रवाक' असे पक्षीजीवन व इतरही पशुजीवन यात

चित्रित होते. 'वर्ल्ड वाइल्ड लाईफ फंड' व 'भारत' आणि 'बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी' या संस्थांनी हा प्रवास आयोजित केला आहे.

या लेखनासाठी लेखकाने दैनंदिनी तंत्राचा वापर केल्याने त्या त्या प्रत्येक दिवसाच्या सफरीचे वर्णन येते. त्यात आलेल्या छायाचित्रांनी या पुस्तकाची रंगत वाढली आहे, असे म्हणता येईल. या प्रवासातील सैनिकी अधिकाऱ्यांच्या सहकार्यामुळे त्यांचीही उमदी शब्दचित्रे येतात. डॉ. सलीम यांच्या प्रस्तावनेमुळे या वृत्तान्ताचे माहितीपर मूल्य वाढते आणि त्यांच्या नेतृत्वामुळे उतारवयातील एका उमद्या संशोधकाचे चित्र वाचकाच्या लक्षात येते. लडाखमधील जीवनाचा काही प्रत्ययही येऊन जातो. लेखकापाशी कल्पकता आहे याचा पुरावा मधूनमधून येणाऱ्या शैलीदार वर्णनामुळे मिळतो.

'नागझिरा'

या कालखंडातील व्यंकटेश माडगूळकरांचा हा 'नागझिरा' (१९७९) या भंडारा जिल्ह्यातील जंगलाचा खास प्रवास चित्रित झाला आहे. "एकोणीसशे अठ्ठ्याहत्तर साली मे महिन्यात मी नागझिराला गेलो, राहिलो. त्या मुक्कामात जे पाहिले, जे रेखाटले ते हे पुस्तक." महाराष्ट्रात जंगलप्रवासाची ओढ असणारे विरळ लेखक आहेत, त्यांपैकी माडगूळकर हे एक. त्यांचा वेगळेपणा प्रवासाबद्दल जसा आहे तसा तो प्रवास शब्दांकित करण्याबाबत व रेखाचित्रे काढण्याबाबत. यात लेखक आणि चित्रकार व्यंकटेश माडगूळकर दोन्ही भेटतात. हे रूढ अर्थाने प्रवासवर्णन आहेच असे नाही. जंगलातील दिवसाचे चित्र रेखाटणारे ते एक वेगळे प्रवाससदृश लेखन आहे. प्रवासवर्णनात वेगळा आशय इथे येऊ शकतो. तोही प्राणिजीवनाबद्दलचा. अशा प्रकारचे वेगळ्या आशयावरील पुस्तकलेखन करण्याची प्रेरणा त्यांना पाश्चात्य लेखक वाचून झाली आहे. हे माणसाचा संदर्भ असलेले जंगल आहे. आपण असे काही वेगळे लेखन करीत आहोत याची जाणीव लेखकाला आहे. म्हणून तो म्हणतो, "नव्या रानात शिरण्यासाठी पहिल्यांदा कुणीतरी वाट पाडावी लागते. पुढे, त्या वाटेने जा-ये सुरू होते. मी ही लहानशी वाट पाडली आहे, एवढेच..." (आभार)

या दृष्टीने जंगलप्रवासावर मराठी वाङ्मयातील ही वाट पाडण्याचे व तेथील पशुपक्षी, निसर्ग, इतर प्राणी यांवर शब्दांकन व रेखांकन करणारे एक महत्त्वाचे लेखक म्हणून माडगूळकर स्मरणीय वाटतील. या दृष्टीने 'तळे', 'निवास', 'रस्ता', 'वाटा', 'वानरे', 'मरण', 'रानकुत्री', 'सोबती', 'झरे', 'तेण्डू' या प्रकरणांतून 'नागझिरा'च्या प्रचंड जंगलातील दिवस जसे इथे चित्रित होतात, तसेच हरणांचे कळप, सांबरे, गवा, वानरे, रानकुत्री, सुवर्णमृग, इथे शब्दांकित व रेखांकित झालेले पाहण्यात एक वेगळा आनंद वाटेल. आणि या प्राणिजीवनाबद्दल वाचकाची जाणीव निश्चित विकसित होईल. श्री. माडगूळकर एक रसिक, धाडसी, प्रवासी वाटतील. पण प्राणिजीवनाशी व जंगलाशी एकजीव होणारे माडगूळकर वेगळे वाटतील यात शंका नाही. या प्रवासातील वाटाडे, सोबती यांची चित्रे जशी साकारली आहेत, तशीच शिकारचोर, तेथील प्रयोगशाळेत काम करणारे मारोतराव चितमपल्ली हे संशोधकही सहज शब्दांकित होऊन गेलेले दिसतील. मधूनमधून प्राणिजीवनाबद्दलचे भाष्य व त्याबद्दल पाश्चात्य संशोधक काय म्हणून जातात हे सांगण्याची श्री. माडगूळकरांची हातोटीही लक्षात यावी. सारांश, माडगूळकरांचा 'नागझिरा' मधील प्रवास हा एक लक्षणीय प्रवास आहे यात शंका नाही.

या कालखंडातील काही उल्लेखनीय प्रवासवर्णनकार

या कालखंडात सुमारे पाऊणशे नवे लेखक आपल्याला भेटतात. या सर्वांचेच लेखन विशेष रीतीने जाणवणारे आहे असे नाही. खालील काही लेखकांचे लेखन काही वेगळ्या कारणांसाठी उल्लेखनीय आहे असे म्हणता येईल :

- (१) अशोककुमार स्वामीनारायण यांचे 'फटफटीवरून भारतभ्रमण',
- (२) अशोक कामत यांचे 'आपला देश आपली माणसं',
- (३) मेधा काळे यांची 'कोणार्क ते कन्याकुमारी' व 'शालिमारची साद',
- (४) मधुकर केचे यांची 'एक भटकंती' (विदर्भ),
- (५) मुक्ता केणेकर यांचे 'झेपावे दक्षिणेकडे',
- (६) हेमचंद्र कोपर्डेकर यांचे 'पश्चिमेकडील पूर्व' (पोलंड),
- (७) श्रीनिवास कोर्लेकर यांचे 'श्रमसौंदर्याची लेणी' (रशिया),
- (८) गजानन खोले यांचे 'हिमालयातील अमरनाथ',
- (९) स. मा. गर्गे यांचे 'स्वप्न आणि सत्य' (रशिया),
- (१०) ब्रिगेडिअर गॅनसिंग यांचे 'हिमालयाच्या शिखरावर',
- (११) ज. द. जोगळेकर यांची 'दक्षिण भारताचे धावते दर्शन' व 'जगाची सफर',
- (१२) दा. वि. जोगळेकर यांचे 'पहाड, पाणी आणि परी' (काश्मीर),
- (१३) मीना देशपांडे यांचे 'पश्चिमगंधा' (युरोप),
- (१४) लीला देशपांडे यांचे 'हिमालयाचा स्पर्श' (नेपाळ),
- (१५) मृणालिनी देसाई यांचे 'विराणी' (भारत),
- (१६) कुसुम नारगोलकर यांचे 'आम्ही पाहिलेला चीन',
- (१७) प्रभाकर नेर्लेकर यांचे 'रंग, तरंग, अंतरंग',
- (१८) शांताराम पारपिल्लेवार- 'पॅरिस आय लव्ह यू' (फ्रान्स),
- (१९) श्री. ना. बनहट्टी यांचे 'जोडयात्रा, खंड १ व २',
- (२०) रमेश मंत्री यांचे 'सुखाचे दिवस' व 'क्षणाचा प्रवासी',
- (२१) कृष्णा मेणसे यांचे 'गोठलेली धरती, पेटलेली मने' (रशिया),
- (२२) इंदू साक्रीकर यांचे 'पूर्वेच्या परिसरांत' (जपान).

या लेखकांची प्रवासवर्णने निरनिराळ्या हेतूंनी वेगवेगळे प्रवास चित्रित करती झाली आहेत. या कालखंडातील हे काही उल्लेखनीय प्रवासवर्णनकार ठरतील.

*

अर्वाचीन मराठीतील प्रवासवर्णनांचा 'एक ललित वाङ्मयकार' या दृष्टीने अभ्यास करताना, इ. स. १८०० ते १९८० पर्यंतचा अभ्यास, हा प्रस्तुत ग्रंथाचा विषय इथे पूर्ण होत आहे. हा अभ्यास करण्यासाठी पहिल्या प्रकरणात भारतीय संस्कृतीतील व साहित्यातील व्यक्त झालेली प्रवासविषयक भूमिका आपण तपासून पाहिली. ती व्यापक होती असेच दिसून आले. शिवाय, एकंदर भारतीय साहित्यात व्यक्त होणारी 'प्रवासपरंपरा', वेदकालापासून तो रामायण—महाभारत कलापर्यंत व पुढे ऐतिहासिक युगापर्यंत चालत आलेली दिसते.

परिशिष्टातील प्राचीन मराठी साहित्यिकांची प्रवासविषयक भूमिकाही व्यापक असल्याची जाणीव रसिकाला होते. आणि प्रवास ही मानवी जीवनाची एक मूलभूत प्रेरणा आहे हेही उघड होते.

या ग्रंथाच्या पहिल्या भागावरून, प्रवासवर्णनाची निरनिराळ्या कोशगत अर्थातून साकारणारी संकल्पना पाहिली तर, 'प्रवासवर्णन म्हणजे प्रवासपर सचित्र भाषण अगर व्याख्यान' अशी पाहता येते. ही संकल्पनाच प्रवासवर्णनाचे मूलभूत घटक सुचविणारी आहे. ते घटक म्हणजे 'प्रवासी', 'प्रवास' व 'प्रदेश' हेच होत. या घटकांनी साकार होणारे लेखन म्हणजे प्रवासलेखन असते. आणि या लेखनात प्रतिभाशक्तीचे कार्य जेव्हा सुरू होते, तेव्हा ते लेखन खऱ्याखऱ्या अर्थाने कलारूप धारण करणारे लेखन ठरत असते. म्हणूनच प्रवासवर्णन ही कवितेसारखीच स्वतंत्र निर्मिती ठरते. आणि एकाच प्रदेशावर अनेक प्रवासवर्णने निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ, मराठीमध्ये निर्माण झालेली 'विलायतेवरील प्रवासवर्णने' याचा स्पष्ट पुरावा मानता येतो.

प्रवासवर्णन हा इतर ललितवाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच एक वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार ठरतो. याचे महत्त्वाचे कारण प्रवासवर्णनकाराच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे त्याच्या प्रवासविषयक आणि प्रदेशविषयक अनुभवांत आगळेपणा येत असतो. प्रवास करणारे व्यक्तिमत्त्व प्रत्येक प्रवासाच्या वेळी वेगळे असते, नवे असते. आणि प्रवासातील प्रदेशही त्याला प्रत्येक वेळी नवेपणाने भेटत असतो. या व्यक्तिमत्त्वाची पारदर्शकता त्याला वेगळी धार आणत असते. आणि त्यामुळे त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची व्याप्ती कळून यायला मदत होते. या व्यक्तिमत्त्वाच्या व्याप्तीमुळेच प्रवासवर्णन इतर वाङ्मयप्रकारांहून खास वेगळा वाङ्मयप्रकार ठरत असतो. आणि अशा व्यक्तिमत्त्वसंपन्न वाङ्मयप्रकाराचे अनुकरण करता येत नाही. तसेच, या व्यक्तिमत्त्वाबरोबर, त्या व्यक्तीने अनुभवलेला प्रदेशही आपले स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व घेऊन प्रवासवर्णनात अवतरत असतो. आणि प्रवास ह्या केंद्रीभूत घटकाने लेखकाचे आणि त्या लेखकाने प्रवास केलेल्या प्रदेशाचे चित्र गतिशील ठेवण्यासाठी मदत केलेली असते. त्यामुळे, रसिकाला त्यात प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने लेखक आणि प्रदेश आपापल्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वाने जाणवत राहतात. अशा प्रकारचे लेखन हे प्रवासवर्णन असते. ते दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारचे असू शकत नाही.

म्हणूनच, प्रवासवर्णन हे स्थलवर्णन, आत्मचरित्र, निबंध व लघुनिबंध या वाङ्मयप्रकारांहून मूलतःच भिन्न असते. प्रवासवर्णनाचे वरील मूळ घटक वेगळे आणि तत्सदृश समजल्या जाणाऱ्या या वाङ्मयप्रकाराचे मूळ घटक वेगळे असतात. त्यांची प्रयोजनेही भिन्न असतात. प्रवासवर्णन निबंध आणि लघुनिबंध या वाङ्मयप्रकारांना पोटात सामावून घेणारा एक वेगळा वाङ्मयप्रकार ठरू शकतो, हे आपण

रसिक या नात्याने पाहिले आहेच. पण 'अपूर्वाई' हा निबंध ठरू शकणार नाही, ही गोष्ट निश्चित मानावी लागते.

प्राचीन मराठी वाङ्मयात प्रवासविषयक भूमिका व्यापक स्तरावर व्यक्त झालेली आढळत असली तरी प्रवासविषयक प्रेरणा प्रामुख्याने आध्यात्मिक व धार्मिक आहेत. आणि त्यामुळेच महानुभाव, संत किंवा पंडितकवी इत्यादी, तीर्थयात्रांनिमित्ते प्रवास करतात असे दिसते. त्या पाठीमागे पंथप्रसार करावा हाही हेतू असू शकेल. यांच्या प्रवासलेखनाला आत्मचरित्रपरतेचे रंग चढलेले दिसतात. त्यांनी आपल्या तीर्थयात्रांचे व यात्रेतील स्थळांचे चित्रण केल्याचे दिसते. यात नामदेवांची 'तीर्थावळी', 'महानुभावांची ऋद्धिपूरवर्णने', रामदासांची 'भारतभ्रमंती', निरंजन माधवाची 'तीर्थयात्रा', दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे 'प्रवासवर्णन' व तंजावरच्या शरफोजी राजांच्या 'त्रिस्थळी यात्रेच्या लावण्या' हे ग्रंथ वा प्रकरणे प्रमुख होत.

ग्रंथाच्या पहिल्या भागात चर्चिलेल्या प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाची वेगळी जाणीव प्राचीन मराठी साहित्यिकांना झालेली होती, असे दिसून येत नाही. प्रवासाकडे आणि प्रवासलेखनाकडे सौंदर्यवादी दृष्टीने पाहणे आणि प्रवासवर्णनाच्या वाङ्मयीन रूपाकडे एक वेगळे वाङ्मयीन रूप म्हणून पाहणे ही दृष्टी खास अर्वाचीन होय. म्हणूनच, प्रवासवर्णन हा अर्वाचीन मराठीचाच खास वाङ्मयप्रकार ठरतो.

या वाङ्मयप्रकाराचे प्राचीन रूप नारायण व्यास बहाळियेकृत महानुभाव पंथाच्या 'ऋद्धिपूरवर्णन' या प्रख्यात ग्रंथात पाहणे शक्य आहे. याचे प्रमुख कारण 'ऋद्धिपूरचा' प्रवास करून लेखक त्यात स्वतःचे आणि ऋद्धिपूरच्या प्रदेशाचे चित्र बऱ्याच सामर्थ्यानिशी दाखवितो असे म्हणता येईल. त्यानंतर निरंजन माधवाने आपल्या तीर्थयात्रावर्णनात प्रवास, प्रदेश यांचे काही लक्षणीय चित्र रेखाटलेले आढळते. दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे काहीसे अपूर्ण प्रवासवर्णन आत्मचरित्राचे रंग उजळणारे ठरले आहे. बाकी फारसे काही हाती लागत नाही, हे परिशिष्टातील प्राचीन प्रवासवर्णनांच्या विहंगमावलोकनावरून दिसून येईल.

इ. स. १८०० ते १८८२ या अर्वाचीन कालखंडात प्रवासवर्णनाचे क्वचित कच्चे व ओबडधोबड रूपच (Crude Form) प्रभावी आहे. अर्वाचीन काळातील पहिला प्रवासवर्णनकार लेखक म्हणून श्री. नाना नारायण व त्याचे 'इंग्लंड देशाचे वर्णन' हा भाषांतरित ग्रंथ दाते-सूचीत दिलेला दिसतो. परंतु प्रवासवर्णनाचा पहिला स्वतंत्र आविष्कार, जगन्नाथ विठोबा क्षत्री यांच्या इ. स. १८६३ च्या गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तान्तांत' घडतो आहे असे स्पष्ट दिसेल. त्यानंतर या कालखंडातील 'इंग्लंडातील प्रवास' हा प्राबंधिक रचनेचा भाषांतरित ग्रंथ उजवा आहे असे कळून येते. वाङ्मयीन रूपाचा या काळातील दुसरा टप्पा हरि गणेश पटवर्धन यांच्या 'काशीयात्रा' या ग्रंथाकडे जाईल. या ग्रंथाने पत्ररूपाचा प्रथम आश्रय घेतल्याचे आपण पाहिले. अभिव्यक्तीची ही दृष्टी खास अर्वाचीन होय.

तिसरा टप्पा, पंडिता रमाबाईंच्या 'इंग्लंडचा प्रवास, भाग १ ला' आणि श्री. गोडसेभट वरसईकर यांच्या 'माझा प्रवास' या ग्रंथांकडे येईल. या ग्रंथांनी प्रवासवर्णनाचे खास रूप दाखविले असून या दोघाही लेखकांची व्यक्तिमत्त्वे त्यात अभावितपणे व उत्कटतेने उतरली आहेत. गोडसेभटजींचा 'माझा प्रवास' हा ग्रंथ जुन्याप्रमाणे नव्या सौंदर्यदृष्टीचा परिपाक वाटून जातो. ही नवी दृष्टी इंग्रजी साहित्याचा गोडसेभटजींना गंध नसतानाही अवतरली आहे. त्यामुळे पंडिता रमाबाईपेक्षा गोडसेभटजी एक अनभिज्ञ कलावंत वाटतात.

वाङ्मयाच्या सृष्टीत एखादा वाङ्मयप्रकार अभावितपणे आपले रूप कसे दाखवून जातो, याचे हे मराठीतील केवळ आगळे अन् वेगळे उदाहरण होय, असेच मानावे लागेल.

यानंतर चौथा वळणाचा ग्रंथ म्हणून सौ. पार्वतीबाई चिटनवीस यांच्या 'आमचा जगाचा प्रवास' या ग्रंथाकडे पाहता येईल. या ग्रंथात कोणत्याही प्रकारचीमाहिती देण्याचे बंधन लेखिकेने मानलेले नाही. केवळ आपल्या पतिसमवेत केलेला सौंदर्यवादी दृष्टीने निर्मळ शैलीत टिपण्याचा हा प्रयत्न खास लक्षणीय आहे.

यानंतर, श्री. ग. स. मराठे यांनी व्यक्त केलेली वाङ्मयीन दृष्टी प्रवासवर्णनासाठी विनोदाचा आश्रय करणारी ठरली आहे. त्यामुळे त्यांच्या 'थालिपीठ' या ग्रंथाला आपोआपच वेगळेपणा प्राप्त झालेला दिसून येतो. श्री. मराठे मुळातच कल्पक आहेत आणि साहित्याचे चांगले अभ्यासक आहेत. त्यामुळे 'मराठीतील पहिल्या विनोदी प्रवासवर्णनाची निर्मिती' यांच्याकडून घडून गेली आहे, असे म्हणावयास प्रत्यवाय नाही.

प्रवासवर्णनामध्ये, राजकीय आशयाचे रंग भरण्याचा व साहित्यिक दृष्टीने प्रवासवर्णन लिहिण्याचा प्रयत्न करणारे, श्री. न. चिं. केळकर लक्षणीय असले, तरी 'राजकीय प्रवासवृत्तांचा पहिला निर्माता' म्हणून रसिक श्री. श्री. रा. टिकेकर यांनाच पाहू शकतो, इतके त्यांचे 'मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी' व 'ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण' हे ग्रंथ सरस आहेत. श्री. टिकेकरांचे 'मुशाफरी' दर्शक राजकीय वृत्तान्त पुरविणारे, स्वातंत्र्येच्छू व्यक्तित्व लक्षणीय वाटते आणि आपल्या प्रवासवृत्तान्ताला पत्ररूपाने उजळ करणारी त्यांची व्यंजक भाषाशैली त्यांचे वेगळेपण दर्शवून जाते, असे म्हणावयास हरकत नाही.

श्री. गो. चि. भाटे यांचे लेखन हा प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील 'हातखांब' आहे. तो मागील व पुढील वृत्तान्तवजा प्रवासवर्णने लिहिणारांचा आदर्श मानावा लागेल.

वरील लेखक आपापल्या परीने प्रवासवर्णनाच्या वाटचालीवरील महत्त्वाचे टप्पे ठरतात. परंतु वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील पहिला दीपस्तंभ म्हणून प्रा. अनंत काणेकरांचे नाव निःशंकपणे घ्यावे लागेल. याचे कारण प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची एक कलात्मक वाङ्मयप्रकार म्हणून काणेकरांनी व्यक्त केलेली जाणीव इतरांच्या मानाने खास वेगळी आहे. आणि ही जाणीव आजतागायत कायम असल्याचे 'खडक कोरतात आकाश' या ग्रंथावरूनही कळते. त्यांच्या 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे' या ग्रंथाची वाङ्मयीन माहात्म्यता आपण पाहिली आहेच. प्रा. काणेकरांनी प्रवासवर्णनाच्या रूपातील व्यक्तिमत्त्वाच्या अगम्य खाणीचा व काव्यात्मतेचा जवळजवळ पहिला व निश्चित शोध लावला. त्यांच्या पूर्वीच्या लेखकांना हा शोध निश्चितपणे लागला होताच, असे म्हणता येत नाही. याबाबत अपवाद म्हणून गोडसेभटजी वगळता येतात. श्री. क्षत्री, पटवर्धन, पंडिता रमाबाई, सौ. चिटनवीस, ग. स. मराठे, केळकर, टिकेकर, भाटे हे लेखक प्रवासवृत्तान्त पुरवता पुरवता त्यांच्या प्रवासवर्णनांतून लेखक म्हणून व्यक्त झालेले दिसून येतात, हे स्पष्ट आहे. काणेकरांच्या प्रवासी भूमिकेत व प्रवासविषयक लेखनात या लेखकांहूनजाणीवपूर्वक कलात्मक भूमिका सतत व्यक्त होते, म्हणून काणेकर खास वेगळे वाटतात. प्रदेशप्रत्ययात निसर्गाइतका माणूसही त्यांनी टिपला आहे याचे दर्शन आपण मागील प्रकरणांतून घेतले आहेच.

श्री. काकासाहेब कालेलकरांनी प्रदेशव्याप्तीची कमाल मर्यादा गाठली आहे. प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची तत्त्वचिंतनात्मक बाजू वाढवून आपल्या प्रगल्भ व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार त्यांनी जागोजाग केला आहे. एका साधकाची 'वाटचाल' ठरावी असे त्यांचे प्रवासलेखन रसिकाला वाटते. पण त्यात द्रष्ट्या कवीचे आणि रसिक वैष्णवाचे दर्शनही घडते. त्यामुळे त्यांची छोटी लेखरूप प्रवासवर्णनेही वाङ्मयीन गुणांनी श्रेष्ठ ठरून प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराला एक प्रगल्भ वाङ्मयप्रकार बनविताना स्पष्ट दिसतात. प्रवासवर्णनकाराला अश्वमेध यज्ञातील घोड्याप्रमाणे भटकावे लागते अशी पुरातन उपमा ते स्वतःकरता घेतात आणि तसे भटकून आपल्या प्रवासवर्णनांची निर्मिती साधतात, हा भाग खास लक्षणीय आहे. पुरातन भारत देशाचे आणि आज घडू पाहणाऱ्या नव्या भारताचे कलात्मक दर्शन श्री. कालेलकरांनीच घडवावे असे म्हणता येईल.

प्रा. रा. भि. जोशी यांनी प्रवासवर्णनाच्या आशयाची सूक्ष्मता टिपली आहे. आणि अनोख्या, विस्मृत गावांना, तेथील पडक्या घरांना, शेतातील जोंधळ्याच्या कणसांना एक गहिरे व्यक्तिमत्त्व दिले आहे. प्रत्ययित प्रदेशाचा आत्मा आपल्या ताशीव व संयत शैलीत टिपण्याची श्री. जोशी यांची हातोटी त्यांच्या प्रवासवर्णनाला खास वेगळेपणा आणते, म्हणून त्यांची 'वाटचाल', 'मजल दरमजल' व 'उथव' ही प्रवासवर्णने खास वेगळी ठरतात. या सर्वांत 'मजल दरमजल' कलागुणांनी सर्वश्रेष्ठ वाटेल.

प्रा. गंगाधर गाडगीळ साक्षात प्रवासानुभव त्याच्या आकारासहित रसिकांसमोर ठेवतात आणि इंद्रधनुसारखे त्याचे रूप शब्दांकित करतात. त्यांच्यातला तरल कलावंत व तटस्थ रसिक प्रवासातील अनुभवांपुढे शरण असल्याची जाणीव 'सातासमुद्रापलीकडे' या त्यांच्या प्रवासग्रंथात खास व्यक्त झाली आहे. गाडगीळांनी प्रवासातल्या प्रत्येक क्षणाला स्पंदन पावणारा त्यांच्यातला 'मी' शब्दांत पकडला आहे. आणि प्रवासानुभवांना जाणिवे—नेणिवेच्या पातळीवर नेऊन चित्रित केले आहे. प्रवासात प्रदेशप्रत्ययाने अंतर्मुख होणारे मन, जीवनाची पटणारी निरर्थकता व अपरिहार्यता यांचे द्वंद्व, सौंदर्याचा साक्षात्कार गाडगीळ उत्कटतेने शब्दबद्ध करतात. आणि त्यामुळेच प्रवासवर्णन ही अस्सल साहित्यकृती ठरू लागते. प्रवासातल्या अनुभवांनाही 'घाट' किंवा 'आकार' असतात हे गाडगीळांसारखा श्रेष्ठ कलावंतच जाणू शकतो.

श्री. पु. ल. देशपांडे यांनी प्रवासवर्णनाच्या रूपाला विनोदकलेचे अधिष्ठान प्राप्त करून दिले आणि त्याचे सामर्थ्य व सौंदर्य वेगळ्या दिशेने वाढविले, असे स्पष्ट दिसून येते. त्यांनी स्वतःचे व्यक्तिमत्त्वही प्रसंगी विनोदाचा विषय बनविले आहे. त्यामुळे स्वतःला हसणाऱ्या या कलावंताचे क्वचित विदूषकी रूप प्रवासवर्णनाला वेगळेपणा आणते आहे असे दिसेल. शिवाय, प्रवासात भेटलेल्या माणसांचे व प्रदेशाचे चित्रही त्यांच्या विनोदी शैलीमुळे व व्यक्तिचित्रणकौशल्यामुळे वेगळेपणे उठून दिसत राहते. 'अपूर्वाई' आणि 'पूर्वरंग' या दोन प्रवासपर साहित्यकृती याची खास उदाहरणे होत.

परंतु, विनोदतंत्राचा फारसा वापर न करता, समृद्ध प्रदेशप्रत्ययाने व प्रगल्भ, चिंतनशील परंतु रसिल्या व्यक्तिमत्त्वाने प्रवासपर अमर साहित्यकृती निर्माण करता येतात, याचा पुरावा म्हणजे 'वंगचित्रे' व 'जावे त्यांच्या देशा' ही दोन प्रवासवर्णने होत. यातील निसर्गभक्त, स्वरवेडे व वैष्णवी वृत्तीचे 'पु. ल.' खास लक्षणीय आहेत. त्यांच्या या दोन्ही प्रवासवर्णनांतून त्यांच्या आध्यात्मिक वृत्तीवर चांगला प्रकाश पडून जातो.

श्री. प्रभाकर पाध्यांनी शुद्ध कलात्मक व सौंदर्यात्मक जाणिवेच्या पटांनी, प्रवासवर्णनाच्या (तरल) रूपाला कळसाला नेऊन पोहोचविले आहे. श्री. पाध्ये प्रवासात जाणवलेल्या अनुभवांचे रूपवेध घेणारे प्रमत्त कलावंत वाटतात. त्यांची अस्सल प्रवासी वृत्ती, प्रवासलय पकडणारी शब्दकळा, प्रत्ययित प्रदेशाचे चैतन्यशील चित्र रेखाटणारी शैली खासच लक्षणीय आहे. पाध्यांना प्रवासात भेटणाऱ्या माणसांइतकाच निसर्गात रस असतो. त्यामुळे माणसांचे स्वभावविशेष आपल्या प्रवासवर्णनांतून ते जसे टिपतात, तसेच 'झाड', 'रस्ता', 'वास्तू' अगर कोणतेही निसर्गदृश्य टिपताना, एखाद्या उत्कट कवीप्रमाणे मानवी भावनांचा आरोप त्या त्या वर्णवस्तूवर आरोपित करतात. त्यामुळे वर्णविषयातील अचेतन वस्तूसुद्धा सचेतन होताना दिसते. श्री. पाध्यांच्या अशा प्रदेशाबद्दलच्या सौंदर्यात्मक जाणिवेच्या आविष्कारामुळेच प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार सौंदर्यशाली वाङ्मयप्रकार ठरला आहे.

श्री. काणेकरांपासून पाध्यांपर्यंतचे हे प्रमुख प्रवासलेखक इ. स. १९४० ते १९६५ या कालखंडातच भेटतात. या लेखकांनी प्रामुख्याने प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार मराठीत समृद्ध व कलात्मक केला आहे. याबरोबरच, बाकीच्या लेखकांचे कार्य मागील प्रकरणांतून व इथेही सारांशरूपाने आपण पाहिले आहेच.

ही पाहणी करताना आपल्याला असेही दिसून येते की, याच कालखंडात बहुसंख्य प्रवासलेखक निर्माण झालेले आहेत आणि त्यांतील प्रमुख लेखकांनी आपली प्रवासवर्णनांची निर्मिती याच कालखंडात केलेली आहे. आणि इ. स. १९५० ते १९६५ या कालखंडात त्यांच्या निर्मितीने घेतलेले अस्सल कलारूप केवळ बहराला आलेले दिसून येईल. निर्मितिकारांची व निर्मितीची संख्याही अनेक पटींनी वाढली आहे असे दिसेल. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरचा हा मुक्त आविष्काराचा पहिला कालखंड आहे असे दिसेल.

इ. स. १९५० ते १९६५ या कालखंडात प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार असा बहराला आला आहे की, त्याच्या अस्मितादर्शक रूपाकडे पाहिल्यास, 'तो वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार आहे' याची रसिकाला कबुली देणेच भाग पडावे. या दृष्टीने पाहताना, 'वाटचाल', 'मजल दरमजल', 'उडता गालिचा', 'तोकोनोमा' 'अपूर्वाई', 'पूर्वरंग', 'गोपुरांच्या प्रदेशात', 'सातासमुद्रापलीकडे' ह्या सर्व अस्सल प्रवासवर्णनपर कलाकृती याच कालखंडात निर्माण झालेल्या आहेत.

या पंधरा वर्षांच्या कालखंडात प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार बहराला आलेला दिसतो, याचे प्रमुख कारण एकंदर मराठी साहित्यविश्वात साहित्यविषयक ज्या जाणिवा होत्या, त्या जाणिवांतच खूप फरक पडला. त्या जाणिवा प्रगल्भ व सूक्ष्मतर झाल्या. साहित्याकडे प्रथम साहित्य म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोण प्रबल झाला. शिवाय, नुकत्या मिळालेल्या स्वातंत्र्याने राष्ट्राच्या जीवनात चैतन्य सळसळू लागले. मुक्त आविष्काराच्या वाटा खुल्या झाल्या.

दुसरे असे की, दुसऱ्या महायुद्धानंतर लवकरच हे स्वातंत्र्य भारताला मिळाले. प्रवासविषयक साधनांची सुलभता निर्माण झाली. त्यामुळे जग जवळ आले. स्वातंत्र्यानंतर आपल्यामधले विविध प्रकारचे लेखक, कलावंत व विचारवंत या ना त्या कारणाने म्हणजे शिष्टमंडळांतून किंवा पेन परिषदेचे सदस्य म्हणून किंवा रॉकफेलर फाऊंडेशनतर्फे मिळालेल्या अभ्यासवृत्तीमुळे परदेशात प्रवासाला गेले व त्यांनी त्या प्रवासाची नवलाई 'अपूर्वाई'ने टिपली. लेखक प्रवासाच्या व प्रवासातील प्रदेशाच्या अनुभंगाने विमुक्तपणे आत्माविष्कार करू लागला. साहित्याचे प्रमुख प्रयोजन आत्माविष्कार हेच दिसू लागले. या कालखंडाच्या दरम्यान आत्माविष्काराच्या जाणिवेने नवसाहित्य, विशेषतः नवकाव्य, नवकथा, नवनाट्य : कविता, कथा,

नाटक या वाङ्मयप्रकारांविषयी नव्या जाणिव घेऊन निर्माण झालेले दिसेल. एकंदर वाङ्मयप्रकारांविषयीची जाणीवच साहित्यविश्वात प्रगल्भ झाली. यावेळी, वास्तववादी वाङ्मयप्रकारही वाढीला लागलेले दिसून येतात. प्रवासवर्णन हा एक वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार असल्याची जाणीव काणेकरांपासून पुढे श्री. पाध्यांपर्यंत विशेष सूक्ष्म होत गेलेली दिसेल.

पाश्चात्य साहित्याच्या परिशीलनानेही मराठी साहित्यविश्वातील रूपात्मक जाणीव वाढलेली दिसेल. या दृष्टीने मर्ढेकरांची इ. स. १९४२ ते १९६० च्या दरम्यान प्रकाशित झालेली 'आर्ट्स अँड दि मॅन' व 'सौंदर्य आणि साहित्य' ही पुस्तके रूपवादी समीक्षेच्या दृष्टीने लक्षणीय ठरतात.

सारांश, 'ऋद्धिपूरवर्णना'पासून 'तोकोनोमा'पर्यंत मराठी वाङ्मयात प्रवासवर्णनपर वेगळे वाङ्मयीन रूप पाहता येणे शक्य आहे असे वाटते. आणि अगदी जाणीवपूर्वक हे रूप अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातच म्हणजे इ. स. १८०० नंतर ते १९६५ पर्यंत सहजच पाहता येते. या रूपाचा डौल १९४० ते १९६५ या कालखंडात वारंवार पाहता येतो. आणि इ. स. १९५० ते १९६५ या कालखंडात विशेषतः एकोणीसशे साठच्या आसपास प्रवासवर्णनांना प्राप्त झालेले अपूर्व रूप पाहता येते. आणि प्रवासवर्णन हा एक वेगळा ललितवाङ्मयप्रकार आहे आणि तो इतर वाङ्मयप्रकारांप्रमाणेच एक समर्थ ललितवाङ्मयप्रकार आहे असे निश्चित विधान करता येते.

इ. स. १९६६ ते १९८० या कालखंडात या वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल अशीच समर्थपणे चालल्याचे निदर्शनास येईल. श्री. पु. ल. देशपांडे, रा. भि. जोशी यांसारखे जुने लेखक तर या दृष्टीने महत्त्वाचे आहेतच; पण श्री. रवींद्र पिंगे यांच्यासारखा नवा लेखक या वाङ्मयप्रकाराच्या दृष्टीने नवे आशास्थान मानावयास हरकत नसावी. सुमारे पाऊणशे नवे लेखक या कालखंडात अधिक निर्माण झाले आहेत. त्यांच्याबरोबर दि. बा. मोकाशी, व्यंकटेश माडगूळकर, माधव गडकरी, दिलीप चित्रे, वसंत बापट, रवींद्र केळेकर, इंदुमती शेवडे, शांता धांदरफळे इत्यादी लेखक महत्त्वाचे आहेत.

इ. स. १९४० ते १९६५ या कालखंडाच्या मानाने या पुढच्या कालखंडात प्रवासपर साहित्यकृतींची, कलाकृती या दृष्टीने, निर्मिती कमी झालेली दिसेल. परंतु तिचा आशय अनेकांगांनी विस्तारला आहे. त्यात जंगल-जीवनाचे रंग भरणारे माडगूळकर, इथिओपिअन जीवनाची प्रतीती दर्शविणारे चित्रे, 'पदयात्रे'चा सुवास दाखविणारे मोकाशी, माणसांच्या प्रवाही मनांशी, निसर्गाशी, नियतीचा खेळ चाललेला रंगविणारे पिंगे, हे लेखक या वाङ्मयप्रकाराच्या वाटचालीवरील महत्त्वाचे लेखक वाटतात. आणि मराठीमध्ये आज 'वंगचित्रे', 'जावे त्यांच्या देशा', 'आनंदाच्या दाहीदिशा' यांसारख्या नव्या कलाकृती या वाङ्मयप्रकाराची एक ललितवाङ्मयप्रकार म्हणून प्रतिष्ठा वाढवित आहेत यात शंका नाही.

*

*
परिशिष्ट आणि सूची
*

प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णने : एक विहंगमावलोकन

प्राचीन मराठी साहित्यिकांची प्रवासविषयक भूमिका व दृष्टी

या ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात डॉ. सुरेंद्र माथुर यांनी भारतीय साहित्यातील रेखाटलेली प्रवासपरंपरा इ. स. १२०० पर्यंत पाहता येते. ही परंपरा प्राचीन मराठी साहित्याच्या प्रारंभकाळाशी येऊन भिडणारीच आहे. साधारण शके अकराशे दहाच्या संवत्सरात मराठीचा पहिला ग्रंथ लिहिला गेला. आद्य मराठी कवी मुकुंदराजांच्या 'विवेकसिंधू' पासून ग्रंथरूप मराठी साहित्याचा इतिहास सुरू होतो. आपल्या प्राचीन मराठी कवींची प्रवासविषयक भूमिका व दृष्टीही विशाल आहे. व्यापक आहे. या कवींच्या ज्ञानार्जनाचा एक भाग म्हणजे प्रवास होय. प्रवास करून सृष्टीतील विविध ज्ञान, मानवी स्वभाव व जीवनाचे, लोकांचे, समाजाचे निरीक्षण केल्यावर ग्रंथउद्यम करायचा हे ठरून गेल्यासारखे होते. महानुभावपंथाचा संस्थापक श्रीचक्रधर किती स्थळे फिरला हे 'स्थानपोथी' सांगते. नागदेवाचार्य, भास्करभट्ट बोरीकर यांची चरित्रे ब्रह्मजिज्ञासेकरता व आपली विद्वत्ता मिरवावी म्हणून प्रवास केल्याचे दर्शवितात. आद्य कवी मुकुंदराज भक्तांचे आर्त पुरविण्याकरता आंबेजोगाईस आल्याची कथा आहे. रवळो व्यासांचे 'सह्याद्रीवर्णन' आणि नारो व्यास बहाळिये यांचे 'ऋद्धिपूरवर्णन' हे दोन्ही ग्रंथ महानुभावांच्या प्रवासविषयक भूमिकेचे व विशाल दृष्टीचे स्वच्छ पुरावे आहेत, असे म्हणता येते.

संतकवींच्या तीर्थयात्रांनी अध्यात्मप्रवण मनाच्या भूकेचे तर्पण केलेच; पण या पुरातन भारत देशाच्या वैश्विक संस्कृतीची गंगा राष्ट्रपुरुषाच्या नसानसांतून खेळविली. नामदेव-ज्ञानदेवांनी केलेल्या तीर्थयात्रा याला प्रमाण म्हणून पुरे आहेत. संत रामदासांच्या चरित्रावरून त्यांच्या आयुष्याची बारा वर्षे म्हणजे पुरे एक तपया राष्ट्रपुरुषाच्या अवलोकनार्थ आणि सृष्टीचे अनुभवज्ञान गोळा करण्यात गेले. त्यामुळे अंगीकृत कार्याचा पाया भक्कम करण्यासाठी त्याची मदत झाली, याचाही पुरावा मिळतो.

पंडित कवींमध्ये वामन पंडित अध्यात्मप्रवण मनाच्या तृप्तीसाठी विजापूरच्या बादशाहाकडून बाटले जाऊ नये म्हणून तसेच विद्वत्तेच्या प्रदर्शनार्थ व विद्वत्सभेमध्ये भाग घेण्यासाठी फिरले, असा पुरावा मिळतो. दत्तपदांकित मुकुंद कवी व निरंजन माधव यांनी तर प्रत्यक्ष प्रवास केल्याचा व त्या आधारे ग्रंथलेखन घडल्याचा पुरावा स्पष्ट आहे. शाहीरकवींचा प्रवास कलगीतुऱ्यासाठी होणाऱ्या फडाच्या तमाशांसाठी होत असे. शाहीरकवींचे जीवन तमासगिरांचे जीवन असे. तमासगिरांचे एक कुटुंबच असे. ते कुटुंब कलंदर जीवन जगे, गावोगाव भटके आणि कविता करून जीवनाचा 'अर्थ' मिळवी, याचे दाखले अनेक जागी मिळतात. शाहिरांच्या 'स्थळवर्णनपर' लावण्या याचा पुरावा आहेच. परंतु तंजावरचा राजा शरभेंद्र ऊर्फ सरफोजी याच्या 'त्रिस्थळी यात्रेच्या लावण्या' प्रवाससूत्राच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या आहेत. या दृष्टीने आपला मराठी माणसाचा प्रवासप्रिय स्वभाव श्री. कालेलकरांनी वर्णन केला आहे. (पाहा—'आपला स्वभाव', पान १, 'हिमालयातील प्रवास')

प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे एक ख्यातनाम अभ्यासक, महाराष्ट्रभाषाभूषण श्री. ज. र. आजगावकर यांच्या खालील उद्गारांत आमच्या प्राचीन मराठी वाङ्मयसेवकांच्या प्रवासविषयक भूमिकेचे व दृष्टीचे दर्शन योग्य प्रकारे होते, ते उद्धृत करणे आवश्यक वाटते. ते म्हणतात :

“प्राचीन कवींचा व्यासंग मोठा जबर होता. आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या बहुतेक कवींच्या ग्रंथांचा अभ्यास ते लक्षपूर्वक करीत असत. तपेच्या तपे अभ्यास करून, समकालीन थोर पुरुषांची दर्शने घेऊन, तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने प्रवास करून, आणि तत्कालीन राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक परिस्थितीचे सूक्ष्म दृष्टीने निरीक्षण करून बुद्धिप्रागल्भ्य संपादन केल्यावर ते कविता रचावयास बसत असत; किंबहुना तशा स्थितीत त्यांचे उच्च मनोविकार इतक्या उत्कटत्वाने बाहेर पडत असत की त्यांच्या तोंडून जे शब्द निघावे ते काव्यरूपानेच निघावे, असे होत असे.

‘Poetry is a spontaneous overflow of powerful feelings.’

ही कवितेची व्याख्या, आमच्या बहुतेक जुन्या कवींच्या काव्यांस जी इतकी यथार्थत्वाने लावता येते, ह्याचे कारण हेच होय. ज्ञानदेव, नामदेव, मुक्तेश्वर, रामदास, जयराम, रंगनाथ, वामन, मोरोपंत, एकनाथ, कृष्णदयार्यव, सोहिरोबा, देवनाथ व अवचितसुत काशी या कवींनी बहुतेक सगळा हिंदुस्थान पाहिला होता, हेत्यांच्याच ग्रंथांवरून उघड होत आहे. ज्ञानदेव व नामदेव हे तीर्थयात्रेस गेले होते व त्या तीर्थयात्रेचे वर्णन नामदेवाच्या तीर्थावळीवरील अभंगांत दिले आहे. मुक्तेश्वराने इंग्रज लोकांचे वर्णन आपल्या ग्रंथात दिले आहे, यावरून निदान सुरतेपर्यंत तरी त्याने प्रवास केला होता हे उघड होत आहे. जयराम व रंगनाथ हे तर हिमालयावरही जाऊन आले होते. वामन, मोरोपंत, कृष्णदयार्यव व एकनाथ हे काशीस गेले होते. यांपैकी कृष्णदयार्यव कवीने तर इतके दिवस प्रवास केला होता की, तो प्रवास संपवून तो महाराष्ट्रात आला, त्यावेळी राज्यक्रांतीमुळे महाराष्ट्राची स्थिती अगदी पालटून गेलेली त्याच्या दृष्टीस पडली व तशा प्रकारचे उद्गार त्याने आपल्या ग्रंथात काढले आहेत. सोहिरोबा राहणारे कोकणचे व देवनाथ वऱ्हाडात राहात होते. पण ते दोघेही ग्वाल्हेर येथे समाधिस्थ झाले, हे प्रसिद्धच आहे. अवचितसुत काशी कवी तर ‘दिल्लीद्राच्या बंधनापाशी’ आपण सापडलो होतो हे स्वतःच आपल्या ग्रंथात सांगत आहेत. निरंजन माधव कवी तर पक्का राजकारणी असून त्याने कर्नाटकात प्रवास केला होता, हे त्याच्याच ग्रंथावरून सिद्ध होत आहे. राम जोशीबुवांनी संस्कृताचे अध्ययन केले ते कर्नाटकात केले व त्यास पाचसहा भाषा उत्तमप्रकारे येत होत्या. एकंदरीत तात्पर्य काय की, जुने मराठी कवी चांगले विद्वान, व्यवहारचतुर, सदाचारी, प्रेमळ आणि हरिभक्त होते. व इतक्या सर्व गुणांचा त्यांच्या काव्यांत ठिकठिकाणी ठसा उमटल्यामुळे ते काव्य सहजच निसर्गमनोहर उतरले आहे. शिवाय, त्यांचा अधिकार फार मोठा होता.”

(‘महाराष्ट्र कविचरित्रमाला’ भाग १ ला, प्रस्तावना, पान ११-१२)

श्री. आजगावकर यांच्या वरील उताऱ्यास प्राचीन मराठी कवींना प्रवासाचे महत्त्व किती आणि कसे वाटत होते, याचे दर्शन सामग्याने होते. ही दृष्टी सिंधु- बंदीच्या अनिष्ट चालीमुळे पुढे मावळत गेल्याचे दिसते.

दुसरी गोष्ट, ग्रंथलेखन करण्यासाठी ज्ञानार्जनाचे एक आवश्यक अंग म्हणून प्रवासाकडे पाहिले आहे. परंतु प्रवास हीच ग्रंथलेखनाची प्रेरणा झाल्याची उदाहरणे फारच थोडी सापडतात. प्रवासविषयक अनुभूती, जीवनसमृद्धी व जीवनानुभव व्यापक करीत असली तरी, व त्याचा आविष्कार अनेक ग्रंथांतून झाला असला तरी, निव्वळ ‘प्रवासवर्णने’ या संज्ञेला प्राप्त होणारे ग्रंथ त्यामानाने फारच दुर्मिळ असे हाताला लागतात. बऱ्याच ठिकाणी स्थळमाहात्म्य कथन करावे, स्थळाशी निगडित असलेल्या गोष्टी, व्यक्ती व तेथल्या देवदेवता यांची माहिती सांगावी हाच हेतू प्रधान आहे. या माहितीवरच लेखकांचे लक्ष केंद्रीभूत

झाल्याने लेखकच हरवला आहे, असे दिसून येईल. याचे प्रमुख कारण प्रवासाची प्रमुख प्रेरणा धार्मिक किंवा आध्यात्मिक होती. किंबहुना “काव्य हे भक्तीचे, अध्यात्माचे अथवा नीतिशिक्षणाचे साधन होय, हीच जुन्या कवितेची बव्हंशी दृष्टी होती. (रा. श्री. जोग, ‘अर्वाचीनमराठी काव्य, ‘दु. आ., प्रस्तावना, पान २४-२५) त्यामुळे प्राचीन लेखक सर्वसामान्यपणे साहित्याकडे भक्तीचे, धर्माचे वा अध्यात्माचे एक साधन म्हणून पाहात होते हे जसे खरे आहे, तसेच बरेच प्राचीन मराठी साहित्य धर्मपंथांच्या आश्रयाने वाढले आहे, ही गोष्ट निर्विवाद होय. उदाहरणार्थ, मुकुंदराजांपासून सुरू होणारी प्राचीन साहित्याची परंपरा पुढे नाथपंथ, महानुभावपंथ, भागवतसंप्रदाय, दत्तसंप्रदाय, चैतन्य, महाराष्ट्रधर्म, शैव, शाक्त, जैन, सुफीपंथ इत्यादी अनेक धर्मपंथांच्या आश्रयाने वाटचाल करीत राहिली. या धर्मपंथांच्या प्रवर्तकांनी आपापला धर्मसंप्रदाय वाढीस लागण्याच्या दृष्टीने, सर्वसामान्य जनांत त्यांचा प्रसार होण्याच्या दृष्टीने आणि ‘इये मराठीचिये नगरी ब्रह्मविद्येचा सुकाळु’ करावा म्हणून मराठी भाषेचा आश्रय केला आणि मराठीला अमृताचे बोल बोलायला लावले. पंडितकवींचा अपवाद वगळता केवळ ‘काव्याकरता काव्य’ ही भूमिका विरळ आहे.

प्राचीन मराठी साहित्याच्या प्रारंभापासून तो इ. स. १८०० पर्यंत सुमारे सहाशे वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखंडात जे मराठी साहित्य निर्माण झाले, त्यात (१) मुकुंदराजापासून महानुभावपंथाचे लेखक, (२) संतकवी, (३) पंडितकवी, (४) शाहीरकवी, (५) बखरकार, (६) पत्रलेखन करणारे समाजकारणी व राजकारणी धुरंधर अशा प्रकारचे लेखक येतात. सर्वसामान्यपणे संख्येच्या व गुणवत्तेच्या दृष्टीने पद्याचे दालन समृद्ध, परंपरा अभिमानास्पद आहे. गद्यशाखा गुणवान असली तरी उपलब्ध गद्यग्रंथ संख्येने कमी आहेत. गद्यलेखकांपेक्षा कवींची परंपरा मोठी आहे. प्राचीन पद्याची वा काव्याची वाढ होण्याचे प्रमुख कारण प्रतिभाशाली कवींची अविच्छिन्न परंपरा (पाहा: गं. बा. सरदार, ‘अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका’, दु. आ., सामान्य निरूपण, पान १/२) आणि मुद्रणकलेचा अभाव. गद्य व्यवहारापुरते, शिवाय पद्य स्मरणात राहावयास सोयीचे. तत्कालीन समाजात, लेखनकलेचा व विद्येचा आश्रय करायचा तर तो समाजातल्या मोजक्या लोकांनी. विशेषतः धर्मप्रवर्तक, साधू, पंडित, राजकारणी व समाजातील शिष्ट लोकांनी. सर्वसामान्याला विद्येचा वा लेखनकलेचा स्पर्श नाही, असे चित्र दिसून येते. विद्यादान व पाठशाळांची वाढ हा इंग्रजी संस्कृतीने दिलेला धडा आहे, तो इ. स. १८१८ नंतर म्हणजे पेशवाई बुडाल्यावर होय.

तेव्हा प्रारंभकालापासून तो इ. स. १८०० पर्यंत म्हणजे मुद्रणकलेचा भारतात अवतार होईपर्यंत खालील काही थोडे ग्रंथ प्रवासग्रंथसदृश म्हणून दाखविता येतील.

(अ) (१) ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ —महेश्वर पंडित (शके १२२४ हा काळ मानला जातो.), (२) ‘सह्याद्रीवर्णन’ अथवा ‘सैह्याद्रीमाहात्म्य’ ‘रवळो व्यास ऊर्फ रवळो बास ऊर्फ राघवो पाध्ये (शके १२५४ हा काळ मानला जातो.), (३) ‘ऋद्धिपूरवर्णन’ —नारायण व्यास बहाळिये (शके १२८५) मध्ये रचला असावा.), (४) ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ —‘कृष्णमुनि विराटदेशे किंवा कवी डिंभ’ (१६ वे शकत), (५) ‘प्रतिष्ठानवर्णन’ — नागराज किंवा नागेन्द्रकृत.

(आ) (६) ‘संतकवींच्या तीर्थयात्रा’ —(क) यात नामदेवांची तीर्थावळी प्रमुख (ख) एकनाथ, रामदास यांच्या तीर्थयात्रा, (७) दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे प्रवासवर्णन (शके १६०५ ते १६६२), (८) निरंजन माधवाचे प्रवासवर्णन, (९) सामराजाचे मुद्गलाख्यानातील—‘तीर्थयात्रा प्रकरण’, (१०) चंद्रात्मज रुद्र याचे ‘गोकर्णमाहात्म्य’, (११) तंजावरच्या रंगनाथ कवीचे ‘कावेरीमाहात्म्य’, (१२) समर्थशिष्य गिरिधरस्वामी बीडकर —‘काशीयात्राकथन’ प्रकरण, (१३) कविवर्य मोरोपंतांच्या ‘गंगास्तव’, (१४)

‘त्रिस्थळी यात्रेच्या लावण्या’ –तंजावरचे दुसरे राजे सरफोजी यांच्या, (१५) स्थळाची माहिती देणाऱ्या बखरी : (क) ‘महिकावतीची बखर’, (ख) ‘तालिकोटची बखर’, (ग) ‘महाबळेश्वरची जुनी माहिती’, (घ) ‘चेऊलची बखर’, (च) ‘साष्टीची बखर’.

यांपैकी काही ग्रंथ आहेत. काही नुसती प्रकरणे आहेत. त्यांच्या नावावरून त्यांचा आशय स्पष्ट होतो. अधिक कल्पना यावी म्हणून प्रथम महानुभावांच्या काही प्रमुख ग्रंथांकडे वळू.

महानुभावांची प्रमुख स्थळवर्णने

उपलब्ध साहित्यकृतींमध्ये (१) महेश्वर पंडिताचे ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’, (२) रवळो बासकृत ‘सह्याद्रीवर्णन’, (३) नारायण व्यास बहाळियेकृत ‘ऋद्धिपूरवर्णन’, (४) कृष्णमुनि विराटदेशे किंवा डिंभकृत ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’, (५) नागराज किंवा नागेंद्रकृत ‘प्रतिष्ठानवर्णन’ ही महानुभावांची प्रमुख स्थळवर्णने मानण्यात येतात. नावावरूनच त्या त्या स्थळाची प्रतिष्ठा मिरविण्याच्या हेतूने कवींनी ती लिहिल्याचे स्पष्ट व्हावे आणि म्हणून त्यांना स्थळवर्णने म्हटली गेली आहेत. परंतु खऱ्या अर्थाने ही स्थळवर्णने होऊ शकतातच असे नाही. आणि या प्रश्नाचे उत्तर आपल्याला यांचा थोडक्यात परिचय करून घेतल्यास मिळू शकते.

महेश्वर पंडितांचे ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ हा ग्रंथ महानुभाव पंथाचे प्रथमाचार्य नागदेवाचार्य यांचा पुत्र महेश्वर पंडित याने रचला आहे. या ग्रंथाचा रचनाकाल शके १२२४ मानला जातो. ग्रंथ पद्यमय असून ओवीबद्ध आहे. एकंदर ९ प्रसंगांमध्ये कवीने आपले काव्य रचले आहे. ग्रंथाची संख्या ८२७ असून “ग्रंथाचा तोंडवळा स्थूलमानाने महानुभावांच्या साती ग्रंथांसारखाच आहे.” असा अभिप्राय प्रा. डॉ. अ. ना. देशपांडे व्यक्त करतात. (‘प्रा. म. वा. इ.’, प. आ., पान ४८८-८९)

म्हणजेच महानुभावांच्या पारंपरिक वर्णनशैलीने लिहिलेल्या या ग्रंथात, ग्रंथकर्त्याचे वडील व दीक्षागुरू नागदेवाचार्य, श्रीगोविंदप्रभु व श्रीचक्रधर यांची वर्णने महत्त्वाची ठरू पाहतात. हे नुसते ऋद्धिपूरवर्णन नाही, तर त्याबरोबरच नागदेवाचार्य, महानुपंथांचे मूळ पुरुष श्रीगोविंदप्रभु व पंथसंस्थापक श्रीचक्रधर यांची व्यक्तिवर्णनेही यामध्ये येतात. मंगलाचरणाच्या ओव्यांनी या काव्याला जशी विशेष शोभा प्राप्त झाली आहे तशीच कवीने आपल्या रंकवृत्तीचे ग्रंथाच्या शेवटी जे प्रदर्शन केले आहे, तिथे त्याचा विनय, श्रोत्यांविषयीचा आदर व्यक्त होतो. वत्सल व करुणरसाच्या छटा यात व्यक्त होतातच, पण त्याबरोबर ज्ञानदेवांच्या शैलीशी त्याचे सादृश्यही आढळते.

अखंड ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ धार्मिक भावनेने रचलेले असून त्याचा मुख्य रस भक्ती हा आहे. ‘ऋद्धिपूर’ ही महानुभावांची जणू काशी असून भागवत धर्मियांचे जसे पंढरपूर, तसे महानुभावांचे ऋद्धिपूर! किंबहुना ऋद्धिपूर म्हणजे त्यांचे ‘परमेश्वरपूर’च होय.

“महानुभावांच्या पंचकृष्णांपैकी श्रीगोविंदप्रभु यांचे अवतारकार्य रिधपुरात झाले. श्रीचक्रधर स्वामींनी त्यांच्याकडून ज्ञानशक्तीचा स्वीकार केला ती महत्त्वपूर्ण घटनाही येथेच घडली आणि शेवटी श्रीचक्रधरांच्या पश्चात पंथाचे पहिले आचार्य श्रीनागदेव किंवा भटोबास आपल्या परिवारासह रिधपूरला

येऊन राहिले व तेथूनच त्यांनी आपल्या पंथाचा प्रसार सर्वदूर केला.”(शं. गो. तुळपुळे, संपा. ‘श्रीऋद्धिपूरवर्णन’ प. आ., प्रस्तावना पान ८)

“अशा या परमेश्वरपुराची प्रतिष्ठा मिरविणारी एकूण सुमारे दहा काव्ये अभ्यासकांनी नोंद केलेली सापडतात.” (शं. गो. तुळपुळे, संपा. ‘श्रीऋद्धिपूरवर्णन’, प. आ., प्रस्ता. पान ८-९) उदाहरणार्थ, (१) ‘ऋद्धिपुरीचे श्लोक’ (भास्कर कवीकृत), (२) ‘ऋद्धिपूरवर्णन’ (नारायण व्यास बहाळिये), (३) ‘श्रीऋद्धिपूरचरित्र’ किंवा ‘श्रीगोविंदप्रभुचरित्र’ (म्हाडभटकृत), (४) ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ (महेश्वर पंडितकृत), (५) ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ (भीष्माचार्यकृत?), (६) ‘स्थानपोती’ (बाईदेवबास व मुनिव्यास कोठी : संस्करण चिरडे महानुभाव – अनुपलब्ध), (७) ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ (कृष्णमुनिविरचित) व त्याचा आधारभूत संस्कृत ग्रंथ. (८) ‘हेतुस्थळ’ (न्यायबासकृत), (९) ‘वस्तु-चंद्रिकास्थळ’ (गोपीभास्करकृत), (१०) ‘तीर्थमालिका’ – (शारंगधर भोजनेकृत).

या ग्रंथांबद्दल तुळपुळे म्हणतात, “वरील दहा ग्रंथांपैकी काही ग्रंथ सध्या अनुपलब्ध आहेत. व काहींच्या अस्तित्वासंबंधी शंका वाटते. (उदा. ‘ऋद्धिपूरचे श्लोक’ किंवा भीष्माचार्यांच्या नावावर असलेले ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’) काही केवळ यादीवजा किंवा टिपणवजा असून ते संदर्भग्रंथ म्हणून उपयुक्त असले तरी त्यांचे स्वरूप एकंदरीने फारच मर्यादित आहे. (उदा. ‘स्थानपोती’ किंवा ‘तीर्थमालिका’) (तत्रैव, पाने ९-१०).

डॉ. तुळपुळे यांच्या विधानातील तात्पर्य लक्षात घेता ‘ऋद्धिपूरमाहात्म्य’ हा महेश्वर पंडिताचा ग्रंथ व इतर ग्रंथ फारसे महत्त्वाचे ठरत नाहीत. ते पारंपरिक वृत्तीतून लिहिलेले व स्थळाहून पारंपरिकरीत्या व्यक्तिदर्शने रंगविणारे वाटतात. लेखक पंथीय दडपणाखाली लिहित असल्याने ग्रंथांना एक प्रकारच्या मर्यादा पडल्या आहेत. त्यामुळे व्यक्तिवर्णनपर ग्रंथ असे त्यांचे स्वरूप होते.

महानुभावांच्या ‘साती-ग्रंथां’तील वर नमूद केलेले ‘सह्याद्रीवर्णन हे रवळोबासाचे पुस्तक, डॉ. कोलते यांनी संपादित केले आहे. हा ग्रंथ महानुभावांच्या दत्तसंप्रदायाचा पहिला ग्रंथ आहे. महानुभावांचा हा दत्तसंप्रदाय महाराष्ट्रातील दत्तभक्तीचे प्राचीनतर स्वरूप दर्शवितो. ग्रंथ ओवीबद्ध असून ‘साती-ग्रंथां’तील आपले वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान मिरवितो. हा ग्रंथ सूक्ष्म रीतीने अभ्यासल्यास एकाच वेळी तो (१) व्यक्तिवर्णने करणारा (उदाहरणार्थ, चक्रधराचे वर्णन व माहात्म्य प्रभावी ठरते. त्या अनुषंगाने अनुग्रहाचे वर्णन येते.), (२) दत्तात्रेयाची लीळाचरित्रे सांगणारा (केवळ १६८ ओव्या याकरता आलेल्या दिसतात), (३) त्या अनुरोधाने मातापुर अथवा माहुर येथील सह्याद्रीचे व तेथील स्थानांचे वर्णन करणारा हा ग्रंथ आहे यात १५२ ते १८० म्हणजे अवघ्या २८ ओव्यांत हे स्थळवर्णन येते. (४) कवीचे आत्मनिवेदन, स्वोद्धारार्थ तळमळ व्यक्त करणारा इत्यादी विषयांनी व्यापलेला हा ग्रंथ एकूण ५१७ ओव्यांचा दीर्घ काव्यरूप ग्रंथ आहे. या ग्रंथाचे नाव जरी ‘सह्याद्रीवर्णन’ हे असले तरी त्यात सह्याद्रीवर्णनासाठी फक्त २८ ओव्याच वाट्याला आल्या आहेत. दत्तसंप्रदायाचा हा पहिला ग्रंथ असला तरी दत्ताच्या लीळा व चरित्र १६८ ओव्यांत संपते. राहिलेला सर्व भाग कवीने श्रीचक्रधरस्वामींच्या वर्णनाला वाहिलेला आहे. तेव्हा साहजिकच प्रश्न असा पडतो की काव्याचा मुख्य विषय कोणता? श्री दत्तात्रेय की श्रीचक्रधर? ‘तया श्रीचक्रपाणीचेन वरप्रसादे मी करीन, मूर्तिलीळावर्णन, श्रीदत्तात्रेयाचे.’ असे कवी म्हणतो. (५) ‘तुमचेनि प्रसादे पवित्रे: बोलैन श्रीदत्ताची चरित्रे’ (२०) असे कवीने आरंभी वारंवार म्हटले तरी, काव्याचा अधिकांश भाग त्याने श्रीचक्रधराच्या वर्णनात व

आत्मनिवेदनात खर्च केलेला आहे. या दृष्टीने त्याने उपसंहारात लिहिलेल्या खालील एका ओवीचा खूप उपयोग होतो. श्रीचक्रधरस्वामींची प्रार्थना करीत असताना तो म्हणतो,—

“आडौ कस्नि सैह्याद्रीचे । माहात्म्य बोलिलें अल्प वाचे ।
तेविचि अन्नोदन केले दोषांचे । अनुभवरूपां” ॥५०६॥

डॉ. कोलते यांनी दिलेल्या अर्थावरून सह्याद्रीवर्णनात कवीला प्रामुख्याने परमेश्वराचे म्हणजे श्रीचक्रधराचे माहात्म्य वर्णन करावयाचे आहे आणि त्याबरोबर आपल्या दोषांचा पाढा वाचावयाचा, हे स्पष्ट आहे. या दोन्ही गोष्टी त्याने याग्रंथात साधल्या आहेत हे स्पष्ट होय. म्हणूनच, हा ग्रंथ स्थलवर्णनपर नसून व्यक्तिवर्णनपर आहे यात संशय नाही.

या ग्रंथाचा पूर्वार्ध फारसा सरस नाही. उत्तरार्ध सरस आहे. त्यात आर्त भक्ताची तळमळ व्यक्त होते. आपण पतित आहोत, परित्यक्त आहोत, आपणाला परमेश्वरप्राप्ती व्हावी, त्याच्या गुणवर्णनात व श्रवणात आपले जीवन व्यतीत व्हावे, असे कवी म्हणतो. (ओवी ९, १०) म्हणून या काव्याची प्रमुख प्रेरणा भक्तीची प्रमुख रस भक्ती. आर्त भक्ताचे व्यक्तिमत्त्व लक्षणीय काव्य व्यक्तिदर्शनावर भर देणारे म्हणून चरित्रवाङ्मयाला जवळचे व्हावे. प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने कवी आणि ‘सह्याद्री’चा स्थळप्रदेश दिसत नसल्याने तो प्रवासवर्णन ठरत नाही हे निश्चित होय.

‘श्रीऋद्धिपूरवर्णन’

महानुभावांच्या एकंदर साहित्यसंपदेत आपल्या प्रतिभाधर्माने व पृथगात्मतेने जे ग्रंथ मिरवितात, त्यात नारायण व्यास बहाळिये कृत ‘श्रीऋद्धिपूरवर्णना’चा क्रम बराच वरचा लागेल. “ते जसे समविषय काव्यांत सर्वश्रेष्ठ आहे, तसेच महानुभावांच्या ‘साती-ग्रंथा’मध्येही त्याचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे,” असे प्रा. डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात ते खरे आहे. (प्रस्तावना, पान १३) या ग्रंथाच्या वाङ्मयीन वैशिष्ट्यांचा खालीलप्रमाणे थोडक्यात परामर्श घेता येईल : (१) हा ग्रंथ एक सलग दीर्घकाव्य आहे. ते ओवीबद्ध असून एकूण ओव्या ६४१ किंवा ६४२ आहेत. (२) या काव्याची मागाहून कोणीतरी ४१ प्रकरणांत विभागणी केली आहे आणि ही विभागणी करणाराने, प्रकरणांना त्यातील आशयानुसार मथळेही दिलेले दिसतात. उदाहरणार्थ, प्रकरण १ —‘परावाचा महत्त्व’ (ओव्या ३), प्रकरण २ —‘कृपा महत्त्व’ (ओव्या ४) इत्यादी. (३) हे काव्य कवीने प्रत्यक्ष ऋद्धिपूरला जाऊन म्हणजे प्रवास करूनच लिहिले आहे. उदाहरणार्थ, “सासुरवासें सीन्नलीः तीये जेवि भेटे माऊलीः आसो हें तैसीं परि जाली । श्री ऋद्धिपूर देखले या ॥” (ओवी ४८) असे कवी म्हणतो. (४) विशेष अपूर्वाईची गोष्ट म्हणजे, या काव्यात कवी स्वतः आणि ऋद्धिपूर येथील प्रदेश व परिसर या दोघांचेही एकात्मदर्शन जागोजाग होते. म्हणजेच कवीचे आत्मनिवेदन आणि कवीने भेट दिलेले स्थळ व तेथील वर्णवस्तू या काव्यात बऱ्याच प्रमाणात एकजीव होऊन अवतरतात, असे म्हणता येईल. मुळात कवी ऋद्धिपूरकडे एका आर्त भक्ताच्या भावनेने वळला आहे. आम्हास महत्त्वाचे वाटते ते हे की, एका आर्त भक्ताच्या भूमिकेबरोबर कवी प्रवासी भूमिका व्यक्त करतो याचे हा कवी ऋद्धिपूरपरिसरातील मंदिरे, तेथील एकंदर वातावरण, तेथील वृक्ष, सरोवरे, नगर, तिथले मठ, रायांगण, राजमठ, राजमठदार, पटिशाळा, भीतभंग, उंबरवट, खांब, ओटा, मर्दनास्थान, आरोगणस्थान इत्यादी स्थानांचे, त्या स्थानात शिरून त्यांच्याशी एकजीव होऊन वर्णन करतो. स्थळाशी किंवा प्रदेशाशी एकजीव होऊन त्याबद्दलची प्रतिक्रिया सलगपणे व तात्काळ वर्णन करणे या ठिकाणी घडते आहे. हे अर्थातच योजून

घडलेले नाही. घडत नाही. अगदी स्वाभाविकरीत्या घडून गेले आहे. त्यामुळे 'ऋद्धिपूरवर्णन' हे प्रवासवर्णनही ठरू शकेल असे आम्हास वाटते. कारण प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने या ठिकाणी कवीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आणि एकप्रकारे 'ऋद्धिपूर' ह्या प्रदेशाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आविष्कार या काव्यात स्पष्टपणे घडताना दिसतो.

व्यक्तिमत्त्व : कवीचे व प्रदेशाचे

कवीचे व्यक्तिमत्त्व या ग्रंथात सारीकडेच प्रत्ययाला आले, तरी खालिली ओव्यांमधून त्याचा विशेष प्रत्यय यावा. 'ग्रंथकर्ता स्वात्मनिरोपण' (ओव्या ३१ ते ४३), 'स्तावकात्मनिवेदन' (ओव्या १६१ ते १८१), 'स्तावकरंकवृत्ति' (ओव्या २२१ ते २२६), 'जीवेश्वर भिन्नत्वदर्शक' (ओव्या २८४ ते २९२), 'आत्मनिर्वेद संवादभूत' (ओव्या २९४ ते ३५०).

तसेच, प्रदेशाचे व्यक्तिमत्त्व दर्शविणाऱ्या काही खास ओव्या : 'ऋद्धिपूरमाहात्म्य' (ओव्या ४४ ते ५७), 'बाह्यप्रदेशवर्णन' (ओ. ५८ ते ७०), 'बाह्यप्रदेश वृक्षादि महिमा' (ओ. ७१ ते ८३), 'देऊळेवर्णन' (ओ. ८४ ते ९०), 'सरोवरवर्णन' (ओ. ९१ ते १०१), 'नगरप्रवेशवर्णन' (ओ. १०२ ते १२०), 'तीनि मठांचे स्तवन' (ओ. १२१ ते १२७), 'रायांगणस्तव' (ओ. २०१ ते २०५), 'केवळ राजमढस्तव' (ओ. २२७ ते २४५), 'राजमढ पटिशालेचे खांबवर्णन' (ओ. ३५१ ते ३५५), 'भीतभंगवर्णन' (ओ. ३५६ ते ३६१), 'राजमढद्वारवर्णन' (ओ. ३६२ ते ३६९), 'उंबरवटवर्णन' (ओ. ३७० ते ३७५), 'राजमढप्रवेश' (ओ. ३७६ ते ४२२), 'भीतभंगवर्णन' (ओ. ४२३ ते ४३६), 'देवळामधील खांबवर्णन' (ओव्या ४३७ ते ४३९), 'ओटावर्णन' (ओव्या ४५० ते ४५५), 'मर्दनास्थान' (ओव्या ४५६ ते ४८९), 'आरोगणास्थान' (ओव्या ४९० ते ५०४).

उपरोक्त उदाहरणांच्या आधारे, आपल्याला असे सहज दिसून येते की, ऋद्धिपूरवर्णनाच्या परिसराशी, तिथल्या वस्तुमात्राशी कवी अगदी एकजीव होऊन गेला आहे आणि त्यातून एका आर्त भक्ताचे विलोभनीय चित्र साकारले आहे. अशी किमया प्राचीन मराठी वाङ्मयात अधिकांश घडविणारे हे एकमेव काव्य आहे, असेच म्हणावे लागते. इतकी सरसता, कल्पकता व प्रवासवर्णनाकडे अभावित रीतीने वळण्याचा गुण दर्शविणारे काव्य दुसरे क्वचितच सापडते.

अभावितपणे म्हणण्याचे कारण, आपण प्रवासवर्णन लिहित आहोत या अर्वाचीन भूमिकेतून कवी ते लिहित नाही. तर मूळ धार्मिक वा आध्यात्मिक भूमिकेतून तो लिहित आहे. आपल्या पूर्वयुष्यात केलेल्या पापाचा व कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन कवी महानुभाव पंथात आला आहे. त्याच्या भक्तिप्रवण मनाची तृप्ती व शांती त्याला तेथे प्राप्त झाली आहे. आणि एके दिवशी 'ज्ञानप्रबोध'कार विश्वनाथबास बाळापूरकर या मित्राला त्याच्या कवित्वशक्तीचा प्रत्यय येऊन त्याने महानुभावपंथातील 'काही स्वामींची स्तुतपूर्वक कवीत्व' करण्याविषयी सूचना केली. एकमेकांना हीच सूचना त्या दोघांनी केल्याने विश्वनाथबास बाळापूरकर याने 'ज्ञानप्रबोध' नावाचा 'साती-ग्रंथा' तील आपला ग्रंथ रचला. आणि नारायणबासाने हे 'ऋद्धिपूरवर्णन' रचले आहे. डॉ. तुळपुळ म्हणतात त्याप्रमाणे, "नारोबासाने हे काव्य 'ज्ञानप्रबोध'कार विश्वनाथबासाच्या प्रेरणेने लिहिले." म्हणजे, प्राचीन मराठी वाङ्मयातील हे पहिले प्रवासवर्णन मानल्यास ते एका मित्राच्या प्रेरणेतून लिहिले गेले आहे, असेच म्हणावे लागेल. वाङ्मयसृष्टीत अभावितपणे घडणाऱ्या अशा गोष्टींना खूप महत्त्व असते.

ऋद्धिपूरवर्णनाच्या आणखी अनेक वैशिष्ट्यांत कवीची स्वतंत्र प्रतिभाशक्ती व तिची मौलिकता डॉ. तुळपुळे, प्रा. रा. श्री. जोग, डॉ. अ. ना. देशपांडे इत्यादी मान्यवर संशोधकांनी मान्य केली आहे. उदाहरणार्थ, डॉ. शं. गो. तुळपुळे म्हणतात, “या काव्यातील प्रत्येक वर्णन भावना व कल्पना, रस आणि अलंकार यांच्या जोडण्यावर आधारलेले आहे...” (प्रस्तावना, पान ११)

“नारायण कवीचा हा काव्यग्रंथ एकाच वेळी आत्मपर व वस्तुपर वाटतो...आत्मपरतेचे अधिष्ठान, त्यातून स्फुरलेली भावनिष्ठ स्थलवर्णने, त्यांना मधूनच दिलेली तात्त्विक विचारांची डूब व पार्श्वभूमीप्रमाणे साद्यंत उभी केलेली श्रीगोविंदप्रभूची मूर्ती ह्यामुळे ऋद्धिपूरवरील सर्व काव्यांत प्रस्तुत काव्य आपल्या निराळेपणाने उठून दिसते...” (प्रस्तावना, पान १३)

प्रा. रा. श्री. जोगांनी आपल्या ‘मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमावलोकन’ करताना, पान ५९-६० वर, या काव्याबद्दल अभिप्राय दिला आहे. आणि त्यातील ‘अलंकारिकता’ हा गुणविशेष ‘राजमठा’च्या द्वाराच्या वर्णनाने सिद्ध केला आहे. हे उत्प्रेक्षामय वर्णन म्हणजे वस्तूचे वा स्थलाचे कल्पनीय रूप आहे, असा अभिप्राय ते देतात आणि म्हणतात, “स्थलवर्णनापेक्षा कल्पनाविलासाचाच भाग त्यामध्ये फार आहे आणि या कल्पनाविलासाला अध्यात्माचे अधिष्ठान आहे...” पुढे त्यांनी म्हटले आहे, “ऋद्धिपूरवर्णनाकडे कवी नारायण व्यास हे स्थलवर्णन या दृष्टीने पाहातच नाहीत, काव्य म्हणून पाहतात...आणि ‘तऱ्ही आळंकारेविण । न मिरवे काव्यलक्षण...’अशी त्यांची कल्पना आहे...”

“स्थलवर्णन असल्याने रसांचा परिपोष करणे अथवा होणे शक्य नव्हते. तेव्हा आलंकारिक वर्णनावरच भर देणे भाग होते...ऋद्धिपूरवर्णनास काव्य म्हणावयाचे झाल्यास केवळ ह्याच अर्थाने म्हणता येईल,”असे प्रा. जोगांचे थोडक्यात म्हणणे आहे.

वस्तुतः काव्यामधील अलंकरण हे सौंदर्य निर्माण करते. या काव्यात अलंकरण बऱ्याच प्रमाणात आहे,याच वाद नाही. परंतु कवीचे व्यक्तिमत्त्व ऋद्धिपूर या स्थळपरिसराशी व तेथल्या प्रदेशाशी एकजीव होऊन आल्याने स्थल व कवी यांचे स्वच्छ प्रतिबिंब पडल्याने, आम्हास ते काव्य वाटते. शिवाय, या काव्यात भक्ती, करुण व वत्सल या रसांचा परिपोष साधल्याचा प्रत्ययही येऊन जातो. कवीचा श्रद्धाभाव स्थळाशी निगडित झाल्याने हे सर्व घडले आहे, असेच म्हणावयास हवे. डॉ. अ. ना. देशपांडे यांनी जोगांच्या उपरोक्त मताचा परामर्श घेऊन म्हटले आहे—

“नरेंद्र, भास्कराप्रमाणे रस आणि त्यापासून साधलेले शब्द यांचा नारायण पंडितांनी आपल्या प्रबंधात घोळ घातलेला नसला तरीपण त्यांचा प्रबंध मात्र भावपूर्ण व रसमय उतरलेला आहे. कारण त्यांच्या अंतःकरणात रस आहे, उत्कट भाव आहे आणि तोच त्यांच्या प्रबंधात सर्वत्र अखंड अवतरला आहे!”

(प्रा. म. वा. इ. खंड पहिला, पान ४८७)

“...या प्रबंधात वस्तुनिष्ठा आणि आत्मनिष्ठा यांचा सुंदर संगम सहज साधलेला” अशी कबुली पान ४८२ वर डॉ. देशपांडे यांनी प्रारंभीच दिली आहे, ती लक्षणीय आहे.

तेव्हा या सर्व मान्यवर अभ्यासकांची या ग्रंथाबद्दलची विविध मते लक्षात घेता, “प्राचीन मराठी वाङ्मयातील, महानुभावपंथाच्या ‘साती-ग्रंथा’तील ‘ऋद्धिपूर वर्णन’ हे काव्य मराठी भाषेतील पहिले प्रवासवर्णन ठरू शकेल,” असे वाटते.

संतकवींच्या तीर्थयात्रा

संतकवींच्या तीर्थयात्रा प्रामुख्याने ‘तीर्थमिसें केला जगाचा उद्धार’ या परिसा भागवतांच्या उक्तीप्रमाणे वा ‘नाचूं कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।’ या नामदेवांच्या उक्तीप्रमाणे किंवा अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक’ अशा जगत्कल्याणाच्या भूमिकेने वा दृष्टीने झाल्या आहेत. संत ही मानवतेची चालती-बोलती सजीव प्रतीके होती. ‘विष्णुमय जग’ मानणाऱ्या यांच्या डोळ्यांना आपपर भाव माहीत नव्हता. यांच्या तीर्थयात्रा म्हणजे केवळ सदाचरणाचे प्रत्यक्ष धडेच होते, असे महाराष्ट्र-सारस्वतकारांनी म्हटले आहे ते सत्य होय.

या भूमिकेतून ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ व रामदास या प्रमुख संतांनी भारतभर प्रवास केल्याचा पुरावा ‘महाराष्ट्र सारस्वता’वरून मिळतो. पण या तीर्थयात्रांची प्रकरणवजा वर्णने फक्त नामदेव व रामदास यांचीच प्रसिद्ध आहेत. आणि त्या दृष्टीने या प्रवासामागील योजकता श्री समर्थांची अधिक. नामदेवांची पहिली तीर्थयात्रा घडली ज्ञानदेवांमुळे. पण नंतरही नामदेव आपल्या उत्तर आयुष्यात पंजाबात वीस वर्षे जाऊन राहिल्याचा पुरावा त्यांचे अभ्यासक दाखल करतात. उदाहरणार्थ, खालील संशोधकांची मते याचा पुरावा म्हणून दाखल करता येतील.

(१) “पंढरपूरच्या भक्तिमार्गाची लाट त्यांनी थेट पंजाबात नेऊन पोचविली आणि त्यातूनच पुढे रामानंद, कबीर, नानक, रैदास, पीपा इत्यादी संत निर्माण झाले.” (‘पाच संत कवी’—डॉ. शं. गो. तुळपुळे, दु. आ., नामदेव प्रकरण, समारोप, पान १९१)

(२) “महाराष्ट्राबाहेर जाऊन मराठी दैवतांची व मराठी भाषेची कीर्ती तिकडे पसरविणारे नामदेव हे पहिलेच संत आहेत.” (‘प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन ले. वि. भि. कोलते. प. आ., प्र. ५, पान ८८)

(३) “दूरवर प्रवास करून विठ्ठलभक्तीचा प्रसार करणारे नामदेव हे पहिले संत होत. सौराष्ट्र, राजपुताना, पंजाब, काशी वगैरे भागांत त्यांनी नाममहिमा गाऊन भक्तीचा प्रसार केला. ही त्यांची कामगिरी अतुलनीय आहे.” (‘श्रीनामदेवदर्शन’ शारदा गो. देशमुख, प. आ., नामदेवांचे तीर्थाटन प्र. ११, पान १३४)

नामदेवांच्या तीर्थयात्रांची दोन प्रकरणे उपलब्ध आहेत. परंतु ज्ञानदेवांच्या समवेत त्यांनी जो प्रवास केला, त्याचे त्यांनी ‘तीर्थावळी’ (या ज्ञानदेवांच्या चरित्रपर प्रकरणाशी निगडित असलेल्या) प्रकरणाचा कालानुक्रमे विचार करणे उचित आहे असे वाटते. दुसरे तीर्थयात्रा प्रकरण प्रस्तुत लेखकाला उपलब्ध झाले नाही. त्यामुळे त्याचा विचार प्रामुख्याने केला आहेच असे नाही. या ठिकाणी विचारात घेतलेली नामदेवांची ‘तीर्थावळी’ ‘श्री सकलसंतगाथा’ खंड पहिला, संपादक : काशिनाथ अनंत जोशी, पान नं. १३६ ते १५७ वर छापलेली आहे. ‘तीर्थावळी’ असे नाव असलेले हे अभंगमय प्रकरण ११३ ते १७३ म्हणजे ६१ अभंगांचे आहे. या प्रकरणाचा थोडा सूक्ष्म विचार केल्यास त्याचे पहिले वैशिष्ट्य असे की ते अभंगमय आहे. दुसरे म्हणजे

ही 'तीर्थावळी' ज्ञानदेव व नामदेव यांच्या चरित्रावर प्रकाश टाकणारी आहे. ती ज्ञानदेव, नामदेव व इतर संत यांची आदर्श भक्त म्हणून, विनयी संत व मित्र म्हणून व्यक्तिचित्रे रंगवते. उदाहरणार्थ,

“नामयाचे भेटी ज्ञानदेव आले ।
लोटांगण घातले नामदेवे
देऊनी आलिंगन प्रीतीच्या पडिभारें ।
पूजिलें आदरें यथाविधी ॥” (९१७)

तशीच श्री विठ्ठल व रुक्मिणी यांचीही माणसासारखी चालती-बोलती शब्दचित्रे यात येतात. या दृष्टीने 'तीर्थावळी' प्रकरण एक अद्भुताचा आश्रय करणारे प्रकरण आहे. कारण या 'तीर्थावळी'त प्रत्यक्ष विठ्ठल देवच हाडामासाच्या माणसासारखा आपल्या दोन्ही स्त्रियांबरोबर वावरताना दिसतो.

तीर्थयात्रा करूया म्हणून ज्ञानदेव नामदेवांना सांगताहेत. का? तर हेतू हा की :-

“क्षण एक एकांती बैसोनी सहज ।
अंतरीचें गुज बोलों कांहीं ॥
जीवनमुक्त ज्ञानी जरी जाले पावन ।
तरि देवतीर्थभजन न सांडिती ॥
...भक्तशिरोमणी धन्य तूं संसारी ।
परि एक अवधारी वचन माझें ॥
भूतळींची तीर्थे पहावीं नयनीं ।
असे आर्त मनीं विष्णुदासा ॥
तुझिया संगतीचे नित्य सुख घ्यावें ।
सार्थक करावें संसाराचें ॥
ऐसी ही उत्कंठा बहुत माझे पोटीं—”

म्हणून ज्ञानदेव आपले मनोरथ पुरविण्यासाठी तीर्थयात्रेला चल म्हणतात. नामदेवांना पंढरी आणि विठ्ठल प्राणाहुनी प्रिय वाटतो. म्हणून ते म्हणतात,

“रंक होऊनियां पंढरी चोहटा ।
राखेन दारवंटा महाद्वारीं ॥
या सुखाकारणें शरीर कर्वतीं फोडिलें ।
दुर्जय तोडिलें मायाजाल ॥
त्रिभुवनीचें वैभव सांडोनिया दुरी ।
जालोंसे भिकारी पंढरीचा ॥—(९१५)

असे स्वतःचे चित्र ते काढतात व ज्ञानदेवांसहित 'आज्ञा मार्गों दोघे तीर्थयात्रे सत्वर उठोनी आले स्वामी जवळा— (९१६)

“एकोनी पंढरीरावो हांसिन्नले”
“हासोनि पंढरिनाथ पाहे नाम्याकडे
म्हणे नवल केवढें भाग्य तुझें ॥
प्रत्यक्ष परब्रह्म मूर्ति ज्ञानेश्वर ।
'करीतसे आदर संगतीचा',
“तेव्हा, तू तीर्थयात्रेला जा” म्हणून पंढरीनाथ सांगतात. आणि,
“दाटले अवस्था हृदय माझें
आरुष साबडें नामें माझें वेडें
मार्गी मार्गें पुढें सांभाळावें ॥—(९१७)
मग नामयाचा हातु धरोनी श्रीपती
देतु असे हाती ज्ञानदेवा”—(९१७)

या ठिकाणी प्रत्यक्ष विठ्ठलाचे माणसासारखे चित्र येते. अशीच पुढे रुक्मिणी, निवृत्ती, सोपान, खेचर, नरहरी सोनार, गोरकुंभार, सांवतामाळी, जगन्मित्र नागा यांची शब्दचित्रे येतात. उदाहरणार्थ,

“रुक्माई आरती घेऊनी आली वेगें
ओवाळिलें दोघे देवभक्त
कवतुकें नाम्याची धरिली हनुवटी
पाहे कृपादृष्टी घडीये घडीये ।” (९३३)

या भक्ताची तीर्थयात्रा अभंग ९३२ मध्ये संपली आहे. 'तीर्थे करोनी नामा पंढरीये आला,' ही तार्थ कोणकोणती? त्यांचा फक्त उल्लेख येतो. वर्णने येत नाहीत. आणि हेतूही सफल झाल्याचे कळते. उदाहरणार्थ,

‘पश्चिम प्रभास आदि करोनि द्वारका ।
पाहिल्या सकळिका मोक्षपुन्या ॥
पंथीं पावन तीर्थे करोनि सकळिकें ।
प्रक्षाळलीं पातकें वासनेचीं ॥—(९२८)

या संदर्भात डॉ. मु. श्री. कानडे म्हणतात, “प्रभास, द्वारका, काशी अशा काही तीर्थांचा स्पष्ट निर्देशही मिळतो. परंतु त्यावरून नामदेवांच्या तीर्थाटनाची संपूर्ण कल्पना येत नाही.” हेच खरे आहे.

(‘श्रीनामदेवदर्शन’ प. आ., नामदेवांचा जीवनपट : प्र. १३ पान १५५)
पुढे, ‘तीर्थयात्रा सफळ व्हावया संपूर्ण

करिं का उद्यापन विधियुक्तं
असे देवच सांगतो आहे. देव त्याचे हे 'उद्यापन' कार्य 'विधियुक्त' आरंभतो. त्यात,
“आपुल्या दासाचा सिद्धि न्यावा पणु ।

म्हणोनी यजमानु झाला देव”

अशी वर्णने येतात. रुक्मिणी, सत्यभामा, अणिमादि सिद्धि या समारंभास सिद्धिआणतात आणि घरेलू वातावरणात ब्राह्मण, संत यांच्यासमवेत हा 'उद्यापन' कार्यक्रम पार पडला आहे. डॉ. मु. श्री. कानडे यांच्या भाषेत, 'तीर्थावळी' प्रकरणात यात्रेपेक्षा या मावंध्याच्या सोहळ्यानेच भरपूर जागा व्यापलेली आहे. त्या वर्णनात वस्तुस्थिती आणि अद्भुतता यांचे विलक्षण मिश्रण झालेले आहे.

(‘श्रीनामदेवदर्शन’ पान १५६)

प्रा. न. र. फाटक 'तीर्थावळी' संबंधाने म्हणतात, “नामदेव-गाथ्यातील तीर्थावळीत तीर्थाची नावे फारशी नाहीत. यात्रेची वाट चालत असता ज्ञानेश्वरांनी नामदेवांशी केलेला भक्तिविषयक संवाद या तीर्थावळीत विस्ताराने गोवलेला आहे. शेवटी मावंध्याच्या मेजवानीचे असेच लांबलचक वर्णन आले आहे.” (‘ज्ञानेश्वर वाङ्मय आणि कार्य’ प. आ., उपसंहार, पाने ३३३ ते ३३५)

आमच्या दृष्टीने ही तीर्थयात्रा भक्तीचा महिमा गाते. ही भक्ती देवालासुद्धा मानवी भाव-भावना व मानसिक आचार-विचारांचे रंगरूप देणारी आहे. त्यामुळे वर म्हटल्याप्रमाणे ती अद्भुताचा आश्रय घेणारी ठरली आहे. भक्त नामदेव पंढरपुरमय व विठ्ठलाशीच एकरूप झाल्याचे ठायी ठायी दिसते. उदाहरणार्थ,

“तूं माझी जननी तूं माझा जनीता ।
तूं बंधु चुलता पंढरीराया ।
तूंचि इष्टमित्र तूंची गणगोत ।
तूंचि कुळदैवत आवडतें ॥
तूंचि माझें व्रत तूंचि माझे तीर्थ ।
तूंचि धर्म अर्थ काम देवा । —(९२१)

'तीर्थावळी'त नामदेवांचे चित्र हे असे आहे. तिच्यात नामदेवांचे एक निरागस भक्त म्हणून चित्र तर अप्रतिम असेच साकारलेले दिसते. त्यामुळे ज्ञानदेवांप्रमाणेच ती त्यांच्याही चरित्राशी आपले नाते स्पष्टपणे दाखविते आणि भक्तिरसाची कारंजी निर्माण करीत राहते. हा भक्तिरस तर अद्भुताच्या पातळीवर जाताना दिसेल. आणि ज्ञानदेवांसारख्या ज्ञानयोग्याने याची कबुली

‘पंढरीरायाचा तूं प्रेम भांडारी’, —(९२५)
व ‘भक्त भागवत बहुसाल ऐकिले ।
बहु होऊनि गेले होती पुढे ।
परी नामयाचें बोलणें नव्हे हे कवित्व ।
हा रस अद्भुत निरोपमु ॥’ —(९२७)

अशी कबुली व साक्ष दिली आहे.

अनुक्रम

“अज्ञानाचा भाग होता माझे मनीं ।
हिंडविलें म्हणोनि देशोदेशीं ॥
परि पंढरीचे सुख पाहतां कोटिवाटे ।
स्वप्नींही परि कोठें न देखेंची ॥
उदंड तीर्थांची ऐको जाय प्रौढी ।
परि चित्त माझे ओढी चंद्रभागा ॥” (९३२)

अशी नामदेवांना पंढरीची स्वाभाविक ओढ वाटते आहे. त्यामुळे या काव्यात (१) भक्तिरसाला आलेला पूर, (२) त्याची चरित्रपरता, (३) त्याची उत्कटता, (४) त्यात व्यक्त होणारा श्रद्धावाद, (५) कवीने काढलेली शब्दचित्रे, (६) संवादचातुर्य, इत्यादी गुण रसिक मनाला भूल घालणारे असले तरी ही नामदेवांची ‘तीर्थावळी’ प्रवासवर्णन ठरत नाही स्थळवर्णनही नाही. कारण त्यात स्थळवर्णनांना क्वचित पंढरी किंवा काशी सोडली तर मुळीच वाव मिळालेला नाही. तीही वर्णने भक्तीची प्रौढी मिरविण्यासाठी आली आहेत. उदाहरणार्थ, काशीचे वर्णन ज्ञानदेवांचा भक्तीचा मोठेपणा कसा वर्णन करते पाहा :

‘ज्ञानदेव आले काशी । विश्वेश्वर आडवे येती ॥
रामनगरा वेशीपार्शी । भेटी झाल्या उभयतांशी ॥
परस्परें आलिंगन’ (९७१)

आणि,

ज्ञानोबाचा हात । प्रेमे घरी विश्वनाथ ॥
ऐसे बोलत चालत । दोघे आले गंगा आंत ॥
ज्ञानोबाचे पार्यी । मिठी घाली गंगाबाई ॥
नामा म्हणे सोडा बाई । ज्ञानदेव सर्वा ठार्यी ॥

असे वर्णन येते.

हा भक्तिमहिमा आहे. प्रत्यक्ष विश्वनाथ नामदेवांचे यजमानासारखे स्वागत करतो आहे. बोलतो आहे. हा सर्व अद्भुत व भक्तिरस आहे किंवा अद्भुत भक्तिरसच म्हणावा लागेल.

ज्ञानदेवांसहित नामदेव ही तीर्थयात्रा करतात. इतर संतांची शब्दचित्रे त्यात येतात. ज्ञानदेवांच्या चरित्राचा एक भाग म्हणून ती मानली गेली आहेच. पण स्वतः नामदेव या लेखकाचे भक्त म्हणूनही ती चित्र काढते. चरित्र सांगते. प्रत्यक्ष प्रवासाला जाऊन प्रवासी यात्रास्थळाचा वा प्रदेशाचा केवळ उल्लेख आल्याने म्हणजे ती स्थळे जिवंतरूपाने साकार न झाल्याने आणि तिच्यात प्रवासविषयक अनुभवांचे चित्रण नसल्याने, नामदेवांची ‘तीर्थावळी’ प्रवासवर्णन ठरत नाही असे वाटते.

या संदर्भात डॉ. वि. भि. कोलते म्हणतात, “या अभंगांना ‘तीर्थावळी’ असे नाव दिलेले असले तरी, त्यात ज्ञानदेव-नामदेवादि संतांनी केलेल्या तीर्थयात्रेचे नुसते वर्णन आहे असे नाही. त्यासाठी काय तीनचार अभंग खर्ची पडले असतील तेवढेच.” (‘प्राचीन मराठी साहित्य-संशोधन’, प. आ., प्र. ५, पाने ८०-८९)

म्हणजेच, कुणीही अभ्यासकाने या 'तीर्थावळी'ला स्थळवर्णनाचे किंवा प्रवासवर्णनाचे रूप येते असे आजवर सिद्ध केलेले नाही. करता येईल असे वाटत नाही. ती चरित्रपरच अधिक आहे.

रामदासांची 'भारतभ्रमंती'

नामदेवांप्रमाणेच प्राचीन संतकवींमध्ये रामदास हे प्रख्यात पर्यटनपटू वा प्रवासक. आणि हा प्रवास आपल्या अंगीकृत कार्यास पोषक म्हणून मुद्दाम योजकतापूर्वक केलेला आहे. त्यांनी आयुष्याची बारा वर्षे भारतभ्रमंती केल्याचा पुरावा मिळतो. उदाहरणार्थ, डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांच्या भाषेत, "शके १५५४ ते १५६६ या बारा वर्षांच्या तीर्थयात्रेत अनेक क्षेत्रांना पावन करून त्यांना तीर्थरूप देत रामदास अक्षरशः आसेतुहिमाचल हिंडले." ('पाच संतकवी', दु. आ., श्रीसमर्थचरित्र, पान ३८८)

या प्रवासाचे वर्णन त्यांनी 'तीर्थावळी', 'अस्मानी-सुलतानी' आणि 'परचक्रनिरूपण' या प्रकरणवजा दीर्घ कवितांतून मुख्यतः केले असले तरी, इतरत्र समर्थवाङ्मयांत त्याचा परिपाक उतरला आहे. रामदास हे समर्थ प्रवासी आहेत; पण समर्थ प्रवासलेखक आहेतच असे नाही. याचे कारण रामदासांची दृष्टी प्रवासामध्ये राजकीय व सामाजिक परिस्थितीवर अधिक खिळलेली आहे.

या संदर्भात डॉ. तुळपुळे म्हणतात, "या तीर्थयात्रेचे वर्णन त्यांनी 'तीर्थावळी' नावाच्या एका प्रकरणात केले आहे. पण त्याहीपेक्षा 'अस्मानी-सुलतानी' आणि 'परचक्रनिरूपण' या दोन स्फुटांत त्यांनी समाजस्थितीचा आढावा घेऊन तिचे घवघवीत असे चित्र काढले आहे..." ('पाच संतकवी', दु. आ., श्रीसमर्थचरित्र' पाने ३८८-३८९)

कोणकोणत्या स्थळाला आपण गेलो त्या स्थळाच्या लोभाने ते हिंडले नाहीत. देवधर्माच्या लोभाने हिंडले व तेथील एकंदर सामाजिक परिस्थिती पाहण्यासाठी ते हिंडले. त्यामुळे या प्रकरणांतून स्थळांशी एकजीव होऊन आलेल्या रामदासांचे चित्र रसिकमनाला आढळत नाही. तर तिथली राजकीय, सामाजिक व धार्मिकपरिस्थिती लेखकाने सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीने व प्रत्ययकारितेने रेखाटली आहे. उदाहरणार्थ,

“पदार्थ मात्र तितुका गेला । नुसता देशचि उरला ।
येणें करितां बहुतांला । कष्ट जाले ॥
लोकें स्थानभ्रष्ट जालीं । कितेक तेथेंचि मेली ।
उरलीं ते मराया आलीं । गांवावरी ॥
माणसा खावया धान्य नाहीं । आंथरुण पांघरुण तेंही नाहीं ।
घर कराया सामग्री नाहीं । काये करिती ।
कांहीच पाहतां धड नाहीं । विचार सुचेना कांहीं ।
अखंड चिंतेच्या प्रवाहीं । पडिले लोक ॥
प्राणिमात्र जाले दुःखी । पाहतां कोणी नाहीं सुखी ।
कठिण काळें वोळखी । धरीनात कोणी ॥”

(‘परचक्रनिरूपण’, २९ ते ४०)

किंवा

“जन बुडाले बुडाले पोटेविण गेले ।
बहुत कष्टले कष्टले कित्तियेक मेले ॥
उदंड चाकरी चाकरी मिळेना भाकरी ।
लोक निलंड निलंड काढूनि नेती पोरी ॥
न्याय बुडाला बुडाला जाहली सिरजोरी ।
पैक्याकारणें कारणें होते मारामारी ॥
येक पळाले पळाले दूरी देशा गेले ।
बहुत कष्टले कष्टले तेथें नागवले ॥
येतो पाहुणा पाहुणा लौकरी जाईना ।
अन्न खातो रे खातो रे थोडेहि खाईना ॥
राहे वस्तीस वस्तीस चोरितो वस्त्रांस ।
खोटा अभ्यास अभ्यास हाणी महत्त्वास ॥
लोक भलेसे दिसती खेटरें चोरिती ।
वस्त्रें धोत्रें पात्रे लपऊनि पळती ॥
दास म्हणे भगवंता किती पाहसीं सत्व ।
काय वाचोनि वाचोनि ने परतें जीवित्व ॥

(‘अस्मानी-सुलतानी’ १ ते १२)

त्यामुळे तत्कालीन सामाजिक, राजकीय व धार्मिक परिस्थितीचे विदारक चित्र हा समर्थवाङ्मयाचा विशेषच त्यांच्या प्रवासविषयक लेखनाचा विशेष ठरतो. यातून व्यक्त होणारे लेखक रामदासांचे चित्र त्या परिस्थितीच्या अनुषंगाने आले आहे. ते एका प्रेषिताचे, समाजसुधारकाचे व भक्ताचे आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. वर नमूद केलेली परिस्थिती त्यांची प्रवासविषयक अनुभूती मानली तरी स्थलांचे वैशिष्ट्य व प्रवास केलेल्या प्रदेशाचे चित्र वरील तिन्ही छोट्या प्रकरणांतून व्यक्त होताना दिसत नसल्याने रामदासांची ‘तीर्थावळी’, ‘अस्मानी-सुलतानी’, ‘परचक्रनिरूपण’ ही प्रवासवर्णने ठरत नाहीत असे दिसेल.

दीन दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे प्रवासवर्णन

प्राचीन मराठी साहित्यात या मुकुंद कवीचे हे एक ‘प्रवासवर्णन’ आहे, असा गौरव महाराष्ट्र-सारस्वतकार करतात. उदाहरणार्थ, महाराष्ट्र-सारस्वतकारांनी म्हटले आहे, “बुंदेलखंडापर्यंत प्रवास करणाऱ्या या कवीचे हे प्रवासवर्णन अनेक कारणांमुळे मोठे चित्तवेधक आहे.” (वि. ल. भावे—‘महाराष्ट्र-सारस्वत’ ५ वी आ., पान ३८९)

‘प्रवासवर्णन’ हा शब्दप्रयोग भूषविणारे महाराष्ट्र-सारस्वतातील हे पहिले पुस्तक! पण त्या पूर्वीच...“परंतु इतिहासाचेच एक प्रधान अंग, जे आत्मचरित्र व प्रवासवर्णन...तसे आत्मचरित्र नुकतेच

उपलब्ध झालेले या लेखाद्वारा आपल्यापुढे आज ठेवीत आहे.”म्हणून उपलब्ध सहा पानांच्या या ‘प्रवासवर्णनाचा व आत्मचरित्राचा सविस्तर परिचय ‘भारत इतिहास संशोधक मंडळ इतिवृत्त’ शके १८३४ च्या अंकात (पान १८२ ते १९६ वर) श्री. गो. का. चांदोरकरांनी करून दिलेला आहे. “या आत्मचरित्रावरून तत्कालीन देशस्थिती, लोकस्थिती व देशाधिकारी यांचा बोध होत असल्याने हे चरित्र मोठे महत्त्वाचे आहे.”असे चांदोरकर म्हणतात. (भारत इतिहास संशोधक मंडळ इतिवृत्त श. १८३४, पान १८३) तसेच, ‘याचा काही भाग त्यांच्या चिरंजिवाने लिहिलेला आहे.’असेही त्यांनी (पान १९१) वर म्हटले आहे.

संतांच्या आत्मकथांचे संपादन करणारे श्री. रा. चिं. ढेरे यांनीही ‘चार यात्रावर्णनांचा परिचय करून देताना या मुकुंद कवीच्या ‘यात्रावर्णनाचा’ परिचय करून दिला आहे. (‘संतांच्या आत्मकथा’ प. आ., प्रस्तावना पाने ३३-३८)

या सर्व गोष्टींचा विचार करता मुकुंद कवीचे हे उपलब्ध प्रवासवर्णन एकाच वेळी (१) एक प्रवासवर्णन, (२) एक यात्रावर्णन, (३) एक आत्मचरित्र, (४) एक इतिहास व (५) एक स्थलवर्णनही आहे असे वाटते.

एक प्रवासवर्णन आहे म्हणजे कवीने प्रवाससूत्राच्या अनुरोधाने आपले प्रवासविषयक अनुभवांचे चित्रण केले आहे. हा प्रवास त्याच्या जीवनभ्रमंतीचा एक अविभाज्य घटक होऊन गेला आहे; म्हणून ते चांदोरकरांना व श्री. ढेरे यांना वाटते त्याप्रमाणे ते ‘आत्मचरित्र’ व ‘आत्मकथा’ आहे. कवीने प्रवासवर्णनात आत्मचरित्र गोवल्यामुळे ते इतिहासाशी जसे जवळ येते, तसेच तत्कालीन देशोदेशींची लोकस्थिती दर्शविते व प्रत्यक्ष कवीने औरंगजेबाचा मोठा मुलगा ‘मोअझीम’ याच्या पदरी नोकरी धरली आहे; म्हणून हे इतिहासाशी नाते सांगणारे ठरले आहे. जन्मगाव, भ्रमंतीतील अनेक गावे, तीर्थे, नद्या, पवित्र स्थळे यांची वर्णने व उल्लेख आल्याने ते ‘स्थलवर्णन’ ही ठरावे. उदाहरणार्थ,

“नमीयाड देशांत खाडोवनासी ।
असे जन्म माझा तया पौर देशी ॥”

असा पुरातन जन्मगावाचा उल्लेख आहे. कवीची मुंज पाचवे वर्षी व लग्न सातव्या वर्षी झाले आहे. विवाहानंतर वडिलांचा मृत्यू. नंतर कवी बागलाणात जैतापूर नावाच्या गावी जातो. “एकाकी पडलों प्रपंचविषयी देखोनी भांबावलो” (पान १८५) व पुढे ‘आश्रय कोण केवि असणे हा काळ दुर्घष्ट कीं ।...विद्या न ये नेटकी ।’ अशी त्याची स्थिती होते. पुढे या कवीला गुरुचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष दर्शन होते व प्रसाद मिळतो व तो यात्रेस निघतो.

“ॐकारेश्वर नर्मदा प्रथम ते संनिध सां पांच दा ।
जाले पूर्वजसंग आत्मगमने आणिक ऐका पदा ।
श्री तापीपुर येऊनि निजसुखे राहोनि पूढे क्रमे ।
केले मज्जन मोहना आणि तदा ते पूरणासंगमे ॥ पान १८७

अशी स्थळे व नद्यांची वर्णने येतात आणि चरित्रही येते.

भा. इ. सं. मं. इतिवृत्त पान १८७ वर हा कवी कोणकोणत्या यात्रास्थळांना गेला आणि फिरून कंगाल होऊन एका स्त्रीकडून १२ तुले कर्ज काढले याची माहिती आली आहे.

पान १८८ वर मोअझीमकडे नोकरी धरल्याचा पुरावा नमूद केला आहे. (मुलतानवर्णन, पान १८९ वर आले आहे.) 'मूलस्थान प्रसिध्द नाम नगरी जैसी अयोध्यापुरी' तिला भेट देऊन 'संतोषलो अंतरी' म्हणून कवी सांगतो.

धर्मशाळा, विहिरी, तीर्थे, भक्तिभावयुक्त श्रीमंती भोगणारे लोक असे 'अपूर्व पौरसौख्य' भोगणारे कवीने जसे 'सर्व पाहिले' आहे तसेच, "स्त्रिया अलज्ज दूषणासि बोलिजे असे॥" असा मूलस्थानच्या स्त्रियांविषयीचा प्रवाद तो नोंद करतो आहे. हा कवीच्या सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा, उघड्या कानांचा व उघड्या डोळ्यांचा पुरावा समजावयास हरकत नाही.

पुढे कवीने नूरपूर, राजदुर्ग, तेथील चित्रभित्त, सुंदरचित्रे, भर्तृहरीची गुहा मोहनदास नावाच्या वाटाड्याबरोबर रसिकतेने पाहिली म्हणून सांगितले आहे.

कवी पैशांसाठी अवंतीनाथ, रामश्रमी, दयाराम इत्यादी धनिकांची स्तुती करतो आहे आणि 'पोटार्थ भिक्षावृत्ती' मांडली आहे. जयसिंह नामक नृपतीची स्तुती खालीलप्रमाणे केली आहे. उदाहरणार्थ,

“महि व्यापिली म्लेंछ राज्यानुसारे ।
जया रोधिले वेदधर्माक भारे ।
तया हेतु हा इंद्र जन्मोनि देही ।
हरी भार छंदे भुजंग्यारव्य पाही ।” (पान १९२)

किंवा,

“व्याप रह्यो जनवेश महीतल वैदिकधर्म रहे जब जाने ।
भ्रष्ट भये स्थल दैवत भंग अरिष्ट अभंग रचे नहीं माने ।
धर्म जपादिक कर्म रहे महिदेव पुकार सुनि प्रभु काने ।
भू अमरावतिमें अमरेश तुं जन्म लियो जयहिंद कहाने । (पान १९३)

अशी त्या जयसिंहाची १० तुलांसाठी स्तुती केली आहे. बुंदेलखंडी आल्यावर त्याला दुर्जनसिंहराजा, बलिभद्र उपाध्याय, किशोरदास दिवाण, रामपूरकर राजा रतनसी व त्याचा गुरू प्रयागभट यांच्या भेटी कवी घेतो आणि मांडवगडी येतो आहे. हा प्रवास, तीर्थयात्रा व त्याच्या प्रवासतील स्थळे, तीर्थे व व्यक्ती ह्यांविषयीच्या अनुभूतीमुळे या काव्यास प्रवासवर्णनाचे व आत्मचरित्राचे रूप एकाच वेळी प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे 'आत्मचरित्रात्मक प्रवासवर्णन' असेच या काव्याचे वर्णन करावे लागेल. हे प्रवासवर्णन अपूर्ण स्थितीत उपलब्ध आहे. त्यामुळे अखंड स्वरूप प्रतीत होत नाही. एक तीर्थयात्रापर प्रवासवर्णन म्हणूनही या काव्याकडे पाहता येईल.

वाङ्मयीन दृष्टीने विचार करता या सर्व विशेषांबरोबर कवीचे अनेक भाषांचे ज्ञान व छंदविषयक जाणीवही लक्षणीय आहे. तसेच, हे प्रवासवर्णन पद्यमय आहे. त्याच्या उपलब्ध इतर रचनांतूनही ही बाब अभ्यासकांच्या लक्षात आल्यावाचून राहात नाही.

महाराष्ट्र सारस्वतकार या संदर्भात म्हणतात ते चिंतनीय आहे. “या कवीची बरीच कविता आहे. पैकी काही रचना ब्रिज, नेमाडी, अभीर, बागलाणी, खानदेशी, रणावर, गुर्जरी, मारवाडी याही भाषांत आहे. म्हणजे त्या काळी प्रचलित असलेल्या अनेक भाषांत कवित्वरचना करण्याइतके भाषाज्ञान या मुकुंद कवीस होते.”

(वि. ल. भावे ‘महाराष्ट्र सारस्वत’ पाने ३८९-३९०)

श्री. रा. चिं. ढेरे यांनी “समर्थकालीन मुकुंदाचे हे यात्रावर्णन काव्यदृष्ट्या अतिसामान्य आहे...त्यांतून कवीच्या सामान्य व्यक्तिमत्त्वाची स्पष्ट कल्पना येते.” असा अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

(‘संतांच्या आत्मकथा’ पान ३५)

हा अभिप्राय मर्यादित अर्थाने खरा वाटतो. कवीचे व्यक्तिमत्त्व जसे आहे तसे व्यक्त झाले आहे. तो जरी भीकमाग्या बावळट असला तरी ‘मोअज्जीम’ कडे काही दिवस नोकरी करणारा, इतकी स्थळे हिंडणारा, आणि अशा प्रतिकूल परिस्थितीत बागलाणात येऊन बरेच दिवस वास्तव्य करणारा होता. या कवीने प्राचीन मराठी साहित्यात अनेक छंदात्मक व अनेक भाषांचे ज्ञान मिळवून कविता रचली आहे. आणि विशेष म्हणजे ‘प्रवासवर्णन’ लिहिण्याचा महत्त्वाचा प्रयत्न त्याने केला आहे. अर्थातच प्रतिभाधर्माने हा कवी सामान्य आहे यात संशय नाही. महानुभावांच्या ‘ऋद्धिपूरवर्णन’ कर्त्या नारायण व्यासापाशी जी नैसर्गिक लेखनशक्ती आहे, तशी या कवीपाशी निश्चितच नाही एवढे म्हटल्यास पुरे.

श्री. चांदोरकरांनी “कवी या दृष्टीने हे ‘काशीकवी’ किंवा ‘विठ्ठलकवी’ यांच्या तोडीचे आहेत” (पान १८३) असे म्हटले आहे, तेच योग्य वाटते. विठ्ठलाचा रचनेचा खटाटोप व कृत्रिमता आणि काशीकवीची सरसता यांचा काहीसा मिलाफ मुकुंदामध्ये आढळतो आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

निरंजन माधवाचे प्रवासवर्णन

या प्रवासवर्णनाची मूळ संहिता मिळावी म्हणून खूप शोध केला परंतु ती मिळालेली नाही. या कवीचे हे प्रवासवर्णन व त्याचा परिचय सारस्वतकारांनी करून दिलेला आहे. त्याच्या आधाराने या काव्याची वैशिष्ट्ये पाहता हे तीर्थयात्रापर आहे.

“याने सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास व तीर्थयात्रा केल्या होत्या, याचा प्रवासवर्णनपर ग्रंथ आहे. यात अनेक क्षेत्रांचे ठिकाणी हा गेला. तेव्हा जे जे याला दिसले व वाटले त्याचे त्याने यथातथ्य व सुंदर वर्णन केले आहे.” (‘महाराष्ट्र-सारस्वत’ पान ४१८-४१९)

अलीकडील तऱ्हेने प्रवासयात्रेची सांगितलेली हकीगत कौतुकास्पद आहे. म्हणून या ग्रंथाचे कौतुक महाराष्ट्र सारस्वतकार करताना. त्यामुळे ‘महाराष्ट्र सारस्वत’ तच आढळणाऱ्या निरंजन माधवाच्या

‘मानल्या गेलेल्या’ प्रवासवर्णनाचा विचार आवश्यक वाटतो. ‘मानल्या गेलेल्या’ म्हणण्याचे कारण, हा ग्रंथ निरंजन माधवाचा नाही असे मानणारा श्री. रा. चिं. ढेरे आदी संशोधकांचा एक पक्ष आहेच.

कवीची प्रवासी भूमिका

तसेच, हा कवी जातिवंत प्रवासी आहे. त्याची म्हणून प्रवासाबद्दलची एक विशिष्ट दृष्टी आहे. उदाहरणार्थ, तो म्हणतो, प्रवासामुळे

‘सर्वभाषा परिज्ञान । घडों आलें देशाटणें ।

महाविद्येचे महिमान । कोठेचि न्यून दिसेना ॥२६

(ल. रा. पांगारकर, संपा. ‘निरंजनमाधवाचा कवितासंग्रह’,
भाग पहिला, उद्गार चवथा, पान १४८)

या दृष्टीने देशाटणाची महती कवीला वाटते. आणि त्या दृष्टीने व राजकारणाच्या दृष्टीनेही कवी उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थान फिरला आहे असे दिसून येते.

या प्रवासवर्णनपर काव्यात कवीची निरीक्षणशक्ती, त्याचे प्रवासप्रिय मन, आणि काशी आदी स्थळांचे त्यांच्याशी एकरूप होऊन केलेले वर्णन, प्रवासवर्णनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. कवी भक्तीच्या भावनेने फिरला तरी हिंदूंच्या पवित्र क्षेत्रांतील बडव्यांचा अत्याचार तो वर्णन करतो. यात त्याची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती दिसते.

‘गंगापुत्र गुमान फार धरिती घाटीं सदा हिंडती ।

कंगालासि पिडा करुनि धरिती ‘दे दक्षिणा’ बोलती ।

थोडी घेति, न बोलती खलमती नानापरी पीडिती ।

आंगासी झटती किचाट करिती हाणोनि घेती किती ॥’

यात राज्यकर्त्या मुसलमानांकडून, हिंदू यांत्रिकांकडून वसूल केलेला ‘जेजिया’ कर व इतर सरकारी कर कसे वसूल केले जायचे त्याचेही दर्शन होते व कवीचा त्वेष व चीड व्यक्त होतात. उदाहरणार्थ,

“आधी नरांची गणती करावी ।

वेळीं अवेळीं रुजुती पहावी ।

न्यूनाधिकें कैद दुर्ती धरावी ।

तैं जेजयाचीं भरती भरावी ॥”

निकाश बे मोइन दुःखकारी ।

घ्यावा दुजा हासिल फौजदारी ।

द्यावा किती मोइन हें कळेना ।

नीतीस काहीं जन आकळेना ।

हासील देतां चुरडा उडावा ।
कोठूनिया धर्म पुढे करावा ?
खातां न ये अन्न करोनि गोड ।
चोरूनि खाती लपवूनि आड ।
गंगावळाचा बहु धाक मोठा ।
कंगाल बोले बहु मी करंटा ।
निःशंक कंगाल फिरों शकेना ।
येके स्थळीं येक घडी टिकेना ।
नेती धरोनी दुत जेजयाचे ।
हे धाक मोठे हृदयी भयाचे ।”

यानंतर, श्रीप्रयागक्षेत्री वेणीदानाचा अपूर्व सोहळा कवी वर्णन करतो :

“छपन्न देशींहुन लोक येती ।
क्षौरादि कर्म पुरुषास होती ।
अपूर्वता येक असे त्रिवेणीं ।
सुवासिनी देति असेति वेणी ।”
प्रयागातील नागरिक व व्यापारी कसे?तर...
“शिवी वेगळा शब्द तोंडी असेना ।
बुरा कीं भला लोक त्यातें कळेना ।
उणा देति सौदा खरा घेति पैका ।
ठकू लोक मोठा प्रयागांत देखा ॥”

असे वर्णन त्याने केले आहे.

उत्तरमानास, दक्षिणमानस नदीतील नावांचे तसेच, त्यात बसून फिरणाऱ्या हौशी व रसिक लोकांची चित्रे कवी काढतो. नावेतून दिसणारा देखावा व गंगेचा घाट पाहून कवी म्हणतो :

“किती घाट वानूं । किती थाट वानूं ।
समस्तांसि काशी असे कामधेनू ॥”
‘भागीरथीचीं तिरे रम्य खाशी ।
हिंडोनि मी पाहिले सावकाशी’

म्हणून सांगतो आणि त्याची सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व रसिकता याचा चांगला प्रत्यय घडवतो. उदाहरणार्थ,

‘महाल नाना परिचे बसाया ।
केले झरोके नयनीं दिसाया ।
त्यातूनिया पाहत भोंवतालें ।

हौशी नरांचे बहुसाल ताले ।
 झरोक्यांतुनी पाहती रम्य नारी ।
 जयांच्या चिरांच्या जरांच्या किनारी ।
 अलंकार ल्याल्या विजांच्या झळाळी ।
 तयां पाहतां भूक तीही पळाली ।
 नारी करीती नवे पेहरावे ।
 हौशी नरांच्या नयनीं भरावे ।
 पाहोनि दृष्टीं गमजे करावे ।
 ऐशा भरीं ते तरणे भरावे ।
 फिरे जान्हवीचे तिरीं नारिमेळा ।
 तयामाजिं त्या सुंदर प्रौढ बाला ।
 मुखीं गायने पंचलापें करीती ।
 तया काशिची चांगली भक्तिरीती ॥

इत्यादी वर्णनात ‘तया पाहतां भूक तीही पळाली’ असा प्रत्यय वर्णन करण्यात कवी मोठा रसिक आहे हे दिसून येते. आणि “यात अलीकडील तऱ्हेने प्रवासयात्रेची सांगितलेली हकीकत कौतुकास्पद आहे.” या सारस्वतकार भाव्यांच्या अभिप्रायातील मर्म रसिकाच्या ध्यानात येते. निरंजन माधवात इतर कवीपेक्षा आढळणारा महत्त्वाचा गुण म्हणजे हा कवी मोठा रसिक वाटतो, फिरस्ता वाटतो आणि फिरण्यातला आनंद व सौंदर्य व्यक्त करताना दिसतो, हे नवलाचे म्हणावे लागते. म्हणूनच सारस्वतकारांचा अभिप्राय सार्थ वाटतो. असो.

काही स्फुट प्रकरणे व लावण्या

(१) सामराजाचे मुद्गलाख्यानातील ‘तीर्थयात्रा प्रकरण’, (२) चंद्रात्म रुद्र याचे ‘गोकर्णमाहात्म्य’, (३) तंजावरच्या रंगनाथ कवीचे ‘कावेरीमाहात्म्य’, (४) समर्थ शिष्य गिरिधर स्वामी बीडकर यांचे ‘काशीयात्रा कथन’ प्रकरण (५) कविवर्य मोरोपंतांचा ‘गंगास्तव’, ही प्रकरणे स्फुट असून त्या त्या स्थलाचा महिमा वर्णन करणारी व कवीचा भक्तिभाव दर्शविणारी आहेत. शिवाय, यांतील काही प्रकरणे मूळ ग्रंथाचा भाग म्हणून येतात. त्यामुळे त्यांचा विचार इथे केलेला नाही.

तसेच, ‘स्थान-महिमा’ व्यक्त करणाऱ्या लावण्या आमच्या शाहीर कवींनी लिहिलेल्या आहेत. या संदर्भात डॉ. गं. ना. मोरजे म्हणतात,

“संत वा पंडित कवींहुन काही प्रमाणात वेगळी दिसणारी ही रचना शाहीरांनी केलेली आहे. तीर्थक्षेत्राचे लौकिकदृष्टीतून केलेले क्षेत्रवर्णन अशा प्रकारच्या लावण्यांत दिसते. राम जोशीची पंढरपूर, तुळजापूर, बार्शीच्या भगवंतावरील रचना, प्रभाकराचे पंढरपूरवर्णन, तंजावरचा राजा शरभेंद्र ऊर्फ सरफोजी याच्या ‘त्रिस्थळी यात्रेच्या लावण्या’ या प्रकरणात सामावून जातील. शरभेंद्राने रामेश्वर ते काशी जी यात्रा केली, त्यात त्याने ज्या ज्या क्षेत्रांना भेटी दिल्या, देवस्थाने पाहिली त्यांची वर्णन येतात.

लावणीकार वर्णन करीत असताना त्या त्या देवतांच्या प्रचलित असलेल्या दंतकथा व त्याबद्दलची पौराणिक माहिती देतो.”

(‘मराठी लावणी वाङ्मय’ प्रारंभ ते १८५०

अ. प्र. प्रबंध, प्रकरण ४ पान ११७)

म्हणजे स्थानमाहात्म्यावर केंद्रीभूत झालेल्या या लावण्यांचा प्रवासवर्णनपर म्हणून विचार करण्यात स्वारस्य नाही. शिवाय, या लावण्या वेगळ्या रीतीने ग्रंथरूप पावलेल्या नाहीत. प्रस्तुत ग्रंथात ग्रंथरूप प्रवासवर्णनांचाच विचार प्रमुख आहे. राजा शरभेंद्राच्या ग्रंथरूप पावलेल्या लावण्याही विशेष मोलाच्या नाहीत. म्हणजे त्या ‘स्थानमाहात्म्यावर’ लक्ष केंद्रित करून लिहिलेल्या आहेत. कवी प्रवासी भूमिका व्यक्त करत असला तरी लक्ष प्रामुख्याने ‘स्थलावरच’ खिळलेले आहे, हे श्री. ढेरे यांच्या अभिप्रायावरूनही सिद्ध होते. ते म्हणतात, “तंजावरच्या द्वितीय सरफोजीने (इ. स. १७९८-१८३२) रचलेल्या त्रिस्थळी यात्रेच्या लावण्या’ (त्याच्या कोणी आश्रिताने रचलेल्या असण्याचा संभव असूनही) त्याने स्वतःच रचलेल्या आहेत, असे मानले तरी त्यात त्या त्या तीर्थांच्या महिम्याशिवाय काहीही नाही.”

‘यात्रिकांच्या अंतर्बाह्य जीवनाचा अंशही त्यात व्यक्त झालेला नाही.’ त्यामुळे त्यांचा सविस्तर परिचय इथे करून दिलेला नाही. स्थळाची माहिती व इतिहास सादर करणाऱ्या बखरींचासुद्धा याच दृष्टिकोणातून विचार करणे हितावह नाही. कारण त्या प्रवासवर्णने ठरणे अशक्यच होय. उदाहरणार्थ, महिकावतीची बखर, तालिकोटची बखर, महाबळेश्वरची जुनी माहिती, चेऊलची बखर, साष्टीची बखर, या बखरी बऱ्याच प्रमाणात स्थळाची माहिती सांगणाऱ्या आहेत. त्याबरोबरच त्या त्या स्थळांशी संलग्न असणारा इतिहास कथन करणाऱ्या आहेत. अशा बखरींचे लेखक प्रवासी भूमिका पार पाडतातच असे दिसत नाही. त्यामुळे त्यांचाही विचार करणे रास्त ठरणार नाही असे वाटते.

प्राचीन प्रवासवर्णनांबद्दलच्या एवढ्या प्रदीर्घ विवेचनानंतर, आपण काही ठळक चिंतन नोंदवू शकतो.

(१) प्राचीन मराठी साहित्यिकांचा प्रवासविषयक दृष्टिकोण उदात्त व व्यापक होता, हे श्री. ज. र. आजगावकर यांच्या विवेचनावरून स्पष्ट दिसून येते. असे असूनही, सुमारे सहाशे वर्षांच्या या प्रदीर्घ वाङ्मयीन कालखंडात ‘प्रवासवर्णन’ असे निश्चितपणे म्हणता येणारे लेखन फारच थोडे आणि विरळ असे हाती लागते. उदाहरणार्थ, ‘ऋद्धिपूरवर्णन’, ‘दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे प्रवासवर्णन, निरंजन माधवाचे प्रवासवर्णन.’

(२) याचे प्रमुख कारण असे संभवते की, ‘प्रवासलेखन’ म्हणून काही वेगळे लेखन असते अशी दृष्टीच मुळी या लेखकांपाशी नाही.

(३) सर्वच लेखनाकडे अध्यात्माचे वा भक्तीचे साधन म्हणून पाहिले गेले आहे, त्याचाही हा परिणाम असावा. कारण प्रवासवर्णनासारखे लेखन बरेचसे ऐहिक अनुभूतीवर आधारित असते हे स्पष्ट होय.

(४) या काळातील बहुतेक प्रवास धार्मिक भावनेतून झालेले आहेत. प्रवासविषयक साधनांची दुर्लभता हाही एक लक्षणीय मुद्दा आहे. धार्मिक कारणांशिवाय, या प्रवासविषयक साधनांच्या दुर्लभतेमुळे,

विशिष्ट हेतूखेरीज प्रवास घडले नसावेत. शिवाय, प्रवास करणारे बरेच असले तरी त्यात लेखन करणारे फारच थोडे होते.

(५) इ. स. बाराशे शतकापासूनची राजकीय व सामाजिक परिस्थितीही प्रवासवाढीला न लागायला व प्रवासलेखन न घडायला कारणीभूत झाली असावी. विशेषतः मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदूंचे ग्रंथ जाळल्याचा व देवळे व जीवनच उद्ध्वस्त करून टाकल्याचा इतिहास स्वच्छ आहे. यांतूनच पुढे हिंदूंमध्ये 'सिंधुबंदी'सारख्या प्रवासविषयक मर्यादा घालणाऱ्या दुष्ट चाली उद्भवल्या असाव्या.

(६) याचबरोबर, प्राचीन मराठी साहित्याची वाढ विविध धर्मपंथांच्या आश्रयाने झाल्यामुळे लेखनाला पंथीय मर्यादा पडल्या असाव्या. त्यामुळेच अध्यात्मपर व भक्तिपर लेखन याकाळी जरी वाढीला लागले, तरी ते एकंदर साहित्यसृष्टीत बरेचसे एकांगी झाले. संस्कृत साहित्याच्या मिरासदारीमुळे लेखनकला फारशी वृद्धिंगत होऊ शकली नाही. लेखनकला, लिहिणे, वाचणे एकंदर समाजात मूढभर लोकांच्या हाती राहिले. शैक्षणिक दूरवस्था व मुद्रणकलेचा अभाव हाही भाग या बाबत लक्षणीय ठरतो.

(७) या प्राचीन कालात स्थलमाहात्म्य व व्यक्तिमाहात्म्य सांगणारे लेखन आढळते. कित्येक वेळा स्थलमाहात्म्य कथन करण्याचे निमित्त करून व्यक्तिमाहात्म्यच वर्णन केलेले आढळते.

(८) अध्यात्मप्रवण मनाच्या तृप्तीसाठी तीर्थयात्रा अनेकांकडून घडल्या आहेत. परंतु त्याची निराळी अशी वर्णने फक्त काही लेखकच करताना दिसतात. प्राचीन प्रवासलेखनाची प्रमुख प्रेरणा अध्यात्माची वा भक्तीची. हेतू धार्मिक. क्वचित मित्राच्या प्रेरणेने लेखन झाल्याचे आढळते. एकूण पंथीय भावनाच प्रभावी असल्याचे दिसते.

(९) यातील काही प्रवासवर्णनपर लेखनाचा आणि लेखकाच्या चरित्राचा निकटचा संबंध दिसून येतो. त्यामुळे चरित्रपर अगर आत्मचरित्रपर वाङ्मयाशी त्याचे नाते दाखविणे शक्य होते. उदाहरणार्थ, दत्तपदांकित मुकुंद कवीचे प्रवासवर्णन.

(१०) 'ऋद्धिपूरवर्णन' हा महानुभावांच्या 'साती-ग्रंथा'तील नारायण व्यास बहाळियेचा शेवटचा ग्रंथ प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाचे विशेष दाखवितो. म्हणून तो मराठीतील पहिला प्रवासवर्णनपर ग्रंथ ठरावा.

(११) प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णनाचे विशेष दाखविणारे जवळजवळ सर्वच ग्रंथ तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने लिहिले गेले आहेत. आणि ही तीर्थयात्रावर्णने साधु-संत वा भक्तांनी लिहिली आहेत.

(१२) प्राचीन मराठीतील प्रवासवर्णनपर विशेष दाखविणारे वाङ्मय पद्यात आहे. गद्यात नाही. सर्वसामान्यपणे गद्याला जवळचा, निवेदनाला योग्य असा ओवी छंद, अभंग अगर क्वचित अक्षरगणवृत्त यांतूनच अशा प्रकारची रचना झालेली दिसून येते.

(१३) निव्वळ स्थलवर्णने करणाऱ्या लावण्यांचा व बखरींचा विचार प्रवासवर्णन म्हणून करता येत नाही.

(१४) सारांश, एक वाङ्मयप्रकार म्हणून 'प्रवासवर्णन' या वाङ्मयप्रकाराची वाटचाल प्राचीन मराठी वाङ्मयात पाहता येत नाही, हे स्पष्ट होय. कारण तो अर्वाचीन मराठीचाच खास वाङ्मयप्रकार आहे.

*

सूची : एक

(आधारभूत प्रमुख ग्रंथांची सूची)

- (१) आचार्य, नारायण राम, संपा., 'सुभाषित रत्नभाण्डारम्', निर्णयसागर प्रेस, मुंबई-२. ८ वी आ., १९५२.
- (२) आजगावकर, जगन्नाथ रघुनाथ, 'महाराष्ट्र कविचरित्र' भाग १ ला, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, मुंबई, १९०७.
- (३) आपटे, वासुदेव गोविंद, 'मराठी शब्दरत्नाकार', प्रकाशक : जोशी गो. ब., पुणे, १९३२.
- (४) करंदीकर, गोविंद विनायक, भाषां. : 'ऑरिस्ट्रॉटलचे काव्यशास्त्र', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प. आ., १९५७.
- (५) केळकर, अविनाश, संपा., 'काणेकर व्यक्ती आणि वाङ्मय', प्रकाशक : राऊत सुरेश (शिरीष एजन्सीकरणरता), गिरगाव, मुंबई-४, प. आ., १९५६.
- (६) कोलते, वि. भि., 'प्राचीन मराठी साहित्य संशोधन', श्रीलेखनवाचन भांडार, पुणे-२, प. आ., १९६८.
- (७) गाडगीळ, गंगाधर, 'साहित्याचे मानदंड', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प. आ., १९६२.
- (८) घाटे, विठ्ठलराव, 'दिवस असे होते', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, प. आ., १९६१.
- (९) चांदोरकर, गो. का., 'भारत इतिहास संशोधक मंडळ इतिवृत्त', शके १८३४. सन १९१२.
- (१०) जोग, रा. श्री., 'मराठी वाङ्मयाभिरुचीचे विहंगमावलोकन', पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, प. आ., १९५९.
- (११) जोग, रा. श्री., 'अभिनव काव्यप्रकाश', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, ५ वी आवृत्ती, १९६६.
- (१२) जोग, रा. श्री., प्रमुख संपादक : 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड चौथा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, प. आ., १९६५.
- (१३) जोग, रा. श्री., 'अर्वाचीन मराठी काव्य', मुंबई, मराठी साहित्य संघ, मुंबई-४, दु. आ., १९५९.
- (१४) जोशी, अवधूत महादेव, 'चरित्र आत्मचरित्र, तंत्र आणि इतिहास', सुविचार प्रकाशन मंडळ प्रायव्हेट लि., नागपूर, दु. आ., १९५६.
- (१५) जोशी, काशीनाथ अनंत, संपा., श्री. सकलसंत गाथा-खंड पहिला, श्री संत-वाङ्मय प्रकाशन मंदिर, १००६ सदाशिव पेठ, पुणे २. प्रकाशक : रमेश शं. आवटे, दु. आ., १९६७.
- (१६) ठाकरे, के. सी., 'पंडिता रमाबाई सरस्वती', रामकृष्ण बुक डेपो, मुंबई-४, प. आ., १९५०.
- (१७) ढेरे, रा. चिं., संपा., 'संतांच्या आत्मकथा', पुष्पक प्रकाशन, पुणे २, प. आ., १९६७.
- (१८) तुळपुळे, शं. गो., संपा., 'मराठी निबंधाची वाटचाल', विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे २, प. आ., १९६६.
- (१९) तुळपुळे, शं. गो., संपा., नारायण व्यास बहाळियेकृत 'श्री ऋद्धिपूरवर्णन', सुविचार

प्रकाशन मंडळ, नागपूर—पुणे, प. आ., १९६७.

- (२०) तुळपुळे, शं. गो., 'पाच संत कवी', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, दु. आ., १९६६.
- (२१) दाते, शंकर गणेश, 'मराठी ग्रंथसूची', भाग पहिला (इ. स. १८०० ते १९३७), (प्रथम मुद्रण), पुणे, १९४३.
- (२२) दाते, शंकर गणेश, 'मराठी ग्रंथसूची', भाग दुसरा (प्रथम मुद्रण), (इ. स. १९३८ ते १९५०), पुणे, १९६१.
- (२३) दाते, य. रा. व इतर संपा., 'महाराष्ट्र शब्दकोश', विभाग ५ वा (प. — भ.) विभाग ६ वा, इ. स. १९३६, विभाग ६ वा १९३८.
- (२४) देशपांडे, अच्युत नारायण, 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', भाग दुसरा, १९२० ते १९५०, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प. आ., १९५८.
- (२५) देशपांडे, अच्युत नारायण, 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास', खंड पहिला, पूर्वार्ध, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प. आ., १९६६.
- (२६) पांगारकर, ल. रा., संपा., 'निरंजन माधवाचा कवितासंग्रह, भाग पहिला', आर्यभूषण छापखाना, पुणे, इ. स. १९१९.
- (२७) पाटकर, रमेशचंद्र नारायण, 'आत्मचरित्र : एक वाङ्मयप्रकार' (अप्रकाशित) (टंकलिखित) मुंबई विद्यापीठ, विल्सन कॉलेज, मुंबई, १९६६. (हा प्रबंध मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, दादर, संदर्भविभाग येथे पाहायला मिळतो.)
- (२८) पाध्ये, प्रभाकर, 'मर्दकरांची सौंदर्यमीमांसा', मौज प्रकाशन, मुंबई, प. आ., १९७०.
- (२९) पोतदार, दत्तो वामन, 'मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, दु. आ., १९५७.
- (३०) फाटक, नरहर रघुनाथ, 'श्री ज्ञानेश्वर वाङ्मय आणि कार्य', मौज प्रकाशन, मुंबई—४ प. आ., १९५२.
- (३१) फाटक, म. वि., रानडे, ज. के., संपा., 'आजचे निबंध', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, दु. आ., १९६७.
- (३२) बनहट्टी, श्री. ना., अदवंत, म. ना., संपा., 'बहुरूपी निबंध', सुविचार प्रकाशन मंडळ, प. आ., १९६६.
- (३३) भावे, विनायक लक्ष्मण, 'महाराष्ट्र-सारस्वत' पुरवणी, ले : तुळपुळे शं. गो., पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, ५ वी आ., १९६३.
- (३४) मंगरूळकर, अरविंद, अर्जुनवाडकर, कृष्ण श्रीनिवास, 'मराठी : घटना, रचना, परंपरा', देशमुख प्रकाशन, पुणे—२, प. आ., १९५८.
- (३५) माथुर, सुरेंद्र, 'यात्रा साहित्यका उद्भव और विकास', (आलोचनात्मक अध्ययन), साहित्य प्रकाशन, मालीवाडा, दिल्ली, १९६२.
- (३६) मोरजे, गं. ना., 'मराठी लावणी वाङ्मय : प्रारंभ ते १८५०', अप्रकाशित प्रबंध (टंकलिखित), शिवाजी विद्यापीठ, १९६९.
- (३७) राजाध्यक्ष, विजया, 'ललित गद्य : १९७० (समालोचन) 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका',

वाङ्मय समालोचन अंक १८१, एप्रिल—मे—जून १९७२, संपादक : स. गं. मालशे, पृ. ९० ते १०२.

- (३८) रेळेकर, नि. ना., इनामदार हे. वि. व मिरजकर नि. धो., संपा. 'श्रीनामदेवदर्शन', नामदेव—समाजोन्नति परिषद प्रकाशन, प्रकाशक : वायचळ शं. द., कोल्हापूर—२, प. आ., १९७०.
- (३९) लेले त्र्यंबककर, गणेश सदाशिवशास्त्री, 'तीर्थयात्रा प्रबंध', देशमुख आणि कं., पुणे, दु. आ., १९६४.
- (४०) सरदार, गंगाधर बाळकृष्ण, 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका' (इ. स. १८०० ते १८७४), मॉडर्न बुक-डेपो प्रकाशन, पुणे—२, दु. आ., १९५६.
- (४१) सरवटे, विनायक सीताराम, 'मराठी साहित्य समालोचन' खंड चौथा, प्रवासवर्णन—इतिहास—उपकरण साहित्य (१८८५—१९६५), महाराष्ट्र साहित्य-सभा, इंदूर (मध्यप्रदेश), प. आ., १९७१.
- (४२) सामंत, बाळ, संपा., 'हितगुज', सोमय्या ट्रस्ट प्रकाशन, मुंबई, प. आ., १९६५.
- (४३) (मेजर) साळवी, रामचंद्र, 'स्वाधीन की दैवाधीन?', संपा., हंसा साळवी, श्री. वामनराव पुरोहित, मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, प. आ., १९६३.
- (४४) हेरवाडकर, रघुनाथ विनायक, 'मराठी बखर', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प. आ., १९५७.
- (४५) (Hornby A. S. & other) (The) Advanced Learner's Dictionary of Current English, 2nd Edition, 1967, London, OxfordUniversity Press.
- (४६) (Shipley Joseph T.) Editor— 'Dictionary of World Literature', Criticism—forms— Technique, The philosophicalLibrary, New York, copyright 1943.
- (४७) Encyclopaedia Britannica, 1970, Volumes 2, 8, 9, 10, 11&20.
- (४८) (The) Shorter Oxford English Dictionary, Volume II, Nto Z, 3rd Edition, 1959 A. D.
- (४९) (Funk & Wagnalls), 'Standard Desk Dictionary', Radhakrishna Prakashan, 2 Anasari Rd. Darya ganj, Delhi-6First— published in India 1971.
- (५०) (Samuel Beal) Travels of Hiouen—Thsang, Volume I to IV, Chinese Accounts of India, Susil Gupta (India) Ltd;35, Chittaranjan Avenue, Calcutta—12.
- (५१) Webster's Dictionary of the English Language.
- (५२) Webster's Dictionary of World Literature.

*

सूची : दोन

(चर्चेसाठी आधारभूत झालेल्या काही प्रवासवर्णनांची व काही स्थलवर्णनांची सूची)

- (१) अवसरे, वसंत, 'भिक्षूंच्या प्रदेशातून', साधना प्रकाशन, पुणे-२, दु. आ., १९६४.
- (२) अवसरे, वसंत, 'लाल नदी...निळे डोंगर', साधना प्रकाशन, पुणे-२, प. आ., १९६४.
- (३) कर्क, लिडिया, 'ते अविस्मरणीय दिवस', अनु. निरंतर गं. भा., प्रकाशक : अ. ह. लिमये, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे-२, प. आ., १९५६.
- (४) कर्णिक, वासुदेव बळवंत, 'लोकशाहीचे माहेर', ठोकळ प्रकाशन, पुणे-२, प. आ., १९५६.
- (५) काणे, पांडुरंग वामन, 'युरोपचा प्रवास', भारत-गौरव-ग्रंथमाला, पुष्प १३५ वे, मुंबई, १९३८.
- (६) काणेकर, अनंत, 'धुक्यातून लाल ताऱ्याकडे', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-३४, च. आ., १९६७.
- (७) काणेकर. अनंत, 'आमची माती...आमचे आकाश', देशमुख आणि कं., पुणे-२, दु. आ., १९५९.
- (८) काणेकर, अनंत, 'खडक कोरतात आकाश', देशमुख आणि कं., पुणे, प. आ., १९६४.
- (९) काणेकर, अनंत, 'गुलाबी प्रकाशात बोलक्या लेखण्या', सोमय्या पब्लिकेशन प्रा. लि., मुंबई-१४, १९६९.
- (१०) काणेकर, अनंत, 'लाल ताऱ्याच्या प्रकाशात', साहित्य सहकार संघ लि., मुंबई १४, १९६७.
- (११) कालेलकर, काका, 'आमच्या देशाचे दर्शन', संग्रा. व अनु. वामन चोरघडे, माधव सावंत, महाराष्ट्र ग्रंथभांडार, मुंबई-४.
- (१२) कालेलकर, काका, 'जीवनलीला', अनु. नरेश मंत्री, पॉप्युलर बुक-डेपो, लॅमिंग्टन रोड, मुंबई-७, प. आ., १९५८.
- (१३) कालेलकर, काका, 'हिमालयातील प्रवास', अनु. भाऊ धर्माधिकारी, सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुष्प २० वे, पुणे-२.
- (१४) केळकर, नरसिंह चिंतामण, 'विलायतची बातमीपत्रे', रा. रा. केशव रा. गोंधळेकर, जगत्हितेच्छु प्रेस, शनवार पेठ, पुणे, प. आ., १९२२.
- (१५) केळेकर, रवींद्र, 'जपान जसा दिसला', कॉटिनेंटल प्रकाशन, पुणे ३०, प. आ., १९७०.
- (१६) कोलते, वि. भि., संपा. रवळोबासकृत 'सह्याद्रीवर्णन', प्रका. गोळे व. ह., कार्यवाह, पुणे विद्यापीठ, १९६४.
- (१७) कोसंबी, धर्मानंद, 'निवेदन', मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी, मुंबई, प. आ., १९२४.
- (१८) गडकरी, माधव, 'मुंबई ते मॉस्को व्हाया लंडन', मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई ४, प. आ., १९६९.

- (१९) गाडगीळ, गंगाधर, 'गोपुरांच्या प्रदेशात', सुविचार प्रकाशन मंडळ—नागपूर १, पुणे—२, दु. आ., १९६२.
- (२०) गाडगीळ, गंगाधर, 'सातासमुद्रापलीकडे', सुविचार प्रकाशन मंडळ—पुणे २, नागपूर—१, दु. आ., १९६४.
- (२१) गुणे, पांडुरंग दामोदर, 'माझा युरोपातील प्रवास', मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी, गिरगाव, मुंबई, प. आ., १९१५.
- (२२) गोळे, प्रकाश, 'चक्रवाक देशी', विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे ३०, प. आ., १९७८.
- (२३) गुर्जर, वासुदेव धोंडो, 'पशुपतिनाथ आणि नेपाळ—राज्य', स्वाध्याय मंडळ, औंध, जि. सातारा.
- (२४) गोडसे, विष्णुभट वरसईकर, वे. शा. 'माझा प्रवास' अथवा 'सन १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत', संशोधन करून छापविणार: चिंतामण विनायक वैद्य, प्रकाशक: दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, १९०७.
- (२५) गोडसे, विष्णुभट वरसईकर, वे. शा. 'माझा प्रवास', (सन १८५७ सालच्या बंडाची हकीकत), संपा. रा. ब. वैद्य चिं. वि., प्रस्ता. न. र.फाटक, चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे—२. ति. आ., १९६१.
- (२६) चिटनवीस, पार्वतीबाई, छिंदवाडा (सी. पी.) (लेखिका-प्रकाशिका) 'आमचा जगाचा प्रवास', मनोरंजन छापखाना, मुंबई ४, इ. स. १९१५.
- (२७) चित्रे, दिलीप, 'शीबा राणीच्या शोधात', मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, मुंबई. ४, प. आ., १९७१.
- (२८) जोशी, पंडित महादेवशास्त्री, 'तीर्थरूप महाराष्ट्र', भाग पहिला, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे—२, ५ वी आ., १९६६.
- (२९) जोशी, पंडित महादेवशास्त्री, 'तीर्थरूप महाराष्ट्र', भाग दुसरा, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे—२, ५ वी आ., १९६६.
- (३०) जोशी, रा. भि., 'वाटचाल', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई—४, दु. आ., १९५६.
- (३१) जोशी, रा. भि., 'मजल दरमजल', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई—४, प. आ., १९६१.
- (३२) जोशी, रा. भि., 'उथव', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई—४, प. आ., १९७८.
- (३३) टिकेकर, श्रीपाद रामचंद्र, 'ब्रह्मी बंडाळीचे ब्रह्मपुराण', प्रका. चिंतामण रामचंद्र टिकेकर, 'दूत' ऑफिस, सोलापूर, प. आ., १९३१.
- (३४) टिकेकर, श्रीपाद रामचंद्र, 'मुसलमानी मुलखातली मुशाफरी', प्रका. पाटणकर वि. वि., पुणे २, दु. आ., १९५०.
- (३५) टिकेकर, श्रीपाद रामचंद्र, 'सिंहाला शह', प्रका. गणेश रामचंद्र टिकेकर, बार्शी टारुन, १९३०. (कोल्हापूर जनरल लायब्ररी, पुस्तक क्र. १०७८२)
- (३६) टिळक, बाळ गंगाधर, 'मद्रास, सिलोन व ब्रह्मदेश येथील प्रवास' (लो. बाळ गंगाधर टिळक यांचे व्याख्यान) संपा. व प्रका. हरि रघुनाथ भागवत; शके १८३१, सन १९१०. (आवृत्ती मिळत नाही.)
- (३७) दांडेकर, गोपाल नीलकंठ, 'नर्मदेच्या तटाकी', मंगल साहित्य प्रकाशन, पुणे ४, प. आ.,

१९४९.

- (३८) दिवाण, कुंदर, 'हिमालयाची हाक', ग्रामसेवा मंडळ, नालवाडी, वर्धा, १९४८.
- (३९) देव, शंकर दत्तात्रेय, 'भगवान बुद्धासाठी', सुलभ राष्ट्रीय ग्रंथमाला, पुष्प ३९ वे, पुणे-२; १९४७.
- (४०) देशपांडे, पु. ल., 'पूर्वरंग', देशमुख आणि कं. पुणे, दु. आ., १९७०.
- (४१) देशपांडे, पु. ल., 'अपूर्वाई', देशमुख आणि कं. पुणे, चौ. आ., १९७०.
- (४२) देशपांडे, पु. ल., 'वंगचित्रे', पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, पुणे ३०, दु. आ., १९७९.
- (४३) देशपांडे, पु. ल., 'जावेत्यांच्या देशा', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे ३०, दु. आ., १९८०.
- (४४) नाना नारायण, भाषां. 'इंग्लंड देशाचे वर्णन' (शिळाछाप), इ. स. १८३५ (आवृत्ती मिळत नाही.)
- (४५) पटवर्धन, हरि गणेश, 'काशीयात्रा', ज्ञानप्रकाश प्रेस, पुणे, इ. स. १८७२; (आवृत्ती मिळत नाही.)
- (४६) पंडिता रमाबाई, 'युनाइटेड स्टेट्स्ची लोकस्थिती आणि प्रवासवृत्त' भाग पहिला, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, इ. स. १८८९, (आवृत्ती मिळत नाही.)
- (४७) पंडिता रमाबाई, 'इंग्लंडचा प्रवास भाग पहिला', कव्हर फाटलेले-पुढची माहिती मिळत नाही. मुं. म. ग्रं. संग्रहालय, दादर, संदर्भविभाग.
- (४८) पाध्ये, प्रभाकर, 'उडता गालिचा', पॉप्युलर बुक-डेपो, मुंबई, ७ प. आ., १९५९.
- (४९) पाध्ये, प्रभाकर, 'तोकोनोमा', पॉप्युलर बुक-डेपो, मुंबई ७, प. आ., १९६१.
- (५०) पार्कमन, फ्रान्सिस, 'ते झुंजार प्रवासी', अनु. मंगेश पाडगावकर, ग. पां. परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई ४८, प. आ., १९६४.
- (५१) फडके, गोविंद हरी, 'माझी तीर्थयात्रा', भाग १ ला, प्रकाशक-स्वतःच, मु. पो. नेरळ, जि. कुलाबा, प. आ., १९२३.
- (५२) भाटे, गो. चि., 'सह्याद्रीच्या खोऱ्यात', (आवृत्ती मिळत नाही. पाने फाटलेली.)
- (५३) भाटे, गो. चि., 'आमची पायगाडीची चक्करे', महाड, प. आ., १९३५.
- (५४) मराठे, गणेश सदाशिव, 'थालिपीठ', श्रीराम वाचन मंदिर, पुस्तक क्र. ई-८८.
- (५५) माडगावकर, गोविंद नारायण, 'मुंबईचे वर्णन', संपा. न. र. फाटक, प्रकाशक :भट वा. वि., मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई २, दु. आ., १९६१.
- (५६) मूळजी, करसनदास, 'इंग्लंडातील प्रवास', करसनदास मूळजीकृत मूळ गुजराथी पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीवरून, भाषां : भास्कर हरि भागवत, इ. स. १८६७.
- (५७) वर्गीस, बी. जी., 'पाकिस्तान', भाषां : ज. गं. करंदीकर, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे-२, प. आ., १९६५.
- (५८) शामराव, मोरोजी, 'श्रीकाशीप्रकाश म्हणजे महायात्रावर्णन', गणपत कृष्णाजी यांचा छापखाना, मुंबई, शके १७७४.
- (५९) क्षत्री, जगन्नाथ विठोबा, 'गोकर्ण महाबळेश्वराचे यात्रेप्रकरणी वृत्तान्त', गणपत कृष्णाजी

यांचा छापखाना, मुंबई, (आवृत्ती मिळत नाही, इ. स. १८६३.)

- (६०) धांदरफळे, शांता, 'हे देश ही माणसे', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे-२, १९६५.
- (६१) पिंगे, रवींद्र, 'आनंदाच्या दाही दिशा', राजहंस प्रकाशन, पुणे-३०, १९७४.
- (६२) माडगूळकर, ग. दि., 'कलावंतांचे आनंदपर्यटन', विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे-४, १९७७.
- (६३) माडगूळकर, व्यंकटेश, 'नागझिरा', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे-३०, १९७९.
- (६४) माडगूळकर, व्यंकटेश, 'पांढरी मेंढरे-हिरवी कुरणे', इंद्रायणी साहित्य, पुणे-३०, १९७९.
- (६५) मोकाशी, दि. बा., 'पालखी', मौज प्रकाशन, मुंबई-४, प. आ., १९६४.
- (६६) मोकाशी, दि. बा., 'अठरा लक्ष पावलं', मौज प्रकाशन, मुंबई-४, प. आ., १९७१.
- (६७) बापट, वसंत, 'बारा गावचं पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, प. आ., १९६६.
- (६८) शेवडे, इंदुमती, 'इये साहेबाचिये नगरी', व्हीनस प्रकाशन, पुणे, प. आ., १९६६.
- (६९) तामणे, प्रभाकर, 'हिमफुलांच्या देशात', विश्वमोहिनी प्रकाशन, पुणे-४, प. आ., १९७२.
- (७०) वाळिंबे, वि. स., 'आज इथे...उद्या तिथे', इनामदारबंधू प्रकाशन, पुणे-२, प. आ., १९६७.

*

सूची : तीन

(काही आधारभूत लेखांची सूची)

- (१) कुळकर्णी वा. ल., “वाटचाल’च्या निमित्ताने”—प्रस्तावना, ‘वाटचाल’ दु. आ., मौज प्रकाशन, मुंबई, १९६६. (पृ. १ ते ६).
- (२) गाडगीळ, गंगाधर, ‘मुंबईचे वर्णन’—रसग्रहणात्मक लेख, ‘साहित्याचे मानदंड’, प. आ., पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६२, (पृ. १७३ ते २०५).
- (३) जोशी, रा. भि., ‘प्रवासलेखन’, प्रस्तावना, ‘मजल दरमजल’, प. आ., मुंबई, १९६१. (पृ. ८ ते १६).
- (४) जोशी, रामचंद्र दामोदर, ‘प्रवास-वाङ्मय’, (लेख) ‘यशवंत मासिक’ अंक २९—३०, एप्रिल—मे १९३१, (पृ. ३९३ ते ३९७).
- (५) देशपांडे, अ. ना., ‘प्रवासवर्णनात्मक वाङ्मय’, आढावा : निबंध वाङ्मयाला जोडून, ‘आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग दुसरा,’ प. आ., १९५८ (पृ. ७१५ ते ७२६).
- (६) पोतदार, काशीनाथ, ‘प्रवास-चित्रण’, ‘मनोहर’ मासिक अंक नोव्हें, डिसें. १९६० जाने. १९६१, नोव्हें. अंक पृ. १७ ते १९ (पूर्वार्ध), डिसें. अंक पृ. २२ ते २७ (लेख दुसरा), जाने. अंक पृ. १७ ते २० (तिसरा भाग).
- (७) मालशे, स. गं., ‘तऱ्हेवाईक पुस्तके’, (लेख) ‘साहित्य सहकार’ मासिक अंक, सप्टें. १९६९, (पृ. २२ ते २८).
- (८) रसाळ, सुधीर, ‘शीबा राणीच्या शोधात’, परीक्षण : ‘सत्यकथा’ अंक नोव्हें. १९७१, (पृ. ३ ते ७).

*

साहित्य आणि संस्कृती मंडळाची प्रकाशने खालील
केंद्रावर मिळतील.

प्रकाशन व्यवस्थापक,

शासन मुद्रण व लेखन सामग्री विभाग, चर्नी रोड,
मुंबई— ४०० ००४.

व्यवस्थापक,

शासन लेखन सामग्री आणि ग्रंथागार, शहागंज, गांधी चौक,
औरंगाबाद— ४३१ ००१.

व्यवस्थापक,

शासकीय ग्रंथागार, बडवे बिल्डिंग, पी. वाय्. सी. जिमखाना,
पुणे— ४११ ००४.

व्यवस्थापक,

शासन मुद्रण व ग्रंथागार, सिव्हिल लाईन्स,
नागपूर— ४४० ००१.

मंडळाची प्रकाशने मिळविण्यासाठी कृपया वरीलपैकी
जवळच्या केंद्राशी परस्पर पत्रव्यवहार करावा.

इतर आवश्यक माहितीसाठी खालील पत्त्यावर लिहावे :—

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मंत्रालय, मुंबई— ४०० ०३२.